14. TÜRKİYE LİSANSÜSTÜ ÇALIŞMALAR KONGRESİ

ÖZET KİTAPÇIĞI

ilem
ilmi etüdler derneği

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

İlmi Etüdler Derneği (İLEM)

2002 yılında kurulan İlmi Etüdler Derneği, geleneğin birikiminden yeni bir düşüncenin inşasına fikrini paylaşan ilim insanlarının yetişmesine zemin oluşturacak ve insanlığın sorunlarına çözüm üretecek çalışmalar gerçekleştirme gayretindedir.

İLEM, düşünce dünyamızda müspet gelişmelere yol açabilmesi için akademik çalışmanın mahiyet ve gayesi üzerine yeniden düşünmenin gerekliliğine inanmakta ve ilmi çalışmalarını bu yönde şekillendirmektedir. Bu kapsamda kurulduğu günden bugüne lisans ve lisansüstü düzeyde çalışmalar yürüten araştırmacılara yönelik akademik çalışmalar gerçekleştirilmektedir. Lisans düzeyindeki katılımcılara medeniyetimizin kadim birikimi ve düşünce mirası yanında çağdaş dünyayı da tanımalarını sağlayan ve onlara bu yönde perspektif katan iki kademeden müteşekkil İLEM Eğitim Programı uygulanmaktadır. Bu eğitimle gençlere düşünme, analiz etme ve yöntem becerileri kazandırılarak ilmi üretkenlikleri artırılmakta ve akademik hayata hazırlanmaktadırlar. Bu programın yanında lisansüstü düzeydeki araştırmacıların istifade ettiği ve kendi çalışma alanlarında derinleşmelerine imkân sunan; bünyesinde çeşitli seminer, okuma grupları, sunum ve atölye çalışmalarını barındıran İLEM İhtisas faaliyetleri yürütülmektedir. Bilgiye ulaşma, bilgiyi bir değerler sistemi etrafında üretme ve paylaşma gibi temel kaygılar programın temel çerçevesini belirlemektedir. İhtisas programı ile özellikle sosyal bilimler alanındaki konuların kuşatıcı, külli bir perspektif ve özgün alternatifler sunacak şekilde çalışılması hedeflenmektedir. Yine lisansüstü düzeyinde verilen akademik eğitimlerle katılımcıların bilimsel araştırma yöntemlerine vakıf olmaları ve akademik disiplini özümseyerek düşünce üretmelerine imkân sağlanmaktadır. İLEM, akademik/ disipliner hususların yanında çeşitli toplumsal meselelere özgün bir yaklaşımla bakmak ve bu istikamette alternatif çözümler üretmek gayesiyle çeşitli konu başlıkları altında ulusal ve uluslararası kongreler, yaz okulları, konferanslar, paneller, anma toplantıları ve seminerler düzenleyerek kamuoyunun istifadesine sunmaktadır. Bu çerçevede, yürüttüğü çeşitli düzeydeki faaliyetlerin çıktılarını ve diğer akademik çalışmalarını yayına (kitap, dergi, rapor vs.) dönüştürmektedir. Bu kapsamda hakemli akademik dergiler olan ve ESCI başta olmak üzere uluslararası indekslerce taranan dergiler yayımlanmaktadır. Bunların yanı sıra “İslam Ahlak Projesi”, “İslam Düşünce Atlası”, “İslamcı Dergiler Projesi” ve “İslam Siyaset Düşüncesi Katalog Projesi” gibi araştırma ve yayın projeleriyle ilmi geleneğimizi anlamaya yardımcı, geçmişimize ışık tutarak günümüzü anlamlandıracak ve böylelikle geleceğimize şekil verecek çalışmalarına da devam etmektedir.

Sunuş

İlki 2012 yılında Konya'da olmak üzere sırasıyla Bursa, Sakarya, Kütahya, Isparta, Muş, Burdur, Malatya, Kocaeli, Konya, Mardin, Yalova ve İstanbul'da gerçekleştirilen Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi'nin (TLÇK) on dördüncüsü 7-9 Mayıs 2026 tarihlerinde yine İstanbul'da gerçekleşecektir. Kongre bu yıl İlmi Etüdler Derneği (İLEM) ve İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi iş birliğiyle düzenlenmektedir.

Lisansüstü çalışmalar yapan araştırmacıların, ortak dil ve yöntem geliştirmelerine imkân ve zemin sağlamak, Türkiye'de yaşanan özgün akademik üretim sorununu aşmaya yönelik kuşatıcı yaklaşımları teşvik etmek amacıyla düzenlenen Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, sosyal bilim çalışmalarında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bu çerçevede, genç akademisyenlere çok yönlü bir iletişim ve tecrübe aktarımı imkânı yaratılarak, çalışmalarının zenginleştirilmesi ve akademik dolaşıma sokulması hedeflenmektedir. Ayrıca Türkiye'deki lisansüstü çalışmaların niteliğinin artırılması yönünde ortaya konan çabalara katkı sunmak kongrenin temel hedefleri arasındadır. TLÇK'ya lisansüstü çalışmalarına hâlihazırda devam eden veya yüksek lisansını ya da doktorasını son iki yıl içerisinde tamamlamış olan araştırmacılar katılmaktadır.

14. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, selamlama konuşmalarıyla başlayıp Prof. Dr. Hediyetullah Aydeniz'in moderatörlüğünde; Doç. Dr. Eyüp Al, Dr. Alaattin Aslan ve Dr. Psk. Ayşe Beyza Bıçakçı'nın konuşmalarını yapacağı "Bir Araştırma Alanı Olarak Dijitalleşme: İmkanlar, Sorunlar ve Çözüm Arayışları" ana başlıklı açılış paneliyle devam edecektir. Kongrede Edebiyat, Eğitim, Felsefe, Hukuk, İktisat ve İşletme, İlahiyat, Mimarlık & Şehircilik, Psikoloji, Sanat, Siyaset Bilimi, Sosyal Politikalar, Sosyoloji, Tarih ve Uluslararası İlişkiler alanlarına ait toplam 107 bildiri 24 oturumda sunulacaktır.

14. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi'nin gerçekleştirilmesini mümkün kılan, kongre öncesinde ve sonrasında yoğun emek ve çaba sarf eden başta genç akademisyenlere, saygıdeğer hocalarımıza, İlmi Etüdler Derneği'ne ve İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'ne içtenlikle teşekkür ederiz.

PROGRAM AKIŞI

7 Mayıs Perşembe 2026

Kayıt: 10:00- 10:30

Açılış ve Selamlama Konuşmaları: 10:30- 11:00

Panel: 11:00- 12:30

Bir Araştırma Alanı Olarak Dijitalleşme: İmkanlar, Sorunlar ve Çözüm Arayışları
(Moderatör: Prof. Dr. Hediyetullah Aydeniz)

Dijitalleşmede Sorun Tespiti ve Derinleşen Krizler: Yeni Gerilim Hatları

Doç. Dr. Eyüp Al

Sorun Tespitinden Çözüm İnşasına: Arayışlar ve Yeni Yönelimler

Dr. Alaattin Aslan

Bağımlılık mı, Dönüşüm mü? Dijital Çağda Beyin ve Benlik

Dr. Psk. Ayşe Beyza Bıçakçı

Kongre Oturumları

7 Mayıs 2026 Perşembe 14:00-17:30

8 Mayıs 2026 Cuma 09:30-16:00

9 Mayıs 2026 Cumartesi 10:00-16:00

1. Oturum
Felsefe

Oturum Başkanı: Ali Hakan Çavuşoğlu

Seminer Salonu 2
7 Mayıs 2026 Perşembe
14:00-15:30

Şerife Ümmühani Horasan

Yazma Sanatı ve Kendilik İnşası: Etik-Estetik Bir Yaşam Pratiği Olarak Yazı

Sena Temel

Medeniyet Krizini Yeniden Düşünmek: Modern Bilgi, Hümanizm ve İslam Düşüncesinde Epistemik Egemenlik

Ömer Faruk Ateş

Bruno Latour'un Modernlik Sorgusu Çerçevesinde Yaşamın Melez Çehresi

Ahmed Zahid Hayırlıoğlu

Helenistik Şüpheciliğin Rasyonel Bir Felsefi Tavır Olarak Yorumu ve Meta-Felsefi Boyutları

Sema Bayraktar

Teknolojinin Kıskacındaki İnsanlık: Transhümanizm

Yazma Sanatı ve Kendilik İnşası: Etik-Estetik Bir Yaşam Pratiği Olarak Yazı

Şerife Ümmühani Horasan

Felsefe Ankara Üniversitesi
summuhani@gmail.com

Özet

Bu çalışma, yazıyı yalnızca düşüncelerin ifade edildiği bir araç olmanın ötesinde bir yazma sanatı olarak, öznenin kurulduğu, dönüştüğü ve etik-estetik olarak biçimlendiği kurucu bir pratik şeklinde kavramsallaştırmayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım, yazıyı dilsel bir temsil alanı olarak ele alan hâkim paradigmanın ötesine geçerek, onu yalnızca ne söylendiğiyle değil, nasıl söylendiğiyle, yani biçim, üslup ve dikkat pratikleriyle birlikte düşünmeyi gerektirir. Bu doğrultuda Richard Shusterman'ın özellikle 'yazma sanatı'nın felsefi bir pratik olarak ele alındığı yaklaşımı temel alınmakta; yazının kendilikle kurduğu ilişkinin izleri erken dönemden itibaren Augustinus, modern felsefede Ludwig Wittgenstein ve varoluşçu düşüncede Soren Kierkegaard üzerinden takip edilerek çok katmanlı bir analiz ortaya konmaktadır.

Yazma sanatının kendilikle ilişkisi, Augustinus'ta içsel dönüş ve itiraf pratiği bağlamında erken bir form kazanır. Augustine için yazı, yalnızca geçmişin anlatılması değil, öznenin kendisini hakikat karşısında yeniden konumlandırdığı bir süreçtir. Bu süreçte dil nötr değildir, aksine yazarken yapılan her tercih (hangi kelimenin seçileceği, hangi deneyimin öne çıkarılacağı, hangi anlatının kurulacağı) öznenin kendisini nasıl kurduğunu belirler. Bu nedenle yazı, yalnızca bir ifade değil, aynı zamanda bir etik seçimler dizisidir. Öznenin dili kullanma biçimi, onun kendisini nasıl gördüğünü ve nasıl olmak istediğini açığa çıkarır. Böylece yazma eylemi, bir anlatım pratiği olmaktan çıkar ve kendiliğin biçimlendiği bir alan haline gelir.

Bu yönelim, Soren Kierkegaard'da daha belirgin bir varoluşsal boyut kazanır. Kierkegaard, yazıyı doğrudan bilgi aktarma aracı olarak değil, bireyin kendi varoluşsal durumunu fark etmesini sağlayan dolaylı bir iletişim biçimi olarak düşünür. Yazı burada bir açıklama değil, bir karşılaşma alanıdır. Okur, metin aracılığıyla kendi seçimleriyle yüzleşmeye zorlanır. Bu bağlamda yazma sanatı, öznenin kendisiyle ilişkisini dönüştüren bir yapı kurmaktadır. Yazı, bu anlamda hem yazan hem de okuyan için bir varoluş pratiği haline gelir.

Benzer şekilde Ludwig Wittgenstein'ın dil anlayışı, yazıyı sabit anlamların taşıyıcısı olmaktan çıkararak pratik bir etkinlik olarak yeniden düşünmeyi mümkün kılar. Wittgenstein'a göre anlam, kelimelerin içsel yapısından değil, onların kullanımından doğar. Bu nedenle yazı, anlamın aktarıldığı bir alan değil, anlamın icra edildiği bir etkinliktir. Wittgenstein'ın parçalı ve fragmanter yazım tarzı da bu düşünceyi yansıtır. Yazı, tamamlanmış bir sistem kurmak yerine düşünmenin kendisini sürdürmenin bir yoludur. Bu açıdan yazma eylemi, yalnızca bir sonuç üretmek değil, belirli bir dikkat biçimini ve düşünme tarzını devam ettirmektir.

Bu tarihsel hat, çağdaş düşüncede Michel Foucault, Paul Ricoeur ve Jacques Derrida ile daha karmaşık bir yapı kazanır. Foucault'da yazı, öznenin kendisini kurduğu pratikler arasında yer alır; birey yazı aracılığıyla kendisini gözlemler, düzenler ve dönüştürür. Ricoeur'de yazı, öznenin niyetinden bağımsızlaşarak anlamın çoğulluğunu açığa çıkarır ancak aynı zamanda anlatı yoluyla öznenin kendisini yeniden kurmasına imkân tanır. Derrida'da ise yazı, anlamın hiçbir zaman tam olarak sabitlenemediğini göstererek özneleşmenin sürekli ertelenen ve tamamlanmayan bir süreç olduğunu ortaya koyar.

Bu yaklaşımlar birlikte düşünüldüğünde yazı, hem kurucu hem de açık uçlu bir süreç olarak belirir. Özne yazı aracılığıyla kendisini kurar, ancak bu kurulum hiçbir zaman tamamlanmaz. Tam bu noktada Richard Shusterman'ın yazıya ilişkin yaklaşımı belirleyici bir katkı sunar. Shusterman, felsefenin yalnızca içerik üretimi değil, aynı zamanda biçim ve üslup üzerinden işleyen bir pratik olduğunu vurgular. Ona göre yazının tarzı, açıklığı, ritmi ve estetik yapısı, düşüncenin kendisini şekillendirir. Bu nedenle yazma sanatı, yalnızca düşünceleri aktarmak değil, düşüncenin nasıl kurulacağını belirleyen bir etkinliktir.

Bu perspektiften bakıldığında yazma süreci, doğrudan kimlik inşasıyla ilişkilidir. Yazarken yapılan her tercih (kelime seçimi, cümle yapısı, anlatım tarzı) öznenin kendisini nasıl kurduğunu gösterir. Yazı, bu anlamda kimliğin ifade edildiği değil, oluşturulduğu bir alandır. Öznenin kendisini yazı aracılığıyla kurması, yalnızca zihinsel değil, aynı zamanda pratik ve etik bir süreçtir. Yazma eylemi, bireyin kendisini düzenlediği, yönlendirdiği ve dönüştürdüğü bir faaliyet haline gelir. Bu performatif yapı, John Searle'ün söz edimleri yaklaşımıyla birlikte daha da netleşir. Yazı yalnızca anlam üretmez, aynı zamanda eylemde bulunur. Yazmak, bir şey söylemek değil, bir şey yapmaktır. Bu eylem, öznenin kendisini biçimlendirmesiyle doğrudan ilişkilidir. Yazı, burada bir temsil değil, bir dönüşüm aracıdır.

Yazının estetik boyutu ise Monroe Beardsley'nin estetik deneyim anlayışıyla açıklık kazanır. Yazma süreci, dikkat, yoğunluk ve bütünlük gerektiren bir deneyimdir. Bu estetik yoğunluk, yazıyı yalnızca bilişsel bir etkinlik olmaktan çıkarır ve onu yaşanan bir deneyime dönüştürür. Bu deneyim, John Dewey'in "yaşam sanatı" anlayışı ve Pierre Hadot'nun "ruhsal egzersizler" kavramıyla birleştiğinde etik bir boyut kazanır. Yazma sanatı, bu anlamda bir dikkat eğitimi, bir kendilik egzersizi ve bir yaşam biçimi haline gelir.

Bu teorik çerçeve içinde Richard Shusterman'ın yazıya ilişkin yaklaşımı, çalışmanın temel katkı noktasını oluşturur. Shusterman, yazının yalnızca içerik aktarımı değil, aynı zamanda biçim, üslup ve ifade tarzı üzerinden işleyen bir düşünme pratiği olduğunu vurgulayarak, yazıyı doğrudan özneleşme sürecine yerleştirir. Bu bağlamda yazma eylemi, düşüncenin nötr bir taşıyıcısı değil, düşüncenin ve dolayısıyla öznenin kurulduğu bir etkinlik olarak ortaya çıkar. Bu perspektiften hareketle, yazma süreci ile kimlik inşası arasındaki ilişkinin kurucu olduğu ileri sürülmüştür. Yazarken yapılan seçimler (kelime seçimi, anlatım biçimi, vurgu ve yapı) yalnızca anlam üretimini değil, öznenin kendisini nasıl kurduğunu belirler. Dolayısıyla yazı, kimliğin ifade edildiği bir alan değil, inşa edildiği bir pratik alan olarak anlaşılmalıdır. Bu durum, yazıyı yalnızca epistemolojik değil, aynı zamanda etik ve estetik bir faaliyet haline getirir.

Richard Shusterman'ın yazma sanatına yaklaşımı, ilk bakışta üslup, biçim ve ifade tarzına odaklanan bir estetik anlayış olarak görünse de daha derin düzeyde estetik deneyimin beden aracılığıyla yaşanması (somaestetik) fikrine dayanır. Shusterman'a göre estetik deneyim, yalnızca zihinsel bir kavrayış ya da soyut bir değerlendirme süreci değildir; aksine, dikkat, ritim, duyusal yoğunluk ve farkındalık gibi unsurlar üzerinden bedensel olarak icra edilen bütüncül bir yaşantıdır. Bu nedenle yazı, yalnızca düşüncenin dışsallaştığı bir alan değil, estetik deneyimin somutlaştığı ve bedensel olarak

yaşandığı bir pratik haline gelir. Yazma süreci, bu bağlamda, bedenin belirli bir dikkat rejimine girdiği, ritim kazandığı ve duyusal farkındalığın yoğunlaştığı bir etkinliktir. Yazarken sürdürülen tempo, cümlelerin akışı, kelimelerin seçimi ve metnin ritmik yapısı, yalnızca estetik bir düzenleme değil, aynı zamanda bedensel bir deneyim alanı oluşturur. Bu durum, yazıyı pasif bir üretim faaliyeti olmaktan çıkararak, bedenin aktif katılımıyla gerçekleşen bir estetik icra haline getirir. Shusterman'ın yazma sanatı anlayışı bu nedenle, estetik deneyimi yalnızca metnin sonucunda değil, yazma eyleminin kendisinde konumlandırır. Estetik değer, yalnızca ortaya çıkan metinde değil, yazma sürecinin kendisinde, yani öznenin dikkatini nasıl yönettiğinde, bedensel farkındalığını nasıl sürdürdüğünde ve dilsel seçimlerini nasıl gerçekleştirdiğinde ortaya çıkar. Bu açıdan yazı, estetik bir nesne üretmekten ziyade, estetik bir deneyim yaşama ve bu deneyim aracılığıyla kendini biçimlendirme sürecidir. Bu perspektif, yazma sanatı ile kendilik inşası arasındaki ilişkiyi de derinleştirir. Estetik deneyimin bedensel olarak yaşanması, öznenin yalnızca ne düşündüğünü değil, nasıl deneyimlediğini ve nasıl yöneldiğini belirler. Dolayısıyla yazı, yalnızca düşüncenin değil, bedensel olarak yaşanan estetik deneyimin de özneyi kurduğu bir alan haline gelir. Bu durum, yazma eylemini hem estetik hem etik hem de varoluşsal bir kendilik pratiği olarak yeniden konumlandırır.

Sonuç olarak bu çalışma, yazının çok boyutlu doğasını ortaya koyarak, onu dilsel bir araçtan ziyade, öznenin kendisiyle ve dünyayla kurduğu ilişkinin merkezinde yer alan bir pratik olarak yeniden konumlandırmıştır. Yazma sanatı, bu anlamda, yalnızca düşünmenin değil, kendini biçimlendirmenin ve dönüştürmenin bir yoludur. Bu yaklaşım, hem yazma sanatının felsefeyle ilişkisi hem de kendilik kuramları açısından yeni bir tartışma zemini sunmakta ve yazma eylemini, etik-estetik bir yaşam pratiği olarak yeniden düşünmeye davet etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Sanat, Etik, Estetik, Yazı, Yazma Sanatı, Richard Shusterman, Kendilik

Kaynakça

Bauman, Zygmunt, *Yaşam Sanatı*, çev. Akın Sarı, İstanbul, Ayrıntı, 2018.

Beardsley, Monroe, *Aesthetics: Problems in thePhilosophy of Criticism*, Indianapolis, Hackett, 1981.

Derrida, Jacques*, Yazı ve Fark*, çev. P. Burcu Yalım, İstanbul, Metis, 2020.

Dewey, John, *Deneyim Olarak Sanat*, çev. Nur Küçük, İstanbul, VakıfBank Kültür, 2021.

Foucault, Michel, *Eleştiri Nedir?: Kendilik Kültürü*, çev. Murat Erşen, İstanbul, Ayrıntı, 2021.

Foucault, Michel, *Kendini Bilmek*, çev. James Cem Yapıcıoğlu, İstanbul, Profil Kitap, 2021.

Lavelle, Louis, *Söz ve Yazı*: Sessizlikten Çığlığa, Çev. Işık Ergüden, Ankara, Fol, 2023.

Ricoeur, Paul, *Başkası Olarak Kendisi*, çev. Hakkı Hünler, Ankara, Doğu Batı, 2010.

Ricoeur, Paul, *Yorum Teorisi: Söylem ve Artı Anlam*, çev. Gökhan Yavuz Demir, İstanbul, Pinhan, 2019.

Shusterman, Richard, *Philosophy and The Art of Writing*, New York, Routledge, 2022.

Shusterman, Richard, *Pragmatist Aesthetics: LivingBeauty, Rethinking Art*, USA, Rowman & LittlefieldPublishers, 2000.

Soykan, Ömer Naci, *Felsefe ve Dil: Wittgenstein Üstüne Bir Araştırma*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2016.

Türer, Celal, *Pragmatik Estetik: John Dewey'in Sanat Felsefesi*, Ankara, Fol, 2021.

Wittgenstein, Ludwig, *Felsefi Soruşturmalar*, çev. Haluk Barışcan, İstanbul, Metis, 2014.

Yıldırım, İbrahim, *İdealist ve Pragmatist Estetik*, Ankara, Aktif Düşünce, 2014.

Medeniyet Krizini Yeniden Düşünmek: Modern Bilgi, Hümanizm ve İslam Düşüncesinde Epistemik Egemenlik

Sena Temel

Medeniyet Araştırmaları İbn Haldun Üniversitesi
temelsena3@gmail.com

Özet

Bu çalışma, çağdaş İslâm düşüncesinde yaygın biçimde kullanılan "medeniyet krizi" kavramına, onu yalnızca siyasal gerileme, kolonyal tahakküm veya kültürel çözülme gibi dışsal süreçlerle açıklayan yaklaşımlardan farklı bir açıdan yaklaşmayı önermektedir. Çalışmanın temel amacı, medeniyet krizi tartışmalarını modern bilgi anlayışının ontolojik ve epistemik temelleriyle ilişkilendirerek yeniden okumaktır. Bu çerçevede çalışma, medeniyet krizine dair yerleşik açıklamaları reddetmekten ziyade, bu tartışmalara tamamlayıcı ve alternatif bir perspektif sunmayı hedeflemektedir.

Çalışmanın yöntemsel yaklaşımı, kavramsal çözümleme ile karşılaştırmalı okuma yönteminin birlikte kullanılmasına dayanmaktadır. Bu çerçevede, modern Batı düşüncesinde hümanizmin ortaya çıkışı, bu düşünce içinde şekillenen bilgi anlayışı ve bunun çağdaş İslâm düşüncesindeki yansımaları birlikte ele alınmaktadır. Analiz, Wael B. Hallaq'ın modern bilgi eleştirisi etrafında yapılandırılırken, Syed Muhammad Naquib al-Attas ve Malik Bennabi'nin yaklaşımları bu çerçeveyi ahlaki ve toplumsal boyutlarda tamamlayacak şekilde dâhil edilmektedir. Ayrıca modern bilgi anlayışının tarihsel arka planı, Tahsin Görgün'ün hümanizm analizleri üzerinden temellendirilmektedir.

Hallaq'a göre modern bilgi ile iktidar arasındaki ilişki tarihsel bir tesadüf değil, yapısal bir zorunluluktur. Modern bağlamda bilgi, yalnızca gerçekliği anlamaya yönelik bir faaliyet olarak değil, onu düzenleme ve kontrol etme kapasitesinin ayrılmaz bir parçası olarak işler. Bu nedenle modern anlamda "iktidar" kavramı, bilgiyi zaten içerir. Nitekim bilgi ve iktidar arasındaki ilişki dışsal değil, içseldir (Hallaq 2018, s. 20). Bu içiçelik, modern bilgi düzeninin temel karakterini oluşturur. Hallaq'ın "epistemik egemenlik" kavramı, bilginin yalnızca iktidarın hizmetinde değil, bizzat iktidarın üretiminde kurucu bir rol üstlendiğini göstermektedir (Hallaq 2018, s. 80). Bu çerçevede medeniyet krizi, dışsal bir çöküşten ziyade, bu epistemik yapının ürettiği bir sonuç olarak okunabilir. Ancak bu çalışma, Hallaq'ın ortaya koyduğu bu güçlü teşhisi, daha derin bir düzlemde yeniden düşünmeyi önermektedir. Özellikle

modern bilgi ile iktidar arasındaki bu kurucu ilişkinin hangi ontolojik zemin üzerinde mümkün hale geldiği sorusu, bu bağlamda merkezi bir önem taşımaktadır.

Modern bilgi anlayışının tarihsel arka planı, 17. yüzyılda belirginleşen hümanist düşünceyle yakından ilişkilidir. Görgün'ün de işaret ettiği üzere, bu dönemde insan ve tabiat bilginin temel referansı haline gelmiş; bu dönüşümle birlikte hakikat, verilmiş ve aşkın bir düzen olmaktan çıkarak, insanın kendi bilişsel ve pratik faaliyetleriyle ilişkili bir alan olarak kavranmaya başlanmıştır (Görgün 2024, s. 73). Bu ontolojik dönüşüm, modern felsefede özellikle René Descartes'ın düşüncesinde sistematik bir biçim kazanır. Descartes'ın "cogito ergo sum" önermesi, bilginin kesinliğini insan zihninde temellendirerek hakikati öznenin düşünsel faaliyetlerine bağlar. Dolayısıyla insan, yalnızca hakikati keşfeden bir özne değil, aynı zamanda kendi dünyasını kuran ve düzenleyen bir fail olarak konumlandırılmıştır.

Bu ontolojik dönüşüm, bilginin yalnızca kaynağını değil, aynı zamanda işlevini de köklü biçimde dönüştürmüştür. İnsan merkezli bir dünya tasavvurunda bilgi, artık yalnızca hakikati anlamaya yönelik bir faaliyet olarak değil, dünyayı düzenleme ve dönüştürme kapasitesiyle doğrudan ilişkili bir pratik olarak ortaya çıkar. Başka bir ifadeyle, hümanizmle birlikte bilginin ontolojik zemini değişmiş; bu değişim, bilginin kaçınılmaz olarak iktidarla ilişkilendiği yeni bir epistemik yapı üretmiştir. Tam da bu noktada, modern bilgi ile iktidar arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğunu analiz eden Hallaq'ın yaklaşımı belirleyici hale gelmektedir. Hallaq, bilgi–iktidar ilişkisinin modernlikte özgül bir anlam kazandığını, ancak bu ilişkinin çoğu zaman klişeleşmiş ifadeler nedeniyle anlaşılmaz hale geldiğini belirtir ve bu "örtülmenin" bizzat söylemsel oluşumların bir ürünü olduğunu vurgular (Hallaq 2018, s. 18). Bu tespit, bilginin yalnızca içerik değil, aynı zamanda üretildiği bağlam üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini gösterir. Hallaq'a göre modern bilgi ile iktidar arasındaki ilişki dışsal değil, yapısal ve içseldir. Modern bağlamda bilgi, yalnızca gerçekliği anlamaya yönelik bir faaliyet değil, onu düzenleme ve kontrol etme kapasitesinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu nedenle "iktidar" kavramı bilgiyi zaten içerir ve bu iki alanın ayrıştırılması mümkün değildir (Hallaq 2018, s. 19–20). Bu çerçevede Hallaq, bu ilişkiyi doğrusal değil, kendini yeniden üreten dairesel bir yapı olarak tanımlar ve bunu "diyalektik çark" (dialectical wheel) kavramıyla ifade eder (Hallaq 2018, s. 18–19). Bu durum, modern bilgi üretiminin yalnızca açıklayıcı değil, aynı zamanda sürekli olarak iktidar üretici bir karakter taşıdığını göstermektedir.

Bu bağlamda Hallaq'ın "epistemik egemenlik" kavramı, medeniyet krizinin epistemik boyutunu doğrudan adlandırır: tıpkı politik egemenlik olduğu gibi, tüm diğer egemenlik biçimlerinin kaynağı olan epistemik bir egemenlik de söz konusudur (Hallaq 2018, s. 79–80). Bu çerçevede bilgi, yalnızca araçsal bir unsur değil, bizzat egemenlik kurucu bir yapı haline gelir. Bu nedenle medeniyet krizi, yalnızca bilgi eksikliğiyle değil, bilginin belirli bir egemenlik rejimi içinde üretilmesiyle ilişkilidir. Hallaq'ın analizinin önemli bir yönü de, bu yapının ancak güçlü bir karşıtlık üzerinden anlaşılabileceği yönündeki vurgusudur. Ona göre modern bilgi–iktidar ilişkisi, ancak bu ilişkiye "yabancı" olan bir gelenekle karşılaştırıldığında tam anlamıyla kavranabilir. Bu nedenle Hallaq, premodern İslâm geleneğinde bilgi ile iktidar arasındaki ilişkinin farklı bir şekilde kurulduğunu gösterir ve bazı bilgi türlerinin doğası gereği iktidarın kullanımına elverişli olmadığını belirtir (Hallaq 2018, s. 19). Bu karşıtlık, modern bilgi anlayışının evrensel değil, tarihsel olarak özgül bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu noktada Syed Muhammad Naquib al-Attas'ın yaklaşımı, medeniyet krizinin yalnızca epistemik değil, aynı zamanda ontolojik ve ahlaki bir boyuta sahip olduğunu açık biçimde ortaya koyar. al-Attas'a göre modern Batı medeniyeti bilgiyi kutsaldan arındırarak (desacralization) onu maddi ve araçsal bir düzleme indirgemiştir (al-Attas 1995, s. 17). Bu durum, bilginin varlık düzeni içindeki yerini kaybetmesine ve krizin derinleşmesine yol açmıştır. Ona göre bilmek, nesnelerin varlık hiyerarşisindeki doğru yerlerini tanımayı ifade eden bir "adalet" meselesidir; bu düzenin bozulması ise zulüm olarak

ortaya çıkar (al-Attas 1995, s. 208). Bu nedenle bilmenin merkezinde "edeb" yer alır; yani insanın kendi konumunu bilmesi, nefsini disipline etmesi ve hakikate uygun bir varoluş düzeni içinde hareket etmesi (al-Attas 1995, s. 210). Bu bağlamda medeniyet krizi, temelde bir "edeb kaybı" olarak anlaşılmalıdır. al-Attas'a göre bu krizden çıkış, bilginin hümanizm, düalizm ve seküler dünya tasavvuru gibi unsurlardan arındırılarak yeniden asli doğasına iade edilmesini gerektirir (al-Attas 1995, s. 229, 185).

Bennabi ise medeniyet krizini "kolonize edilebilirlik" (colonisabilité) kavramı üzerinden ele alarak, bu krizin yalnızca dışsal tahakkümle açıklanamayacağını ileri sürer. Ona göre bir toplumun sömürgeleştirilmesi, yalnızca dış güçlerin müdahalesiyle değil, o toplumun iç yapısında oluşan zihinsel ve kültürel çözülme ile mümkün hale gelir. Bu nedenle kriz, epistemik olduğu kadar toplumsal ve psikolojik bir boyuta da sahiptir. Bennabi'ye göre Müslüman toplumların temel sorunu, üretken düşünceyi kaybetmeleri ve kültürel yaratıcılığın yerini taklitçi bir zihniyetin almasıdır. Bu durum, bilginin yalnızca dışarıdan ithal edilen bir unsur haline gelmesine ve toplumun kendi iç dinamizmini kaybetmesine yol açar. Dolayısıyla medeniyet krizi, yalnızca bilgi ile iktidar arasındaki ilişkiyle değil, bilginin toplum içinde nasıl içselleştirildiği ve dönüştürüldüğü ile de yakından ilişkilidir.

Bu üç yaklaşım birlikte değerlendirildiğinde, medeniyet krizinin tek boyutlu bir olgu olarak değil, epistemik, ontolojik ve ahlaki düzlemlerde işleyen çok katmanlı bir yapı olarak okunabileceği ortaya çıkmaktadır. Hallaq bu yapının epistemik karakterini ortaya koyarken, al-Attas aynı sürecin ahlaki sonuçlarını, Bennabi ise toplumsal düzlemdeki karşılığını analiz etmektedir. Bu bağlamda çalışma, medeniyet krizine yeni bir tanım getirmekten ziyade, bu krizi farklı bir analitik çerçeve içinde yeniden düşünmeyi önermektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, medeniyet krizinin esasen insanın kendisini varlığın merkezi olarak konumlandırdığı hümanist ontolojinin epistemik ve ahlaki sonuçlarından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Bu nedenle krize verilecek cevap, yalnızca siyasal veya kurumsal dönüşümlerle sınırlı kalamaz, aynı zamanda bilginin ontolojik temellerinin yeniden düşünülmesini gerektirir. Bu bağlamda bilmenin mükellefiyeti, yalnızca doğru bilgi üretmek değil, bilginin hangi dünya tasavvuruna dayandığını sorgulamak anlamına gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: medeniyet krizi, epistemik egemenlik, hümanizm, adab, kolonize edilebilirlik.

Kaynakça

al-Attas, Syed Muhammad Naquib. *Islam and Secularism*. Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization, 1995.

Bennabi, Malik. *The Question of Culture. Herndon*, VA: International Institute of Islamic Thought, 2003.

Bennabi, Malik. *Conditions of Renaissance*. Kuala Lumpur: Islamic Book Trust, 1998.

Görgün, Tahsin. *İslam-Batı İlişkileri Çerçevesinde Medeniyet Meselesi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2024.

Hallaq, Wael B. *Restating Orientalism: A Critique of Modern Knowledge*. New York: Columbia University Press, 2018.

Nasr, Seyyed Hossein. *Knowledge and the Sacred*. Albany: State University of New York Press, 1989.

Nasr, Seyyed Hossein. *The Encounter of Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man*. London: Allen & Unwin, 1968.

Taylor, Charles. *A Secular Age*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007.

BRUNO LATOUR'UN MODERNLİK SORGUSU ÇERÇEVESİNDE YAŞAMIN MELEZ ÇEHRESİ

Ömer Faruk Ateş

İlahiyat Fakültesi Bursa Uludağ Üniversitesi
omer.faruk.ates@icloud.com

Özet

Ontolojik bariyerler içerisinde deneyimlenmekte olan yaşam, belirlenim noktaları ve ayrımlar ekseninde varlıklar arasındaki hiyerarşik tasavvurun insan istisnailiği lehine pekiştirildiği bir içkinlik alanı haline gelmiştir. Bu pekiştirmeyle insanın Yeryüzü'nü tedarik nesnesine indirgemesi ve Yeryüzü'nün kaderini tayin etmeyi ontolojik önceliği gereğince bir ödev olarak belirlemesi çağdaş dünyadaki iklim krizleri, ekolojik tahribatlar arasında bir eleştirel ilişkilendirmeyi açığa çıkarmıştır. İlk olarak modern düşüncenin insana biçtiği role kısaca temas etmek bu ilişkiyi tarihsel bir düzleme yerleştirmemize olanak sağlayacaktır.

İnsanın istisnai bir varlık olduğu tasavvuru, Rönesans'ta ilk nüvelerine rastladığımız hümanizmin René Descartes eliyle özne ve nesne arasındaki onulmaz bir ontolojik yarık biçiminde radikalleştiği bir art alana sahiptir. Özne ve nesne arasında özne lehine tesis edilen asimetrik ontoloji, varoluşsal karakteri gereği nesneyi biçimleyen zihinsel kategoriler vasıtasıyla dünyanın belirli bir resim olarak kompoze edilmesiyle karakterize olur. Fenomenlerin oldurma mantığı içerisinde konumlanışı, Martin Heidegger'in metafizik eleştirisinde sarih bir biçimde açımlanır. Yirminci yüzyılın önemli filozoflarından Heidegger tarafından sübjektivite metafiziği olarak kavramsallaştırılan modern ontoloji, ifade ettiğimiz gibi Descartes düşüncesinde kemale ermiştir. Heidegger'in öznenin nesneyi saf temsil kudretine atıfla değerlendirdiği hümanistik mantık, Batı düşüncesi içerisinde çeşitli dönemlerde başkalaşsa da her birinde müşterek olan unsur, metafiziksel düşünmenin çerçeveleyici doğasıdır. Heidegger'in ifadesiyle hümanistik her söylem "Varolanın tümünün çoktan sabitleşmiş bir yorumlanması tarafından belirlenir." (Heidegger, 2020, s. 13) Heidegger için varolanın nesnelleştirilmesi, hakikat tasarımının kesinliği fikri Descartes metafiziğinde belirginlik kazanır. İnsanın hesaplayıcı mantığı, varolanın nesnelleştirilmesini göz önüne getirme aracılığıyla ortaya koyar. Heidegger'in ifadesiyle "Bu göz önüne getirme hesaplayan insanın tek tek varolanları, varolanların Varlığına güven duyacağı, bundan emin olabileceği biçimde kendi önüne getirmesini amaçlar." (Heidegger, 2001, s. 75) Bu anlamda insanın özneye dönüşmesi sürecine işaret eden Heidegger, subjectum kavramının her şeyin altında yatan, her şeyi kendinde toplayan anlamına yönelmemiz gerektiğini vurgular. Resim olarak dünya, böylelikle insanın göz önüne getirme için mücehhez olduğu bir ontolojik önceliğe işaret etmekte ve aynı zamanda insanın istisnai varoluşunu imleyen bir kavram içeriğine sahiptir.(Heidegger, 2001, ss. 76-78)

Kısaca özneden hareket edilmesi bakımından alımlanabilecek kartezyen ontoloji, Descartes'ın yöntemselleştirdiğinden bu yana eleştirilmekte ve özellikle çağdaş felsefe içerisinde insanın dünya ile kurduğu ilişkideki ontolojik önceliğinin ufkileştirilmesi ve dünya-içre varoluşun iştirak edilen bir ortaklık haline getirilmesi çerçevesinde olumsuzlanmaktadır. Yeni ontolojik perspektiflerce bu müşterek yazgı deneyimine dikkat çekilmesini Franco Bifo Berardi'nin Japon aktivist ve felsefeci Sabu Kosho'dan ilhamla ifade ettiği bir dizi emare ile daha açık olarak ilişkilendirebiliriz: " (...) Dağılma (radyasyon ve virüsler) ilkesinin aynı anda her yerde durdurulamaz çoğalışı, tüm sembolik ve politik düzenlerin erozyonu, uzun süredir inkâr edilen Yeryüzü'nün geri Dönüşü."(Berardi, 2022, ss. 9-10) Özellikle Yeryüzü'nün dönüşü kavramıyla özü cansızlık olarak imlenen nesnenin ihya edilmesi, insanın dünya-içre konumunun Yeryüzü'nü paylaştığı nesnelerce eşitlenmesi çağdaş ontolojik tekliflerin çehresini yansıtır niteliktedir.

Zikrettiğimiz girizgâh doğrultusunda Yeryüzü'nün tüm canlılığını ve failliğini tasdik etme tavrını olumlayan ağsal bir ontolojiyi ileri süren önemli çağdaş figürlerden biri Fransız düşünür Bruno Latour'dur, Latour, yaşanılan çağın tezahürleri karşısında faillik kavramını yeniden düşünmeye bizleri sevk eder. Latour, modern ontolojinin failliği insana tahsis eden antroposantrizm anlayışını ele alır. Kısaca tekrar edersek modern ontolojinin öznesi, doğa ile ilgili öndeyide bulunarak yaşamın geleceğini aydınlatma ve doğayı kontrol etme yetisini haizdir.(West, 2021, ss. 14-17) Bu bakımdan yaşamın yegâne aktörü olarak insanı varsayan modern ontoloji, Latour'a göre içsel birtakım gerilimlere sahnedir. Mezkûr modern ontolojik tasavvurun direnç noktası Latour'a göre yaşamımızda halihazırda dünyanın halini sunan ve ancak aynı gazete sayfasını paylaşan birçok meselenin geçitlerinin, ağlarının kesintiye uğratılmasıdır. Zira onun ifadesiyle yaşam içindeki ağlar "(...) Doğa gibi doğal, söylem gibi anlatımlı, toplum gibi kolektif (...)"dir.(Latour, 2020, s. 13) Hayatın melez çehresini görmek için ona göre bir gazete sayfasına bakmak yeterlidir. Ozon tabakasındaki deliğin büyümesi, kimyagerlerin ekosferin içinde bulunduğu tehdidi savunacak şirketlere mensubiyeti, gelişmiş ülkelerin sanayilerine, işçilerin emeğine yön vermekte olan devlet başkanlarının politikaları aynı gazete sayfasının kompoze eden çeşitli olaylardır. Latour'un odağı ise ifade ettiğimiz üzere halihazırda gazete sayfasının paylaşan bu olayların kendi içinde dışa vurduğu melez karakterdir:

> "Aynı makale böylece kimyasal tepkimelerle siyasal tepkileri birbirine karıştırıyor. Aynı ip, bilimlerin en ezoteriğiyle, en aşağı siyaseti, en uzak gökyüzüyle Lyon banliyösündeki filanca fabrikayı, en küresel tehlikeyle gelecek seçimleri ya da sonraki yönetim kurulunu birbirine bağlıyor. Boyutları, riskleri, süreleri, oyuncuları karşılaştırılamasa da hepsi aynı hikâyenin içine sokulmuşlar." (Latour, 2020, s. 7)

Modern ontolojinin ayrımlar, katı sınırlar ve hiyerarşik imlemler inşa etme çabası tam da bu noktada eleştirel hedef haline gelir Latour düşüncesinde. Modern sözcüğünün eskiyi yeniden, ilkeli medeniden ayıran kavram olarak nitelenmesinin yerine Latour'a göre modernite, bir tarafta varlık türleri arasında melezleşmeler ve karışımlar yaratan tercüme faaliyeti; diğer tarafta ise insan ve insan-olmayan ayrımını berkiten arındırma faaliyetine yaslanan ontolojik yarığın açık tutulmasıdır. Latour tercümeye, yani birinci bütüne ağ adını verirken ikinci bütüne eleştiri adını vermektedir. Ona göre bu iki pratik sahanın ayrı düşünülmesi ölçüsünde modernizdir fakat bu alanlar ayrı düşünülemeyecek kadar birbirine bağlanmıştır.(Latour, 2020, ss. 17-18) Erken Alman romantiklerinde Friedrich Schlegel'in bir ifadesinden hareketle sonsuz ampirik olanın nihayetsiz oyun alanı,(Schlegel'den akt. Chepurin, 2023, s. 64) bizleri oyunu figüranlar yerine aktörlerle sahnelemeye iter. Bu açıdan kitabının başlığında nükteli bir ifade olarak modern olmanın imkansızlığına işaret eden Latour, ilişkilenmeksizin, ağsal aktörler olmaksınız düşünmenin veya daha geniş anlamda yaşamanın mümkün olmadığına dikkat çeker. Nesneler ile ilişki daima nesnelerin failliğinin iştiraki ile gerçekleşen ortak bir deneyimi barındırır.

David Le Breton'un da ifade ettiği gibi modernite insanın kozmostan kopuşunu gerçekleştirmiş, köklerini evrenin canlılığından arındırmış bir ontolojik yarık yaratmıştır. Ancak Breton, Latour'un bakışına yakın bağlamlarda antropolojik açıklamalar ekseninde yaşamın ağsal karakterini vurgular. Holist toplumları örnekleyen Breton, insanın dünya ile tekabüliyetler ağı içerisinde yer aldığı gözenekli, geçirimli bir ontolojinin Batılı bireyin iç bükey varlığına muhalif olarak dikkat çeker.(Le Breton, 2025, s. 34)

Daha kökensel açıdan düşünüldüğündeyse klasik ontolojiler tarafından varlık anlayışının özcü teoriler çerçevesinde alımlanması Aristotelesçi ve Platoncu kökleriyle Batı düşüncesinin kaynağını teşkil etmektedir. Özcü karakteri ile klasik Batı metafizik geleneği, değişmeyen, evrensel bir hareket noktasının arayışıyla ikili karşıtlıklarla süregiden evrensel bir varlık anlayışının izini sürer.(Küçükalp & Cevizci, 2010, s. 21) Ancak süreçselliğe ve ilişkiselliğe yaslanan Latourcu aktör ağ ontolojisi, failliğin klasik anlamda evrensel karakterini insana irca eden mantığına karşın etkinlik ve niyeti, iç ve dış dünya ayrımını ortadan kaldırmak suretiyle yaşamın tamamına genişletir. Latour, antroposantrik ontolojilerin yerine insan harici varlıklarla ufki bir varoluş ileri sürer. Bir başka ifadeyle "Bu anlayışta bilgi ve varlık ayrı alanlar olarak düşünülmez iç içe geçmiş bir yapıda değerlendirilir. AAT'nin (Aktör Ağ Teorisi) ilişkisel ontolojisi sabitliği değil çoğulluğu, temsili değil oluşu, özü değil ilişkisel yapıları merkeze alır."(Yeşilkaya, 2025, ss. 159-162) Doğa kavramının modern düşünce içerisindeki negatifliğine karşı Latour, artık dünya ile ilgilenmemiz gerektiğini ifade eder. Onun kavramıyla metamorfik kuşak içerisinde yaşadığımızı ikrar etmemiz gerekir. Bu tasavvur itibarıyla dünya, eyleme güçleriyle bezenmiş, çoklu eylem takaslarından müteşekkildir.(Latour, 2025, ss. 94-95) O halde modern asimetrik ontolojinin özne merkezli tasavvuru, Latour için terk edilmelidir. Kendi ifadesiyle "(...) Belli ki gerçekçilik kazanmak için insanları nesnelerden oluşan bir dekorun önünde kasıla kasıla yürürken tasvir etme iddiasındaki sahte-gerçekçiliği bir kenara bırakmak gerekir."(Latour, 2025, s. 96)

Sonuç olarak ifade edilebilir ki Latour'un aktörlüğün yayılımı içerisinde melez karakterli ontolojisi, modernitenin varlık ufkunda belirmiş olan ontolojik yarığın iklim krizlerine, doğaya yönelik örtük veya açık şiddete, politik angajmanların kapitalist sermaye ile tüketime dayanan iş birliğine sarih ve disiplinler-arası bir kavrayış sunmaktadır. Modern kategorizasyon mantığının sonucu olarak parçalanan dünya sahnesi, Latour'un göstermek istediği üzere esasında hiçbir figüranın yer almadığı bilakis aktörlerin her birinin performansının biteviye sürdüğü melez diyaloglarla dolup taşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aktör, Latour, Melezleşme, Modernlik, Ontoloji

Kaynakça

Berardi, F. "Bifo". (2022). Üçüncü Bilinçdışı Viral Çağda Psikosfer (M. Çelik, Çev.; 1. bs). Otonom Yayıncılık.

Chepurin, K. (2023). Reading Novalis and the Schlegels. Içinde T. Rajan & D. Whistler (Ed.), The Palgrave Handbook of German Idealism and Poststructuralism (ss. 59-81). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-031-27345-2_4

Heidegger, M. (2001). Nietzsche'nin Tanrı Öldü Sözü ve Dünya Resimleri Çağı (L. Özşar, Çev.; 1. bs). Asa Kitabevi.

Heidegger, M. (2020). Hümanizm Üzerine: Über den Humanismus (Y. Örnek, Çev.; 3. bs). Türkiye Felsefe Kurumu.

Küçükalp, K., & Cevizci, A. (2010). Batı Düşüncesi: Felsefî Temeller (2. bs). İsam Yayınları.

Latour, B. (2020). Biz Hiç Modern Olmadık (İ. Uysal, Çev.; 2. bs). Norgunk Yayıncılık.

Latour, B. (2025). Gaia ile Yüzleşme: Yeni İklim Rejimi Üzerine Sekiz Konferans (K. Kahveci, Çev.; 1. bs). Livera Yayınevi.

Le Breton, D. (2025). Bedenin Antropolojisi ve Modernite (K. Kahveci, Çev.; 1. bs). Ketebe Yayınları.

West, D. (2021). Kıta Avrupası Felsefesine Giriş: Rousseau, Kant, Hegel'den Foucault ve Derrida'ya (A. Cevizci, Çev.; 6. bs). Paradigma Yayınları.

Yeşilkaya, N. (2025). Klasik Ontolojinin Ötesinde: Aktör-ağ Teorisi'nin Ontolojik Müdahalesi. FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, (41), 151-170. https://doi.org/10.53844/flsf.1728045

Helenistik Şüpheciliğin Rasyonel Bir Felsefi Tavır Olarak Yorumu ve Meta-Felsefi Boyutları

Ahmed Zahid Hayırlıoğlu

Felsefe İstanbul Üniversitesi
ahmedhayirlioglu@gmail.com

Özet

Helenistik şüphecilik, felsefe tarihi yazımında çoğu zaman teorik gerileme, hakikatten geri çekiliş ya da bireysel huzur arayışına indirgenmiş bir yönelim şeklinde sunulmuştur. Bu çerçevenin en etkili temsilcilerinden biri olan Eduard Zeller, Helenistik dönemin felsefesini tanımlarken bu dönemde "özgür ve salt bilimsel bir dünya görüşü için güç ve arzunun söndüğünü" ileri sürmüş, dönemin felsefesinin asli değerini hakikati bulmakta değil, bireyi "bütünüyle içsel hayatına çekmekte" bulmuştur.

Ancak bu tarih yazımsal gerileme önyargısı, Arne Naess'in teşhis ettiği kavramsal kirliliği de besler: Şüphecilik "gerileme" olarak okunduğunda, onun ya genel bir "bilgi iddialarını sorgulama tutumu"na basitleştirilmesi ya da salt "şüphe uyandırma" pratiğine indirgenmesi kolaylaşır ve böylece geleneğin bizzat isminde içkin olan soruşturmaya dayalı (skeptomai) ve araştırmacı (zētētikos) karakteri görünmez hale gelir. Bu bildiri, söz konusu çerçevenin yetersizliğini ortaya koymayı ve şüpheciliğin rasyonel yapısına ilişkin çağdaş yorumların açtığı hat doğrultusunda, Helenistik şüpheciliği görünüş ile gerçeklik arasındaki gerilimin ürettiği ölçüt ve temellendirme krizini ciddiye alan rasyonel bir felsefi tavır olarak yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma aynı zamanda bu tavrın, felsefenin kendisine ilişkin köklü soruları yeniden açan güçlü bir meta-felsefi boyut taşıdığını göstermeyi hedeflemektedir.

Helenistik şüphecilik, felsefenin kendi gelişim çizgisi boyunca birikmiş yapısal bir sorun alanı üzerinde yükselir. Bu sorun alanı iki ana bileşende yoğunlaşır. Birincisi, duyunun güvenilirliğinin sarsılması anlamında aisthēsis krizidir. Miletos'tan itibaren açılan görünüş-gerçeklik ayrımı, duyusal çokluğun ardında tekil bir ilke arayışını başlatmış, Parmenides'in duyusal dünyayı epistemolojik değerden düşürmesi ve Atomcuların aklı temellendirmek adına duyusal veriyi "karanlık bilgi" düzeyine indirgemesiyle bu kriz giderek derinleşmiştir. İkincisi, aklın kendi içinde çelişen yargılar üretmesi

anlamında logos krizidir. Herakleitos'un oluşa dayalı akış öğretisi ile Parmenides'in değişmez varlık öğretisi arasındaki uzlaşmaz çatışma (diaphōnia), aklın varlığın doğası hakkında birbirine taban tabana zıt ama kendi içinde tutarlı hükümler verebileceğini göstermiş, Sofistlerin logos'u bir ikna aracına indirgemesiyle ortak ölçüt zemini iyice çözülmüştür.

Bu çifte kriz, Platon ve Aristoteles'in kapsamlı sistemleriyle de kapanmamıştır. Gerçekliğin yapısı (aşkın İdealar'a karşı maddede içkin form) ve bilginin kaynağı (anamnēsis'e karşı deneyimden soyutlama) gibi temel meselelerde birbirini dışlayan çözümler üretmek suretiyle bu iki büyük sistem, krizi ortadan kaldırmak yerine onu yeni bir düzlemde tekrar üretmiştir. Bu bağlamda şüpheciler, söz konusu krizin mucidi olmaktan çok teşhisçisidirler: Dogmatiklerin spekülatif restorasyonla üzerini örttüğü yapısal sorunu yeniden ve dürüstçe felsefenin gündemine taşıyan araştırmacılardır.

Bu yapısal krizin yarattığı epistemik durum, belirli bir mantıksal mekanizma üzerinden şüpheci tavrın rasyonel zeminini hazırlar. Şüpheci soruşturma, incelenen bir konu hakkında birbirine zıt argümanların veya görünümlerin epistemolojik inandırıcılık bakımından eşit ağırlıkta olduğunu (isostheneia) ortaya koyduğunda, zihni zorunlu bir denge durumuna taşır. Bu denklik karşısında taraflardan birini diğerine tercih etmek için rasyonel bir gerekçe kalmadığından, dogmatik yargı meşruiyetini yitirir. Dolayısıyla yargıyı askıya alma (epokhē), bu noktada keyfi bir çekimserlik ya da psikolojik bir tercih değil, kanıtların dengede olduğu anda aklın girmek zorunda kaldığı mantıksal bir zorunluluk olarak belirir.

Şüpheciliğin bu rasyonel niteliği kavrandığında, onun belirli hakikat iddialarını olumsuzlayan tali bir konuma indirgenemeyeceği de açıklık kazanır. Bu rasyonel tavrın epistemik yapısını kavramak için öncelikle "skeptikos" kavramının kökenine bakmak gerekir. Söz konusu ettiğimiz tarihsel önyargılarla da ilişkili olarak yaygın kullanımda çoğu kez pasif bir kararsızlık ya da inançsızlık haliyle özdeşleştirilen bu kavram, Antik Yunancadaki kökü olan "skeptomai" fiilinde aktif bir araştırma eylemini imler. Dolayısıyla şüpheci, hakikati bulduğunu ilan ederek "arayan" vasfını yitiren dogmatik öznenin durağanlaşmasına karşı, soruşturmayı kesintisiz sürdüren bir araştırmacı kimliği (zētēsis) taşır. Bu kimlik hem Pyrrhoncu hatta (Sextus Empiricus'un şüpheci yolun ilk adını "araştırmacı" (zētētikos) olarak belirtmesinde) hem Akademik hatta (Cicero'nun Akademi adına dile getirdiği "hakikati büyük bir titizlik ve şevkle arama" iradesinde) ortaklaşır.

Bu araştırmacı kimliğin varoluşsal temeli, şüphecinin çelişkili iddialar karşısında duyduğu huzursuzlukta (tarakhē) yatar. Sextus Empiricus'un şüpheciliğin doğuşunu betimlerken başlangıç noktası olarak aldığı bu derin huzursuzluk, hakikate araçsal olmayan, içsel bir değer atfedildiğinin göstergesidir. Şayet hakikat şüpheci nazarında salt bir huzur aracı olsaydı, çelişkiler karşısında kayıtsız kalmak çok daha düşük maliyetli bir strateji olurdu. Aynı hakikat bağlılığı Akademik hatta da belirgindir: Cicero'nun Academica'da aceleci onayı (temeritas) "utanç verici" olarak nitelendirmesi ve onu zihinden sökülüp atılması gereken bir şey olarak betimlemesi, hakikatin korunmasına duyulan aynı içsel kaygının farklı bir tezahürüdür. Dolayısıyla şüpheci, hakikatten vazgeçmiş bir nihilist değil, hakikati tespit edememenin gerilimini bizzat yüklenen bir araştırmacıdır. Bu perspektifte epokhē, huzura ulaşmak için tasarlanmış terapötik bir araç olmaktan çıkar ve aklın taleplerine uyarak varılan rasyonel bir sonuç olarak belirir. Dinginlik (ataraxia) ise önceden hedeflenmiş bir ödül olarak değil, hakikate karşı dürüst kalmanın beklenmedik bir yan ürünü olarak anlam kazanır.

Bu hakikat bağlılığı, şüpheci tavrın disipline edilmiş iki ifadesinde somutlaşır. Bunlardan ilki, epistemik yargılama düzleminde işleyen rasyonel sorumluluktur: Ölçüt ve temellendirme sorunu çözülmeden, açık olmayan şeyler hakkında kesin yargıya sıçramamak, kanıtın izin verdiği sınırda kalmak, kanıt yetersizken onaydan kaçınmak. Şüphecinin burada sorduğu soru "elimdeki kanıt bu yargıyı vermeye

yeter mi?"dir. İkincisi ise epistemik karakter düzleminde işleyen entelektüel dürüstlüktür: Hakikati güvence altına almadan ona ulaşılmış saymamak, zihinsel konfor adına hakikat olmayan bir şeye "hakikattir" dememek. Şüphecinin burada sorduğu soru "bulduğumu iddia ettiğim şey gerçekten hakikat mi, yoksa huzur ihtiyacımın ürünü bir sahte kesinlik mi?"dir. Rasyonel sorumluluk yargı verme ediminin kanıtla ilişkisini düzenlerken, entelektüel dürüstlük yargı veren öznenin hakikatle ilişkisindeki tutumunu denetler. Böylece şüphecilikteki değerler hiyerarşisi açığa çıkar: Şüpheci tavrın nihai ufku hakikatin kendisine sadık kalmaktır; ruhsal dinginlik ise ancak bu sadakatin beklenmedik bir sonucu olarak anlam kazanır.

Şüpheciliğin bu epistemik yapısı, belirli öğretilere yönelmiş eleştiriler üretmenin ötesinde, felsefenin kendisine ilişkin köklü soruları yeniden açan bir boyut taşır. Overgaard, Gilbert ve Burwood'un tespit ettiği üzere, her felsefi etkinlik (yöntem seçiminde, başarı ölçütlerinin belirlenmesinde, soruşturmanın nereye yönlendirileceğinde) kaçınılmaz biçimde örtük ya da açık bir meta-felsefi tutum barındırır. O halde Helenistik şüphecilerin felsefe pratiği de felsefenin ne olduğu, nasıl yapılması gerektiği ve başarının nerede aranacağı sorularına güçlü örtük yanıtlar içerir.

Bu yanıtların merkezinde köklü bir dönüşüm yatar. Dogmatik okullar için felsefe, hakikatin bulunmasıyla sona eren ve yerini korumaya bırakan sonuç odaklı bir mülkiyet durumuyken, şüpheci geleneklerde bu model bütünüyle dönüştürülür: Felsefe, hakikatin henüz ele geçirilemediği, ancak peşinin de bırakılmadığı süreç odaklı bir arayış çabasına dönüşür. Bu dönüşüm, belirli bir öğretiye yönelmiş tekil bir eleştirinin ötesinde, dogmatik felsefe anlayışına güçlü bir alternatif taşır. Şüpheciler, soruşturmayı sahte kesinlikten koruyarak açık tutmayı tamamlanmış öğretiler üretmenin önüne koyduklarında, felsefenin neyi amaçladığı sorusunu yeniden açarlar. Epokhē'yi araştırmayı sürdürmenin rasyonel koşulu olarak temellendirdiklerinde, felsefi başarının nerede aranacağını (dogmatik kesinlikte mi, kanıta sadık kalma disiplininde mi) yeniden belirlerler. Soruşturmanın ulaştığı aporia ise bu çerçevede bir başarısızlık olarak değil, mevcut kanıtlar karşısında aklın meşru biçimde konumlanabileceği bir zemin olarak belirir ve böylece felsefenin hangi noktada hüküm verebileceğinin sınırlarını görünür kılar. Bu meta-felsefi boyutuyla şüphecilik, görünüş ile gerçeklik arasındaki gerilimi, ölçüt ve temellendirme sorununu, dogmatik sistemlerin birbirini dengeleyen karşıt yargılarını görünür kılarak, felsefenin kendi iç gerilimlerinden doğan ve felsefi etkinliğin anlamını yeniden sorgulatan bir öz-sınama olarak belirir.

Sonuç olarak çalışma, Helenistik şüpheciliği antik felsefe içinde tali ve sınırlı bir yönelim olarak yerleştirmek yerine, felsefi etkinliğin hangi koşullar altında dürüstçe sürdürülebileceğini görünür kılan güçlü bir düşünme imkânı olarak ele almıştır. Burada savunulan temel tez, şüpheciliğin henüz güvence altına alınmamış bir hakikate ulaşılmış gibi davranmaktan kaçınan, ölçüt ve temellendirme sorununu ciddiyetle taşıyan, soruşturmayı açık tutan disipline edilmiş bir felsefi tutarlılık olduğudur. Bu çerçevede şüpheci tavır, hakikatin peşini bırakmaksızın, yargının meşruiyetini kanıtın kapsamı içinde tutan bir rasyonel sorumluluk ve entelektüel dürüstlük pratiği olarak belirir. Böylece Helenistik şüphecilik, felsefenin amacını, yargı vermenin sınırlarını ve felsefi başarının ölçütlerini yeniden düşünmeye imkân veren kalıcı bir miras taşır.

Anahtar Kelimeler: Helenistik Şüphecilik, Meta-Felsefe, Epokhē, Rasyonel Sorumluluk, Entelektüel Dürüstlük

Kaynakça

Cicero, M. T. (2006). On academic scepticism (C. Brittain, Çev.). Hackett Publishing Company.

Klein, P. (2002). Skepticism. İçinde P. K. Moser (Ed.), The Oxford handbook of epistemology (ss. 336-361). Oxford University Press.

Naess, A. (1968). Scepticism. Routledge & Kegan Paul.

Overgaard, S., Gilbert, P., & Burwood, S. (2013). An introduction to metaphilosophy. Cambridge University Press.

Perin, C. (2006). Pyrrhonian scepticism and the search for truth. Oxford Studies in Ancient Philosophy, 30, 337-360.

Perin, C. (2010). The demands of reason: An essay on Pyrrhonian scepticism. Oxford University Press.

Sextus Empiricus. (1996). Outlines of Pyrrhonism (B. Mates, Çev.). Oxford University Press.

Striker, G. (1980). Sceptical strategies. İçinde M. Schofield, M. Burnyeat ve J. Barnes (Ed.), Doubt and dogmatism: Studies in Hellenistic epistemology (ss. 54-83). Oxford University Press.

Striker, G. (1990). The problem of the criterion. İçinde S. Everson (Ed.), Epistemology (ss. 143-160). Cambridge University Press.

Striker, G. (2001). Scepticism as a kind of philosophy. Archiv für Geschichte der Philosophie, 83(2), 113-129. https://doi.org/10.1515/agph.83.2.113

Zeller, E. (2008). Grek felsefesi tarihi (A. Aydoğan, Çev.). Say Yayınları.

Teknolojinin Kıskacındaki İnsanlık: Transhümanizm

Sema Bayraktar

Bilim Tarihi Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
semasiren1907@gmail.com

Özet

Giriş

Teknolojinin hızla evrim geçirdiği ve insanoğlunun bu sürecin içine sürüklendiği çağda, transhümanizm kavramı giderek daha fazla ilgi çekmektedir. İnsanın sınırlarını aşma arzusu ve bu sınırları aşmanın getireceği sonuçlar, popüler kültürde sık sık tartışılmaktadır. Bu konuda en çarpıcı ve derinlemesine analizlerden birini sunan Black Mirror dizisi, transhümanizmin karmaşıklığını ve tehlikelerinin önemini gözler önüne serer.

Özellikle ‘White Christmas’, ‘San Junipero’ ve ‘Arkangel’ gibi transhümanizmle direkt olarak ilişkilendirebileceğimiz bölümleriyle, Black Mirror transhümanizmin etkilerini olabildiğince derin ve çarpıcı bir şekilde inceler ve izleyiciyi geleceğin olası yönleri konusunda düşündürür. Bu çalışmada, söz

konusu bölümler ele alınarak, Black Mirror'un transhümanizm temalı anlatılarını ve bu anlatıların altında yatan felsefi derinliği inceleyeceğiz. Dizi, insanın teknolojiyle olan ilişkisini sorgulaması ve bu ilişkinin sonuçlarını gözler önüne sermesi bakımından günümüzün en önemli etik ve felsefi tartışma konularından biri olan transhümanizmi daha da tartışmaya açık kılmaktadır. Nitekim teknoloji ve onun etkilerini oldukça fazla hissettiğimiz bu çağda bu tartışmalar kaçınılmaz olmaktadır.

Amaç ve Kapsam

Bu çalışmanın temel amacı, Black Mirror'un bölümlerinde işlenen transhümanist temaları analiz ederek, teknolojinin insanlık üzerindeki etkilerini ve geleceğe dair muhtemel senaryoları irdelemektir. Aynı zamanda yapay zekâ, dijital bilinç transferi, sanal gerçeklik gibi kavramları öne alarak, dizi sektörünün insan doğasına ve toplumsal dinamiklere yaptığı derinlemesine yolculuğu keşfetmektedir. Daha edebi bir ifadeyle bu çalışma, Black Mirror'un kara aynasında insanlığa yansıyan transhümanist düşüncelerin, günümüzün teknoloji çağında bize ne anlattığını ve geleceği nasıl şekillendirebileceğini tartışmaktadır.

Transhümanizm kelimesinin etimolojisiyle başlamak, onu posthümanizmden ayırmak bakımından önemli olacaktır. Trans-hümanizm kelimesinin Cambridge Sözlükteki tanımı şu şekildedir: “Bilim ve teknolojinin insanların şu anda fiziksel ve zihinsel olarak mümkün olanın ötesinde gelişmesine yardımcı olabileceği bir teoridir.”

Luc Ferry’nin tanımına göre transhümanist hareketin temel amacı: ‘onarmak’, hastalıkları ve patolojileri sağaltmak olan geleneksel tedavi edici tıp paradigmasından insanı yükseltmeyi, ‘artırmayı’ amaçlayan ve ‘daha üst’ bir modele geçme girişimidir”. (Luc Ferry, 2016)

Bu ifadedeki ‘artırılmış ve yükseltilmiş insan’ olma durumu insanın merkezde olduğu antroposantrik yaklaşımı bize sunar. Her hâlükârda insanın faydasına ve gelecek amaçlarına odaklanan ve temeli itibarıyla hümanizm ile bağları olan bu düşünce, hümanizmin aksine, yalnızca bir düşünceden ibaret olmaktan çıkıp insanın potansiyelini genişletme amacı güder. Bunu genellikle teknolojik gelişmelerin insan vücudu ve zihni üzerindeki etkilerini araştırma, anlama ve kullanma yoluyla gerçekleştirmeyi amaçlar. Diğer yandan, hümanizm daha çok insanın özüne hitap ederek değerlere ve etik prensiplere odaklanır. Bu sebeple, transhümanizm daha eyleme yönelik yaklaşımı temsil ederken, hümanizm daha çok insanın içsel değerlerine ve ahlaki prensiplerine odaklanır.

Bu düşünceler ortaya çıktıkları tarih ve coğrafya düzleminden ayrı düşünülemez. Bu bakımdan anakronizme düşmemek adına insanlığın kendisini anlamlandırmaya çalışan bu düşünsel faaliyetleri hümanizmden sonra transhümanizm ve daha sonrasında posthümanizme ulaşma yolundaki tarihi sürecin evrelerine kısaca göz atmak gerekir.

Yöntem

Bu çalışma nitel bir yöntemle yürütülmüş ve Black Mirror dizisinin White Christmas, San Junipero, Arkangel bölümleri üzerinden içerik analizi yapılmıştır. Bölümlerin konuları, olayları ve transhümanizmle ilişkili teknolojiler üzerinden yorumlanmıştır. Bu bölümlerin özellikle seçilmesi ise transhümanizmin ana meselelerine değinmesi sebebiyledir.

Tartışma

Seyirci ile Aralık 2011'de İngiliz Channel 4 kanalıyla buluşan Black Mirror içerisinde transhümanizmle ilişkilendirebileceğimiz temalar bulunmaktadır. Transhümanizmle ilgili çalışmalar hem bilimsel hem de sosyal açıdan büyük bir öneme ve insanlığın geleceğini etkileyebilecek potansiyeli olması sebebiyle sinema dünyası tarafından fazlasıyla işlenmektedir. Bu dizi diğer bilimkurgu dizilerinde olduğu gibi insanlığın değişimini ve teknolojiye yönelik adaptasyonunu incelemekte ve seyircinin kendisini ve çevresini sorgulamaya teşvik etmektedir.

Black Mirror teknolojinin günlük yaşamımızı nasıl etkileyebileceğini ve gelecekteki olası sonuçlarını keşfeden çarpıcı bir antoloji dizisidir. Bu dizi, izleyicilere modern teknolojinin etik zorluklarını gösterirken, transhümanizmin sıkça ele alındığı bir platform haline gelmiştir. Bu bakımdan ele aldığı konular da önem arz etmektedir ve transhümanizmin temel konularını ele alarak izleyicilere dijital dünyada yaşanan modern insan evriminin zorluklarını ve fırsatlarını gösterir.

"White Christmas" bölümü, transhümanizmin zihinsel yönünü vurgulamaktadır. İki karakterin zihinleri arasında geçiş yapabilme çabası, bilincin dijitalleşmesi ve transfer edilebilir hale gelmesi konusundaki transhümanist düşünceleri ele alır. Ancak bu teknolojinin ahlaki ve etik zorlukları insan zihninin dijital bir ortama aktarılmasının ne kadar uygulanabilir ve kullanılmasının ne kadar gerekli olduğu sorusunu gündeme getirmektedir.

‘San Junipero’ bölümü transhümanizmin en temel yönlerinden biri olan ölümsüzlük arayışını ele alır. Bilinçlerin dijital bir ortama aktarılması, canlılığın yalnızca bedensel olduğu ve bilincin devamlılığını sürdürme fikrini sunar. Ancak bu ölümsüzlük hali, duygusal ve etik soruları beraberinde getirir. İnsanlık, sonsuz bir dijital yaşamın getireceği değişimlere nasıl adapte olabilir?

“Arkangel” bölümü ise transhümanizmin genetik manipülasyon yönüne odaklanır. Anne isimli karakterin çocuğunu gözlemleyebilme yeteneği, genetik özellikleri üzerinde ona bir kontrol sağlar. Ancak bu kontrol insan özgürlüğü ve kişinin bireysel gizliliğiyle çatışır. Transhümanizmin genetik müdahale konusunda ne kadar ileri gidebileceğini sorgular.

Sonuç

Sonuç olarak, Black Mirror dizisi, transhümanizmle ilgili temaları diğer bölümlerinde de derinlemesine işleyerek izleyicilere teknolojinin insan evrimine ve topluma etkilerini değerlendirme fırsatı sunmaktadır. Bu dizi, gelecekteki teknolojik gelişmelerin getirebileceği zorluklar ve fırsatlar hakkında düşündürücü bir bakış açısı sunarken, insan doğasının ve toplumun bu değişimlere nasıl uyum sağlayabileceğini sorgulamaktadır. Bundan sonraki süreç izleyicilere, yani bizlere, kalmakta ve değişen dünya ve teknoloji karşısında insan olmak veya insan kalmak konusundaki endişe ve sorunlarımızı tartışmalıyız.

İnsanın biyolojik evrimini düşündüğümüzde, neslin devamı için farklılaşma ve adaptasyon süreçlerinin var olduğunu biliyoruz. Bu beraberinde doğal olarak bir değişimi ve dönüşümü getiriyor. Bu süreçler artık teknolojiyle birlikte insanın yalnızca hayatta kalmak ve uyum sağlamanın ötesinde hayata bağımlı olma veya yaşamın iplerini elinde tutma psikolojisine götürmektedir. Peki bu ne anlama gelir? İnsanın evrimsel süreçte kendisi için temel olarak gerekli gördüğü şeylerin yeme, içme ve çoğalmadan ziyade bu dünyadaki varlığını bir kazık gibi toprağa saplama ve o kazığa bir değer atfetmesidir. İnsan artık kendini bu dünyada, hatta evrende, sonsuza kadar yaşayabilecek ve dilediği şeyleri yapma arzusunu gerçekleştirebilecek bir konumda görmektedir. Bunun tek yolu ise elindeki beşerî anlamda tek gelişmiş maddi imkân olan teknoloji, yani insanın kendi kendine yapma becerisidir. İnsan ölüm sonrasını ve

kendi bilincinin ötesindekileri bilemediği için bunları bilmenin yolunun bir adım ilerisi ve gelişmişlik olduğunu ve kendini dönüştürerek bir transhuman olma çabasının elindeki bu teknolojiyle mümkün olabileceğini düşünür. Bu noktada karşımıza teknolojik tekillik (singularity) problemi çıkar. Tekillik, matematikteki "sonsuzluk noktası" metaforundan gelmektedir. Yani öngörülemez bir gelişmişlik düzeyidir. Teknolojiyle ilişkisi ise Ray Kurzweil sayesinde kurulmuş ve teknoloji yoluyla gelinen son noktada insan yapamadığı tüm şeyleri yapabilme becerisi elde eder. Bunların içinde transhümanizmin temel hedefleri olan hastalıklara çare bulmak, yeni bilimsel faaliyetlerin hızlanması ve tabii ki de insan ömrünün uzatılmasıdır. Bu düşünce temelde gelecekte yapay zekânın ve teknolojinin insan zekâsının ötesine geçerek medeniyeti ve insan doğasını radikal bir biçimde değiştireceğine inanılan bir hipotezdir. Bu durumda insanlığın geleceği öngörülemez hale gelir.

Anahtar Kelimeler: Transhümanizm, İnsanlık, Teknoloji, Gelecek, Bilim

Kaynakça

Dağ, A. (2020). Transhümanizm: İnsanın ve dünyanın dönüşümü (2. bs.). Elis Yayınları.

Ferry, L. (2023). Transhümanist devrim (K. Kahveci, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Görgün, T. (2020). Medeniyet meselesi (4. bs.). Endülüs Yayınları.

Hansen, S. B. (2023). Teknoloji felsefesi (M. Bayrak, Çev.). Ketebe Yayınları.

Immanuel Kant, I. (1784/1996). An answer to the question: What is enlightenment? (T. Humphrey, Trans.). Hackett Publishing.

Immanuel Kant, I. (2015). Seçilmiş yazılar (N. Bozkurt, Çev.). Remzi Kitabevi.

Soysal, K. E. (2022). Gen ötesi–insan sonrası (2. bs.). Ketebe Yayınları.

Sutton, C. (2017, January 18). Human bodies frozen in desert facility waiting for science to wake them up. News.com.au. https://www.news.com.au/technology/science/human-body/human-bodies-frozen-in-desert-facility-waiting-for-science-to-wake-them-up/news-story/db8632fc98b5d1361744bb4f989098bc

Tez, Z. (2017). Kimyanın arka bahçesi (2. bs.). Hayykitap.

2. Oturum
İlahiyat

Oturum Başkanı: Özcan Hıdır

Fuat Sezgin Toplantı Salonu
7 Mayıs 2026 Perşembe
14:00-15:30

Abdulmecit Sökütlü

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'de Himmet Kavramı ve Mürşidin Manevi Otoritesinin Sınırları

Mehmet Akif Kahveci

Modern Batı Düşüncesinde İslam Kelâmının Kökeni ve Hristiyan Etkisi İddiası

Mehmet Buğra Sezer

Tasavvufu Adlandırmak: Batılı Tasavvuf Araştırmalarında Kavramsal Çerçeveler Üzerine Bir Değerlendirme

Bekir Altun

Alman Tasavvuf Araştırmalarında Bir Ekol: Hellmut Ritter'in Tasavvuf Telâkkisi

Rumeysa Albayrak

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'de Bir "Orta Yol" Metodolojisi Olarak İrcâ ve Ehl-i Sünnet Tahayyülü

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'de Himmet Kavramı ve Mürşidin Manevi Otoritesinin Sınırları

Abdulmecit Sökütlü

İslami İlimler Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
sokutlu.abdulmecit@gmail.com

Özet

1. Çalışmanın Bağlamı ve Temel Tezi İslam düşünce geleneğinde tasavvuf, bireyin derunî hayatını hedeflerken, tarihsel süreç içerisinde "velayet", "tasarruf" ve "himmet" gibi mefhumlar etrafında ciddi itikadi tartışmalara zemin hazırlamıştır. Seyr-i süluk sürecinde kâmil bir mürşidin manevi otoritesinin sınırları, ekoller arasında ifrat ve tefrit uçlarında değerlendirilmiştir. Bir yanda velilere müstakil bir kudret atfederek Ehl-i Sünnet'in tevhid ve kader inancını zedeleyen, mürşidi adeta ilahi iradenin bir ortağı gibi konumlandıran Hulûlî veya bâtınî yaklaşımlar bulunurken; diğer yanda velayetin manevi feyzini, keramet ve himmetini akılcı veya şekilci kaygılarla tamamen reddeden katı zâhirî tutumlar yer almıştır (Uludağ, 2021, s. 104).

Bu bağlamda, 19. yüzyılda Nakşibendiyye tarikatının Hâlidiyye kolunun kurucusu olan Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî (ö. 1827), tasavvuf anlayışını şer'î sınırlar içerisine çekme hususunda son derece kritik bir rol üstlenmiştir. O, kendisinden önceki Müceddidî silsilesinin, bilhassa İmam Rabbânî Ahmed es-Sirhindî ve Muhammed Mâsum el-Fârûkî'nin mektuplarında sıkça vurguladıkları fıkıh ve şeriat merkezli tasavvuf anlayışını (es-Sirhindî, 1998, s. 70) 19. yüzyılda da sürdürmüştür. Özellikle Osmanlı coğrafyasının merkezinden en ücra köşelerine kadar uzanan geniş bir etki alanı kurarken, tarikatın kitleselleşmesinin getirebileceği itikadi problemlerin önene geçmek için mücadele etmiştir.

Bu çalışmanın temel tezi; Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin, mürşidin manevi otoritesini ve "himmet" kavramını salt tasavvufi bir mefhum olarak bırakmayıp, konuyu doğrudan kelam ilminin "kader ve kaza" bahisleriyle (kaza-i mutlak ve kaza-i muallak) temellendirerek Ehl-i Sünnet akidesine nasıl sabitlediğini ortaya koymaktır. Çalışma, Hâlidîlikte mürşide duyulan muhabbetin, ilahi iradeyi (kaza-i mübrem) aşan, sınırları belirsiz bir tasarruf algısına dönüşmesinin önüne geçecek önlemlerin bizzat tarikatın kurucusu tarafından nasıl inşa edildiğini beyan etmektedir.

2. Kullanılan Yöntem ve Temel Araçlar Bu çalışmada, araştırmanın kavramsal çerçevesini oturtmak amacıyla öncelikle mukayeseli bir yaklaşım benimsenmiş; Hâlidiyye ekolü haricindeki diğer tasavvufi geleneklerde himmet ve veli tasarrufu kavramlarının ihtiva ettiği anlamlar genel hatlarıyla tespit edilmiştir. Ardından, çalışmanın omurgasını oluşturan "metin analizi" ve "kavramsal analiz" yöntemleri kullanılmıştır.

Konunun disiplinlerarası boyutu bağlamında, Mevlânâ Hâlid'in kelamî tartışmalara olan yüksek vukufiyeti özellikle değerlendirilmiştir. Sûfî kimliğinin yanı sıra güçlü bir zahir ilmi müktesebatına sahip olan Mevlânâ Hâlid'in, eğitim sürecinde kelam ilmini tahsil ettiği hocaların bu alandaki yetkinlikleri ve Bağdat, Şam, Hindistan rihleleri esnasında farklı mezhep âlimleriyle gerçekleştirdiği akademik münazaralar referans alınarak, onun argümanlarındaki kelamî ağırlık tespit edilmeye çalışılmıştır (Algar, 1997, s. 284; el-Hânî, 2020, s. 765). Nitekim Eş'ariyye ile Mâtürîdiyye arasındaki "kesb" problemini ele aldığı el-Ikdu'l-Cevherî fi'l-Fark beyne Kesbi'l-Mâtürîdî ve'l-Eş'arî adlı risalesi

gibi eserleri (Bağdâdî, 2012, s. 89). onun meselelere sadece tasavvufi neşveyle değil, bir kelam mantığıyla da yaklaşabildiğinin en temel kanıtı olarak incelenmiştir.

Tasavvufi mefhumların kelamî bir yaklaşımla nasıl sınırlandırıldığını tespit etmek amacıyla, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Mektûbât'ı temel birincil kaynak olarak merkeze alınmıştır. Özellikle Akka Valisi Abdullah Paşa'ya yazılan ve himmet-kader ilişkisinin sınırlarının net olarak beyan edildiği 7. Mektup, bir metin analizi bağlamında derinlemesine çözümlenmiştir (Bağdâdî, 2012, s. 89). Konunun kelamî alt yapısı ise tesadüfi bir okumayla değil; doğrudan Ehl-i Sünnet kelam geleneğinin kurucu ve otorite kabul edilen klasik metinlerindeki "kaza-i muallak ve kaza-i mübrem" kavramları referans alınarak mukayeseli bir biçimde değerlendirilmiştir (Taftazânî, 2020, s. 138).

3. Çalışmanın Özgün Yönleri ve Literatüre Katkısı Güncel akademik literatürde himmet, keramet ve tasarruf mefhumları sıklıkla menakıbnameler üzerinden incelenmektedir. Bu eğilim, mefhumların arka planından ziyade kültürel tezahürlerini ön plana çıkarmakta, meselenin kelamî analiz boyutunu ise literatürde eksik bırakmaktadır. Bu çalışmanın özgünlüğü, konuyu menkıbevi metinlerin ve yüzeysel tartışmaların ötesine taşıyarak; Mevlânâ Hâlid'in bizzat kurduğu kelamî ve mantıksal kurgu üzerinden ele almasıdır. Bir sufinin, bağlılarını irşad ederken veya manevi taleplerini yanıtlarken doğrudan Ehl-i Sünnet kelamının argümanlarını (acz, cehl, kizb gibi tenzih prensiplerini) kullanması, tasavvuf-kelam ilişkisi bağlamında nadir ve oldukça değerli bir veridir. Çalışma, bu iki disiplinin birbirini nasıl dengelediğini göstermesi bakımından literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaya adaydır.

Ayrıca çalışma, tasavvuf tarihindeki tartışmalı ifadelerin ve "şatahat" türü söylemlerin Hâlidî ekolünde nasıl temellendirildiğini ortaya koyarak literatüre metodolojik bir katkı sunmaktadır. Örneğin, Gavsu'l-Azam Abdülkadir Geylânî'ye atfedilen "Cenab-ı Hak onun hatırı için kesin kazayı da reddetmiştir" (Bağdâdî, 2012, s. 89) şeklindeki son derece ihtilaflı sözlerin zahir uleması tarafından doğrudan tekfir sebebi sayılmasının veya sufiler tarafından ilahi bir mutlak hakikat olarak kabul edilmesinin aksine; Mevlânâ Hâlid bu durumu bir "keşif hatası" veya "sekr/mahv" (manevi sarhoşluk ve kendinden geçme) hali olarak tevil etmiştir. Bu itidalli yaklaşım, velilerin ilham ve keşiflerinin bilgi değerinin ve bağlayıcılığının nerede başlayıp nerede bittiğini anlamada Ehl-i Sünnet dairesinde yeni bir çerçeve sunmaktadır.

4. Bulgu ve Sonuçlar Yapılan metin ve kavram analizleri doğrultusunda, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin himmet ve mürşit tasarrufu anlayışına dair şu temel bulgulara ulaşılmıştır:

Birincisi, ontolojik sınır bulgusudur. Teolojik olarak değerlendirildiğinde Mevlânâ Hâlid'e göre bir mürşid ne kadar kâmil, arif ve himmet ehli olursa olsun, onun tasarrufu ve duası ancak kaza-i muallak (şartlara bağlanmış, henüz kesinleşmemiş kaza) dairesinde geçerlidir. Kaza-i mübrem yani ilahi ilimde kesinleşmiş ve şarta bağlanmamış kaza üzerinde velilerin, hatta ulü'l-azm peygamberlerin dahi bir tasarrufu veya bu kararı değiştirme yetkisi söz konusu olamaz. Bu durum, mahluk ile Hâlık arasındaki teolojik sınırı ihlal edilemez kesin bir hatla çizmektedir.

İkincisi, kelamî savunma ve tenzih bulgusudur. Kesin kazanın velilerin himmetiyle, manevi nüfuzuyla veya ricalü'l-gaybın müdahalesiyle değişebileceğine inanmak, sıradan ve tolere edilebilir bir tasavvufi abartı yahut hüsn-ü zan değil; doğrudan kelamî bir safsatadır. Mevlânâ Hâlid, mantıksal bir çıkarımla böyle bir inancın Allah'a üç büyük noksanlık izafe etmek anlamına geleceğini belirtir: İlahi hükmün, iradenin bir başkası tarafından bozulması anlamına gelen "acz", Allah'ın ezeli kelamında muhakkak olacağını bildirdiği şeyin gerçekleşmemesi durumu olan "kizb" ve ilminin hilafına olayların gelişmesi

durumu olan "cehl"(Bağdâdî, 2012, s. 90). Bu üç noksanlıktan Allah'ı tenzih etmek akidevi bir farz olduğundan, kâmil mürşidin otoritesini belirlemek bir tercih değil zorunluluktur.

Üçüncüsü, keşifte yanılma payı ve mutlak ismetin reddi bulgusudur. Velilerin bazı durumlarda kaza-i muallakı mübrem zannetmeleri mümkündür. Zira İlm-i İlahî'de muallak olan bir husus, Levh-i Mahfuz'da mübrem olarak tecelli edip görünebilir. Bir veli, keşif yoluyla Levh-i Mahfuz'daki şartsız durumu müşahede ettiğinde kendince haklı olarak mutlak bir kesinlikten bahsetse de bu durum Allah'ın mutlak ilminde muallak olabilir (Bağdâdî, 2012, s. 90). Keşif vasıtasıyla elde edilen bu tür yanılgılar, velilerin keşfindeki hata ihtimalini meşrulaştırarak, peygamberlere has olan ismet sıfatının veliler için söz konusu olamayacağını açıkça kanıtlar.

Dördüncüsü, psikolojik sapma bulgusudur. Manevi yolculukta müridlerin mürşitlerine aşırı bir kudret atfetmesi (ifrat) ve onları her şeye kadir görmesi, tasavvufi bir kemal, rabıta derinliği veya samimiyet göstergesi değildir. Aksine bu durum, şeytanın müridin akidesini bozmak, onu gizli şirke sürüklemek için kullandığı tehlikeli bir hiledir (Bağdâdî, 2012, s. 90).

Sonuç itibarıyla Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, Nakşibendiyye-Hâlidiyye ekolünü ihya ederken ve geniş coğrafyalara yayarken, mürşidin manevi otoritesini müstakil bir kudret olmaktan çıkarmıştır. Onu mutlak hakikat merciinden ziyade; şeriatın mizanıyla tartılan, keşfinde yanılma payı bulunan ve ilahi iradeye mutlak teslimiyeti öğreten bir "vesile" makamına yerleştirmiştir. İnşa edilen bu sağlam kelamî-tasavvufi yaklaşım, Hâlidîliğin Osmanlı coğrafyasında yayılırken kendi içinde itikadi bir sapmaya, bâtınîliğe veya mürşit otoritesinin mutlaklaştırılmasına kaymasını engelleyen en temel ve en önemli doktriner kalkan olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, Himmet, Kaza-i Muallak, Tasarruf.

Kaynakça

Algar, H. (1997). Hâlid el-Bağdâdî. TDV İslâm ansiklopedisi (Cilt 15, ss. 283-285) içinde. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bağdâdî, M. H. (2012). Buğyetü'l-vâcid fî mektûbâti Mevlânâ Hâlid (M. E. Sâhib, Der.). Seyda Yayınevi.

el-Hânî, A. (2020). el-Hadâiku'l-verdiyye (2. bs.) (M. E. Fidan, Çev.). Semerkand Yayınları.

Erkaya, M. E. (2024). Hadis kaynaklı tasavvuf kavramları. İlahiyat Yayınları.

es-Sirhindî, A. (1998). Mektubât-ı Rabbânî (A. Akçiçek, Çev.). Merve Yayınları.

Memiş, A. (2000). Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik. Kitabevi Yayınları.

Ocak, A. Y. (2020). Osmanlı sûfîliğine bakış. Timaş Yayınları.

Taftazânî, S. (2020). Kelam ilmi ve İslâm akaidi (S. Uludağ, Çev.). Dergâh Yayınları.

Uludağ, S. (2021). Tasavvuf ve tenkit (3. bs.). Dergâh Yayınları.

Modern Batı Düşüncesinde İslam Kelâmının Kökeni ve Hristiyan Etkisi İddiası

Mehmet Akif Kahveci

Temel İslam Bilimleri Marmara Üniversitesi
mak743@hotmail.com

Özet

İslâm düşünce tarihi alanında Batı merkezli çağdaş literatür, kelâmın kökenine ya da kökenlerine dair uzun bir süredir yapılan tartışmaları yeni tarihsel ve kavramsal yaklaşımlar eşliğinde tekrar ele almaktadır. Özellikle on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren bu literatür, köken belirlemeyi sadece ilk ortaya çıkış anını bulmak olarak görmez; kelâmın hangi düşünce ortamında şekillendiğini, hangi yöntemlerle bir disiplin hâline geldiğini ve farklı kültür ve dillerle temas ederek nasıl bir kimlik kazandığını da sorgular. Antik dünyanın çok katmanlı entelektüel mirasını tevarüs ederek şekillenmiş bir düşünce geleneği olarak görülen kelamın tarihine yönelik yapılan bu çalışmalar, kimi zaman kaynakların mahiyetine veya kelamî tartışma yöntemlerine kimi zaman da kelamî meselelere yoğunlaşarak iddia edilen muhtemel etki alanlarını geniş ama aynı zamanda parçalı ve dağınık bir şekilde incelemeye tabi tutmuşlardır.

Kelamın teşekkül ve tekâmülüne odaklanan bu modern çalışmalar, bu disiplinin menşeini açıklamak üzere altı temel yaklaşım ileri sürmektedir. Söz konusu yaklaşımlar, kelâmın teşekkülünü dış etkileşimler ve içsel süreçlerle ilişkilendirir; bunu yaparken kronolojik uyum, aracı kişiler, çevre ve metinler, metinler arası bağlantılar ve kavramsal eşleşmeler gibi karşılaştırmalı bir analiz öne sürme iddiasındadırlar. Söz konusu açıklama girişimleri, kelâmın teşekkülünü Helenistik felsefî miras, Doğu Hristiyan polemik ve apolojisi, Yahudi kelâmı, Hint ve İran entelektüel gelenekleri veya kelamın kökeninin dış etkilerden bağımsız olarak tamamen İslâm toplumunun iç dinamikleriyle ilişkilendirerek açıklar. [1]

Bu farklı yönelimler genellikle birbirini dışlayan katı teoriler ileri sürmemektedirler. Bilakis birbirlerini bütünleyen perspektifler de sunmaktadırlar. Yekpare bir teoriden ziyade farklı entelektüel havzalar ile yapılan ilişkilendirmeler, yazarlara çok yönlü ve tamamlayıcı bir açıklama fırsatı tanımaktadır. Bununla birlikte bu yaklaşım, kelamın tarihsel teşekkülünü hem zamansal hem de kavramsal açıdan daha geniş bir perspektifle anlamayı mümkün kılma potansiyeli birçok araştırmacının bu tarz çalışmalara ilgi duymasında temel motivasyon olduğu söylenebilir. Bundan dolayıdır ki bir yazarın bir eserinde tekil bir etki alanına indirgemeci bir tutumdan ziyade meseleye taalluk eden her bir bahsi farklı düşünsel geleneklerle ilişkilendirerek ele alması sıklıkça rastladığımız bir olgudur. Bu durum bu meselenin bir bakıma karmaşık bir süreç olarak kabul edildiğinin de göstergesidir. Özellikle son dönem Batı akademiyasında kelâmın teşekkülünü Geç Antik Çağ'ın müşterek tartışma zemini içinde açıklama eğilimi güçlenmiş; İslam düşüncesinin erken dönem doktriner ve diyalektik biçimlerinin, Süryanice ve Arapça Hristiyan teolojik geleneklerle yoğun temas içinde şekillendiği ileri sürülmüştür. Bu literatürde Michael Cook, Alexander Treiger, Sidney Griffith, Jack Tannous ve Shlomo Pines gibi isimler, Hristiyan kelâmı ile İslam kelâmı arasında yöntem, konu ve metin düzeni bakımından belirli paralellikler bulunduğunu savunmuşlardır.[2] Buna göre, cedel/diyalektik yöntem, soru-cevap literatürü, kristolojik tartışmaların ürettiği polemik dili ve Tanrı'nın sıfatları, kader ve atomculuk gibi meseleler, İslam kelâmının oluşum sürecini açıklamak için başvurulan temel karşılaştırma alanlarıdır.[3]

Bu tebliğin temel tezi, modern Batı düşüncesinde “Hristiyan etkisi” başlığı altında geliştirilen açıklamaların önemli bir literatür oluşturmasına rağmen, çoğu durumda benzerlikten doğrudan etkilenmeye giden sorunlu bir akıl yürütme içerdiği; dolayısıyla İslam kelâmının kökenini açıklarken tek yönlü bir “ödünç alma” modeli yerine, daha dikkatli, çok katmanlı ve tarihsel bağlama duyarlı bir değerlendirmeye ihtiyaç bulunduğudur. Çalışma, Hristiyan teolojisi ile İslam kelâmı arasında temas, alışveriş ve ortak tartışma zeminlerinin varlığını peşinen reddetmemektedir. Ancak bu temasın mahiyetini, yoğunluğunu ve yönünü belirlemenin, yalnızca kavramsal benzerliklere dayanarak mümkün olmadığını savunmaktadır. Bu nedenle çalışmada, “etki”, “ödünç alma”, “intikal”, “adaptasyon” ve “ortak entelektüel zemin” gibi kavramlar birbirinden ayrıştırılmakta; özellikle Batı akademisinde sıklıkla görülen tek taraflı etkilenme varsayımının metodolojik sonuçları tartışılmaktadır.[4]

Çalışmanın yöntemi, bir yandan modern Batı literatüründeki başlıca tezleri metin merkezli ve karşılaştırmalı biçimde incelemeye, diğer yandan bu tezlerin dayandığı tarih yazımını kavramsal olarak çözümlemeye dayanmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak, Hristiyan teolojisinin İslam kelâmı üzerindeki etkisini savunan metinlerde kullanılan temel kanıt tipleri tespit edilmektedir: diyalektik form benzerlikleri, polemik kalıpları, konu ortaklıkları, erken Hristiyan-Arapça/Süryanice metinlerle erken İslamî tartışmalar arasındaki muhtemel ilişkiler ve John of Damascus gibi isimlerin eserleri üzerinden kurulan model önerileri. İkinci olarak, bu kanıtların hangi ölçüde tarihsel teması, hangi ölçüde ortak problem alanını, hangi ölçüde ise yalnızca benzer entelektüel ihtiyaçları gösterdiği sorgulanmaktadır. Böylece çalışma, sadece “hangi benzerlikler vardır?” sorusuna değil, “bu benzerlikler neyi ispat eder?” sorusuna da odaklanmaktadır.

Çalışmanın bağlamını Geç Antik Çağ oluşturmaktadır. Çünkü hem Hristiyan teolojisinin geçirdiği kristolojik bölünmeler, hem de erken İslam toplumunun farklı dinî ve fikrî çevrelerle karşılaşması, polemik ve savunma dili açısından müşterek bir tartışma zemini meydana getirmiştir. Bu zeminde soru-cevap biçimli eserler, tartışma meclisleri ve saf diyalektik akıl yürütme gibi pratikler dikkat çekmektedir. [5]Özellikle Tannous[6] ve Roggema’nın işaret ettiği soru-cevap geleneği ile Cook’un vurguladığı polemik kalıpları, İslam kelâmında görülen bazı yöntemsel biçimlerle karşılaştırılmıştır. Bununla birlikte, bir tartışma tekniğinin iki gelenekte de bulunması, tek başına birinden diğerine doğrudan intikal olduğu anlamına gelmez. Benzer sosyal şartlar altında, benzer savunma ihtiyaçlarının benzer tartışma biçimleri üretmesi de mümkündür. Bu nokta, çalışmanın ayırt edici yönlerinden biridir.

Tebliğ ayrıca Hristiyan etkisi tezinin somutlaştırıldığı üç ana konuya odaklanmaktadır: kader, ilâhî isimler ve sıfatlar, kelâm atomculuğu. Batı literatüründe bu üç alan, İslam kelâmının Hristiyan kaynaklarla ilişkisini göstermeye en elverişli sahalar olarak sunulmaktadır. Ancak mevcut veriler dikkatle incelendiğinde, burada da çoğu zaman metinsel paralelliklerin tarihsel nedensellik yerine geçtiği görülmektedir. Özellikle kader tartışmalarında, erken İslam toplumunun kendi iç gerilimleri, siyasî bölünmeleri ve insan fiilleri meselesi etrafında yaşadığı krizler belirleyici görünmektedir. Benzer şekilde ilâhî sıfatlar bahsi, yalnızca Hristiyan teslis ya da kristoloji tartışmalarıyla açıklanamayacak kadar güçlü bir iç teolojik dinamiğe sahiptir.[7] Atomculuk konusunda ise kavramsal benzerliklerin bulunması, bunların hangi kanallardan ve hangi yoğunlukta aktarıldığını otomatik olarak göstermez. Dolayısıyla çalışma, bu başlıklarda etkilenme ihtimalini değil, etkilenmenin ispat biçimini problemleştirmektedir.

Bu tebliğin özgün yönü, Hristiyan etkisi tezini toptan reddetmek veya peşinen benimsemek yerine, bu tezi üreten modern akademik dili ve onun epistemolojik varsayımlarını inceleme konusu yapmasıdır. Modern Batı kaynaklarında sıkça karşılaşılan “borrowing” söylemi, çoğu zaman taraflar arasında hiyerarşik bir ilişki kurmakta; Hristiyan teolojisini veren, İslam kelâmını ise alan taraf olarak

konumlandırmaktadır. Oysa tarihsel temasların gerçek doğası, çoğu kez bu kadar doğrusal değildir. Ortak coğrafya, ortak polemik ortamı, çok dilli entelektüel çevreler ve benzer savunma ihtiyaçları, tek yönlü etkilenme modelinden daha karmaşık bir tablo ortaya koymaktadır. Bu nedenle çalışma, "köken" sorusunu yalnızca kaynak avcılığına indirgemek yerine, kavramların ve yöntemlerin hangi tarihsel baskılar altında yeniden üretildiğini de dikkate almaktadır.

Çalışmanın literatüre katkısı üç noktada toplanmaktadır. Birincisi, Hristiyan teolojisi etkisi tezini taşıyan modern Batı literatürünü sistematik biçimde tasnif etmekte ve bu literatürün ortak yöntemsel varsayımlarını görünür kılmaktadır. İkincisi, benzerlik ile etkilenme arasındaki ilişkinin çoğu çalışmada yeterince problematize edilmediğini göstererek daha sıkı bir metodolojik çerçeve önermektedir. Üçüncüsü, İslam kelâmının teşekkülünü açıklarken dış temasları kabul eden fakat iç dinamikleri ihmal etmeyen dengeli bir okuma geliştirmektedir. Böylece çalışma, kelâmın özgünlüğü meselesini savunmacı bir dille değil, tarihsel ve kavramsal bir çözümleme üzerinden yeniden tartışmaya açmaktadır.

Sonuç olarak bu tebliğ, modern Batı düşüncesinde İslam kelâmının kökenine dair geliştirilen Hristiyan etkisi argümanının çoğu zaman abartılı, doğrusal ve indirgemeci biçimde kurulduğunu ortaya koymaktadır. Geç Antik Çağ'ın müşterek tartışma kültürü, Hristiyan ve Müslüman düşünürler arasında gerçek temas imkânları yaratmıştır; fakat bu durum, İslam kelâmının bağımsız teşekkül kabiliyetini ortadan kaldırmaz. Erken İslam toplumunun kendi iç meseleleri, siyasî-dinî çatışmaları ve nasları aklî savunma içinde yeniden yorumlama ihtiyacı, kelâmın doğuşunda belirleyici rol oynamıştır. Bu nedenle İslam kelâmının ortaya çıkışı ne yalnızca dış etkilerle ne de bütünüyle yalıtılmış bir iç gelişmeyle açıklanabilir. Dolayısıyla Hristiyan teolojisiyle temasları kabul eden, fakat kelâmın kavramsal inşasını İslam toplumunun kendi tarihsel ihtiyaçlarıyla birlikte değerlendiren eleştirel ve çok boyutlu bir modelin imkânı kuvvetli bir şekilde değerlendirilmeye alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: İslam Kelâmı, Hristiyan Teolojisi, Geç Antik Çağ, Diyalektik, Etkileşim

Kaynakça

Ali, Mufti. "Muslim Opposition to Logic and Theology in the Light of the Works of Jalal Al-Din al-Suyuti (d. 911/1505)". Doktora Tezi, Leiden University, Faculty of Humanities, Department of Religious Studies, 2008. http://hdl.handle.net/1887/13226.

Amin Widigdo, Mohammad Syifa. "Arab-Islamic or Greek Dialectics? Revisiting the Origins and Development of Jadal". Islam and Christian–Muslim Relations 32, sy 2 (2021): 203-22. https://doi.org/10.1080/09596410.2021.1904692.

Bertaine, David. "Christian Kalâm". İçinde Encyclopedia of Mediterranean Humanism. 2015. http://www.encyclopedie-humanisme.com/?Christian-Kalam.

Cook, M. A. "The Origins of 'Kalām'". Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London 43, sy 1 (1980): 32-43. JSTOR.

Keating, Sandra Toenies. "Some reflections on the early discussion concerning the ṣifāt Allāh: 'cross-fertilization and cooperation in the Islamic milieu'". Islam and Christian–Muslim Relations 22, sy 1 (2011): 23-35. https://doi.org/10.1080/09596410.2011.543592.

Pines, Shlomo. “A Study of the Impact of Indian, Mainly Buddhist, Thought on Some Aspects of Kalām Doctrines”. Jerusalem Studies in Arabic and Islam 17 (1994): 182-203.

Pines, Shlomo. Some Traits of Christian Theological Writing in Relation to Moslem Kalām and to Jewish Thought. [Israel Academy of Sciences and Humanities], 1973.

Roggema, Barbara. “Christian-Muslim-Jewish Relations in Patristic Literature: The Arabic Questions and Answers of Basil and Gregory”. Içinde Heirs of the Apostles. Brill, 2018. https://doi.org/10.1163/9789004383869_018.

Sabra, A. I. “The Appropriation and Subsequent Naturalization of Greek Science in Medieval Islam: A Preliminary Statement”. History of Science 25, sy 3 (1987): 223-43. https://doi.org/10.1177/007327538702500301.

Tannous, Jack. Between Christology and Kalām? The Life and Letters of George, Bishop of the Arab Tribes. XX. Perspectives on Philosophy and Religious Thought. Gorgias Press, 2016.

Tannous, Jack. “You Are What You Read: Qenneshre and the Miaphysite Church in the Seventh Century”. İçinde History and Identity in the Late Antique Near East, editör Philip Wood. Oxford University Press, 2013. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199915408.003.0005.

Treiger, Alexander. “Origins of Kalam”. Içinde The Oxford Handbook of Islamic Theology, Ed. Sabine Schmidtke. Oxford University Press, 2016. https://www.academia.edu/2344281/Origins_of_Kalam.

Wasserstrom, Steven M. Between Muslim and Jew: The Problem of Symbiosis under Early Islam. Princeton University Press, 1995. https://www.jstor.org/stable/j.ctt7zvsxn.

Tasavvufu Adlandırmak: Batılı Tasavvuf Araştırmalarında Kavramsal Çerçeveler Üzerine Bir Değerlendirme

Mehmet Buğra Sezer

İslami İlimler İbn Haldun Üniversitesi
m.bugraasezer@gmail.com

Özet

Batı'nın “öteki”ni anlama ve yorumlama tarihi yalnızca kültürel bir merak olmayıp güç ilişkilerinin, kolonyalist kaygıların ve kültürel öz-yansıtmanın eşlik ettiği karmaşık bir sürecin tarihidir. Batı’nın İslâm algısı için de geçerli olan bu süreç, İslâm’ın zuhurunun ardından Müslümanların kadim medeniyet havzalarıyla etkileşime girmesiyle başlamış ve özellikle Haçlı Seferleri ile öne çıkan polemikçi bir boyut kazanmıştır. Batılıların İslâm’a yönelik ilgisi XVI. yüzyıldan itibaren seyyahlar ve bürokratlar eliyle çeşitlenerek artarken XVIII. yüzyıl sonrasında akademi kürsülerinde daha sistematik bir nitelik almaya başlamıştır. Batının İslâm'la entelektüel irtibatının dönüşüme uğrayarak kurumsal bir zemine taşınması, Avrupa yayılmacılığının hızlandığı XVIII. yüzyılın sonunu beklemiştir. Bu dönemde Müslüman coğrafyalara hakimiyet kuran sömürge yönetimleri, tahakküm ettikleri toplumların kültürel kodlarını

tanıma ihtiyacı duymuş; bu ihtiyaç, daha sonra Oryantalizm adıyla anılacak olan kurumsal bilgi üretim ve denetim aygıtının doğuşunu hazırlamıştır.

Oryantalizmin erken dönemi, sömürge idareleriyle irtibatlı filolog ve diplomatların metinleriyle şekillenmiştir. Bu incelemeler büyük ölçüde Hristiyan ilâhiyatının kavramsal şablonları aracılığıyla gerçekleştirilmiş; Arapça ve Farsça kaynaklara doğrudan erişebilen ilk kuşak Oryantalistler İslâm'ı kendi dinî ve kültürel arka planları çerçevesinde yorumlamışlardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise söz konusu araştırmalar Avrupa üniversitelerine taşınarak filoloji, tarih ve karşılaştırmalı dinler tarihi metodolojisinin çatısı altında yeniden kurgulanmıştır. Böylece akademik bir hüviyet kazanan Oryantalizm, nesnel bilgi iddiasını daha güçlü biçimde öne sürmüş ancak başta dönemin ırk teorileri olmak üzere bazı Avrupa-merkezli ön kabullerden bağımsızlaşamamıştır.

Bu genel çerçeve içinde tasavvuf araştırmaları özel bir yer tutmaktadır. Zira tasavvuf, Batılı muhayyilenin İslâm algısında istisnai bir fenomen olarak görülmüştür. Öncelikle tasavvufun yalnızca entelektüel bir uğraş olmayıp pratik unsurlarıyla Müslüman toplumlara doğrudan etki eden dinamik bir yapı olması ilgi çekici bulunmuştur. Daha ilginç olansa erken oryantalizm döneminde İslâm, hukuk merkezli, katı ve dünyevî vurguları yoğun bir din olarak kodlanırken; sûfîlerin şeriat ile kayıtlanmamış, özgür ruhlu bağımsız figürler olarak karikatürize edilmesidir. Tasavvuf ve İslâm'ı ayrıştırarak sorunsallaştıran bu yaklaşımın ürettiği gerilim, Batılı araştırmacıları tasavvufun menşei meselesine sevk etmiş ve tasavvufun İslâmî bir yapı olmadığı kabulü öne çıkmıştır. Ancak bu tartışmaların ötesinde, Batılı tasavvuf araştırmalarının zemininde tasavvufun nasıl anlaşıldığı ve anlatıldığı meselesi yer almaktadır. Bu durum kaçınılmaz biçimde bir terminoloji sorununa işaret eder: Batılı araştırmacının tasavvufu anlama ve aktarma faaliyetinde kullandığı kavramlar, tasavvufu kendi bağlamında yorumlamaya elverişli evrensel ve tarafsız kategoriler midir yahut bu kavramlar kendi dinî-tarihsel arka planları doğrultusunda tasavvufu inşa mı etmektedir?

Bu tebliğ, söz konusu terminolojik arayışın ürünü olarak Batılı tasavvuf araştırmalarında kullanılan bazı kavramları -*mysticism*, *esotericism*, *theosophy*, *gnosticism*, *asceticism*, *spirituality* ve *occultism*- incelemeyi ve bu kavramların Batılı muhayyiledeki karşılıkları ile tasavvuf araştırmalarındaki kullanım tarzları arasındaki tesir ilişkisini sorunsallaştırmayı amaçlamaktadır. İnceleme neticesinde söz konusu kavramların kullanıldığı bağlamlara ışık tutmak ve bu kavramların, araştırmacıların tasavvuf telakkilerini şekillendirme veya yansıtma biçimlerini değerlendirmek hedeflenmektedir. Yürütülen literatür taraması, bu kavramların tasavvufla ilişkisinin işlevsel açıdan iki kategoriye ayrılabileceğini ortaya koymaktadır.

Birinci kategoride, tasavvufun bütününe işaret etmek amacıyla tasavvufa muadil olarak kullanılan kavramlar yer alır. Bu kavramların başlıcaları mistisizm, ezoterizm, gnostisizm ve teozofi olarak belirir. Bu kategori kapsamındaki en baskın kavram kuşkusuz mistisizmdir. James William Graham'ın 1819'da neşrettiği tebliğden itibaren İngilizce literatürde tasavvuf ile mistisizmi özdeşleştiren bir yaklaşım gelişmiştir. Nicholson çalışmalarıyla bu özdeşliği pekiştirmiş; Massignon ise Fransız akademisinde "mystique musulmane" çerçevesini kullanmıştır. Annemarie Schimmel'in referans kitap olma vasfını uzun yıllar sürdüren çalışması *Mystical Dimensions of Islam* bu çerçevenin standartlaşmasına katkı sağlamıştır. Öte yandan tasavvuf ile mistisizm arasında kurulan bu özdeşlik bazı eleştirilerin hedefi olmuştur. René Guénon, mistisizm ile tasavvuf arasındaki farkları sıralayarak bu kullanımı eleştirirken; Carl Ernst, "Sufism" ve "Islamic mysticism" kavramlarının XVIII. yüzyıl sonu İngiliz sömürge söyleminin ürünü olduğunu ve tasavvufu İslâm'dan suni biçimde kopardığını ileri sürmüştür.

Batılı tasavvuf araştırmalarında tasavvufu karşılamak üzere kullanılan bir diğer kavram ezoterizmdir. Tasavvufu mistisizm ile karşılamanın getirdiği problemlere işaret eden bazı düşünürler, mistisizm yerine ezoterizm ifadesinin daha doğru bir kullanım sağlayacağını ileri sürmüşlerdir. Guénon, XX. yüzyılın başında "ésotérisme Islamique" tabirini geliştirerek tasavvufu İslâm'ın bâtınî boyutu olarak konumlandırmış; bu yaklaşım Frithjof Schuon, Titus Burckhardt ve Seyyid Hüseyin Nasr gibi Gelenekselci ekol mensupları tarafından takip edilmiştir. Şeriat-hakikat ilişkisini merkeze alan bu okuma biçimine göre şeriat zâhir, tasavvuf ise bâtındır. Gelenekselcilik, bu ayrımı İslâm'a has bir durum olarak görmeyip tüm dinlerde ezoterik-egzoterik ayrımı bulunduğu ilkesini hareket noktası kabul etmiştir. Ekol, bu ezoterik yönün dinlerin aşkına bakan değişmez özü olduğunu ileri sürerken egzoterik boyutu tarihselleştirmektedir. Benzer şekilde Henry Corbin de ezoterik-egzoterik ayrımını vurgulayarak tasavvufun ezoterik yapısına işaret emiştir. Öte yandan Liana Saif ve Simon Sorgenfrei gibi çağdaş araştırmacılar tasavvufu İslâm ezoterizmi olarak sunmanın tarihsel gerçekliği değil, Gelenekselci bir perpektifi yansıttığını göstermişlerdir.

Teozofi ise özellikle tasavvufun metafizik boyutlarına işaret etmek üzere başvurulan bir kavramdır. İlk olarak Tholuck'un (ö. 1877) kullanımında beliren bu tercih geçtiğimiz yüzyılda Corbin ve Nasr'ın çalışmalarında belirleyici bir işlev üstlenmiştir. Son olarak XX. yüzyıl boyunca çeşitli araştırmalarda tasavvufun "Islamic gnosticism", sûfîlerin ise "gnostik" olarak aktarıldıkları görülmektedir. *Gnosis* kelimesinin marifet/irfân kavramının Grekçedeki karşılığı olmasının zemin hazırladığı bu kavramsal tercihin kritik aşaması *gnosis* kullanımından Gnostisizm'e intikal edilmesidir. Nitekim *Gnostisizm* gibi din araştırmalarında spesifik kabullere sahip bir yaklaşımın tasavvufu karşılamak üzere kullanılması bazı müphemlikler taşımaktadır.

Batılı tasavvuf araştırmalarında tasavvufu karşılamak üzere kullanılan kavramların bir diğer kategorisi, tasavvufun belirli bir boyutunu veya aşamasını betimleyen kavramlardır. Asketizm, bu kategorinin tipik örneğini oluşturmaktadır. Literatürde Nicholson'un yaygınlık kazandırdığı asketizm-mistisizm ikiliği Goldziher'in de bu ayrımı benimsemesi ile pekişmiştir. Asketizm-mistisizm zıtlığına dayalı bu ayrım, asketizmi tasavvuf tarihinin ilk dönemini belirleyen bir dindarlık modeli olarak kurgularken İslam mistisizmini bu ilk dönemden ayrışan farklı bir dindarlık tipi olarak konumlandırmaktadır. Kimi araştırmacılar bu ayrımı dindarlık tipinde bir tekâmül olarak okurken diğer bazılarının bunu bir sapma ve tahrif olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Öte yandan daha yakın tarihli bazı araştırmalar asketizmin zühd ile tam örtüşmediğini ve asketizm-mistisizm ikiliğinin indirgemeci bir yapı arz ettiğini ortaya koymuştur. Nitekim Alexander Knysh'in tasavvufa karşılık olarak önerdiği "*ascetic-mystical*" bileşik tanımı, tasavvuf dindarlığının bu iki boyutunu birbirinden farklı fakat ayrılamaz olarak konumlandırarak bu sorunu bir ara formül ile aşmaya çalışmaktadır.

Tasavvuf araştırmalarında görülen bir başka terminolojik tercih spiritüalizm ve spiritüalite kullanımlarıdır. XIX. yüzyılda John P. Brown'ın *The Darvishes or Oriental Spiritualism* başlıklı çalışmasıyla beliren bu tabir, XX. yüzyılda spiritüalizmin kazandığı özel bağlam sebebiyle spekülatif anlamlar kazanarak tasavvuf araştırmalarından büyük oranda çekilmiş ve yerini spiritüaliteye bırakmıştır. Nasr'ın editörlüğünü yaptığı *Islamic Spirituality* çalışmasında olduğu gibi bu kavram İslâm'ın manevi boyutlarını kuşatmak üzere kullanılan ikincil ama yaygın bir araç işlevi görmektedir. Son olarak okültizm, tasavvuf araştırmalarına dolaylı olarak dahil olan ilginç bir konuma sahiptir. İlm-i hurûf ve astronomi gibi bazı ulûm-ı garîbe unsurlarının tasavvufla ilişkilendirilen kişiler tarafından tatbik edilmesi, bazı araştırmacıları tasavvufu okült ilimlerle irtibatlı bir fenomen olarak okumaya sevk etmiştir. Bu minvalde okültizmin tasavvuf kapsamına alınmasına yönelik ısrarlı tutum bilhassa erken oryantalist dönem tasavvuf araştırmalarında tasavvufun heretik bir oluşum olarak nitelenmesinde belirmektedir. Bununla beraber güncel akademik çalışmalar ulûm-ı garîbenin farklı etiketler altında

değerlendirilmesini eleştirerek okültizm ile ezoterizm arasında kavramsal bir ayrım yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Bu çerçevede okültizm, tasavvufun özünü değil tasavvuf ortamında da varlık gösterebilen özgün bir pratik alanını betimlemektedir.

Sonuç olarak bu tebliğ, Batılı tasavvuf araştırmalarında tasavvufu karşılamak üzere kullanılan bazı kavramları ele alarak söz konusu terminolojik tercihlerin ne ölçüde değer yüksüz analitik araçlar, ne ölçüde ise epistemolojik ve ideolojik ön kabullerin yansıması olduğunu tartışmaktadır. Bu doğrultuda tebliğ, hangi kavramların tasavvufla ilişkilendirildiği ya da dışarda tutulduğunun, araştırmacının tasavvufu anlama ve yorumlama biçimindeki örtük varsayımlarını açığa çıkardığı hipotezinden hareket etmektedir. Bu itibarla terminoloji sorunu, akademik bir ayrıntı meselesinden ziyade bir yöntem ve yaklaşım meselesi olarak ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Çağdaş Tasavvuf Araştırmaları, Oryantalizm, Mistisizm, Ezoterizm.

Kaynakça

Arberry, A. J. Sufism: An Account of the Mystics of Islam. London: 1950.

Burckhardt, Titus. An Introduction to Sufi Doctrine. Bloomington: World Wisdom, 1959.

Corbin, Henry. History of Islamic Philosophy. London: Kegan Paul International, 1964.

Erginli, Zafer. "Mistisizm ile Sufizm Arasında: Batılı Araştırmacıların Tasavvufa İsim Arayışları Üzerine Tespitler." Batı Literatüründe İslâm Araştırmaları – Disiplinler II içinde, 399-423. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2025.

Ernst, Carl W. The Shambhala Guide to Sufism. Boston: Shambhala, 1997.

Faivre, Antoine. "Theosophy." The Encyclopedia of Religion içinde, XIV:463-470. New York: Macmillan Publishing Company, 1987.

Goldziher, Ignaz. Introduction to Islamic Theology and Law. Princeton: Princeton University Press, 1910.

Guenon, Rene. İslâm Maneviyatı ve Taoculuğa Toplu Bakış. Çeviren Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.

Hanegraaff, Wouter J. Esotericism and the Academy: Rejected Knowledge in Western Culture. New York: Cambridge University Press, 2012.

Hermansen, Marcia K. ve Saeid Zarrabi-Zadeh. "Introduction: Sufism in Western Contexts." Sufism in Western Contexts içinde, 1-36. Leiden: Brill, 2023.

Khalil, Atif ve Shiraz Sheikh. "Editorial Introduction: Sufism in Western Scholarship, a Brief Overview." Studies in Religion / Sciences Religieuses 43, no. 3 (2014): 1–16.

King, Richard. Orientalism and Religion: Postcolonial Theory, India and 'the Mystic East'. New York: Routledge, 2001.

Knysh, Alexander D. “Historiography of Sufi Studies in the West and in Russia.” Written Monuments of the Orient 1, no. 4 (2006): 206–238.

Knysh, Alexander D. Sufism: A New History of Islamic Mysticism. Princeton: Princeton University Press, 2017.

Massignon, Louis. Essay on the Origins of the Technical Language of Islamic Mysticism. Çeviren Benjamin Clark. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1997.

Melchert, Christopher. “The Transition from Asceticism to Mysticism at the Middle of the Ninth Century C.E.” Studia Islamica 83 (1996): 51–70.

Melchert, Christopher. Before Sufism: Early Islamic Renunciant Piety. Berlin: De Gruyter, 2020.

Nasr, Seyyed Hossein, ed. Islamic Spirituality: Foundations. London: Routledge, 1987.

Nicholson, Reynold A. “A Historical Enquiry Concerning the Origin and Development of Sufism.” Journal of the Royal Asiatic Society, 38, no. 2 (1906): 303–348.

Nicholson, Reynold A. The Mystics of Islam. London: G. Bell and Sons, 1914.

Saif, Liana. “What is Islamic Esotericism?” Correspondences 7, no.1 (2019): 1–59.

Schimmel, Annemarie. Mystical Dimensions of Islam. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975.

Sedgwick, Mark. Against the Modern World. New York: Oxford University Press, 2004.

Sezer, Mehmet Buğra. “Asketizm ve Mistisizm Kavramlarının Çağdaş Tasavvuf Araştırmalarında Kullanımı.” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2025.

Alman Tasavvuf Araştırmalarında Bir Ekol: Hellmut Ritter’in Tasavvuf Telâkkisi

Bekir Altun

İslami İlimler Marmara Üniversitesi
bekir-altun@web.de

Özet

Batı’da akademik tasavvuf araştırmaları tarihinde Alman oryantalizminin kendine özgü karakteristik niteliği söz konusudur. Henüz XIX. yüzyılın başlarında Almanca yazan dünyada edebî ve teolojik kaygılarla tasavvuf metinleri okunmuş, neşredilmiş ve değerlendirme yazılarına konu olmuştur. Romantizm akımının etkisiyle Viyana’da Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall’ın (1774-1856) etrafında oluşan bir grup araştırmacı Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Sa’dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292) ve Hâfız-ı Şîrâzî’nin (ö. 792/1390) şiirlerini yayınlamış ve kritik etmiştir. Diğer taraftan

Berlin'de Friedrich August Gotttreu Tholuck (1799-1877) tasavvuf tarihini Latince yazarak sûfîlere dair ilk kez tespitlerde bulunmuştur. Bir sonraki asra gelindiğinde ise tasavvuf pek çok oryantalist tarafından incelenen ve belirli akademik tartışmaların yürütüldüğü bir alan hüviyeti kazanmıştır.

XX. yüzyıl itibarıyla ciddi bir yekûna erişen Alman tasavvuf araştırmalarının belirli ekollere ayrıldığı ileri sürülebilir. Hammer-Purgstall'ın ekibinde yer alan Friedrich Rückert'in (1788-1866) romantik eğilimini Annemarie Schimmel (1922-2003) sürdürürken, Georg Jacob'la (1862-1937) gelişen kültür tarihçiliği Hans Joachim-Kießling'in (1912-1985) çalışmalarıyla temsil edilmiştir. Diğer yandan tasavvuf terminolojisini filolojik perspektife dayalı olarak Almanca vazetmeye çalışan Hellmut Ritter (1892-1971) ve talebeleri alanı domine eden yeni bir ekol olmuştur. Fritz Meier (1912-1998), Richard Gramlich (1925-2006), Josef Van Ess (1934-2021) ve Bernd Radtke (1944-2025) gibi isimlerin süreklilik kazandırdığı bu yaklaşım (Ritter Ekolü) ürettikleri metinlerle ve Almancaya tercüme ettikleri el-Lüma', Kūtü'l-kulūb,Sevânihu'l-uşşâk gibi tasavvuf klasikleriyle alana uluslararası katma değer sağlamışlardır. Adı geçen araştırmacılardan bazılarının bir dönem Türkiye'de bulunmaları, siyasi konjonktür nedeniyle tasavvuf araştırmalarının sınırlı kaldığı bir dönemde, yerel araştırmacılara kıyasla çok daha fazla yazma eseri gün yüzüne çıkarmalarına ve Türkiye'nin tasavvuf kültürünü uluslararası akademik tartışma zeminine taşımalarına neden olmuştur.

Josef Van Ess I. Dünya Savaşı öncesi oryantalist üretimin yüksek potansiyele sahip olduğunu belirtirken II. Dünya Savaşı sonrasında bu potansiyelin Hellmut Ritter'in çalışmalarında açığa çıktığını ifade eder. Ritter sayesinde Alman oryantalizmi tasavvuf alanında tekrar uluslararası otorite olma niteliği kazanmıştır. Filolojik yöntemden tedricen uzaklaşan dönemin Alman oryantalistlerinin aksine filoloji Ritter'de adeta kemale ermiştir. Talebelerine de bu tavrın sirayet etmesi neticesinde kendilerine özgü akademik bir karakter ortaya çıkmıştır. Ritter'in yöntemsel eğilimini ürettiği metinlerde doğrudan gözlemlemek mümkündür. Yalnızca tasavvuf alanında Hâris el-Muhâsibî'nin (243/857) Bedʾü men enâbe ilallāh'ını, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) Kimyâ-yı Saʿâdet'ini, Ahmet Gazzâlî'nin (ö. 520/1126) Sevânihu'l-uşşâk'ını ve Ferîdüddin Attâr'ın (ö. 618/1221) İlâhînâme'sini neşretmiş ve giriş kısımlarında zikredilen yazmaları değerlendirmiştir. Yine Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) Hilyetü'l-evliyâʾsına, sûfîlerde aşk konulu yirmi sekiz esere, künyeleri Sühreverdî olan dört müellife ait iki yüz kırk altı adet metne dair yaptığı çalışmalarını Ferîdüddin Attâr'ın eserleri ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) hakkında yaptığı pek çok makalelerle taçlandırmıştır. Nicelik itibarıyla incelediği yazma eserlerin yanında, henüz akademik sahada fark edilmemiş olanları gün yüzüne çıkarma gayreti ve bunları birbirleriyle karşılaştırarak farkları ortaya koyması, Ritter'in şahsına münhasır araştırma yöntemini gösterir. Kısacası ciddi bir arşiv işçiliği ve yazma eser tahkiki söz konusudur. Ürettiği metinler içerisinde Ferîdüddin Attâr çalışmaları ise ayrı bir yer tutmaktadır. Attâr'ın hayatı ve eserleri hakkında yayınladığı dört makalenin dışında -bunlar toplam iki yüz elli sayfalık bir hacme sahiptir- Ritter'in magnus opus'u Das Meer Der Seele [Ruhun Denizi] Attâr'ın tasavvuf dünyasını resmetmesinin yanında, formal boyuta odaklandığı diğer çalışmalarına nispetle nazari yoğunluğu güçlü olan bir metindir. Bu açıdan Ritter'in tasavvuf anlayışının uçlarına erişilen en önemli metnidir.

Bu bildirinin amacı Hellmut Ritter'in tasavvuf yorumunu Das Meer Der Seele üzerinden incelemek ve alana dair zihin dünyasını resmetmektir. Bu doğrultuda Ritter "tasavvufa hangi açıdan yaklaşıyor?", "merkeze aldığı söylemler nedir?", "hangi meseleleri tartışıyor?" ve "Attâr'ı sûfîler içerisinde nereye konumlandırıyor?" gibi sorulara cevap aranacaktır. Metnin sınırını Das Meer Der Seele oluştururken tartışmamı Ritter eksenli yürüteceğim. Onun Türk akademisinde uzun süre bulunması ve Fuat Sezgin'in hocası olmasından ötürü hayatı hakkında belli başlı Türkçe çalışmalar yapılmıştır. Bu yüzden biyografik bilgilere ancak ana metin bağlamında değinilecektir.

Fritz Meier'e göre çığır açıcı ve cümlelerinde bir şey değiştirilemeyecek nitelikte olan Das Meer Der Seele adını Musîbetnâme'de sâlikin sülûkunun son durağında ruh ile görüşmesinde geçen Bahr-i Can terkibinden alır. Eser, kaynak itibarıyla Attâr'ın İlâhînâme, Mantıku't-tayr, Musîbetnâme ve Esrârnâme olmak üzere dört mesnevî türü eserine dayanır. Sayıların gizemine ilgi duyan Ritter, Karagöz III isimli çalışmasını 666 sayfada tamamlarken, Das Meer Der Seele'yi 777 sayfada sonlandırmıştır. Aynı şekilde Ritter 30 bölümden müteşekkil eserin kurgusunun kendiliğinden oluştuğunu ifade etse de haleflerinden Van Ess, bölümlerin tasnifini Kuşeyrî (ö. 465/1072) Risâle'sinin makamlar şemasına benzetmektedir. Yani her bir bölümde, bir önceki bölüme nispeten mistik yoğunlaşma artar. Ölüm, fânilik ve dünya gibi başlıklarla başlayan bölümlerin aşk, vahdet ve tanrı-alem-insan gibi metafizik bahislerle son bulması bu kurguyu gösterir. Bu nüanslar tasavvufun alegorik dilinin yazara yansımalarını gösterdiği gibi onun formaliteye/filolojiye tutkusunu da belirginleştirir. Her ne kadar hikâyeler Attâr'ın niyeti doğrultusunda bir hikmeti anlaşılır kılmak üzere anlatılsa da Ritter, sûfînin amacından bağımsız bir anlayış ve değerlendirme gözetmektedir. Bu doğrultuda hikâyelerde öne çıkan fikrî motiflere göre başlıklar belirlenmiş ve tasnif yapılmıştır. Fakat bu motifler Attâr'ın vurguladığı mefhumla her zaman örtüşmemektedir. Dolayısıyla yazarın maksadından bağımsız bir yorum söz konusudur. Ritter hikâyelerin kendilerini öne çıkarmak ister ve bu müstakil içeriği yorumlar. Böylece Attâr'ın okuyucuları yönlendirmeye çalıştığı anlam Ritter tarafından göz ardı edilir. Fakat yer yer Attâr'ın anlayışına atıf yapılmaktadır.

Sözgelimi, "Tod und Vergänglichkeit" [Ölüm ve Fânilik] başlığını taşıyan birinci bölüm üç alt kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, söz konusu iki kavramın genel İslâm düşüncesindeki algılanış biçimi özetlendikten sonra, Attâr'ın dört temel mesnevîsinden aktarılan pasajlar vasıtasıyla mesele farklı veçheleriyle tahlil edilmekte ve yer yer ilgili akademik literatüre atıf yapılmaktadır. İkinci kısımda ölümün varlık nedenine hiç değinilmemesine dikkat çekilirken, üçüncü kısımda bu problemin nasıl çözüme kavuşturulduğu irdelenmektedir. Bu son iki kısım da yine bahsi geçen mesnevîlerden yapılan iktibaslarla temellendirilir.

Ritter, by metodolojiyi edebiyat ve kültür tarihçilerinin yöntemine benzetir. Ritter'in böylesi bir yaklaşımı tercih etmesi, onun tasavvuf konulu bir anlatıda zihninin çağrıştırdığı meseleleri ve kurduğu bağlantıları görmemize imkân tanımaktadır. Dolayısıyla bu metin bize Attâr'ın düşünce dünyasından ziyade Ritter'in onu algılayış biçimini gösterecektir. Bunun yanında tasavvufu erken ve geç dönem olmak üzere ikiye ayıran yazar, iki dönemin iç içe geçirilerek işlendiğini belirtir. Bunların farklarına yer yer işaret etmiştir. Attâr menkıbeleri ve tarihi malumatı hikâyelerde çok daha canlı anlatılara dönüştürmüş ve hatta zaman zaman maksadına göre köklü değişikliklere uğratmıştır. Bu durum Attâr'ın anlayışına özgü bir bütünlük oluşturmuşsa da onun okuru sürüklemek istediği hedefi tespit etmek Ritter'in çalışmasının kapsamı dışındadır. Bunun nedeni üslubun ağırlığı ve yazma eserlerin henüz yeteri ölçüde tahkik edilmemiş olmasıdır. Özellikle kavramların belirleyici olduğu böylesi metinlerde tahkik eksikliğinin yanlış yorumlara sebep olmasından çekinen Ritter'in filolojiye verdiği önem burada da öne çıkar. Diğer taraftan filolojinin ötesine geçip anlamlandırma denemesine giriştiği yegâne çalışmasında Attâr'ın hikâyelerini tercih etmesi de merak uyandırmaktadır. Ritter'e göre hikâyelerde okuyucuya mananın derinliklerine nüfuz etme fırsatı tanıması Attâr'ın edebî üslubunu ayrıcalıklı kılmaktadır. Sonuç olarak Das Meer Der Seele ekseninde yapılacak inceleme ve tespitler, Hellmut Ritter'in tasavvufa hangi perspektiften baktığını, neleri sorunsallaştırdığını ve onu nasıl yorumladığını kristalize edecektir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Alman Oryantalizmi, Hellmut Ritter, Ferîdüddin Attâr, Das Meer Der Seele

Kaynakça

Ess, J. van. (2014). Im Halbschatten der Orientalist Hellmut Ritter 1892–1971. Harrassowitz.

Güneri, İ. S. (2024). Ferîdüddin Attâr ve Seyr u sülûk Anlayışı [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi].

Kanus-Credé, H. (1957). Hellmut Ritter, Das Meer der Seele. Mensch, Welt und Gott in den Geschichten des Farīduddīn ‘Attār. Die Welt des Islams, 5, 156-157.

Lentz, W. (1960). Attar als Allegoriker – Bemerkungen zu Ritters Meer der Seele. Der Islam - Journal of the History and Culture of the Middle East, 35, 52-96.

Meier, F. (1956). Hellmut Ritter, Das Meer der Seele. Mensch, Welt und Gott in den Geschichten des Farīduddīn ‘Attār. Oriens - Journal of Philosophy, Theology and Science in Islamic Societies, 9, 319-331.

Radtke, B. (2005). Neue kritische Gänge: Zu Stand und Aufgaben der Sufik-Forschung. M. Th. Houtsma Stichting.

Radtke, B. (2009). Über wissenschaftliche Redlichkeit. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 159, 15-21.

Ritter, H. (1938). Farīdaddīn ‘Attār. Der Islam - Journal of the History and Culture of the Middle East, 25, 134-239.

Ritter, H. (1958). Farīduddīn ‘Attār. Oriens - Journal of Philosophy, Theology and Science in Islamic Societies, 11, 1-76.

Ritter, H. (1959). Farīduddīn ‘Attār. Oriens - Journal of Philosophy, Theology and Science in Islamic Societies, 12, 1-88.

Ritter, H. (1960). Farīduddīn ‘Attār. Oriens - Journal of Philosophy, Theology and Science in Islamic Societies, 13-14, 194-239.

Ritter, H. (1978). Das Meer der Seele. Brill.

Rypka, J. (1958). Hellmut Ritter, Das Meer der Seele. Mensch, Welt und Gott in den Geschichten des Farīduddīn ‘Attār. Orientalistische Literaturzeitung, 53, 363-371.

Savory, R. M. (1959). Hellmut Ritter, Das Meer der Seele. Mensch, Welt und Gott in den Geschichten des Farīduddīn ‘Attār. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 22, 615.

Schimmel, A. (1959). Hellmut Ritter, Das Meer der Seele. Mensch, Welt und Gott in den Geschichten des Farīduddīn ‘Attār. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 109, 218-219.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'de Bir "Orta Yol" Metodolojisi Olarak İrcâ ve Ehl-i Sünnet Tahayyülü

Rumeysa Albayrak

İlahiyat Fakültesi, MEB
asyemuralbayrak@hotmail.com

Özet

Bu çalışma, İslâm kelâm geleneğinde tartışmalı bir kavram olan ircânın, Mâtürîdî (ö. 333/944) tarafından nasıl yeniden çerçevelendiğini incelemektedir. Mürcie'ye yönelik tarihsel eleştirilerin ve fırka literatürünün ircâyı çoğunlukla olumsuz bir tutumla tanımladığı göz önüne alındığında, Mâtürîdî'nin bu kavramı bir epistemolojik zemine taşıması literatürde yeterince ele alınmamış özgün bir meseledir. Çalışmada tarihsel ve kavramsal analiz yöntemi esas alınmış; Mâtürîdî'nin Kitâbü't-Tevhîd ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân adlı eserleri, fırka literatürü ve çağdaş araştırmalarla karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Makâlât yazarları ve kelâmcılar, Mürcie fırkası bağlamında ircâ kavramına farklı tanımlar getirmişlerdir. Ancak Mâtürîdî için asıl mesele, fırkanın kendisinden ziyade ircâ fiiline yöneltilen yerginin mahiyetini ve bu kavramın terimsel sınırlarını belirlemektir. Mâtürîdî bu tanımların odağındaki Mürcie'nin ve dolayısıyla temsil ettiği ircâ tutumunun tarihsel süreçte eleştiri ve yergiyle özdeşleştirilmiş olmasına dikkat çeker. Bu bağlamda Haşviyye ve Mu'tezile, Mürcie'yi farklı açılardan eleştirmekle birlikte her ikisi de onu olumsuz bir çerçevede tanımlar. Mu'tezilî kelamcı Câhiz ise bu eleştirileri daha da keskinleştirir ve Mürcie'yi, itizâlin temsil ettiği denge ve ölçülü olmanın karşısında konumlandırıp "gevşeklik"le özdeşleştirir. İrcâ kavramına farklı açılardan yaklaşsa da nihai tanımı siyasi bir yaklaşımı esas alarak yapan Ebû Hâtim er-Râzî ise Mürcie'yi, Ebû Bekir ve Ömer'i Ali b. Ebî Tâlib'den üstün tutanlara verilen isim olarak tanımlar. Bu yönüyle Râzî nezdinde Mürcie, belirli bir itikâdî mezhepten ziyade, Ali'yi geri plana alan her fırkaya eklemlenebilen siyasi bir tutumu temsil eder.

Mâtürîdî'nin metinleri dikkate alındığında ise Mürcie, onun nazarında bütünlüklü ve değişmez bir toplumsal mezhep kimliğinden çok, belirli bir değerlendirme tarzını ve biçimini karşılayan kavramsal bir çerçeve olarak ortaya çıkar. Mâtürîdî, Mürcie'yi anlatırken; "tarihsel bir topluluğu tasvir mi ediyor, yoksa iman-amel, vad-va'îd bağlamında bir düşünme biçimini mi tarif ediyor?" her iki soruya da evet demek mümkün olmakla beraber cevap çoğu yerde ikincisine kayar. Bu durum, Mâtürîdî'nin Mürcie'ye yaklaşımının fırka aidiyetlerinden çok, ircâ kavramının içerdiği anlam alanına ve bu alanın doğurduğu kelâmî sonuçlara odaklandığını göstermektedir.

Yukarıdaki tartışmadan hareketle bu çalışma, Mâtürîdî'nin ircâyı hangi anlamlarda kullandığının ve yaptığı mahmûd-mezmûm Mürcie ayrımının ötesine geçerek ircânın, Mâtürîdî'de aslında epistemolojik bir zemini temsil ettiğini göstermeyi amaçlamaktadır. Böylece iman meselesi bağlamında hem teolojik hem de sosyolojik boyutları içeren kapsayıcı bir "orta yol" inşasının Ehl-i Sünnet'e nasıl temel teşkil ettiği açıklanmaya çalışılmaktadır.

Mâtürîdî, mevcut iki eseri Kitâbu't-Tevhîd'de ve Te'vîlât'ta ircâ kavramına dair açıklamalarda bulunurken kavramın tanımlanmasına dair üç temel aşamadan oluşan bir metodoloji takip eder. Bu süreçte öncelikle ircâ kavramının lügavî tanımını yaparak anlamsal çerçeveyi belirler, ardından diğer mezheplerin karşılaştırmalı tanımları ve eleştirileri üzerinden kavramı hatalı yorumlardan arındırıp doğru bir zemine çeker ve nihayetinde bu kavramsallaştırmayı kelâmî temellere dayandırarak analiz

eder. Sürecin son aşamasında siyasi ircâyı da değerlendirme kapsamına alarak teorik çerçeveyi pratik bir düzleme taşır.

İrcânın lügavî tanımında Mâtürîdî, sözlük manası ile Kur'ân'da işaret edilen mana arasındaki uyumu dikkate alır. Böylece ircânın, "ertelemek" anlamına geldiğini ifade eden Mâtürîdî için asıl çözülmesi gereken problem ircânın manası değildir. Asıl mesele Hz. Muhammed'in "Ümmetimden iki sınıf insanı şefaatim kapsamına girmez: Kaderiyye ve Mürcie" rivayetinde yergiye maruz kalan Mürcie'nin neden bu yergiye maruz kaldığını tespit edebilmektir.

Hz. Peygamber'in rivayetinde yer alan bir diğer mezhebin Kaderiyye olmasından hareketle Mâtürîdî, Mürcie'nin, Kaderiyye'nin temsil etmiş olduğu itikâdî zeminin diğer ucunda olması gerektiği argümanından yola çıkar ve Mürcie ile kastedilen fırkanın Cebriyye olduğu tespitine ulaşır. Peygamber'in yerdiği Mürcie aslında fiilleri Allah'a havale edip mükelleflere gerçek manada hak tanımayan Cebriyye'dir. Yerilen Mürcie, Cebriyye ise, o zaman Mâtürîdî nezdinde ircânın farklı temsillerini barındıran itikâdî görüşler bulunmaktadır. Bu da Mürcie'nin iki şekilde ortaya çıktığı anlamına gelir; "övülen" ve "yerilen" Mürcie. Böyle bir ayrım Mâtürîdî açısından kavramsal çerçeveyi ve teorik tutarlılığı temin eden bir imkân sağlamaktadır.

Bu bağlamda Mâtürîdî, aynı Mürcie adını farklı gruplara yöneltebilmekte, hatta bazı yerlerde bu adı geri alıp başkalarına vermektedir. Bu bize ilk bakışta Mürcie'nin, Mâtürîdî'de sabit bir sosyolojik kimlikten ziyade, belirli bir kavramsal tutumun adı olarak ön plana çıktığını göstermektedir. Ancak Mâtürîdî'nin ircâ bağlamındaki değerlendirmeleri ayrıntılı biçimde incelendiğinde, onun Mürcie'yi yalnızca soyut bir tutum olarak değil; kelâmî meselelerde aşırılıklardan kaçınan, hüküm vermede temkini esas alan ve bu yönüyle "adl" olarak nitelendirdiği orta yolcu bir yaklaşımın temsilcisi olarak ele aldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda aslında "mezhebü'l-mutevessıt" olarak işaret ettiği bu orta yol, kendini "ircâ" kavramsallaştırmasında göstermektedir.

Nitekim Mâtürîdî'nin Mürcie'ye atfettiği görüşler, kendi iman anlayışıyla doğrudan örtüşmektedir. Yine de Mâtürîdî'nin "orta yol"u, fırkasal bir aidiyet meselesinden ziyade kelâmî temellere dayanan bir itikâdî duruşu ifade eder. Bu duruşun kavramsal karşılığı ise onun "adl" tanımlamasında somutlaşmakta; "ircâ" kavramı da bu zemin üzerinde anlam kazanmaktadır. Bu nedenle ircânın gerekliliğini iddia ederken Mâtürîdî, nihai hükme ulaşmak için bilginin imkânı meselesine değinir. Nitekim onun, Mürcie'ye dair "onlar, büyük günah fiilini bilmekte; yalnızca Allah'ın bu fiili işleyen kimseye nasıl muamele edeceğini bilmediğini söylemektedir. Bu tür bir bilginin ise ancak nas ile mümkün olduğu açıktır" ifadeleri, meseleyi epistemolojik bir zemine taşıdığının göstergesidir. Çünkü nassın bulunmadığı bir alanda hükmün Allah'a bırakılması, Mâtürîdî'ye göre hem zorunlu hem de meşrûdur. Bu bağlamda "her şeyi yerli yerine koymak" anlamına gelen adl kavramı, insan ile Allah arasındaki bilgi ve irade ilişkisinin zemininde karşılık bulur. Bu zemin, mürtekib-i kebîre meselesi ekseninde farklı kelâmî perspektiflerin kesiştiği noktaya oturtulur. Toplumu iman dairesinin dışına çıkarmak istemeyen Mâtürîdî, Hâricî tekfir söylemine ve aklî bilginin sınırını aşarak günahkârı fâsık ilân eden Mu'tezilî yaklaşıma karşı ircâyı bir kalkan olarak konumlandırır.

Dolayısıyla ircâ, sıradan bir gevşeklik ya da her şeyi ertelemek değildir; fiilin mahiyeti bilinmekle birlikte, hakkında kesin nassın bulunmadığı bir alanda nihai hükmü Allah'a bırakmaktır. Bu tavır, Allah'ın hükmü ile kulun hükmünü birbirinden ayıran bilinçli bir erteleme tercihidir; başka bir deyişle istidlâl, nassın bulunmadığı yerde durmalı, metafizik alana ilişkin nihai yargı, beşerî aklın değil Allah'ın iradesinin sınırlarına bırakılmalıdır.

Mâtürîdî bu noktada gayb ve haber ilişkisinin sınırlarını da dikkate alır. Ona göre duyuyla algılanamayan alan gaybdır ve gayba dair bilgi ancak Allah'ın haberiyle, yani nasla mümkündür. Büyük günah işleyen bir müminin ahiretteki durumu da bu gayb alanına aittir. Hakkında kesin bir nas bulunmayan yerde aklın nihai hüküm vermesi imkânsızdır. Dolayısıyla kişinin durumunu Allah'a havale etmek bir bilgisizlik değil, nassın olmadığı yerde susmanın epistemolojik zorunluluğundan ve meşruiyetinden doğan bilinçli bir tavırdır.

Bununla birlikte Mâtürîdî, "Ali'nin hilafet davasında haklı olup olmadığını bilmiyoruz" şeklindeki cümlelerle siyasi hükümleri ertelemeyi meşru saymaz; ircâ onun için siyasi kayıtsızlık değil, bilgi teorisine dayanan bilinçli bir ihtiyat eylemidir.

Mâtürîdî, kurguladığı bu kelâmî zemin çerçevesinde cemaatte kalmanın imkânını genişletmiş; amelî hataları iman kapsamı dışında tutarak tevhîd inancını benimseyen herkesi Ehl-i Kıble içinde değerlendirmiştir. Nitekim Hz. Ali'yi haklı görmesine rağmen Hâricîleri dahi bu sınırlar içinde tutarak onların siyasi tutumlarını Ehl-i Bağy kapsamında ele almıştır.

Mâtürîdî'nin kurduğu bu çok boyutlu sistem, kendisinin de işaret ettiği "Böylece sizi orta bir ümmet yaptık" ayetiyle örtüşen kapsayıcı bir "orta yol"dur. Bu sistem; aklın bilgiye dair sınırlarını aşmayı reddederek Mu'tezile'nin fâsık hükmündeki yaklaşımını, iradeyi yok sayarak Cebriyye'nin kulun fiillerini anlamsızlaştıran anlayışını, her ameli imanın parçası sayarak Haşviyye'nin genişletici tutumunu ve tekfir söylemiyle Hâricîliğin dışlayıcı çizgisini eş zamanlı olarak aşar. Böylece Mâtürîdî, ircâ kavramından hareketle Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in sınırlarını da belirlemiş gözükmektedir.

Mevcut literatür Mâtürîdî'nin Mürcie'ye yaklaşımını ağırlıklı olarak mezhepler tarihi perspektifinden ele alırken, bu çalışma ircânın onun sisteminde fırkasal bir mesele olmaktan çıkarak kelâmî bir epistemoloji hâline geldiğini ortaya koymaktadır. Gayb bilgisinin sınırları, nassın işlev alanı ve adl kavramı üçgeninde kurulan bu yapı, Mâtürîdî'nin Ehl-i Sünnet tahayyülünü yalnızca tarihsel bir fırka aidiyeti olarak değil, akıl-nas dengesine dayanan tutarlı bir metodoloji olarak inşa ettiğini göstermektedir. Bu yaklaşım, Mâtürîdîlik araştırmalarında mezhepler tarihi ve kavramsal tarih açısından yeni bir okuma imkânı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mâtürîdî, ircâ, gayb, adl, mezhebü'l-mütevassıt

Kaynakça

Ak, Ahmet. "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Mürcie'ye Bakışı." *Dinî Araştırmalar* VIII, no. 24 (2005): 193–202.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *er-Resâilü's-Siyâsiyye*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilal, 2010.

Erdem, Sabri. "Ebu Hanife ve Ebu Mansur el-Mâtürîdî, Mürcie'nin Devamı Olarak Görülebilir mi?" *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik — Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı, 22–24 Mayıs 2009, İstanbul*, 143–146. İstanbul, 2012.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî. *Makalâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfî Musallîn*. Thk. Naim Zerzur. [y.y.]: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâr Sadr, 1993.

İbn Sad. *Tabakât'ül-Kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

İnal, İbrahim Hakkı. "Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürcie Örneği." *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIX, no. 31 (2014): 223–235.

Kâ'bî, Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî. *Kitabu'l-Makalât Uyunu'l-Mesailu ve'l-Cevabat*. Thk. Hüseyin Hansu, Racih Kürdî ve Abdülhamid Kürdî. İstanbul: Kuramer, 2020.

Karadaş, Cağfer. "Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebu Mansur El-Mâtürîdî." *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik — Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı, 22–24 Mayıs 2009, İstanbul*, 147–175. İstanbul, 2012.

Kutlu, Sönmez. "İlk Mürciî Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXIX (1999): 239–252.

Kutlu, Sönmez. "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları." *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* I (2002): 168–210.

Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Kitâbü't-Tevhîd*. Thk. Fethullah Huleyf. İskenderiyye: Dar'ul-Camiat'ul-Mısriyye, 2009.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. Thk. Mecdî Bâsellûm. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2005.

Râzî, Ahmed b. Hamdan b. Ahmed el-Leysi Ebu Hatim. *Kitabü'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye*. San'a: Merkezü'd-Dirasat ve'l-Buhusi'l-Yemeni, 2010.

Türcan, Galip, ve Fatmanur Köksal Ceran. "Cebrî Tutumunun Teolojik Savunusu: Cehm b. Safvân Bağlamında Bir Değerlendirme / Theological Defense of the Jabr Attitude: An Evaluation in the Context of Jahm b. Safwan." *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 50 (2023): 64–80.

3. Oturum
Edebiyat

Oturum Başkanı: Çetin Kaska

Seminer Salonu 1
7 Mayıs 2026 Perşembe
14:00-15:30

Ayşe Nur Korkmaz

İmparatorlukların Kavşağında Mekân, Kimlik ve Temsil: Hintli Mutasavvıf Cihângeşt'in Seyahat Notları Işığında İbn Battûta'nın Ayasofya Anlatısının Yeniden Değerlendirilmesi

Tayfun Öztürk

Türk Medeniyeti Hafızasında Bilgelik Makamı: Korkut Ata Arketipi Bağlamında İlber Ortaylı

Zehra Ünal

Asaf Halet Çelebi'nin Şiirlerinde Felsefi Temeller

Berfin Taşar

Yanlış Okuma Üzerine Bir Örnek: Mehmet Kaplan'ın Yorgun Serüvenci Okuması

İmparatorlukların Kavşağında Mekân, Kimlik ve Temsil: Hintli Mutasavvıf Cihângeşt'in Seyahat Notları Işığında İbn Battûta'nın Ayasofya Anlatısının Yeniden Değerlendirilmesi

Ayşe Nur Korkmaz

Urdu Dili ve Edebiyatı İstanbul Üniversitesi
aysenur.korkmaz@isam.org.tr

Özet

Tarih boyunca medeniyetlerin, dinlerin ve imparatorlukların kesişim noktasında yer alan Ayasofya, Orta Çağ dünyası seyyahlarının muhayyilesinde hem mimarî açıdan hem de teolojik anlamı itibariyle özel bir noktada konumlanmıştır. Bu bağlamda Ayasofya, yalnızca Bizans İmparatorluğu'nun en önemli ibadet mekânlarından biri değil, aynı zamanda yapıyı ziyaret eden seyyahların farklı dinî ve kültürel geleneklerinin karşılaştığı, zihin dünyalarında yeniden anlam bulup yorumladığı bir temsil alanı olarak öne çıkmaktadır. Nitekim XIV. yüzyılda Konstantinopolis'i ziyaret eden Müslüman seyyahların anlatıları, kutsal mekânın farklı kimlikler tarafından nasıl algılandığını ve bu algının metinlerde nasıl temsil edildiğini incelemek açısından önemli bir imkân sunmaktadır.

Konstantinopolis ve Ayasofya'ya dair Müslüman anlatılar kronolojik olarak incelendiğinde, bu ilginin IX. yüzyılda Harun b. Yahyâ ile başladığı, X. yüzyılda İbn Rüste ve Kudâme b. Ca'fer gibi coğrafyacılarla devam ettiği görülmektedir. XII. yüzyılda el-İdrîsî, XIII. yüzyılda ise Yâkūt el-Hamevî ve İbn Sa'îd el-Mağribî bu geleneği sürdürmüştür. XIV. yüzyıla gelindiğinde ise karşımıza İbn Battûta ve Celâleddîn Hüseyin el-Buhârî (Cihângeşt) isimlerinin Ayasofya'ya dair farklı tasvirleri çıkmaktadır.

Nitekim Orta Çağ İslam dünyasının en önemli seyyahlarından biri olarak kabul edilen İbn Battûta ile onunla çağdaş olan Hint alt kıtası mutasavvıflarından Celâleddîn Hüseyin el-Buhârî (Mahdûm-i Cihâniyân Cihângeşt), XIV. yüzyılda Konstantinopolis'e gerçekleştirdikleri ziyaretlerde Ayasofya'ya dair birbirine zıt iki farklı tasvir sunmaktadır. İbn Battûta'nın anlatısında, Ayasofya'nın kapısında yer alan bir haçın önünde tazimde bulunmadan (secde edilmeden) içeri girmenin mümkün olduğu belirtilmekte; müellif ise Müslüman kimliği doğrultusunda bu pratiği reddederek mabede girmemeyi tercih etmekte ve bu nedenle Ayasofya'nın yalnızca dış mimarisi ile avlusuna ilişkin betimlemelerle yetinmektedir. Buna karşılık Cihângeşt'in anlatısında Ayasofya'nın iç mekânı ayrıntılı bir biçimde tasvir edilmekte; mimarî unsurlar, süslemeler, ikonografik öğeler ve ibadet pratikleri kapsamlı bir gözlem çerçevesinde aktarılmaktadır. Bununla birlikte, bu anlatıda Ayasofya'ya girişte İbn Battûta'nın sözünü ettiği haça tazimde bulunma (secde etme) ritüeline dair herhangi bir ifadenin yer almaması, iki seyahatin kronolojik yakınlığına rağmen dikkat çekici bir farklılık ortaya koymaktadır.

Ayasofya bağlamında ortaya çıkan bu tezatlık, yalnızca farklı gözlem sonuçlarıyla açıklanabilecek bir durum olarak değil, aynı dine mensup fakat farklı kültürel kimliklere sahip bireylerin kutsal mekân algısının farklı biçimlerde tezahür etmesi şeklinde değerlendirilebilir. İbn Battûta'nın seyahat anlatısında Ayasofya'nın eşiği, Müslüman kimliğin sınırlarını belirleyen ve aşılması mümkün olmayan bir "eşik" olarak kurgulanırken; Cihângeşt'in metninde ise aynı mekân, erişilebilir ve tecrübe edilebilir bir kutsal yapı olarak tasvir edilmektedir. Bu durum, mekâna dair aktarımların nesnel bir fiziksel gerçeklikten ziyade, ilgili metinlerin seyyahların zihinsel ve kültürel dünyalarının bir yansıması olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Dolayısıyla söz konusu anlatılar, Ayasofya'nın XIV. yüzyıl

seyahatnameleri aracılığıyla mabede giriş pratikleri ve kutsal mekân algısının mukayeseli bir biçimde incelenmesine imkân sağlamaktadır.

Araştırmamızda yöntem olarak karşılaştırmalı metin analizi ile tarihsel bağlam ekseninde anlatılar ele alınmakta ve iki farklı Müslüman seyyahın bakış açısıyla Ayasofya tasavvuru incelenmektedir. İlk aşamada her iki müellifin, biri Arapça diğeri Urduca kaleme alınmış seyahat metinleri; anlatı dili, vurgu noktaları ve kutsal mekân algıları açısından incelenmiş; hangi unsurların öne çıkarıldığı ve hangilerinin bilinçli ya da bilinçsiz bir biçimde dışarıda bırakıldığı analiz edilmiştir. İkinci aşamada ise Bizans dinî pratiği bağlamında Ayasofya'daki ikonlara yönelik saygı biçimleri değerlendirilmiş ve bu pratiklerin Müslüman seyyahlar tarafından nasıl algılanmış olabileceği tartışılmıştır. Bu çerçevede, Hristiyanlıkta ikonlara yöneltilen tazim ile İslam'da ibadet olarak algılanabilecek secde kavramı arasındaki anlam farkı özellikle dikkate alınmıştır.

Bu bağlamda İbn Battûta'nın tazim (secde etme) olarak kavramsallaştırdığı ve gerçekleştirmediği bu eylem, Bizans ritüellerinde yer alan ve saygı ifadesi olarak uygulanan proskynesis pratiğinin Müslüman bir zihin tarafından teolojik bir tehdit olarak algılanmasının sonucu olduğu düşünülmektedir. Buna karşılık Cihângeşt, Hint alt kıtasında şekillenmiş tasavvufî bir gelenekten gelen ve uzun yıllar boyunca farklı coğrafyalarda sûfî çevrelerle temas kurmuş bir mutasavvıf olarak, bu tür ritüel farklılıklarını ya problematik görmemiş ya da anlatısında ön plana çıkarmamış olabilir. Nitekim ona nispet edilen Celâliyye geleneğinin, yerleşik dinî ve toplumsal normlara karşı daha esnek, hatta zaman zaman aykırı bir tutum sergileyen heterodoks yapısı dikkate alındığında, Ayasofya'ya girişteki haça yönelik bu tür bir saygı pratiğinin onun açısından mutlak bir engel teşkil etmemiş olabileceği de ileri sürülebilir.

Çalışmanın bağlamı yalnızca bu iki seyahat metniyle sınırlı tutulmamış; XIV. yüzyıl öncesine uzanan Müslüman ve gayrimüslim seyyahların Ayasofya'ya dair tasvirleri de dikkate alınarak daha geniş ve karşılaştırmalı bir literatür çerçevesi oluşturulmuştur. Bu doğrultuda, söz konusu metinlerde yer alan Ayasofya anlatıları, erken dönem Müslüman coğrafyacıların ve Batılı seyyahların aktarımlarıyla birlikte ele alınarak mabedin farklı dinî ve kültürel bağlamlarda nasıl anlamlandırıldığı analiz edilmiştir. İnceleme kapsamında, farklı dönemlerde Ayasofya'nın mimarî ve sembolik unsurlarının nasıl betimlendiği, mabede giriş pratiklerinin hangi biçimlerde aktarıldığı ve özellikle haç önünde tazim meselesinin hangi anlatılarda yer bulduğu üzerinde durularak geniş bir perspektif oluşturulmaya çalışılmıştır.

Elde edilen bulgular, Ayasofya'ya girişte Müslümanlara karşı uygulanan zorunlu bir "haça tazimde bulunma (secde etme)" ritüelinin varlığının kesin olarak tespit edilemediğini, ancak Bizans dinî pratiğinde ikonlara yönelik saygı gösterilerinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda İbn Battûta'nın "secde" olarak yorumladığı pratiğin, Hristiyan bağlamda bir ibadet değil, bir tazim veya saygı eylemi olabileceği değerlendirilmektedir. Buna karşılık Cihângeşt'in anlatısında bu pratiğin yer almaması, ya böyle bir uygulamayla karşılaşmadığını ya da anlatısal tercihler doğrultusunda bunu metin dışı bıraktığını düşündürmektedir. Aynı dine mensup olup aynı dönemde Ayasofya'yı ziyaret eden bu iki seyyahın farklı anlatıları, onların zihnî arka planlarının "öteki"nin mekân ve kutsiyet anlayışına yönelik farklı tutumlar geliştirmelerine yol açabildiğini göstermesi açısından dikkate değerdir.

Sonuç olarak bu çalışma, XIV. yüzyılda Konstantinopolis'i ziyaret eden iki Müslüman seyyahın Ayasofya'ya dair anlatılarını karşılaştırmalı bir yaklaşımla inceleyerek, kutsal mekânın seyahat anlatılarında nasıl temsil edildiğini ve bu temsilin müelliflerin kimlikleriyle nasıl ilişkilendiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel tezi, Ayasofya'nın Müslüman seyyahlar tarafından aktarılan tasvirlerinin yalnızca gözleme dayalı betimlemelerden ibaret olmadığı; aksine bu anlatıların,

müelliflerin dinî, kültürel ve entelektüel kimlikleri doğrultusunda yeniden inşa edilen temsiller olduğudur. Bu bağlamda çalışma, Orta Çağ seyahatnamelerinin yalnızca tarihsel gerçekliği yansıtan metinler değil, aynı zamanda müelliflerin kimlikleri, inançları ve kültürel konumlanmaları doğrultusunda şekillenen öznel temsil alanları olduğunu ortaya koymaya çalışarak, bu literatürün mekân, kimlik ve temsil ilişkisi çerçevesinde eleştirel bir okumaya tabi tutulması gerektiğini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ayasofya, İbn Battûta, Cihângeşt, Kutsal Mekân Algısı, Proskynesis (Tazim)

Kaynakça

Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm et-Tancî İbn Battûta, Rihletü'l İbn Battûta Tuhfetü'n-Nazar fi Garaibü'l-Emsar ve Acaibü'l-Esfar, Birleşik Krallık, Müesset-ü Hindavî, 2020

Mahdûm Cihâniyân Cihângeşt, Mukammal Safarnamah Mahdûm Cihâniyâ-ı Cihângeşt, ed. Mâlik Fazluddîn Kakkezai, Lâhor, Naval Kişor Press,1909

Sehâvet Mirza, Tezkire-i Hazret Mahdûm-i Cihâniyân u Cihângeşt, İcaz Maşin Pires, Haydarabad,1962

Zehrâ Tâherî, "Celâliyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 7, İstanbul, TDV Yayınları, 1993

Hasan Kâmil Yılmaz, "Celâleddin Hüseyin el-Buhârî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 7, İstanbul, TDV Yayınları, 1993

A. Said Aykut, "İbn Battûta", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 19, İstanbul, TDV Yayınları, 1999

Remzi İğrek, (2021). Fetih Öncesi Müslüman Seyyahlara Göre İstanbul. Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 6(2), 627-660. https://doi.org/10.24186/vakanuvis.929023

George P. Majeska, Russian Travelers to Constantınople in The Fourteenth And Fifteenth Centuries, Washington, 1984,

Türk Medeniyeti Hafızasında Bilgelik Makamı: Korkut Ata Arketipi Bağlamında İlber Ortaylı

Tayfun Öztürk

Türk Dili ve Edebiyatı Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
ozturkt11@gmail.com

Özet

1. Giriş

Entelektüel, seyyah, yazar, hukukçu ve tarihçi sıfatlarını haiz Prof. Dr. İlber Ortaylı; 1947 Avusturyası'nın Bregenz kentinde dünyaya gelir. 1,5 yaşında ailesiyle Türkiye'ye gelir. Bu geliş, Ortaylı'nın ileride Doğu ve Batı Türklüğü arasında kendine özgü zihinsel bir köprü kurmasını sağlar. Dolayısıyla çalışmamız, Ortaylı'nın disiplinler arası ve çok katmanlı entelektüel kişiliğini merkezine alıp onun tarihçilik yöntembiliminin, ilgi coğrafyasının ve sosyal rolünün Türk medeniyeti tarihindeki en önemli arketiplerden Korkut Ata ile tipolojik benzerliğine, yapısal ve işlevsel kesişim noktaları bağlamında ışık tutmayı amaç edinmektedir. Bu çalışmanın özgün yönü, Ortaylı'nın çok katmanlı entelektüel kimliğini ilk defa Korkut Ata arketipi üzerinden analiz etmesidir. Araştırmanın bu özelliğiyle, modern dünyada arketiplerin tecellileri üzerine yapılacak çalışmalara kuramsal ve yöntemsel katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

2. Kuramsal Çerçeve

Arketipsel biyografi incelemelerinde ele alınan şahsiyetin tarihî bir arketiple eşleştirilmesi, C. G. Jung'un kolektif bilinçdışı ve arketipler kuramıyla temellendirilebilir. Jung, arketiplerin insanlık hafızasında saklı kalıp farklı dönemlerde farklı kişilerde tecelli eden evrensel modeller olduğunu söyler (Jung 2003: 11, 12). Bu bağlamda Ortaylı'nın çok katmanlı entelektüel kimliği, Joseph Campbell'ın bilge rehber figürüyle (Campbell 2017: 85) paralel şekilde Türk medeniyetinin en önemli arketipi olup bilge makamında bulunan Korkut Ata ile tipolojik bir süreklilik gösterir.

Korkut Ata, Türk milletine yaptığı büyük hizmetlerinden dolayı tarihin yetiştirdiği nadir şahsiyetlerden (Bayat 2020: 13, 15) olup Türk medeniyeti ontolojisinde tarihî gerçekliği ile efsanevi kimliği iç içe geçmiş bir arketiptir. Türk medeniyetinin önemli arketipi Korkut Ata, Fuzuli Bayat'a göre (Bayat 2020: 16, 63, 80, 81) Türk dünyasının ortak zekâsı, bilgelik ve ata sembolü, ulusun teveccühünü kazanmış ulu kişi, Oğuzların başbileni, bastı zaman seyyahıdır ve onun aslî görevleri toplumun birliğini, beraberliğini ve düzenini korumaktır. Korkut Ata, bu çalışmada yalnızca folklorik bir öge değil; akademik derinliği, tarihçiliği, seyyahlığı, irşat ediciliği, töre bilirliği ve toplumdan gördüğü teveccühle modern dönemde Ortaylı'da tecelli eden tipolojik bir makam olarak ele alınmaktadır.

3. Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma desenlerinden biyografik analiz ve doküman incelemesi teknikleri üzerine kurulmuştur. Araştırmanın temel amacı, Prof. Dr. İlber Ortaylı'nın yaşam öyküsünü, toplumsal işlevini ve akademik yöntembilimini, Korkut Ata arketipinin işlevsel özellikleriyle tipolojik ve karşılaştırmalı anlayışla analiz etmektir.

Çalışmanın veri setini; bilimsel metinler, Ortaylı'nın bilimsel çalışmaları, mülakatları, kitle iletişim araçlarındaki söylemleri ve konferanslarındaki konuşmaları oluşturmaktadır. Ulaşılan verilerin çözümlenmesi; C. G. Jung'un kolektif bilinç dışı, Joseph Campbell'in bilge rehber, Northrop Frye'ın döngüsellik ve süreklilik kuramları çerçevesinde yapılmıştır.

4. Bulgular ve Tartışma

Etlik İlkokulu'nun ardından Avusturya Lisesi'ne[1] girip Almanca öğrenmeyi başardıktan bir sene sonra Atatürk Lisesi'ne geçer. Bu yıllarda Mihmandarlık Kursu'na da devam edip turizm dökümlerini çıkardığı Bartın, Mardin ve Diyarbakır'ı gezip tanır (Ortaylı 2006: 78). Ortaylı'nın hayatının bütününe yayılan yurt içi seyahatleri, elinde kopuzuyla Türk yurdunu gezen Korkut Ata'nın (Bayat 2020: 81) seyahatleri ile bağdaşıktır. Ortaylı'nın aynı sürece sığdırdığı birçok faaliyetler, Korkut Ata'nın tayy-ı mekân (mekânsal hız) ve bast-ı zaman (zamanın genişlemesi) harikuladeliğinin modern bir entelektüel disiplindeki izdüşümü olarak bağdaştırılabilir. Campbell'a göre (Campbell 2017: 84) rehber figür, fiziksel sınırların ötesine geçebilen ve zamanın ruhuna hükmeden bir eşik bekçisidir.

Ortaylı'nın üniversite yıllarında Siyasal Bilgiler öğrencisiyken Hukuk derslerine katılıp bir yandan DTCF'de Tarih okumaya başlaması da tayy-ı mekân - bast-ı zaman bağdaştırmasına diğer örneklerdir. Ortaylı'nın hukukçuluğuysa Korkut Ata'nın töreleri çok iyi bilmesi ve koruması üzerinden töre bilirliği ile eşitlenir.

Ortaylı, İtalyan Türkolog Giampiero Bellingeri'nin de ifade ettiği üzere (Ortaylı 2006: 156) kendini her muhitte yersiz hisseden biridir. Ortaylı, yersizlik hissiyle seyahat ettiği coğrafyaları birer tetkik alanı ve çalışma odasına dönüştürür. Korkut Ata ile Ortaylı, yersizlik hissi ve bundan doğan seyyahlıkları bakımından bağdaşır. Jung'a göre yersizlik, bilgenin tek mekâna sığamayacak evrensel bir kolektif bilincin temsilcisi olmasından ileri gelir (Jung 2003: 12).

Korkut Ata'nın kendini hiçbir yere ait hissedememesinin sonucu olarak seyahatlere çıkmaktaki amacı, ölümden kaçmak veya ölümsüzlüğü bulmaktır. Ortaylı'nın ölümsüzlük arayışıysa daha gerçekçidir. Ortaylı, bunda başarı gösterir ve ardında bıraktığı büyük entelektüel ve akademik arşiv ona bir tür ölümsüzlük verir. Bu anlamda Ortaylı ile Korkut Ata'nın yersizlik hissini, seyyahlığını ve ölümsüzlüğe ulaşmasını eşitleyebiliriz.

Ortaylı'nın yersizlik hissini aşabildiği yer; İslâm'ın kutsal şehri Kudüs'tür. Korkut Ata'nınsa Sırderya'dır. Ortaylı ile Korkut Ata'nın bağdaştıkları hususlardan biri de esas yerlerini bulmalarıdır.

Prof. Dr. İlber Ortaylı'nın bir tarihçi olarak asıl odaklandığı alan, Gökhan Çetinsaya'nın belirttiği (Çetinsaya 2006: 147) Osmanlı Devleti'nin 18. ve 19. yüzyıllarıdır. Ortaylı'nın Osmanlı'nın tarihine hâkimiyeti, Korkut Ata'nın Oğuzların ulus tarihini tamamen bilmesiyle bağdaşır. Ortaylı, Osmanlı hanedanından (Bayat 2020: 53) birçok şehzade ve sultanla iyi ilişkilere sahiptir (Öztuna 2009: 18). Korkut Ata, Oğuzların velayet sahibidir ancak Ortaylı da Oğuzlardan Osmanlı hanedan nesliyle iyi ilişkilere sahiptir. Onların temasta oldukları zümreler bakımından sahip oldukları seçkinlik bağdaşır. Ortaylı'nın devlet nezdinde gördüğü kıymet de Korkut Ata ile paralellik arz eder. Örneğin sosyal bilimlerdeki özgün çalışmaları ve Türk tarihçiliğine katkılarından ötürü 2017'de Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü'nü alır (TÜBA 2017). Bu ödülün günümüz Türkiyesinde devletin en itibarlı ödülü olması, Ortaylı'nın devlet nezdinde de bilgelik makamının tescilidir. Devletin, Ortaylı'nın kılavuz ve danışmanlığından faydalanmasına ise 2005-2012 yılları arasında Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü olması (Ortaylı 2006: 579), 2018 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı danışmanlığına getirilmesi

(TRT Haber 2018) örnek gösterilebilir (Ortaylı 2019: 112-121). Bu durum; Campbell'ın (2017) rehber figürünün sadece halka değil, aynı zamanda iktidara da yol gösteren, kralların/hükümetlerin akıl hocası olma vasfıyla örtüşmektedir.

Korkut Ata'nın kopuzu eşliğinde icra ettiği sözlü tarih aktarımı, Ortaylı'nın külliyatında yerini yazılı tarih metodolojisine bırakır. İkisi de ulusa kimliğini hatırlatan birer toplumsal hafıza muhafızıdır. Ortaylı'nın III. Roma teziyle Rus iddialarına karşı duruşu, Korkut Ata'nın Oğuz sınırlarını ve töresini öteki (kâfir) tehdidine karşı koruyan manevi kalkanıyla işlevsel bir benzerlik gösterir.

Ortaylı, disiplinler arası birikimini mezkûr alana aktararak toprak, yurt ve millet sevgisinin tezahürü işler yapar. Roma mirasında yükselen Osmanlı Devleti'niyse III. Roma olarak niteler. Ortaylı bu tezini, kendilerini III. Roma olarak tanımlayıp bir bakıma Anadolu ve Trakya topraklarımızda hak iddia eden Ruslara karşı Rusça bir tebliğle ortaya koyar (Ortaylı 2007: 341).

Ortaylı'nın çok yönlü kişiliği kapsamında, irşat ediciliğinden bahsetmek gerekir. Onun irşat ediciliği, matbuatta ve modern kitle iletişim araçlarında kendini gösterir. Ortaylı'nın bu eserlerinin oluşumunda kullandığı kalem ve klavye ise Korkut Ata'nın toplumu irşat ederken kullandığı kopuzuyla bağdaşır.

Ortaylı'nın bu faaliyetlerinin büyük kısmı, kitle iletişim araçları vesilesiyle yaptığı sohbet, katıldığı program, verdiği panel vb. faaliyetlerinden oluşur. Burada kullandığı mikrofon da Korkut Ata'nın kopuzuyla eşdeğerdir. Ortaylı'nın bu programlardaki otoriter ve karizmatik üslubu, Korkut Ata'nın boy boylayıp soy soylamaktaki anlatıcı tavrıyla bağdaşır.

Öztuna'nın halka inebilmiş nadir tarihçilerden (Öztuna 2009: 22) şeklinde tanımladığı Ortaylı'nın; zekâsı, hafızası ve dünyayı gezip tetkik etmesinin getirdiği disiplinler arası güçle, tıpkı Korkut Ata gibi sözü mutlak kabul edilen bir makamda bulunduğu tespiti isabetli olacaktır.

Sonuç

Bilgelik makamı, farklı dönemlerde farklı şahsiyetlerde tecelli etmiştir. Bu çalışma, arketipsel Türk bilgesi Korkut Ata'nın modern dünyada Prof. Dr. İlber Ortaylı'da tecelli ettiğini ortaya koymuştur.

Ortaylı'da, kopuzun yerini modern kitle iletişim araçları almıştır. Korkut Ata'nın tayy-ı mekân ve bast-ı zaman özellikleri Ortaylı'da rasyonel bir metodolojiye dönüşmüştür. Bu dönüşüm; kıtalar aşan seyyahlık, birçok dili kapsayan arşivcilik ve yüzyıllar arasında kurulan zihinsel bağlantılarla somutlaşmıştır. Korkut Ata'daki kılavuzluk özelliğiyse Ortaylı'nın devlet kurum ve kuruluşlarına yaptığı rehberlik ve ulusal menfaatleri savunan entelektüel muhafızlığında ortaya çıkmıştır.

Prof. Dr. İlber Ortaylı; Frye'ın kültürel döngüsellik kuramına uygun halde Türk ulusunun modern dönemdeki ihtiyaçları kapsamında bilgelik makamını temsil eden bir şahsiyettir. Bu çalışma; arketipsel işlevlerin şekil değiştirse de özünü koruduğunu ve Korkut Ata'nın, gençlik yıllarında hatıra defterine Tek aidiyetim Türklük'tür yazan Ortaylı'nın şahsında yeniden üretildiğini tespit etmiştir.

Anahtar Kelimeler: İlber Ortaylı, Korkut Ata, Bilge Ata Makamı, Tarihçilik, Entelektüel, Arketip, Türk Medeniyeti Hafızası

Kaynakça

Bayat, F. (2020). Türk dünyasının vilayet sahibi bilgesi – Korkut Ata. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Campbell, J. (2017). Kahramanın sonsuz yolculuğu (Çev. S. Gürses). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Çakan, A. (Haz.). (2018). Dede Korkut hikâyeleri: Kitab-ı Dedem Korkut. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Çetinsaya, G. (2006). İlber Ortaylı ve Türk modernleşmesi. Türk tarihçiliğinde dört sima içinde (ss. 147-149). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.

Ergin, M. (1969). Dede Korkut kitabı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Ergin, M. (1989). Dede Korkut kitabı I: Giriş-metin-faksimile. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, M. (1997). Dede Korkut kitabı I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Frye, N. (2015). Eleştirinin anatomisi (Çev. S. Öztürk). İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Orijinal eserin basım tarihi 1957).

Jung, C. G. (2003). Dört arketip (Çev. I. Ergüden). İstanbul: Metis Yayınları.

Jung, C. G. (2005). Analitik psikoloji (Çev. Ö. Köknel). İstanbul: Payel Yayınları.

Kaynar, H. (2006). Biyografi bibliyografyayı belirler mi? İlber Ortaylı örneği. Türk tarihçiliğinde dört sima içinde (ss. 150-162). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.

Konıratbayev, A. (1991). Kazak folklorunun tarihi. Almatı: Anatili Baspası.

Ortaylı, İ. (1995). İmparatorluğun en uzun yılı. İstanbul: Hil Yayınları.

Ortaylı, İ. (1998). Tarih yapmak / tarih yazmak ikileminde Türkiye. Perşembe konferansları içinde (ss. 59-66). Ankara: Rekabet Kurumu Yayınları.

Ortaylı, İ. (2004). Osmanlı barışı (Haz. M. Armağan). İstanbul: Da Yayıncılık.

Ortaylı, İ. (2006). Zaman kaybolmaz (Söyleşi: N. Uysal). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ortaylı, İ. (2006b). Geçmişle namuslu bir ilişki kurmak. Türk tarihçiliğinde dört sima içinde (s. 173). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.

Ortaylı, İ. (2006c). Kırk Ambar Sohbetleri. İstanbul: Aşina Kitaplar.

Ortaylı, İ. (2007). Zaman kaybolmaz (Genişletilmiş Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ortaylı, İ. (2018). Gazi Mustafa Kemal Atatürk. İstanbul: Kronik Kitap.

Ortaylı, İ. (2019). Bir ömür nasıl yaşanır. İstanbul: Kronik Kitap.

Ortaylı, İ. (2024). Osmanlı düşünce dünyası ve tarihyazımı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Öztuna, Y. (2009). Türk tarihçiliği ve İlber Ortaylı. Gezgin ve bilgin İlber Ortaylı'yı tanımak içinde (ss. 3-26). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Turan, A. N. (2009). Güft ü Gû - Tarih ve İlber Ortaylı. Gezgin ve bilgin İlber Ortaylı'yı tanımak içinde (ss. 123-136). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

İnternet Kaynakları

TRT Haber. (2018, 3 Ekim). Prof. Dr. İlber Ortaylı Kültür ve Turizm Bakanlığı danışmanlığına getirildi. https://www.trthaber.com/haber/gundem/prof-dr-ilber-ortayli-kultur-ve-turizm-bakanligi-danismanligina-getirildi-387628.html (Erişim Tarihi: 27 Mart 2026).

TÜBA. (2017). TÜBA şeref üyesi Prof. Ortaylı'ya Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü. https://tuba.gov.tr/tr/haberler/akademiden-haberler/tuba-seref-uyesi-prof.-ortayliya-cumhurbaskanligi-kultur-ve-sanat-buyuk-odulu (Erişim Tarihi: 27 Mart 2026).

Asaf Halet Çelebi'nin Şiirlerinde Felsefi Temeller

Zehra Ünal

İlahiyat Fakültesi Çukurova Üniversitesi
zehra01unal@gmail.com

Özet

Tarih boyunca felsefe ve şiir arasında derin bir bağ olmuştur. Dönem dönem tezatlık ya da uzlaşı üzerine kurulan bu kadim bağ, insanın düşünsel ve duygusal yönü üzerinde etkin rol oynamıştır. Felsefe, temelde insanın ontolojik ve epistemolojik açıdan düşünsel boyutunu ele alırken şiir ise ahenkli sözleri, sembolleri, gönle seslenen, coşku uyandıran, duygusal yönünü etkileyici bir biçimde ele almaktadır. Felsefe ve şiir arasındaki bu derin bağ merak uyandırmaktadır. Bu haseple çalışmamızda Doğu ve Batı kültürünü, felsefesini kendi potasında başarılı bir şekilde eritmiş olan Asaf Halet Çelebi'nin şiirlerindeki bazı felsefi temelleri ve felsefi temaları incelemeyi uygun gördük. Asaf Halet Çelebi (1907-1958), sadece Türk bir şair değil derin felsefi birikimi olan bir entelektüel olarak tanımlayabilmekteyiz. Asaf Halet, 1940'lı yıllarda baskın olan şiir akımlarından sıyrılarak kendine has bir eğilimi olduğunu göstermiştir. Dönemin eleştirmenleri, Asaf Halet'in şiirindeki şiir formunu, vezinsiz ve kafiyesiz yapıyı modern şiir akımının bir taklidi zannetmiştir. Bu formun altındaki derinliği ve Doğu-Batı sentezini kavramakta Asaf Halet'i tam olarak anlamamışlardır denilebilir. Asaf Halet, şiiri salt bir duygu aktarımı olarak değil saf şiir anlayışıyla metafizik bir hakikat arayışına dönüştürmektedir. Bu hakikat arayışında Asaf Halet Çelebi; Mısır, Budizm, İslam tasavvufu gibi geniş bir kadim coğrafyadan beslenmiştir. Çalışmanın temel gayesi, Asaf Halet'in şiirlerinde işlediği felsefi derinliği; ontolojik, tasavvufi ve psikodinamik süreçleri karşılaştırmalı bir şekilde ortaya koymak ve yorumlamaktır. Asaf Halet'in Türk şiirine getirdiği yenilikler, geleneksel ve modern motifler arasında harmanlamıştır. Bu harmanlama biçimiyle Asaf Halet'in oluşturduğu mistisizm ve felsefe sentezi özgün bir poetika ortaya çıkarmıştır. Bu özgün poetika, çalışmanın nirengi noktasını oluşturmaktadır.

Akademik literatürde Asaf Halet, genel olarak gizemci yönüyle öne çıkmaktadır. Ulaşılan çalışmalar, Hint dinlerinden İslam tasavvufuna kadar kapsamlı bir coğrafyadan beslendiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda örnek vermek gerekirse: Lamelif, He ve Om Mani Padme Hum eserleri, Asaf Halet'in poetik kimliğini oluşturan temel kaynaklar olarak değerlendirilmektedir. Sidharta şiirindeki "Om Mani Padme Hum" nakaratı veya Kilise şiirindeki Yunanca dua ifadeleri okuyucuyu anlamın ötesinde saf sesin yarattığı ayinsel bir havaya girmesini amaçlamaktadır. Ancak şairin dilsel inşasındaki en zirve noktası ise: Harfçilik ve Hurufîlik etkilerinin görüldüğü He ve Lamelif şiirleridir. He şiirinde, Arap alfabesindeki "He" (ه) harfi sadece bir ses değil, görsel bir objedir. Harfin iki boşluğu "He'nin iki gözü iki çeşme" dizesiyle gözyaşına ve pınara dönüştürülür. Ayrıca, ilk olarak ailesinden aldığı eğitim, ilerleyen yıllarda aldığı akademik eğitimler ve çalıştığı işlerde edindiği tecrübelerin de başat rol oynadığı unutulmamalıdır. Bazı araştırmacılara göre, mistisizmi Asaf Halet'te bir bilgi türü olarak görürken, bazıları bunun bizzat deneyim üzerinden edilen bir yaşam tarzı olduğunu vurgulamıştır. Böylelikle Asaf Halet Çelebi, mistisizmi sadece dini ve tasavvufi bir düşünce olmadığını ve doğru yöntemle modern şiirle yeniden sentezlenerek yorumlanabildiğini göstermektedir. Bu çalışmada Asaf Halet Çelebi'nin felsefi yaklaşımını tespit etmek amacıyla karşılaştırmalı analiz ve mistik sembollerin Çelebi'nin dini ve tasavvufi şahsiyetlere atıfları ile şiirini nasıl zenginleştirdiği ve tasavvufu bir bilgi türü ya da tecrübe edilen bir yaşam tarzı olarak ele aldığı incelenmektedir. Ek olarak, Asaf Halet Çelebi'nin şiirlerinde geçen nesnelerin göründüğü hallerinden ziyade, zihindeki özlerine odaklanan bir yaklaşım sergilenmektedir. Özellikle, Cüneyt şiirindeki metafor bu varoluşsal bir öz olarak örnek verilebilir. Cüneyd şiirinde geçen "aç cübbeni cüneyd / ne görüyorsun / görünmiyeni" dizeleri buradaki vurgu dinsel bir kabulden ziyade, varlığın ötesindeki hiçliğin keşfidir. Çelebi'nin mistisizmi, İslam tasavvufundan çok Budizm'in "tanrısız mistisizmine" yakındır. Şair kendi şiirini "Nirvana'ya davet" olarak tanımlar ancak bu davette bir huzur vaadi yoktur: "Nirvana'da saadet zirvesine erebildiğim anda bile içim rahat değildir." Bu ifade, onun mistisizminin bir huzur limanı olarak değil ontolojik arayış içinde olduğunu ispatlar.

Ulaşılan incelemeler sonucunda temel bulgular olarak: Asaf Halet Çelebi, Budizm'i bir dinden ziyade bir ahlaki prensip olarak görmüştür. Buda öğretilerini, Mevlevi mistisizmiyle felsefi yönden başarılı bir şekilde harmanlamıştır. Şiirlerinde kullandığı tekrarlar, sadece musiki yönden değil, mistik bir sessizliği de temsil eden yapısal öğelerdir. Böylelikle Asaf Halet, kendine has şiir geleneğini oluşturmak için sağlam bir temel oluşturmuştur. Görünmeyenin ötesine geçme düşüncesini; ayna, cübbe, perde ve mağara gibi göstergelerle somutlaştırmıştır. Semboller üzerinden derin felsefi ve tasavvufi unsurları ustalıkla şiir geleneğine entegre etmiştir. Şiirlerinde Eski Mısır, Yahudilik ve Hristiyanlık geleneklerine ait motifleri ustalıkla kullanarak bir insanlık belleği oluşturmuştur. Asaf Halet Çelebi'nin felsefesi, çağdaşı olan Garipçilerin aksine soyut şiiri içselleştirmesiyle ayrışmaktadır. Asaf Hâlet Çelebi'nin özgün perspektifi, dönemin Türk şiirindeki sadelik ve toplumsal fayda anlayışıyla büyük bir tezatlık oluşturmaktadır. Garipçiler, şiiri sokağa indirirken, Çelebi onu metafizik bir sığınağa dönüştürmüştür. Bu metafizik sığınak sayesinde özgünlüğünü hızlı bir şekilde inşa etmiştir. Çelebi'nin şiirindeki soyutluk, Batı tarzı bir sürrealizmden ziyade, Doğu'nun tecelli ve keşf kavramlarına yakındır. Bu bağlamda, onun Türk şiirindeki konumu, modern bir dindar kişinin, elinde modern psikolojinin ve yaşadığı çağdaki bilimsel araçlarla kadim bir hakikati arama yolculuğu olarak nitelendirilebilir. Çelebi'nin felsefesi, dinleri birbirini nakzeden yapılar olarak değil, tek bir hakikatin farklı tezahürleri olarak gören senkretik bir karakter olarak taşımaktadır. Çalışmanın literatüre katkısı olarak Çelebi'nin eserlerinin yalnızca edebi değil, aynı zamanda felsefi bir belge olarak da incelenmesine olanak tanıyacaktır. Bu bağlamda, metin analizi yöntemiyle şairin tasavvufî ve mistik temaları işleyiş biçimi, onun modern Türk şiirindeki konumunu, felsefi yaklaşımını, mirasını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Sonuç olarak Asaf Hâlet Çelebi, Türk şiirinde felsefi derinliği estetik bir mükemmellikle birleştiren nadir şahsiyetlerden biridir. Onun yaklaşımı, dinler tarihinin soğuk verilerini lirik birer imgeye dönüştürme başarısıdır. Asaf Halet Çelebi'nin şiirleri; Budizm'in sakinliğini, İslam'ın tasavvufi derinliği ve modern insanın içsel çatışmalarını barındıran büyük bir yapboz parçaları gibidir. Metodolojik olarak incelenen psikodinamik süreçler, onun şiirinin köklerinin çocukluk masumiyetine kadar uzandığını yapısal analizler ise şiirinin matematiksel bir ses mimarisi üzerine kurulduğunu kanıtlamaktadır. Çelebi, saf şiir hedefine ulaşırken, aynı zamanda Türk düşünce dünyasına özgün bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu sempozyum metniyle ortaya konulan bulgular, Çelebi'nin sadece geçmişi taklit eden bir gelenekçi değil, geleneği geleceğe taşıyan özgün bir felsefi şair olduğunu teyit etmektedir. Ayrıca Asaf Halet Çelebi'nin muhtemelen kendine has şiir yöntemiyle iz bırakmak istediği de anlaşılmaktadır. Asaf Halet Çelebi, bugün hâlâ güncelliğini korumaktadır. Çünkü onun şiiri her okumada yeni katmanlar sunan, Asaf Halet'inde şiirinde geçen bir Trilobit gibi her okunduğunda tekrar hatırlanan bir canlı bir organizma analojisi yapmak yanlış olmayacaktır. O, Türk şiirinde modernizm ile geleneksellik arasındaki karmaşayı, her iki dünyayı da içine alan evrensel bir edebi bir estetikle derinleştirmiş, nevi şahsına münhasır bir şairdir. Onun şiiri, sabit bir geçmiş değil geleceğin aralayan bir kapıdır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Şiir, Asaf Halet Çelebi, Mistisizm, Tasavvuf

Kaynakça

ABDULLAH UÇMAN, "ÇELEBİ, Âsaf Hâlet", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/celebi-asaf-halet (20.03.2026)

Aydemir, M. (2014). Asaf Halet Çelebi'nin Şiirinde Geleneğin İzleri. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi, 3(1), 218-239. https://doi.org/10.7884/teke.264

Özgürel, E. G. (2014). ÂSAF HÂLET ÇELEBİ'NİN SİDHARTA ADLI ŞİİRİNİN METAFORİK YAPISI. Türkiyat Mecmuası, 24(2), 195-211. https://doi.org/10.18345/tm.74954

Koreli, Z. D., & Günay, P. D. V. D. (2007). TÜRK ŞİİRİNDE BİR GİZEM: ASAF HÂLET ÇELEBİ VE "HE" ŞİİRİNE BİR BAKIŞ. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16(2), 379-394. https://izlik.org/JA28BL45YN

Sümer, Necati. "Dinler Tarihçisi Bir Şair Asaf Hâlet Çelebi ve Şiirlerinde Dinlerle İlgili Motifler". Mevzu – Sosyal Bilimler Dergisi. 2 (01 Eylül 2019): 129-166. https://izlik.org/JA54FH72KF.

Şuoruç, B. (2022). ASAF HÂLET ÇELEBİ'NİN İSLAM MİSTİSİZMİNE VE MİSTİKLERİNE YER VERDİĞİ BAZI ŞİİRLERİNE ÜSLUP AÇISINDAN BİR BAKIŞ. International Journal of Languages' Education and Teaching, 10(3), 23-37. https://doi.org/10.29228/ijlet.63430

Taş, M., & Akın, H. (2019). PSİKODİNAMİK AÇIDAN ÂSAF HÂLET ÇELEBİ'NİN ŞİİRLERİ. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 6(6), 272-281. https://izlik.org/JA66BJ29KS

Narlı, M. (2014). Asaf Halet Çelebi'nin Poetikası. İlmi Araştırmalar, 22, 165-186. https://izlik.org/JA62SC45GJ

Yanlış Okuma Üzerine Bir Örnek: Mehmet Kaplan'ın Yorgun Serüvenci Okuması

Berfin Taşar

Research Assistant Kahramanmaraş Sütçü Imam University
berfintasar99@gmail.com

Özet

Mehmet Kaplan, "Şiir Tahlilleri" adlı kitabında Attilâ İlhan'ın "Yorgun Serüvenci" isimli şiirini tahlil ederken eserdeki 'lirik ben'i şairin kendisi olarak okumuş ve bu bağlama göre yorumlamıştır. Fakat Attilâ İlhan ve bazı edebiyat araştırmacılarına göre bu yaklaşım doğru değildir çünkü modern şiirin özünde bulunan 'şair beni' ile şiirin sahibi, daimâ aynı kişiler değildir. Kaplan'ın şiire getirmiş olduğu yorum, şiirde bulunan anlatıcıyı doğrudan Attilâ İlhan ile bir gördüğü için taraflı veya "yanlış okuma" kabul edilmektedir. Şiirin merkezinde bulunan anlatıcı ben ile şairin dünya hayatı her zaman örtüşmez, şair şiirde yeni bir kişiliğe bürünür. Kaplan, incelemesinde bu detayı ve iki benlik arasındaki ayrımı gözden kaçırmıştır. Dolayısıyla makalenin merkezinde bulunan ve günümüzde sanat alanında kullanımı artan "yanlış okuma" kavramı, Kaplan'ın şiirde bulunan anlatıcının doğrudan şairin kendisi ile bağlantılı olduğu kabulüne dayanan çözümlemesine karşı getirilmiştir.

Bu çalışmanın kuramsal temelini Umberto Eco'nun "Yanlış Okumalar" adlı eseri oluşturmaktadır. Eserin adında bir paradoks bulunur çünkü Eco, eserde incelemek üzere yer vermiş olduğu metinleri doğru okur ancak yanlış bir bağlama oturtur. Bağlamın değişmesi ile yazar, okuyucuya gerek kutsal gerekse kurgu metinlerin tüm ciddiyetlerini kaybederek komik bir metin görüntüsüne bürünebileceğini gösterir.

"Yanlış Okumalar", modern edebiyat eleştirisine getirilmiş önemli bir eleştiridir. Kitapta özellikle "Kitabınızı Üzülerek İade Ediyoruz: Okuma Raporları" bölümü öne çıkar. Yazar bu bölümde bir yayınevi editörü olur ve dünya edebiyatında öne çıkan önemli metinleri sanki daha önce hiç yayınlanmayan, bilinmeyen bir metin ve ünlü olmayan yazarların eserleriymiş gibi eleştirir. İncil'i incelerken kitabın "aksiyon dolu" başladığını kabul eder ama sonrasında listenin ve kuralların çok uzamasından şikâyet eder (Eco, 2023). Editörün Marcel Proust'un ünlü serisi "Kayıp Zamanın İzinde" için de yapmış olduğu yorum günümüz editörleriyle benzer bir tavır taşır.

"Hiç kuşkusuz bir dizi roman bu, belki çok uzun, ama karton kapaklı bir dizi olarak satabilirdi. Ama bu haliyle olanaksız. Ciddi bir düzeltme gerektiriyor. Örneğin, noktalamanın yeniden yapılması zorunlu. Cümleler üzerinde çok fazla uğraşılmış; bazıları bütün bir sayfa tutuyor. Her cümleyi en 45/190 fazla iki ya da üç satıra indirerek, paragrafları bölerek, daha sık satır başı yaparak, sıkı bir yayınevi içi çalışmasıyla kitap inanılmaz derecede düzeltilebilirdi. Eğer yazar buna razı olmazsa, o zaman unutun gitsin. Bu haliyle kitap çok, çok -Ne demeli?, çok tıknefes." (Eco, 2023, s.54-55)

Umberto Eco'nun bu eseri kaleme alma gayesi, günümüz yayıncılık dünyasının pazarlamacı, reklamcı ve yüzeysel yapısına bir gönderme yapmaktır. Eco, böylece şu an oldukça meşhur ve edebi olan eserlerin günümüzde yazılmış olsaydı çoğunun editör değerlendirmesinden geçemeyeceğini iddia eder. Eserin diğer bölümlerinde de yanlış okuma tavrını sürdürür ve popüler bir televizyon programcısını yanlış bir bağlamda ele alarak oldukça ciddi bir tutumla akademik analizler gerçekleştirir.

Yanlış okuma, literatürde çoğu zaman olumsuz bir çağrışıma sahip olsa da Bloom gibi edebiyat araştırmacıları bunun edebî üretimin kaçınılmaz ve yaratıcı bir boyutu olduğunu savunur. Bloom'a göre edebî metinler, önceki metinlerle kurdukları bağ üzerinden yeniden yorumlanır ve bu süreçte yanlış okuma, metni başka bir üretime dönüştürür (Bloom, 2007). Eco ise metnin anlamının sınırsız olmadığını vurgular ve okurun, eleştirmenin veya editörün metni asıl bağlamından koparark ideolojik veya öznel biçimde yorumlamasının "yanlış okuma" ya yol açtığını belirtir (Eco, 2023). Dolayısıyla edebî eleştiride belli bir metodolojiye bağlı kalınması gerektiğinin üzerinde durur.

Mehmet Kaplan'ın Yorgun Serüvenci adlı çalışmasını yanlış okuma olarak ele almamızın sebebi, Eco'nun yanlış okumalara sebep olarak gösterdiği unsurlardan bir tanesi olan, sanatçının gerçek kimliği ile eserine tezahür eden edebî kimliğinin karıştırılmasıdır. Kaplan'ın eserleri incelerken genel olarak kullandığı yöntem, metni kendi bağlamsal dinamikleriyle ele almak ve bu bağlamda metin tahlili, sadece içeriğin doğrudan verilmesi değil, metnin anlam katmanlarının sistematik bir şekilde çözümlenmesi şeklindedir. Mehmet Kaplan metin tahlilini üç etken üzerine inşa eder: devir, eser ve şahsiyet.

"Şahsiyet bir bütün olduğuna göre, onun elinden çıkan her eserde onun damgasını bulmak mümkündür. (...) Devirlerin ve nesillerin de kendilerine has temleri ve üslûpları olduğu malumdur. Tanzimat, Servet-i Fünûn, Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirleri ayrı hususiyetleri haizdir. Bir devri en iyi ifade eden şahsiyet, bize o devrin anahtarını verebilir. Her neslin, etrafında döndüğü bazı kutuplar vardır. İkinci, üçüncü derecedeki şahsiyetler, ekseriya bu kutupların mukallitleridir. Metin tahlili, devirleri ve şahsiyetleri en iyi ifade eden münferit eserleri incelemek suretiyle, bizi bir devrin veya şahısların mahremiyetine daha ziyade yaklaştırır" (Kaplan,1998, s.9-10).

Şairin benimsemiş olduğu bu anlayış metin, yazar ve dönem üçlüsünün birbirinden ayrılamayacağını düşündüğünü ispat eder. Fakat bu eleştiri anlayışı bazı modern edebiyat anlayışlarına ve araştırmacılarına uygun düşmemektedir. Çünkü yazar edebî eser içerisinde kendine yeni bir benlik oluşturabilir ve bu durumda eser ile yazarın özel bir bağı kalmaz. Tüm bunlar, metnin artık münferit bir şekilde değerlendirilmesini gerektirir.

Attilâ İlhan'ın kaleme aldığı "Yorgun Serüvenci" adlı şiirde ana tema modern bireyin yalnızlığı ve yabancılaşmasıdır. İstanbul, yabancılığın, yalnızlığın mekânı olarak karşımıza çıkar. 'Şair ben'in yabancılaşması dış unsurlarla süslenir ve bu unsurlar aracılığıyla yabancılaşması somut hale getirilir. Yanlış okuma perspektifi de bu şiire farklı okuma imkânları sunar. Kaplan, formüle ettiği inceleme yöntemine bağlı kalırken şiirdeki diğer anlam katmanlarını kaçırır. Kaplan'ın İlhan'ın şahsiyetine bağlı olan tutumu, şiirde birden fazla "lirik ben" bulunabilirliğini ıskalar. Şairin kullandığı imgeler bireysel olmakla sınırlı kalmaz, toplumsal özellikler de taşır. Yine şairin diğer metinleriyle kurduğu dilsel ve biçimsel bağlantıların ortaya çıkarılması, şiirin anlamını zenginleştirilebilirdi. Kaplan, şiirin simgesel ve evrensel boyutlarını görmezden gelerek, şiiri otobiyografik düzlemde okur ve bu da şiirin anlamının tekdüzelik kazanmasına sebep olur. Makalede esas vurgulanmak istenen 'yanlış' şair benin unutulması, şair ben ile Attilâ İlhan'ın aynı kişi olduğu var sayılarak bir okuma yapılmasıdır. Kaplan,

incelemesinde Attilâ İlhan'ın alkole düşkün olduğunu belirtir. Bu duruma İlhan kitabının sonunda yer verdiği "Meraklısı İçin Notlar" kısmında karşı çıkar.

"(...) Bu dönem şiirleriyle ilgili olarak, yanlış bir izlenimi de düzeltmem gerekmiyor mu? armagnac, calvados, quantro vs.. bunlar, çeşitli fransız içkileridir, şiirler boyunca anılır durur, nedense okurlar (yalnız onlar mı, eleştiriciler de) bundan benim alkol düşkünü olduğumu çıkarmışlar. Mehmet Kaplan, 'Şiir Tahlilleri'nde, Attilâ İlhan şiirini ozanın alkol düşkünlüğüyle açıklamaya bile kalkıştı. Oysa yok böyle bir şey, Türk şiirinin en "kuru" ozanlarından biriyim ben. Aram içkiyle de cıgarayla da iyi değil. Paris'te Fransız hayatının ayrılmaz parçası olan içki çeşitleri, o hayata uymak çabalarımın olağan bir sonucu olarak şiirlerime giriyor…" (İlhan, 1995, s.161).

Şair, başka bir kitabında Kaplan'ın genel kanının aksine böyle bir yargıya vardığını anlatır.

"(...) Aynı Mehmet Kaplan, aynı tahlillerinde Attilâ İlhan şiirini ozanın alkolikliğine bağlamıyor mu? Dünya alem Türk sanatının en 'kuru' şairlerinden birisi olduğumu bilir oysa, içkiyle başımın hoş olmadığını, içtiğim sıralarda bile çok alafranga, o da çok ölçülü içtiğimi" (İlhan, 2002, s.160).

Nihai olarak bu çalışmanın amacı, Mehmet Kaplan'ın Attilâ İlhan'ın "Yorgun Serüvenci" şiirine karşı geliştirdiği yaklaşımı, yanlış okuma perspektifiyle ele alıp incelemeye teorik bir bakış açısı kazandırmaktır. Mehmet Kaplan'ın Yorgun Serüvenci şiirine yönelik yorumu, döneminin eleştiri anlayışı içinde önemli olmakla birlikte, modern şiir kuramları açısından sınırlı kalmaktadır. Bu bağlamda Kaplan'ın çözümlemesi, şiirin kurmaca sesini şairin biyografisiyle özdeşleştirmesi sonucunda ortaya çıkan yanlış okumaya bir örnektir.

Anahtar Kelimeler: Attilâ İlhan, Mehmet Kaplan, Yorgun Serüvenci, Yanlış Okuma, Umberto Eco.

Kaynakça

Akarsu, H. (2005). *Attilâ İlhan'ın şiirleri.* Cumhuriyet Kitap.

Bloom, H. (2007). *Yanlış okuma haritası* (F. B. Aydar, Çev.). Metis Yayınları. (Orijinal eser 1975'te yayımlanmıştır).

Çelik, Y. (1998). *Şubat yolcusu: Attilâ İlhan'ın şiiri*. Akçağ Yayınları.

Eco, U. (1991). *Alımlama göstergebilimi* (S. Rifat, Çev.). Düzlem Yayınları.

Eco, U. (2018). *Yorum ve aşırı yorum* (K. Atakay, Çev.). Can Yayınları.Eco, U. (2023). Yanlış okumalar (M. H. Doğan, Çev.). Can Yayınları.

İlhan, A. (1995). Meraklısı için notlar. *Sisler bulvarı.* Bilgi Yayınevi.

İlhan, A. (1998). *Bütün şiirleri.* Bilgi Yayınevi.

İlhan, A. (2002). *Ben sana mecburum.* İş Bankası Kültür Yayınları.

Kaplan, M. (1998). *Şiir tahlilleri: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar.* Dergâh Yayınları.

Korkmaz, N. G. (2019). Mehmet Kaplan'ın metin tahlili yöntemi üzerine bir inceleme. *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi,* 26(26), 35 - 52

Moran, B. (2014). *Edebiyat kuramları ve eleştiri.* İletişim Yayınları.

4. Oturum
İletişim

Oturum Başkanı: Yusuf Ziya Gökçek

Seminer Salonu 1
7 Mayıs Perşembe
16:00-17:30

Rovshan Gulmammadov

Azerbaycan'da Repressiya ve Basın: Komünist Gazetesi'nde İdeolojik Söylemin İnşası

Nursi Er

Doğruluk Kontrolüne Yönelik İzleyici Değerlendirmeleri: Normatif Beklentiler, Adalet Algısı ve Güven

Mehmet Can Soyhan

İnternet Teknolojilerinin Türk Aile Sistemine Etkileri

Kübra Tokuş Ayar

Dijital Gözetimden Gönüllü Köleliğe: Teknofeodal Düzen, Platform Kapitalizmi ve Tahmine Dayalı Yapay Zekâ

Azerbaycan'da Repressiya ve Basın: Komünist Gazetesi'nde İdeolojik Söylemin İnşası

Rovshan Gulmammadov

Gazetecilik Akdeniz Üniversitesi
rovsangulmemmedov@gmail.com

Özet

20. yüzyılda ilk kez 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, 28 Nisan 1920'de Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin askeri müdahalesi sonucunda işgal edilmiştir. 29 Ağustos 1919'da ilk nüshası yayımlanan Komünist gazetesi Sovyetler Birliği'nin kurucusu Vladimir Lenin'in fikirlerinin propaganda aracı olarak, tarihi olayların aktarılmasında ve aynı zamanda toplumun günlük haber edinme ihtiyacının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu gazetenin Güney Kafkasya'nın önemli basın kuruluşlarından biri olarak nitelendirilmesini sağlayan husus, yabancı ülkelerde muhabirler vasıtasıyla temsil edilmesidir (Maharramov ve Maharramli, 2009). Komünist, yalnızca dönemin siyasi rejiminin amaçlarını ve hedeflerini destekleyen gazete olmamış, aynı zamanda Azerbaycan Türkçesini ve kültürünü uzun yıllar boyunca muhafaza etmiştir.

Bakü'de üretilen petrolü ele geçirmek isteyen Vladimir Lenin, bu doğrultuda Stalin, Mikoyan ve Kirov aracılığıyla planlar hazırlamış; nitekim Azerbaycan'a karşı üç kez represiya siyaseti yürütmüştür (Emrahov, 2022). Bunlardan ilki Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin işgaliyle başlamış ve 1920'li yılların sonuna kadar devam etmiştir. İkincisi 1920'li yılların sonundan 1930'lu yılların başlarına kadar sürmüştür. Sonuncusu 1936-1938 yılları arasında gerçekleşmiş ve Azerbaycan'ın kültürünü, bilimini, geleneklerini ve göreneklerini olumsuz yönde etkilemiştir. Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan halkına uyguladığı sürgünler üç aşamada ele alınmaktadır: siyasi sürgün, aydınların sürgünü ve yabancı uyruklulara uygulanan sınır dışı etme operasyonu (Asanova, 2013: 67).

1930'lu yıllarda "sanayileşme" hedefi doğrultusunda hayata geçirilen sosyalist politikalar, Azerbaycan toplumu açısından ciddi yoksunluklara ve derin toplumsal sarsıntılara yol açmıştır. Bu süreçte ülkenin sahip olduğu ekonomik ve kültürel birikim büyük ölçüde tahrip edilmiş, geniş halk kesimleri ağır yaşam koşullarıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde Azerbaycan'da yalnız siyasal aktörler değil; aydınlar, askeri kadrolar, yöneticiler ve sıradan yurttaşlar dahil olmak üzere toplumun farklı kesimlerine yönelik sistematik ve sert cezalandırma uygulamaları devreye sokulmuştur (Aslan, 2015: 3-4).

Repressiya olarak adlandırılan süreç, totaliter devlet yapısının hukuki görünümlü ancak insan haklarıyla bağdaşmayan düzenlemeler aracılığıyla uygulamalarını meşrulaştırdığı dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu çerçevede yüz binlerce insan, özellikle toplumsal bilinçlenme ve milli farkındalık oluşturma yönünde faaliyet gösteren aydınlar ve onların yakın çevreleri, "rejim karşıtı", "halk düşmanı" ya da "Pantürkist" gibi suçlamalarla hedef alınmıştır. Söz konusu ithamlar çoğu zaman somut delillere dayanmaktan ziyade ideolojik bir çerçevede üretilmiş ve yaygınlaştırılmıştır (Öztay, 2022).

Beşirli ve Memmedov (2023: 160), represiyanın Azerbaycan halkını olumsuz etkilediğini beş maddede özetlemiştir. Yazarlara göre bu süreç; halkın bilim insanlarını ve yetenekli bireylerini yok etmiş, insanların sisteme boyun eğmesini zorunlu kılmış, represiyadan etkilenen kişilerin "yakınlarının" ihbarları sonucunda tutuklanmasına veya sürgün edilmesine yol açmış, sosyalizmi övenlerin hayatta

kalırken eleştirenlerin represiyaya maruz kalmasına neden olmuş ve bu süreçten etkilenenlere dair görüş bildirenlerin de baskı altına alınmasına sebep olmuştur.

Çalışma, Sovyetler Birliği tarafından 1930'lu yıllarda gerçekleşmiş yoğun repressiya sürecinde basının ideolojik işlevini incelemeyi amaçlamaktadır. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bağlamında yayımlanan haber metinleri üzerinden yürütülen bu araştırma, söz konusu dönemde ideolojinin nasıl üretildiği ve topluma nasıl aktarıldığı sorularına odaklanmaktadır. Bu doğrultuda temel tez, repressiya döneminde basının yalnızca bilgi aktaran bir araç olmadığı; aksine ideolojik aygıt olarak işlev görerek bireyleri belirli bir siyasal ve toplumsal konumda özneleştirdiği yönündedir.

Bu doğrultuda araştırmanın teorik çerçevesi Louis Althusser'in Devletin İdeolojik Aygıtları yaklaşımına dayandırılmıştır. Althusser'e göre (1978) devlet, yalnızca baskı aygıtları vasıtasıyla değil, aynı zamanda ideolojik aygıtlar üzerinden egemenliğini sürdürmektedir. Basın bu ideolojik aygıtlar arasında merkezi bir konuma sahiptir. Bu çalışmada haber metinleri, ideolojinin görünür olduğu ve yeniden üretildiği bir alan olarak ele alınmış; repressiya sürecinde bu işlevin nasıl somutlaştığı analiz edilmiştir. Çalışmanın yöntemi, nitel araştırma desenine dayanmaktadır. Analiz sürecinde Eleştirel Söylem Analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, dilin yalnızca iletişim aracı olmadığını; aynı zamanda güç ilişkilerini kuran, sürdüren ve meşrulaştıran bir yapı olduğunu kabul etmektedir (Şah, 2020). Bu kapsamda, Azerbaycan Milli Kütüphanesi'nin çevrim içi arşivinde yer alan Komünist gazetesinin 1937 yılına ilişkin tüm sayıları seçilmiş; haber metinleri söylemsel yapı, kelime tercihleri, tekrar eden temalar, özne-nesne ilişkileri ve ideolojik vurgular açısından incelenmiştir. Bu araştırmanın evreni belirlenirken, repressiya sürecinin en yoğun yaşandığı 1936-1938 yılları esas alınmış ve bu döneme ait belirli sayıda metin, amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilmiştir. Amaçlı örnekleme, belirli bir olayın açıklanmasında (Tarhan, 2015) ve toplumla gerçekleşmiş vaka arasında olan bağlantını açıklığa kavuşturmak gerektiği zaman sık kullanılmaktadır (Büyüköztürk vd., 2012).

Çalışmanın ana hattını, Stalin dönemi olarak bilinen ve Azerbaycan'da Büyük Repressiya dönemi olarak adlandırılan tarihsel süreç oluşturmaktadır. Önceden de belirtilmiş yıllar aralığında Azerbaycan'da geniş çaplı tasfiyeler gerçekleştirilmiş; siyasal, kültürel ve entelektüel alanlarda ciddi kırılmalar yaşanmıştır. Bu süreçte "halk düşmanı", "karşı-devrimci" ve "hain" gibi kavramlar, yalnızca hukuki değil, aynı zamanda ideolojik kategoriler olarak işlev görmüştür. Çalışma, bu kavramların haber metinlerinde nasıl üretildiğini, hangi söylemsel stratejiler aracılığıyla meşrulaştırıldığını ortaya koymayı hedeflemektedir.

Araştırmanın özgün yönlerinden biri, repressiya sürecini doğrudan tarihsel ya da siyasal bir olay olarak ele almak yerine, bu sürecin söylemsel boyutuna odaklanmasıdır. Literatürde repressiya genellikle tarih ve siyaset bilimi ekseninde incelenirken; bu araştırma iletişim bilimleri perspektifinden, özellikle medya ve söylem ilişkisi üzerinden analiz sunmaktadır. Ayrıca Azerbaycan basınına odaklanılması, çalışmanın sınırlılığını belirlemekte ve mevcut literatüre yeni bir katkı sunmaktadır.

Bulgular, repressiya döneminde haber metinlerinin belirli bir ideolojik kalıplar çerçevesinde üretildiğini göstermektedir. Öncelikle metinlerde "biz" ve "öteki" ayrımı dikkat çekmektedir. "Biz", çoğunlukla partiye sadık, ideolojik olarak doğru konumda bulunan ve kolektif kimliği temsil eden bir özne olarak inşa edilirken; "öteki" ise düşman veya hain kodlanmaktadır. Ayrım, okuyucunun kendisini belirli bir konumda görmesini sağlayan bir özneleştirme mekanizması olarak işlev görmektedir. Bunun yanı sıra metinlerde sık sık tekrar edilmiş belirli ifadeler, ideolojik söylemin sabitlenmesini de desteklemektedir. "Temizlik", "mücadele", "sadakat" ve "tehdit" gibi kelimeler, yalnızca betimleyici değil; aynı zamanda yönlendirici işlev üstlenmektedir. Bu ifadeler aracılığıyla repressiya süreci doğal, gerekli ve kaçınılmaz bir süreç olarak sunulmakta, devletin uyguladığı şiddet politikaları meşrulaştırılmakta ve toplumsal rıza

üretilmektedir. Çalışmada dilin yapısal özellikleri de dikkate alınmıştır. Edilgen yapıların kullanımı, failin belirsizleştirilmesine ve sorumluluğun anonimleştirilmesine yol açmaktadır. Bu durum, devletin doğrudan müdahalelerinin görünmez kılınmasına da katkıda bulunmaktadır. Öte yandan aktif yapıların kullanıldığı metinlerde ise çoğunlukla "düşman" figürünün öne çıkarıldığı ve suçun bireyselleştirildiği gözlemlenmiştir. Bu söylemsel tercihler, ideolojik çerçevelerin nasıl kurulduğunu göstermek açısından önemlidir.

Bulgular, basının repressiya döneminde yalnızca ideolojiyi yansıtan bir araç olmadığını; aynı zamanda ideolojiyi aktif olarak üreten ve yeniden yapılandıran bir mekanizma olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda basın, bireyleri belirli ideolojik pozisyonlara yerleştiren ve onları pozisyonlar doğrultusunda düşünmeye yönlendiren bir ideolojik aygıt olarak işlev görmektedir. Bu durum, Althusser'in kuramsal yaklaşımıyla uyumlu bir şekilde, ideolojinin bireyleri özneleştirme sürecini doğrulamaktadır.

Repressiya döneminde basın ve ideoloji arasında olan ilişkinin söylem analizi vasıtasıyla incelendiği bu çalışma, literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir. Araştırma, ideolojinin yalnızca üstyapısal bir unsur değil; gündelik dil pratikleri içerisinde sürekli yeniden üretilen dinamik yapı olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle araştırma, medya metinlerinin yalnızca içerik düzeyinde değil; söylemsel düzeyde de analiz edilmesinin gerekliliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Sovyetler Birliği, Repressiya, İdeoloji, Söylem Analizi

Kaynakça

Althusser, L. (1978). *Devletin ideolojik aygıtları* (Y. Alp & M. Özışık, Çev.). Birikim Yayınları. (Orijinal eser 1970'te yayımlanmıştır).

Asanova, S. (2013). *Azerbaycan'dan Orta Asya'ya sürülen Azeri Türkleri (1937–1938)* (Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi).

Beşirli, H., & Memmedov, A. (2023). Azerbaycan'da kızıl şiddet: Repressiya dönemi. İ. Dilek (Ed.), *Türk dünyasında repressiya* (ss. 151–172). Diaspora ve Göç Tarihi Serisi II.

Büyüköztürk, Ş., ve diğerleri. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (11. baskı). Pegem Akademi.

Emrahov, M. (2022). 1937–1938-ci il repressiyaları Sovet devletinin Azerbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasətinin davamı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 9*(3), 792–819. https://izlik.org/JA72PU83TH

Maharramov, E., & Maharramli, A. (2009). *"Xalq qəzeti"nin ("Kommunist") yaranması və inkişafı tarixindən*. Elm və Təhsil.

Öztay, O. H. (2022). Sovyetler Birliği'nde uygulanan kollektivizasyon politikaları ve repressiya döneminde Azerbaycan basını (1930–1939). *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 29*, 160–171.

Şah, U. (2020). Eleştirel söylem analizi: Temel yaklaşımlar. *Kültür Araştırmaları Dergisi, 7*, 210–231. https://doi.org/10.46250/kulturder.819362

Tarhan, Ö. (2015). Sosyal bilgiler öğretmeni adaylarının politik okuryazarlığa ilişkin görüşleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9*, 649–669.

Xəlilov, A. (2015). *Azərbaycan SSR 1920–1930-cu illərdə: Hakimiyyətdaxili qarşıdurmalar*. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu: Turxan.

Doğruluk Kontrolüne Yönelik İzleyici Değerlendirmeleri: Normatif Beklentiler, Adalet Algısı ve Güven

Nursi Er

Journalism, Media and Culture Cardiff University
ern@cardiff.ac.uk

Özet

Dijital medya ortamlarında yanlış bilgi (mezenformasyon) ve dezenformasyonun hızla yayılması, doğruluk kontrolünün gazetecilik pratiği olarak hem akademik hem de profesyonel çevrelerde artan bir ilgi görmesine yol açmıştır. Son on yıl içerisinde doğruluk kontrolüne ilişkin araştırmalar önemli ölçüde genişlemiş; doğruluk kontrolü kuruluşlarının kurumsal gelişimi, mesleki normları ve çağdaş gazetecilik içerisindeki rolleri gibi konular kapsamlı biçimde incelenmiştir. Bununla birlikte, literatürün büyük bir kısmı öncelikle gazetecilerin ve doğruluk kontrolü uzmanlarının perspektiflerine odaklanmış, izleyici perspektifleri ise çoğu zaman alan içerisinde marjinal bir konumda kalmıştır. Bu nedenle mevcut çalışmaların önemli bir bölümü izleyicileri analizin çevresinde konumlandırmış ve yine izleyicileri aktif medya kullanıcıları olarak ele almak yerine çoğunlukla dezenformasyonun pasif mağdurları olarak çerçevelemiştir (Cushion & Kyriakidou, 2025). Bu eğilim, aynı zamanda izleyicilerin doğruluk kontrolü literatüründe nasıl kavramsallaştırıldığına ilişkin daha derin bir yöntemsel ve epistemolojik sınırlılığı da yansıtmaktadır. Bu çalışma söz konusu sınırlılığa yanıt olarak doğruluk kontrolü izleyicilerinin bu websiteleri ile etkileşimlerinin çok boyutlu bir eleştirel incelemesini sunmakta ve doğruluk kontrolü izleyicilerine yönelik araştırmaların, izleyici perspektiflerini artakalan bir kaygı olarak değil analitik bir çıkış noktası olarak ele alan "izleyici odaklı" bir yaklaşımı benimsemesi gerektiği argümanını ileri sürmektedir (Walmsley, 2019).

Ayrıca bu çalışma, doğruluk kontrolünün bir gazetecilik pratiği olarak izleyiciler tarafından nasıl değerlendirildiğini incelemekte; izleyici merkezli bir perspektif benimseyerek izleyici değerlendirmelerini normatif beklentiler, adalet algıları ve güven olmak üzere üç temel boyutun etkileşimiyle şekillenen çok boyutlu bir süreç olarak kavramsallaştırmaktadır. Bu boyutlar birbirinden bağımsız değişkenler olarak ele alınmak yerine, izleyicilerin doğruluk kontrolü kuruluşlarının meşruiyetini ve güvenilirliğini yorumladıkları ilişkisel bir değerlendirme sürecinin bileşenleri olarak değerlendirilmektedir.

Analiz, izleyici değerlendirmelerini normatif medya performansı ölçütleri temelinde kavramsallaştıran gazetecilik çalışmaları literatürüne dayanmaktadır. İzleyiciler medya kuruluşlarını sıklıkla doğruluk, tarafsızlık, şeffaflık ve bağımsızlık gibi yaygın olarak kabul edilen gazetecilik idealleri üzerinden değerlendirmektedir (Hanitzsch vd., 2019). Bu normlar, özellikle politik açıdan tartışmalı ortamlarda medya performansının değerlendirilmesinde kullanılan ölçütler olarak işlev görmektedir (Campos & Goyanes, 2022). Bu beklentilerin ihlal edildiği algılandığında, izleyiciler çoğu zaman kaygılarını taraflılık veya adaletsizlik yargıları üzerinden dile getirmekte; bu kaygıları ideolojik dengesizlik, seçici inceleme ya da siyasi aktörlere yönelik eşitsiz muamele gibi unsurlarla ilişkilendirmektedir (Amazeen, 2020; Graves, 2016). Zamanla bu adalet değerlendirmeleri, medya kurumlarına yönelik daha geniş güven değerlendirmelerini şekillendirebilmekte ve doğruluk kontrolü kuruluşlarının medya sistemi içerisinde güvenilir ve meşru aktörler olarak algılanıp algılanmadığını etkileyebilmektedir (Strömbäck vd., 2020).

İzleyicilerin bu beklentileri nasıl oluşturduklarını ve uyguladıklarını daha iyi kavramsallaştırabilmek amacıyla çalışma rol kuramından yararlanmaktadır. Biddle'a (1979) göre beklentiler, bireylerin toplumsal aktörlerin ne olduklarını, ne yaptıklarını ve ne yapmaları gerektiğini değerlendirdikleri yargı ifadeleridir. Beklentiler uygun davranışa ilişkin normatif beklentiler, duygusal değerlendirmeleri yansıtan duyuşsal (cathectic) beklentiler ve aktörlerin pratikte nasıl davranacaklarına ilişkin inançları ifade eden betimleyici (prescriptive) beklentiler gibi farklı biçimler alabilmektedir. Bu kuramsal çerçevenin doğruluk kontrolüne uygulanması, izleyici değerlendirmelerinin doğruluk kontrolü aktörlerinin gazetecilik içindeki algılanan rollerini nasıl yerine getirdiklerine ilişkin normatif, duygusal ve deneyimsel yargıların bir birleşimi olarak anlaşılmasına olanak sağlamaktadır.

Bu çalışma, doğruluk kontrolüne yönelik izleyici değerlendirmelerini Birleşik Krallık bağlamında ampirik olarak incelemektedir. Analiz, anket verilerine (n = 513) ve açık uçlu yanıtların nitel analizine (n = 182) dayanmaktadır. Anket kapsamında katılımcıların doğruluk kontrolünün amaçlarına ve normatif standartlarına ilişkin algıları, doğruluk kontrolü kuruluşlarının adil davranıp davranmadığına yönelik değerlendirmeleri ve doğruluk kontrolüne bir gazetecilik pratiği olarak duydukları güven düzeyleri incelenmiştir. Nicel ve nitel yöntemlerin birlikte kullanılmasıyla, hem izleyici değerlendirmelerindeki genel eğilimlerin hem de katılımcıların görüşlerini gerekçelendirirken kullandıkları yorumlayıcı akıl yürütme süreçlerinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Bulgular, izleyicilerin doğruluk kontrolünün amaçları ve standartları konusunda güçlü normatif beklentilere sahip olduklarını göstermektedir. Katılımcılar, yanlış bilgilerin düzeltilmesi ve vatandaşların doğru şekilde bilgilendirilmesinin sağlanmasını doğruluk kontrolünün en önemli amaçları olarak büyük ölçüde vurgulamıştır. Ayrıca katılımcılar doğruluk, tarafsızlık, bağımsızlık, şeffaflık ve hesap verebilirlik gibi temel doğruluk kontrolü normlarına ilişkin güçlü bir destek ifade etmiştir. Bu bulgular, izleyicilerin doğruluk kontrolünü yalnızca teknik bir doğrulama süreci olarak değil, aynı zamanda yaygın biçimde kabul edilen mesleki standartlara uyması gereken bir gazetecilik pratiği olarak değerlendirdiklerini göstermektedir.

Bununla birlikte adalet algılarına ilişkin değerlendirmeler daha heterojen bir yapı göstermektedir. Katılımcıların önemli bir bölümü doğruluk kontrolü aktörlerinin tüm taraflara adil davrandığını düşünürken, bazıları doğruluk kontrolü kuruluşlarının belirli siyasi aktörleri veya ideolojik perspektifleri kayırdığını ifade etmiştir. Dikkat çekici biçimde, geniş bir katılımcı grubu koşullu bir tutum benimseyerek doğruluk kontrolü yapan kuruluşlara ilişkin adalet algılarının kuruluşa bağlı olarak farklılık gösterdiğini belirtmiştir. Bu bulgu, izleyicilerin doğruluk kontrolünü homojen bir uygulama

olarak görmediklerini; bunun yerine kuruluşları algılanan uygulamaları, kurumsal bağlantıları ve editoryal yaklaşımları temelinde birbirinden ayırdıklarını göstermektedir.

Nitel analiz, izleyicilerin adalet kavramını farklı değerlendirme ölçütleri üzerinden yorumladıklarını da ortaya koymaktadır. Katılımcılar sıklıkla doğrulanacak iddiaların seçimi, bulguların sunum biçimi, kaynak ve yöntemlerin şeffaflığı ve doğruluk kontrolü kuruluşlarının algılanan bağımsızlığı gibi unsurlara atıfta bulunmuştur. Bu değerlendirmeler çoğu zaman kurumsal güvenilirlik algıları, kuruluşların itibarı ve siyasi konumlanmalarıyla ilişkili daha geniş değerlendirmelere dayanmaktadır. Dikkat çekici biçimde, katılımcılar belirli kuruluşların bu ölçütleri karşılayıp karşılamadığı konusunda farklı görüşlere sahip olsalar da, adaletin hangi normatif ölçütlerle tanımlanması gerektiği konusunda çoğu zaman benzer görüşler ifade etmiştir.

Bulgular ayrıca adalet algıları ile daha geniş güven örüntüleri arasındaki ilişkiye de işaret etmektedir. Önceki araştırmalar doğruluk kontrolüne yönelik şüpheciliğin sıklıkla siyasi yönelimler ve kurumsal güven düzeyleri ile ilişkili olduğunu göstermektedir (Lyons vd., 2020). Benzer biçimde nitel çalışmalar, izleyicilerin doğruluk kontrolünü yararlı fakat sınırlı bir kaynak olarak gördüklerini ve onu siyasal gerçekliğe ilişkin nihai bir otorite olarak kabul etmek yerine seçici biçimde kullandıklarını ortaya koymaktadır (Brandtzaeg vd., 2017). Bu nedenle doğruluk kontrolüne duyulan güven kuruluşlar ve bağlamlar arasında farklılık göstermekte; çoğu zaman aşinalık, kurumsal itibar ve bağımsızlık algıları tarafından şekillendirilmektedir (Shin, 2023).

Genel olarak bu çalışma, doğruluk kontrolüne yönelik izleyici değerlendirmelerinin, normatif beklentilerin adalet yargılarını şekillendirdiği ve bu yargıların da daha geniş güven değerlendirmelerini etkilediği birbirine bağlı bir süreç olarak anlaşılması gerektiğini göstermektedir. İzleyici perspektiflerini analizin merkezine yerleştiren bu çalışma, doğruluk kontrolünün çağdaş gazetecilik içerisinde nasıl yorumlandığı ve değerlendirildiğine ilişkin daha kapsamlı bir anlayış geliştirilmesine katkı sunmaktadır. Bu doğrultuda, doğruluk kontrolü uygulamalarının kamusal meşruiyetini değerlendirirken izleyici beklentilerinin ve algılarının dikkate alınmasının önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğruluk kontrolü, izleyici beklentileri, adalet algısı, güven, Birleşik Krallık.

Kaynakça

Amazeen, M. A. (2020). Journalistic interventions: The structural factors affecting the global emergence of fact-checking. Journalism, 21(1), 95–111. https://doi.org/10.1177/1464884917730217

Biddle, B. J. (1979). Role theory: Expectations, identities and behaviors. Academic Press.

Brandtzaeg, P. B., Følstad, A., & Chaparro Domínguez, M. Á. (2017). How journalists and social media users perceive online fact-checking and verification services. Journalism Practice, 12(9), 1109–1129. https://doi.org/10.1080/17512786.2017.1363657

Campos-Rueda, M., & Goyanes, M. (2022). Public service media for better democracies: Testing the role of perceptual and structural variables in shaping citizens' evaluations of public television. Journalism, 24(11), 1–20. https://doi.org/10.1177/14648849221114948

Cushion, S., & Kyriakidou, M. (2025). Countering misinformation in political reporting: Enhancing journalistic legitimacy. Edinburgh University Press.

Graves, L. (2016). Deciding what's true: The rise of political fact-checking in American journalism. Columbia University Press.

Hanitzsch, T., Hanusch, F., de Beer, A. S., & Ramaprasad, J. (2019). Worlds of journalism: Journalistic cultures around the globe. Columbia University Press.

Lyons, B., Mérola, V., Reifler, J., & Stoeckel, F. (2020). How politics shape views toward fact-checking: Evidence from six European countries. The International Journal of Press/Politics, 25(3), 469–492. https://doi.org/10.1177/1940161220921732

Shin, H. (2023). Building credibility in polarized environments: Evidence from fact-checking (Doctoral dissertation, University of Michigan).

Strömbäck, J., Tsfati, Y., Boomgaarden, H., Damstra, A., Lindgren, E., Vliegenthart, R., & Lindholm, T. (2020). News media trust and its impact on media use: Toward a framework for future research. Annals of the International Communication Association, 44(2), 139–156. https://doi.org/10.1080/23808985.2020.1755338

İnternet Teknolojilerinin Türk Aile Sistemine Etkileri

Mehmet Can Soyhan

Fen Bilimleri Enstitüsü Yangın ve Yangın Güvenliği Anabilim Dalı Yangın ve Yangın Güvenliği Bölümü Sakarya Üniversitesi
cansoyhan@gmail.com

Özet

1. Giriş ve Araştırma Sorunsalı: Dijital medya ve internet teknolojileri, bireylerin kendilerini tanıttıkları ve yaşamlarına anlam katmaya çalıştıkları bir mecra haline gelmiştir. Bu mecranın sunduğu önemli faydaların yanı sıra, aşırı kullanım sonucu ortaya çıkan "dijital bağımlılık" kavramı modern toplumun en büyük sorunlarından biri olarak kabul edilmektedir. Araştırmalar, problemli internet kullanımı olan bireylerin yalnızlık, düşük özgüven ve depresyon gibi psikolojik sorunlarla karşı karşıya kaldığını göstermektedir. Özellikle aile yapısı içerisinde çocukların yetiştirilme ritüelleri ve ebeveynlerle kurdukları iletişim, bu bağımlılık riskini doğrudan etkilemektedir.

A. Dijital Çağda Birey ve Toplum İlişkisi: İnsanların dijital bir kimlik alanı oluşturma istekleri birçok olumsuzluklarla karşılama riskini ortaya çıkarmıştır. Fayda ve Zarar Dengesi: İnternet kullanımı modern yaşamda önemli kolaylıklar sağlasa da, kontrolsüz ve aşırı kullanım "problemli internet kullanımı" kavramını doğurmuştur. Psikolojik Yansımalar: Problemli kullanımı olan bireylerin yalnızlık, utangaçlık, düşük özgüven, sosyal becerilerde zayıflık ve depresyon gibi karakteristik özellikler sergilediğini göstermektedir. Sosyal Destek Mekanizması: İnternet bağımlılığının düzeyi, bireyin çevresiyle kurduğu iletişimin niteliği ve aldığı sosyal desteğin yetersizliği ile doğrudan ilişkilidir.

B. Aile Kurumunun Kritik Rolü ve Kuşak Farkı: Aile, toplumsal yapının en temel birimi olup çocukların kişilik gelişiminde belirleyici bir role sahiptir. Kuşak Çatışması ve İletişim: Günümüzde aile

içi kuşak farkı, gençlerin ve yaşlıların tutumlarındaki değişkenlik olarak tanımlanmakta; bu durum çocukların ebeveynleri yerine dijital dünyayı ön plana almalarına neden olmaktadır. Ebeveyn Tutumları: Ailedeki şiddet, ilgisizlik veya ebeveynlerin teknolojik gelişmeleri takip edememesi, çocukları internet bağımlılığına sürükleyen temel faktörler arasındadır. Bağımlılığın Sosyal Maliyeti: Zayıf aile işlevselliğine sahip ortamlarda büyüyen ergenlerin, dijital dünyayı bir kaçış noktası olarak görmesi beklenmedik bir sonuç değildir.

C. Araştırma Sorunsalı ve Temel Sorular: Araştırmanın temel sorunsalı, dijital bağımlılığın aile işlevselliğini hangi boyutlarda ve ne kadar etkilediğini tespit etmektir. Kontrol Sistemleri: Ebeveynlerin çocuklarını dijital risklerden korumak için ne tür kontrol sistemleri uyguladıkları veya bu sistemlerin neden yetersiz kaldığı sorgulanmaktadır. Eğitim Boşluğu: Araştırmaya katılan öğrencilerin %21'inin ailelerinden yeterli eğitim alamadığını ve bu eksikliği internete bağlanarak çözdüğünü belirtmesi, aile sistemindeki yapısal bir sorunu işaret etmektedir. Bağımlılık Verileri: Sakarya Üniversitesi öğrencilerinin %11'inin bağımlı, %7'sinin ise bağımlılık riski taşıması, sorunun yerel düzeydeki ciddiyetini ortaya koymaktadır. Çatışma Kaynakları: Aile içi çatışmaların %47'sinin temelinde bağımlılık riski taşıyan gençlerin bulunması, dijitalleşmenin aile huzuru üzerindeki doğrudan etkisini göstermektedir.

D. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı: Bu çalışma, sadece bir bağımlılık tespiti yapmakla kalmayıp, bu bağımlılığın aile içindeki problem çözme, iletişim, roller, duygusal tepki verme, duygusal katılım ve davranış kontrolü gibi alt boyutlar üzerindeki etkisini bilimsel verilerle ölçümlemeyi amaçlamaktadır. Özellikle Sakarya Üniversitesi örneği üzerinden yola çıkarak, dijital bağımlılığın sağlıklı aile işlevleriyle negatif, sağlıksız işlevlerle pozitif bir ilişki içinde olduğu hipotezini test etmektedir.

2. Kuramsal Çerçeve ve Literatür Taraması: Dijital bağımlılık; cep telefonları, bilgisayarlar, video oyunları ve sosyal medya gibi araçların kullanımıyla ilgili bağımlılık yapıcı davranışları kapsar. Küresel ve Yerel Veriler: Ergenlerin %25,89'unun internet bağımlılığından muzdarip olduğu tahmin edilmektedir. Türkiye'de ise hane halkı internet kullanımı %90,7'ye ulaşmış olup, yetişkinlerin internette geçirdiği süre (günlük 7,5 saat) dünya ortalamasının üzerindedir. Psikolojik ve Nörolojik Etkiler: Dünya Sağlık Örgütü, video oyunu bağımlılığını bir zihinsel bozukluk olarak sınıflandırmıştır. Bağımlılığın ergenlerde beyin yapısında (gri/beyaz madde hacmi) deformasyonlara neden olduğu kanıtlanmıştır. Aile İşlevselliği: Zayıf aile işlevlerine sahip ortamlarda yetişen gençlerin internet bağımlılığına yakalanma riski daha yüksektir. Ebeveynlerin teknolojik gelişmeleri takip etmekte zorlanması, bu riskin fark edilmesini ve önlenmesini güçleştirmektedir.

3. Araştırmanın Yöntemi: Bu çalışma, Sakarya Üniversitesi'nde 2024-2025 eğitim yılında öğrenim gören öğrenciler üzerinde gerçekleştirilmiştir.

Model: Geçmişte veya günümüzde var olan durumları betimlemeyi amaçlayan "İlişkisel Tarama Modeli" kullanılmıştır.

Örneklem: Araştırmaya farklı bölümlerden rastgele seçilen, %49,7'si kadın ve %50,3'ü erkek olan 30 öğrenci katılmıştır.

Veri Toplama Araçları: Analizlerde "Dijital Ortam Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği", "Bağımlılık Ölçeği Tespit Formu" ve "Aile Değerlendirme Ölçeği" kullanılmıştır. Güvenirlik katsayıları (Cronbach's Alpha) .81 ile .90 arasında değişmektedir.

Analiz: Veriler SPSS programı kullanılarak; T-testi, ANOVA, Pearson korelasyonu ve regresyon analizi teknikleriyle incelenmiştir.

4. Bulgular ve Tartışma: Araştırma sonuçları, dijital bağımlılık ile aile işlevleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler olduğunu ortaya koymuştur:

Bağımlılık Oranları: Öğrencilerin %11'inin bağımlı olduğu, %7'sinin ise bağımlılık riski taşıdığı belirlenmiştir.

Aile İçi Eğitim Eksikliği: Öğrencilerin %21'i ebeveynlerinden yeterli eğitim alamadığını ve bu boşluğu internette vakit geçirerek doldurduğunu ifade etmiştir.

Çatışma Dinamikleri: Aile içi çatışmaların %47'sinde, bağımlılık riski taşıyan gençler ile ebeveynler arasındaki anlaşmazlıklar başroldedir.

Regresyon Analizi Sonuçları: Dijital bağımlılık, aile içi genel işlevselliği %10 oranında etkilemektedir. Roller alt boyutu üzerinde %9, iletişim üzerinde ise %7 oranında bir etkiye sahiptir. Problem çözme, duygusal tepki ve duygusal katılım gibi alanlarda bağımlılığın açıklayıcılık oranı %2 ile %5 arasında değişmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler: Araştırma, dijital bağımlılığın sağlıklı aile işlevleriyle negatif, sağlıksız aile işlevleriyle ise pozitif ilişkili olduğunu doğrulamıştır. İnternetin aşırı kullanımı bireyleri sosyal izolasyona ve yalnızlığa iterek ruh sağlığını bozmaktadır. Özellikle çocuk ve gençlerde artan oyun ve sosyal medya bağımlılığı, aile içi etkileşimi azaltarak bireyleri "içe dönük" bir yapıya sürüklemektedir.

A. Dijital Bağımlılık ve Psikososyal İzolasyon: Araştırma sonuçları, internet teknolojilerinin yanlış ve aşırı kullanımının bireyi sosyal çevresinden koparak derin bir yalnızlığa ittiğini göstermektedir.

Bireyselleşme Tuzağı: İnternet, sunduğu sınırsız içerikle bireyi kendi sanal dünyasına hapsetmekte, bu durum aile içindeki ortak paylaşımların yerini ekranla kurulan tek taraflı bağlara bırakmasına neden olmaktadır.

Yalnızlaşma: Katılımcıların verdikleri yanıtlar, dijital mecralarda geçirilen sürenin artmasıyla birlikte yüz yüze iletişim becerilerinin zayıfladığını ve bireylerin fiziksel olarak aynı ortamda olmalarına rağmen "sosyal bir kopuş" yaşadıklarını doğrulamaktadır.

B. Aile İşlevselliği Üzerindeki Sistematik Etki

Çalışmanın en çarpıcı bulgusu, dijital bağımlılığın aile yapısının temel direklerini nasıl sarstığıdır. Regresyon analizleri şu detayları sunmaktadır:

İletişim Kopukluğu: Bağımlılık düzeyi arttıkça aile içi sağlıklı iletişim kanalları tıkanmaktadır. Aile üyeleri arasındaki duygu paylaşımı azalmakta ve bu durum "Duygusal Tepki Vermeme" sorununa yol açmaktadır.

Rollerin Karmaşası: İnternet bağımlısı olan gençlerin aile içindeki sorumluluklarını (ev işlerine yardım, akademik başarı, kardeşlerle vakit geçirme vb.) ihmal ettikleri, bunun da aile içi rollerin dağılımında dengesizliğe yol açtığı görülmüştür.

Çatışma ve Problem Çözme: Bağımlılık riski taşıyan bireylerin bulunduğu ailelerde, çatışmaların yapıcı yöntemlerle çözülemediği; aksine dijital kullanımın bizzat bir çatışma unsuru haline geldiği saptanmıştır.

C. Ebeveyn Denetimi ve Kuşak Çatışması

Sonuçlar, ebeveynlerin teknolojik okuryazarlık seviyeleri ile çocuklarının bağımlılık düzeyleri arasında ters bir ilişki olduğunu ima etmektedir:

Bilinçsiz Denetim: Birçok ebeveynin dijital dünyayı bir "tehdit" olarak algıladığı ancak bu tehditle nasıl başa çıkacağını bilmediği görülmüştür. Sert ve yasakçı tutumlar, gençleri internetin anonim dünyasına daha fazla itmektedir.

Model Olma Eksikliği: Araştırma, çocukların dijital alışkanlıklarının ebeveynlerinin kullanım alışkanlıklarından bağımsız olmadığını, ebeveynlerin de kendi teknoloji kullanımlarıyla çocuklarına yanlış rol modeller oluşturabildiğini vurgular.

4. Akademik ve Geleceğe Yönelik Çıkarımlar

Makale, Sakarya Üniversitesi özelinde elde edilen bu verilerin Türkiye genelindeki aile yapısı için bir erken uyarı niteliğinde olduğunu belirtir:

Dijital Okuryazarlık Şartı: Sadece çocukların değil, ebeveynlerin de dijital medya eğitimi alması bir lüks değil, aile bütünlüğünü korumak için zorunluluktur.

Kurumsal Müdahale İhtiyacı: Sonuçlar, toplumsal bir sorun haline gelen bu bağımlılık türüyle mücadelede sivil toplum kuruluşları ve devlet kurumlarının (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı gibi) daha proaktif stratejiler geliştirmesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Özetle; araştırma, dijital bağımlılığın sadece bireysel bir sağlık sorunu değil, Türk aile sisteminin işlevselliğini doğrudan tehdit eden yapısal bir problem olduğunu kanıtlamıştır. Sağlıklı bir toplum için "ekran süresi" kontrolünden ziyade "nitelikli aile içi iletişim" modellerine dönülmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Öneriler: Ebeveyn Denetimi: Aileler, yasaklayıcı bir tutum yerine destekleyici ve bilgilendirici bir denetim mekanizması kurmalıdır. Eğitim Desteği: Okullardaki rehberlik birimleri tarafından hem öğrencilere hem de velilere yönelik "bilinçli ve güvenli medya kullanımı" eğitimleri verilmelidir. Kurumsal Müdahale: Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı gibi devlet kurumları, dijital bağımlılığın yıkıcı etkilerine karşı daha geniş kapsamlı ve etkili etkinlikler düzenlemelidir.

Anahtar Kelimeler: Dijitalizm, İnternet Bağımlılığı, Öğrenciler, Gençler ve Çocuklar, Aile İlişkileri

Kaynakça

American Psychiatric Association. (2013 May). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 5th ed.; Amer Psychiatric Pub Inc.: Arlington, VA, USA.

Aziz, N., Nordin, M.J., Jadid Abdulkadir, S. & Salih, M.M. (2021). Digital addiction: Systematic review of computer game addiction impact on adolescent physical health. Electronics, 996.

Beal, A. C, Ausiello, J. & Perrin, J.M. (2001). Azınlık ortaokul öğrencileri arasında sağlık riski davranışları üzerindeki sosyal etkiler. Ergen Sağlığı Dergisi, 28(6), 474-480.

Ceyhan, A. & Ceyhan, E. (2007). Yalnızlık, depresyon ve bilgisayar öz-yeterliliği sorunlu internet kullanımının tahmin edicileri olarak siber psikoloji ve davranışsal tutum. 11, 699-701.

Dedkova, L. & Smahel, D. (2020). Online parental mediation: Associations of family members characteristics to individual engagement in active mediation and monitoring. Journal of Family Issues, 41(8), 1112-1136. https://doi.org/10.1177/0192513X19888255

Hayes, M. & Whitebread, D. (Eds.). (2006). ICT in the early years. McGraw-Hill Education (UK).

Hwang,H., Hong,J., Kim, S.M. & Han, D.H. (2020). The correlation between family relationships and brain activity within the reward circuit in adolescents with internet gaming disorder. Sci. Rep., 951.

Kaplan, S.E. (2002, March 22). Ergenler arasında internet kullanımının depresyon ve sosyal izolasyonla ilişkisi. Ergenlik Dergisi, 35, 237-242.

Li, Q., Wang, Y., Yang, Z., Dai, W., Zheng, Y., Sun, Y. & Liu, X. (2020). Dysfunctional cognitive control and reward processing in adolescents with internet gaming disorder. Psychophysiology, 57.

Meng, S., Cheng, J., Li, Y., Yang, X., Zheng, J., Chang, X., Shi, Y., Chen, Y., Lu, L.& Sun, Y.; et al. (2022). Global prevalence of digital addiction in general population: a systematic review and meta-analysis. Clin. Psychol. Rev., 92, 102128.

Small, G.W., Lee, J., Kaufman, A., Jalil, J., Siddarth, P., Gaddipati, H. & Moody, T.D. (2020). Bookheimer, S.Y. brain health consequences of digital technology use. Dialogues Clin. Neurosci., 22, 179-187.

The World Health Organization. ICD-11-Mortality and Morbidity Statistics; World Health Organization: Geneva, Switzerland, 2019.

TÜİK (2024). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması. https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanım-Arastirmasi-2024

We Are Social. (2020). Digital 2020. We Are Social. https://wearesocial.com/digital-2020

Dijital Gözetimden Gönüllü Köleliğe: Teknofeodal Düzen, Platform Kapitalizmi ve Tahmine Dayalı Yapay Zekâ

Kübra Tokuş Ayar

Medya ve İletişim Bağımsız Araştırmacı/Gazeteci
tokus.kubra@gmail.com

Özet

21. yüzyıl, bilginin üretim, dolaşım ve tüketim biçimlerinin radikal biçimde dönüştüğü bir tarihsel kırılma anına işaret etmektedir. Dijital teknolojilerin yaygınlaşması, internet altyapısının küresel ölçekte genişlemesi ve veri üretiminin geometrik biçimde artması, yalnızca iletişim biçimlerini değil, aynı zamanda iktidarın doğasını da yeniden şekillendirmiştir. Bu dönüşüm, klasik siyasal teorinin devlet merkezli iktidar anlayışını aşındırarak, veri akışlarını kontrol eden, algoritmik sistemler geliştiren ve dijital altyapıları yöneten teknoloji şirketlerini yeni iktidar merkezleri hâline getirmiştir.

Dijital çağda iktidar, gözetimden öteye geçerek tahmine dayalı yapay zekâ sistemleri aracılığıyla bireylerin henüz oluşmamış davranışlarını şekillendiren bir yapıya evrilmiş ve bu süreç, rızaya dayalı bir "gönüllü kölelik" düzeni üretmiştir.

Dijital Gözetim ve Panoptikonun Dönüşümü

Modern gözetim tartışmalarının başlangıç noktası olarak Jeremy Bentham'ın Panoptikon modeli, merkezi bir gözlem mekanizması aracılığıyla bireylerin sürekli denetlenmesi fikrine dayanır. Michel Foucault'nun bu modeli modern toplumlara uyarlamasıyla birlikte gözetim, fiziksel bir denetim mekanizmasından ziyade bireylerin içselleştirdiği bir disiplin biçimi olarak kavramsallaştırılmıştır.

Ancak dijital çağ, bu modeli köklü biçimde dönüştürmüştür. Klasik Panoptikon'da birey gözetlendiğini bilir; oysa dijital gözetimde birey çoğu zaman gözetimin kapsamı ve derinliği hakkında tam bir farkındalığa sahip değildir. Daha da önemlisi, gözetim artık yalnızca izleme değil, veri üretimi üzerinden yeniden inşa edilen bir gerçeklik üretme sürecine dönüşmüştür.

Arama motorları, sosyal medya platformları, mobil uygulamalar ve çevrim içi ticaret sistemleri aracılığıyla bireylerin davranışları sürekli olarak kayıt altına alınmakta ve büyük veri havuzlarında işlenmektedir. Bu süreçte birey yalnızca gözetlenen bir özne değil, aynı zamanda sistemin işleyişini mümkün kılan bir veri üreticisine dönüşmektedir.

Dijital gözetim, klasik Panoptikon modelinden yalnızca kapsam açısından değil, işlev açısından da

ayrılmaktadır. Panoptikon'da gözetim, davranışların disipline edilmesine yönelik pasif bir mekanizmayken; dijital gözetim aktif bir üretim sürecine dönüşmüştür. Bu bağlamda gözetim artık yalnızca "görme" değil, aynı zamanda "inşa etme" pratiğidir.

Özellikle sosyal medya platformlarında kullanıcı davranışlarının kaydedilmesi, bu davranışların yalnızca izlenmesiyle sınırlı kalmaz; aynı zamanda algoritmalar aracılığıyla yeniden düzenlenir. Bu durum, Foucault'nun disiplin toplumunu aşan bir aşamaya işaret eder. Zira burada birey yalnızca kendini denetleyen bir özne değil, aynı zamanda davranışları sürekli olarak yeniden yapılandırılan bir veri nesnesidir.

Bu dönüşüm, gözetimin görünmezliğini artırırken etkisini derinleştirir: birey artık gözetlendiğini bilse bile, bu gözetimin nasıl işlediğini ve neyi dönüştürdüğünü tam olarak kavrayamaz.

Nick Srnicek'in kavramsallaştırdığı platform kapitalizmi, dijital ekonominin temel dinamiğini veri üzerinden açıklamaktadır. Bu modele göre dijital platformlar, kullanıcıların ürettiği veriyi toplar, analiz eder ve ekonomik değere dönüştürür. Böylece veri, klasik üretim araçlarının yerini alan yeni bir sermaye biçimi hâline gelir.

Platformların ekonomik gücü, sahip oldukları fiziksel varlıklardan ziyade:
•kullanıcısayısı,
•veribirikimi,
• ve ağ etkisi üzerinden şekillenir.

Bu durum, kapitalizmin klasik üretim-tüketim ilişkilerini dönüştürerek, kullanıcıların aynı anda hem üretici hem de tüketici olduğu hibrit bir yapı ortaya çıkarmıştır. Kullanıcılar içerik üretir, etkileşimde bulunur ve sistemin büyümesine katkı sağlar; ancak bu süreçten elde edilen ekonomik değerin büyük kısmı platform sahipleri tarafından kontrol edilir.

Bu bağlamda platform kapitalizmi, yalnızca ekonomik bir model değil; aynı zamanda davranışsal verinin sistematik olarak sömürülmesine dayanan yeni bir iktidar biçimi olarak değerlendirilmelidir.

Bu modelin somut işleyişi, büyük teknoloji şirketlerinin veri toplama ve işleme pratiklerinde açıkça gözlemlenebilir. Örneğin Google'ın arama motoru, kullanıcıların arama geçmişlerini analiz ederek yalnızca daha doğru sonuçlar sunmakla kalmaz; aynı zamanda reklam sistemlerini optimize ederek kullanıcıların tüketim eğilimlerini yönlendirir. Benzer şekilde Amazon, kullanıcı davranışlarını izleyerek yalnızca talebi karşılayan bir platform değil, talebi şekillendiren bir aktör hâline gelir.

Bu süreçte kullanıcıların platform üzerindeki her hareketi tıklamalar, bekleme süreleri, kaydırma davranışları ekonomik değere dönüştürülebilir veri noktalarına dönüşür. Böylece kullanıcı, farkında olmadan üretim sürecinin merkezine yerleşir. Ancak bu üretim, klasik emek biçimlerinden farklı olarak görünmezdir ve çoğu zaman karşılıksızdır.

Bu durum, dijital ekonomide sömürünün biçim değiştirdiğini gösterir: artık emek yalnızca fiziksel ya da bilişsel üretimle değil, davranışın kendisiyle gerçekleşmektedir.

Dijital ekonominin doğasına ilişkin en önemli tartışmalardan biri, bu sistemin kapitalizmin bir devamı mı yoksa yeni bir üretim biçimi mi olduğu sorusu etrafında şekillenmektedir. Yanis Varoufakis, dijital platformların veri ve altyapı üzerindeki mutlak kontrolü nedeniyle bu yapıyı "teknofeodalizm" olarak tanımlamaktadır.

Bu yaklaşıma göre:

• platformlaryeni "topraksahipleri"dir,

• kullanıcılar ise veri üreten "dijital serfler"dir.

Buna karşılık Srnicek, bu yapının kapitalizmin bir devamı olduğunu savunur ve platformların aslında veri temelli birikim stratejileri geliştiren kapitalist aktörler olduğunu ileri sürer.

Dijital platformlar, kapitalist üretim ilişkileri içinde ortaya çıkmış olsa da, davranışsal öngörü ve yönlendirme kapasitesi sayesinde klasik kapitalist ilişkileri aşan yeni bir egemenlik biçimi üretmektedir. Bu yönüyle sistem, ne tamamen kapitalist ne de tam anlamıyla feodal olarak tanımlanabilir; daha ziyade hibrit bir iktidar formuna işaret eder.

Tahmine Dayalı Yapay Zekâ ve Davranışsal Yönlendirme

Dijital çağın en kritik dönüşümü, gözetimden tahmine geçiştir. Yapay zekâ sistemleri, büyük veri setleri üzerinden çalışarak bireylerin geçmiş davranışlarını analiz etmekte ve gelecekteki eylemlerini öngörmektedir.

Bu sistemler:

- hangi içeriğin tüketileceğini,
- hangi ürünlerin satın alınacağını,
- hatta hangi politik görüşlerin benimseneceğini belirli ölçülerde tahmin edebilmektedir.

Algoritmalar, kullanıcıya sunulan seçenekleri filtreleyerek davranış alanını daraltmakta ve belirli yönelimleri teşvik etmektedir. Böylece birey, özgür seçim yaptığını düşünürken aslında algoritmik olarak yapılandırılmış bir seçenekler evreni içinde hareket etmektedir.
Bu durum, iktidarın doğasında köklü bir değişime işaret eder: İktidar artık yalnızca mevcut davranışları denetlemez; henüz gerçekleşmemiş davranışları şekillendirir.

Tahmine dayalı yapay zekâ sistemlerinin toplumsal etkisini gösteren en çarpıcı örneklerden biri, siyasi kampanyalarda veri analizinin kullanılmasıdır. Özellikle Cambridge Analytica skandalı, milyonlarca kullanıcının sosyal medya verilerinin analiz edilerek psikolojik profiller oluşturulduğunu ve bu profiller üzerinden hedefli siyasi mesajlar üretildiğini ortaya koymuştur.

Benzer şekilde TikTok gibi platformların öneri algoritmaları, kullanıcıların içerik tüketim alışkanlıklarını hızla öğrenerek dikkat sürelerini maksimize edecek içerikleri öne çıkarmaktadır. Bu sistemler yalnızca kullanıcı tercihlerini yansıtmaz; aynı zamanda bu tercihleri yeniden şekillendirir.

Gönüllü Kölelik: Rızanın Üretimi

Bu rıza üretim süreci, kullanıcı deneyimi üzerinden normalleştirilir. Platformlar, kullanım kolaylığı, kişiselleştirme ve sosyal etkileşim gibi unsurlar aracılığıyla kullanıcıların sistem içinde daha fazla zaman geçirmesini teşvik eder. Bu durum, bağımlılık benzeri davranış kalıplarının ortaya çıkmasına yol açabilir.

Yapılan araştırmalar, sosyal medya platformlarının kullanıcıların dopamin temelli ödül mekanizmalarını tetikleyen tasarım stratejileri kullandığını göstermektedir. Bu stratejiler, kullanıcıların platformdan ayrılmasını zorlaştırırken, veri üretiminin sürekliliğini sağlar.
Böylece birey, sistem tarafından zorlanmadan, kendi isteğiyle bu yapının bir parçası hâline gelir. Bu durum, klasik tahakküm biçimlerinden farklı olarak, özgürlük ile kontrol arasındaki sınırın bulanıklaşmasına neden olur.

Etienne de La Boétie'nin "gönüllü kölelik" kavramı, bireylerin kendi özgürlüklerinden isteyerek vazgeçmelerini açıklamak için kullanılmıştır. Dijital çağda bu kavram yeni bir anlam kazanmıştır.

Bireyler:
•sosyalmedyakullanımı,
•ücretsizdijitalhizmetler,
•kişiselleştirilmiş içerik deneyimi

karşılığında verilerini gönüllü olarak sistemlere sunmaktadır.
Bu süreç, klasik baskı mekanizmalarından farklı olarak rıza üretimine dayanır. Kullanıcılar sistemi sorgulamak yerine onun sunduğu kolaylıkları benimser ve yeniden üretir. Böylece gözetim, dışsal bir zorlamadan ziyade içselleştirilmiş bir pratik hâline gelir.

Dijital çağ, iktidarın doğasını köklü biçimde dönüştürdu. Bu gözetim toplumundan daha ileri bir aşamaya işaret etmektedir: tahmine dayalı, algoritmik ve davranışsal bir iktidar biçimi. Platform kapitalizmi ve teknofeodalizm tartışmaları, bu yeni yapının farklı yönlerini açıklasa da, tek başlarına yeterli değildir.

Dijital platformlar veri toplama ve analiz etme kapasitesinin ötesine geçerek, birey davranışlarını öngören ve yönlendiren bir egemenlik biçimi kurdu.. Bu sistem, zorlayıcı değil; aksine rıza üretimine dayalı. Bu nedenle en kritik dönüşüm, gözetimden ziyade gönüllü katılım yoluyla işleyen bir kontrol mekanizmasının ortaya çıkması.

Bu çerçevede dijital çağın en temel paradoksu ortaya çıkmaktadır: bireyler hiç olmadığı kadar özgür olduklarını düşünürken, aynı anda hiç olmadığı kadar derin bir biçimde yönlendirilmektedir. Bu durum, iktidarın görünürlüğünün azalmasıyla birlikte etkisinin arttığını göstermektedir.

Dolayısıyla günümüzün temel meselesi, gözetimin varlığı değil, gözetimin içselleştirilmiş ve gönüllü hâle gelmiş olmasıdır. Bu da dijital çağda özgürlüğün yeniden tanımlanmasını zorunlu kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Teknofeodalizm, Platform Kapitalizmi, Dijital Gözetim, Yapay Zekâ, Gönüllü Kölelik

Kaynakça

Bentham, J. *(1995). The Panopticon Writings. London: Verso.*

Foucault, M. *(1995). Discipline and Punish: The Birth of the Prison. New York: Vintage Books.*

La Boétie, E. *(2012). Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.*

Srnicek, N. *(2017). Platform Capitalism. Cambridge: Polity Press.*

Zuboff, S. *(2019). The Age of Surveillance Capitalism. New York: PublicAffairs.*

Han, B. C. *(2017). Psychopolitics: Neoliberalism and New Technologies of Power. London: Verso.*

Srnicek, N. *(2025). Teknofeodalizm değil, platform kapitalizmi çağındayız. Perspektif.*

https://perspektif.eu/2025/11/12/nick-srnicek-teknofeodalizm-degil-platform-kapitalizmi-cagindayiz/
https://www-theguardian-com.goog/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=tc

Qin, *Y. (2025). Analysis of the homogeneity of algorithm recommendation-driven content creation on short video platforms.*

https://www.researchgate.net/publication/381304487_Personalized_Marketing_and_Recommendation_Systems_on_TikTok

Foucault, M. *(1995). Discipline and Punish: The Birth of the Prison. New York: Vintage Books.*

5. Oturum
İlahiyat

Oturum Başkanı: Esra Çifci

Fuat Sezgin Toplantı Salonu
7 Mayıs Perşembe
16:00-17:30

Ayşe Şahinoğlu

İslam ve Budizm'e Göre Ahlak: Tarihsel Gelişim Bağlamında Karşılaştırılmalı Bir Analiz

Beyzanur Aybakan

Tarihsel İsa ve Kerygma Arasında: Pannenberg'de Vahyin Tarihsel Temellendirilmesi ve Epistemolojik Gerilim

Merve Gül - Ahmet Bağlıoğlu

İslam Mezheplerinde Propagandanın Varlığı Üzerine Felsefi Bir İnceleme

Sare Koyuncu

Doğumdan Ölüme Kimlik İnşası: Bir İsmâilî Bohrâ'nın Yaşamında Dini Otorite

İslam ve Budizm'e Göre Ahlak: Tarihsel Gelişim Bağlamında Karşılaştırılmalı Bir Analiz

Ayşe Şahinoğlu

İlahiyat Fakültesi Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ayse.sahinoglu0@ogr.dpu.edu.tr

Özet

Her inanç sistemi; bireyin kendine, topluma ve dünyaya karşı sorumluluklarını kendi öğretileriyle şekillendirmektedir. Bunu yaparken, temel dayanak noktası olarak ahlaktan istifade etmektedir. Örneğin; vahiy merkezli bir din olan İslam ile karma ve Nirvana öğretilerine dayanan Budizm'deki ahlak ilkeleri, dini birer gereklilik olarak sunulmaktadır. Genel itibarıyla din; insanın iyi ve kötüyü ayırt etmesini sağlayarak onu her zaman doğru ve güzele yönlendiren ve tüm yaşamı boyunca onu olgunlaştırıp her açıdan mutlu kılmayı hedefleyen kurallar bütünüdür. Bu yönüyle din, insanın dünya ve ahiret mutluluğunu temin eden adeta bir yaşam rehberidir. İnsanın doğru düşünmesini, kendi varlığının farkına olmasını sağlayan kılavuz bir kuramdır. İnsan hayatında her şeyin üzerinde düzenleyici bir role sahiptir (Akıncı, 2005). Ahlak da insanın iyi ve kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan, insanda mevcut manevi içerikli huylar ile bunların neticesinde ortaya çıkan iradeli davranışlar ve toplum içerisinde kişinin uyması gereken davranış biçimleri ile kurallar toplamıdır (Aydın, 2011). Bu tanımdan, din ve ahlakın amaçlarının ortak olduğu anlaşılmaktadır.

Dinin yapı taşları; inanç, ahlak, erdem ve değerlerdir. Din, insan içindir ve bir araç değildir. Değerler bütünü olan din; erdem, fazilet ve etik değerleri içine almaktadır. Din; inanç, adalet, doğruluk ve dürüstlük gibi üstün kabul edilen meziyetleri ihtiva etmektedir. Böylece, bireyin kendine özgü bir çizgiye sahip olmasını ve toplumda daha iyi bir konum elde etmesini sağlamaktadır (Hökelekli, 2005). Ahlak ve din arasındaki mevcut ilişki, insan hayatını yakından ilgilendirmektedir. Ontolojik bir temellendirmeyle bu iki önemli olgunun, insan ruhundaki niyet, vicdan ve samimiyetle sıkı bir bağa sahip olduğu söylenmektedir (Karaman, 2000). Ahlaki şuurun ahlaki vicdan halini alması, insanı ahlaklı davranmaya yönelten asıl kuvvet olarak kabul edilmektedir (Bulut, 2013).

Bu perspektiften bakıldığında, özellikle Budizm ve Taoizm gibi inanç sistemlerinde ahlaki esas ve yapılara büyük bir önem atfedildiği görülmektedir. Budizm ve Taoizm gibi inanç sistemlerinde ahlak, yalnızca bireysel davranışları düzenleyen bir unsur değil, aynı zamanda ruhsal gelişim ve toplumsal uyumun temel taşı olarak görülmektedir. Örneğin Buddha'nın beş emri, ahlaki bir temele sahiptir. Buddha'nın beş emri ile Musa peygambere inen on emirdeki maddelerin benzeştiği de yadsınamaz bir gerçektir. İslam, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi vahye dayalı dinlerin ana kaynaklarının ahlaki bir öze sahip olmasından hareketle bu dinlerin gerçek ahlakı oluşturmak için var olduğunu iddia etmek, pek yanlış sayılmayacaktır. Vahiy esaslı dinlerin böyle bir iddia taşımasının bazı önemli sonuçları olmaktadır. Buna göre, insanı dünya hayatında imtihana tabi kılıp Tanrı karşısında tüm eylemlerinden mes'ul tutmak ve de günah ve sevap kavramlarına mantık atfetmek kabilinden teolojik argümanlar, ahlaki temel üzerinden daha manidar hale gelmektedir (Çilingir, 2016).

Ahlak esasları, işlevlerini yerine getirebilmek için evrensel olmaya muhtaçtır. Evrensellik özelliğini kazanabilmesi için ahlakın din ile temellendirilmesi gerekmektedir (Kılıç, 1996). Çünkü insan

davranışları, değişken bir karakter arz edip farklı zeminlerde farklı amaçlar için yeniden hayat bulabilmektedir. Bunun sonucu olarak aynı davranış, farklı kişilerde farklı şekil ve sonuçlar gösterebilmektedir (Akarsu, 1998).

Dinlerde var olan alan ahlak esasları incelendiğinde, ahlak ve Dinler Tarihi disiplininin iç içe olduğu görülmektedir. Bu iki alanın birbirinden bağımsız olduğunu düşünmek, evrensel ahlak ilkelerinin ortaya çıkmasını zorlaştırmaktadır. Nitekim bahse konu inanç sistemlerinde, ahlak esaslarının ortak zeminde evrensel bir dil ve üslup kullandığı görülmektedir. Dinlerin merkezinde yer alan ve inananların hayat tarzını belirleyen ahlak kuralları, o dine ait inanç sistemi ve teorik öğretilerin kavranmasını kolaylaştırmaktadır. Ahlak, dinlerin kesişme noktasında yer alarak inanç sistemleri arasında evrensel bir köprü kurmaktadır. Bir bilim dalı olarak Dinler Tarihi, farklı inançların doktrinlerini karşılaştırıp inançlar arasındaki ortak paydayı tespit ederken, ahlakın bu birleştirici gücünden temel bir düstur olarak faydalanmaktadır. Günümüzde, bu ortak zeminden hareketle küresel bir ahlak sistemi inşa etmenin zaruretine dair yoğun tartışmalar söz konusudur. Ancak, dinlerin tarihsel gelişimi, kültürel kodları ve gelişim süreçlerini inceleyen Dinler Tarihi disiplinini göz ardı ederek yapılacak her türlü 'evrensel ahlak' girişimi, sağlam bir temelden yoksun kalmaktadır. Dinlerin köküne inmeyen ve bu disiplinden bağımsız hareket eden bu tür çalışmaların, hem akademik derinliği zayıf kalacak hem de pratik hayatta karşılık bulması neredeyse imkansız olacaktır. Dinler Tarihi ile ilgili yapılan çalışmalar, genellikle dinlerin, inanç, ibadet ve ritüellerini içermektedir. Ahlak ve değer esaslarının evrensel kuşatıcılığı, inanç sahibi insanları yalnızca inanç ve ibadet ekseninde değil daha geniş bir alanda ortak hareket etmeye teşvik etmektedir (Köylü, 2012). Evrensel ahlak esaslarının oluşturulabilmesi için, dinlerin ahlaka verdiği önem ve dinlerdeki ahlak esasları etraflıca incelenmelidir.

Ahlak esaslarını temel alan Budizm, temelinde tecrübeye yer veren, maddi dünyaya önem vermeyen ve insanın asli yetkinliğine ulaşmasını amaçlayan bir inanç sistemidir. Bu amaç, Buddha tarafından öğretilen ilke ve prensiplerin takibiyle gerçekleşmektedir. Budizm etiğinin nasıl oluştuğunun anlaşılması için Buddha'nın temel mesajını anlatan dört temel hakikatin merkeze konulması gerekmektedir. Dört temel hakikat, orta yol ve sekiz dilimli yol öğretilerinin takibiyle kişi, ahlaklı olma amacına ve böylelikle Nirvana'ya ulaşmaktadır. Budist etik, insan yaşamıyla ilgili etik normları ve değerleri, Buddha'nın konuşmalarından ve daha sonra ortaya çıkan geleneklerdeki ifadeleri analiz ederek Budizm inancı doğrultusunda açıklamaktadır. Budist ahlakı zihnin; açgözlülük, kıskançlık, nefret, aldatma, öfke ve haset gibi duygu ve eylemlerden arındırılması gerektiğini belirtmektedir. Diğerkâmlığıyla bilinen Budist ahlakı, kişinin mükemmelleşme evresine kendini inkar etme yoluyla ulaşabileceğini açıklamaktadır. Budizm'e göre kişinin Nirvana'ya ulaşması için sahip olduğu dar görüşlü bencil sevgiyi, evrensel özverili sevgiyle tüketmesi gerekmektedir. Budizm ahlakı incelendiğinde, Ahimsa teriminin öne çıktığı görülmektedir. Şiddetsizlik ilkesi olan Ahimsa, Budizm ahlakının genel yapısını özetlemektedir. Bu ilkeye göre Budistlerin düşünce, söz ve eylemde zarar vermeme, sevgi, iyi niyet, sabır, cömertlik, nezaket, bilgelik, dayanıklılık, bağışlama, şefkat ve kendini arındırma gibi erdemlere riayet etmeleri beklenmektedir. Bu erdemlere sahip kişilerin Nirvana'ya ulaşacağına inanılmaktadır (Archer, 2020; De Silva, 2017; Khan & Aigerim, 2020; Köylü, 2012; Sharmin, 2023).

İslam ahlakı ise bireysel ve toplumsal konularda samimiyete büyük önem vermektedir. İslam'daki ahlak esasları, Kur'an ayetlerinde ve hadislerde yer almaktadır. Kur'an daha çok şükredici olmak, hoşgörülü olmak, dürüst olmak, davranışlarda tutarlı ve dengeli olmak, kötülüğe iyilikle yaklaşmak gibi bireysel nitelikli ahlaki prensipleri vurgulamaktadır. Zina yapmak, hırsızlık yapmak, öldürmek, zulüm ve saldırganlık gibi kötü eylemleri de ahlak esaslarında yapılmaması gerekenler olarak belirtmektedir (Köylü, 2012).

Bu bağlamda, Budizm'deki ahimsa (zarar vermeme) ilkesi ile İslam'ın zulme karşı oluşu, canın korunması noktasında iki inanç sistemini birleştirmektedir. Ancak bu iki inanç sistemi, eylemlerin yapılmasındaki temel gaye konusunda ayrışmaktadır. İslam'da, eylemler Allah'a karşı sorumluluk bilinciyle yapılırken Budizm'de ise Nirvana'ya ulaşmak maksadıyla yapılmaktadır.

Çalışmada, nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Ahlakın özü, anlamı, bireysel ve toplumsal yaşama ilişkin etki ve sonuçlarını anlamak açısından 'fenomenolojik' yöntemden; Budizm ve İslam'daki ahlak esasları incelenerek iki inanç sisteminde var olan ahlaki gerçekliğin benzer ve farklı yönlerinin ortaya konulmasında ise 'karşılaştırmalı' yöntemden faydalanılmıştır. Ayrıca, alan yazın taramasında birincil kaynak kategorisine giren özgün eserlere çalışmada geniş yer verilmiştir. Bunun için de, 'doküman analizi tekniği'ne başvurulmuştur.

Ağırlıklı olarak bir karşılaştırma düzleminde yürütülen bu çalışmayla, Türkiye'de yeterince işlenmemiş bir konu ele alınarak alan yazına özgün bir katkı sunmak hedeflenmiştir. Özellikle ahlak felsefesi ve dinler tarihi bağlamında yapılan bu tür mukayeseli çalışmalar, İslam'ın evrensel ve kuşatıcı ahlak anlayışının farklı gelenekler bağlamında daha görünür hale gelmesine imkan tanımaktadır. Dolayısıyla bu araştırma, hem iki büyük düşünce sistemini ahlaki temeller üzerinden karşılaştırmakta hem de İslam'ın evrensel mesajının dini ahlaki tartışmalara ne tür bir katkı sağlayabileceğini açıkça ortaya koymaktadır. Özetle bu çalışma; her iki inanç sistemini karşılaştırmalı bir yöntemle inceleyerek İslam ve Budizm'deki ahlak anlayışının temel esaslarını ortaya koymaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Evrensel Ahlak, Ahlak Esasları, İslam'da Ahlak, Budist Etiği.

Kaynakça

Akarsu, B. (1998). Mutluluk ahlâkı (4. bs). İnkılap Yayınları.

Akıncı, A. (2005). Hayata anlam vermede dinî değerlerin ve din öğretiminin rolü. Değerler Eğitimi Dergisi, 3(9).

Archer, P. (2020). Dinler tarihi 101 (5. bs). Say Yayınları.

Aydın, İ. H. (2011). Seküler ahlak bağlamında din-ahlâk ilişkisi. Atatük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (35).

Bulut, Z. B. (2013). Sorumluluk bağlamında din-ahlak ilişkisi [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

Çilingir, L. (2016). Din mi ahlak mı? International Journal of Science Culture and Sport, 2(1), 711-720.

De Silva, P. (2017, Aralık). Budist etik. Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları, (36).

Hökelekli, H. (2005). Din psikolojisi (6. bs). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Karaman, H. (2000). Nurettin Topçu'da ahlâk felsefesi (1. bs). Dergâh Yayınları.

Khan, K. A., & Aigerim, D. (2020). A comparative study on buddhism and hinduism: A critical review. Journal of Critical Reviews, 7(5), 2829-2834.

Kılıç, R. (1996). Ahlâkın dînî temeli. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Köylü, M. (2012). Dünya dinlerinde ahlak (2. bs). Dem Yayınları.

Sharmin, H. (2023). Secular and Theological Ethics: A Brief Overview. Philosophy and Progress, 73-74, 59-94.

Tarihsel İsa ve Kerygma Arasında: Pannenberg'de Vahyin Tarihsel Temellendirilmesi ve Epistemolojik Gerilim

Beyzanur Aybakan

İlahiyat Bursa Uludağ Üniversitesi
aybakanbeyzanur@gmail.com

Özet

Modern Hıristiyan teolojisinin en belirleyici tartışma alanlarından biri, tarihsel İsa ile erken Hıristiyan kerygması arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağı meselesidir. Bu problem, özellikle Aydınlanma sonrası dönemde tarihsel bilginin epistemolojik statüsünün yeniden tanımlanmasıyla birlikte daha görünür hâle gelmiş; teolojik bilginin kaynağı, doğrulanabilirliği ve yöntemi üzerine köklü tartışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Tarihsel-eleştirel yöntemin yükselişi, kutsal metinlerin güvenilirliğini sorgulamakla kalmamış, iman ile tarih arasındaki ilişkinin doğasına dair temel kabulleri de sarsmıştır. Bu süreçte kristoloji, bir yandan tarihsel indirgemeciliğe diğer yandan dogmatik soyutlamaya yönelen iki uç eğilim arasında şekillenmiştir. Tarihsel indirgemeci yaklaşım, İsa'yı yalnızca kendi tarihsel bağlamı içinde anlaşılması gereken bir figür olarak ele alırken, onun ilahi boyutunu sınırlandırma eğilimi göstermiştir. Bu doğrultuda İsa'nın kimliği, onun tarihsel kişiliği, öğretisi ve dönemin sosyo-politik koşullarıyla ilişkisi üzerinden yeniden inşa edilmeye çalışılmış; böylece iman edilen Mesih ile tarihsel İsa arasında belirgin bir mesafe ortaya çıkmıştır. Buna karşılık dogmatik yaklaşım, tarihsel araştırmanın ortaya koyduğu verileri ikincil düzeyde değerlendirerek İsa'nın Tanrısallığını ve kurtarıcı rolünü öncül kabuller üzerinden temellendirmiştir. Bu durum, tarihsel gerçeklik ile teolojik anlam arasındaki ilişkinin çoğu zaman tek yönlü ve indirgemeci biçimde kurulmasına yol açmıştır. Böylelikle kristoloji, ya tarihsel verilere indirgenen bir analiz alanına ya da tarihsel sorgulamadan bağımsız, kendi içinde kapalı bir inanç sistemine dönüşme riskiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu iki eğilim arasındaki gerilim, yöntemsel bir farklılık içermekle birlikte teolojik bilginin doğasına ilişkin daha geniş bir epistemolojik krizin göstergesi hâline gelmiştir. Zira tarihsel bilginin nesnelliği ile imanî bilginin bağlayıcılığı arasında kurulan ayrım, teolojinin hem akademik hem de inanç temelli karakterini aynı anda sürdürebilmesini zorlaştırmıştır. Bu bağlamda İsa'nın tarihsel gerçekliği ile ona atfedilen teolojik anlam arasındaki ilişkinin hangi zeminde kurulacağı sorusu, kristolojinin en temel meselelerinden biri olarak öne çıkmıştır. Modern hermenötik tartışmalar, bu gerilimi daha da derinleştirmiştir. Metinlerin anlamının tarihsel veriler, yorumlayıcı öznenin konumu, dilsel yapı ve bağlamsal koşullar aracılığıyla ortaya çıktığı yönündeki tespitler, teolojik bilginin mutlak nesnellik iddiasını ciddi biçimde sorgulamıştır. Bu durum, tarihsel İsa'ya ulaşma çabasının her zaman belirli bir yorum perspektifiyle sınırlı olduğunu

ortaya koymuştur. Dolayısıyla kristolojinin ne tamamen tarihsel verilere indirgenebileceğini ne de yalnızca imanî kabuller üzerinden temellendirilebileceğini göstermiştir. Böylece teolojik düşünce, tarihsel gerçeklik ile yorumsal anlam arasında sürekli bir gerilim içinde ilerlemek zorunda kalmıştır ve bu gerilim, çağdaş teolojinin en üretken tartışma alanlarından biri hâline gelmiştir. Bu minvalde modern kristoloji, söz konusu gerilimi aşmaya yönelik farklı teorik modeller üretme çabasına yönelmiştir. Bu modellerin ortak noktası, İsa'nın tarihsel varlığı ile teolojik anlamı arasındaki ilişkinin yeniden düşünülmesi gerektiği yönündeki kanaattir. Bununla birlikte bu ilişkinin nasıl kurulacağı meselesi, modern teolojide hâlâ çözüme kavuşmuş bir problem olmaktan uzak görünmektedir. Bu noktada, söz konusu epistemolojik ve hermenötik gerilimi aşmaya yönelik sistematik bir girişim olarak Wolfhart Pannenberg'in teolojisi öne çıkmaktadır. Pannenberg, modern teolojide yaygınlaşan tarih–iman ayrımını kabul etmek yerine, bu ayrımın kendisini problematik görerek kristolojiyi yeniden tarihsel temelde kurma çabasına yönelmiştir. Ona göre İsa'nın kimliği, iman topluluğunun ona atfettiği anlamlardan hareketle değil, onun tarihsel varlığının bütünlüğü içinde anlaşılmalıdır. Bu nedenle kristolojik araştırmanın başlangıç noktası kerygma değil, tarihsel İsa'nın kendisi olmalıdır. Bu yaklaşım, modern teolojide yaygın olan iman önceliği ilkesine karşı eleştirel bir alternatif sunmakta ve teolojik yöntemin yeniden düşünülmesini zorunlu kılmaktadır. Pannenberg'in yaklaşımını özgün kılan husus, bu tarihsel yönelimi yalnızca metodolojik bir tercih olarak değil, vahiy anlayışının zorunlu bir sonucu olarak temellendirmesidir. Ona göre Tanrı'nın kendini açması, öznel deneyimlerde ya da yalnızca dilsel ifadelerde değil, tarihsel olaylar içinde gerçekleşmektedir. Bu bağlamda İsa'nın yaşamı, ölümü ve bilhassa dirilişi, Tanrı'nın kendisini tarih içinde ifşa ettiği belirleyici olaylar olarak kavranmalıdır. Böylelikle Pannenberg, vahyi tarihten bağımsız bir alan olarak değil, doğrudan tarihsel gerçeklik içinde temellendirilen bir fenomen olarak yeniden tanımlamaktadır ve bu yaklaşım, modern teolojide köklü bir paradigma dönüşümüne işaret etmektedir. Bu yaklaşımın en dikkat çekici yönlerinden biri, diriliş olayına yüklenen epistemolojik ve teolojik işlevdir. Pannenberg'e göre diriliş, yalnızca imanî bir kabul değil, eskatolojik geleceğin tarih içinde önceden gerçekleşmiş bir tezahürüdür. Bu nedenle diriliş, Hıristiyan inancının başlangıç noktası değil, onun doğruluğunu temellendiren tarihsel bir olay olarak değerlendirilmelidir. Bu perspektif, teolojiyi öznel bir inanç alanı olmaktan çıkararak kamusal ve rasyonel tartışma zeminine taşımayı hedeflemektedir ve bu yönüyle modern teolojide özgün bir konum işgal etmektedir. Bununla birlikte bu yaklaşımın taşıdığı epistemolojik iddia dikkatle değerlendirilmelidir. Zira tarihsel bilginin doğası gereği yorumdan bağımsız olmadığı açıktır. Tarihsel veriler her zaman belirli bir perspektif çerçevesinde anlamlandırılır ve bu durum, diriliş gibi aşkın bir olayın mutlak nesnellik iddiasıyla ele alınmasını güçleştirmektedir. Bu noktada modern hermenötik, Pannenberg'in yaklaşımına yönelik güçlü bir eleştiri zemini sunmaktadır ve özellikle yorumun kaçınılmazlığına yapılan vurgu, tarihsel temellendirmenin sınırlarını daha görünür hâle getirmektedir. Buna rağmen Pannenberg'in girişimi, modern teolojide önemli bir açılım olarak değerlendirilebilir. Onun teolojisi, vahyi öznel deneyim alanına hapseden eğilimlere karşı çıkarak teolojik bilginin kamusal alanda tartışılabilir olması gerektiğini savunmaktadır. Bu yönüyle teoloji, yalnızca iman topluluğuna ait kapalı bir söylem olmaktan çıkarak akademik ve eleştirel düşünceyle ilişkilendirilmektedir ve böylece teolojik söylem hem rasyonel hem de tarihsel bir temellendirme iddiası taşıyan bir disiplin olarak yeniden konumlandırılmaktadır. Bu çalışmada Pannenberg'in metinleri incelenmiş; ayrıca modern kristoloji literatürü karşılaştırmalı bir perspektifle değerlendirilmiştir. Temel araçlar arasında hermenötik çözümleme, kavramsal analiz ve karşılaştırmalı teolojik okuma yer almaktadır. Bu yöntem tercihi tarihsel bağlamın ve sonuçların birlikte ele alınmasını mümkün kılmaktadır. Çalışmanın bağlamı, modern teolojide özellikle Aydınlanma sonrası dönemde ortaya çıkan epistemolojik kırılmalar ve hermenötik dönüşüm çerçevesinde şekillenmektedir. Bu bağlamda çalışma, Pannenberg'in düşüncesini modern teolojinin genel krizine verilen bir yanıt olarak ele almaktadır. Çalışmanın özgün yönü, Pannenberg'in diriliş anlayışını epistemolojik bir ilke olarak değerlendirmesi ve bu çerçevede onun tarih anlayışı ile vahiy kavrayışı arasındaki ilişkiyi bütüncül biçimde analiz etmesidir. Bu çalışma,

literatüre iki açıdan katkı sunmayı amaçlamaktadır: Pannenberg'in kristolojisinin epistemolojik boyutunu ortaya koymak, tarihsel İsa ile iman edilen Mesih arasındaki ilişkinin yeniden yorumlanmasına katkıda bulunmak. Çalışmanın ulaştığı temel bulgular, Pannenberg'in yaklaşımının tarih ile iman arasındaki ayrımı ortadan kaldırmaktan ziyade, bu ayrımı daha bilinçli bir tartışma zeminine taşıdığı yönündedir. Özellikle dirilişin tarihsel bir olay olarak temellendirilmesi girişimi, teolojiyi rasyonel tartışma alanına açma açısından önemli bir imkân sunmakla birlikte, hermenötik sınırlılıklar nedeniyle mutlak bir nesnellik iddiasını sürdürebilir görünmemektedir. Bununla birlikte Pannenberg'in teolojisi, vahyin tarihsel karakterini vurgulayarak teolojik düşüncenin epistemolojik ufkunu genişletmektedir. Sonuç olarak, Pannenberg'in kristolojisi, modern teolojide tarihsel gerçeklik ile teolojik anlam arasındaki ilişkinin yeniden düşünülmesi gerektiğine işaret eden güçlü bir teorik çerçeve sunmaktadır. Bu yaklaşım, iman ile tarih arasındaki gerilimi daha analitik ve eleştirel bir düzlemde tartışmaya imkân vermektedir. Bu yönüyle çağdaş teolojik tartışmalar açısından önemlidir. Ayrıca bu yaklaşım, teolojik bilginin içsel bir inanç formundan ibaret olmadığını, kamusal akıl çerçevesinde de tartışılabilir bir bilgi türü olduğunu ortaya koyarak modern teolojinin sınırlarını genişleten önemli bir müdahale niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pannenberg, Tarihsel İsa, Vahiy, Diriliş, Hermenötik

Kaynakça

Bultmann, Rudolf. Kerygma and Myth. New York: Harper & Row, 1961.

Ebeling, Gerhard. The Nature of Faith. Philadelphia: Fortress Press, 1961.

Fuchs, Ernst. Studies of the Historical Jesus. London: SCM Press, 1964.

Kähler, Martin. The So-Called Historical Jesus and the Historic Biblical Christ. Philadelphia: Fortress Press, 1964.

Kasper, Walter. Jesus the Christ. New York: Paulist Press, 1976.

McGrath, Alister E. Christianity: An Introduction, 3rd ed. Oxford: Wiley-Blackwell, 2015.

Moltmann, Jürgen. The Way of Jesus Christ. Minneapolis: Fortress Press, 1993.

Pannenberg, Wolfhart. Jesus – God and Man. London: SCM Press, 1968.

Pannenberg, Wolfhart. Revelation as History. New York: Macmillan, 1969.

Pannenberg, Wolfhart. Systematic Theology. Vol. 1. Grand Rapids: Eerdmans, 1991.

İslam Mezheplerinde Propagandanın Varlığı Üzerine Felsefi Bir İnceleme

Merve Gül [1,*] & Ahmet Bağlıoğlu [2]

[1] İlahiyat Dokuz Eylül Üniversitesi
[2] İslam Mezhepleri Tarihi Dokuz Eylül Üniversitesi
merve.asc@gmail.com

Özet

Bu çalışma Hak-Batıl, Şii-Sünni gibi ötekileştirmeye dayalı ayrımlara kapılmaksızın, mezheplerin tamamında ve bilhassa mezhep olgusunun yapısında, propaganda unsurunun varlığını araştırmaktadır. Dolayısıyla çalışmada, yalnızca sapkın olarak kabul edilen birtakım mezheplerde değil, İslam mezheplerinin genelinde propagandanın varlığı sorgulanmaktadır.

Araştırmada merakı besleyen sorular arasında; propagandanın iyi/kötü şeklinde açıklanıp açıklanmayacağı, propagandanın savunmacı ve karalamacı üslubuna ihtiyaç duymayan bir mezhep olup olamayacağı, propaganda olgusunun mezheplerde nasıl bir işleve sahip olmuş olabileceği, mezheplerin bilgi (Yeşilyurt, 2012, s. 306-315) boyutunun nasıl inşa edildiği ve bunun bir iletişim biçimi olan propagandayla açıklanıp açıklanamayacağı gibi hususlar bulunmaktadır.

Bu çerçevede araştırmanın **temel tezi** şu şekilde ifade edilebilir: "Propaganda olgusu ile mezheplerin ortaya çıkışı arasında bir neden-sonuç ilişkisi vardır. Propaganda olmaksızın mezhepler tarihte var olamaz ve dahası doğma imkanı bulamaz. Propagandanın, İslam toplumu üzerindeki yayılmacı ve eş zamanlı olarak çalışan karalamacı etki gücünün anlaşılmadığı yerde, onun ürünü olan mezhepler, henüz tüm yönleriyle anlaşılmış sayılmaz."

Ancak burada yalnızca kendi disiplinimiz içinden yöneltilen bakış yetersiz olacağından, mezhep-propaganda ilişkisini anlamada, gerekli derinliği sağlamak multidisipliner sahaya uzanmayı; oradan iletişim ve propaganda (Lasswell, 1927, s. 627) kavramlarını getirmeyi gerektirmektedir. Bu yüzden çalışmamızda analize tabi tutulan mezhep olgusu, propaganda **bağlamında** incelenmiş; propaganda ise algı yönetimi, telkin, ikna, ve kamuoyu oluşturma gibi kavramlar çerçevesinde ele alınmıştır. Siyasal bilimler içinde propaganda olgusu, ardında getirdiği literatürün kavramsal ve kuramsal çerçevesiyle, mezheplerin ortaya çıkışına dair henüz bilmediğimiz ve görmediğimiz alan hakkında yeni bulguları ortaya çıkarma potansiyeline sahiptir. Bu açıdan multidisipliner sahada propaganda kavramının, mezhep olgusunun anlam katmanlarını açığa çıkarması beklenmektedir. Diğer yandan mezhep-propaganda ilişkisinin analizi, bize diğer semavi dinlerin mezhepleri için de geçerli bulgular sağlamış olsa da, bu çalışmanın kapsamı yalnızca "İslam mezhepleri tarihine konu olan mezhep olgusunun incelenmesi" ile sınırlı tutulmuştur.

Çalışmamız, **yöntemi** itibariyle nitel bir araştırmadır. Mezhep olgusu hakkında literatürün genel kabulleriyle ters düşme pahasına eleştirel bir bakış açısı benimseyen bu çalışma, söz konusu kavramın propaganda boyutu ile yeniden tanımlanması gerektiğine vurgu yapar. Bu amaçla rotasını doğrudan "insan bilimlerinde anlama" **yaklaşımına** (Rickman, 1992, s. 4-5) çevirmektedir. Sosyal bilimlerin çok boyutlu ve karmaşık yapısı göz önüne alındığında, mezhep olgusunu incelemek ve onu çeşitli yönleriyle aydınlatmak, ancak "anlama" ile mümkün gözükmektedir. Mezhep olgusunu anlamanın, multidisipliner

sahadan iletişim ve propaganda gibi kavramlarla birlikte yapılması, ele aldığımız olguyu daha geniş bir perspektiften inceleyebilmemize ve farklı açılardan görebilmemize olanak tanır.

Diğer yandan mezheplerin olgusal yapısında, propaganda unsurunun varlığını sorgulamanın birtakım felsefi gereklilikleri vardır. Bu nedenle çalışmada metodolojik anlamda doğrudan felsefeye başvurma ihtiyacı doğmuştur. Anlama faaliyetinin altında yer alan bu felsefi **inceleme araçları**, "dörtlü mercek" adını verdiğimiz, ontolojik, nedensel, epistemolojik ve antropolojik sorgulamadır.

Mezheplerin ortaya çıkışı ile propaganda olgusu arasında bir neden-sonuç ilişkisi olup olmadığını sorgulamak; mezhep gerçeğinin varlık felsefesine bakan yönüyle, nasıl bir zemin üzerine inşa edildiğinin ve sosyal hayatta onu görünür kılan temel bileşenlerinin neler olduğunun saptanmasını gerektirir. Mezhep olgusunu anlama çabası, onun aslında neyi ifade ettiğinin peşinde olmak olduğundan, öz ve mahiyet eksenli bir **ontolojik sorgulama** gerektirir. Mahiyet, somut bir varlığı(mevcut) ne ise o yapan özü ifade etmede kullanıldığından (Görgün, 2003, s. 336-338) mezhep olgusunun öz ve mahiyetini sorgulamak bir nevi onun çekirdeğini açıp, içinde bir yerlerde aradığımız unsur olan propagandanın ya da propagandaya dair izlerin olup olmadığını öğrenme biçimimizdir.

Ontolojik temelde mezhep olgusunun mahiyetini anlamanın yolu, **nedensellik sorgulamasıyla** geriye dönük bir biçimde mezhepleri ilk nedenlerine kadar incelemekten geçer. Tarihi geriye doğru okumak, geçmişin gizli şifresini çözmek için önemlidir. (Jenkins, 1997, s. 25) Nedensellik, mezheplerin doğuşunda propaganda gibi bir sebebin etkili olup olmadığını araştırma konusunda, çalışmamızın belkemiğini oluşturmaktadır. Bu türden bir nedensellik basit anlamda sebep fikriyle yetinmez; sebep-sonuç arasındaki nisbetin mahiyeti ve varlığın ontolojik temelleri gibi farklı boyutlar da içerir. (Kutluer, 2000, s. 120) Ayrıca Aristoteles'in dört nedeni (Aristoteles, 2001, s. 61-65) de, mezheplerin varlık bileşenlerini değerlendirmede uygun bir çerçeve sağladığı için mezhep olgusunun nedensellik sorgulamasında kullanılmıştır.

Epistemolojik sorgulama, mezheplerin bilgi boyutunda nasıl bir iletişim yapısına sahip olduğunu anlamada kullanacağımız bir diğer felsefi araçtır. Mezheplerin epistemolojisi konusu; aralarında sebep-sonuç ilişkisi olduğu varsayılan propaganda ve mezhep olgularının, bilgi boyutunda nasıl çalıştığını ve propagandanın mezheplere nasıl bir ideolojik mekanizma sağladığını (Stanley, 2016, s. 287) açıklamada önemli bir yere sahiptir. Mezheplerin epistemolojik temellerine inildiğinde, makalat geleneğinin savunmacı ve reddiyeci üslubu (Kutlu, 2013, s. 119) ve birtakım kelami tartışmalar; kendi din yorumunu yayma ve öteki olanı karalama ekseninde, mezhep olgusunun propaganda boyutunu gözer önüne sermektedir.

Antropolojik sorgulama, İslam toplumunun niçin itikadi fikirler ürettiğini araştırırken kullandığımız felsefi bir inceleme aracıdır. Antropolojik bakış açısı bize, bu itikadi yorumların kaynağı itibariyle aslında insanın gündelik hayatını şekillendiren çıkar, ihtiyaç ve beklentilerine dayandığını gösterir. (Onat & Kutlu, 2023, s. 339-341) Söz gelimi mezheplerin kullandığı ve literatürümüzde belli bir ağırlığı olan davet kavramı, din adına yapılan mukaddes bir çağrıdan ziyade, birbirleri arasında fikri ve fiili çatışma barındıran beşer ürünü din yorumlarına çağrıyı ifade eder. Mezheplerin antropolojik temellerine inildiğinde, özü itibariyle insanın insanla kavgasına dayanan bu müntesip kazanma mücadelesinin, ancak propagandanın yayılmacı ve karalamacı işleviyle açıklanabileceği anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla anlama faaliyetini derinleştirmeye yardım eden bu dörtlü mercek sayesinde, mezhep olgusunun ortaya çıkışında propaganda olgusunun etkili olup olmadığı tartışması, daha sistemli ve felsefi bir çerçevede yapılmış olacaktır.

Çalışmamız, kullandığı felsefi araçlar ve multidisipliner yapısıyla **özgün değere** sahiptir. Onun, felsefe ile entegre olmuş bir mezhepler tarihi çalışması oluşu, disipline metodolojik yenilik katarken; mezhep olgusunun multidisipliner sahaya çekilmesi ve propaganda kavramı ile birlikte incelemesi, alan yazını için teorik bir yenilik getirmektedir. Diğer yandan literatürün mevcut kabulleriyle ters düşme pahasına eleştirel yaklaşımı benimseyen çalışmamız, elde ettiği bulgularla mezhep olgusu hakkındaki akademik algıyı dönüştürme iddiası taşımaktadır.

Literatüre katkı sunacağını düşündüğümüz hususlar şunlardır:

En başta, mezhep olgusunun dinamik bir kuşkuculukla yeniden anlama odağına çekilmesi disiplinin teyakkuz halinde ilerlemesi için önemlidir. Böylece mezheplerin ortaya çıkışı hakkındaki malumat, propaganda unsuruyla birlikte daha iyi bir izaha kavuşmaktadır. Ayrıca çalışmada kullanılan felsefi araçların ve propaganda terminolojisinin, alan yazınında benzer yaklaşımları ve multidisipliner araştırmaları teşvik etmesi beklenmektedir.

Sonuç olarak çalışmamızın **bulguları** şu şekildedir:

-Mezhep olgusu yalnızca siyasi, kültürel, coğrafi farklılıklardan doğan farklı din anlayışlarının kurumsallaşmasıyla açıklanmamalıdır. O aynı zamanda, İslam toplumunun itikadi bilgiyi üretme, benimsenen kanaati yayma ve diğerini karalama süreçlerinin, yani propaganda ekseninde gelişen beşeri bir mücadelenin de sonucudur.

-Mezhepler ontolojik temelleri itibariyle; din, insan ve iletişim (propaganda) olmak üzere üç farklı unsurun birleşiminden meydana gelmiştir.

-Mezhepler, nedensellik açısından incelendiğinde, fikir çatışması içinde, dinin yegane temsilcisi olma iddiası taşıyan insan kitlelerine ve onların itikadi kabullerine dayanır. Tüm bu süreç göz önüne alındığında propaganda, sosyal bir davranış olarak mezheplerin varlık nedenleri arasında yer almaktadır.

-Mezhepler antropolojik temeliyle beşerin ürünü olan din yorumları olarak anlaşılmalıdır. Propaganda gibi insani bir eylemin, benimsenen din anlayışlarını yayma ve karşı görüştekileri karalama maksadıyla kullanılması gayet doğaldır. Dolayısıyla bir iletişim biçimi olarak propaganda, mezheplerin temel bileşenlerinden biridir.

-Mezheplerin epistemolojik temeli, İslam toplumunda itikadi fikirlerin nasıl çeşitlendiğini ve birbiriyle nasıl çatıştığını, iletişim ve bilgi boyutuyla açıklamaktadır. İtikadi fikirlerin kaynakları, nasıl üretildiği, nasıl yayıldığı ve gündelik hayata nasıl bir meşruiyet sağladığı konusu; mezheplerde propagandanın yayma ve karalama işlevini açık bir şekilde gösteren örneklerle doludur.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri, Mezhep Olgusu, Propaganda, Anlama Yaklaşımı, Felsefi Sorgulama

Kaynakça

Aristoteles. (2001). Fizik. (S. Babür, Çev.) Yapı Kredi Yayınları.

Görgün, T. (2003). Mahiyet. TDV İslam Ansiklopedisi (Cilt 27, s. 336-338). içinde Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Jenkins, K. (1997). Tarihi Yeniden Düşünmek. (B. S. Şener, Çev.) Dost Kitabevi.

Kutlu, S. (2013). Mezhepler Tarihine Giriş. Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.

Kutluer, İ. (2000). İlliyet. TDV İslam Ansiklopedisi (Cilt 22, s. 120). içinde Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Lasswell, H. D. (1927). The theory of political propaganda. The American Political Science Review, 21(3), s. 627-631.

Onat, H., & Kutlu, S. (2023). İslam Bilimlerinde Yöntem. Fecr Yayınları.

Rickman, H. (1992). Anlama ve İnsan Bilimleri. (M. Dağ, Çev.) Ankara Üniversitesi Basımevi.

Stanley, J. (2016). Precis of "how propaganda works". Theoria: An International Journal for Theory, History and Foundations of Science, 31(3), s. 287-294.

Yeşilyurt, T. (2012). Bilgi kuramı. Ş. A. Düzgün (Dü.) içinde, Kelam El Kitabı (306-315). Grafiker Yayınları.

Doğumdan Ölüme Kimlik İnşası: Bir İsmâilî Bohrâ'nın Yaşamında Dini Otorite

Sare Koyuncu

İlahiyat Fakültesi Sakarya Üniversitesi
sarekync@gmail.com

Özet

İslam düşünce tarihinde mezhepler yalnızca dini görüş farklılıklarının sonucu olarak ortaya çıkan yapılar değildir. Aynı zamanda bu yapılar, mensuplarının dini, sosyal ve kültürel hayatlarını düzenleyen kurumsal sistemler ve dini uygulamalar aracılığıyla varlıklarını sürdürmektedir. Bu bağlamda Şiîliğin İsmâilî koluna bağlı Musta'lî-Tayyibî geleneğin önemli temsilcilerinden biri olan Dâvûdî Bohrâ topluluğu, güçlü kurumsal yapısı ve kapsamlı toplumsal organizasyonu ile dikkat çekmektedir. Kökleri Fâtımî İsmâilî geleneğine dayanan bu topluluk, tarihsel süreç içerisinde özellikle Hindistan coğrafyasında gelişmiş ve günümüzde dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan geniş bir topluluğa sahip olmuştur. Buna rağmen topluluk içerisindeki dini ve kurumsal yapı büyük ölçüde merkezi bir otorite etrafında şekillenmiştir. Bu otoritenin başında yer alan Dâî-i Mutlak, topluluğun dini ve kurumsal lideri olarak kabul edilmekte ve topluluk üyelerinin hayatının farklı alanlarını yönlendiren merkezi bir konumda bulunmaktadır.

Dâvûdî Bohrâ topluluğunun dikkat çekici özelliklerinden biri, bireyin hayatının farklı evrelerinin dini ve kurumsal düzenlemeler aracılığıyla şekillendirilmesidir. Topluluk, üyelerinin eğitim hayatından aile yaşamına, dini pratiklerinden gündelik davranışlarına kadar pek çok alanı belirli kurallar ve uygulamalar aracılığıyla düzenlemektedir. Bu durum, Bohrâ topluluğunda dini kimliğin yalnızca inanç düzeyinde değil; aynı zamanda sosyal ve kurumsal pratikler aracılığıyla sürekli olarak yeniden üretildiğini göstermektedir.

Bu çalışmanın amacı, Dâvûdî Bohrâ topluluğunda bireyin doğumdan ölüme kadar uzanan hayat süreci içerisinde dini ve toplumsal kimliğin nasıl inşa edildiğini incelemektir. Çalışmada topluluk üyelerinin hayatını düzenleyen uygulamalar üç temel alan çerçevesinde ele alınmaktadır: eğitim hayatı, özel hayat ve dini hayat. Böylece topluluğun birey üzerindeki yönlendirici rolünün hangi mekanizmalar aracılığıyla sürdürüldüğü ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırma, İslam Mezhepleri Tarihi disiplininin metodolojik yaklaşımı çerçevesinde yürütülmüştür. Bu doğrultuda çalışmada betimleyici ve analitik yöntem birlikte kullanılmıştır. Araştırmada Dâvûdî Bohrâ topluluğuna ait resmî yayınlar, davet kurumuna ait metinler ve modern akademik çalışmalar bir arada değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra İsmâilîlik tarihi üzerine yapılmış akademik literatür de karşılaştırmalı biçimde incelenmiştir. Böylece topluluğun kendi iç söylemi ile akademik literatürde yer alan değerlendirmeler arasında bir denge kurulması hedeflenmiştir.

Bohrâ topluluğunda kimlik inşasında önemli rol oynayan alanlardan biri eğitim sistemidir. Topluluğa ait eğitim kurumları yalnızca dini bilgi aktaran yapılar değildir; aynı zamanda topluluğun değerlerini, geleneklerini ve kurumsal düzenini yeni nesillere aktaran kurumlar olarak işlev görmektedir. Burhânî medreseleri ve el-Câmiatü's-Seyfiyye gibi kurumlar bu eğitim sisteminin önemli parçalarını oluşturmaktadır. Bu kurumlarda verilen eğitim aracılığıyla bireyler topluluğun dini anlayışı, gelenekleri ve kurumsal yapısı ile erken yaşlardan itibaren tanışmaktadır. Ayrıca topluluk içerisinde kullanılan Lisânü'd-Da've gibi özel dil ve terminoloji de bu eğitim süreci aracılığıyla aktarılmaktadır. Bunun yanında eğitim faaliyetleri merkezi dini otoritenin gözetimi altında yürütülmektedir. Özellikle el-Câmiatü's-Seyfiyye gibi kurumlarda gerçekleştirilen bazı sınav ve değerlendirme süreçlerinin bizzat Dâî-i Mutlak tarafından yapılması veya onun gözetiminde yürütülmesi, topluluğun eğitim sisteminin merkezi dini otorite ile olan güçlü bağını göstermektedir. Bu durum, eğitimin yalnızca bilgi aktarımıyla sınırlı kalmadığını; aynı zamanda topluluğa bağlılık, itaat ve aidiyet duygusunun erken yaşlardan itibaren inşa edildiği bir süreç olduğunu da ortaya koymaktadır.

Topluluğun bireyin hayatını yönlendirdiği bir diğer alan ise özel hayat ile ilgilidir. Doğumdan itibaren gerçekleştirilen isim verme, akîka ve benzeri uygulamalar bireyin topluluk içerisindeki ilk kimlik kazanımını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra evlilik, boşanma ve aile hayatı ile ilgili uygulamalar da topluluğun belirlediği kurallar çerçevesinde yürütülmektedir. Bu uygulamalar, bireyin yalnızca dini kimliğini değil, aynı zamanda toplumsal konumunu ve topluluk içindeki ilişkilerini de şekillendirmektedir. Böylece bireyin özel hayatı da topluluğun kurumsal yapısı ile yakından ilişkili bir çerçeve içerisinde düzenlenmektedir. Bunun yanı sıra topluluk içerisinde kullanılan kıyafetler de belirli kurallar çerçevesinde düzenlenmektedir. Erkek ve kadınlara özgü kıyafet biçimleri, topluluğun dini otoritesi tarafından belirlenen geleneksel düzenin bir parçası olarak topluluk kimliğinin görünür unsurlarından biri haline gelmektedir.

Dâvûdî Bohrâ topluluğunda bireyin hayatını düzenleyen en önemli alanlardan biri ise dini hayattır. Özellikle ergenlik döneminde gerçekleştirilen mîsak yemini, bireyin topluluğa ve Dâî-i Mutlak tarafından temsil edilen dini otoriteye bağlılığını ifade eden önemli bir uygulama olarak öne

çıkmaktadır. Bu uygulama aracılığıyla birey topluluğun dini ve kurumsal yapısına bağlılığını yeniden teyit etmektedir. Bunun yanı sıra topluluk içerisinde kullanılan kimlik kartları, dini otoritenin belirlediği disiplin mekanizmaları ve çeşitli dini yükümlülükler bireyin topluluk içindeki konumunu belirleyen uygulamalar arasında yer almaktadır. Bu uygulamalar davet teşkilatı tarafından yürütülmekte ve topluluğun dini liderliği tarafından belirlenen kurallar çerçevesinde uygulanmaktadır. Böylece topluluk üyelerinin dini ve sosyal hayatı yalnızca bireysel tercihler doğrultusunda değil, aynı zamanda merkezi dini otoritenin yönlendirmesiyle şekillenmektedir.

Bu bağlamda Dâvûdî Bohrâ topluluğunda dini otoritenin yalnızca belirli alanlarla sınırlı kalmadığı, bireyin hayatının bütün aşamalarına nüfuz eden bütüncül bir yapı oluşturduğu görülmektedir. Eğitimden aile hayatına, dini pratiklerden gündelik davranışlara kadar uzanan bu düzenleyici mekanizmalar, bireyin topluluk içerisindeki konumunu sürekli olarak yeniden tanımlamakta ve pekiştirmektedir. Bu durum, dini otoritenin yalnızca kural belirleyen bir yapı olmadığını; aynı zamanda toplumsal düzeni sürdüren ve bireysel davranışları yönlendiren aktif bir mekanizma olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Bohrâ topluluğunda dini kimlik, süreklilik arz eden kurumsal bir süreç içerisinde yeniden üretilmektedir. Bu yönüyle Bohrâ topluluğu, modern dünyada dini otoritenin sürekliliğini ve etkisini koruyabildiği nadir örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

Bu çerçevede Dâvûdî Bohrâ topluluğunda dini otoritenin sürekliliği, yalnızca kurumsal yapıların varlığı ile değil; aynı zamanda bireylerin bu yapılarla kurduğu güçlü bağlılık ilişkisi ile de yakından ilişkilidir. Topluluk üyeleri, yaşamlarının farklı evrelerinde bu otorite ile sürekli temas halinde bulunmakta ve bu durum bireysel davranışların topluluk normlarına uygun şekilde şekillenmesini sağlamaktadır. Böylece dini otorite, yalnızca yukarıdan belirlenen kurallar bütünü olarak değil; aynı zamanda bireyler tarafından içselleştirilen ve gündelik pratikler aracılığıyla yeniden üretilen bir yapı haline gelmektedir.

Bu bağlamda elde edilen bulgular, Dâvûdî Bohrâ topluluğunda dini otoritenin yalnızca belirli kurallar çerçevesinde işleyen bir yapı olmadığını; aksine bireyin hayatının bütün aşamalarını kapsayan sürekli ve dinamik bir etki alanına sahip olduğunu göstermektedir. Bu etki, bireyin yalnızca davranışlarını değil; aynı zamanda düşünce dünyasını ve topluluk içerisindeki konumunu da şekillendiren bütüncül bir süreç olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak Dâvûdî Bohrâ topluluğu, üyelerinin hayatının farklı alanlarını kapsayan kurumsal düzenlemeler ve uygulamalar aracılığıyla güçlü bir toplumsal yapı oluşturmuştur. Eğitim kurumları, aile hayatını düzenleyen uygulamalar ve ibadetler bu yapının temel unsurlarını oluşturmaktadır. Bu durum, Bohrâ topluluğunda dini kimliğin yalnızca bireysel bir inanç meselesi olmadığını; aynı zamanda toplumsal ve kurumsal bir aidiyet biçimi olarak üretildiğini göstermektedir. Çalışmanın, İsmâilîlik araştırmaları ve İslam mezhepleri tarihi literatürüne katkı sunarak Dâvûdî Bohrâ topluluğunun sosyal yapısının anlaşılmasına katkı sağlaması hedeflenmektedir. Ayrıca Dâvûdî Bohrâ topluluğu üzerine Türkçe literatürde yapılan çalışmaların sınırlı olması, konunun araştırılmasını daha da önemli hale getirmektedir. Bu yönüyle çalışma, literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İsmâilîlik, Dâvûdî Bohrâ, Dâî-i Mutlak, Dini Otorite, Kimlik İnşası

Kaynakça

Avcu, Ali. Horasan-Maveraünnehir'de İsmâilîlik. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018.

Blank, Jonah. Mullahs on the Mainframe: Islam and Modernity among the Daudi Bohras. Chicago: University of Chicago Press, 2001.

Daftary, Farhad. İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri. Çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

Engineer, Asghar Ali. The Bohras. New Delhi: Vikas Publishing House, 1993.

Hollister, John Norman. The Shia of India. London: Luzac and Company, 1953.

Hussain, Abdul. Gulzare Daudi for the Bohras of India. N.p., n.d.

Ivanow, Wladimir. Ismaili Tradition Concerning the Rise of the Fatimids. Oxford: Oxford University Press, 1942.

Lokhandwalla, Sh. T. "The Bohrâs: A Muslim Community of Gujarat." Studia Islamica 3 (1955): 132–140.

Najmuddin, Yusuf. The 53rd Al-Dai al-Fatimi: 75 Momentous Years in Retrospect. India: Aljamea-tus-Saifiyah, 2019.

Tan, Muzaffer. İsmâilîliğin Teşekkül Süreci. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2005.

6. Oturum
Tarih

Oturum Başkanı: Beytullah Kaya

Seminer Salonu 2
7 Mayıs Perşembe
16:00-17:30

Elif Taşdemir

İslam Siyaset Düşüncesinin Kaynağı Olarak Bir Siyasetname Metni: İbnü't-Tıktakâ'nın el-Fahrî fi'l-âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye'sinde Ahlâkî Fazîletler ve Rezîletler

Osman Açar

Demokrasi Performansı Açısından Bir Karşılaştırma: Parlamenter, Başkanlık ve Yarı Başkanlık Sistemleri

Büşra Sılgan

İslâm Kültür ve Geleneğinin Kolektif Hafızasındaki Temsili ve Kolektif Bilincin İnşası: Ehl-i Bedr

İslam Siyaset Düşüncesinin Kaynağı Olarak Bir Siyasetname Metni: İbnü't-Tıktakâ'nın el-Fahrî fi'l-âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye'sinde Ahlâkî Fazîletler ve Rezîletler

Elif Taşdemir

İlahiyat Fakültesi İstanbul Üniversitesi
eliftaasdemir@gmail.com

Özet

Bu bildiri, İbnü't-Tıktakâ'nın el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye adlı eserini İslam siyaset düşüncesinin kaynakları bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. İslam siyaset düşüncesi, temel ilkelerini Kur'an ve Sünnet'ten almakla birlikte, tarih boyunca farklı ilim dalları ve telif türleri aracılığıyla zenginleşmiş çok katmanlı bir düşünce alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi disiplinlerin yanı sıra tarih yazımı ve nasihat literatürü de İslam siyaset düşüncesinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak söz konusu tarihî ve edebî metinlerin siyaset düşüncesine katkısı çoğu zaman ikincil planda değerlendirilmiştir. Bu çalışma, tarih eseri olarak kaleme alınmış olmasına rağmen güçlü bir siyasetnâme karakteri taşıyan el-Fahrî'yi merkeze alarak, tarihî tecrübenin İslam siyaset düşüncesindeki kurucu rolünü görünür kılmayı hedeflemektedir.

İbnü't-Tıktakâ'nın yaşadığı dönem, İslam dünyasının siyasî, dinî ve iktisadî bakımdan ciddi bir kriz sürecinden geçtiği bir zaman dilimine tekabül etmektedir. 13. yüzyılın ikinci yarısında Moğolların Abbâsî hilâfetini ortadan kaldırmasıyla birlikte İslam dünyasında merkezi otorite büyük ölçüde zayıflamış ve siyasal birlik parçalanmıştır. Müslüman toplumların farklı dinî ve etnik kökenlere sahip yöneticiler tarafından idare edilmesi, toplumsal huzursuzlukları ve siyasî istikrarsızlıkları daha da derinleştirmiştir. Bu bağlamda İbnü't-Tıktakâ'nın siyaset anlayışı, yalnızca teorik bir çerçeve sunmakla kalmayıp, aynı zamanda bu kriz ortamının doğurduğu ihtiyaçlara cevap veren pratik bir yönelim de taşımaktadır. Müellifin siyaset düşüncesini değerlendirirken bu tarihsel bağlamın göz önünde bulundurulması, onun vurguladığı kavramların ve önerdiği yönetim ilkelerinin daha sağlıklı anlaşılmasını mümkün kılmaktadır.

Bu bildiride, el-Fahrî'nin özellikle mukaddime kısmı ile birinci bölümü olan "el-Fasl fî'l-umûri's-sultâniyye ve's-siyâseti'l-melekiyye" başlıklı bölüm merkeze alınmaktadır. Eserin mukaddime kısmında İbnü't-Tıktakâ, hükümdarlar için ilim öğrenmenin ve tarih bilgisinin önemine dikkat çekmekte; geçmişte yaşamış hükümdarların tecrübelerinin, yönetim pratiği açısından önemli bir rehber işlevi gördüğünü vurgulamaktadır. Müellif, tarih bilgisinin yalnızca geçmişi aktaran bir anlatı olmadığını, aynı zamanda yöneticiler için ibret ve dersler içeren bir bilgi alanı olduğunu belirtmektedir. Bu yaklaşım, tarih ile siyaset arasında kurulan güçlü ilişkiyi ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca mukaddimede, hükümdarların ilim öğrenmesinin bazı vezirler tarafından engellenmek istendiğine dair yapılan vurgu, yönetim içerisindeki bilgi ve güç ilişkilerine dair önemli bir tespit olarak değerlendirilebilir.

Eserin birinci bölümü ise siyasetnâme geleneği içerisinde değerlendirilebilecek nitelikte olup, hükümdarların sahip olması gereken ahlâkî faziletler ve kaçınması gereken rezîletler çerçevesinde ideal hükümdar tasavvurunu ortaya koymaktadır. İbnü't-Tıktakâ'ya göre hükümdarda bulunması gereken en temel özellik akıldır. Akıl, devlet yönetiminin esasını teşkil etmekte ve diğer tüm faziletlerin temelini

oluşturmaktadır. Müellif, aklı yalnızca bireysel bir yetkinlik olarak değil, aynı zamanda yönetim mekanizmasının sağlıklı işlemesini sağlayan bir ilke olarak ele almaktadır. Akıl sayesinde hükümdar doğru kararlar verebilmekte ve devlet işlerini düzenli bir şekilde yürütebilmektedir.

Akıldan sonra en önemli fazilet olarak adalet ön plana çıkmaktadır. İbnü't-Tıktakâ, adaletin devletin bekası ve toplumun düzeni için vazgeçilmez bir unsur olduğunu ifade etmektedir. Ona göre adalet sayesinde mallar çoğalmakta, toplum ıslah olmakta ve devlet düzeni sağlam bir şekilde devam etmektedir. Bu yönüyle adalet, yalnızca hukuki bir ilke değil, aynı zamanda toplumsal refahın ve siyasal istikrarın temel dayanağı olarak değerlendirilmektedir. Müellifin adalete yüklediği bu işlevsel anlam, onun siyaset anlayışının pratik boyutunu da göstermektedir.

İbnü't-Tıktakâ'nın üzerinde durduğu bir diğer önemli fazilet ise ilimdir. Ancak müellifin ilme yaklaşımı dikkat çekicidir. Ona göre hükümdarın bir ilim dalında derinleşmesi gerekli değildir; asıl önemli olan, ilim ehliyle yakın ilişki kurması ve onların görüşlerinden istifade etmesidir. Bu yaklaşım, hükümdarın yönetim işlerine yoğunlaşması gerektiği düşüncesiyle bağlantılıdır. Müellif, ilim sahibi olmayan bir hükümdarı kontrolsüz bir güce sahip olan bir varlığa benzeterek, ilmin yönetim açısından önemini vurgulamaktadır. Bununla birlikte ilmin pratik fayda sağlaması gerektiği düşüncesi, onun siyaset anlayışının realist yönünü ortaya koymaktadır.

Eserde hükümdarda bulunması gereken diğer faziletler arasında Allah korkusu, affedicilik, cömertlik ve ahde vefa gibi ahlâkî nitelikler de önemli bir yer tutmaktadır. İbnü't-Tıktakâ, Allah korkusunu bütün hayırların kaynağı olarak değerlendirmekte ve bu özelliğin hükümdarın davranışlarına yön veren temel bir unsur olduğunu belirtmektedir. Affedicilik ve cömertlik ise hükümdarın halkla olan ilişkilerini düzenleyen ve onun meşruiyetini güçlendiren nitelikler olarak öne çıkmaktadır. Ahde vefa ise yönetici ile yönetilenler arasındaki güven ilişkisini tesis eden önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Bununla birlikte müellifin siyaset anlayışı yalnızca bu ahlâkî faziletlerle sınırlı değildir. İbnü't-Tıktakâ, hükümdarın sahip olması gereken bir diğer önemli özellik olarak heybet ve otoriteyi de vurgulamaktadır. Ona göre güçlü bir otorite, toplum düzeninin korunması açısından vazgeçilmezdir. Müellifin bu vurguya özellikle yer vermesi, yaşadığı dönemde merkezi otoritenin zayıflaması ve siyasal istikrarsızlıkların artması ile doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda İbnü't-Tıktakâ'nın siyaset anlayışı, yalnızca normatif bir ahlâk öğretisi değil, aynı zamanda tarihsel tecrübenin şekillendirdiği pragmatik bir yaklaşımı da içermektedir.

İbnü't-Tıktakâ, hükümdarda bulunmaması gereken özellikleri de detaylı bir şekilde ele almaktadır. Öfke, cimrilik, yalancılık, kin ve aşırı hiddet gibi nitelikler, yönetimde zaaf oluşturacak ve devletin istikrarını bozacak unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Müellif, bu tür rezîletlerin hükümdarın itibarını zedeleyeceğini ve halkın güvenini sarsacağını belirtmektedir. Bu bağlamda faziletler ve rezîletler arasındaki karşıtlık, yalnızca bireysel ahlâk açısından değil, aynı zamanda siyasal düzenin sürdürülebilirliği açısından da anlam kazanmaktadır.

Çalışmada ayrıca el-Fahrî'nin metodolojik yapısı da ele alınmaktadır. Eser, tarih anlatısı ile siyasetnâme geleneğini bir araya getiren özgün bir yapıya sahiptir. İbnü't-Tıktakâ, geçmiş hükümdarların tecrübelerini aktarmakla kalmamakta, aynı zamanda bu tecrübelerden çıkarılması gereken dersleri de vurgulamaktadır. Müellifin kullandığı kaynaklar arasında klasik dönem tarihçileri ve edebî eserler önemli bir yer tutmaktadır. Bu durum, onun düşünce dünyasının geniş bir entelektüel birikime dayandığını göstermektedir.

Sonuç olarak bu bildiri, İbnü't-Tıktakâ'nın el-Fahrî adlı eserinin İslam siyaset düşüncesi içerisinde özgün bir konuma sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Eser, tarihsel tecrübe ile siyaset teorisini bir araya getirerek hem normatif hem de pratik bir yönetim anlayışı sunmaktadır. Müellifin ideal hükümdar tasavvuru, ahlâkî faziletler ile siyasal otoriteyi dengeleyen bir yaklaşım sergilemekte; aynı zamanda kriz dönemlerinin ihtiyaçlarına cevap veren realist bir perspektif ortaya koymaktadır. Bu yönüyle el-Fahrî, İslam siyaset düşüncesinin yalnızca teorik metinler üzerinden değil, tarihî ve edebî eserler aracılığıyla da anlaşılması gerektiğini gösteren önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyaset Düşüncesi, Siyasetname, İbnü't-Tıktakâ, el-Fahrî

Kaynakça

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. *"Siyâsetnâme".* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 37/304-306. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

Aigle, Denise. *"Ibn al-Ṭiqṭaqā". Encyclopaedia of Islam Three Online.* Brill. Erişim 28 Ocak 2026. https://referenceworks.brill.com/display/entries/EI3O/COM-32272.xml

Azzavî, Abbas. *et-Ta'rif bi'l-Müerrihîn*. Bağdat: Şeriketü't-Ticare, 1957.

Erener, Ceyhan. *"Doğu ve Batı Siyasetnameleri Çerçevesinde Machiavelli'nin Hükümdar'ı ile İbnü't-Tıktakâ'nın el-Fahrî'sinin Karşılaştırmalı Analizi".* Tahlil 1 (2025), 35-45.

Hizmetli, Sabri. "İbnü't-Tıktakâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/232-233. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

İbn Inebe, Ebü'l-Abbas Cemaleddin Ahmed b. Ali b. Hüseyin b. Ali. *Umdetü't-talib fî ensâbi ali Ebî Talib.* ed. Seyyîd Mehdî Recâ'î. Kûm: Mektebetü 'Ulûmu'n-Neseb, 2004.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab.* ed. Emin Muhammed Abdülvehhab - Muhammed es-Sadık el-Ubeydi. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî. Erişim 26 Ocak 2026. https://app.turath.io/book/1687?page=3120

İbnü'l-Fuvati, Ebü'l-Fazl Kemâleddin Abdürrezzâk b. Ahmed. *Telhîsu mecma'i'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb.* Dımaşk: Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâd, 1963.

İbnü't-Tıktakâ. *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi: 632-1258).* çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.

İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Safiyüddîn Muhammed b. Tâceddîn. *el-Fahrî fî âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye.* Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

Kavak, Özgür. *İslam Siyaset Düşüncesinin Fıkhi Temelleri.* İstanbul: Klasik Yayınları, 2023.

Köse, Hızır Murat. "Siyaset". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 37/294-299. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

Kritzeck, James. *"Ibn al-Tiqtaqa and The Fall of Baghdâd".* The World of Islamic Studies in Honour of Philip K. Hitti. London: Macmillan, 1959.

Muheymîd, Vesîn Hüseyin. *"el-Fikrü's-siyâsi fî Kitâbi'l-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye li-ibni't-Tıktıkî".* Mecelletü't-Türâsi'l-ilmî el-Arabî I (2012).

Rosenthal, Erwin I. J. *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi.* çev. Ali Çaksu. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

Sipahioğlu, Abdülvahip Yakup. "Eseri 'el-Fahrî' Bağlamında İbnü't-Tıktakâ'nın Hilâfet Tarihine Yaklaşımı". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 33(3) (2022), 891-910.

Tikritî, Nâcî et-. *"Kitâbu'l-fahrî fi'l âdâbi's-sultâniyye li ibni't Tıktıkî dirâseten tahlîliyyeten ve mukâreneten bi-Mukaddimeti İbn Hladun ve Kitâbü'l-Emîr li-Mekyâfelli".* el-Mevrid 19/1 (1990).

Yılmaz, Harun. *Siyaset Âdâbı: el-Fahrî fi'l-âdâbi's-Sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye, İbnü't-Tıktakâ.* İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.

Demokrasi Performansı Açısından Bir Karşılaştırma: Parlamenter, Başkanlık ve Yarı Başkanlık Sistemleri

Osman Açar

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
osman.acar@dpu.edu.tr

Özet

Hükümet sistemlerinin demokratik rejimlerin niteliği üzerindeki etkisi, karşılaştırmalı siyaset literatüründe uzun süredir tartışılan temel konulardan biridir. Hangi hükümet sistemi altında demokrasinin daha etkin işlediği sorusu hem teorik hem de ampirik çalışmaların merkezinde yer almakla birlikte siyaset bilimciler bu soruya farklı dönemlerde farklı metodolojik yaklaşımlar kullanarak yanıt aramaktadır. Siyasal kurumların demokratik süreçler üzerindeki etkisi özellikle 1990'lı yıllardan itibaren yürütülen karşılaştırmalı araştırmaların önemli gündem maddelerinden biri haline gelmiştir. Bu bağlamda parlamenter, başkanlık ve yarı başkanlık sistemlerinin karşılaştırılması söz konusu tartışmanın temel analitik çerçevesini oluşturmaktadır (Linz, 1994; Lijphart, 2006; Elgie, 2008; Sedelius & Linde, 2018).

Bu tartışmaların önemli bir bölümü Juan Linz'in başkanlık sisteminin demokratik istikrar açısından yapısal riskler taşıdığını ileri sürdüğü çalışmalarıyla ivme kazanmıştır (Linz, 1994). Linz'in yaklaşımı, hükümet sistemleri ile demokratik performans arasındaki ilişkiyi inceleyen geniş bir literatürün oluşmasına zemin hazırlamıştır (Mainwaring, 1993; Horowitz, 1995; Lipset, 1995; Quade, 1995; Foweraker & Landman, 2002; Cheibub, 2007; Sedelius & Linde, 2018). Bu literatürde gerçekleştirilen ampirik çalışmaların önemli bir bölümü parlamenter sistemlerin başkanlık sistemlerine kıyasla daha yüksek demokrasi performansı sergilediğini ortaya koymaktadır (Carey, 2005; Cheibub, 2007; Kurttopuz, 2016; Şahin & Nişancı, 2018). Bununla birlikte mevcut çalışmaların önemli bir kısmı demokrasiyi sınırlı sayıda değişken üzerinden ele almakta ve demokrasinin alt boyutlarını ayrıntılı biçimde incelememektedir. Ayrıca birçok araştırma kesitsel veri kullanmakta ve hükümet sistemlerinin demokrasi performansı üzerindeki etkisinin zaman içerisindeki değişimi yeterince analiz edilmemektedir. Yarı başkanlık sistemleri ise hükümet sistemi tipolojisinin önemli bir bileşeni olmasına

rağmen karşılaştırmalı analizlerde görece sınırlı yer bulmaktadır. Bu bağlamda üç sistem tipini birlikte ele alan boylamsal çalışmalar oldukça sınırlı kalmaktadır.

Bu çalışma, parlamenter, başkanlık ve yarı başkanlık sistemlerinin demokrasi performansı üzerindeki etkisini karşılaştırmalı ve uzun dönemli bir perspektiften analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada Freedom House veri seti kullanılarak 2013–2020 döneminde hükümet sistemlerinin demokrasi performansı üzerindeki etkisi hem sistemler arası karşılaştırma hem de zamansal değişim boyutu birlikte ele alınarak incelenmektedir. Böylece yalnızca farklı hükümet sistemlerinin belirli bir andaki demokrasi performansı karşılaştırılmakla kalmamakta, aynı zamanda her sistemin sekiz yıllık dönem boyunca sergilediği performans örüntüleri de analiz edilmektedir. Demokrasi performansını oluşturan alt boyutların analize dahil edilmesi ise hükümet sistemlerinin demokratik çıktılar üzerindeki etkisinin daha kapsamlı ve çok boyutlu biçimde değerlendirilmesine imkân tanımaktadır.

Çalışmanın kuramsal çerçevesi yeni kurumsalcılık yaklaşımına dayanmaktadır. Bu yaklaşım doğrultusunda hükümet sistemleri demokrasinin kurumsal altyapısını şekillendiren temel faktörlerden biri olarak ele alınmaktadır (Abdullayev, 2009). Yeni kurumsalcılık perspektifine göre siyasal kurumlar yalnızca biçimsel düzenlemelerden ibaret değildir; aynı zamanda siyasal aktörlerin davranışlarını yönlendiren ve siyasal çıktıları belirleyen yapısal mekanizmalar olarak işlev görmektedir. Bu bağlamda hükümet sistemi türü, demokratik süreçlerin işleyişini doğrudan etkileyen kurumsal bir değişken olarak değerlendirilmektedir.

Demokrasi kavramı ise Robert Dahl'ın modern temsili demokrasi yaklaşımı çerçevesinde tanımlanmaktadır. Dahl'a göre temsili demokrasinin temel unsurları özgür ve adil seçimler, ifade özgürlüğü, alternatif bilgi kaynaklarına erişim, örgütlenme özgürlüğü ve vatandaşların siyasal süreçlere katılım hakkıdır (Dahl, 2015). Bu kuramsal çerçeve doğrultusunda çalışmada dört temel hipotez test edilmiştir: H1: Hükümet sistemleri arasında toplam demokrasi performansı bakımından anlamlı fark vardır. H2: Hükümet sistemleri arasında siyasal haklar bakımından anlamlı fark vardır. H3: Hükümet sistemleri arasında sivil özgürlükler ve bunların alt boyutları bakımından anlamlı fark vardır. H4: Parlamenter sistemler başkanlık ve yarı başkanlık sistemlerine kıyasla daha yüksek demokrasi performansı sergilemektedir.

Demokrasi performansı Freedom House tarafından oluşturulan demokrasi indeksi kullanılarak ölçülmüştür. Bu indeks siyasal haklar ve sivil özgürlükler olmak üzere iki temel boyuttan oluşmaktadır. Siyasal haklar değişkeni seçim süreci, siyasi çoğulculuk ve katılım ile hükümetin işleyişi alt boyutlarını kapsamaktadır. Sivil özgürlükler değişkeni ise ifade ve inanç özgürlüğü, örgütlenme hakları, hukukun üstünlüğü ve bireysel haklar gibi alt boyutlardan oluşmaktadır (Freedom House, 2020).

Ülkelerin hükümet sistemlerine göre sınıflandırılmasında The Database of Political Institutions (DPI) 2020 veri seti kullanılmıştır (Scartascini, Cruz & Keefer, 2021). DPI veri seti parlamenter, başkanlık ve yarı başkanlık sistemlerini kapsayan geniş bir ülke yelpazesinde kurumsal verilere erişim imkânı sunmaktadır. DPI veri setinde hükümet sistemlerine ilişkin veriler 2020 yılına kadar sağlandığı için analiz dönemi veri uyumluluğunu sağlamak amacıyla 2013–2020 yılları ile sınırlandırılmıştır. Bu dönemde Freedom House demokrasi verileri ile hükümet sistemi verileri birlikte kullanılabilmektedir.

Araştırmanın veri seti 2013–2020 yılları arasında 173 ülkeyi kapsamaktadır. İncelenen dönem boyunca ülkelerin hükümet sistemi dağılımı büyük ölçüde sabit kalmıştır. Ortalama olarak yaklaşık 58 ülke parlamenter sistemle, 101 ülke başkanlık sistemiyle ve 13–14 ülke yarı başkanlık sistemiyle yönetilmektedir. Bu dağılım örneklem içerisinde başkanlık sistemlerinin sayısal olarak daha yaygın olduğunu göstermektedir.

Araştırmada hükümet sistemlerinin demokrasi performansı üzerindeki etkisini incelemek amacıyla nicel analiz yöntemleri kullanılmıştır. Bu kapsamda tek yönlü varyans analizi (ANOVA), Tukey HSD çoklu

karşılaştırma testi ve hükümet sistemi ile zaman etkisinin birlikte değerlendirilebilmesi amacıyla iki yönlü varyans analizi (Two-Way ANOVA) uygulanmıştır.

Analiz sonuçları hükümet sistemleri ile demokrasi performansı arasında istatistiksel olarak güçlü ve anlamlı farklılıklar bulunduğunu göstermektedir. Toplam demokrasi puanı açısından gerçekleştirilen ANOVA analizine göre hükümet sistemi kategorileri arasında belirgin bir farklılaşma bulunmaktadır (F=260.856, p

Demokrasi performansının alt boyutları incelendiğinde de benzer bir örüntü ortaya çıkmaktadır. Siyasal haklar değişkeni için gerçekleştirilen analizde hükümet sistemleri arasında anlamlı fark tespit edilmiştir (F=238.02, p

Post-hoc Tukey çoklu karşılaştırma testi sonuçları parlamenter sistem ile hem başkanlık hem de yarı başkanlık sistemleri arasında anlamlı fark bulunduğunu göstermektedir. Buna karşılık başkanlık sistemi ile yarı başkanlık sistemi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmemiştir. Bu bulgu demokratik performans açısından temel ayrışmanın parlamenter sistemler ile diğer hükümet sistemi türleri arasında ortaya çıktığını göstermektedir.

Yıllara göre ortalama demokrasi puanları incelendiğinde parlamenter sistemlerin 2013–2020 döneminin tamamında en yüksek ortalama demokrasi performansını koruduğu görülmektedir. Başkanlık sistemleri çoğu yıl ikinci sırada yer almakta, yarı başkanlık sistemleri ise daha düşük ortalama demokrasi puanları üretmektedir. Bu durum hükümet sistemleri arasındaki performans farkının belirli bir yıla özgü olmadığını ve zaman içerisinde istikrarlı biçimde sürdüğünü göstermektedir.

İki yönlü varyans analizi sonuçları da bu bulguları desteklemektedir. Analiz sonuçlarına göre hükümet sistemi değişkeni demokrasi performansı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir (F=257.142, p).

Araştırma bulgularının bütünü değerlendirildiğinde hükümet sistemleri ile demokrasi performansı arasında anlamlı ilişkiler bulunduğu görülmektedir. Analiz sonuçları parlamenter sistemlerin demokrasi performansı, siyasal haklar ve sivil özgürlükler açısından başkanlık ve yarı başkanlık sistemlerine kıyasla daha yüksek bir performans sergilediğini ortaya koymaktadır. Bu bulgular literatürde parlamenter sistemlerin demokratik performans açısından daha avantajlı olduğu yönündeki önceki çalışmalarla büyük ölçüde örtüşmektedir (Carey, 2005; Cheibub, 2007; Abdullayev, 2009; Kurttopuz, 2016; Sedelius & Linde, 2018; Şahin & Nişancı, 2018).

Anahtar Kelimeler: Parlamenter Sistem, Başkanlık Sistemi, Yarı Başkanlık Sistemi, Demokrasi Performansı, Siyasal Haklar, Sivil Özgürlükler

Kaynakça

Abdullayev, N. (2009). Demokrasi ve istikrar açısından parlamenter ve başkanlık hükümet şekli karşılaştırması. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (41), 251–268.

Carey, J. M. (2005). Presidential versus parliamentary government. In C. Menard & M. M. Shirley (Eds.), Handbook of New Institutional Economics (pp. 91–122). Springer.

Cheibub, J. A. (2007). Presidentialism, parliamentarism, and democracy. Cambridge University Press.

Dahl, R. A. (2015). Demokrasi üzerine (B. Kadıoğlu, Çev.). Phoenix Yayınevi.

Elgie, R. (2008). Semi-presidentialism and democratic performance. Japanese Journal of Political Science, 9(3), 323–340.

Foweraker, J., & Landman, T. (2002). Constitutional Design and Democratic Performance. Democratization, 9(2), 43–66. https://doi.org/10.1080/714000250

Freedom House. (2020). Freedom in the World Report. https://freedomhouse.org/report/freedom-world

Horowitz, D. (1995). Demokratik sistemleri karşılaştırmak. İçinde L. Diamond & M. F. Plattner (Eds.), Demokrasinin küresel yükselişi (pp. 161–168). Yetkin Yayınları.

Kurttopuz, S. (2016). Hükümet sistemleri ve devlet şekillerinin ülkelerin demokrasi seviyeleri üzerinde yarattığı farklılığın tespiti üzerine bir çalışma. Ege Academic Review, 16(3), 461–476.

Lijphart, A. (2006). Demokrasi motifleri: Otuz altı ülkede yönetim yapıları ve performansı (G. Ayas & U. U. Bulsun, Çev.). Salyangoz Yayınları.

Linz, J. J. (1994). Democracy: Presidential or parliamentary? Does it make a difference? In J. J. Linz & A. Valenzuela (Eds.), The Failure of Presidential Democracy (pp. 3–87). Johns Hopkins University Press.

Lipset, S. M. (1995). Siyasal kültürün merkeziliği. İçinde L. Diamond & M. F. Plattner (Eds.), Demokrasinin küresel yükselişi (pp. 169–174). Yetkin Yayınları.

Mainwaring, S. (1993). Presidentialism, multipartism, and democracy: The difficult combination. Comparative Political Studies, 26(2), 198–228.

Quade, L. Q. (1995). Orantılı temsil ve demokratik devlet yönetimi. İçinde L. Diamond & M. F. Plattner (Eds.), Demokrasinin küresel yükselişi (pp. 207–213). Yetkin Yayınları.

Scartascini, Carlos; Cruz, Cesi; Keefer, Philip, 2021, The Database of Political Institutions (DPI): 2020, IDB Open Data, https://doi.org/10.60966/gn3s-at31

Sedelius, T., & Linde, J. (2018). Unravelling semi-presidentialism: Democracy and government performance in four distinct regime types. Democratization, 25(1), 136–157.

Şahin, L., & Nişancı, Ş. (2018). Hükümet sistemlerinin yönetimin boyutları bağlamında değerlendirilmesi. Atatürk University Journal of Economics & Administrative Sciences, 32(3), 859–879.

İSLÂM KÜLTÜR VE GELENEĞİNİN KOLEKTİF HAFIZASINDAKİ TEMSİLİ VE KOLEKTİF BİLİNCİN İNŞASI: EHL-İ BEDR

Büşra Sılgan

İslam Tarihi Mardin Artuklu Üniversitesi
bsrslg1@gmail.com

Özet

İslâm tarihinin kurucu hadiselerinden biri olan Bedir Savaşı, siyer kaynaklarında sadece askeri bir zafer değil, aynı zamanda Müslüman toplumsal hafızasının inşasında belirleyici bir sembol olarak öne çıkmaktadır. Bedir, gökten gelen ordularla meleklerin desteklediği düşmana korku, müminlere ise sekine ve kalplerine sebat verilen bir savaştır. Enfâl Suresi'nde özellikle bu savaşa katılan topluluğa atıfta bulunulmuştur. Hadislerde cennetle müjdelenmiş bu savaşa katılan topluluk, fazilet ve derece açısından ayrıcalıklıdır. Bu çalışma, Bedir Savaşı'na katılan topluluğun (Ehl-i Bedr) İslâm kültür ve medeniyetindeki yerini, kolektif hafıza ve kolektif bilinç kavramları ekseninde disiplinlerarası bir yaklaşımla ele almaktadır. Kolektif hafızanın taşıyıcısı olarak Ehl-i Bedr literatürü İslâm medeniyetinde teşekkül eden siyer, megâzi, ve özellikle Türk-İslâm Edebiyatı'ndaki " Bedirnâmeler", geçmişin toplumsal olarak nasıl inşa edildiğini gösteren kolektif hafıza mekanizmalarıdır. Özellikle 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı duâ mecmualarında ve yazma eser kataloglarında Esma-i Ehl-i Bedr'in zikredilmesi,

bu hafızanın metinleştirilerek kurumsallaştığını kanıtlamaktadır. Bu kolektif hafıza, Ehl-i Bedr'in isimleri manzum ve mensur eserlerle coğrafyalar arası (Arap, Hint, Türk, Yemen) etkileşimi sayesinde canlı tutulmaktadır. Kolektif hafızadan bilince doğru kutsallık ve normatif işlevde yer edinen bu çalışmanın temel bulgusu, Ehl-i Bedr'in tarihsel bir kimlik olmanın ötesine geçerek, toplumsal bir kolektif bilinç unsuru haline gelmesidir. Karşılaştırmalı metin incelemeleri ve analizi sonucunda tespit edilen; Ehl-i Bedr'in "şifa, koruyucu, şefaatçi, duâ/tevessül aracı" olarak konumlandırılması, kolektif bilincin kutsal/profan ayrımını ve toplumsal dayanışma işlevini yansıtır. Bedir ashabı, zor şartlar ve durumlarda başvurulan manevi bir referans çerçevesine dönüşerek, Müslüman toplumların ortak inanç ve değerler bütününü (kolektif bilinç) tahkim etmektedir. Temsili ve sembolik algı ve toplumsal rol olarak Ehl-i Bedr isimlerinin analizi, kolektif hafızanın bu topluluğu (313) sadece hatırlanan bir grup değil, temsili 313 kişinin sembolik bir algı esasına dönüştürdüğünü göstermektedir. Bu temsili rakam 313 kolektif bilincin bir parçası olarak toplumsal ve psikolojik bir " manevi atmosfer" oluşturur. Sonuç olarak, Ehl-i Bedr'e atfedilen kutsallık, dini inanç kültüründe sadece geçmişe ait bir anı değil, bugünün zorluklarına karşı toplumu bir arada tutan ve manevi direnç sağlayan aktif bir rol oynamaktadır. Ehl-i Bedr literatürü içerisinde savaşa katılan topluluğun isimlerinin zikredilişi, yazılması mevcut bir yerde bulunması halinde çeşitli hikayelere konu olmaktadır. Bu hikayelerin içeriğinde ehl-i bedr'e tevessül edilerek yaşanan olay ve durumlardan etkilenilmediği, karşılaşılan zorlu süreçlerin aşıldığına dair hikayelerde sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Bedr, Siyer, Dua, İslâm Kültürü, Kolektif Hafıza/Bilinç, Tevessül

Kaynakça

Akıncı, Ahmed Cemil. *Hazreti Peygamberin Savaşları.* İstanbul: Toker, 1971.

Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 1 (Hz. Muammed (s.a.v) Dönemi).* İstanbul: Ensar, 5. Baskı, 2010.

Apaydın, Mehmet. *Siyer Kronolojisi.* Kuramer, İstanbul, 2018.

Arslan, Abdürrahim. *İbn Seyyidinnâs - Uyûnü'l-Eser Adlı Eseri.* Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, 2017,Şanlıurfa, Doktora Tezi.

Askalani, İbn Hacer. *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi.* çev. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul: Ötüken, 1987.

Aydınlı, Abdullah. *Ehl-i Bedr.* Tdv İslâm Ansiklopedisi. Erişim Tarihi: 17 Nisan 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-bedir

Azimli, Mehmet. *Bedir Savaşı Çerçevesinde Bazı Mülahazalar.* Bilinname XVII, 2010/1 7-20.

Balcı, İsrafil. *Hz. Peygamber'in Savaşlarında İlahi Yardım.* Ankara Okulu, 2014. Ankara.

Bikai, Abdüllatif b. Şeyh Ahmed. *Ehl-u Bedr Radıyallahu Anhum,* 1989, Beyrut.

Çelebi, Kâtip . *Keşfü'z- Zunûn An Esâmi'l- Kütübi Ve'l- Fünûn.* çev. Rüştü Balcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

Edhemi, İbrahim. *Ashâb-ı Bedir,(Halil el-Girîdî).* İstanbul, Buhara Yayınları, 2008.

El Vakıdi. *Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer, Hz. Peygamber'in Savaşları, Kitabü'l - Megazi*. İstanbul, İlkhar Yayınevi,2016. 2 bs.

Gözitok, Mehmet Akif . *Mazlûmî'nin Tercüme-i Şemâil-i Şerîfe'si.* İstanbul: Kitabevi, 2019.

Hamidullah, Muhammed, *Hz. Peygamber'in Savaşları*. 2002.

Hamidullah, Muhammed. *Hz. peygamber'in Savaşları*. çev.Nazire Erinç Yurter, İstanbul, Beyan Yayınları, 2012.

İbn Sa'd. *Kitâbü't -Tabakati'l -Kebîr Tabakât muhacir ve Ensâr'dan Bedir'e Katılanlar.* ed. Adnan Demircan. 3 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım.

Kutup, Seyyid- Sadettin Ergün Hasan. *Bedir ve Uhud Davetin İlkeleri.* Muvahhid Yayınları, 1985.

Mahmudov, Elşad. *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları,* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İstanbul Tdv İslam Araştırmaları Merkezi (İsam), 2002

Mazlûmî. *Şerh-i Esma-i Ehl-i Bedr.* OE_Yz_000246101 İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Kütüphanesi.

Ramazanoğlu, Mahmud Sâmî. *Bedir Gazvesi ve Enfâl Sûresi Tefsiri.* İstanbul: Erkam Yayınları, 1985.

İbn-i Hacer el Askalani el İsabe fi beyan-i

Sahabelerin hal tercümeleri hakkında sahabe ismi en fazla bulunan eser, Hafız İbnu Hacer el-Askalani'nin el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe adlı eseridir.

Yasan, Naime. *Risâle-i Bedriyye (Edisyon Kritik), Mazlûmîzâde Mustafa Efendi*. İstanbul, 1998.

7. Oturum
Sosyoloji

Oturum Başkanı: Mazhar İslam Rahman

Seminer Salonu 1
8 Mayıs Cuma
09:30-11:00

Zaın Ul Abıdeen

Pakistan Eğitim Sisteminin Açmazı: Tarihsel Miraslar ve Modern Toplumsal İhtiyaçları Karşılamadaki Yetersizlik

Mehmet Ali Kızılaslan

Modern Fetiş: Metalaşan Eğitim ve Bir İktidar Aygıt Olarak Okul

Hilal Ceylan

Farklı Refah Rejimlerinde Gönüllülük ve Yaşam Memnuniyeti: Dört Avrupa Ülkesinin Karşılaştırmalı Analizi

Elif Beyza Yiğit

Yabancılaşmanın Ötesinde: Rezonans Teorisi, Ritüel ve Aşkınlık Üzerinden Modernite Eleştirisi

Esra Odacı

Michel Foucault'nun Düşüncesinde Suçun Arkeolojisi: Sosyolojik Bir Değerlendirme

Pakistan Eğitim Sisteminin Açmazı: Tarihsel Miraslar ve Modern Toplumsal İhtiyaçları Karşılamadaki Yetersizlik

Zaın Ul Abıdeen

Sosyoloji Sakarya Üniversitesi
zainlakho22@gmail.com

Özet

Eğitim, ekonomik büyümenin, toplumsal kalkınmanın ve sürdürülebilir gelişmenin en temel unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. Günümüz küresel dünyasında eğitim sistemlerinden beklenen yalnızca bilgi aktaran bireyler yetiştirmek değil; aynı zamanda eleştirel düşünebilen, yenilikçi, teknolojik gelişmelere uyum sağlayabilen ve üretken insan kaynağı oluşturmaktır. Bilgi ekonomisinin hakim olduğu çağımızda, ülkelerin rekabet gücü büyük ölçüde eğitim sistemlerinin kalitesine bağlıdır. Ancak Pakistan eğitim sistemi, bu gereklilikleri karşılamakta ciddi bir açmazla karşı karşıyadır. Bu açmaz, yalnızca güncel eksikliklerin bir sonucu değil; aynı zamanda tarihsel miraslar, yapısal eşitsizlikler, politik istikrarsızlık ve ideolojik yönelimlerin birleşiminden kaynaklanan çok boyutlu bir sorundur. Bu çalışma, Pakistan eğitim sisteminin tarihsel gelişimini inceleyerek modern toplumun ihtiyaçlarını karşılamadaki başarısızlığının temel nedenlerini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Pakistan'daki mevcut eğitim sisteminin temelleri, Britanya sömürge dönemine dayanmaktadır. İngilizler tarafından kurulan eğitim sistemi, yerel halkın kalkınmasını sağlamak yerine sömürge yönetiminin ihtiyaçlarına hizmet edecek şekilde yapılandırılmıştır. Bu sistem, Batılı değerlerle şekillenmiş ancak yerel kökenli bir ara sınıf yaratmayı hedeflemiş ve bu doğrultuda İngilizce eğitim dili haline getirilmiştir. Bu süreçte yerel eğitim kurumları ve diller geri plana itilmiş, eğitim sistemi elitist bir yapıya bürünmüştür. Ayrıca bu sistem, eleştirel düşünme yerine ezbere dayalı öğrenmeyi teşvik ederek bireylerin analitik ve yaratıcı becerilerinin gelişimini sınırlamıştır. Bu durum, bağımsızlık sonrasında da devam eden yapısal sorunların temelini oluşturmuştur.

1947 yılında bağımsızlığını kazanan Pakistan, bu sömürge mirasını büyük ölçüde devralmış ve eğitim sisteminde köklü bir dönüşüm gerçekleştirememiştir. Her ne kadar farklı dönemlerde birçok eğitim reformu ve politika geliştirilmiş olsa da (1959, 1970, 1979, 1992, 1998, 2009 ve 2017), bu reformlar çoğunlukla süreklilikten yoksun kalmış ve siyasi değişimlerden olumsuz etkilenmiştir. Eğitim politikalarının çoğu, uzun vadeli kalkınma hedeflerinden ziyade dönemin siyasi ve ideolojik önceliklerine göre şekillendirilmiştir. Bu durum, eğitim sisteminde istikrarsızlığa yol açmış ve reformların kalıcı etkiler yaratmasını engellemiştir. Ayrıca savaşlar, ekonomik krizler ve yönetim değişiklikleri de eğitim yatırımlarını sınırlayarak sistemin gelişimini yavaşlatmıştır.

Pakistan eğitim sisteminin en belirgin sorunlarından biri, derinleşmiş yapısal eşitsizliklerdir. Sistem; elit özel okullar, devlet okulları ve medreseler olmak üzere üçlü bir yapı sergilemektedir. Özel okullar genellikle üst gelir grubuna hitap etmekte ve uluslararası müfredatlar sunarak öğrencilere daha geniş fırsatlar sağlamaktadır. Buna karşılık devlet okulları, yetersiz altyapı, kalabalık sınıflar, öğretmen eksikliği ve düşük eğitim kalitesi gibi ciddi sorunlarla karşı karşıyadır. Medreseler ise ağırlıklı olarak dini eğitime odaklanmakta ve modern bilimsel alanlara yeterince yer vermemektedir. Bu çok katmanlı yapı, eğitimde fırsat eşitsizliğini artırmakta ve toplumsal sınıflar arasındaki uçurumu derinleştirmektedir. Aynı zamanda bu parçalı yapı, ulusal ölçekte ortak bir eğitim standardının oluşmasını da engellemektedir.

Eğitim sisteminin bir diğer önemli sorunu, müfredatın çağın gerisinde kalmış olması ve öğretim yöntemlerinin modern pedagojik yaklaşımlardan uzak olmasıdır. Pakistan'da eğitim süreci büyük

ölçüde ezbere dayalıdır ve öğrencilerin eleştirel düşünme, analiz yapma ve problem çözme becerilerini geliştirmelerine yeterince imkan tanımamaktadır. Bu durum, mezunların iş gücü piyasasında ihtiyaç duyulan becerilere sahip olmamasına yol açmaktadır. Özellikle iletişim, dijital okuryazarlık, yaratıcılık ve inovasyon gibi 21. yüzyıl becerilerinin eksikliği, Pakistanlı gençlerin küresel rekabet gücünü ciddi şekilde sınırlandırmaktadır. Bu bağlamda eğitim sistemi, bireyleri modern ekonominin taleplerine hazırlamakta yetersiz kalmaktadır.

Finansal yetersizlikler de eğitim sisteminin en kritik sorunlarından biridir. Pakistan'ın eğitime ayırdığı bütçe, gayri safi yurt içi hasılasının %2'sinin altındadır ve bu oran uluslararası standartların oldukça gerisindedir. Bu düşük yatırım, eğitim altyapısının gelişmesini engellemekte ve öğretim kalitesini doğrudan etkilemektedir. Birçok devlet okulunda temel fiziki imkanlar dahi bulunmamakta; elektrik, temiz su ve hijyen gibi temel ihtiyaçlar karşılanamamaktadır. Bunun yanı sıra, yolsuzluk ve kaynakların etkin kullanılmaması, eğitim yatırımlarının etkisini daha da azaltmaktadır. Eğitim alanında hesap verebilirliğin zayıf olması, reformların başarısız olmasına katkıda bulunan önemli bir faktördür.

Öğretmen niteliği ve istihdam koşulları da eğitim sisteminin başarısızlığında belirleyici rol oynamaktadır. Nitelikli öğretmen eksikliği, düşük maaşlar, yetersiz mesleki gelişim imkanları ve zor çalışma koşulları, eğitim kalitesini doğrudan etkilemektedir. Ayrıca öğretmen atamalarında siyasi müdahalelerin bulunması ve liyakat ilkesinin yeterince uygulanmaması, eğitim kurumlarının etkinliğini azaltmaktadır. Bu durum, öğrencilerin kaliteli eğitim alma imkanlarını sınırlandırmakta ve öğrenme süreçlerini olumsuz yönde etkilemektedir.

Pakistan'da eğitim sisteminin bir diğer önemli boyutu da cinsiyet eşitsizliğidir. Özellikle kırsal bölgelerde kız çocuklarının eğitime erişimi, kültürel normlar, ekonomik yetersizlikler ve güvenlik sorunları nedeniyle sınırlı kalmaktadır. Bu durum, hem bireysel fırsat eşitliğini zedelemekte hem de ülkenin genel kalkınma potansiyelini azaltmaktadır. Kadınların eğitimden dışlanması, iş gücüne katılım oranlarını düşürmekte ve ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir.

General Ziya ül Hak döneminde gerçekleştirilen eğitim sisteminin İslamileştirilmesi süreci, eğitim politikalarında önemli bir kırılma noktası olmuştur. Bu dönemde müfredat dini içeriklerle zenginleştirilmiş ve İslami değerler eğitimin merkezine yerleştirilmiştir. Ancak bu yaklaşım, bilimsel ve eleştirel eğitimin geri planda kalmasına neden olmuş ve öğrencilerin analitik düşünme becerilerini geliştirmesini sınırlamıştır. Ayrıca bu süreç, eğitim sisteminde dini ve seküler alanlar arasında belirgin bir ayrışmaya yol açmıştır.

Eğitim sistemi ile iş gücü piyasası arasındaki uyumsuzluk da Pakistan'ın karşı karşıya olduğu önemli sorunlardan biridir. Üniversiteler, iş piyasasının ihtiyaç duyduğu becerilere sahip mezunlar yetiştirmekte yetersiz kalmakta ve bu durum yüksek işsizlik oranlarına yol açmaktadır. Eğitim sisteminin teorik bilgiye ağırlık vermesi ve pratik becerileri ihmal etmesi, mezunların istihdam edilebilirliğini azaltmaktadır. Bu durum, eğitim ile ekonomik kalkınma arasındaki bağın zayıflamasına neden olmaktadır.

Sonuç olarak, Pakistan eğitim sistemi tarihsel miraslar, yapısal eşitsizlikler, finansal yetersizlikler ve politik istikrarsızlık gibi birçok faktörün etkisi altında modern toplumun ihtiyaçlarını karşılamakta başarısız olmuştur. Mevcut sistem, ne nitelikli insan kaynağı üretebilmekte ne de bireyleri küresel rekabet ortamına hazırlayabilmektedir. Bu nedenle, eğitim sisteminde köklü ve bütüncül reformlara ihtiyaç duyulmaktadır. Eğitime ayrılan bütçenin artırılması, müfredatın çağın gereksinimlerine uygun hale getirilmesi, öğretmen eğitimine yatırım yapılması ve eğitim ile iş gücü piyasası arasındaki bağın güçlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca eğitimde eşitliğin sağlanması ve tüm bireylerin kaliteli eğitime erişiminin garanti altına alınması büyük önem taşımaktadır. Aksi takdirde Pakistan eğitim sistemi mevcut açmazını sürdürmeye devam edecek ve ülkenin ekonomik ve toplumsal kalkınmasını ciddi şekilde sınırlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Pakistan Eğitim Sistemi, Eğitim Politikası, Sosyal Eşitsizlik, İnsan Sermayesi, Sömürge Mirası, Eğitim ve Kalkınma

Kaynakça

Ali, N., Khan, M. A., Ali, M. S., & Ali, S. S. (2021). The impact of teacher quality on students' academic performance: Evidence from Pakistan. International Journal of Educational Development, 82, 102321.

Amir, S., Sharf, N., & Khan, R. A. (2020). Pakistan's education system: An analysis of education policies and drawbacks. Electronic Research Journal of Social Sciences and Humanities, 2(1), 60–68.

Ahmad, A. (1967). Islamic modernism in India and Pakistan, 1857–1964. Oxford University Press.

Ahmed, Z. S. (2009). Madrasa education in the Pakistani context: Challenges, reforms and future directions. Peace Prints: South Asian Journal of Peace Building, 2(1), 1–13.

Ahmed, Z., Khan, S., Saeed, S., & Haider, S. I. (2021). An overview of educational policies of Pakistan (1947–2020). Psychology and Education Journal, 58(1), 4459–4463.

Akhtar, M., Andleeb, Z., & Akhtar, S. (2024). Problems of education system in Pakistan: A critical analysis and solution. Pakistan Social Sciences Review, 8(2), 200–210.

Alavi, H. (1973). The state in post-colonial societies: Pakistan and Bangladesh. New Left Review, 74.

Kumar, D. (2018). Development of modern education in colonial India. International Journal of Creative Research Thoughts, 6(1), Article IJCRT1872290. https://www.ijcrt.org

Sain, Z. H. (2023). Understanding the educational landscape in Pakistan: Addressing issues, problems, and emerging challenges. New Era International Journal of Interdisciplinary Social Researches, 8(21), 60–68.

Sain, Z. H., & Babiera, R. M., II. (2023). Navigating educational challenges in Pakistan: Unraveling issues and proposing remedies. International Journal of Integrative Sciences, 2(12), 2117–2126.

Saleem, N., & Rizvi, F. (2020). The lingering impact of colonization on Pakistan: Negative or positive? South Asian Studies, 26(2).

Sandhu, H. S. (2014). British Raj: The legacy of colonialism in India. The Sociological Imagination: Undergraduate Journal, 3(1).

Sattar, A. (2024). Madrassas reforms in Pakistan: An analysis between Madrassa and social values. Harf-o-Sukhan, 8(2), 597–608.

Waseem, F. (2014). The legacy of the colonial project of English education in Pakistan. International Journal of Business and Social Science, 5(11).

MODERN FETİŞ: METALAŞAN EĞİTİM VE BİR İKTİDAR AYGIT OLARAK OKUL

Mehmet Ali Kızılaslan

Sosyoloji Bursa Uludağ Üniversitesi
kizilaslan2016@yahoo.com

Özet

Modern dönemde Aydınlanma ve bireyin özgürleşmesi idealiyle vitrine çıkarılan eğitim, tarihi ve sosyolojik gerçeklikte devletin ideolojik aygıtına ve sermayenin yeniden üretim mekanizmasına dönüşmüştür. Bu bildiri, eğitimin bir fetiş nesnesi haline gelerek asıl amacından koparılmasını ve okul kurumunun günümüzde nasıl bir modern tahakküm aracına dönüştüğünü eleştirel perspektifle incelemektedir. Çalışmanın temel argümanı, okulun bireyi disipline eden, farklılıkları törpüleyen bir gözetleme ve programlama işlevi gördüğü; modern eğitimin ise neoliberal piyasa koşulları altında alınıp satılabilen ve sembolik statü vadeden bir metaya indirgendiğidir. Eğitim, sınıfsal eşitsizlikleri, iktidar ilişkilerini liyakat ve fırsat eşitliği miti ardında gizleyerek yeniden üretirken, bireyleri itaatkâr vatandaşlara ve doymak bilmez tüketicilere dönüştürmektedir. Sonuç olarak eğitim, toplumsal bir çözüm veya ilerleme aracı olmaktan çıkmış bizzat krize dönüşmüştür.

1. GİRİŞ

Modernite, nesnel, evrensel ve rasyonel bir hakikatin var olduğu varsayımıyla, eğitimi mutlak bir ilerleme ve toplumsal kurtuluş aracı olarak kurgulamıştır. Aydınlanma düşüncesinden bu yana eğitim, insanı mükemmelleştirecek, aklı özgürleştirecek ve toplumsal refahı sağlayacak yüce bir ideal olarak kabul edilmiştir; ancak eğitimin koşulsuz biçimde yüceltilen ve fetiş haline getirilen bu retoriğinin ardında yatan tarihi gerçeklik, derin bir çelişki barındırır. Eğitim; devletin, iktidarın ve sermayenin çıkarları doğrultusunda bireyi denetim altına alan, onu pazarın nesnesi haline getiren ve mevcut sömürü düzenine entegre eden oldukça problemli bir toplumsal olgudur. Neticede eğitimin geldiği nokta, vadettiği değerler ile taban tabana zıt pozisyondadır.

Eğitim sorunsalı, odak noktasının bireyin içsel gelişimi olmaktan çıkıp, ulus devletin inşası ve sanayi devriminin ihtiyaçları doğrultusunda bireylere dayatılan bir kitlesel denetim mekanizmasına dönüşmesiyle derinleşmiştir. Aydınlanmacı saf akıl, eğitimin kişisel bir hakikat veya anlam arayışı olmasına izin vermemiş; onu kitlelerin "hizaya sokulduğu" kamusal bir projeye indirgemiştir. Devlet, kendi egemenliğini ve bürokratik emellerini sürdürebilmek için sisteme itaat eden ve kolay yönlendirilebilir kitleler üretmeyi hedeflemiştir. Bu çerçevede modern eğitim, ne Antik Çağ'ın ruh ve beden arasında bir uyum gözeten insan idealini ne de Hristiyanlığın veya Aydınlanmanın ahlâki hedeflerini taşır. Asıl amaç, bireyin sisteme sağlayacağı ekonomik ve politik verimliliktir.

Modern bireylerin ve kapitalizmin ihtiyaçlarının merkeze alındığı bu sistemde, eğitim bir muammaya dönüşmüştür. Sürekli daha iyiye gidildiği iddia edilen ilerlemeci eğitim modeli, aslında pedagojik tahakküm kurarak, bireyleri sisteme gönüllü şekilde katılmaya ikna eden ideolojik bir zemin yaratmıştır. Çalışmanın iddiası, eğitimin insanı özgürleştirmekten uzaklaşıp; bireylerin metalaştırıldığı ve tüketime zorlandığı bir "muamma pazarına" dönüşmesidir.

2. İDEOLOJİK BİR AYGIT VE PROGRAMLAMA MEKANİZMASI OLARAK OKUL

Eğitim ideallerinin neden başarısızlığa uğradığını anlamak için eğitimin kurumsallaştığı okul yapısı incelenmelidir. Okul, bilgi aktaran nötr ve masum bir mekân olarak anlatılsa da aslında bireyleri sosyal rollere hazırlayan, itaatkâr davranış kalıplarını dayatan ve mevcut egemenlik düzenini yeniden üreten bir tahakküm aygıtıdır. Okulun öncelikli görevi, öğrencinin entelektüel veya ahlâki potansiyelini geliştirmek yerine sosyal hiyerarşiyi pekiştirmektedir. Kitlesel ve zorunlu eğitim uygulamaları aracılığıyla okul, çocukların içsel merakını yok ederek onlara "yerini bilmeyi", “sessiz kalmayı” ve otoriteye şartsız “boyun eğmeyi” öğretir. Bu gizli müfredatıyla okul kendisinden beklenen uysallaştırma ve aptallaştırma görevini kusursuz bir biçimde icra etmektedir (Gatto, 2022).

Modern okul, "panoptikon" modelinin pedagojik yansıması ve geliştirilmiş halidir. Okul, öğrencilerin gözetlendiği ve değerlendirmelere tabi tutularak davranışlarının standartlaştırıldığı bir disiplin merkezidir. Bu merkezlerde eleştirel düşünceye, aykırılığa veya sisteme itiraz eden bir öznelliğe imkân tanınmaz. Öğretmen ile öğrenci arasındaki ilişki, bir rehberlikten ziyade gardiyan ile mahkûm arasındaki asimetrik güç ilişkisine benzer. Özgürlüğün, eşitliğin ve demokrasinin beşiği olarak pazarlanan okullar, gerçekte bireylerin sistem için evcilleştirildiği, dışarıdan gelen talimatlara açık olmaya programlandığı ve askerî bir mantıkla güdüldüğü itaat laboratuvarlarıdır. Okul bu şekilde öğrencileri, aileleri ve toplumu programlandığı merkezlerdir (Foucault, 1992).

Fiziksel disiplinin ilaveten okul, sembolik şiddet yoluyla sınıfsal eşitsizlikleri doğal gerçeklik gibi göstererek meşrulaştırır. Pierre Bourdieu'nün işaret ettiği üzere, eğitim sistemi, egemen sınıfların kültürel sermayesini ve değer yargılarını tek geçerli norm olarak dayatılır; böylece geçmişten devralınan ayrıcalıkları "liyakat" maskesi altında yeniden üretilir. Okulların uyguladığı "gizli müfredat" sayesinde, kapitalist düzenin ihtiyaç duyduğu ideolojik rıza sessizce inşa edilir (Bourdieu, 2021). Sistem içinde başarısız olan ve elekten geçirilen öğrenciler, durumun kaynağını sistemin adaletsiz yapısında aramak yerine kendi kişisel yetersizliklerinde arar ve toplumsal düzendeki alt konumlarına gönüllü olarak razı olurlar. Okul böylece kapitalist üretim ilişkilerinin devamlılığını sağlayan devletin ideolojik aygıtlarından birine dönüşür.

3. NEOLİBERALİZM, PİYASA EĞİTİMİ VE METALAŞMA

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitim form değiştirmiş; doğrudan sermayenin, büyük şirketlerin ve serbest piyasanın tahakkümü altına girmiştir. Eğitimin "piyasa eğitimi" olarak yeniden yapılandırılmasıyla birlikte, eğitim kamusal ve evrensel bir hak olmaktan çıkarılarak, kâr odaklı şekilde alınıp satılabilen metaya dönüştürülmüştür. İnsan merkezli eğitim yerini kâr odaklı piyasa eğitimine bırakmıştır ve eğitimin metalaşması gerçekleşmiştir. Neoliberal ideoloji, eğitimi devletin arabulucu rolünden koparmış, ahlâki ve toplumsal değerleri bütünüyle dışlayarak sistemi sadece sermayeye hizmet eden bir pazara çevirmiştir. Artık eğitimin amacı eleştirel düşünen, sosyal adaleti arayan yurttaşlar yetiştirmek yerine bütünleşik şirketler ekonomisine sorunsuzca entegre olacak uysal işçiler ve daimi tatminsizlik içindeki tüketiciler üretmektir (Giroux, 2017).

Şirket mantığının okulları ele geçirmesiyle eğitim süreçleri; hesaplanabilirlik, verimlilik, öngörülebilirlik ve standartlaştırma gibi endüstriyel ilkelerle yönetilmeye başlanmıştır. George Ritzer'in belirttiği gibi, çevrimiçi kurslar ve teknolojik araçlarla eğitim mekanikleşmiş, öğretmen ile öğrenci arasındaki insani bağ ortadan kalkarak eğitim bir pazar malına evrilmiştir. Eğitim kurumları, öğrencilerin müşteriler olarak görüldüğü; üniversitelerse, yöneticilerinin şirket CEO'ları gibi davrandığı ticarethanelere dönüşmüştür (Ritzer, 2017). Dönüşümün karar alıcılarıysa çok uluslu şirketlerin patronları, teknokratlar ve sermayedarlardır. Eğitim programlarının içeriği, holdinglerin ve iş dünyasının siparişlerine göre yeniden tasarlanmıştır (Giroux, 2017).

Eğitimin sermaye lehine metalaşması, onu bir gösterge değerine indirgemiştir. Modern tüketim toplumunda nesneler ihtiyaçları gidermek için değil, sağladıkları sembolik statü ve hiyerarşi için tüketilir. Eğitim bu ekonominin en büyük göstergelerindendir (Baudrillard, 2020). Günümüzde diploma ve akademik unvanlar, taşıdıkları bilginin veya entelektüel derinliğin kanıtı olmanın ötesinde piyasa rekabetinde avantaj sağlayan, satın alınan ve bireye "soyluluk" katan mülkiyet nesneleridir. Bireyler, eğitim sürecini bir aydınlanma pratiği ya da anlam bulma aracı olarak değil, pazar içindeki değişim değerlerini artıracak "yatırım" ve sembolik sermaye birikimi olarak görürler (Berg, 2003).

Sermayenin iktidarında eğitim tüketim nesnesine indirgenmiştir. Bireyler piyasanın dayattığı bu eğitim metalarını tükettikçe toplumda kendine yer bulabileceğine inandırılır. Öğrenim hayatı kurumların tekelinde paketlenip satılan ürüne dönüşmüştür. Eğitim kurumları, bireyin iç dünyasını ve insani değerlerini yok sayarak onu piyasa odaklı, salt rekabetçi ve tüketim hırsıyla güdülenen şizofrenik bir varlık haline getirir (Illich, 1990). Piyasa eğitimi, sosyal mobilite veya fırsat eşitliği imkânı sunmaz; aksine, sömürü düzenini rasyonalize ederek meşrulaştırır.

4. SONUÇ

Tarihi ve sosyolojik gerçeklik, eğitimin insanlığı ileriye taşıyan masumane, tarafsız ve evrensel niteliğini yitirdiğini kanıtlamaktadır. Politik iktidarın ideolojik denetim arzusu ile kapitalist piyasanın sınır tanımaz kâr hırsı arasında araçsallaşan modern eğitim, bireyi ve toplumu içine hapsettiği derin yapısal krizin bizzat kendisidir. Okullar, öğrencinin potansiyelini, yaratıcılığını ve şahsiyetini açığa çıkaramamaktadır. Vadettiklerinin aksine okullar öğrencileri disipline eden, zihinleri farklılıklardan arındıran ve statükonun ihtiyaç duyduğu uysal insanı üreten fabrikalarıdır.

Modern paradigma, tüm toplumsal sorunların çözümünü eğitimde arayarak eğitimi fetişleştirmiş; fakat aynı eğitimin yarattığı eşitsizlik, yabancılaşma ve itaat kültürünü sistematik olarak örtbas etmiştir. Söylem düzeyinde fırsat vadeden eğitim gerçekte piyasa ideolojisinin gönüllü kurbanlarını yaratmıştır. Eğitimin neoliberal metalaşma süreci, bireyleri birer müşteri ve pazar nesnesi mertebesine indirirken; öğrenme eyleminin ahlâki, insani ve özgürleştirici boyutlarını görmezden gelmiştir.

Mevcut eğitim krizinden çıkış, sistemi oluşturan piyasa diliyle yapılacak yüzeysel ve ilerlemeci reformlarla mümkün değildir; zira bu reformların kendisi de sermayenin yeniden üretim stratejisinin bir parçasıdır. Modern eğitimin dayattığı bu rıza ve tüketim illüzyonunu kırabilmek için, eğitimin doğrudan ekonomik rasyonaliteden ve siyasi tahakkümden koparılması şarttır. Gerçek bir özgürleşme pratiği, okulun denetimci duvarlarına ve piyasanın metalaştırıcı kıskacına dışarıdan ve radikal bir eleştiri yöneltilmesiyle, sistemin görünmez hegemonik aygıtlarının ifşa edilmesiyle başlayabilir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Okul, İktidar, Metalaşma, Tüketim

Kaynakça

Baudrillard, J. (2020). *Tüketim toplumu* (N. Tutal ve F. Keskin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Berg, I. (2003). *Education and jobs: The great training robbery*. Clinton Corners, NY: Percheron Press.

Bourdieu, P. (2021). *Yeniden üretim: Eğitim sistemine ilişkin bir teorinin ilkeleri* (A. Sümer, L. Ünsaldı ve Ö. Akkaya, Çev.). Ankara: Heretik Yayınları.

Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.

Gatto, J. T. (2022). *Eğitim: Bir kitle imha silahı* (M. A. Özkan, Çev.). İstanbul: EDAM.

Giroux, H. A. (2007). *Eleştirel pedagoji ve neoliberalizm* (B. Baysal, Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Illich, I. (1990). *Tüketim köleliği* (M. Karaşahan, Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları.

Ritzer, G. (2017). *Toplumun McDonaldlaştırılması: Çağdaş toplum yaşamının değişen karakteri üzerine bir inceleme* (A. E. Pilgir, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Farklı Refah Rejimlerinde Gönüllülük ve Yaşam Memnuniyeti: Dört Avrupa Ülkesinin Karşılaştırmalı Analizi

Hilal Ceylan

Sosyoloji Marmara Üniversitesi
hilalceylans@gmail.com

Özet

Refah insanlık tarihinin en eski ve en temel arayışlarından biridir. İnsanlar tarih boyunca daha iyi yaşam koşullarına ulaşmak, sosyal risklere karşı korunmak ve güvenlik içinde yaşamak için çeşitli yollar geliştirmiştir. İlk dönemlerde refahın en önemli kaynağı aile olmuştur. Aile, bireylerin ekonomik, sosyal ve duygusal ihtiyaçlarını karşılayan birincil kurum olarak işlev görmüştür. Ancak modernleşme süreçleriyle birlikte devletin ve piyasanın devreye girmesi, refahın sağlanmasında aile kurumunun rolünü dönüştürmüştür.

Esping-Andersen'ın (1990) klasikleşmiş çalışması, refah devleti rejimlerini üç temel kurum üzerinden açıklamaktadır: devlet, aile ve piyasa. Bu üç aktör, sosyal risklere karşı refahın başlıca sağlayıcıları olarak görülmektedir. Esping-Andersen, devletin, piyasanın ve ailenin birbirleriyle kurduğu ilişkilere göre refah rejimlerini üç farklı tipte sınıflandırır: sosyal demokrat, liberal ve muhafazakâr rejimler. Bu sınıflandırma, refah devletlerinin hangi aktöre daha fazla ağırlık verdiğini ve sosyal riskleri nasıl yönettiğini ortaya koyar. Refah rejimleri üzerine yapılan diğer çalışmalar dördüncü tip olarak Güney Avrupa refah rejimlerini eklemişlerdir ve bu refah tipinde aile kurumunun önemini vurgulamışlardır (Ferrera, 1996). Bu doğrultuda, mevcut çalışma refah rejimlerini dört tip üzerinden ele almaktadır.

Bununla birlikte, günümüzde refahın dağıtımında yalnızca bu üç aktör değil, aynı zamanda sivil toplum kuruluşları (STK'lar) ve gönüllü kurumlar da önemli bir rol üstlenmektedir (Evers, 1995). STK'lar devlet, aile ve piyasa ile iş birliği yaparak hizmet sunmakta, toplumsal farkındalık yaratmakta ve bireylerin iyi oluşunu geliştirmektedir. Bu nedenle, refah rejimlerinin analizinde STK'ların katkısını göz ardı etmek mümkün değildir. Özellikle son yıllarda artan toplumsal ihtiyaçlar ve kamu kaynaklarının sınırlılığı, sivil toplumun refah üretimindeki tamamlayıcı rolünü daha görünür hale getirmiştir (van der Veen, 2012). Bu durum, sivil toplumun refah sistemleri içerisindeki konumunun yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla, refah rejimlerinin kurumsal yapısını anlamak için yalnızca devlet, aile ve piyasa üçlüsüne odaklanmak yeterli değildir; sivil toplumun giderek artan katkısı da dikkate alınmalıdır.

Salamon ve Anheier (1998) kar amacı gütmeyen kuruluşların (nonprofit organization) farklı refah rejimleri içindeki gelişimini ve kurumsal biçimlenişini kültürel, sosyal ve ekonomik faktörlerin nasıl farklılaştığını göstererek Sosyal Kökenler Teorisi (Social Origins Theory) çerçevesinde açıklamıştır. Gönüllülük literatürü incelendiğinde, çalışmaların büyük ölçüde gönüllülüğün zihinsel sağlık ve psikolojik iyi oluş üzerindeki etkilerine odaklandığı görülmektedir (Clary et al., 1998; Stukas et al., 2014). Bununla birlikte, gönüllülüğün yaşam memnuniyeti üzerindeki etkisinin refah rejimleri bağlamında karşılaştırmalı olarak ele alındığı çalışmaların sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum, literatürde önemli bir boşluğa işaret etmektedir.

Bu çalışmada, STK'lar aracılığıyla gerçekleştirilen gönüllülük faaliyetlerinin yaşam memnuniyetini artırıp artırmadığını ve bu etkinin refah rejimleri arasında ne ölçüde farklılaştığını inceleyerek söz konusu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel hipotezi, STK'lar aracılığıyla gerçekleştirilen gönüllülük faaliyetlerinin yaşam memnuniyetini artırdığı ancak farklı refah rejimlerinde etkinin refah rejimine bağlı olarak değişeceği yönündedir. Gönüllülüğün, bireylerin toplumsal aidiyet duygusunu güçlendirdiği, sosyal ağlarını genişlettiği ve sosyal sermaye birikimini artırarak psikolojik iyi oluşu desteklediği literatürde belirtilmiştir (Putnam, 2000; Wilson & Musick, 2008). Araştırmada dört farklı refah rejimi ele alınmıştır:

- Sosyal demokrat rejim örneği olarak İsveç,
- Kıta Avrupası/korporatist rejim örneği olarak Avusturya,
- Liberal rejim örneği olarak Birleşik Krallık,
- Güney Avrupa refah rejimi örneği olarak İtalya.

Bu ülkeler, Avrupa Sosyal Araştırması'nın (European Social Survey-ESS) onuncu dalgasından (2020-2022) elde edilen verilerle incelenmiştir. ESS, Avrupa'da toplumsal değerleri, tutumları ve davranışları ölçen en kapsamlı veri setlerinden biridir. Veri setinin genişliği ve güvenilirliği, gönüllülük ile yaşam memnuniyeti arasındaki ilişkinin farklı ülkeler ve rejimler bağlamında karşılaştırmalı olarak incelenmesine olanak tanımaktadır.

Metodolojik olarak, hipotezi test etmek için lojistik regresyon analizi kullanılmıştır. Analiz, dört farklı refah rejiminde gönüllülüğün yaşam memnuniyeti üzerindeki etkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Aşamalı regresyon (stepwise regression) analizinde birinci aşamada bağımlı değişken olarak yaşam memnuniyeti ele alınmış ve diğer bağımsız değişkenler (cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, medeni durum, istihdam durumu, öznel sağlık algısı, öznel gelir değerlendirmesi ve yerleşim yeri büyüklüğü) modele dahil edilmiştir. İkinci aşamada STK'lar üzerinden gönüllülük değişkeni eklenip modelin açıklayıcılığındaki değişim incelenmiştir. Bu kontrol değişkenleri, modelin açıklayıcılığını artırarak gönüllülüğün etkisinin daha net biçimde ortaya konmasını sağlamaktadır.

Elde edilen bulgular, STK'lar aracılığıyla yapılan gönüllülük faaliyetlerinin yaşam memnuniyeti üzerinde anlamlı ve olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, gönüllülüğün yalnızca toplumsal fayda sağlamakla kalmadığını, aynı zamanda bireysel düzeyde psikolojik ve sosyal faydalar da ürettiğini ortaya koymaktadır. Bulgular gönüllülüğün yaşam memnuniyeti üzerindeki açıklayıcı gücün sınırlı da olsa istatiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde olduğunu göstermektedir. Liberal (Birleşik Krallık) ve muhafazakâr (Avusturya) refah rejimlerinde bağımsız değişkenin açıklayıcı gücü oldukça yakınken, Güney refah rejiminde (İtalya) en düşük açıklayıcı güce sahiptir. Sosyal demokrat rejimde (İsveç) ise gönüllülüğün yaşam memnuniyeti üzerindeki etkisinin görece daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir.

Bu farklılıklar, doğrudan nedensel çıkarımlar yapılmaksızın, refah rejimlerinin kurumsal özellikleri ve devlet, piyasa, aile ve sivil toplum ilişkilerinin genel yapısı çerçevesinde yorumlanabilir. Örneğin, sosyal demokrat rejimlerde güçlü sosyal politikalar ve yüksek kurumsal güven düzeyi, gönüllülüğün bireysel iyi oluş üzerindeki etkisini destekleyici bir bağlam sunuyor olabilir. Bu farklılıklar, gönüllülüğün evrensel bir değer olmakla birlikte, her rejimde farklı kurumsal bağlamlarda şekillendiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, gönüllülük faaliyetleri, farklı refah rejimlerinde yaşam memnuniyetini artıran ortak bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu bulgu, refah rejimlerinin yapısal farklılıklarına rağmen gönüllülüğün evrensel bir değer taşıdığını göstermektedir. Çalışma, gönüllülüğün yalnızca sosyal hizmetlerin tamamlayıcısı değil, aynı zamanda bireylerin yaşam kalitesini yükselten bir mekanizma olduğunu vurgulamaktadır.

Bu araştırma gönüllülüğün yaşam memnuniyeti üzerindeki etkisini farklı refah tiplerinde ampirik olarak inceleyerek, refah rejimlerinin analizine yeni bir boyut eklemektedir. STK'ların refah dağıtımındaki rolünü daha görünür hale getirerek, devlet, aile ve piyasa üçlüsüne dördüncü bir aktör eklemektedir. Bu yönüyle çalışma, refah analizlerinde daha kapsayıcı bir çerçeve önermektedir.

Politika yapıcılar açısından bu bulgular, gönüllülük faaliyetlerini teşvik eden mekanizmaların geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir. Gönüllülük, yalnızca sosyal hizmetlerin yükünü hafifletmekle kalmaz, aynı zamanda bireylerin yaşam memnuniyetini artırarak toplumsal uyumu güçlendirir. Bu nedenle, refah politikalarının tasarımında gönüllülüğün desteklenmesi kritik öneme sahiptir. Bu kapsamda, gönüllülüğü teşvik eden kurumsal ve yasal düzenlemelerin geliştirilmesi önemli bir politika alanı olarak öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yaşam Memnuniyeti, Gönüllülük, STK'lar, Refah Devletleri Rejimleri

Kaynakça

Clary, E. G., Snyder, M., Ridge, R. D., Copeland, J., Stukas, A. A., Haugen, J., & Miene, P. (1998). Understanding and assessing the motivations of volunteers: A functional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 1516–1530. https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.6.1516

Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Polity Press.

Evers, A. (1995). Part of the welfare mix: The third sector as an intermediate area. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 6(2), 159–182. http://www.jstor.org/stable/27927470

Ferrera, M. (1996). The 'Southern Model' of welfare in social europe. *Journal of European Social Policy*, 6(1), 17–37. https://doi.org/10.1177/095892879600600102

Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon and Schuster.

Salamon, L. M., & Anheier, H. K. (1998). Social origins of civil society: Explaining the nonprofit sector cross-nationally. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 9(3), 213–248. https://doi.org/10.1023/A:1022058200985

Stukas, A. A., Hoye, R., Nicholson, M., Brown, K. M., & Aisbett, L. (2014). Motivations to volunteer and their associations with volunteers' well-being. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 45(1), 112–132. https://doi.org/10.1177/0899764014561122

van der Veen, R. (2012). Risk and the welfare state risk, risk perception and solidarity. In R. van der Veen, M. Yerkes, & P. Achterberg (Eds.), *The transformation of solidarity: Changing risks and the future of the welfare State* (pp. 13–30). Amsterdam University Press. https://www.jstor.org/stable/j.ctt46mw53

Wilson, J., & Musick, M. (2008). Citizenship and Prosocial Behavior. In D. F. Burlingame & D. C. Hammack (Eds.), *Volunteers : A Social Profile* (20). Indiana University Press.

Yabancılaşmanın Ötesinde: Rezonans Teorisi, Ritüel ve Aşkınlık Üzerinden Modernite Eleştirisi

Elif Beyza Yiğit

Medeniyetler Araştırmaları İbn Haldun Üniversitesi
elif.yigit@stu.ihu.edu.tr

Özet

Modernite, insanın imkânlarının benzeri görülmemiş ölçüde genişlemesiyle birlikte derinleşen bir yabancılaşma deneyimiyle de karakterize edilmiştir. Hegel, Rousseau, Karl Marx'dan Frankfurt Okulu'nun erken dönem eleştirilerine ve günümüz sosyal teorilerine kadar uzanan çizgide yabancılaşma, yalnızca psikolojik bir durum olarak değil, modern toplumsal örgütlenmenin yapısal bir özelliği olarak ele alınmıştır. Teknolojik hızlanma, bürokratik rasyonelleşme ve toplumsal ilişkilerin metalaşması gibi süreçler, anlamlı dünya ilişkilerinin sistematik biçimde aşınmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Hartmut Rosa'nın rezonans teorisi, yabancılaşmayı teşhis etmek ve ona bir yanıt geliştirmek açısından en dikkat çekici çağdaş yaklaşımlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışma, Rosa'nın rezonans kavramının modern yabancılaşmaya ne ölçüde bir çözüm sunduğunu incelemekte. Bu çalışmada özellikle İslamî pratikler ve epistemolojiler bağlamında dinî geleneklerin bu çerçeveyi nasıl derinleştirebileceğini tartışılmaktadır.

Çalışmanın ilk kısmı, Rosa'nın düşüncesini eleştirel teori geleneği içinde konumlandırmaktadır. Karl Marx'ta başlayan ve Frankfurt Okulu düşünürleri tarafından geliştirilen yabancılaşma tartışmaları, Rosa'da yeni bir yorum kazanır. Rosa'ya göre yabancılaşma, yalnızca emek süreçlerinden kopuş değil, aynı zamanda dünyanın "sessizleşmesi" (Weltverstummen) olarak anlaşılmalıdır. Bu durumda birey, dünyayı artık anlamlı ve karşılık veren bir bütün olarak değil; kontrol edilmesi, optimize edilmesi ve tüketilmesi gereken bir nesne olarak deneyimler. Rosa, modernitenin teknolojik, toplumsal ve deneyimsel düzeylerde işleyen bir hızlanma mantığıyla hareket ettiğini ve bunun "hızlı durağanlık" (rasender Stillstand) olarak adlandırdığı bir paradoksa yol açtığını ileri sürer. Sürekli hareket ve yenilik içinde olan bireyler, anlamlı ilişkiler kurma kapasitesinde bir duraklama yaşamaktadır ve bu durum yabancılaşmaya yol açmaktadır.

Bu bağlamda rezonans, yabancılaşmanın karşıtı bir ilişki biçimi olarak öne sürülür. Rezonans, özne ile dünya arasında karşılıklı etkileşim ve dönüşümün gerçekleştiği, araçsallaştırıcı olmayan bir ilişki tarzını ifade eder. Rosa'ya göre rezonans, belirli yapısal koşullar altında ortaya çıkan bir ilişki tarzıdır ve dört temel unsur içerir. İlk olarak, özne ile dünya arasında bir "dokunulma" ya da etkilenme (Affizierung) söz konusudur; birey dünyadan gelen bir çağrıya açık olmalıdır. İkinci olarak, bu çağrıya karşı öznenin yanıt verme (Antwort) kapasitesi gerekir; rezonans tek taraflı değil, karşılıklıdır. Üçüncü olarak rezonans ilişkisi, hem öznenin hem de dünyanın dönüşüme uğradığı (Transformation) bir süreçtir; bu nedenle sabit değil dinamik bir ilişkidir. Son olarak, rezonans kontrol edilemezlik (Unverfügbarkeit) özelliği taşır; yani planlanamaz, üretilemez ve araçsallaştırılamaz. Bu nedenle rezonans, modernitenin hesaplanabilirlik, kontrol ve hızlanma ilkeleriyle gerilim içindedir ve alternatif bir ilişkisellik imkânı sunar. Rosa, rezonansın farklı eksenlerinden söz eder: yatay eksen (insanlar arası ilişkiler), diyagonal eksen (nesneler ve faaliyetlerle kurulan ilişkiler) ve dikey eksen (aşkınlık ya da nihai gerçeklikle kurulan ilişki). Her ne kadar Rosa dinin dikey rezonans açısından önemli bir alan olduğunu kabul etse de, onun yaklaşımı büyük ölçüde seküler bir çerçeve içinde kalmaktadır. Bu durum, rezonansın dinî geleneklerle daha derinlikli bir etkileşim olmaksızın tam anlamıyla kavranıp kavranamayacağı sorusunu gündeme getirir.

Çalışmanın ikinci kısmı, Byung-Chul Han'ın modernite eleştirisini Rosa'ya tamamlayıcı ve eleştirel bir perspektif olarak ele almaktadır. Han, özellikle ritüellerin ortadan kalkışı ve zamanın parçalanması üzerinden çağdaş yabancılaşma biçimlerini analiz eder. Ritüellerin Yok Oluşu ve Zamanın Kokusu gibi eserlerinde Han, modern öznenin sürekli üretkenlik ve kendini optimize etme baskısı altında yaşadığını, bunun ise dikkat dağınıklığına ve derinlik kaybına yol açtığını ileri sürer. Han'a göre ritüeller, yalnızca tekrar eden eylemler değil; anlamı sabitleyen, zamansal süreklilik oluşturan ve bireyin dünyada yerleşmesini mümkün kılan yapılardır. Ritüellerin çözülmesi, dolaylı olarak rezonans imkânının da zayıflamasına neden olmaktadır. Katolik ilahiyat temelli Han'ın modernite ve Rosa eleştirisinde dinin ve tekrardan ibaret olan ritüellerin ele alınması, bu çerçevede İslam'la ve namaz gibi ibadetlerle ilişkilendirme konusunda bir kıyas zemini oluşturmaktadır.

Rosa ile Han arasındaki bu diyalog hem yakınlaşma hem de gerilim noktaları barındırır. Her iki düşünür de modernitenin zaman algısı ve anlamlı ilişkilerin kaybı üzerinden tanımlanabileceği konusunda hemfikirdir. Ancak bu zaman algısının nasıl işlediğine dair fikirleri ayrışmaktadır. Rosa'ya göre bu durum ağırlıklı olarak bir hızlanmadan ibaretken, Han zamanın asenkronizeleşmesinden, yani bir akış halinden atomize edilmiş ve bölünmüş bir zaman algısından bahseder. Bunun dışında çözüm önerileri bakımından da iki isim farklılaşır. Rosa, modern kurumlar içinde rezonansın yeniden tesis edilebileceğine dair temkinli bir iyimserlik taşırken; Han, geç modern kapitalizmin yapısal olarak tefekkür ve derinlik ile bağdaşmadığını savunarak daha karamsar bir tablo çizer. Bu çalışma, bu gerilimin önemli bir teorik boşluğa işaret ettiğini ileri sürmektedir: ritüelleşmiş, bedensel ve aşkınlıkla

ilişkili pratiklerin yabancılaşmaya karşı bir imkân olarak yeterince teorize edilmemiş olması. Bunun ötesinde ortodoks olarak nitelendirilebilen, yani somut sınırları bulunan ve zamanın etkisiyle liberalleşmemiş bir dinî geleneğin kapsamında da dikey rezonans ekseninin devreye girebileceği bu çalışmanın iddiaları arasında.

Çalışmanın amacı, bu boşluğu tartışıp İslamî geleneklere yönelerek ele almaktadır. Özellikle namaz, zikir gibi yaygın ve sürekli pratikler ve tasavvufî düşünce, bireyin zaman, benlik ve aşkınlıkla kurduğu ilişkiyi yeniden yapılandıran "bedenselleşmiş epistemolojiler" olarak incelenmektedir. Modern hayatın parçalanmış zaman anlayışının aksine, İslamî ritüeller döngüsel ve ritmik bir zaman tecrübesi sunar. Günde beş vakit namaz, bireyin gündelik hayatını kesintiye uğratarak onu aşkın bir ufka yönlendirir ve böylece duraklama, farkındalık ve yeniden uyumlanma imkânı sağlar.

Bunun yanı sıra tasavvufî gelenekler, insanı özünde ilişkisel bir varlık olarak kavrar ve kalbi algının ve idrakin merkezi olarak konumlandırır. Kuşeyrî Risâlesi gibi klasik metinlerde, nefis terbiyesi, zikir ve manevi arınma pratikleri, insanın ilahî olanla uyumlu bir ilişki kurmasının yolları olarak ele alınır. Bu pratikler, yalnızca öznel deneyimler değil; varlığın ilişkisel doğasına dayanan ontolojik bir rezonans biçimi olarak yorumlanabilir. Rosa'nın teorisinde bilhassa dikey rezonans eksenine uyup, rezonans şartlarını yerine getirdiği de bu çalışmanın fikirleri arasında.

Bu çalışma, Rosa'nın rezonans teorisini Han'ın modernite eleştirisi ve İslamî geleneklerle birlikte ele alarak daha bütüncül bir çerçeve önermektedir. Rezonans kavramının önemli bir analitik araç sunduğu kabul edilmekle birlikte, bu kavramın ancak somut pratikler ve metafizik çerçevelerle desteklendiğinde tam anlamıyla işlevsel hale gelebileceği savunulmaktadır. Bu bağlamda dinî gelenekler yalnızca sembolik kaynaklar değil, aynı zamanda modernitenin hâkim araçsallaştırıcı mantığına alternatif pratik ve epistemolojik imkânlar sunmaktadır. Bu bağlamda bu teoride yer verilen dinin, modern anlamda bir spiritüellikten ziyade geleneksel anlamda zorunlulukları ve somut kuralları olan bir din anlayışıyla da ilişkilendirilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, yabancılaşmanın aşılmasının yalnızca kurumsal reformlar ya da bireysel tutum değişiklikleriyle mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Bunun yerine, rezonansın teorik bir kavram olmanın ötesine geçerek somut pratikler içinde nasıl mümkün kılındığının gösterilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda İslamî ritüeller ve tasavvufî pratikler, Rosa'nın tanımladığı rezonansın temel şartlarını bedensel ve zamansal olarak somutlaştıran yapılar olarak okunabilir. Özellikle namaz ve zikir gibi düzenli ve ritmik pratikler, modernitenin parçalanmış ve hızlanmış zaman anlayışını kesintiye uğratarak öznenin dünya ve aşkınlıkla kurduğu ilişkiyi yeniden yapılandırır. Bu durum, rezonansın yalnızca teorik bir imkân değil, belirli disiplinler ve pratikler aracılığıyla sürdürülebilir bir ilişki biçimi olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle çalışma, rezonans teorisini dinî gelenekler üzerinden yeniden düşünmeye açarak, modernitenin araçsallaştırıcı mantığına karşı hem teorik hem de pratik bir alternatif önermektedir.

Anahtar Kelimeler: yabancılaşma, modernite, rezonans, ritüel, tasavvuf

Kaynakça

Rosa, Hartmut. *Resonance: A Sociology of Our Relationship to the World.* Cambridge: Polity Press, 2019.

Rosa, Hartmut. *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*. New York: Columbia University Press, 2013.

Rosa, Hartmut. *Beschleunigung und Entfremdung: Entwurf einer kritischen Theorie spätmoderner Zeitlichkeit*. 10th ed. Berlin: Suhrkamp, 2024.

Han, Byung-Chul. *Ritüellerin Yok Oluşu*. İstanbul: Metis Yayınları, 2022.

Han, Byung-Chul. *Zamanın Kokusu*. İstanbul: Metis Yayınları, 2019.

Henning, *Christoph. Theorien der Entfremdung zur Einführung*. 2. Genişletilmiş Baskı, Hamburg: Junius, 2020.

Israel, Joachim. *Alienation: From Marx to Modern Sociology. A Macrosociological Analysis*. Boston: Allyn & Bacon, 1971.

Kuşeyrî, Abdülkerim. *er-Risâle*. Çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2003.

MICHEL FOUCAULT'NUN DÜŞÜNCESİNDE SUÇUN ARKEOLOJİSİ: SOSYOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME

Esra Odacı

Sosyoloji Marmara Üniversitesi
esraodacii@gmail.com

Özet

Sosyolojik bir okumayla toplumsal bir hastalık olarak tanımlayabileceğimiz suç, zaman ve mekândan bağımsız olarak tüm toplumların ortak problemidir. İnsanın tarih sahnesine çıktığı andan itibaren mevcut düzene ait yazılı ve yazılı olmayan normların dışında kalan, sapma olarak değerlendirilen eylemlerdir. Bu tip eylemleri gerçekleştiren bireyler suçlu ilan edilir.

Suç sorunu, sosyal düzenin korunması için her iktidarın mücadele ettiği bir olgudur. Oysa toplumsal yapı, insanın doğası ve tarih ile suçun çok boyutlu bir ilişkisi vardır. Her dönemin ve toplumun suça ve suçluya yaklaşımı değişen normlar nedeniyle farklılık gösterir. Kendi tarihimizden bir örnekle somutla ştırmak gerekirse,1960 ve 1980 yıllarında ordu tarafından yapılan darbeler halkın kendi iradesiyle seçtiği iktidarı birer suçluya dönüştürmüştür. Singapur'da sakız satmanın ya da çiğnemenin yasak olm ası veyahut 19. yüzyılda nedensizce işlenen suçların akıl sağlığı sorunu olarak tedavi edilmesi gereken bir patolojiye dönüşümü de bu konuya örnek olarak verilebilir.

Suç kaçınılmaz bir şekilde suçlunun bireysel olarak bütün topluma ve toplumsal düzene karşı gerçekleştirdiği bir eylemdir. Bu nedenle suç toplumsal bir olgu olmanın ötesinde doğası gereği bireysel yanı da olan bir olgudur. Düzenin devamlılığına muhtaç olan iktidar, toplumu her yönden kuşatma arzusu içindedir. Yasalar da bu noktada devreye girer. Yasa, iktidarın ideolojisini ve söylemlerini

yaymak için kullandığı en temel mekanizmadır. Ve suç, bu yasalarla belirlenir. Nitekim suçlu, yasaklı eylemi kolektif iradenin temsili olan toplumsal sözleşmeye yani yasaya karşı gerçekleştirmektedir.

Ancak suç ve suçlu alternatif perspektiflerle de okunabilir. Mesela suçluların itkileri farklı olsa da suçu bir başkaldırı biçimi olarak ele alırsak yasalara karşı gelmek toplumsal adaletsizliğe isyanı temsil eder . Toplumun karanlık kişilikleriyle yakından ilgilenen Fransız düşünür Michel Foucault da suçu ve suçluyu alternatif bir okumayla ele alır.

İktidar, söylemlerini kendi çıkarlarını gözeterek kurar ve yasa, iktidarın söylemlerinin temelini oluşturur. Bu anlamda yasa ve iktidar birbirini hem besler hem de meşrulaştırır. Kapitalist sisteme geçişle paralel olarak ihtiyaç duyulan itaatkâr ve verimli bedenlerin üretimine de katkıda bulunan insan yaşamının ve nüfusunun aşırı yönetimi, yasalarla kurumsallaştırılmış ve insanı her yerden kuşatıp inşa eden biyo-iktidarın doğuşuyla sonuçlanmıştır. Ancak bu kuşatma ve özne inşası suçu önleyememiştir ve Foucault bu noktada iktidarın suçu stratejik olarak kullandığını öne sürer. Bu iktidarın başarısızlığı değil, asıl başarısıdır. Suç iktidara gözetleme ve denetleme politikalarını oluşturmak için bir meşruiyet zemini sağlar.

Biyo-iktidar için suçlunun bir diğer işlevi suç korkusu oluşturmaktır. Böylece toplum, inşa edilen güvenlik kaygısıyla iktidara itaat etmekte bir beis görmeyecektir. Bu korku iklimi özgürlük alanlarının daraltılmasını, gözetimin arttırılmasını ve dolayısıyla iktidarın özneyi kontrol etmesini rasyonelleştirir. Bütün bunları da kurumlar aracılığıyla gerçekleştirir ve toplumsal düzeni bir fabrika sistemine dönüştürür. Yasaya ait olan disiplin mekanizması ile bireyleri inşa eder. Bu açıdan özne, toplumsal düzeni kuşatan biyo-iktidar için hem ürün hem de üretici konumundadır. Foucault'ya göre insan, iktidarın tam denetimi altında bir Panopticon düzeninde yaşamaktadır.

Söz konusu düzenin devamlılığı için suç ve suçlunun üretimi gereklidir. Yasa, hukuk aracılığıyla suçluyu cezalandırırken temel gayesi adaleti sağlamaktır. Çünkü hukuk özünde adalet dağıtması gereken bir kurumdur. Oysa mümkün olan adalet, iktidarın adaletidir.

İktidar suçu ve suçluyu taşeron bir firma olarak hapishanede üreterek kendi pozisyonunu gizlemektedir. Suçun yeniden üretimi için merkezi konuma sahip olan hapishaneler hala temel bir ceza yöntemi olarak işlev görmektedir. Hapishanede bir araya gelen mahkûmlar uzmanlıkları ile bir suç ağı oluşturur. Ayrıca hapishaneden çıkan eski mahkûm toplumdan dışlandığında tekrar suç işleme eğilimine sahiptir.

Foucault'nun "Yasallığın camera obscura'sı," olarak betimlediği hapishaneler, yasalara uyan çoğunluğun görmezden geldiği kurumlardır. Kişinin yasayı ihlal etmesi özgürlüğünün elinden alınması ile sonuçlanır. Suçu toplumdan tecrit eden hapishane, suçlu için bir 'network' sahasına dönüşür. Foucault'ya göre bunun sebebi suçun ve suçlunun iktidarın denetim alanını genişletmesine ve meşruiyet kazandırmasına yardım etmesidir. Bu nedenle suç ve suçlu, ıslah etmekten çok 'network' noktaları haline gelen ceza yöntemleri ile bilinçli olarak yeniden üretilmektedir.

Peki Foucault'nun perspektifindeki kör noktalar nelerdir? Çalışmanın son aşamasında her şey Foucault'nun iddia ettiği gibi bir iktidar inşasından mı ibaret, yoksa insan doğasındaki kötülük ve suç ilişkisinin göz ardı edilemez bir olgu mu olduğunu Hannah Arendt'in 'kötülüğün sıradanlığı' vurgusuyla sorgulandı. Bu noktada Foucault'nun cinsel suçlara karşı olan çok tartışmalı yaklaşımı da ele alındı. Judith Butler ile birlikte Foucault'nun insan bedenini pasif bir nesne olarak ele alışı eleştirildi. Baudrillard ile insanlık, kötülük ve suç arasındaki tarihi ilişkiye değinirken Habil ile

Kabil'in anlatısındaki Foucault'nun her şeyi inşa eden iktidarının henüz var olmadığı o ana odaklanarak suçun ve kötülüğün insan doğası ile ilişkisi irdelendi. Ayrıca Baudrillard'ın simülasyon kuramı ve Chul Han'ın psikopolitika, dijital panopticon, performans toplumu gibi kavramları ile Foucault'nun güncelliği tartışmaya açıldı.

Ne var ki bu çalışmanın odağı olan suç olgusu bağlamında Foucault, suçu -her şeye rağmen- toplumsal bir lanet olarak değerlendirmektense bir direniş imkânı olarak görür. Suçlu, benliği iktidar kurumlarında terbiye edilmiş bir bireydir. Onu terbiye edenler de -anne-babası, öğretmenleri, doktorları vs.- yine iktidarın kurumlarında inşa edilmiş öznelerdir. Her şeye rağmen suçlu, iktidarın yasalarını çiğneyerek onun söylemlerine başkaldırmıştır. Bu düzlemde ele alındığında suçlu, Foucault için direnişin imkânını temsil eder. Suç, iktidarın bütün kuşatmasına rağmen bireyin doğası gereği hiçbir zaman kontrol altına alınamayacağının en somut kanıtıdır.

Çalışmanın temel tezi, Michel Foucault'nun kuramsal çerçevesinin ışığında, suçun ve suçlunun sadece iktidarın düşmanı değil, toplumu gözetleme ve denetleme mekanizmalarını meşrulaştırmak noktasında dostluğu ve bu nedenle sürekli üretilen bir özne haline gelen suçlu birey üzerine inşa edilmiştir. Suçun yokluğu gözetleme ve kontrol mekanizmalarının -güvenlik kamerası, polis, polis muhbirliği yapan suçlular vs.- sonu ve dolayısıyla Panopticon düzeninin sonu demektir. Sürekli hale gelen güvenlik tehdidi bireyi 'yönetilmeye' razı hale getirir.

Bu çalışmanın bağlamı geleneksel ve modern hukuk sisteminin ayrımını yapabilmek adına ve suç ile suçlu kavramlarının zaman içinde geçirdiği değişimleri inceleyebilmek için Aydınlanma düşüncesi öncesi ve sonrası olarak iki döneme ayrıldı. Foucault'nun deyimiyle Fransız Devrimi getirdiği Aydınlanma düşüncesiyle paradigmada bir 'kopma' anına sebep oldu ve modern hukuk insan hayatına pozitivist bir bakış açısı getirdi.

Çalışmanın bulgularına baktığımızda modern cezalandırma yöntemlerinin yani hapishane sisteminin suç oranlarını azaltma konusundaki negatif üretkenliği göze çarpmaktadır. Bu sisteme devam etme ısrarı iktidarın suçluyu stratejik bir kontrol mekanizması olarak kullanması ile ilişkilendirilmiştir.

Michel Foucault'nun arkeolojik düşünce yöntemini temel alan bu çalışma; hukuk felsefesi, suç sosyolojisi, ceza ve adalet sistemlerine odaklanarak literatür taraması tekniği ile ortaya koyulmuş sosyolojik bir incelemedir. Michel Foucault'nun metinleri ve söyleşilerine dayanarak yapılan bu çalışmada hukuki çerçeve sosyolojik bir bakış açısıyla sunulmaktadır. Bu çalışma suç olgusunun tarihsel dönüşümü ile birlikte iktidar mekanizmalarıyla olan ilişkisini kuramsal bir çerçevede ele almaktadır.

9Söz konusu çalışma suç sosyolojisi ve Foucault literatürüne katkı sunarak suçu bir direniş imkânı ve öznenin tamamen tahakküm altına alınmasının imkansızlığının bir göstergesi olarak değerlendirmesiyle alternatif bir bakış açısı sunmaktadır. İktidarı, denetim ve gözetleme mekanizmalarını derinlemesine analiz eden Foucault'nun suçu iktidara karşı "insan bireyselliğinin parlak bir itirazı" olarak ele alışı göz ardı edilmiştir. Söz konusu boşluk, bu çalışmanın yapılmasındaki asıl etkendir. Çalışmanın özgünlüğü Foucault'nun kavramları ile günümüzde suçun toplumsal dinamikler içindeki yerini anlamaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Foucault, Suç, Ceza, Hapishane, Biyo-iktidar

Kaynakça

Arendt, Hannah. 2022. *Kötülüğün Sıradanlığı: Adolf Eichmann Kudüs'te*. İstanbul: Metis Yayınları.

Baudrillard, Jean. 2011. *Simülakrlar ve Simülasyon*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

—. 2013. *Foucault'yu Unutmak*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları.

— . 2022. *Şeytana Satılan Ruh ya da Kötülüğün Egemenliği*, Çev., Oğuz Adanır. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Butler, Judith. 2002. "*Bodies and power, revisited*". Radical Philosophy. Ağustos: 13-19.

Chul-Han, Byung. 2021. *Şeffaflık Toplumu*. İstanbul: Metis Yayınları.

— . 2021. *Şiddetin Topolojisi*. İstanbul: Metis Yayınları.

— . 2022. *Psikopolitika: Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri*. İstanbul: Metis Yayınları.

Foucault, Michel, röportaj yapan: Jean Le Bitoux. 1978. Şen / Gey Bilim (10 Temmuz), ss. 258-274.

—. 2001. *Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

—. 2001. Power. New York: The New Press.

—. 2001. *Yapısalcılık ve Postyapısalcılık*. İstanbul: Birey Yayıncılık.

—. 2004. *"What is an author?"* Reading Architectural History içinde, derleyen Dana Arnold, ss.71-83. New York: Routledge.

—. 2013. *Güvenlik, Toprak, Nüfus: Collegé De France Dersleri (1977-1978)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

—. 2015. *İktidarın Gözü: Seçme Yazılar 4*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

—. 2015. *Biyopolitikanın Doğuşu Collége De France Dersleri (1978-1979)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

—. 2015. *Büyük Kapatılma: Seçme Yazılar 3*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

—. 2016. *Entelektüelin Siyasi İşlevi: Seçme Yazılar 1*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

—. 2016. *Özne ve İktidar: Seçme Yazılar 2*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

—. 2017. *Cinselliğin Tarihi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

—. 2017. *Klasik Çağda Deliliğin Tarihi: Akıl ve Akıl Bozukluğu*. Ankara: İmge Kitabevi.

—. 2018. *"The Return of Pierre Rivière".* Foucault At The Movies içinde, derleyen Clare O'Farrell. New York: Columbia University Press. Ss. 159-171.

—. 2018. *"Werner Schroeter and Michel Foucault in Conversation".* Foucault At The Movies içinde, derleyen Clare O'Farrell. New York: Columbia University Press. Ss. 179-193.

—. 2019. *Herculine Barbin Namıdiğer Alexina B*. İstanbul: Sel Yayıncılık.

—. 2019. *Hapishanenin Doğuşu: Gözetim Altında Tutmak ve Cezalandırmak.* Ankara: İmge Kitabevi.

—. 2021. *Toplumu Savunmak Gerekir.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

—. 2021. *XIX. Yüzyılda Bir Aile Cinayeti: Annemi, Kız Kardeşimi ve Erkek Kardeşimi Katleden Ben, Pierre Rivière*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

—. 2022. *Bilginin Arkeolojisi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

—.2023. *Hapishaneye "Alternatifler"*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

—. 2023. *Tehlike, Suç ve Haklar: Michel Foucault ile Jonathan Simon'ın Söyleşisi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Lotringer, Sylvère. 1996. *Foucault Live (Interviews, 1961-1984*), Çev., Lysa Hochroth ve Johnston. New York: Semiotext(e).

Urhan, Veli. 2010. *Foucault / Fikir Mimarları - 24*. İstanbul: Say Yayınları.

8. Oturum
Felsefe

Oturum Başkanı: Abuzer Dişkaya

Seminer Salonu 2
8 Mayıs Cuma
09:30-11:00

Beyza Nur Aktaş

Dikey Enaktivizm: Dini Deneyime Bütüncül Bir Yaklaşım

Erva Keziban Ak

Deprem Doğal Bir Kötülük müdür? Fenomenolojik Bir Eleştiri

Mehmet Akif Çetin

Dilin Anlamsızlığı

Resul Yüksel

İlahi Buyruk Teorisi Açısından Euthyphron İkilemine Bir Çözüm Denemesi

Nazire Çakıröz

İnsan Varoluşu Açısından Acının Önemi

Dikey Enaktivizm: Dini Deneyime Bütüncül Bir Yaklaşım

Beyza Nur Aktaş

İslami İlimler İbn Haldun Üniversitesi
noorbaouiza@gmail.com

Özet

Dini deneyimler sıklıkla Bilişsel Din Bilimleri (BDB) ve fenomenolojik yaklaşımlar aracılığıyla analiz edilmiştir. BDB, dinin; insan zihninin evrimsel süreçte başka amaçlar için geliştirdiği sıradan bilişsel mekanizmaların bir yan ürünü olduğunu öne sürer. Enaktif model ise bedenlenmiş bilişi merkeze alır. Ancak bu yaklaşımlar, dini deneyimin ritüel anındaki etkilerini incer. Dini deneyimlerin bireyin gündelik hayatına yansımaları ve etik yönlendirmelerini genellikle göz ardı edilmektedir. Bu çalışma, dini deneyimlerin sadece ritüel anında değil, deneyimler dışında da bir etik fail oluşturma sürecine katkıda bulunduğunu göstererek söz konusu eksikliği gidermeyi amaçlamaktadır. İslam dinindeki namaz ibadetini esas alarak; namazın bir Müslümanın hayatını ve zihin yapısını sadece deneyim anında değil, gündelik yaşamın diğer alanlarında da şekillendirdiğini ve bireye ahlaki dönüştürücü beceriler kazandırdığını göstermeyi hedeflemektedir. Mevcut literatür, namazın nörobiyolojik verilerle desteklenen psikolojik fonksiyonlarına ve sinir-beyin sistemi üzerindeki dönüştürücü etkilerine işaret etmektedir. Çalışmanın orijinal katkısı, bu eksiklikleri namaz ibadeti üzerinden göstererek dikey enaktivizm modeli aracılığıyla namazın, bir üst-biliş (meta-cognition) hali ile kişiyi etik bir özne haline getirdiğini açıklamaktır. Böylelikle dikey enaktivizm modeli ile dini deneyimleri anlamak açısından bütüncül bir perspektif sunarak literatüre özgün bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Giriş

Dini deneyimin üzerine yapılan çalışmalar farklı disiplinlerin metodolojik çoğulluk oluşturarak bu fenomeni incelemesinde ortak bir zeminde buluşmaktadır. Geleneksel disiplinler dini deneyimi tamamen aşkın rasyonelliğin ötesinde bir fenomen olarak görmüş veya nöral ateşlemelerin içine hapsedip biyolojik bir süreç olarak ele almıştır. Ancak son yirmi yılda zihnin doğası üzerine kabuller değişmiş ve kartezyen düalizmin aşılmasında aşama katedilmiştir. 4E bilişin yükselmesi dini deneyimi evrensel, tikel, biyolojik ve teolojik açılardan kavramaya olanak sağlayan entegratif modellere olanak sağlamıştır (Leech and Visala 2011). Bu gelişmeler ışığında bu makalede bilişsel bilimlerin indirgemeci yapısı, enaktif modelin bedenlenmiş biliş açısından namazı açıklamadaki faydalı yönü ancak sınırını gösterilecek, sonra ‘dikey enaktivizm’i önererek islami pratiğe özgü üst-biliş boyutunu ekleyeceğiz.

Bilişsel Din Bilimleri yaklaşık 30 yıl önce başlamış yeni bir alan olmasına rağmen halihazırdaki araştırma ve deney çıktılarıyla çok geniş bir alan kaplamaktadır (Lee, 2021 & Teehan, 2024). Bu çalışmanın temel bulgularından biri BBD her ne kadar interdisipliner bir alan olsa da; Tanrı kavramının ve dinin, dini ritüellerin hepsinin insan bilişinin bir yan ürünü olduğu (Lee, 2021) argümanı ile ayrıklaşmış olduğudur.

BBD’nin bu iddialı konumunu daha iyi anlamak için klasik bilişselcilik modeline bakmak gerekir. Klasik bilişselcilik, zihni sanal ve lokalize bir varlık olarak tanımlar ve bilişi, zihinsel temsillerin hesaplanmasına dayandırır. Böylece bu yaklaşım, bilişsel din biliminin birçok kuramının temelini

oluşturur. Daha ileri seviyede, Jerry Fodor'un biliş modelinde algı ve biliş ayrı süreçlerdir ve zihinsel durumlar önermeseldir; yani ilgili temsillerin belirli doğruluk değerlerine sahip olduğu varsayılır (Ciołkosz 2017). Zihnin modülerliği fikri de Fodor tarafından, zihnin bazı girdilerinin beyne özgü özel hesaplama mekanizmaları tarafından işlendiğini açıklamak amacıyla ortaya atılmıştır. Bilişselci yaklaşım, zihni, önceden yapılandırılmış bir dünyanın temsillerinin lokalize edilip manipüle edilmesi olarak kavrar; ortaya çıkan inançların önermesel bir doğaya sahip olduğunu ve bilişsel süreçlerin dayandığı algoritmaların evrimsel olarak kazanılmış ve doğuştan olduğunu savunur.

Geleneksel zihin felsefesi, bilişselliği kendi içine kapalı bir yapı olarak ele alarak başat bir rol üstlenmiş olsa da, bu yaklaşım indirgemeci bir tutumu zorunlu kılmaktadır. Bu temsilci-indirgemeci çerçevenin aşılması için enaktif yaklaşım devreye girer. Bedenlenmiş biliş görüşü ve enaktif teori dünya ile etkileşim içinde olan yeni bir zihin modeli öne söner. Bu yaklaşım, büyük ölçüde ve en başında Fransız fenomenolog Maurice Merleau-Ponty'nin görüşleriyle ön plana çıkmıştır (Teehan, 2024).

Nesne algı yoluyla doğrudan deneyimlenmediğinde, algının nesnesi olmaktan çıkar. Bu yaklaşımın merkezinde yer alan anlam yaratma (sense-making) kavramı, dini deneyimdeki normatiflik sorununa fenomenolojik bir çözüm sunar. Bir canlı için çevre nötr değildir; organizma kendi varlığını sürdürmek ve bütünlüğünü korumak adına çevresine değer ve anlam yükler. Dini pratikler, bu anlam yaratma sürecinin en üst düzey ve karmaşık formları olarak görülebilir. Bir inanan, ritüel ve dualar aracılığıyla sadece kurallara itaat etmez; aksine, kendi biyolojik ve manevi varlığını anlamlandıran bir "manevi ekoloji" inşa eder (MacKenzie, 2021).

Bedensel varoluşundan gelen yapısal bütünlük, organizmanın bilincini oluşturur ve bu sayede organizma çevresiyle etkileşime girerek eyleme dayalı bir ilişki kurar. Çevreyle kurulan bu eylemsel ilişki, bedenlenmiş bilincin temel özelliğidir. Beden sadece bir mekanik yapı değil, aynı zamanda çevresiyle sürekli ilişki kuran ve bu ilişkinin öznesi olan bilinçli bir yapıdır (Esendemir, 2023). Enaktivizm, bilişsel bilimlerdeki temsilci (representationalist) paradigmaya karşı en radikal bir şekilde sarsan bir yaklaşımdır. Dini deneyim bağlamında bu değişim, inancın sadece kafanın içindeki fikirler olmaktan çıkıp, dünyaya katılma biçimi haline gelmesi anlamına gelir.

Namaz islam dininin temel bir ibadetidir. Teolojik bir yükümlülüğün ötesinde, kişinin bilişsel yapısını sistematik olarak yeniden yapılandıran, duyusal-motor ve nörofizyolojik süreçleri içeren beden ve çevrenin etkileşimini önemseyen bir eylemler bütünüdür. Günün belirli zaman dilimlerine yayılır. Araştırmalara göre prefrontal korteksten varsayılan mod şebekesine kadar geniş bir nöral yelpazede modülasyon yaratır. Yapılan çalışmalar namazın kişinin etik karar alma mekanizmasını yaptığını göstermiştir (Kımter, 2026). Namaz ibadeti doğası gereği üç temel yönetici işlevi hareket geçirir: inhibisyon, çalışma belleği ve bilişsel esneklik. Günde beş kez günlük akışın namaz ile kesintiye uğratılması ise yukarıdan aşağı (top-down) bir kontrol mekanizması ile bu işlevleri desteklemektedir (Yousefzadeh et al. 2019).

Etik meselelerinde karar verme anında namaz dört yönetici işlev üzerinden faili eğitir. prefrontal kortekste gerçekleşen inhibisyon ile günlük meşguliyeti durdurma, dünyevi düşünceleri durdurma gibi konularda kişiyi eğiterek etik anlamda dürtüsel davranışların kontrol edilmesini (yalani hile) sağladığı saptanmıştır (Yousefzadeh et al. 2019). Fiziksel postürlerin takibi (kıyam, rüku, secde), ayetlerin doğru telaffuzu, anlam üzerine odaklanma ve toplu namazlarda imamın hareketlerine uyum sağlama ile attentional shifting yani dikkat kaydırma ile bilişsel esneklik sağlar (Doufesh et al. 2014). Huşuyu koruma çabası ile yürütücü işlevlerden monitoring desteklenir ve etik tutarlılık ve öz-denetim sağlanır (Sadiq, 2026).

Aynı zamanda, somutlaşmış biliş (embodied cognition) teorisi, zihinsel süreçlerin bedensel deneyimler tarafından şekillendirdiğini savunur. Secde amigdalayı yani korku merkezini düzenleyerek güven duygusu oluşturur (Al Haq et al. 2016), cemaatle kılınan namazlarda sosyal bağ ve empati gelişir çünkü fiziksel eşzamanlılık ile oksitosin salgılanır ve biz bilinci, oluşur.

BBD perspektifinden bakıldığında, namazın prefrontal korteksteki inhibisyon (dürtü kontrolü) yeteneğini artırdığını söylemek, eksik ve yanıltıcı bir çıkarım olacaktır. Bu kapasite artışı, tek başına etik bir yönelimi garanti etmez. inhibisyon seviyesinin yüksek olması dürtü kontrolüne yardımcı olsa da doğrudan bir etik faillik sağlamayacaktır. Odağımızı, bilişi çevresel ve bedensel etkileşimle harmanlayan bedenlenmiş biliş (embodied cognition) ve enaktivizm teorilerine kaydırdığımızda, öznenin fiziksel hareketler ve çevreyle kurduğu süreklilik arz eden ilişki sayesinde bir değer yükleme sürecine girdiği görülür. Ancak enaktif model, süreci rasyonel ve fiziksel bir zeminde başarılı şekilde açıklasa da, namazın özündeki murakabe halini kavramakta aşkın temelli bir değer üretimini açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Namazdaki murakabe, bireyin kendisini aşkın bir varlık tarafından gözetlendiği bilinciyle inşa ettiği bir meta-bilişsel farkındalık durumudur. Bu murakabe ve ona eşlik eden huşu hali, bireyde sadece anlık bir odaklanma değil, sürekliliği olan bir öz-denetim mekanizması geliştirir. Huşu ve murakabeyi içselleştiren fail, gündelik hayatında dünyaya yönelik belirli algısal filtreler edinir. Bu filtreler sayesinde, sosyal ve profesyonel çevresiyle kurduğu ilişkilerde etik ve etik dışı olanı ayırt etme noktasında daha yüksek bir hassasiyet kazanır. Sonuç olarak namaz, kazandırdığı murakabe bilinci ve yüklediği manevi değerler aracılığıyla, bireyi ritüel anının ötesinde de kuşatan ahlaki bir pusulaya dönüşür. Bu noktada yatay enaktivizmden ziyade dikey bir enaktivism olduğunu öne sürüyorum. Aşkın bir varlıkla bedensel ve ruhsal etkileşimin kişiyi dönüştürdüğünü ve etik bir fail haline geldiğini anlatıyorum. Sonuç olarak, Aşkın bir varlıkla kurulan bedenlenmiş-ruhsal etkileşim, bilişi yine organizmanın bütününe dağıtır; kişi, deneyimine bu aşkın bakışın teolojik üst-seviye sinyalini yerleştirerek yatay bedensel döngüsünü daima yeniden kalibre eder ve böylece eylemlerinde ahlakî hassasiyeti sürekli ayakta kılan bir kapalı-döngü süreç geliştirir.

Anahtar Kelimeler: Dini Deneyim, Bilişsel Din Bilimi, Enaktivizm, Namaz, Ahlaki Yönlendirme, Üst Biliş.

Kaynakça

Ahmad, Mudasir, and Tariq Rafeeq Khan. "Integrating Cognitive Science with Islamic Philosophy: Emergence and Current Challenges." Indonesian Journal of Interdisciplinary Islamic Studies (IJIIS) 7, no. 2 (2024). https://doi.org/10.20885/ijiis.vol7.iss2.art

Al Haq, M. Ashraf, Norazlina Abd Wahab, Hj. Abdullah Abd Ghani, and Nor Hayati Ahmad. "Islamic Prayer, Spirituality, and Productivity: An Exploratory Conceptual Analysis." Al-Iqtishad: Jurnal Ilmu Ekonomi Syariah 8, no. 2 (2016): 271–286.

Ciołkosz, Matylda. "Representation, Enaction, Religion: Different Models of Cognition and Their Implications for the Cognitive Study of Religions." Studia Religiologica 50, no. 2 (2017): 131–143. https://doi.org/10.4467/20844077SR.17.008.7339

Doufesh, H., F. Ibrahim, N. A. Ismail, and W. A. Wan Ahmad. "Effect of Muslim Prayer (Salat) on α Electroencephalography and Its Relationship with Autonomic Nervous System Activity." Journal of Alternative and Complementary Medicine 20, no. 7 (2014): 558–562. https://doi.org/10.1089/acm.2013.0426

Esendemir, M. "Enactivizm ve Merleau-Ponty [Enactivism and Merleau-Ponty]." FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi) 36 (2023): 413–431.

Lee, Sungho. "The Cognitive Science of Religion: A Critical Evaluation for Theology." HTS Teologiese Studies / Theological Studies 77, no. 4 (2021): a6675. https://doi.org/10.4102/hts.v77i4.6675

Leech, David, and Aku Visala. "The Cognitive Science of Religion: Implications for Theism?" Zygon: Journal of Religion and Science 46, no. 1 (2011): 47–64. https://doi.org/10.1111/j.1467-9744.2010.01157.x

MacKenzie, M. "Spiritual Animals: Sense-Making, Self-Transcendence, and Liberal Naturalism." Zygon: Journal of Religion and Science 56, no. 4 (2021): 971–983. https://doi.org/10.1111/zygo.12749

Sadiq, Ahmad M. S. "Islamic Mindfulness as Cultural Mindfulness: A Conceptual Framework for Decision-Making and Well-Being." Frontiers in Psychology 17 (2026). https://doi.org/10.3389/fpsyg.2026.1715750

Teehan, J. "Toward an Embodied Cognitive Science of Religion: Enaction, Evolution, Emergence." Religion, Brain & Behavior 4 (2024): 1–33. https://doi.org/10.1080/2153599X.2024.2378168

Varela, F. J., Evan Thompson, and Eleanor Rosch. The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience. Rev. ed. MIT Press, 2017.

Yousefzadeh, F., G. Pirzad Jahromi, E. Mokari Manshadi, and B. Hatef. "The Effect of Prostration (Sajdah) on the Prefrontal Brain Activity: A Pilot Study." Basic and Clinical Neuroscience 10, no. 3 (2019): 257–268. https://doi.org/10.32598/bcn.9.10.195

Deprem Doğal Bir Kötülük müdür? Fenomenolojik Bir Eleştiri

Erva Keziban Ak

Felsefe Hitit Üniversitesi
erva.k.ak@gmail.com

Özet

Modern felsefede ve geleneksel teodise tartışmalarında kötülük problemi genellikle *metafizik, fiziksel (doğal) ve ahlaki (törel)* olmak üzere üç temel kategori üzerinden ele alınır. Metafizik kötülük, yaratılmış her varlığın doğası gereği Tanrı gibi sonsuz ve mükemmel olamamasından kaynaklanan kaçınılmaz sınırlılık ve eksiklik durumunu ifade eder. Doğal kötülük ise, deprem, sel ve hastalık gibi insan iradesi dışında gelişen fiziksel acıların ve felaketlerin, işlenen ahlaki suçların bir cezası olarak

açıklar. Son olarak ahlaki kötülük, insanın kendisine verilen özgür iradesini yanlış ve kötüye kullanarak işlediği kasti suçları, günahları ve zalimlikleri kapsar (Leibniz, 2009).

Yapılan bu tasnif bağlamında depremler, insanın kontrolü dışında gerçekleşen ve acı veren felaketler oldukları için doğrudan *doğal kötülük* altında işlenir. Augustinus ve Leibniz'in geliştirdiği klasik teodise (kötülük problemi) anlayışına göre deprem, evrenin kör ve anlamsız bir işleyişi değildir. Aksine bu tür doğa olayları, insanın işlediği günahların, yani ahlaki kötülüklerin ilahi adaletteki kaçınılmaz bir cezasıdır. Bu yaklaşıma göre, depremin yarattığı yıkım ile insanın işlediği günahlar arasında doğrudan bir *nedensellik* bağı vardır. Dolayısıyla, doğanın yıkıcı gücü ile insanın günahı arasında kurulan bu nedensellik (fiziksel nedensellikten ziyade *metafizik* nedensellik), depremi rastgele, yani anlamsız ve açıklanamaz bir yıkım olmaktan çıkarıp doğrudan doğa aracılığıyla ilahi bir cezaya dönüştürür (Augustinus, 2010). Öte yandan modern bilimin jeolojik atılımıyla birlikte depremlerin oluşumunun *fiziksel* nedenleri de daha anlaşılır şekilde izah edilegelmiştir; buna göre depremler doğanın *doğal* akışında gerçekleşen ve açıklanabilir doğa kanunlarına göre *olağanüstü olmayan* sismik bir olaydır.

Peki bu olağanüstü olmayan bir olaydaki tamamen hesaplanabilir olmayan yıkımın büyüklüğü ve ölümlerin fazlalığı kötülük problemi açısından nasıl değerlendirilebilir? Bu bildirinin temel çıkış noktası, yıkıcı bir depremi salt sismik bir doğa olayı veya geleneksel felsefi tabiriyle *doğal kötülük* olarak etiketlemenin, modern insanın kendi ahlaki sorumluluğundan kaçmak için doğayı bir *öteki* ilan etmesini tartışmaya açmaktır. Temel tezi ise; on binlerce insanın ölümüne ve devasa yıkımlara yol açan depremlerin, mesuliyetini doğanın işleyişi üzerinden Tanrıya kesilebilecek *doğal bir kötülük* değil; tamamıyla insanın yapısal, bilimsel ve toplumsal bilinçlerinin olgunlaşmamasından doğan bir *ahlaki kötülük* açısından değerlendirilmesi gerektiğidir.

Bu bağlamda bildiride önce Aurelius Augustinus, G. W. Leibniz, Alexander Pope, Voltaire, Jean-Jacques Rousseau, Immanuel Kant, Hans Jonas, Emmanuel Levinas gibi düşünürlerin yaklaşımları kısaca ele alınacak ve bilhassa Avrupa düşünce dünyasında sadece dini ve metafizik değil aynı zamanda (şehir plancılığı ve inşaat teknikleri gibi) fiziksel ve yapısal kırılmaları da doğuran 1755 Lizbon Depremi'nin felsefi sonuçları ele alınacaktır. Günümüzde jeoloji, sismoloji ve jeofizik gibi bilimlerin ulaştığı seviye sayesinde depremler; nerede ve hangi şiddette olacağı tahmin edilebilen, öngörülebilir fiziksel doğa olaylarıdır. Bu açıdan kanaatimizce Lizbon Depremi'nin Batı düşüncesi ve yapılaşmalarında yarattığı kırılmanın bir benzerinin (Neiman, 2021), Türkiye'nin 1999 Marmara ve 6 Şubat Kahramanmaraş depremlerinde de aranması önemlidir. Çünkü doğanın bu doğal işleyişi tarafımızca önceki yüzyıllara nazaran çok daha iyi anlaşılabilmesine rağmen, bu bilimsel uyanış maalesef Türkiye şehirlerinin kurulumunda ve yapı politikalarında toplumsal bir bilince dönüşememiştir. Bilim insanlarının fay hatlarını ve sismik boşlukları tespit edip tehlikeyi hem bilimsel çalışmalar hem de halka hitaben medya aracılığıyla aktardığı bir dönemde bile, teknolojinin ve bilimin tüm uyarıları göz ardı edilerek fay hatlarının ve çürük zeminlerin üzerine şehirler inşa edilmeye devam edilmektedir. Tarihsel süreçte bu toplumsal gerçeği ilk fark eden düşünürlerden biri olan J.-J. Rousseau'nun Lizbon Depremi üzerine vurguladığı gibi, daracık bir alana on binlerce evi üst üste inşa eden doğa değildir; doğa yalnızca tarafsız bir şekilde yer kabuğunu sarsmaktadır, onu ölümcül bir felakete çeviren ise bizzat insanın mülkiyet hırsı ve ahlaki kusurlarıdır (Rousseau, 2021).

Marmara ve Kahramanmaraş depremleri bu toplumsal gerçeğin en acı kanıtlarıdır. Pek çok vatandaşımızın ve vatandaşlık hakları olmayan mültecinin ölümüne yol açan şey doğanın kör gücü değil; gevşek zeminler, standart dışı kaçak yapılar, malzemeden çalan müteahhitler ve denetimi ihmal eden birimlerdir. Üç-beş metrekare kazanmak için kolon kesmek gibi bireysel hırslarla ufak çıkarlar uğruna hayat kurtaran politikaları uygulamamakta direnen toplumsal hatalar felaketin asıl hazırlayıcısıdır.

Özellikle güvenlik sertifikası dahi olmayan kaçak yapılara yasal muafiyet sağlayan imar afları, bu ahlaki kötülüğün en somut ve sistematik yansımasıdır; nitekim 6 Şubat felaketinin yaşandığı bölgede 311.802 kadar binaya imar affı istenilmiş olması yıkımın insan eliyle nasıl büyütüldüğünü göstermektedir (İnşaat Mühendisleri Odası, 2023). Dahası ahlaki kötülük yalnızca binaların inşa süreçlerindeki ihmallerle sınırlı kalmamaktadır; afet sonrasındaki organizasyon, düzen ve insan davranışları da bu ahlaki çöküşün bir parçasıdır. Afet sırasında yapılacaklara dair organizasyon eksiklikleri, felaketin hemen ardından bölgede baş gösteren arama-kurtarma sırasındaki düzen ve işleyiş, yağma teşebbüsleri ve acil ihtiyaç ürünlerine yapılan fahiş zamlar, çöküşün sadece yapısal olmadığını, topyekûn bir ahlaki iflas olduğunu kanıtlamaktadır.

İnsan hâl ve hareketlerinin, binaların inşa süreçlerinden afet sonrası organizasyona kadar uzanan geniş bir yelpazede depremlerdeki insan ölümlerinin asıl sebebi olduğunun netleşmesi, çalışmayı bir sonraki adımına taşıyacaktır. Bu adımda çalışma, deprem tecrübesini İrlandalı filozof Richard Kearney'nin (2023) din hermenötiğindeki *ötekileştirme/yabancılaştırma ve canavarlaştırma* kavramları üzerinden okuyacaktır. Bu bildiri, insanın yüzleşmekten korktuğu ahlaki kusurlarını dışsal bir canavar olarak atfettiği doğaya yansıtma eğilimini ortaya çıkararak özgün bir felsefi zemin sunmayı amaçlamaktadır. (Kearney, 2023). Bu doğrultuda iki aşamalı (fenomenolojik ve eidetik) redüksiyon uygulanarak, depremin doğallığına yönelik kaderci yaklaşımlar paranteze alınacak ve depremin açığa vurduğu *kötülüklerin çoğulluğuna* ulaşılacaktır: İhmaller, hırslar, denetimsizlikler ve afet sonrası fırsatçılıklar gibi çok katmanlı bu kötülükler arasında doğru bir ayırt etme (farklarını ortaya koyma) işlemi yapabilmek için yine Kearney'nin (2023) diyakritik hermenötiği kullanılarak sağlam bir etik zemin oluşturulacaktır. Argümanları temellendirmek için ise 6 Şubat felaketine dair yıkılan bina, can kaybı ve imar affı istatistiklere başvurulacaktır. Bu araştırmanın literatüre sunacağı en temel katkı, Türkiye'nin deprem gerçeğini bir "Lisbonsuzluk" durumu olarak teşhis etmesi olacaktır. Bu durum, Lizbon Depremi'nin Avrupa'da tetiklediği düşünsel ve yapısal dönüşümün, Türkiye'de Marmara ve Kahramanmaraş felaketlerine rağmen henüz karşılık bulamamış olmasıdır. Çalışma, depremi salt bir jeoloji veya geleneksel teodise problemi olmaktan çıkararak Lisbonsuzluk hâlini fenomenolojik bir ahlaki yüzleşme hadisesine dönüştürmeyi amaçlayacaktır. Yapılan fenomenolojik okuma ve istatistiksel çözümlemeler sonucunda, enkazın altındaki asıl *canavarın* yer kabuğunun kör işleyişi olmadığı; asıl failin malzemeden çalan müteahhit, denetimi ihmal eden sorumlu birimler ve ufak çıkarlar uğruna hayat kurtaran politikaları uygulamamakta direnen toplumun ta kendisi olduğu, yani meselenin ahlaki bir kötülük olduğu bulgusuna ulaşılacaktır.

Sonuç olarak çalışma, depremdeki yıkımı dışarıda dolaşan mitolojik bir canavar veya dokunulmaz bir *yazgı* olmaktan çıkararak; onu doğrudan yüzleşilmesi ve hesabı verilmesi gereken ahlaki bir *insan eylemi* olarak yeniden tanımlayacaktır. Zira insanın kendi vicdanını susturarak kalabalıklara karışması, failliğini, mesuliyetini gizlemesi sorumluluktan kaçmasıdır (Heidegger, 2026). On binlerce insanın ölümünün metafizik saiklerle açıklanan doğal bir kötülükten değil, tamamen insan eylemlerinden kaynaklandığı gerçeği, suç ve sorumluluğu muğlak bir *herkesten* (*das Man*) ya da *hiç kimseden* (örneğin "Doğa") alıp, vicdani bir çağrıyla doğrudan *kendimize* çekmemizi zorunlu kılmaktadır (Heidegger, 2026). İnsani failliğin gizlenmesinden vazgeçilerek kendi sorumluluğumuzun farkına varmak ve ahlaki yüzleşmenin başlatılması, Türkiye'nin deprem gerçeğinde çöken etik zeminin yeniden inşası için atılacak en hayati adımdır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Kötülük Problemi (Teodise), Deprem, Fenomenoloji, Richard Kearney

Kaynakça

AFAD. (2023, 24 Şubat). 06 Şubat 2023 Pazarcık ve Elbistan depremleri arazi gözlem ön raporu. T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Arazi_Onrapor_28022023_surum1_revize.pdf

Augustinus. (2010). İtiraflar (Ç. Dürüşken, Çev.). Kabalcı Yayınevi.

Bernstein, R. J. (2010). Radikal kötülük: Kötülük ve insan sorumluluğu üzerine bir soruşturma (N. Erdoğan, F. Deniztekin Çev.). Varlık Yayınları.

Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. (2023, 16 Şubat). Hasar tespit çalışması kapsamında 263 bin 800 bağımsız birimin acil yıkılması gereken, ağır hasarlı ve yıkık olduğu tespit edildi. https://csb.gov.tr/haberler/hasar-tespit-calismasi-kapsaminda-263-bin-800-bagimsiz-birimin-acil-yikilmasi-gereken-agir-hasarli-ve-yikik-oldugu-tespit-edildi-300755

Heidegger, M. (2026). Varlık ve zaman (K. H. Ökten, Çev.). Alfa Yayınları.

İnşaat Mühendisleri Odası. (2023). 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremleri sonucunda oluşan yapısal hasarlara ilişkin gözlem ve değerlendirme raporu. TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası. https://www.imo.org.tr/Eklenti/8624,deprem-rapor-2-webpdf.pdf?0

Inwood, M. (2014). Heidegger (N. Örge, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.

Kearney, R. (2023). Yabancılar, tanrılar ve canavarlar: Ötekiliği yorumlamak (B. Özkul, Çev.). Metis Yayınları.

Ketenci, T. ve Topuz, M. (2017). Augustinus, Leibniz ve Kant: Kötülük üzerine bir rapsodi. Yazı-Yorum Dergisi, 4(18), 290-304.

Kızılay Akademi. (2024). Türkiye'nin afetler tarihinde bir milat olarak 6 Şubat depremleri. Kızılay Akademi Yıllık. https://yillik.kizilayakademi.org.tr/turkiyenin-afetler-tarihinde-bir-milat-olarak-6-subat-depremleri/

Leibniz, G. W. (2009). Theodicee: Tanrının iyiliği, insanın özgürlüğü, kötülüğün kaynağı üzerine denemeler (L. Özşar, Çev.). Biblos Kitabevi.

Neiman, S. (2021). Modern düşüncede kötülük: Alternatif bir felsefe tarihi (A. Sargüney, Çev.). Ayrıntı Yayınları.

Rousseau, J. J. (2021). Rousseau'nun Voltaire'e tanrısal inayet üzerine mektubu (M. Topuz ve A. S. Tümkaya, Çev.). Beytulhikme An International Journal of Philosophy, 11(1), 473-491. https://doi.org/10.18491/beytulhikme.1660

Topuz, M. (2023). Kant ve kötülük felsefesi. Çizgi Kitabevi.

Voltaire. (2019). Lizbon felaketi üzerine şiir (M. Topuz ve A. S. Tümkaya, Çev.). Beytulhikme An International Journal of Philosophy, 9(1), 279-291. https://doi.org/10.18491/beytulhikme.1470

Yaran, C. S. (t.y.). Leibniz'de teodise ve "savunma". Felsefe Dünyası, Sayı 29.

Dilin Anlamsızlığı

Mehmet Akif Çetin

Felsefe Ankara Üniversitesi
mehmet.akif.367@gmail.com

Özet

Bu çalışma, akademik dünyada genellikle yapısal dil araştırmaları (linguistik) parantezine alınan anlama olgusunun, aslında dilin formel sınırlarına sığdırılamayacak kadar aşkın bir mahiyete sahip olduğunu göstermeyi amaçlar. Temel savımız şudur: Anlam, yapısal dilin (gramer, sentaks, leksikoloji) bir sakini veya parçası değildir. Dil, bir irade tarafından kullanılan ve sadece anlamın ikamet ettiği yöne işaret eden, araçsal bir mahiyete sahiptir. Biz dilde değil, dil aracılığıyla konuşuruz. Bu perspektif, dili bir anlam deposu olarak gören klasik anlayışın tersine, onu bir işaretler sistemi olarak yeniden konumlandırır.

Kendimizi yapısal bir dil ile ifade ederken düştüğümüz en büyük yanılgı, anlatmak istediğimiz şeyin kelimelerin içinde bir cevher olarak bulunduğunu sanmaktır. Oysa lafızlar anlam taşımazlar; onlar sadece anlama işaret eden göstergelerdir. Ferdinand de Saussure (1916), yapısal dilbiliminde langue (soyut sistem) ve parole (yaşayan söz) ayrımını yaparken, sistemin önemini vurgulamıştı. Ancak bizim iddiamız, anlamın gerçek sahasının bu sistemin dışında, öznenin niyetinde kurulduğudur. Anlama faaliyeti, kelimenin etimolojik kökenine veya gramatik pozisyonuna hapsolmak değil, o lafzın parmağıyla gösterdiği dil dışı uzamı, yani konuşanın muradını zihinde canlandırabilmektir. Bu bağlamda dil, bir harita gibidir. Harita üzerindeki çizgiler (lafızlar) dağların veya nehirlerin (anlamların) kendisi değildir; sadece onları bulmamızı sağlayan koordinatlardır. Haritaya bakıp "Yolu buldum." demek ile haritadaki çizgiyi yolun kendisi sanmak arasındaki fark, yapısal analiz ile hakiki anlama arasındaki farktır.

Kelime ve gramer, kendi başlarına anlam üretme kapasitesine sahip değildir. Noam Chomsky'nin (2002) üretken-dönüşümsel dilbilgisi kuramı, dilin matematiksel bir yapıya sahip olduğunu gösterse de bu yapının anlamı garantilemediğini de açıkça ortaya koyar. Chomsky'nin (2002) meşhur örneğini daha derinden inceleyelim: "Colorless green ideas sleep furiously" (Renksiz yeşil fikirler öfkeyle uyur). Bu cümle gramatik açıdan kusursuzdur; öznesi, yüklemi ve sıfat dizilimi tamdır. Ancak anlamsızdır. Çünkü anlam, dilin içerisinde değildir. Yine Chomsky'nin "John likes toys" örneğindeki kombinasyonları ele aldığımızda (John likes toys, likes toys John, John toys likes); kelimeler aynı kalmasına rağmen sadece belirli bir dizilimin anlamlı olması, dilin bir şifreleme sistemi olduğunu, anlamın ise bu şifrenin çözülmesinden sonra ulaşılan dışsal bir hakikat olduğunu kanıtlar. Eğer anlam kelimelerin içinde gömülü olsaydı, her dizilimde gömülü olan kendini ele verirdi. Demek ki anlam, dizilimin kendisinde değil, dizilimin işaret ettiğindedir.

Bir cümleyi anlamak ne söylendiğini deşifre etmekten çok ne demek istendiğini kavramaktır. Mesela birisi ilk defa karşılaştığı Elif isimli birisine, "Sen Elifsin." dese; bu söylediği cümlenin anlamı, cümlede kullanılan lafızların çeşitli anlamlarından yola çıkılarak bile oluşturabileceğimiz türden değildir. Çünkü anlamın belirlendiği dışsal yönüyle bağlam çok açık olan bir şeyin dile getirilmesinde maksadın başka bir şey olduğunu hissettirir. Bu durumda, bu cümleyi kuran kişiye Elif'in kendisinin Elif olduğunun bilgisi apaçık olduğuna göre demek ki başka bir anlamda kullanmıştır. Dolayısıyla bu anlam açık olduğu için cümlenin anlamı artık başka bir şeydir. Bu anlam ise şudur: "Ben senin kim olduğunu veya isminin Elif olduğunu biliyorum.". Burada dikkat edilmesi gereken yer, önceki cümlenin yüklemi "Elifsin" iken, ifade ettiği anlamın cümledeki yüklemi "biliyorum" dur.1 Herhangi bir sözlükte Elif kelimesinin anlamı bilmek anlamını taşıdığından Elif kelimesi bu anlama gelmemektedir. Bu anlam tamamıyla konuşanın niyet ve maksadından gelmektedir. Hiçbir sözlükte Elif kelimesinin karşılığında tanımak yazmaz; zira bu anlam dilin içinde değil, dilin kullanımındaki iradededir. Bu durum, dilin sabit bir anlamlar sözlüğü değil, değişken bir niyetler haritası olduğunu kanıtlar.

Gündelik dilde "Anlamadım." ifadesini çok geniş bir yelpazede kullanırız. Bazen sesi duymadığımızda, bazen yabancı bir kelimeyle karşılaştığımızda, bazen de söylenenin mantığını kuramadığımızda aynı kelimeyi sarf ederiz. Oysa burada keskin bir ayrım yapılmalıdır: İşitmek veya gramer kuralını bilmek, anlama faaliyetinin unsuru değil, önkoşuludur. Bir radyo yayınının parazitli olması, o yayındaki mesajın içeriğiyle ilgili değildir; bu sadece iletimin fiziksel şartıdır. Kelime anlamları ve gramatik yapı da aynen böyledir. İnsanlar zihinlerine çarpan seslerin toplamı üzerinden değil, o seslerin arkasındaki maksadın keşfi üzerinden anlarlar. Edmund Husserl'in (2012) fenomenolojisinde vurguladığı yönelmişlik (intentionality), anlamın her zaman dilden önce zihinde bir nesneye veya duruma yönelmiş olması gerektiğini söyler. Dil, bu yönelimin ardından gelen bir giydirme işlemidir. Giysi (dil), bedenin (anlam) şeklini alsa da asla bedenin kendisi değildir.

Böylece anlama faaliyeti, yapısal dil sınırları içerisinde teknik bir çözümleme uğraşısı değil, dil dışı unsurların doğrudan anlamın belirleyici unsurlar olarak yer aldığı gerçeğini vurgu yaparak anlamanın olgusal yönüne dikkat çekmeye çalışır. Çalışmanın en özgün taraflarından birisi de tercüme, aktarım, tefsir ve açıklama faaliyetlerinin de amacının anlamı iletmek değil, anlamın bulunduğu noktayı çerçevelendirmek ve sadece başka bir yere işaret etmek olarak ele almasıdır. Bu yaklaşım, metinleri—özellikle dini ve felsefi metinleri—okuma biçimimize de yön verir. Anlam, lafızların içinde hazır bulunmadığı için, anlama ulaşmak bir kelime, lafız, etimoloji, filoloji araştırmasına indirgenemez. Onları çözmek tek başına yeterli değildir; aslolan ifadelerin arkasındaki maksadı yakalamaktır. Gadamer'in Ufukların Kaynaşması (2013) teorisine atıfla diyebiliriz ki; tercüme ve tefsir, anlamın kendisini iletmekten ziyade, anlamın bulunduğu noktayı çerçeveleme faaliyetidir. Çevirmen veya müfessir, lafzı çözerek anlamı bulmaz; lafzın işaret ettiği o dil dışı hakikati görür ve kendi dilinin imkanlarıyla o noktaya yeni bir işaret levhası diker. Dolayısıyla bir metni anlamak; etimoloji, filoloji veya sözdizimi araştırmasına indirgenemez. Bu disiplinler sadece önkoşulları sağlar; asıl eylem, ifadelerin arkasındaki maksadı yakalamak ve o maksada kendi zihinsel ufkunda yer açmaktır.

Metnin en çarpıcı iddiası da anlamın dilden önce kurulduğudur. Bir yazar, cümleyi kurmadan önce o anlamı zihninde bir bütün olarak hisseder. Kelimeleri seçerken, bu bütünsel anlamı en az kayıpla karşıya geçirecek araçları arar. Bazen doğru anlatımı bulamadığımızda "Anlatamıyorum." deriz; bu, anlamın zihnimizde tam olduğunu ama dilsel aracın yetersiz kaldığını gösterir. Eğer anlam dilde olsaydı, kelimeyi söylediğimiz anda anlam da oluşurdu. Oysa anlam beride kurulur ve dil ile işaret edilmeye çalışılır.

Özet olarak; dil, anlamın evi değil, yoludur. Ne kelimeler ne de gramer kuralları tek başlarına bir anlam barındırır; bunlar ancak anlamın aktarılması için inşa edilmiş yapısal zeminlerdir. Anlama dediğimiz olgu, yapısal dil sınırları içerisinde yürütülen teknik bir analiz değil, konuşan veya yazan öznenin kastettiği şey ile kurulan bir bağdır. Pratik düzlemde bu yaklaşım bizi yüzey okumasından bağlam ve niyet okumasına taşır. Bir metni gerçekten anlamak, yazarın seçtiği kelimelerin sözlük karşılıklarını toplamak değil; yazarın o kelimeleri seçerek hangi kapıyı aralamak istediğini keşfetmektir. Bir felsefi veya dini metinde kelime avcılığı yapmak, bizi sadece o kelimenin tarihine götürür; ancak yazarın muradına (kasta) yönelmek bizi anlama götürür. Anlama, dilin bittiği yerde başlayan bir keşif yolculuğudur ve bu yolculuğun pusulası yapısal dil değil, irade ve niyettir.

Anahtar Kelimeler: Anlam, Anlama, Dil Felsefesi, Lafız, Maksat

Kaynakça

Chomsky, N. (2002). Syntactic structures. Walter de Gruyter.

Gadamer, H. G. (2013). Truth and method. A&C Black.

Husserl, E., & Moran, D. (2012). Ideas: General introduction to pure phenomenology. Routledge.

Saussure, F. D. (1916). Course in general linguistics. (No Title).

Nursi, B. S. (2014). Lem'alar (Vol. 5). Risale Press.

Boyalık, M. T. (2014). Abdülkâhir Cürcânî'nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi (Doctoral dissertation, Marmara Universitesi (Turkey)).

Grice, P. (1991). Studies in the Way of Words. Harvard University Press.

Searle, J. R. (1969). Speech acts: An essay in the philosophy of language. Cambridge University Press.

Wittgenstein, L. (2009). Philosophical investigations, (trans. Hacker and Schulte).

İlahi Buyruk Teorisi Açısından Euthyphron İkilemine Bir Çözüm Denemesi

Resul Yüksel

Felsefe İstanbul Medeniyet Üniversitesi
resulyuksel44@gmail.com

Özet

Bu çalışma, ahlak felsefesinin en temel problemlerinden biri olan Euthyphron ikilemini, ilahi buyruk teorisi çerçevesinde analiz etmekte ve söz konusu ikileme alternatif bir çözüm önerisi geliştirmeyi amaçlamaktadır. Problem, klasik formülasyonu itibariyle şu şekilde ele alınır: "Bir eylem Tanrı emrettiği için mi iyidir, yoksa iyi olduğu için mi Tanrı tarafından emredilmiştir?" Bu soru, ahlaki değerlerin ontolojik statüsü ile Tanrı'nın iradesi arasındaki ilişkinin mahiyetini belirleme açısından

kritik bir öneme sahiptir. Çalışmanın temel tezi, ilk olarak Platon'un Euthyphron diyaloğunda dile getirdiği ikilemin ancak, ahlaki ilke ve değerlerin Tanrı'nın doğasına değil, onun yaratma eylemine içkin biçimde temellendirilmesiyle aşılabileceğidir. Zira böylesi bir varsayımın ileri sürülebilmesi için Tanrı'nın mahiyeyi ile ilahi eylemlerin birbirinden ayrı olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Burada geliştirilen ve ileri sürülen tezin temellendirilmesi amacıyla bu çalışmada yöntem olarak literatür taraması neticesinde tarihsel ve karşılaştırmalı felsefi analiz benimsenmiştir. Söz konusu araştırmada ilk olarak Platon'un Euthyphron diyaloğunda Sokrates ve Euthyphron'un tartıştığı ve ortaya koyduğu problem analiz edilmiş; ardından Hristiyan düşüncesinde Augustinus, Ockhamlı William ve Karl Barth gibi isimlerin yaklaşımları değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra İslam kelam düşüncesinde Mu'tezile, Eş'arîlik ve Mâturîdîlik ekollerinin hüsün-kubuh tartışmaları ve ayrıca Meşşai felsefesi incelenmiş ve bu yaklaşımların Euthyphron ikilemiyle olan ilişkileri tahkik edilmiştir. Böylece problem, hem tarihsel sürekliliği hem de kavramsal dönüşümleri dikkate alınarak İslam ve Hristiyan felsefeleri çerçevesinde çok katmanlı bir bağlamda ele alınmıştır.

Euthyphron ikileminin temelinde, teistik dinlerdeki Tanrı anlayışına atfedilen mutlak güç (Kadir-i mutlak), mutlak bilgi (Alim-i mutlak) ve mutlak iyi (Hayr-ı mutlak) nitelikleri ile ahlaki ilkelerin ontolojik mahiyeti arasındaki görünürde yer alan paradoks bulunmaktadır. Özellikle Tanrı'nın mutlak güç ile mutlak iyilik sıfatları arasındaki ilişki, ahlaki değerlerin keyfiliği sorununu doğurmaktadır. Tanrı'nın mutlak güç sıfatına uygun olarak eğer ahlaki değerler bütünüyle Tanrı'nın iradesine bağlıysa, bu durumda Tanrı'nın herhangi bir eylemi iyi kılabileceği sonucu ortaya çıkar ki bu, ahlaki değerlerin keyfiliği problemini ortaya çıkarır. Buna karşılık ahlaki değerlerin ontolojik olarak Tanrı'dan bağımsız olduğu kabul edilirse, bu varsayım Tanrı'nın mutlak egemenliğini sınırlandırmış olur. Dolayısıyla söz konusu ikilem, ya ilahi iradenin keyfiliğini ya da ahlaki değerlerin Tanrı'dan bağımsızlığını ve dolayısıyla Tanrısal iradenin sınırlılığını kabul etmeye zorlayan bir açmaz üretir.

Bu çalışmanın özgün katkısı, ilahi iradenin keyfiliği ile ilahi mutlak egemenliğin sınırlandırılışı arasındaki gerilimin, sorunun Tanrı'nın doğası yerine yaratma eylemi üzerinden çözmeyi teklif etmesinde yatmaktadır. Buna göre ahlaki ilke ve değerler ontolojik olarak ne Tanrı'dan bağımsız ezelî gerçekliklerdir ne de tamamen keyfi iradi belirlenimlerdir. Ahlaki değerler, Tanrı'nın yaratma eylemiyle birlikte varlık kazanan ve bu yaratma eyleminin bir neticesi olarak anlam kazanan normatif–semantik yapılardır. Ayrıca, Meşşâî felsefenin öngördüğü şekilde Tanrı'nın yaratma faaliyetinin zamansal bakımdan ezelî, ontolojik bakımdan ise Tanrı'nın zatından sonra yaratıldığı kabul edildiği takdirde, ahlaki ilke ve değerlerin keyfiliği sorunu da bu ezelîlik niteliği çerçevesinde bertaraf edilebilir. Bu doğrultuda temellendirmeye çalıştığımız yaklaşım, ahlaki değerlerin ontolojik statüsünü Tanrı'nın yaratıcı faaliyetinin kapsamı içinde konumlandırarak söz konusu paradoksun iki veçhesini de aşmayı hedefler. Bu çerçevede, "bir şey Tanrı emrettiği için mi iyidir yoksa iyi olduğu için mi Tanrı tarafından emredilir" şeklindeki problemin, Tanrı'nın yaratıcı faaliyeti dikkate alındığında semantik bir farklılığa indirgenebileceği ileri sürülmektedir. Buna ilaveten, Tanrı'nın yaratma eylemiyle tesis ettiği ahlaki ilke ve yasalar, onun için dışsal bir zorunluluk değil, bizzat kendi iradesinin sürekliliği olarak anlaşılmalıdır.

Bu bağlamda bu çalışmada ileri sürülen temel argüman şudur: Tanrı, yaratma eylemi öncesinde mutlak bir özgürlüğe sahiptir; bu nedenle herhangi bir ahlaki ya da mantıksal ilkeyle sınırlandırılmış değildir. Ancak Tanrı'nın yaratma eylemiyle birlikte belirli ahlaki ve doğal yasalar tesis edildiğinde, bu yasalar Tanrı'nın eylemleri için normatif anlamda içsel bir referans çerçevesi oluşturur. Bu durum, Tanrı'nın dışsal bir zorunluluğa tabi olduğu anlamına gelmez; aksine, Tanrı'nın kendi koyduğu yasalarla kendini sınırlaması şeklinde anlaşılmalıdır. Dolayısıyla bu sınırlama, Tanrı'nın mutlak gücüyle çelişen bir durum değil, bilakis onun özgür iradesinin bir tezahürüdür. Nitekim Tanrı'nın söz konusu yasaları zamansal ezelilikte tesis ettiği andan itibaren, bu yasalara aykırı eylemlerde bulunması kendi koyduğu

düzenle ve yasayla çelişmek anlamına gelecektir. Bu nedenle Tanrı'yı sınırlayan ilke, dışsal bir zorunluluktan kaynaklanmaz; aksine bizzat kendi yaratma eylemiyle ortaya koyduğu normatif düzenin kendisinden kaynaklanır.

Bu çalışmada ayrıca Kant'ın bilgi ve etik kuramına referansla, insanın ahlaka ilişkin kategorik buyruklarının anlamlı ve geçerli olabilmesinin, yaratıcı ve mutlak adil bir Tanrı varsayımı etrafında şekillenen bilişsel kategoriler aracılığıyla mümkün olduğu ileri sürülmektedir. Bu çerçevede insanın iyi ve kötüye ilişkin sezgileri, bağımsız bir ahlaki gerçekliğin keşfi değil, aşkın ve mutlak bir güçlü bir varlık tarafından yaratılmış bilişsel yapıların bir sonucudur. Böylece ilahi kategorik buyruklar ile insanın ahlaki kavrayışı arasındaki uyum hem ontolojik bir zorunluluktan hem de epistemolojik bir çerçevede temellendirilmelidir. Bu bağlamda, insanın dünyayı ve ahlaki değerleri algılama biçimi, Tanrı'nın yaratmış olduğu a priori bilme kategorileri tarafından belirlenir. Dolayısıyla ahlaki ilkeler, insan zihni tarafından keşfedilen bağımsız gerçeklikler değil, söz konusu zihinsel a priori yapıların içinde anlam kazanan normatif ve imperatif yapılardır. Bu nedenle Tanrı'nın kategorik buyrukları ile insanın ahlaki sezgileri arasındaki uyum, yaratılmış bilişsel düzen ile ilahi normatif düzen arasındaki yapısal bir uyumun sonucudur.

Bu çalışmada ileri sürülen argümanların ortaya koyduğu biçimiyle, Euthyphron ikileminde ortaya çıkan paradoksun çözümünün, ahlaki değerlerin ontolojik kökeninin Tanrı'nın yaratma eylemine içkin olarak anlaşılmasıyla mümkün olduğunu göstermektedir. Böylesi bir çözüm, ilahi buyruk teorisini keyfilik eleştirisinden kurtarırken aynı zamanda ahlaki normların nesnelliğini ve ayrıca imperatif niteliğini korumaktadır. Sonuç olarak çalışma, ilahi buyruk teorisine yönelik klasik eleştirileri yeniden değerlendirerek, çağdaş din felsefesi literatürüne kavramsal açıdan özgün bir katkı sunmayı ve probleme yönelik çözüm önerilerini tashih etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda Tanrı'nın mutlak özgürlüğü, yaratma eylemindeki sınırsızlığında; mutlak iyiliği ise tesis ettiği ahlaki yasalara uygun eylemesinde temellenmektedir. Dolayısıyla Tanrı'nın kendi koyduğu normatif düzenle uyumlu şekilde hareket etmesi, onun gücünü sınırlayan bir unsur değil, aksine kendi koyduğu yasalara uyan adil bir Tanrı'nın göstergesidir. Bu çerçevede ahlaki yasaların kaynağı, Tanrı'nın doğasının zorunluluğundan ziyade yaratma eylemi olarak belirlendiğinde, hem kısmen keyfilik problemi aşılmakta hem ahlaki ilke ve değerlerin zorunluluğunun ve ontolojik bağımsızlığının temeli tutarlı bir şekilde açıklanabilmekte hem de Tanrı'nın mutlak irade ve mutlak güç sahibi olma nitelikleri korunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Euthyphron ikilemi, İlahi buyruk teorisi, Ahlak felsefesi, Yaratma eylemi, İyilik

Kaynakça

Alston, W. P. (1990). Divine nature and human language: Essays in philosophical theology. Cornell University Press.

Augustine. (1998). The city of God (M. Dods, Trans.). Modern Library.

Barth, K. (1960). The humanity of God. Westminster Press.

Gazâlî. (2004). İhyâ-u ulûmi'd-dîn. Bedir Yayınları.

İbnü'l-Arabî. (1999). Fusûsu'l-hikem. Kabalcı Yayınları.

Kant, I. (1998). Critique of pure reason (P. Guyer & A. W. Wood, Trans.). Cambridge University Press.

Leibniz, G. W. (1985). Theodicy: Essays on the goodness of God, the freedom of man and the origin of evil (E. M. Huggard, Trans.). Open Court.

Plato. (1997). Euthyphro. In J. M. Cooper (Ed.), Plato: Complete works. Hackett Publishing.

William of Ockham. (1990). Philosophical writings (P. Boehner, Trans.). Hackett Publishing

İnsan Varoluşu Açısından Acının Önemi

Nazire Çakıröz

İlahiyat Fakültesi Erciyes Üniversitesi
nolgun1986@gmail.com

Özet

Dünya hayatı, insan varoluşu açısından haz verici şeylerin yanında acı verici unsurlarla da doludur. İnsanın acıdan kaçma isteği ise tarihsel süreç boyunca kendisini gösteren bir gerçekliktir. Peki acıların varlığı, insanın çok boyutlu varoluşu açısından nasıl bir öneme sahiptir? Yaşanan hastalık, ölüm, ayrılık gibi acılar, insan varoluşunu derinleştirip geliştirme özelliğini içerir mi? Bu bağlamda çalışmamızda insanın yaşadığı acıların insan varoluşu açısından önemli bir yere sahip olup olmadığı araştırılmıştır. Konu hem din felsefesi açısından kötülük problemini konu edinen eserlerin analiz edilmesiyle hem de İslam düşüncesinde acının nasıl konumlandırıldığı, temel eserler incelenerek nitel yöntem kullanılarak ele alınmıştır. Ayrıca varoluşçu yazarların yaşanan acıların insan hayatına kattığı anlam vurgusu da analiz edilerek çalışma ortaya konmuştur. Elde edilen bulgulardan bazıları ise şöyledir: Acılar, insanı geliştiren, olgunlaştıran bir boyutu içerir. Platon'a göre aşırı arzuların sonucu olarak ya da iyiliğin eksikliği olarak acı meydana gelir. Ona göre insana düşen acı veren belalara takılıp kalmadan akılsız, gevşek ve korkak yanına karşı durmaktır. İnsan hakiki iyi olan "iyi ideası"ndan uzak düştüğünde de acı duyar. Bu nedenle insanın hakiki iyi olana ulaşması acı duymasının önüne geçer. Aksi halde insan, eksikliklerle dolu dünyada acı içinde kalır. Diğer taraftan insan, acıyı ruhun arınmasına, hakikate yönelişe ve yanlış hazlardan uzaklaşmaya yönelik olarak değerlendirdiğinde acının insan için geliştirici bir işleve sahip olduğu söylenebilir. Aristo ise aşırılıkların insan için acıya neden olduğunu belirtir. Ona göre aşırı derecede haz düşkünü olmak acıya sebep olur. Çünkü hazlardan uzak kalmakla insan ölçülü olur. Ölçülü olmak ise insanı acılara karşı dayanıklı, cesur bir hale dönüştürür. Farabi ise insanda acı meydana getiren kötülüklerin kişinin "Zorunlu Varlık"tan uzaklaşmasıyla meydana geldiğini belirtir. İnsan, maddeye yani eksik ve bozulma potansiyeline sahip olana yöneldikçe kemâlden yoksunlaşır. Kemâl vasıflarına sahip olan Tanrı'ya yaklaşmak ise insanı aynı zamanda ontolojik olarak kemâle de yaklaştırır. İbn Sînâ görüşünde kötülükler, yetkinlik eksikliği ile bağdaştırılarak ele alınır. Ona göre insan fiillerinde bulunan kötülük ve zulüm gibi haller, insanın fiillerinde yetkinlikten uzaklaşmasıyla ilintilidir. İbn Rüşd ise şer ya da kötülüğün varlığının sebebini Allah'ın şerri, şerle birlikte bulunan hayır için yarattığı fikriyle ortaya koyar. Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz ki insana acı veren şer gibi görünen olaylardaki hayrı bulmaya çalışmak, insan için acıların anlam kazanmasına olanak sağlar. İnsanın kötülük ya da şer gibi görünen şeylerin içindeki anlamı bulmaya çalışması, aynı zamanda Tanrı'nın muradını anlamaya çalışması demektir. Dolayısıyla acılar, insanın yaratıcısına olan güvenini

pekiştirme, O'nunla olan bağını sağlamlaştırmasına katkı sağlayabilir. Hegel'e göre çatışma ve kötülük gibi görünen insana acı veren şeyler, düşünce açısından iyilik ve başarının basamaklarını oluşturur. Ona göre çatışma, gelişmenin kanunudur. Birey, sadece zahmet, zorluk ve zorunluluk içinde yücelik doruğuna erişebilir. Bununla birlikte acı, bir hayat belirtisidir; yeniden yapılanmayı sağlayan bir dürtü olarak işlev görür. John Hick'e göre acısız bir dünya, insanın gelişimi ve olgunlaşması için elverişli olmazdı. Ona göre yaşanan acıların içinde Tanrı'nın insan için iyi amaçları vardır. İnsan, yaşadığı acıların derinindeki failin Tanrı olduğunu idrak ettiğinde Tanrı'nın ilmine, kudretine, adaletine, merhametine ve sevgisine duyduğu güven ile acıların ardından daha güçlü bir şekilde hayatına devam edebilecektir. İnsan, yaşadığı kötülük ya da zulüm gibi olayların sebebini tam olarak bu dünya hayatında kavrayamayabilir. İnsan idrakinin mahdud olması bu durumun nedenidir. Ölüm sonrası hayata inanan kişi için bu dünyadaki zulüm ve kötülüklerin karşılığı, Mutlak güç ve adalet sahibi Tanrı'nın ölüm sonrası hayatta verilecektir. Leibnez, bazı acıların karşılığının ölümden sonraya erteleneceğini ve bu durumda insanın sabretmeyi, Tanrı'ya güvenme halini gerçekleştirebileceğine değinir. Bunun sonucu olarak insan, Tanrı ile güçlü bir bağ kurar ve kendi ben'i güçlenir. Teist varoluşçulardan Soren Kierkegaard için asıl acı, insanın yakınlarını kaybettiği esnada duyduğu acı değildir. İnsan için asıl acı, kendi ben'inin kaybıdır. Yani insanın ben'ini kaybetmesi, Tanrı'yı kaybetmektir. Tanrı'yı kaybetme ifadesini, kişinin Tanrı ile arasına mesafe koyması, O'ndan uzaklaşması olarak değerlendirebiliriz. Paul Tillich "Takdir-i İlahi" anlayışı ile ölüm acısından kurtulmanın güvene dayalı cesareti gerçekleştirmek ile mümkün olduğunu vurgular. Buradan hareketle insan için acının zirvesi denebilecek ölüm acısının ondaki güven ve cesaret duygularını geliştirdiği sonucuna varabiliriz. Martin Heidegger ise ölümün, insan varoluşunun tamamlanması olarak vazife gördüğünü belirtir. Ona göre ölüm, bir resme atılan son fırça darbesi ile resmin tamamlanması gibi bir vazife görür. İki filozofun görüşlerindeki ortak noktaya bakacak olursak, ölümün insana acı vermesinin yanında insanın cesaretini geliştiren bir işleve sahip olduğunu ve de insan varoluşunun bütünlüğünün idrakine katkı sağladığını söyleyebiliriz. Ateist varoluşçulardan Jean Paul Sartre için ise acı ya da başka bir ifadeyle ıstırap, varoluşun kaçınılmaz ve kurucu unsuru olarak görülür. Yani insan, acılar vasıtasıyla varoluşunu oluşturur. Diğer bir ateist varoluşçu olan Albert Camus için acılara verilen anlamla acılar ya azalır veya daha da derinleşir. Burada Friedrich Nietzsche'nin insanın acıları görmezden gelmek yerine onlarla yüzleşmenin gerekliliği vurgusunda da değinmek gerekir. Buradan yola çıkarak üç ateist varoluşçu için de acılardan kaçmadan onlarla yüzleşip varoluşun bir parçası olarak acıyı tanımlamanın gerekli olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Aksi halde insan, acılardan kaçma tavrını sergilediğinde acıların üstü örtülmüş olur ancak onlarla yüzleşme halinde insan, acıların hayatta çok da büyük bir yer tutmadığını anlayabilir. Buradan hareketle İbn Sina'cı yaklaşımla acılar ya da kötülükler, gül ağacındaki diken mesabesindedir. Bunun sonucu olarak insanın odaklandığı nokta, acı veren kötü haller değil de iyi ve güzel haller olduğunda yani bakış açısı değiştiğinde daha mutlu ve huzurlu bir yaşam söz konusu olabilir. Victor Frankl'ın insan için önemli olanın yaşanan acılardan ziyade onlara verilen anlam olduğu düşüncesi büyük bir öneme sahiptir. Ona göre insan, bu dünyada ne kadar işkence, acı ve haksızlık da yaşasa her yaşadığı olayda mutlu olabilecek bir tarafı bulabilir. Dolayısıyla iyimser bir bakış açısıyla acıyı, insan başarısına dönüştürebilmek söz konusudur. Acı esnasında insanın umudunu kaybetmemesi de acının üstesinden gelerek insanda başarı duygusu meydana getirir. Bu çalışma din felsefesindeki kötülük probleminin acılar ve insan varoluşuna bakan boyutlarını, İslam düşüncesindeki acının manevi boyutlarını ve varoluşçu yazarların acının insanın anlam boyutuna olan katkılarını sentezleyerek eklektik bir bakış sunmayı amaçlamaktadır. Acıya çok yönlü bakış, başta akademik çevre olmak üzere tüm insanlık için büyük bir öneme sahiptir. Çalışmamız bu noktada acı konusuna çok yönlü bir bakış sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Din felsefesi, Tanrı, İnsan, Varoluş, Acı.

Kaynakça

Akto, A. (2016). Allah-insan arasında ontolojik, epistemolojik ve varoluşsal bir ilişki biçimi: tevekkül. E- Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 2, 878-902.

Aristoteles. (2017). Nikomakhos'a etik. Ankara: BilgeSu Yayınları.

Aydın, M. (2014). Din felsefesi. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.

Camus, A. (2018). Sisifos söyleni. İstanbul: Can Yayınları.

Cevizci, A. (1997). Felsefe sözlüğü. Ankara: Ekin Yayınları.

Elmalı, O & Özden, Ö. (2012). İlkçağ felsefe tarihi. İstanbul: Ari sanat Yayınları.

Farabi. (2017) Es-Siyâsetü'l medeniyye (Çev. M. Aydın, A. Şener, M. R. Ayas). İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.

Frankl, V. (2019). İnsanın anlam arayışı (Çev. S. Budak). İstanbul: Okuyan us Yayınları.

Heidegger, M. (2018). Varlık ve zaman (Çev. K. Ökten). İstanbul: Alfa Yayınları.

Hick, J. (1966). Evil and the God of love. New York: Harper row Publishers.

İbn Sina. (2012). Kitabü'n necât (Çev. K. Şenel). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

İbn Rüşd. (2017). Faslu'l makâl el keşf an minhâci'l edille (Çev. S. Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kierkegaard, S. (2017). Ölümcül hastalık umutsuzluk (Çev. M. Yakupoğlu). Ankara: Doğu batı Yayınları.

Korkmaz, S. & Çetin, E. (2023). Varoluşsal anlam arayışı ve dindarlık ilişkisi: psiko-felsefik bir değerlendirme. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2, 234-251.

Leibnez, G. (2015). Theodicy. Oxford: Fellow of trinitiy college Publishers.

Nietzsche, F. (2018). Böyle buyurdu zerdüşt (Çev. L. Bakaç). İstanbul: Koridor Yayınları.

Özdemir, M. (2014). İslam düşüncesinde kötülük problemi. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Plantinga, A. (2002). God, freedom and evil. New York: Harper row Publishers.

Platon. (2017). Devlet. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Sartre, j. P. (2018). Varlık ve hiçlik (Çev. G. Ç. Eksen). İstanbul: İthaki Yayınları.

Şentürk, H. & Yakut, S. (2014). Hayatın anlamı ve din. S.D. Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2, 45-60.

Tillich, P. (2014). Olmak cesareti (Çev. F. C. Dansuk). İstanbul: Okuyanus Yayınları.

Yaran, C. S. (2016). Kötülük ve teodise. İstanbul: Vadi Yayınları.

Yasa. M. (2016). Tanrı ve kötülük. Ankara: Elis Yayınları.

9. Oturum
Hukuk

Oturum Başkanı: Ömer Faruk Kafalı

Fuat Sezgin Toplantı Salonu
8 Mayıs Cuma
09:30-11:00

Ayşe Arasan Çalık

Teknopark Ekosistemlerinde Hukuki Çoğulculuk: Teknoloji Transfer Süreçlerinde Ulusal Mevzuat ve Uluslararası Standartların Etkileşimi

Faruk Sağır

İdari Vesayet Yetkisi Bağlamında Sahipsiz Hayvanların Vermiş Olduğu Zararlardan Dolayı İdarenin Sorumluluğu

Murat Temur

Osmanlı Hukukunda Zina Suçuna Teşebbüs ve Uzlaştırma Müessesesi

Rabia Türk

Jus Strictum'dan Pietas'a: Uluslararası Hukuk Aktörlerinin Dönüşümü ve Sivil Enstrümanların Meşruiyet İnşasındaki Rolü

Teknopark Ekosistemlerinde Hukuki Çoğulculuk: Teknoloji Transfer Süreçlerinde Ulusal Mevzuat ve Uluslararası Standartların Etkileşimi

Ayşe Arasan Çalık

Hukuk Fakültesi Gebze Teknik Üniversitesi
arasan.ayse@gmail.com

Özet

Giriş ve Çalışmanın Bağlamı Küreselleşen dünya ekonomisinde, teknoloji geliştirme bölgeleri veya yaygın bilinen adıyla teknoparklar, yenilikçi faaliyetlerin, araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) çalışmalarının ve teknoloji transferinin merkez üsleri konumundadır. Bu ekosistemler, üniversiteler, araştırma kurumları, sanayi kuruluşları ve yatırımcıların bir araya gelerek sinerji yarattığı, sadece fiziksel bir kümelenme alanı değil, aynı zamanda kendilerine özgü kuralları, teşvik mekanizmaları ve yönetim yapıları olan karmaşık hukuki alanlardır. Geleneksel hukuk anlayışı, belirli bir coğrafi sınır içerisinde tek bir egemenin, yani devletin hukukunun geçerli olduğunu varsayan "hukuki tekçilik" (legal monism) paradigmasına dayanır. Ancak günümüzde sınır aşan Ar-Ge faaliyetleri, uluslararası yatırımlar ve küresel teknoloji pazarı, bu tekçi paradigmayı derinden sarsmış ve aşındırmıştır (Berman, 2012). Türkiye'deki teknoparklarda faaliyet gösteren Ar-Ge firmaları ve bu bölgeleri yöneten yönetici şirketler, günlük operasyonlarında ve özellikle teknoloji transferi süreçlerinde sadece ulusal kanunlara tabi değildir. Bir yandan 4691 sayılı Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Kanunu, 6769 sayılı Sınai Mülkiyet Kanunu ve ilgili ulusal mevzuatın emredici kurallarına uymak zorundayken; diğer yandan uluslararası fikri mülkiyet rejimleri, yabancı yatırımcıların kendi hukuk sistemlerinin dayattığı kurallar, endüstriyel standartlar (ISO, IEEE vb.) ve teknopark yönetici şirketlerinin iç yönergeleri ile uyum (compliance) regülasyonlarını sağlamak durumundadırlar. Bu durum, hukuk sosyolojisinde "hukuki çoğulculuk" (legal pluralism) olarak adlandırılan, aynı sosyal alanda birden fazla normatif düzenin eşzamanlı olarak var olması ve birbirleriyle etkileşime girmesi olgusunun teknoloji ekosistemlerindeki en somut ve güncel tezahürüdür (Merry, 1988). Bu bağlamda çalışma, teknoparkların sadece teknolojik inovasyonun değil, aynı zamanda hukuki inovasyonun ve normatif çeşitliliğin de merkezleri olduğu gerçeğinden yola çıkmaktadır. Teknoloji transferi süreçlerinin, bu karmaşık normatif ağ içerisinde nasıl şekillendiğini anlamak, günümüz bilgi ekonomisinin hukuki altyapısını kavramak açısından kritik bir öneme sahiptir.

Çalışmanın Temel Tezi Bu çalışmanın temel tezi; teknopark ekosistemlerinde gerçekleşen teknoloji transferi süreçlerinin, devlet merkezli tekçi bir hukuk anlayışıyla anlaşılamayacağı ve yönetilemeyeceği; aksine bu süreçlerin ulusal mevzuat, uluslararası standartlar, sözleşmesel pratikler ve "soft law" mekanizmalarının iç içe geçtiği çok katmanlı bir hukuki çoğulculuk zemininde gerçekleştiğidir. Çalışma, teknoloji transferi aktörlerinin (Ar-Ge firmaları, yatırımcılar, teknoloji transfer ofisleri) bu farklı normatif düzenler arasında sürekli bir müzakere ve uyumlaştırma faaliyeti yürüttüğünü, devlet hukukunun bıraktığı boşlukların veya yarattığı katılıkların, aktörlerin kendi aralarında oluşturdukları "özel hukuk düzenleri" ve sözleşmesel pratikler aracılığıyla aşıldığını ileri sürmektedir (Tamanaha, 2008). Dolayısıyla, teknoparklardaki hukuki gerçeklik, kanun koyucunun yukarıdan aşağıya dayattığı kurallardan ziyade, farklı normatif katmanların yatay ve dikey etkileşimi sonucunda ortaya çıkan dinamik ve melez bir yapıdır. Bu melez yapı, yenilikçi faaliyetlerin hızına ayak uydurabilmek için geleneksel hukukun hantallığını aşmayı amaçlayan pragmatik bir çözüm yolu olarak da

değerlendirilebilir. Devletin düzenleyici rolü ortadan kalkmamakta, ancak ulus ötesi ve özel düzenleyici aktörlerle paylaşılan, daha yatay ve ağ tipi bir yönetişim modeline evrilmektedir (Zumbansen, 2010).

Çalışmanın Özgün Yönleri ve Literatüre Katkısı Hukuki çoğulculuk teorisi, tarihsel olarak daha çok sömürge sonrası toplumlardaki yerel/geleneksel hukuk ile devlet hukuku arasındaki çatışmaları açıklamak için kullanılmış (Griffiths, 1986), son yıllarda ise küreselleşme ve ulus ötesi ticaret hukuku (lex mercatoria) bağlamında ele alınmıştır (Michaels, 2007). Ancak bu teorinin, teknoloji geliştirme bölgeleri ve spesifik olarak teknoloji transferi süreçlerine uygulanması literatürde oldukça sınırlıdır. Bu çalışmanın en önemli özgün yönü, hukuki çoğulculuk teorisini teknoloji ve inovasyon hukuku ile kesiştirerek, teknoparkları birer "hukuki çoğulculuk laboratuvarı" olarak incelemesidir. Çalışma, Türkiye'deki 4691 sayılı Kanun uygulamalarını salt bir mevzuat analizi olarak değil, sosyo-hukuki bir perspektifle ele alarak ulusal literatüre metodolojik bir yenilik getirmektedir. Ayrıca, teknoloji transferi süreçlerinde karşılaşılan norm çatışmalarını ve uyum (compliance) stratejilerini somutlaştırarak, hem akademik literatüre teorik bir katkı sunmayı hem de teknopark yöneticileri, hukuk müşavirleri ve politika yapıcılar için pratik bir rehber oluşturmayı hedeflemektedir. Çalışmanın literatüre sunacağı bir diğer önemli katkı, "soft law" kavramının teknoloji ekosistemlerindeki bağlayıcılığını ve devlet hukuku ile olan rekabet/tamamlayıcılık ilişkisini Türkiye örneği üzerinden tartışmaya açmasıdır (Cafaggi, 2011). Bu tartışma, hukukun sadece devlet tarafından üretilen bir kurallar bütünü olduğu yönündeki klasik anlayışın, teknoloji çağında ne ölçüde geçerli olduğunu sorgulamamıza olanak tanıyacaktır.

Yöntem ve Temel Araçlar Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemleri ve sosyo-hukuki analiz (socio-legal analysis) yaklaşımı benimsenmiştir. Çalışmanın temel yöntemi, hukuki dogmatik analizin ötesine geçerek, hukukun toplumsal ve ekonomik bağlamdaki işleyişini inceleyen disiplinler arası bir çerçeve kurmaktır. Bu doğrultuda, öncelikle John Griffiths, Sally Engle Merry ve Brian Tamanaha gibi düşünürlerin hukuki çoğulculuk teorisine dair temel eserleri incelenerek kavramsal bir çerçeve oluşturulmuştur. Ardından, Türkiye'deki teknopark mevzuatı (özellikle 4691 sayılı Kanun ve uygulama yönetmelikleri), uluslararası teknoloji transferi sözleşmelerinin tipik hükümleri, teknopark yönetici şirketlerinin iç yönergeleri ve uluslararası standartlar (ISO vb.) doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmada kullanılan temel araçlar; mevzuat analizi, literatür taraması, sözleşme tipolojilerinin incelenmesi ve norm çatışması senaryolarının (örnek olay kurguları) mantıksal analizidir. Bu araçlar vasıtasıyla, farklı normatif düzenlerin birbirleriyle nerede kesiştiği, nerede çatıştığı ve bu çatışmaların aktörler tarafından nasıl çözümlendiği sistematik bir biçimde haritalandırılmıştır. Özellikle, teknoloji transfer ofislerinin (TTO) hazırladığı standart sözleşme taslakları ve kuluçka merkezi kullanım sözleşmeleri, "devlet dışı hukuk" üretiminin somut örnekleri olarak detaylı bir şekilde analiz edilmiştir (Çatal, 2024).

Çalışmanın Bulguları Yapılan analizler sonucunda, teknopark ekosistemlerinde hukuki çoğulculuğun üç temel boyutta belirginleştiği bulgulanmıştır. Birinci bulgu, ulusal teşvik mevzuatı ile uluslararası fikri mülkiyet rejimleri arasındaki gerilimdir. Ulusal mevzuat, Ar-Ge indirimlerinden yararlanmak için faaliyetin Türkiye sınırları içinde yapılmasını ve fikri mülkiyetin yerelleştirilmesini teşvik ederken; sınır aşan teknoloji transferi sözleşmelerinde yabancı yatırımcılar, fikri mülkiyetin aidiyeti ve tescil yeri konusunda kendi ulusal hukuklarının veya uluslararası rejimlerin uygulanmasını dayatmaktadır. İkinci bulgu, teknopark yönetici şirketlerinin ürettiği iç yönergelerin ve kuluçka merkezi kurallarının, devlet hukuku olmamasına rağmen (soft law), bölgedeki firmalar üzerinde kanunlardan daha hızlı ve etkili bir yaptırım gücüne sahip olmasıdır. Bu durum, teknoparkların kendi içlerinde özerk birer "mikro hukuk düzeni" yarattığını göstermektedir. Üçüncü bulgu ise, uyuşmazlık çözüm mekanizmalarındaki çoğulculaşmadır. Teknoloji transferi sözleşmelerinde taraflar, devlet mahkemelerinin yavaşlığı ve uzmanlık eksikliği ile ticari sırların ifşa olma riskinden kaçınmak amacıyla, uyuşmazlıkların çözümünde uluslararası tahkim, arabuluculuk ve lex mercatoria (uluslararası ticaret teamülleri) kurallarını tercih etmektedir (Cutler, 2003). Bu durum, devletin yargı tekelinin teknoloji alanında giderek zayıfladığını

ve aktörlerin kendi uyuşmazlık çözüm yollarını inşa ettiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, veri koruma standartlarındaki farklılıkların (örneğin KVKK ile GDPR arasındaki uyumsuzluklar), teknoloji transferi süreçlerinde en karmaşık norm çatışmalarından birini yarattığı ve firmaları sürekli bir "uyum (compliance) yorgunluğu" ile karşı karşıya bıraktığı tespit edilmiştir. Bu bulgular, teknoloji transferinin sadece teknik bir devir işlemi değil, aynı zamanda yoğun bir hukuki müzakere süreci olduğunu kanıtlamaktadır (Güler & Kırbaşlar, 2020).

Sonuç ve Değerlendirme Sonuç olarak bu çalışma, teknoparkların sadece fiziksel mekanlar değil, küresel ve yerel normların, sert ve esnek hukukun, kamu ve özel çıkarların sürekli olarak etkileşime girdiği dinamik hukuki alanlar olduğunu ortaya koymaktadır. Teknoloji transferi süreçlerinin başarısı, bu çok katmanlı ve çoğulcu yapının inkar edilmesine değil, aksine bu yapının doğru okunmasına ve farklı normatif düzenler arasında etkili uyum (compliance) stratejilerinin geliştirilmesine bağlıdır. Hukuk müşavirleri ve teknoloji transfer uzmanları, bu süreçte sadece kanunları uygulayan teknisyenler değil, farklı hukuk sistemleri ve kurumsal kültürler arasında "çevirmenlik" (legal translation) yapan stratejik aktörler konumundadır. Gelecekteki hukuki düzenlemelerin ve teknopark politikalarının, bu çoğulcu yapıyı göz ardı eden, katı, tek tipçi ve devlet merkezli yaklaşımlar yerine; farklı normatif düzenlerin etkileşimini kolaylaştıran, esnek, kapsayıcı ve küresel entegrasyonu destekleyen bir vizyonla şekillendirilmesi gerekmektedir. Türkiye'nin teknoloji ekosisteminin küresel rekabet gücü, hukuki çoğulculuk gerçeğiyle barışık, yenilikçi bir hukuk politikası üretme kapasitesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda, kanun koyucunun teknoloji alanındaki düzenlemeleri yaparken, piyasa aktörlerinin kendi aralarında oluşturdukları normatif düzenleri de dikkate alması ve "birlikte düzenleme" (co-regulation) modellerine yönelmesi, hem hukuki belirliliği artıracak hem de inovasyonun önündeki engelleri kaldıracaktır.

Anahtar Kelimeler: Hukuki Çoğulculuk, Teknoloji Transferi, Teknoparklar, Uyum (Complience), Norm Çatışması

Kaynakça

Berman, P. S. (2012). Global legal pluralism: A jurisprudence of law beyond borders. Cambridge University Press.

Cafaggi, F. (2011). New foundations of transnational private regulation. Journal of Law and Society, 38(1), 20-49. https://doi.org/10.1111/j.1467-6478.2011.00532.x

Cutler, A. C. (2003). Private power and global authority: Transnational merchant law in the global political economy. Cambridge University Press.

Çatal, Ö. (2024). Teknoloji transfer ofislerinin üniversiteler açısından rolü ve önemi. Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar, 87-102.
Griffiths, J. (1986). What is legal pluralism?. Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law, 24, 1-55. https://doi.org/10.1080/07329113.1986.10756387

Güler, M., & Kırbaşlar, Ş. (2020). Teknoloji transfer ofislerinin üniversite sanayi işbirliğindeki rolü. İKSAD Yayınevi.

Merry, S. E. (1988). Legal pluralism. Law & Society Review, 22(5), 869-896. https://doi.org/10.2307/3053638

Michaels, R. (2007). The true lex mercatoria: Law beyond the state. Indiana Journal of Global Legal Studies, 14(2), 447-468.

Tamanaha, B. Z. (2008). Understanding legal pluralism: Past to present, local to global. Sydney Law Review, 30, 375-411.

Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Kanunu. (2001). T.C. Resmî Gazete (24454, 6 Temmuz 2001). https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=4691&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5

Zumbansen, P. (2010). Transnational legal pluralism. Transnational Legal Theory, 1(2), 141-189. https://doi.org/10.5235/204140010791659083

İDARİ VESAYET YETKİSİ BAĞLAMINDA SAHİPSİZ HAYVANLARIN VERMİŞ OLDUĞU ZARARLARDAN DOLAYI İDARENİN SORUMLULUĞU

Faruk Sağır

Hukuk Fakültesi Sakarya Üniversitesi
faruk.sagir1@ogr.sakarya.edu.tr

Özet

Geçmişten günümüze kadar olan süreçte insanlar ve hayvanlar arasındaki ilişki; ekolojik, sosyal, sağlıksal ve hukuki olmak üzere pek çok boyutta kendini göstermektedir. Hayvanların, bir yandan insanların yaşam kalitesini artıran, duygusal destek sağlayan ve ekosistemin sürdürülebilirliğine katkıda bulunan canlılar olarak önemli işlevler üstlendiği söylenebilirken diğer yandan özellikle hızlı kentleşme sonucunda bazı sorun alanlarının da ortaya çıkmasına zemin hazırladığı söylenebilir. Bu bağlamda, söz konusu çok boyutlu ilişkinin hukuk düzeni bakımından ele alınmasını, insan ile hayvan arasındaki etkileşimin doğurduğu hak ve sorumlulukların belirlenmesi gerekliliğini doğurmuştur. Bu etkileşimin özellikle son yıllarda insan yaşamı aleyhine bozulması, sahipsiz hayvanların doğurduğu sorunlarda sorumluluğun kime ait olacağı sorusunu da beraberinde getirmiştir. Sahipsiz hayvan kavramı içerisine pek çok hayvan türü dahil edilebilmekle beraber sayılarının hızla artması ve saldırgan tavırlarıyla özellikle sokak köpekleri son zamanlarda dikkat çekmektedir. Türkiye'de sahipsiz sokak köpeklerinin sayısı Tarım ve Orman Bakanı tarafından 2024 yılında yapılan gayriresmi açıklamaya göre 4 milyona yaklaşmıştır. Bu sayının hızla artmasında sokak köpeklerinin senede iki defa doğum yapabilmelerinin yanında her doğumda tek seferde 6-8 yavruya kadar doğurabilmeleri etkili olmaktadır.[1] Bu hızlı artış sokaklarda pek çok başıboş köpeğin dolaşmasına dolayısıyla pek çok problemin doğmasına sebep olmaktadır. İnsanlar açısından sokak köpeklerinin neden olduğu başlıca problemler; fiziksel yaralanmalar, maddi kayıplar, psikolojik travmalar ve ölümle sonuçlanabilen ısırma/saldırı vakalarını kapsamaktadır. Bildirilmiş vaka kayıtlarına bakıldığında saldırı sonucu hayatını kaybeden, yaralanan insan sayısı azımsanamayacak boyutta olup 2022 yılı ocak ayından 2024 yılı temmuz ayına kadar 4 bin 269 köpek saldırısı kayıtlara geçmiştir. Bu saldırılar sonucunda 10 kişi hayatını kaybederken 2 bin 389 kişi yaralanmış, 6 bin 530 kişi ise mağdur olmuştur.[2] Bu tehlike her zaman doğrudan saldırı sonucu yaralanma şeklinde meydana gelmemektedir. Bazen bu saldırılar esnasında hayvanın ısırığı veya tükürüğünden bulaşan kuduz virüsü gibi çeşitli ölümcül virüsler yüzünden de insanlar hayatını kaybedebilmektedir. Araştırmalar hayvan dışkılarının da pek çok virüs çeşidini içerdiğini ve bu virüslerin solunum veya temas yoluyla insan vücuduna bulaşarak insan sağlığını tehdit ettiğini

söylemektedir.[3] Sağlık problemlerinin yanı sıra, sokak köpekleri trafik güvenliğini tehlikeye atarak kazalara sebebiyet verebilmektedir. Bu kazalar yalnızca maddi hasarla sınırlı kalmayıp, yaralanmalı sonuçlar da doğurabilmektedir. Türkiye'de 2018-2023 yılları arasında sokak köpeklerinden kaynaklanan 3 bin 476 kaza meydana gelirken bu kazaların sonucunda 67 kişi hayatını kaybetmiş, yaklaşık 5 bin 200 kişi de yaralanmıştır.[4] Her ne kadar bazı durumlarda insan psikolojisi için fayda sağlasa da zararlarının olduğu da söylenebilir. Yukarıda ifade edilen tüm olumsuzlukların basında yer alması veya insanların doğrudan bu olaylarla karşı karşıya kalması gibi etkenler bazı insanlarda hayvan fobisinin oluşmasına neden olmaktadır.[5]

Yukarıda ifade edilen bütün bu olumsuzluklar göstermektedir ki sahipsiz hayvanların özellikle de sokak köpeklerinin insan yaşamı için pek çok zararı bulunmaktadır ve bu zararlar derhal tedbir almayı gerektirecek nitelikte tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Ülkemizde hayvanlar hakkında 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu bulunmaktadır. 2021 yılında Hayvanları Koruma Kanunu'nda hayvanların tanımı, satışı ve barınması gibi pek çok hususta değişiklik yapılmış ardından 2024 yılında ilgili kanunda tekrar değişiklik yapılarak hayvanların hukuki durumunun iyileştirilmesi ve sahipsiz hayvanların toplumda doğurabileceği zararların önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Özellikle 2024 yılında yapılan değişiklikler dikkate alındığında ilgili kanunun hayvan hakları odaklı olmasının yanında insanların temel haklarının da dikkate alındığı insanların ve hayvanların bir denge ve uyum içerisinde yaşamasının amaçlandığı ve değişikliklerin de bu doğrultuda yapıldığı görülmektedir. Yapılan 2024 tarihli değişiklikle birlikte yerel yönetimlere hayvan bakımevleri kurarak sahipsiz hayvanların sahiplendirilinceye kadar bakım ve tedavilerini gerçekleştirme, sahipsiz hayvanlara ilişkin eğitim çalışmaları yapma yükümlülüğü getirilmiştir. Kanun metninde yerel yönetimler ifadesiyle ayrım yapılmamış belediye, il özel idaresi ve köy idarelerini kapsar nitelikte hayvan bakımevi kurma ve müdahalede bulunma yükümlülüklerine değinilmiştir.[6] Yine kanunda sahipsiz veya güçten düşmüş hayvanların en hızlı şekilde hayvan bakımevlerine götürülmesi zorunlu kılınmıştır. Bakımevlerinde sahipsiz hayvanlar rehabilite edilerek bakanlığın veri sistemine kaydedilmesi öngörülmüştür. Burada özellikle belirtilmelidir ki hayvan bakımevinde rehabilite edilen hayvanların önceki kanunda yer alan alındıkları ortama bırakılmasına ilişkin düzenlemenin aksine yeni düzenlemeyle sokak köpeklerinin sahiplendirilinceye kadar hayvan bakımevlerinde barındırılması zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca toplanan sahipsiz hayvanların bakımevi dışında bir yere bırakılması veya bakımevindeki köpeklerin bakımevi dışında bir yere bırakılması yasaklanmış bu yasağa uymayanlara idari para cezası getirilmiştir. İdarenin yükümlülükleri yerel yönetimlerle sınırlı değildir. Kanunda yerel yönetimlerin yetki ve sorumluluklarının Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı ile eşgüdüm sağlanarak, diğer ilgili kuruluşların da görüşü alınmak suretiyle Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirleneceği ifade edilmiştir.[7]

Bu düzenlemelere rağmen yerel yönetimlerin sahipsiz hayvanlara karşı yükümlülüklerini yerine getirmemesi halinde ne olacağı sorusu Belediye Kanunu'ndaki ve İl Özel İdaresi Kanunu'ndaki "Hizmetlerde Aksama" ya ilişkin hükümlerle cevaplandırılabilecektir. Türk İdare Hukukunda idari teşkilat merkezden yönetim ilkesi, yerinden yönetim ilkesi ve idarenin bütünlüğü ilkesi olmak üzere çeşitli ilkeler doğrultusunda şekillenmiştir.[8] Bu ilkelerden merkezi idarenin doğurabileceği sakıncaların önlenmesi amacıyla yetki genişliği ilkesi getirilirken yerinden yönetim ilkesinin doğurabileceği sakıncaların önlenebilmesi amacıyla idari vesayet ilkesi düzenlenmiştir.[9] Bu doğrultuda hizmetlerde aksamaya ilişkin düzenleme yerinden yönetim ilkesinin doğurabileceği sakıncaların önlenebilmesi amacıyla getirilmiş idari vesayet niteliğinde bir düzenlemedir. Kural olarak idari vesayet ilkesi vesayet makamına denetlenen makamın yerine geçerek işlem yapma imkanı tanımasa da kanunda açıkça düzenlenen durumlarda[10] ikame yetkiyle vesayet makamı, denetlenen makamın yerine geçerek işlem yapabilmektedir. Bu kapsamda ikame yetki idari vesayetin tanıdığı istisnai nitelikte bir yetki olup hizmetlerde aksamaya ilişkin yapılan düzenleme ikame yetkinin son çare olmasına uygun

bir düzenlemedir.[11] Belediye Kanunu'nun 57. Maddesine ve İl Özel İdaresi Kanunu'ndaki benzer nitelikli düzenlemeye göre İçişleri Bakanlığının talebiyle belediye hizmetlerinin ciddi bir biçimde aksatıldığının ve bu durumun halkın sağlık, huzur ve esenliğini hayati derecede olumsuz etkilediğinin yetkili sulh hukuk hakimi tarafından tespiti üzerine İçişleri Bakanı, aksamanın giderilmesini makul süreyle beraber belediye başkanından talep edebilecektir. Bütün bunlara rağmen ilgili idare tarafından aksaklık yine giderilmezse bu durumda İçişleri bakanı o ilin valisinden söz konusu hizmeti yerine getirmesini ister. Vali, öncelikli olarak belediyenin imkanlarıyla mümkün olmaması halinde diğer kamu kurum ve kuruluşların imkanlarıyla ilgili hizmeti yerine getirir. Görüldüğü üzere kanunda yerel yönetimlerin yükümlülüklerini yerine getirmemesi halinde merkezi idareye idari vesayet ilkesi kapsamında hizmetlerde yaşanan aksaklıkları giderebilme yetkisi tanınmıştır. Ancak bu durumda sahipsiz hayvanların vereceği zararlardan doğan sorumluluğun kime ait olduğu problemi gündeme gelecektir. Çalışmamızda bu problem doğrultusunda sahipsiz hayvanların verdiği zararlar, yerel yönetimlerin yükümlülükleri ve hizmetlerde aksamaya ilişkin düzenleme incelenecek olup idari vesayetin kullanılmasının zorunlu bir yetki olup olmadığı, hizmetlerde aksama olması halinde idarenin vesayet yetkisini kullanmaması durumunda doğacak zararlardan sorumlu tutulup tutulamayacağı mevzuat ve yargı kararları doğrultusunda incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sahipsiz Hayvanlar, İdari Vesayet, İkame Yetki, Hizmetlerde Aksama, İdarenin Sorumluluğu

Kaynakça

[1] Daily Sabah with IHA. "Stray Dog Population in Türkiye Nears 4M amid Public Fuss." Daily Sabah, 29 Mayıs 2024. https://www.dailysabah.com/turkiye/stray-dog-population-in-turkiye-nears-4m-amid-public-fuss/news.

[2] "2022'den Bu Yana 4 Bin 269 Köpek Saldırısı Kayıtlara Geçti." TRT Haber, 23 Temmuz 2024. https://www.trthaber.com/haber/gundem/2022den-bu-yana-4-bin-269-kopek-saldirisi-kayitlara-gecti-869658.html.

[3] Ghasemzadeh, I. ve S. H. Namazi. "Review of Bacterial and Viral Zoonotic Infections Transmitted by Dogs." Journal of Medicine and Life 8, Sayı 4 (2015): 1–5. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5319273/.

[4] "Başıboş Sokak Köpekleri 3 Bin 476 Trafik Kazasına Neden Oldu." TRT Haber, 25 Mayıs 2024. https://www.trthaber.com/haber/turkiye/basibos-sokak-kopekleri-3-bin-476-trafik-kazasina-neden-oldu-859817.html.

[5] Kayaarslan, Sadiye. "Gençlerin Sahipsiz Sokak Köpeği Saldırılarına Yönelik Düşünceleri Çerçevesinde Mağduriyetin Güncel Görüntüsünün Değerlendirilmesi". Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 15, sy 1 (2025): 161-93.

[6] Akkoyunlu, Sencer Abdullah. "Mahalli İdarelerin Sokak Köpeklerinin Verebileceği Zararlar ile İlgili Yükümlülükleri ve Bu Yükümlülüklerin Mahalli İdareler Arasındaki İlişkiler Bakımından Değerlendirilmesi". Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 27, sy 46 (2022): 3-63.

[7] Sarı, Ömür Kadri. "Sokak Köpeği Saldırısı Nedeniyle İdarenin Sorumluluğu ve Tam Yargı Davaları". T.C. Danıştay Dergisi, sy 156 (2023): 241-76.

[8] Gözler, Kemal, ve Gürsel Kaplan. İdare Hukuku Dersleri. 22. bs. Bursa: Ekin Kitapevi Yayınları, t.y.

[9] Tan, Turgut. İdare Hukuku. 7. bs. Ankara: Turhan Kitapevi, 2018.

[10] Onar, Sıddık Sami. İdare Hukukunun Umumi Esasları. İstanbul: Hak Kitapevi, 1952.

[11] Akyüz, Elif Aslı. "Yerine Geçerek İşlem Yapma: 5216 Sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu'nun Büyükşehir Belediyesinin İmar Denetim Yetkisini Düzenleyen 11. Maddesi Üzerine Bir İnceleme". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Osmanlı Hukukunda Zina Suçuna Teşebbüs ve Uzlaştırma Müessesesi

Murat Temur

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
murat.temur@mku.edu.tr

Özet

Zina suçu eski hukuk sistemlerinde ve son zamanlardaki meri hukuk düzenlerinin bazısının halihazırda bazısının ise birkaç yıl önce lağvettiği şekilde kanunlarda ve mahkemelerde karşılaşılan bir suç türüdür. Türk Hukukunun uzun yıllar tatbik edilmiş olan ve İtalya'dan muktebes eski Türk ceza kanununda da suç olarak düzenlenen zina, 1999 yılında AYM'nin vermiş olduğu iptal kararlarıyla Türk hukukuna veda etmiştir.

Türk Hukuk tarihinin en büyük kısmını teşkil eden İslam Hukukunun tatbik dönemi ve bu dönemin de en uzun kısmı olan Osmanlı Hukuku döneminde ise İslam hukuku telakkisine uygun bir şekilde zina suç olarak kabul edilmiş, ağır bir yaptırım şekline tabi kılınmıştır. Bu yaptırım zinayı yapan kişinin muhsan (evli) olup olmamasına göre recm veya kırbaç cezası şeklindedir. Lakin bu suçun sübutu da cezanın ağırlığı ile orantılı olarak ağır şekli şartlara tabi kılınmıştır.

İspat, uyuşmazlığı çözmede etkili olan ve "taraflar arasında çekişmeli bulunan vakıaların gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda hâkimde kanaat ve inanç oluşturmadır. İspat İslam Osmanlı hukuk sistemlerinde şahitlik, yemin, ilam veya hüccet vb. müesseselerle yapılmaktadır ki bu müesseselere delil denir. Had suçlarının bir kurumu olan zina suçu da diğer had suçlarında olduğu gibi şahitler (tanık beyanı) ile ispatlanacak ve bu ispatın gerçekleşebilmesi için tanıklarda da birtakım özelliklerin bulunması şartı aranacaktır. Diğer had suçlarından farklı olarak zina suçundan en zor ispat şekli benimsenmiş, 4 tanığın beyanı aranmıştır. Ayrıca tanıkların da İslam muhakeme hukukunun öngördüğü şekilde tezkiye edilip adil olan yani şahitlikleri muteber kimselerden olması zarureti de bulunmaktadır. Dolayısıyla zina suçunun karşılığı olan recm veya kırbaç cezasının uygulanması oldukça sıkı şekli şartlara bağlanarak keyfiliğin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Halbuki bu suçun her dönemde olduğu gibi Osmanlı Devleti döneminde de işlenegelmesi de bir sorun teşkil ettiğinden dolayı, Osmanlı hukuku bu konuda sübuta ermemiş zina suçlarının da kamu yararını bozduğu gerekçesiyle cezalandırması gerektiği kanaatindedir. Bu sebeple İslam hukukunun kendisine verdiği tazir cezası hakkını kullanmış, şekli şartları ile sübuta ermeyen lakin daha az tanıkla veya itirafla işlendiğine hâkimin kanaat getirdiği zina hadiselerinin yaşanması halinde suçlulara tazir cezası vermiş, bu cezalar da Osmanlı ceza tiplerine göre sürgün, kalebentlik, kürek, sopa veya para cezası olmuştur.

Zina mahiyeti itibariyle resen kovuşturulan bir suç türüdür. Şikâyete bağlı değildir. Şahitlerin beyanıyla veya yetkili organların tahkikiyle resen soruşturma yapılır ki bu meseledeki şehadete kamu yararına tanıklık manasına gelen "Hisbe Şehadeti" adı verilir. Çalışmada inceleneen klasik dönem esas alınırsa resen tahkikatın subaşı, muhtesip, kadı gibi diğer yargı görevlileri eliyle yürütüldüğü görülmektedir. Hisbe Şehadeti de bu resen araştırma ilkesi çerçevesinde klasik dönemde mühim bir rol oynamıştır.

Tazir cezaları, İslam Hukukun devletin yetkili yasama organına tanıdığı kanun yapabilme hakkı neticesinde belirlenen ceza türleridir. Hukuk sisteminin belirlemiş olduğu esas ve temel suçlar olan Had

ve Kısas suçlarına aykırı ve onların hükümlerini değiştirici olmamak kaydıyla yetkili yasama organı istediği konularda suç ve ceza belirleyebilmektedir. Had veya kısas suçlarında da gereken şekli şartların sağlanamaması ama suçun işlendiğine dair yoğun bir kanaatin oluşması halinde de tazir cezaları ile tecziye (cezalandırma) yapılabilmektedir. Osmanlı Devleti'nde de Örf i Münif i Sultani namıyla bilinen örfi hukuk kaideleriyle de tazir cezası konulabilmekte, suç tayin edilebilmektedir. Yetkili yasama mercii olan ve her türlü devlet organının başı olan padişah tarafından yasama mercii sıfatıyla tazir cezası belirleyebilmesi kendisine tanınan bir haktır. Bu hak vasıtasıyla tamamlanmayan, teşebbüste kalmış veya zina vasfı taşımasa dahi ırza tasaddi (cinsel saldırı ve sarkıntılık) aşamasında kalan fiillerin de cezalandırılabilmesi mümkün olabilmiştir. Bununla alakalı Osmanlı Şeyhülislamı Ebusuud Efendinin verdiği fetva dikkat çekicidir: "Zeyd'i filan kadının evinde bulduk diye iki kişi şahitlik etse Zeyd'e tazir-i beliğ ve hapis cezası verilebilir."

Tıpkı günümüz ceza siyasetinde karşılaştığımız gibi geçmiş hukuk sistemlerinde de teşebbüs aşamasında kalmış suçlara cezanın daha az verilmesi vakidir. TCK ve diğer muasır (çağdaş) ceza kanunlarında görüldüğü gibi İslam-Osmanlı hukukunda suça teşebbüste de tazir cezalarının daha hafif şekilde işletildiği görülmektedir had suçunun öngördüğü sübut şartlarını taşımaması neticesinde tazir cezası ile cezalandırılacak olmasının yanı sıra, teşebbüs aşamasında kalması halinde ise daha ileri gidilerek bu suçun tecziyesinde uzlaştırma kurumunun rol oynaması şayan-ı dikkattir. Had suçları genel mahiyetleri itibariyle uzlaştırmaya tabi olmayan suçlardır. Buna karşılık örneğin kısas suçlarından adam öldürme (katil) suçunda soruşturma yapılması ve kısas cezasının verilebilmesi mağdur talebine bağlıdır. Mağdur taraf kısas cezasına mukabil eda (üst sınırı belli olmayan para) veya af (ceza talebinden vazgeçme) yolunu tutabilirler. Halbuki had cezalarında ve hususiyetle zina suçunda takip şikâyete bağlı olmasına rağmen şikâyetten vazgeçme ve sulh kurumu yoktur. Herhangi bir bedel üzerinde anlaşılarak cezanın uygulanılmasına mâni olunamaz. Zira had cezalarının koruduğu hukuki yarar Hakkullah (Kamu düzeni) olduğu için bu hususta herhangi bir uzlaşma yapılabilmesi mümkün değildir.

Bir suç ya Hukukullahı ya hukukulibadı (?) ya da her ikisini ihlal eder. Zina yol kesme gibi suçlar hakkullahı ihlal eden suçlardır. Bunlarda şahısların talep etmesi şart olmayıp resen takip edilir.

Unsurları oluşmuş ve kovuşturma organlarına ulaşmış had suçlarında affın ve buna aracılık etmenin caiz olmadığı, hırsızlık yapmış ve yargılaması devam eden mahzumlu kadının cezasının fidye karşılığı düşürülmesi veya tamamen affedilmesi konusunda Üsame b. Zeyd'in aracılık etmesi üzerine Hz. Peygamber: "Had cezasının düşürülmesi için aracılık etmek ha! Sizden öncekileri şu davranışları mahvetmiştir, onlar asil, soylu biri hırsızlık ederse cezasız bırakırlar, zayıf ve garip biri bu suçu işleyince de hemen ceza verirlerdi. Allah'a yemin ederim ki, eğer kızım Fatma hırsızlık etmiş olsaydı, onun da elini keserdim." buyurmuştur.

Halihazırda yürürlükteki TCK'da da benzer düzenlemeler göz önüne gelmektedir. Kişilerin şahıslarına taalluk eden yaralama, hakaret vb. suçlarda uzlaştırma kurumu bulunurken daha çok kamu yararının korunduğu cinsel istismar, rüşvet vb. suçlarda bu müesseseye rastlanmaması, korunan hukuki yararların birbirlerinden farklı oluşundan ileri gelmektedir. He ne kadar tüm suçlar kamu düzenine karşı işlense de insan unsurunun mu yoksa kamu unsurunun mu ağır basması suçun tecziyesinde farklılıklar oluşturmaktadır. Osmanlı Ceza sisteminde de benzer bir müessesenin bulunması bu çalışmanın ana inceleme konusunu oluşturmaktadır.

İncelenecek olaylardan örnek olarak verilecek olursa:

"Üsküdar muzâfâtından Adalar nâhiyesine [tâbi'] Bulgaz nâm karye sâkinlerinden Yorgi v. Yanaki zimmî Mehmed Çavuş mübâşeretiyle meclis-i şer'de takrîr-i kelâm edip Akkuş muvâcehesinde mesfûr Akkuş'dan yedi yüz guruş ve otuz guruş ve oğlumu fi'il-i şenî' etmek kasd etdi deyü da'vâ sadedinde oldum idi, mabeynimize muslihûn tavassut edip es-sulhu seyyidü'l-ahkâm fehvâsı üzere yedi esedî

guruşa sulh oldum, âmme-i da‘vâdan mesfûr Akkuş’un zimmetini ibrâ ve ıskāt eyledim, ahadehümâ âhar üzerine nâ-hak yere da‘vâ etmemek üzere kayd şüd.”

Görüldüğü üzere had suçları kesinlikle uzlaştırma konusu yapılamamasına rağmen ve bu konuda nassı katı ile hüküm bulunmakta iken teşebbüs aşamasında kalmış olan fillin uzlaştırma kapsamına dahil edilmesi günümüz ceza siyaseti uygulamalarının kaynaklarının yüzyıllar öncesinden kaynak bulduğunu göstermektedir.

Nitekim fiilin suç olma özelliği hukuk inkılabı sonrasında da devam etmiştir. Eski TCK’nın 440 ve 441. Maddelerinde karı ve kocanın zinası, iki başlık altında ayrı ayrı düzenlenmiş ve tecziyesi öngörülmüştür. 440. Maddede karının 441. Maddede kocanın zinası ele alınmıştır. Ancak önce 23.3.1996 tarihli karar ile 441. Madde, sonrasında ise 23.6.1998 tarihli karar ile de 441. Madde iptal edilmiş ve yeni 5237 sayılı TCK’da da yer almayarak ceza hukuku alanından çıkarılmış ve sadece medeni hukukta bir boşanma sebebi olarak kalmıştır.

Makalede inceleme konusu olacak mevzu, sübuta ermemiş ve tazir cezası ile cezalandırılacak olan zina suçuna teşebbüste karşılaşılan sulh müessesesidir. Osmanlı hukukunun en önemli kurumlarında birisi olan sulh kurumunun (muslihun tavassutu-arabulucuların arabulması) suça teşebbüste nasıl işletildiği Kadı Sicillerinden olay örnekleri ile ele alınacaktır. Hadiseler hukuki değerlendirmeye tabi tutulacak, meccanen sulh (karşılıksız uzlaşma) ve bil-bedel sulh (bir miktar karşılığı uzlaşma) hadiselerinin tahlili yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Zina, Teşebbüs, Sulh, Uzlaştırma, Kadı Sicilleri

Kaynakça

Avcı, Mustafa. "Osmanlı Ceza Muhakemesinde Sulh (Uzlaştırma)." Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 25, sy. 1 (2017): 11-71.

———. "Osmanlı Hukukunda Suça Teşebbüs." Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (ERÜHFD) 8, sy. 2 (2013): 7-37.

———. İslam-Osmanlı Ceza Hukuku Genel Hükümler. 4. baskı. Ankara: Adalet Yayınevi, 2024.

Bilmen, Ömer Nasuhi. Hukuk-ı İslamiyye Kamusu. Cilt 3. İstanbul: Gündüz Gazetesi, 1996.

Ekinci, Ekrem Buğra. Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk. 8. baskı. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2023.

Havva, Said. İslam Cezai Müeyyideler. Cilt 3. İstanbul: Petek Yayınları, 1989.

Osmanoğlu, Cihan. "Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Zina Suçu ve Cezası." İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası (İÜHFM) 66, sy. 1 (2008): 109-178.

Yaman, Ahmet ve Halit Çalış. İslam Hukuku. 7. baskı. Ankara: Bilay Yayınları, 2022.

Arşiv Kaynakları

Yılmaz, Coşkun, ed. İstanbul Kadı Sicilleri. Cilt 62. İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2019.

———, ed. İstanbul Kadı Sicilleri. Cilt 68. İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2019.

———, ed. İstanbul Kadı Sicilleri. Cilt 81. İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2019.

Jus Strictum'dan Pietas'a: Uluslararası Hukuk Aktörlerinin Dönüşümü ve Sivil Enstrümanların Meşruiyet İnşasındaki Rolü

Rabia Türk

Hukuk Fakültesi İbn Haldun Üniversitesi
rabia.turk@stu.ihu.edu.tr

Özet

Uluslararası hukukun bulunduğu konumu, Leibniz'in adalet anlayışı perspektifinden ele aldığımız bu çalışmada, ayrıca uluslararası hukuk aktörlerinin bu adalet anlayışının hangi aşamasında yer aldığı ele alınacaktır. Dolayısıyla yaklaşımımız Leibniz'in merceğini bugünkü uluslararası hukuk düzenine tutarak bulunduğumuz zemini analiz etmek, real-politiğin güncelliğinden sıyrılıp meseleyi gerçekçi bir biçimde ele almak yönündedir.

Güncel gelişmelerin yarattığı çözümsüzlük [1] sonucunda uluslararası hukukun etkinliği tartışılır hale gelmiştir. Devletlerin egemen eşitliğine dayanan uluslararası alan, niteliği gereği bu egemen eşitlerin iradesine dayanmaktadır. Bu da tarafların eşitliğini ve masaya aynı güç dengesi ile oturduğu gerçeğini kabul etmek anlamına gelmektedir. Uluslararası hukuka yöneltilen eleştirilerin büyük çoğunluğu ise icra edilebilirlik ve yaptırım gücü meselesine odaklanmaktadır. Bu yaptırım gücünü tesis edebilmek yalnızca evrensel bir kamu hukukunun var olduğu düzlemde mümkündür, bu da doğası gereği devletler üzerinde konumlanan "despot" ve "otoriter" bir yapılanmayı gerektirir. Yani bugünün uluslararası hukuk düzeninin karma yapısının "güç" asimetrisi nedeniyle çözemediğini düşündüğümüz sorunların daha da kritikleştiği bir olasılıktır. Uluslararası hukukun kurallarının uygulanmasını sağlayacak bir otoritenin söz konusu olmaması bugünkü varoluşunu sürdürebilmesinin tek yoludur.[2] Dolayısıyla uluslararası hukukun işlevsizliğine hükmetmeden önce, bu alanın dinamikleri anlaşılmalı ve üzerine düşünebilmek için; uluslararası alanın aktörlerini, bu alanda kurulan ilişkilerin yapısını tanımak gerekmektedir. Böylelikle katılımcı aktörlerin yapısı ve potansiyelleri değerlendirilebilir; yeni küresel yönetişim paydaşlarının öne çıkarılması için anlamlı çabalar sarf edilebilir.

Uluslararası hukukun aktörleri yalnızca devletler değildir; Birleşmiş Milletler (BM) gibi uluslararası örgütler de uluslararası sorunları çözmeyi, iş birliğini sağlamayı, uluslararası barışı ve güvenliği temin etmeyi hedeflemektedir.[3] Dolayısıyla uluslararası hukukun etkinliği meselesi düşünülürken BM'nin yapısı ve yaklaşımları da ele alınmalıdır. Eleştirilerin bir kısmı BM'nin aldığı kararların sorunları çözmektense, semptomları hafifletmeye yönelik müdahaleler olduğuna odaklanmaktadır.[4] Örgütün yapısal aksaklıkları nedeniyle de "adalet" sağlayıcısı bir mekanizma olarak çalışamaması da göz önüne alınmaktadır.[5] Bu görüşlerin yanında, BM'nin raporlama standartlarını geliştirme yetkinliği ve kurullar nezdindeki bireysel başvuru/yargılama kapasitesi, sivil toplumun (NGO) dinamik katkılarıyla birleştiğinde, insan hakları rejiminin korunmasında sunduğu ikincil faydaların da "adalete" sunduğu katkının derecelendirilmesi gerekmektedir.

Çalışmamızda aktörlerin "yapısal" durumunun isabet ettiği adalet konumu Leibniz'in koordinatlarıyla saptanmaya çalışılacaktır. Leibniz'in ele aldığı üçlü adalet sistemi jus strictum (dar anlamda hak/katı hukuk), aequitas veya caritas (adalet veya sevgi), pietas veya probitas (saygı veya dürüstlük) aşamalarından oluşmaktadır.[6] "Bunların her biri, kendinden evvel gelen dereceden daha mütekâmildir ve onu güçlendirir; bir ihtilaf durumunda ise bir önceki dereceyi hükümsüz kılar."[7] Dolayısıyla uluslararası hukuk aktörlerini konumlandırdığımız adalet derecesi; geliştirilmesi gereken yapıyı bir

sonraki aşamanın yetkinliğinde, iyi olan yanları ise bulunduğu konumda anlamamıza yardım edecektir. Leibniz'e göre, elde edilen her sonucun doğruluğu, bir sonraki aşama nezdinde gözden geçirilmelidir.

Jus strictum düzeyinde yapılan bir saptama aequitas temelinde kontrol edilmelidir. Sonuç aequitas'a uygunsa onaylanmalı; aksi takdirde, sonuç adaletin gerektirdiği şekilde düzeltilmelidir. "Aequitas bu şekilde bir meta-hukuk niteliği taşır."[8] Bunun bir sonraki aşaması pietas düzeyinde ele alınan olguların anlaşılması ve düzeltilmesidir. Pietas Tanrı ile şekillenen bir ilişkilenme biçiminin yarattığı bir "dindarlık" dürüstlüğü olsa da bu adalet düzeyi, inançlılık veya inançsızlıktan bağımsız olarak fiilen varlığını sürdürmektedir.[9] Sonuç olarak Leibniz'in belirlediği adalet düzeyleri, birbirini içeren ve adaleti ölçeklendirme imkanını sunan bir üçlü sistem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmamız nezdinde, ilgili adalet aşamalarının farklı yönlerini taşıyan uluslararası aktörler; devletler, uluslararası resmi kuruluşlardan BM, NGO'lar, "resmi" uluslararası aktör olması tartışmalı olabilecek "sivil toplum inisiyatifleri" ile sınırlı tutulacaktır. Akademik literatüre bir katkı olarak doğrudan devletler üzerinde etkisi olması mümkün olmasa bile uluslararası düzenin adaletine ettikleri hizmet nedeniyle NGO'ların; kendilerine ait "uluslararası kişilik"leri olduğu savunulacaktır. Bunun içinse Leibniz'in ortaya koyduğu "persona jure gentium"[10] kavramı açıklanacaktır. Kavramsal yapının ardından NGO'ların sahada görev olarak üstlendikleri ve çözmeye aday oldukları sorunların, neden onları uluslararası hukukun aktörü konumuna taşıdığı tartışılacaktır.

Leibniz'in sunduğu bu üçlü adalet sisteminin uluslararası hukuk düzeninin aktörlerinin meşruiyeti meselesine de katkı sunacağını düşünmekteyiz. Buna göre meşruiyetini; egemenliğinden alan devletler, sivil toplumun tamamlayıcı/çoğulcu doğasından alan NGO'lar birbirleriyle çatışan konumda algılanarak resmedilmekten uzaklaşılacak, uluslararası hukukla kurdukları ilişki, "adaletin hangi aşamasında bulundukları" tahlil edilerek meşruiyet tartışmalarına taşınacaktır. Böylece daha adil olanın daha meşru sayılması gerektiği fikrinden hareketle, uluslararası hukuk öznelerinin sistemin normatifliğinden ancak adalet hedefi veya sağladıkları adil koşullar ölçüsünde pay alacağı kabul edilecektir.

Yöntemimiz gereği Leibniz'in adalet anlayışı; felsefi değeri açısından, araçsal olarak kullanılacaktır. Bu noktada şahsının üçlü sistem kurmasının teolojik gerekçeleri ve adalet anlayışının metafizik bütünlüğü ana tema olarak ele alınmayacaktır. Çalışmanın yapısı şu şekildedir: Öncelikle uluslararası alanın ilişkiler ağı ve yapısı tanıtılacaktır. Leibnizyen bir bakış inşa edilebilmesi adına "jus strictium – aequitas - pietas" kavramları adaletin derecelendirilmesi fikrinin felsefi zeminini oluşturacaktır. Kurulan düşünsel anlatı zemini, uluslararası hukukun aktörlerinin bulunduğu konumu görmemiz açısından onları belli aşamalara koymamıza hizmet edecektir. Bu yanıyla tespitlerin sezgisel değil, teknik olmasına özen gösterilecektir.

Adalet aşamasında bulundukları yeri ele aldığımız aktörlerin; hiyerarşik konumu göz ardı edilerek, ilgili felsefi arka planın meşruiyeti dikkate alınacak ve yaptığımız tespit sonucu etatik uluslararası hukuk görüşünün, bütünün adaletine yapılan katkıları kısıtladığını düşündüğümüz için ilk defa Leibniz tarafından ortaya koyulan "uluslararası hukuk kişiliği" kavramı (persona jure gentium) bazında NGO'lar ve sivil toplum inisiyatifleri ele alınacaktır. Bu bağlamda meşruiyet, yasal bir geçerlilik formu olmaktan çıkarak; özünde toplumsal iyiye ve rasyonel bir düzen arayışına hizmet eden ahlaki bir öze bürünmektedir.

Bu aşamadan sonra sorabileceğimiz sorular oldukça çeşitlidir: Devletlerin yegane meşru aktör olma vasfını yitirmediği bu zeminde sorunların çözümü adına yapılması gereken nedir? NGO'ların uluslararası hukuk kişiliğine sahip olması sistem içerisinde ne gibi avantajlar veya aksaklıklar yaratacaktır? Uluslararası hukukun ele alınma biçiminin değiştirilmesi alanın gelişimine nasıl katkı sağlayacaktır? İlgililerin bulunduğu adillik konumunu tespit etmenin pratik faydası nedir? Uluslararası hukuk aktörleri jus strcitum'a takılı kaldığı müddetçe meşruiyetlerini sürdürmeleri mümkün müdür? Aktörlerin daha ileri adalet aşamalarına taşınması adına eklemlenmesi gereken icrai mekanizmalar veya

denetim unsurları neler olabilir? Bu soruların her biri uzun akademik kanıt yükleri taşıyan cevaplanması güç sorulardır ancak bu soruların düşünülmeye başlaması ilgili düzenin işleyişine dair daha dinamik bir bakış açısı geliştirmemize yarayacaktır, bu yönüyle çalışmamız ilgili soruları sordurabilecek bir temel inşa etmiş olmakla ve bu soruları sormakla yetinecektir.

[1] Francesca Albanese, Anatomy of a Genocide: Report of the Special Rapporteur on the Situation of Human Rights in the Palestinian Territories Occupied since 1967, UN Human Rights Council, A/HRC/55/73 (1 Temmuz 2024).

[2] Hakkı Hakan Erkiner, "'Uluslararası Hukukun Etkinliği Meselesi' Hakkında Bir Değerlendirme," Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 12, sy. 2 (2024): 1032.

[3] Hüseyin Pazarcı, Uluslararası Hukuk, 8. basım (Ankara: Turhan Kitabevi, 2009), 190; Birleşmiş Milletler Antlaşması (26 Haziran 1945), m. 1.

[4] Berdal Aral, İki Devletli Çözümsüzlük: Filistin İçin Bir Direniş Stratejisi (İstanbul: Kutadgu Yayınları, 2025), 13.

[5] Hakkı Hakan Erkiner, "Uluslararası Hukukta Devletlerin Egemen Eşitliği ve Kolektif Güvenlik Sistemi", Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi 24, sy. 2 (Aralık 2018): 1359-1360.

[6] Aleksandra Horowska, "Iustitia Ut Caritas Sapientis: The Relationship Between Love and Justice in G.W. Leibniz's Philosophy of Right," Roczniki Filozoficzne 65, no. 2 (2017): 193–194.

[7] Gottfried Wilhelm Leibniz, The New Method of Learning and Teaching Jurisprudence, çev. Carmelo Massimo de Iuliis (Clark, NJ: Talbot Publishing, 2023), § 73. (?)

[8] Matthias Armgardt, "Justice and Truth: A Leibnizian Perspective on Modern Jurisprudence," Laws 12, no. 3 (2023): 2.

[9] Armgardt, "Justice and Truth," 4; Gottfried Wilhelm Leibniz, Monadoloji, çev. Levent Özşar (Bursa: Biblos Kitabevi, 2019), § 84–90.

[10] Gottfried Wilhelm Leibniz, Political Writings, ed. Patrick Riley (Cambridge: Cambridge University Press, 1988),175.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Hukuk Aktörleri, Sivil Toplum (NGO), Jus Strictum, Aequitas, Pietas,

Kaynakça

Albanese, Francesca. Anatomy of a Genocide: Report of the Special Rapporteur on the Situation of Human Rights in the Palestinian Territories Occupied since 1967. UN Human Rights Council. A/HRC/55/73. 1 Temmuz 2024. https://docs.un.org/en/A/HRC/55/73

Aral, Berdal. İki Devletli Çözümsüzlük: Filistin İçin Bir Direniş Stratejisi. İstanbul: Kutadgu Yayınları, 2025.

Armgardt, Matthias. "Justice and Truth: A Leibnizian Perspective on Modern Jurisprudence." Laws 12, no. 3 (2023): 38.

Birleşmiş Milletler. Birleşmiş Milletler Antlaşması ve Uluslararası Adalet Divanı Statüsü. 26 Haziran 1945.

Erkiner, Hakkı Hakan. 2024. “‘Uluslararası Hukukun Etkinliği Meselesi’ Hakkında Bir Değerlendirme”. Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 12 (2): 1033-62. https://doi.org/10.56701/shd.1572103.

Erkiner, Hakkı Hakan. "Uluslararası Hukukta Devletlerin Egemen Eşitliği ve Kolektif Güvenlik Sistemi". Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi 24, sy. 2 (Aralık 2018): 1349-1384.

Horowska, Aleksandra. "Iustitia Ut Caritas Sapientis: The Relationship Between Love and Justice in G.W. Leibniz's Philosophy of Right." Roczniki Filozoficzne 65, no. 2 (2017): 186–204.

Leibniz, Gottfried Wilhelm. The New Method of Learning and Teaching Jurisprudence. Çeviren Carmelo Massimo de Iuliis. Clark, NJ: Talbot Publishing, 2023.

Leibniz, Gottfried Wilhelm. Monadoloji. Çeviren Levent Özşar. Bursa: Biblos Kitabevi, 2019.

Leibniz, Gottfried Wilhelm. Political Writings. Editör ve çevirmen: Patrick Riley. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Pazarcı, Hüseyin. Uluslararası Hukuk. 8. basım. Ankara: Turhan Kitabevi, 2009.

10. Oturum
Tarih

Oturum Başkanı: Hüseyin Hüsnü Koyunoğlu

Seminer Salonu 1
8 Mayıs Cuma
11:15-12:45

Alaa Aljafari Said Youssef

Ortaçağ'da Dımaşk (1096-1187): Haçlılarla Mücadelede Stratejik bir Merkez

Ahammed Ishac Chembırıka Ebrahım

Güney Hindistan'da İslam: Kökenler, Yayılım ve Kültürel Entegrasyon

Fatih Beyaz

İngiltere'nin 19.Yüzyıl Hegemonik Baskısı Altında Osmanlı ve Çin Modernleşmesi

Esra Yoğurtçu Güneş

Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i İlhakına Karşı Bir Müdafaa-i Vatanperverane Adlı Layihanın Bosnalı Müslümanların Kimlikleri Bağlamında İncelenmesi

Ortaçağ'da Dımaşk (1096-1187): Haçlılarla Mücadelede Stratejik bir Merkez

Alaa Aljafari Said Youssef

Tarih İstanbul Üniversitesi
alaa_jafary@hotmail.com

Özet

Bu çalışma, Dımaşk'ta meydana gelen siyasi ve askeri olaylarını değerlendirmek, Suriye Selçukluları, Tuğteginliler, Zengî ve Eyyûbîlerin şehirdeki konumları ve Haçlılarla mücadelesindeki gayret ve planlarını ortaya çıkarmak için hazırlanmaktadır. Çalışma, hassas bir coğrafyada yer alan şehrin uzun bir süreçte karşılaştığı zorlukları, tehdit ve kuşatmaları nasıl algıladığına dair bilgiler içermesi açısından son derece önemlidir. Ortaçağ İslâm dünyasının en önemli merkezlerinden biri olan Dımaşk, bu dönemde sırasıyla Suriye Selçukluları, Tuğteginliler (Dımaşk Atabegliği), Zengîler ve Eyyûbîlerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Şehir, bu süreçte hem iç çekişmelere sahne olduğu gibi dış tehditlere de maruz kalmış; öte yandan özellikle Zengîler döneminde, Nûreddin Mahmud Zengî'nin liderliğinde, Haçlılara karşı yürütülen mücadelede stratejik bir üs haline gelmiştir. Bu bağlamda Dımaşk'ın konumu, siyasi ittifaklar, kuşatmalar ve diplomatik ilişkiler açısından büyük önem arz etmektedir. Dımaşk sadece kendi sınırları içerisinde bir şehir tarihi olarak incelenmemekte, aynı zamanda İslâm dünyasındaki ittifak ve ihtilafların, bölgesel hakimiyet mücadelelerinin ve Haçlılara yönelik gerçekleştirilen cihat hareketlerinin merkezinde yer alan konumu itibariyle de ele alınmaktadır. Bu bakımdan çalışma, Haçlı Seferleri döneminde İslâm Dünyasının siyasî-askerî yapılanmasına dair katkı sağlaması hedeflenmiştir.

Çalışmanın özeti

Dımaşk, 970 yılından 1104 yılına kadar devam eden süreçte ağırlıklı olarak kaos ve kargaşaya hâkim oldu. Özellikle Fâtımîler zamanında yaşanan iç karışıklıklar siyasi olduğu gibi ekonomi, sosyal hayat ve mimari üzerinde de olumsuz etkiler bırakmıştır. 1076 yılında Türkmen Emîri Atsız b. Uvak'ın, Fâtımî hâkimiyetine son vermesi, ardından Tacüddevle Tutuş'un Dımaşk ve Halep'te Suriye Selçuklu Devleti'ni kurması şehrin tarihi açısından dönüm noktasıdır. 1095'te Tutuş'un ölümünden sonra Dımaşk'a hâkim olan oğlu Dukak şehri güçlü kılarken, aynı zamanda bölgedeki olaylara duyarsız kalmamaya dikkat etmiştir. Ancak Halep'e sahip olan ağabeyi Rıdvan ile mücadelesi 1097 yılında Suriye'ye geçen Haçlı ordularına karşı Müslümanların direnmesi üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır. Melik Dukak, Antakya Emîri Yağısıyan'ın çağrısı üzerine Musul Hâkimi Kürboğa'nın ordusuna katılıp Antakya'nın yardımına ilk gelen olmakla birlikte, Haçlıların Antakya'yı ele geçirdikten sonra Kudüs'e doğru gitmeleri sırasında onlara karşı doğrudan bir müdahalede bulunmamıştır. 1104'teki vefatına kadar Kudüs'ü işgal eden Haçlılarla mücadele etmeye başladıysa da sadece kendi topraklarını müdafaa etmekle yetinmiştir.

1104-1128 yılları arasında Atabegliğin kurucusu Zahîrüddin Tuğtegin siyasi yapılanmasını güçlü kılarken, tüm dış güçlere ve içteki tepkilere karşı çok sağlam durarak ölümüne kadar bu duruşunu muhafaza etti. Bu dönemde Büyük Selçuklular tarafından Haçlılar üzerine gönderilen Musul valileri

kumandasındaki ordularda Dımaşk'ta yer alarak destek verdi. Bununla birlikte sonraları pişman olsa da Tuğtegin'in Haçlılarla ittifakı görülmüş ve bu ittifak Dımaşk Atabegliği tarihinde Haçlılarla yapılan ilk işbirliği şeklinde kayıtlara geçmişti. İlerleyen dönemde Haçlılar'a karşı Bâtınîler'le anlaşan Tuğtegin'in bu politikası da Dımaşk üzerinde olumsuz etkiler bıraktı. Zahîrüddin Tuğtegin'in 1128 yılında ölümünden sonra yerine oğulları ve torunları geçti. Onların zamanında Dımaşk, çok önemli olaylara tanıklık etti. Musul ve Halep Atabeği İmâdüddin Zengî ve oğlu Nûreddin Mahmud'un bütün Suriye'yi kendi hâkimiyetleri altına alma ve İslâm birliğini sağlama düşünceleri Dımaşk'ın birden fazla kuşatılmasıyla sonuçlandı. Kudüs'ü fethetmek için Dımaşk'ın ele geçirilmesi gerektiğini düşünen bu beyler bundan dolayı Dımaşk üzerinde dikkatli bir şekilde durdu. İmâdüddin Zengî çok istemesine ve gayret etmesine rağmen alamazken oğlu Nûreddin belli bir plan ve uğraş neticesinde şehre hâkim oldu. Zahîrüddin Tuğtegin'den sonra Dımaşk Atabegliği tarihinde en etkili şahsiyet Mûineddin Unur'du ve Haçlılar ile Zengîler arasında izlediği denge politikasıyla Dımaşk'ı uzun süre bu iki büyük gücün eline geçmesini engelledi. Batılı kaynaklarda (Dımaşk Felaketi) olarak geçen İkinci Haçlı Seferi (1148), Dımaşk'ın kuşatılmasıyla başarısız bir şekilde sona erdi. Dımaşk'ın müstahkem surları, coğrafi mevkii ve halkının direnişi yanında Unur'un siyasî ve askerî koşullardan iyi yararlanması şehri Haçlıların eline düşmekten kurtardı. Unur'un ölümünden sonra Mücîrüddin Abak, aynı denge politikasını izlemeye devam etmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştı. Bu sebeple Dımaşk, Haçlılara tâbi oldu. Bu dönemde Haçlılarla yapılmış anlaşmaları barış ittifaklarından ziyade normalleşme ittifakları olarak görmek daha iyi bir tanımlama olabilir.

Nûreddin Mahmud, babası İmâdüddin Zengî gibi Haçlılarla cihat etmek ve Suriye işgal ettikleri şehirleri onlardan kurtarmak için Türk-İslâm birliğini sağlamayı hedefledi. Bu kapsamda Dımaşk'ı alarak Halep ile aynı yönetim altında birleştirdi. Böylece 1154 yılında Tuğtegin Hanedanı sona ererken, şehri Haçlıların eline geçmekten kurtardı. Nûreddin, Dımaşk'ı zapt etmekle Tuğteginlilere bağlı yerleri de kendi topraklarına kattı. Böylece kuzeyde Urfa'dan güneyde Ürdün Nehri'nin doğusuna kadar Haçlıların elindeki Doğu Akdeniz kıyıları dışında bütün Suriye'yi tek bir devlet ve tek bir hükümdarın yönetimi altına aldı. Devletin başşehrini Halep'ten Dımaşk'a taşıyan Nûreddin şehri siyasî açıdan güçlü ve geniş bir devletin merkezi haline getirdi. Aynı zamanda Haçlılara karşı bir hareket üssü olması için uğraştı. Nûreddin'in 1174 yılında ölümünden sonra onun kurduğu devlet ve sağladığı İslâm birliği parçalanma tehlikesi yaşadı. Yerine geçen on bir yaşındaki tek oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâil üzerindeki vesayet Dımaşk ve Halep'in büyük emîrlerini birbirine düşürdü. Bu vesayete kendisini daha layık gören ve Mısır'a hâkim olan Selâhaddîn Eyyûbî, Musul, el-Cezîre ve Suriye'de yeniden İslâm birliğini sağlamak için mücadele etti. 1175 yılında herhangi bir direnişle karşılaşmadan Dımaşk'a girerek Kahire ile Dımaşk'ı hâkimiyeti altında birleştirdi. Fakat Haçlılara karşı cihat etmek ve İslâm birliğini güçlü kılmak için çabaladığından uzun süre Dımaşk'ın dışında kaldı ve kardeşlerini şehirde nâibi olarak bıraktı. Bu dönemde Halep'teki Zengî emîrlerinin Selâhaddîn'in planlarını engellemek için Haçlılarla yaptıkları ittifaklar Dımaşk'ın yeniden Haçlı saldırılarına maruz kalmasıyla sonuçlandı. Ancak 581/1185 yılından itibaren Selâhaddîn, Dımaşk'a hâkim olmanın verdiği güçle Kudüs Krallığı'na karşı hareket etme imkânı buldu.

Yöntem ve Temel Araçlar

Çalışmada yöntem olarak dönemin birincil kaynakları (İslâm, Bizans, Lâtin, Süryânî ve Ermeni kaynakları) ile modern araştırmaları kullanılmıştır. Çalışmanın ana kaynağı, olayların bizzat tanığı olan İbnü'l-Kalânisî'nin Zeylü Târihi Dımaşk adlı eseri oluşturmaktadır. Bu temel kaynağın yanı sıra İbnü'l-Esîr, İbn Asâkir, İmâdüddin el-İsfahânî, İbn Şeddâd ve Sıbt İbnü'l-Cevzî gibi Müslüman müelliflerin eserlerinden geniş ölçüde yararlanılmıştır. Çalışma, tek taraflı bir bakış açısını önlemek amacıyla Willermus Tyrensis gibi Lâtin kronikleri ile Bizans, Süryânî ve Ermeni kaynaklarıyla

desteklenmiştir. Müelliflerin eserleri, olayların kronolojik ve özellikle analizinde temel araçlar olarak kullanılmıştır. Şehrin coğrafi konumu, ekonomik yapısı ve tahkimat özellikleri, Haçlı kuşatmaları karşısındaki direnç gücünü belirleyen ana unsurlar olarak incelenmiştir.

Çalışmanın Bağlamı ve Özgün Yönleri

Dımaşk, 11. yüzyılın ikinci yarısında Fâtımî hâkimiyetinden Selçuklu idaresine geçmiş, ardından Suriye Selçukluları ve Tuğteginliler (Dımaşk Atabegliği) dönemiyle yeni bir siyasi kimlik kazanmıştır. Çalışmanın özgünlüğü, Dımaşk'ın sadece bir kale değil, aynı zamanda orduların toplanma noktası, lojistik ve istihbarat merkezi olma vasfı askeri tarih açısından özgün bir şekilde değerlendirilmiştir. Özellikle modern literatürde genellikle parçalı olarak ele alınan Fâtımîler, Selçuklular, Tuğteginliler, Zengîler ve Eyyûbîler dönemlerinin Dımaşk özelinde kesintisiz bir süreklilikle incelenmesi, çalışmanın en özgün yönünü teşkil etmektedir.

Literatüre Katkı

Mevcut akademik çalışmaların çoğu belirli şahıslar veya kısa dönemlerle sınırlı kalırken, bu çalışma Haçlı Seferleri'nin en kritik yüzyılını kapsayan bütüncül bir Dımaşk perspektifi sunarak literatürdeki boşluğu doldurmaktadır. Çalışma, İbnü'l-Kalânisî gibi dönemin birincil kaynaklarının eksik bıraktığı veya taraflı yansıttığı suikastlar (örneğin Mevdûd suikastı) ve Haçlılarla yapılan diplomatik ilişkileri diğer modern kaynaklarla karşılaştırarak ortaya çıkarmaktadır.

Bulgu ve Sonuç

Çalışmanın temel sonuçlara göre Dımaşk, 1104-1154 yılları arasında Tuğteginliler yönetiminde, Haçlı tehdidine karşı hayatta kalabilmek adına yerel çıkarları önceleyen ve zaman zaman Haçlılarla işbirliği içeren bir denge politikası izlemiştir. Ancak 1154 yılında Nûreddin Mahmud Zengî'nin şehri ele alması, sadece bir yönetim değişikliği değil, ideolojik bir kırılma noktası olmuştur. Nûreddin Mahmud döneminde Dımaşk, Halep ile birleşerek Müslümanların siyasi birliğinin sembolü haline gelmiş ve Haçlılara karşı yürütülen cihadın lojistik üssüne dönüşmüştür. Selâhaddîn Eyyûbî döneminde ise bu stratejik önem zirveye ulaşmış; şehir 1187'deki Hattîn Zaferi ve Kudüs'ün fethi ile sonuçlanan büyük askeri harekatın idari ve askeri kalbi olmuştur. Sonuç olarak, Dımaşk'ın siyasi istikrara kavuşması ve güçlü bir merkezi otoriteye bağlanması, Suriye bölgesindeki Haçlı varlığının kırılmasında en belirleyici unsur olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dımaşk, Selçuklular, Haçlı Seferleri, Kudüs, Nûreddin Mahmud

Kaynakça

Ebû Şâme: Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye, thk. İbrahim ez-Zeybek, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1997.

İbn Asâkir: Târîhu Medîneti Dımaşk, thk. Ömer b. Garame el-Amrî, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1998.

İbn Kesîr: Büyük İslam Tarihi: el Bidâye ve'n-Nihâye, Türkçe terc. Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1995.

İbnü'l-Esîr: el-Kâmil fi't-Tarih, thk. Muhammed Yûsuf Dekkak, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

İbnü'l-Kalânisî: Târîhu Dımaşk, nşr. Süheyl Zekkar, Dımaşk, Dâru Hassan, 1983.

İmâdüddin el İsfahânî: Haridetü'l-Kasr ve Cerîdetü'l-ʿAsr: Bidâye Kısmı Şuarai'ş-Şam Şuarau Dımaşk ve'ş-Şuarai'l-ümera min Beni Eyyûb, thk. Şükrü Faysal, Dımaşk, Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1968, C:X.

İzzeddin İbn Şeddâd: Aʿlâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâʾi'ş-Şâm ve'l-Cezîre: Târîhu Dımaşk, (thk. Sami ed-Dehhan), Dımaşk, Institut Français d'Etudes Arabes de Damas, 1956.

Sıbt İbnü'l-Cevzî: Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l A'yân, thk. Muhammed Berekat, Kâmil el-Harrat, Ammar Reyhavi, Dımaşk, er-Risaletü'l-Alemiyye, 2013.

Willermus Tyrensis: Historia Rerum in partibus transmarinis gestarum, RHC Occ. I, Paris 1844.

_____: Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum, terc. E. A. Babcock - A. C. Krey, A History of Deeds Done Beyond the Sea, By William Archbishop of Tyre, New York, 1943.

Araştırma Eserleri

Alptekin, Coşkun: Dımaşk Atabegliği: Tog-Teginliler, İstanbul, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1985.

Demirkent, Işın: Haçlı Seferleri, İstanbul, Dünya Yayıncılık, 1997.

el-Asimi, Abbas Galip Becran: ed-Devletü'l-Böriyye ve Alâkâtuha bi'l-Salibiyyin (497-549/1103-1154), Riyad, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2012.

Fink, Harold S.: "The Role of Damascus in The History of The Crusades", The Muslim World, sy. I (1959), C:XLIX, s. 41-53.

Küçüksipahioğlu, Birsel: "Musul ve Halep Valisi İmâdeddin Zengi'nin Haçlılarla Mücadelesi", Şarkiyat Mecmuası, 36 (2020), s.103-126.

_____: "Nûreddin Mahmud Zengî'nin Haçlı Politikası ve Hârim Zaferi", Bir Ömür Tarihle Yaşamak Prof.Dr. Refik Turan, Ankara, Berikan Yayınevi, 2022, s. 278-300.

Nicolle, David: İkinci Haçlı Seferi 1148, terc. L. Ece Sakar, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Özergin, Muammer Kemal: "Dımaşk Melikliği ve Dımaşk Atabegi Zahir al-Din Toğ-Tegin", Doçentlik Tezi, İstanbul, İÜ Edebiyat Fakültesi, 1965.

Phillips, Jonathan: The Second Crusade, London, Yale University Press, 2010.

Runciman, Steven: Haçlı Seferleri Tarihi: Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığının Kuruluşu, terc. Fikret Işıltan, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989.

Sevim, Ali: Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

Stevenson, W.B: The Crusaders in The East, Cambridge, The University Press, 1907.

Şeşen, Ramazan: Kudüs Fathi Selâhddin Eyyûbî 1138-1193, İstanbul, Yeditepe, 2013.

Şihâbî, Kuteybe: Sumûdü Dımaşk Emame'l-Hamaletî's-Salibiyye, Dımaşk, Vizaretü's-Sekâfe, 1998.

Tomar, Cengiz: "Şam", DİA, C:XXXVIII, 2010, s. 311-315.

Güney Hindistan'da İslam: Kökenler, Yayılım ve Kültürel Entegrasyon

Ahammed Ishac Chembırıka Ebrahım

İslami İlimler Sakarya Üniversitesi
ishacsahibksd@gmail.com

Özet

Bu çalışma, Güney Hindistan'da İslam'ın ortaya çıkışı, yayılımı ve bölgesel kültürle etkileşimi üzerine odaklanmaktadır. Çalışmanın temel tezi, İslam'ın Güney Hindistan'da yayılmasının askeri fetihlerden ziyade ticaret, kültürel etkileşim ve yerel toplumsal dinamikler aracılığıyla gerçekleştiğidir. Bu bağlamda, Güney Hindistan'daki İslamlaşma sürecinin Kuzey Hindistan'dan farklı olarak daha barışçıl, kademeli ve karşılıklı etkileşime dayalı bir karakter taşıdığı ileri sürülmektedir.

Araştırmada tarihsel analiz yöntemi benimsenmiş; birincil ve ikincil kaynaklar üzerinden literatür taraması yapılmıştır. Özellikle erken dönem Arap seyahatnameleri, bölgesel tarih kayıtları ve modern akademik çalışmalar temel veri kaynakları olarak kullanılmıştır. Ayrıca, ekonomik tarih ve kültürel etkileşim kuramları çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturmuştur. Bu yöntemsel yaklaşım, İslam'ın Güney Hindistan'daki varlığını yalnızca dini bir yayılma süreci olarak değil, aynı zamanda çok boyutlu bir sosyokültürel dönüşüm olarak ele almayı mümkün kılmaktadır.

İslam'ın Güney Hindistan'a ulaşması, VII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu süreçte Arap tüccarlar, özellikle Malabar kıyıları üzerinden bölgeyle yoğun ticari ilişkiler kurmuşlardır. Baharat ticareti başta olmak üzere deniz ticaretinin sunduğu fırsatlar, Müslüman tüccarların bölgeye yerleşmesini teşvik etmiş ve bu durum kültürel etkileşimi hızlandırmıştır. Yerel halk ile kurulan ticari ve sosyal ilişkiler, zamanla evlilikler ve günlük yaşam pratikleri aracılığıyla derinleşmiş; böylece İslam, zorlayıcı unsurlar olmaksızın yerel toplum içinde kök salmıştır.

Güney Hindistan'daki bu süreç, İslam'ın yayılma biçimi açısından özgün bir model sunmaktadır. Kuzey Hindistan'da görülen siyasi fetihler ve devlet destekli yayılma stratejilerinin aksine, Güney Hindistan'da İslam daha çok bireysel etkileşimler, ticari güven ilişkileri ve Sufi gelenekler aracılığıyla yayılmıştır.

Özellikle Sufi dervişlerin hoşgörüye dayalı öğretileri, farklı dini ve kültürel gruplar arasında köprü işlevi görmüş ve İslam'ın yerel toplumlar tarafından benimsenmesini kolaylaştırmıştır.

Çalışmanın özgün yönlerinden biri, Güney Hindistan'daki İslamlaşma sürecini yalnızca dini bir fenomen olarak değil, aynı zamanda ekonomik ve kültürel bir dönüşüm süreci olarak ele almasıdır. Müslüman tüccarların Hint Okyanusu ticaret ağındaki rolleri, bölgenin küresel ekonomik sistemle entegrasyonunu hızlandırmıştır. Bu durum, yalnızca ekonomik refahı artırmakla kalmamış, aynı zamanda farklı kültürler arasında bilgi, sanat ve düşünce alışverişine de zemin hazırlamıştır.

Güney Hindistan'daki Müslüman topluluklar, zamanla bölgenin kültürel yapısına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Yerel dillerde üretilen edebi eserler, mimari yapılar ve eğitim kurumları bu katkının somut göstergeleridir. Özellikle Malayalam ve Tamil gibi dillerde yazılan dini ve edebi metinler, İslam'ın yerel kültürle nasıl bütünleştiğini ortaya koymaktadır. Aynı şekilde cami mimarisi de yerel yapı gelenekleri ile İslami unsurların birleşimini yansıtan özgün örnekler sunmaktadır.

Modern döneme gelindiğinde, Güney Hindistan Müslümanlarının karşı karşıya kaldığı yeni dinamikler dikkat çekmektedir. Küreselleşme, modern eğitim sistemleri ve siyasal değişimler, bu toplulukların kimlik algısını ve toplumsal konumunu yeniden şekillendirmiştir. Buna rağmen, Güney Hindistan Müslümanları bölgenin çoğulcu yapısı içinde varlıklarını sürdürmekte ve kültürel çeşitliliğin önemli bir parçası olmaya devam etmektedirler. Özellikle eğitim ve ticaret alanlarında elde edilen başarılar, bu toplulukların sosyoekonomik hareketlilik açısından önemli bir konumda olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma, literatüre birkaç önemli katkı sunmaktadır. İlk olarak, İslam'ın yayılımına dair tek boyutlu, fetih merkezli yaklaşımların yetersizliğini ortaya koyarak alternatif bir perspektif sunmaktadır. İkinci olarak, ticaretin ve kültürel etkileşimin dini yayılma süreçlerindeki rolünü vurgulayarak disiplinlerarası bir yaklaşım geliştirmektedir. Üçüncü olarak ise Güney Hindistan örneği üzerinden, farklı din ve kültürlerin bir arada var olabileceği tarihsel bir model ortaya koymaktadır.

Elde edilen bulgular, İslam'ın Güney Hindistan'daki gelişiminin büyük ölçüde barışçıl etkileşimler, ekonomik iş birlikleri ve kültürel uyum süreçleriyle şekillendiğini göstermektedir. Bu durum, dinler arası ilişkiler açısından karşılıklı saygı ve etkileşimin önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca, bu tarihsel deneyim günümüz dünyasında artan kültürel gerilimler karşısında alternatif bir birlikte yaşama modeli sunmaktadır.

Bunun yanı sıra çalışma, dil ve kültür etkileşimi üzerinde de durmaktadır. Güney Hindistan'da İslam'ın yayılmasıyla birlikte Arapça, Farsça ve yerel diller arasında önemli bir etkileşim meydana gelmiştir. Bu etkileşim, özellikle dini terminoloji, edebi üretim ve eğitim kurumları üzerinden izlenebilmektedir. Yerel dillerde yazılan İslami metinler, hem dini bilgilerin yayılmasını kolaylaştırmış hem de İslam'ın yerel kültürel formlarla uyumlu hale gelmesini sağlamıştır. Bu durum, İslam'ın evrensel mesajı ile yerel kültürel pratikler arasında bir sentez oluştuğunu göstermektedir.

Araştırma ayrıca mekânsal boyutu da ele alarak kıyı bölgeleri ile iç kesimler arasındaki farklılaşmaya dikkat çekmektedir. Kıyı bölgelerinde ticaretin etkisiyle daha erken ve yoğun bir İslamlaşma görülürken, iç bölgelerde bu sürecin daha yavaş ve farklı dinamiklerle ilerlediği tespit edilmiştir. Bu farklılık, İslam'ın yayılmasının tek tip bir süreç olmadığını, aksine coğrafi, ekonomik ve kültürel koşullara bağlı olarak çeşitlendiğini ortaya koymaktadır.

Çalışma ayrıca dini kurumların ve özellikle camilerin Güney Hindistan'daki toplumsal bütünleşme sürecindeki rolünü de incelemektedir. Camiler yalnızca ibadet mekânları olarak değil, aynı zamanda eğitim, sosyal dayanışma ve kültürel aktarım merkezleri olarak işlev görmüştür. Bu mekânlar aracılığıyla İslami bilgi nesilden nesile aktarılırken, aynı zamanda yerel topluluklar arasında dayanışma ağları güçlendirilmiştir. Özellikle kıyı bölgelerinde kurulan erken dönem camileri, ticaret ağları ile dini yaşamın iç içe geçtiği önemli merkezler olarak öne çıkmıştır.

Buna ek olarak, çalışma Güney Hindistan'daki İslam anlayışının çoğulculuk ve hoşgörü temelinde şekillendiğini vurgulamaktadır. Farklı dini topluluklarla uzun süreli birlikte yaşam deneyimi, Müslüman toplulukların daha kapsayıcı ve uyumlu bir dini pratik geliştirmesine katkı sağlamıştır. Bu durum, gündelik yaşamda karşılıklı etkileşim, ortak kültürel pratikler ve yerel geleneklerle kurulan ilişkiler üzerinden açıkça gözlemlenebilmektedir. Böylece Güney Hindistan örneği, dinler arası ilişkilerde çatışma yerine diyalog ve uyumun mümkün olduğunu gösteren önemli bir tarihsel model sunmaktadır.

Çalışma, aynı zamanda toplumsal cinsiyet perspektifinden Güney Hindistan'daki Müslüman toplulukları da değerlendirmektedir. Kadınların ticari, sosyal ve kültürel hayattaki rolleri, İslam'ın yerel bağlamda nasıl deneyimlendiğini anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Özellikle aile yapısı, eğitim olanakları ve dini pratikler çerçevesinde kadınların konumu, hem İslami normların hem de yerel geleneklerin etkisi altında şekillenmiştir. Bu durum, Güney Hindistan'daki İslam'ın tek boyutlu bir yapıdan ziyade, farklı toplumsal aktörlerin katkısıyla sürekli yeniden üretilen dinamik bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Güney Hindistan'da İslam'ın tarihi, yalnızca bir dinin yayılma süreci olarak değil, aynı zamanda kültürler arası etkileşim, uyum ve ortak yaşamın başarılı bir örneği olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda çalışma, hem tarihsel hem de güncel tartışmalara katkı sağlayabilecek niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Güney Hindistan, İslam'ın Yayılımı, Arap Ticaret Ağları, Kültürel Etkileşim, Sufizm

Kaynakça

Eaton, R. M. (1993). *The rise of Islam and the Bengal frontier, 1204–1760.* University of California Press.

Fayda, Mustafa (1998). Hulefâ-Yi Râşidîn. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara ,TDV Yayınları.

Fazlıoğlu, İhsan (1997). Hârizmî, Muhammed B. Mûsâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 224–227. Ankara ,TDV Yayınları.

Friedmann, Y. Qissat Shakarwati Farmad: A Tradition Concerning the Introduction of Islam to Malabar. *Israel Oriental Studies* (Tel Aviv University).

Göksoy, İsmail Hakkı (2009). Sri Lanka. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 425–428. Ankara, TDV Yayınları.

Lambourn, E. (2008). *Abraham's luggage: A social life of things in the medieval Indian Ocean world.* Cambridge University Press.

Metcalf, B. D., & Metcalf, T. R. (2012). *A concise history of modern India (3rd ed.).* Cambridge University Press.

Miller, R. E. (1976). *Mappila Muslims of Kerala: A study in Islamic trends.* Orient Longman.

Robinson, F. (2000). *Islam in South Asia.* Oxford University Press.

Sheriff, A. (2010). *Dhow cultures of the Indian Ocean: Cosmopolitanism, commerce and Islam.* Columbia University Press.

Wink, A. (1990). *Al-Hind: The making of the Indo-Islamic world* (Vol. 1). Brill.

İNGİLTERE'NİN 19. YÜZYIL HEGEMONİK BASKISI ALTINDA OSMANLI VE ÇİN MODERNLEŞMESİ

Fatih Beyaz

Uluslararası İlişkiler Sakarya Üniversitesi
fatihbeyaz9994@gmail.com

Özet

Modernleşme, 17. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan ve geleneksel toplum yapılarına yeni bir form getiren; ekonomik, toplumsal ve siyasal dönüşümler oluşturarak Batılı devletlere maddi üstünlük sağlayan köklü bir değişim sürecidir. Bu süreç, Batı dışı toplumlara dayatılan ve gelişmeyi bütünsel olarak ifade eden bir süreç olarak yükselmiştir. Batı'da modernleşme, ekonomik alanda verimlilik artışı sağlayan teknik araçlar, sermaye birikimi ve kitlesel üretim; entelektüel alanda Aydınlanma düşüncesi ve pozitif bilimin yayılması; toplumsal alanda ise feodal yapıların yerini burjuva sınıfının alması gibi üç temel dönüşümü beraberinde getirmiştir. Homojenleştirici ve genellikle geri dönüşü olmayan bir karaktere sahip olan modernleşme, aynı zamanda Batılılaşma süreci olarak da görülmektedir. İlk olarak İngiltere ve Fransa gibi iç dinamikleriyle modernleşen ve sanayileşen ülkeler bu süreci özgün bir şekilde yaşarken, diğer devletler öykünme yoluyla modernleşmiştir. Modernleşme, dünyaya yayılma sürecinde farklı derecelerde gerçekleşmiş; komşu Avrupa devletleri ikinci, sömürgeler üçüncü ve dördüncü dereceden etkilenirken; Osmanlı, Rusya ve Çin gibi köklü devlet geleneğine sahip beşinci derece devletler ise bu süreci kendi seçkinlerinin öncülüğünde gerçekleştirmeye çalışmıştır.

İngiltere'nin 19. yüzyılda diğer devletler üzerinde oluşturduğu etki, bu devletleri belirli şekillerde hareket etmeye zorlamış ve bu durum, dönemin "Informal Empire" stratejisi ve ekonomik üstünlüğünü yansıtmıştır. Bu etki, Asya, Orta Doğu ve Latin Amerika gibi bölgelerde belirginleşmiştir. Birleşik Krallık Hükümeti, bu dönemde ekonomik çıkarlarını savunmak için denizaşırı müdahalelerden çekinmemiştir. Askeri müdahaleleri, denizaşırı ticaretini ve hegemonyasını koruyan bir araç olarak kullanmıştır. Bu tercih, üçüncü ülkelerin ekonomik, politik ve kültürel yapılarında derin ve kalıcı etkiler oluşturmuştur. Örneğin Çin ile 1839 ve 1856'da yaşanan Afyon Savaşları, Osmanlı'da Kavalalı İsyanı ve Kırım Savaşı, İngiltere'nin üçüncü ülkelerin ekonomik, politik ve kültürel yapılarında derin ve kalıcı etkiler göstermesinin dönüm noktalarındaki önemli olaylardır.

Neoklasik realizm perspektifinden bakıldığında, İngiltere'nin 19. yüzyıldaki üstünlüğü yalnızca maddi kapasiteye değil, aynı zamanda bu kapasitenin Londra'daki siyasal elitler tarafından nasıl algılanıp araçsallaştırıldığına da bağlıdır. Deniz gücü, sanayi ve finansal hâkimiyet İngiltere'ye uluslararası sistem düzeyinde benzersiz bir avantaj sağlamıştır. Bu durum, İngiltere'nin "informal imparatorluk" stratejisi ile hem Osmanlı hem Çin üzerinde baskı kurmasını kolaylaştırmış; söz konusu devletlerin reformlarını bağımsız bir modernleşme hamlesi olmaktan çıkarıp dış baskılara verilen zorunlu tepkiler haline getirmiştir. Böylece modernleşme süreci, yalnızca teknolojik ve ekonomik ilerlemenin değil, aynı zamanda küresel güç rekabetinin bir ürünü olarak şekillenmiştir.

19. yüzyılın ilk yarısı, Osmanlı İmparatorluğu için dış baskıların giderek yoğunlaştığı ve bu baskıların reform arayışlarını tetiklediği kritik bir dönemdir. Bu dönemde İngiltere, sanayi devriminin sağladığı ekonomik ve teknolojik üstünlükle yalnızca küresel ticaretin hâkimi değil, aynı zamanda Doğu Akdeniz'in siyasi dengelerini şekillendiren başat güç haline gelmiştir. Osmanlı Devleti açısından İngiltere, hem Rusya'ya karşı bir denge unsuru hem de ekonomik bağımlılığın başlıca kaynağı olmuştur. Bu çift yönlü ilişki, yapılacak reformların hem "güvenlik" hem de "ekonomi" ekseninde zorunlu hale gelmesine yol açmıştır. Balta Limanı Antlaşması ile Osmanlı'da başlayan ekonomik serbestleşme süreci, Osmanlı sanayisini dış rekabete açık hale getirerek iç ekonomik yapıyı dönüştürmüş; Kavalalı Krizi, merkezî otoritenin askerî zafiyetini gözler önüne sermiş; Kırım Savaşı ise imparatorluğun Avrupa devletler sistemi içinde konumlanma çabasını simgelemiştir. Bu olaylar, İngiltere'nin doğrudan veya dolaylı müdahaleleriyle şekillenmiş, Osmanlı modernleşmesini "içsel reform" olmaktan çıkarıp "dış baskıya verilen bir tepki" haline getirmiştir.

Çin açısından ise 19. yüzyıl, Çin'in geleneksel hiyerarşik düzeninin Batılı güçler karşısında sarsıldığı ve "eşitsiz antlaşmalar" döneminin başladığı bir dönüm noktasıdır. Afyon Savaşları ile başlayan bu süreç, Çin'in hem egemenlik haklarını önemli ölçüde kaybetmesine hem de ekonomik olarak İngiltere'nin uygun gördüğü şekilde hareket etmeye zorlandığı bir sürece girmesine neden olmuştur.

Çin ve Osmanlı İmparatorlukları, Batı'dan gelen baskıyla yüzleşmeden önce, tarım ekonomisine dayalı, çok uluslu ve otoriter yapılar olarak benzer özellikler taşımaktaydı. Ancak Çin, geleneksel tarım yöntemleri ve Konfüçyüsçü toplum düzeni içinde nüfus baskısı ve verimlilik sorunları yaşarken; Osmanlı, tarımsal nüfus kaybı, vergi sistemi çöküşü ve din temelli sosyal ayrışmalarla mücadele etmekteydi. Batılı güçlerden algılanan baskılar sonrasında bu dinamikler keskin biçimde ayrışmıştır. Osmanlı, Avrupa'yla sürekli askeri çatışma içinde olduğundan Batı'nın askeri üstünlüğünü erken fark ederken, Çin iç isyanlarla meşgul olduğu ve coğrafi olarak izole bulunduğu için bu gerçeği geç idrak etmiştir. Her iki imparatorluk da 19. yüzyılda benzer şekilde toprak kaybı ve ekonomik bağımlılık yaşamış, ancak Osmanlı'nın Batı'yla entegrasyonu (modernleşme süreci) daha organik bir süreç izlerken, Çin'in Batılı güçlerle ilişkisi Afyon Savaşları gibi şoklarla ve daha radikal bir geçişle karakterize olmuştur.

On dokuzuncu yüzyılda Avrupa'nın sanayileşme ve emperyalizm süreci, Asya ve Afrika ülkelerini dünya ekonomisine hammadde üreticisi ve mamul mal pazarı olarak bağımlı bir şekilde entegre eden eşitsiz bir durum oluşturmuştur. 1870'lere kadar bu sistemde hakim olan İngiltere'nin konumu, bu tarihten itibaren diğer Avrupa devletlerinin rekabetçi bir şekilde yayılma mücadelesiyle sarsılmıştır. Söz konusu dönemde Çin(Qing) ve Osmanlı İmparatorluğu gibi resmen sömürgeleştirilmemiş egemen devletler dâhil olmak üzere, Avrupalı olmayan toplumların büyük bölümü, Avrupa güçlerinin (özellikle İngiltere'nin) ekonomik ve siyasi nüfuzu altına girmiştir.

Bu araştırma, 19. yüzyılda İngiltere'nin deniz gücü, sanayi üstünlüğü ve serbest ticaret rejimi üzerinden kurduğu üstünlüğü ile oluşturduğu küresel etkisinin, Osmanlı İmparatorluğu ile Çin (Qing) İmparatorluğu'nun modernleşme ve reform süreçlerini nasıl yönlendirdiğini karşılaştırmalı olarak inceler. Temel araştırma sorusu şudur: "Osmanlı ve Çin'i zorunlu modernleşme hamlesine yönelten etkenler neler olmuştur" ve "Aynı sistemik İngiliz baskısı iki imparatorluğu modernleşmeye zorlamışken, neden Osmanlı ile Çin'de farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır?"

Çalışmanın amacı, İngiltere'nin deniz gücü, ticaret, finans, diplomasi/askeri müdahaleler ile sağladığı üstünlüğünün her iki imparatorlukta iç siyasal filtreler tarafından nasıl süzülerek farklı reform patikalarına dönüştüğünü açıklamaktır. Araştırmanın varsayımı, İngiltere'nin 19. yüzyılda sahip olduğu güç araçları ile uyguladığı sistemik baskıların, Osmanlı ve Çin'de modernleşmeyi dışsal bir zorunluluk haline getirdiğidir. Ancak bu baskılara verilen tepkiler ve ortaya çıkan sonuçlar, Osmanlı'da ekonomik-mali entegrasyon ve diplomatik bağımlılık şeklinde, Çin'de ise yarı-sömürgesel düzen ve egemenlik erozyonu biçiminde farklı sonuçlar doğurmuştur. Yani bu araştırma, Osmanlı ve Çin modernleşme girişimlerinin toplumsal bir talepten daha çok dış dünyadan algılanan tehdit ve yönlendirmelerin etkisi altında şekillendiği varsayımını öne çıkarmaktadır.

Yöntem olarak çalışma, neo-klasik realizm kuramsal çerçevesinde tarihsel-karşılaştırmalı analiz uygular. Bulgular, birincil ve ikincil kaynakların ve örnek vakaların birlikte değerlendirilmesine dayanır: Birleşik Krallık Parlamentosu'nun tutanakları (Çin ve Osmanlı tartışmaları) söylem beyanlarını izlemek için kullanılmış; Osmanlı'da Balta Limanı Antlaşması, Kavalalı Krizi, Kırım Savaşı/Tanzimat–Islahat, Çin'de Afyon Savaşları, Nanking Antlaşması, eşitsiz antlaşmalar, Tongzhi Restorasyonu/Kendini Güçlendirme gibi önemli vakalar karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Çalışmanın özgün katkısı üç noktada öne çıkmaktadır: (1) Osmanlı ve Çin modernleşmesini aynı neo-klasik realist çerçevede ele alarak, dış baskılar ile içsel faktörlerin nasıl birleşip farklı sonuçlar doğurduğunu nedensel olarak ortaya koymaktadır. (2) Birleşik Krallık parlamento kayıtlarının incelenmesi ile İngiltere'nin söylemleri ile eylemlerinin nasıl örtüştüğü somut verilerle gösterilmektedir. (3) Bu araştırma, reformları "gönüllü modernleşme" olarak değil, güç asimetrileri içinde hayatta kalma stratejileri olarak kavramsallaştırmaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı'da ekonomik, askerî ve diplomatik bağımlılığı; Çin'de ise yarı-sömürgesel düzeni belirleyen temel etkenin İngiltere'nin iki devlete yönelik politikalarının ve eylemlerinin bir sonucu olduğunu, farklı sonuçların ise her iki imparatorluğun kendi iç kurumsal ve toplumsal dinamiklerinden kaynaklandığını vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Çin, İngiliz Hegemonyası, Uluslararası Rekabet, Modernleşme

Kaynakça

Aksan, V. H. (2013). *Ottoman Wars 1700–1870: An Empire Besieged.* Routledge.

Allen, R. C. (2009). *The British Industrial Revolution in Global Perspective.* Cambridge University Press.

Anbar, A. (2009). Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: *1800-1914. Maliye ve Finans Yazıları,* 1(84), 17–37.

Aydın, A. (2021). İngiltere emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yansıması: Baltalimanı Ticaret Anlaşması. *Journal of Awareness,* 6(3), 101–114.

Badem, C. (2010). *The Ottoman Crimean War (1853-1856).* Brill.

Bayly, C. A. (2004). *The Birth of the Modern World, 1780 - 1914.* Blackwell Publishing.

Beyaz, F. (2023). *Modernleşme Dinamikleri Üzerinden Mao Dönemi Çin Dış Politikasının Eleştirel Yaklaşım Üzerinden Analizi.* Kocaeli Üniversitesi.

Beyaz, F. (2024). İmparatorluk Dönemi Doğu Asya'da Uluslararası İlişkiler: Çin'in Haraç Sistem. *Asya Studies,* 8(29), 185–196. https://doi.org/https://doi.org/10.31455/asya.1508660

Bickers, R., & Jackson, I. (2016). *Treaty Ports in Modern China Law, land and power.* Routledge.

Bülbül, G. (1989). Islahat Fermanı'nı Hazırlayan Sebepler ve Islahat Fermanı. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 2(2), 157–179.

Chen, S.-C. (2017). *Merchants of War and Peace British Knowledge of China in the Making of the Opium War*. Hong Kong University Press.

Cicektakan, N. C. (2014). *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the 'Ottomans', 1860-1878.* University of Essex.

Demirbaş, S. (2020). II Mahmud and His Statesmen's Diplomatic Manoeuvres to Solve Mehmet Ali Pasha Crisis. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* 7(4), 2635–2661.

Elman, B. A. (2005). *On Their Own Terms Science in China, 1550–1900.* Harvard University Press.

Ermen, G. (2010). İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahât Fermânı'na Yeniden Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 51(1), 327–348.

Fahmy, K. (1998). The era of Muhammad 'Ali Pasha, 1805–1848. In M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Egypt* (pp. 139–179). Cambridge University Press.

Fairbank, J. K. (1953). *Trade and Diplomacy on the China Coast: The Opening of the Treaty Ports 1842-1854.* Harvard University Press.

Fairbank, J. K. (1968). *The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations.* Harvard University Press.

French, P. (2009). *Through the Looking Glass: China's Foreign Journalists from Opium Wars to Mao.* Hong Kong University Press

Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i İlhakına Karşı Bir Müdafaa-i Vatanperverane Adlı Layihanın Bosnalı Müslümanların Kimlikleri Bağlamında İncelenmesi

Esra Yoğurtçu Güneş

Department of History Sakarya University
esraayogurtcu@hotmail.com

Özet

Bosna-Hersek'in 1908 ilhakı öncesinde Avrupa güç dengeleri Avusturya-Macaristan lehine elverişli bir görünüm arz etmekteydi. Avusturya-Macaristan, 1878'den beri fiilen yönettiği Bosna-Hersek'i hukuken ilhak etmeye hazırlanırken Balkanlar'daki Sırp milliyetçiliğini denetim altında tutmayı hedeflemiştir. Osmanlı Devleti ise II. Meşrutiyet sonrasında iç siyasal yeniden yapılanma sürecine girmiş olup Bosna üzerindeki egemenliği büyük ölçüde nominal hâle gelmiştir. Rusya, 1905 yenilgisi ve iç istikrarsızlıklar nedeniyle Pan-Slav politikayı aktif biçimde destekleyebilecek güçten yoksundu. Sırbistan, Bosna-Hersek'i ulusal bir hedef olarak görmekteyse de diplomatik ve askerî bakımdan tek başına belirleyici olamamıştır. Almanya, Avusturya-Macaristan'a açık destek sunarken, Britanya ile Fransa ise Balkanlar'da statükonun bozulmasından duydukları rahatsızlığa rağmen genel Avrupa barışını tehdit edecek bir müdahaleden kaçınmışlardır. Böyle bir düzlemde 5 Ekim 1908 tarihinde Avusturya İmparatoru Bosna-Hersek'in ilhak metnini imzalamıştır. İlhaka dair nota Babıali'ye 6 Ekim'de ulaşmıştır. Daha sonra Avusturya'nın Berlin Antlaşması hükümlerini bozan bu müdahalesi İstanbul'da protesto edilmiştir.

İşgalden adım adım ilhaka giden süreçte Avusturya'nın ilhakı Bosna'daki tüm halkları etkilemiştir. Bosnalı Müslümanların ise daha büyük bir hayal kırıklığı yaşadığı ve bunun sonucunda da büyük tepkiler verdiği bilinmektedir. Gerek Bosna-Hersek'te gerekse İstanbul basın haberlerinde Müslümanların içinde bulundukları durum derinlemesine anlatılmıştır. Bu tepkiler gazete ve mecmuaların yanında layihalarda da yer almıştır. Osmanlı Devleti'nde mesele teşkil eden konular hakkında hakim kişiler, halkı ve devlet ricalini aydınlatmak için yazılar kaleme almışlardır. Bosna-Hersek meselesi hakkında da özellikle işgal döneminde (1878-1908) "Avusturya baskılarını ve Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakını önlemeye yönelik ve Osmanlı kamuoyuna Bosna'nın ve Bosnalı Müslümanların tarihini tanıtmayı" hedefleyen metinler yazılmıştır. Bu çalışmada da bunu gaye eden bir layiha birinci kaynak niteliği taşıyacaktır.

İstanbul'da bulunan Ruşen matbaası tarafından 1908 (1324) yılında yayımlanan bu layiha, Bosnalı Ali Ulvi tarafından kaleme alınmıştır. Mezkur layihada yazar Ali Ulvi, tarihi anlamda araştırma inceleme eseri olarak kabul edilebilecek bilgilendirici ama daha çok duygu yüklü bir içerik üretmiştir. Yazar Ali Ulvi'nin bu layihayı yazma motivasyonu Boşnakların dahi unuttuğu "Boşnak ahval-i tarihiyeleri"ni ele almaktır. Layihanın genel tezi Bosna-Hersek'in hukuken Osmanlı toprağı olduğu ve Avusturya'nın oldu bittilerine Osmanlı Devleti'nin izin vermemesi gerektiğidir. Aynı zamanda Babıali'nin boykotu alenen desteklemesi gerektiği savunulmuş ve bu ilhakın hukuki olmadığını hatta Osmanlı Devleti'nin Bosna-Hersek topraklarını sattığı dahi iddia edilmiştir. Bir bütün halinde layiha, kendi dönemi içinde Bosna-Hersek buhranını derli toplu ele alarak sayısal verilerle desteklenmiş eğitici bir özelliğe sahiptir.

Layihanın yöntemi genel olarak şöyledir: Birinci bölümde Boşnaklar tarafından bu mezalime nasıl direniş gösterildiği ve ilhaka nasıl karşı koyulmaya çalışıldığından; ikinci bölümde ise Boşnakların İslam öncesini de kapsayacak şekilde tarihlerinden ve Türklerle olan siyasi ilişkileri ve bağlantılardan bahsedilmiştir. Layihanın farklı yerlerinde özellikle "Boşnak, Bosniak, Bosnalı Müslüman, İslamlar, Boşnak Müslümanları" gibi çeşitli sıfatlandırmalar kullanılması görünürde bize kimlikle ilgili karışıklığı andırsa da aslında hepsinin yerli yerinde kullanıldığı ve bilerek seçildiği tespit edilmiştir.

Layihada milli ve siyasi kimlik vurgusu olarak İslam dininin her türlü yansımasını görmek mümkündür. Yazar Ali Ulvi, kendi ana kimliğini "Osmanlı" olarak nitelendirmiş; Bosnalı Müslümanları ise "Osmanlıların hudud bekçileri" olarak ifade etmiştir. Ayrıca "Boşnaklık"ın Türklerle ve Osmanlılarla yoğrulmuş övülecek bir durum olduğu da savunulmuştur. Metinde Bosnalı Müslümanlar, "İslam kavminin şerefli milleti" "Vatan-ı Osmaniye'nin birincisi olan Bosna-Hersek" gibi nitelemelere tabi tutulmuştur. Bu anlamda Bosnalı Müslümanların beraberlik duygusu içinde bir kimlik oluşumu göstermelerinin en görünür noktası İslam dinidir. Ali Ulvi, layihasında ilhak için maddi manevi muavenetlerde bulunduğunu da defaatle dile getirmiştir.

Yeni siyasi düzenle beraber Müslümanların kimliği tartışmaya açılmış ve buna karşı düşünsel refleks geliştirmeleri istenmiştir. Buna göre layihada, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'te kurduğu yeni yönetimin siyasi, idari ve toplumsal yapıyı köklü biçimde dönüştürdüğünden bahsedilmiş ve bu dönüşümün de, Bosnalı Müslümanlar açısından hak kaybı, kimlik krizi ve gelecek endişesi doğurduğu ifade edilmiştir. Eserin ilk sayfalarında Bosna meselesi, yalnızca bir idarî sorun değil; aynı zamanda dini, millî ve toplumsal bir varlık meselesi olarak ele alınmıştır. Metinde Müslümanların ortak hareket etmesi, dayanışma halinde olması ve teşkilatlanmaları gibi bilinçli yollar izlenilmesi tavsiye edilmiştir. Ayrıca Osmanlı sonrası dönemde Bosna-Hersek Müslümanları arasında gelişen erken dönem fikrî uyanış, kolektif savunma ve toplumsal dayanışma arayışını yansıtan pragmatik bir yaklaşımı ortaya koyulmuştur. İlaveten Osmanlı halkının Avusturya-Macaristan'a uyguladığı boykotun desteklenmesinin bu haksız hukuki müdahaleyi ve yönetimi eleştirmek için en büyük kanlı muharebelerden daha etkili olduğu dile getirilmiştir.

Layihanın en önemli amacı Müslüman halkın bilinçlendirilmesi, hakların korunması ve yeni şartlar karşısında aklî ve fikrî bir savunma hattı oluşturulması gerektiğini savunmasıdır. Bir diğer deyişle eserde, Bosna'daki Müslümanların geleceğinin ancak birlik, irade ve bilinçli toplumsal örgütlenme ile güvence altına alınabileceği düşüncesi işlenmektedir. Bosna-Hersek'in hukuki statüsünün Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan arasındaki antlaşmalar çerçevesinde nasıl tanımlandığı ve ilhakın bu hukukî zemine aykırılığı da tartışılmıştır. Tüm metinde öne sürülen tez ise özellikle 1878 Berlin Antlaşması sonrasında Bosna-Hersek'te Osmanlı egemenliğinin hukuken devam ettiği; Avusturya-Macaristan'ın ise yalnızca geçici işgal ve idare yetkisine sahip olduğudur. Bu çerçevede Osmanlı padişahının egemenlik hakları, hutbe, para basımı ve dinî meşruiyet unsurları vurgulanarak Bosna'nın İslam hukuku ve devletler hukuku bakımından Osmanlı toprağı sayılmaya devam ettiği savunulmaktadır. Layiha Bosnalı Müslümanların kimliği açısından, Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı ilhak etmesinin mevcut antlaşmalara, verilen taahhütlere ve uluslararası hukukun yerleşik ilkelerine şiddetli bir şekilde aykırı olduğunu ileri sürmüştür ve bu durumu "ahde vefa" ilkesinin ihlali olarak nitelendirmiştir. Metinde Avusturya-Macaristan için çokça "Medeniyet taslayıcısı" ifadesi kullanılmış ve Bosna-Hersek üzerindeki tüm kötü hedefleri eleştirilmiştir.

Osmanlı sonrası Bosnalı Müslümanları tanımak ve anlamak için ortaya çıkan siyasi-toplumsal krizi analiz etmek ve buna karşı geliştirilen cemiyetçi savunma anlayışlarının etkileri üzerinde durabilmek adına bu Osmanlıca layihanın tahlili çok faydalı olacaktır. Layiha, genel olarak Bosna meselesini

tarihsel-hukukî belgeler üzerinden ele alarak ilhakı meşruiyetten yoksun göstermeyi amaçlayıp savunmacı ve polemikçi bir Osmanlı-İslamcı argüman ortaya koymayı hedeflemiştir. Bu İslamcı argümanın her şeyden önce Osmanlı ile bağı canlı tutacağını ve hem toprak parçası hem de dinin içinde bulunduğu karmaşık bir üst kimlik inşasının bundan sonraki süreçte önemli ve geçerli olacağı dile getirilmiştir.

1908 yılı itibariyle ilhak edilen Bosna-Hersek'in hukuki statüsü tartışmaya dahi açılmadan reddedilmiştir. Bu durumun yansıması olarak da Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i İlhakına Karşı Bir Müdafaa-i Vatanperverane adlı bu layihada, Bosnalı Müslümanların nerede konumlanması gerektiği açıkça dile getirilmiştir. Çalışmada bu layihanın ilk defa tam tahlili gerçekleştirilecektir. Bosnalı Müslümanların dini siyasal meşruiyetlerinin zedelendiği ve toplumsal varlıklarının tehdit altına girdiği sonucu bu eserden yola çıkılarak tespit edilmiştir. Bu bağlamda bu çalışma, söz konusu eserin savunmacı, bilinçlendirici ve cemiyetleşmeyi teşvik eden bir dil aracılığıyla Bosna meselesini kolektif bir hak ve gelecek sorunu olarak çerçevelediğini; erken dönem Bosnalı Müslüman düşüncesinde hukuki argümanlar ile kimlik ve dayanışma çağrılarının iç içe geçtiğini gösterecektir.

Anahtar Kelimeler: Bosna-Hersek, Bosnalı Müslümanlar, İlhak, Bosnalılık, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu.

Kaynakça

Eserler

1-) Amzi-Erdoğdular, Leyla. *The Afterlife of Ottoman Europe: Muslims in Habsburg Bosnia Herzegovina,* Stanford, CA: Stanford University Press, 2024.

2-) Aydın, Cemil. *İslam Dünyası Fikri: Küresel Bir Entelektüel Tarih Çalışması.* Çev. Hasan Aksakal, İstanbul, Alfa Yayınları, 2021.

3-) Babuna, Aydın. *Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar,* Çev: Hayati Torun, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2012.

4-) Emgili, Fahriye. *İşgal Altında Bosna: Boşnakların Hürriyet Mücadelesi,* İstanbul, Aktif Yayınevi, 2022.

5-) Hösch, Edgar. *Balkan Tarihi Kısa Bir Giriş.* Çev. Ayşe Çevik. İstanbul, Runik Kitap, 2024.

İmamoviç, Mustafa. *Boşnakların Tarihi,* Çev. Hüseyin Gül ve Cenita Özgüner, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2018.

6-) Karčić, Fikret. *The Bosniaks and The Challenges of Modernity*, Ankara, Pruva Medya İletişim, 2022.

7-) Koloğlu, Orhan. *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi,* İstanbul, Pozitif Yayınları, 2020.

8-) Karpat, Kemal. *H. İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması.* Çev. Şiar Yalçın. 7. baskı. İstanbul, Timaş Yayınları, 2019.

9-) Malcolm, Noel. *Bosna: Bosna'nın Kısa Tarihi.* Çev. Aşkım Karadağlı. İstanbul, Om Yayınevi, 1999.

10-) Mazower, Mark. *Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar.* İstanbul, Alfa Tarih, 2014.

11-) Okey, Robin. *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia 1878-1914,* Oxford: Oxford University Press, 2007.

12-) Ulusoy, Belkıs ve Suat Gezgin, eds. *Osmanlı İstanbul'unda Gazetecilik İstanbul Basın Tarihi (1795-1923),* Cilt: 1, İstanbul, İstanbul Kültür ve Sanat Ürünleri Ticaret AŞ. (İstanbul Büyükşehir Belediyesi), 2023.

13-) Wachtel, Andrew B. *Balkanlar Tarihi.* Çev. Emre Can Petek. İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2022.

Makaleler

1-) Emgili, Fahriye. (2022). AVUSTURYA-MACARİSTAN İMPARATORLUĞU'NUN BOSNA'YI İŞGÂLİ, BOSNA'YI DEĞİŞTİRME ÇABALARI (1878-1918) VE BUNUN MİLLÎ KİMLİKLERE ETKİSİ. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi,* 10(33), 287-305. https://doi.org/10.33692/avrasyad.1220394

2-) Furat, Ayşe Zişan. (2018). Bir Kimlik Mücadelesi: Bosna Müslümanlarının Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Din ve Eğitim Politikalarına Yönelik Algıları (1878-1909) *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Beşinci Uluslararası Kongresi Tebliğleri*, Mayıs 2015, Saraybosna = Proceedings of the Fifth International Congress on Islamic Civilization in the Balkans, May 2015, Sarajevo. İstanbul: IRCICA, 2018. sayfa: 469-503.

3-) Gölen, Zafer. 2010. "Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar". *BELLETEN* 74 (270): 421-76. https://doi.org/10.37879/belleten.2010.421.

4-) Gölen, Zafer. 1996. "Bosna Hersek Hakkında Bir Layiha". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Isparta, Sayı: 2: 293-321.

5-) Gönenç, S. (2021). AVUSTURYA-MACARİSTAN İMPARATORLUĞU'NUN BOSNA VE HERSEK'İ İLHAKI (5 EKİM 1908) VE MÜTEAKİP GELİŞMELER. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi,* 10(2), 509-556. https://doi.org/10.30903/Balkan.1036920

Ana Kaynak Eser

Ulvi, Ali (Bosnalı). *Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i İlhakına Karşı Bir Müdafaa-i Vatanperverane.* Ruşen Matbaası, İstanbul, 1324.

11. Oturum
Uluslararası İlişkiler

Oturum Başkanı: Selim Vatandaş

Seminer Salonu 2
8 Mayıs Cuma
11:15-12:45

Aslışah Nargül- Eda Hamdun

Ortadoğu'da Enerji Güvenliği Çıkmazı: Hürmüz Boğazı, Alternatif Güzergâhlar ve Türkiye'ye Yansımaları

Ecem Tunçel-İmam Bakır Kanlı

Küresel Şehirlerde İklim Göçü Yönetişimine Şehir Diplomasisi Kapsamında Bakış

Flora Hajdarmataj- Festim Rizanaj

Türkiye'nin Balkanlar'daki Eğitim Diplomasisi: Maarif Okulları Örneği

Esra Yıldırım

Bir Toplumu Kimliksizleştirme Eylemi Olarak Mekân-kırım: Filistin Örneği

Yaren Özgül

Nazi Almanyası ve Arap Dünyası: Filistin Meselesinde İdeolojik İttifakların ve Çatışmaların Tarihsel Analizi (1933-1945)

Orta Doğu’da Enerji Güvenliği Çıkmazı: Hürmüz Boğazı, Alternatif Güzergâhlar ve Türkiye’ye Yansımaları

Aslışah Nargül [1,*] & Eda Hamdun [2]

[1] Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Marmara Üniversitesi
[2] Uluslararası İlişkiler İstanbul Ticaret Üniversitesi
aslisahs@gmail.com

Özet

Hürmüz Boğazı, küresel enerji sisteminin en kritik, yoğun ve aynı zamanda kırılgan hatlarının başında gelmektedir. Kuzeyde İran, güneyde Umman ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ile çevrili olan suyolu, 2024 verilerine göre deniz yoluyla gerçekleştirilen küresel petrol ticaretinin yaklaşık dörtte birini (günlük ortalama 20 milyon varil) ve küresel sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) ticaretinin beşte birini tek başına taşımaktadır (Shankar, 2026). Bu yüksek hacimli enerji akışının, en dar noktasında yalnızca 33 kilometrelik genişliğe ve fiilî olarak yaklaşık 3 kilometrelik seyir koridoruna sahip boğaz hattında yoğunlaşması, küresel ekonomi açısından kritik kırılganlık teşkil etmektedir. Bu nedenle Hürmüz, coğrafi boğaz olmanın ötesinde, küresel enerji arzının en hassas düğüm noktalarından birini oluşturmaktadır.

Ortadoğu’da enerji güvenliği sorununu sadece petrol ve doğal gaz üretimiyle açıklamak mümkün değildir. Asıl kırılganlık, bu kaynakların hangi güzergâhlardan, ne ölçüde güvenli ve kesintisiz biçimde taşınabildiği sorusunda bulunmaktadır. Bölgesel savaşlar, vekâlet çatışmaları, altyapıya yönelik sabotajlar ve büyük güç rekabeti de bu kırılganlığı derinleştirerek yapısal bir nitelik kazandırmaktadır. Ortaya çıkan dinamikler, özellikle 28 Şubat 2026’dan sonra daha görünür hale gelmiştir. Uluslararası Enerji Ajansı’nın Mart 2026 değerlendirmesine göre, savaşın başlamasının ardından Hürmüz’den geçen petrol akışı normal düzeyinin çok altına düşmüş, piyasalarda sert fiyat hareketleri yaşanmış ve enerji güvenliği yeniden küresel bir kriz başlığına dönüşmüştür (IEA, 2026).

Bu bağlamda alternatif boru hatları meselesi çalışmanın odak noktasıdır. Kriz dönemlerinde ilk akla gelen çözüm, Hürmüz’ü devre dışı bırakacak yeni veya mevcut kara hatlarını öne çıkarmaktır. Ancak resmi istatistikler, mevcut altyapının boğazın kapasitesini ikame etmekten ne kadar uzak olduğunu açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Günümüzde Hürmüz'ü baypas edebilecek kapasiteye sahip yalnızca iki ana operasyonel boru hattı bulunmaktadır: Suudi Arabistan'ın Doğu-Batı Boru Hattı (Petroline) ve BAE'nin Abu Dabi Ham Petrol Boru Hattı (ADCOP). Suudi Arabistan’ın doğusundaki Abkayk tesislerini Kızıldeniz kıyısındaki Yenbu Limanı’na bağlayan Petroline, günlük 5 milyon varil kapasiteye sahiptir. Lakin hattın 2025 başında yalnızca 2 milyon varillik kısmı kullanılmıştır. BAE’nin Habshan-Fuceyra arasındaki Abu Dabi Ham Petrol Boru Hattı’nın (ADCOP) ise günlük 1,5-1,8 milyon varil kapasitesi bulunmakla birlikte, kullanılabilir kapasite 700 bin varil düzeyindedir. Bu hatların toplam 3,7 ile 5,7 milyon varil/gün ek kapasite sağlayabileceği belirtilmekte ve mevcut miktar, normalde boğazdan geçen günlük 20 milyon varillik akışın yaklaşık dörtte birine denk gelmektedir (Fokus+, 2026). Başka bir ifadeyle, alternatif hatlar Hürmüz’ün önemini azaltabilmekte; fakat onu bütünüyle ikame edememektedir. Doğal gaz tarafında ise sorun daha da büyüktür; özellikle LNG taşımacılığında

Hürmüz'ün yerini alabilecek kolay ve hızlı bir kara alternatifi bulunmamaktadır. Bu nedenle çalışma, "alternatif hat" fikrini tam çözüm değil, yalnızca riski kısmen azaltan bir seçenek olarak değerlendirmektedir.

Türkiye açısından bakıldığında mesele sadece sınırlarının ötesinde meydana gelen jeopolitik krizden ibaret değildir. Böyle bir kriz, Türkiye'ye öncelikle fiyatlar, ardından tedarik ve lojistik üzerinden yansımaktadır. Mart 2026'da Enerji Bakanı Alparslan Bayraktar, Türkiye'nin Orta Doğu petrolüne bağımlılığının yönetilebilir düzeyde olduğunu belirtmiş olsa da, petrol fiyatındaki her 1 dolarlık artışın Türkiye'nin enerji faturasına yaklaşık 400 milyon dolar ek yük getirdiğini ifade etmiştir (Reuters, 2026). Bu da Hürmüz'de yaşanacak uzun süreli bir krizin Türkiye'de enflasyon, dış ticaret açığı ve üretim maliyetleri üzerinde doğrudan baskı yaratabileceğini göstermektedir. Türkiye için risk sadece pompa fiyatlarında değildir; tekstil, ambalaj, makine ve tarım gibi sektörler de hammadde, lojistik ve sigorta maliyetleri üzerinden bu baskıyı hissedebilmektedir. Dolayısıyla Türkiye açısından enerji güvenliği, çeşitli sektörlere uzanan fiyat şoklarını ve tedarik kesintilerini yönetebilmek anlamına gelmektedir.

Yaşanan hadiseler dikkate alındığında, Türkiye'nin son yıllarda geliştirdiği enerji altyapısı önem arz etmektedir. Türkiye bir yandan Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) ve Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı (BTC) gibi mevcut hatlarla bölgesel enerji akışında rol almaya devam etmekte, diğer yandan LNG, depolama ve yerli üretim kapasitesini artırmaya çalışmaktadır.

TANAP'ın başlangıç kapasitesi yıllık 16 milyar metreküp olup ilave yatırımlarla 31 milyar metreküpe kadar çıkabilmektedir (Kaya, 2021). Doğal gaz tarafında Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, günlük gazlaştırma kapasitesinin 161 milyon metreküpe çıkarıldığını ve bunun 200 milyon metreküpe yükseltilmesinin hedeflendiğini açıklamıştır (DHA, 2026). Bakan Alparslan Bayraktar, Türkiye'nin yer altı depolama kapasitesinin 6,3 milyar metreküpe ulaştığını da ifade etmiştir (TRTHaber, 2025). Yerli üretim tarafında ise Sakarya Gaz Sahası'nın 2028'e kadar günlük 40 milyon metreküp üretime ulaşması planlanmaktadır. Buna ek olarak, Mart 2026'da Kerkük petrolünün yeniden Ceyhan'a akmaya başlaması ve Türkiye'nin Irak'la mevcut boru hattı anlaşmasını Temmuz 2026 sonrasına taşıyacak yeni bir çerçeve arayışına girmesi, Ceyhan'ın önemini yeniden artırmıştır (Hayatsever, 2025). Mevcut tablo, Türkiye'nin yalnızca enerji ithal eden bir ülke değil; aynı zamanda enerji akışını çeşitlendirmeye çalışan bir geçiş ve dengeleme ülkesi olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma, Orta Doğu'daki enerji güvenliği tartışmalarını yalnızca petrol ve doğal gaz arzı üzerinden değil, bu kaynakların hangi güzergâhlardan ve hangi siyasi koşullar altında taşındığı sorusu üzerinden ele almaktadır. Son yıllarda Hürmüz Boğazı çevresinde artan askerî gerilim, Kızıldeniz'de yaşanan güvenlik sorunları ve enerji fiyatlarında görülen dalgalanmalar, enerji meselesinin artık sadece üretim değil, aynı zamanda taşıma ve geçiş güvenliği meselesi olduğunu açık biçimde göstermiştir. Çalışmanın özgün yönü, Hürmüz Boğazı, alternatif boru hatları ve Türkiye'nin enerji arz güvenliği arasındaki ilişkiyi tek bir çerçevede değerlendirmesidir. Böylece çalışma, Orta Doğu'daki bölgesel krizlerin yalnızca Körfez ülkelerini değil, Türkiye gibi ithalatçı ve aynı zamanda transit ülke olma iddiasındaki devletleri de doğrudan etkilediğini ortaya koymaktadır.

Enerji güvenliği literatüründe çoğu çalışma ya Hürmüz Boğazı'nın stratejik önemine ya alternatif enerji hatlarına ya da Türkiye'nin enerji koridoru rolüne ayrı ayrı odaklanmaktadır. Bu çalışma ise söz konusu başlıkları birlikte ele alarak daha bütünlüklü bir bakış sunmaktadır. Özellikle alternatif boru hatlarının çoğu zaman kesin bir çözüm gibi sunulmasına karşılık, bu hatların kapasite, güvenlik ve siyasi istikrar bakımından ciddi sınırlılıkları olduğunu vurgulamaktadır. Bu yönüyle çalışma, enerji güvenliği tartışmalarına "tek bir geçide bağımlılık" ile "alternatif güzergâhların yetersizliği" arasındaki yapısal

gerilimi eklemektedir. Ayrıca Türkiye örneği üzerinden, enerji güvenliğinin yalnızca dışa bağımlılık meselesi değil; aynı zamanda altyapı yatırımı, depolama kapasitesi, yerli üretim ve bölgesel diplomasi meselesi olduğunu göstermesi bakımından literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır. Çalışmada, Hürmüz Boğazı'nın enerji arz güvenliği üzerindeki etkileri, güncel veriler, uluslararası enerji raporları ve bölgesel jeopolitik gelişmeler ışığında karşılaştırmalı analiz yöntemiyle ele alınmıştır.

Çalışmanın temel bulgusu, Hürmüz Boğazı'nda yaşanacak büyük ölçekli bir krizin küresel enerji piyasalarında sadece kısa süreli bir fiyat artışı değil, daha geniş çaplı bir tedarik ve güvenlik sorunu yaratacağıdır. İnceleme sonucunda, mevcut alternatif boru hattı altyapısının Hürmüz üzerinden taşınan petrol ve LNG hacmini bütünüyle ikame edemediği görülmektedir. Bu durum, enerji piyasalarında yapısal bir kırılganlık bulunduğunu göstermektedir. Türkiye açısından ise bulgular, Hürmüz kaynaklı bir krizin enerji faturası, cari açık, enflasyon ve sanayi maliyetleri üzerinde doğrudan baskı oluşturacağını ortaya koymaktadır. Buna karşılık Türkiye'nin LNG kapasitesini artırması, yer altı depolama imkânlarını geliştirmesi, Karadeniz gazını devreye alması ve Irak-Türkiye hattı gibi yeni bölgesel açılımlara yönelmesi, bu kırılganlığı azaltabilecek önemli araçlar olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle çalışma, Türkiye'nin enerji güvenliğinde en etkili yolun tek bir kaynağa ya da tek bir hatta bağımlı kalmayan çok yönlü bir arz ve transit stratejisi olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak çalışma, Hürmüz Boğazı'nın küresel enerji sistemi açısından dünya ekonomisinin en kırılgan düğüm noktalarından biri olduğunu ortaya koymaktadır. 2026 krizi bağlamında yapılan değerlendirme, enerji güvenliğinin artık yalnızca kaynak sahipliğiyle açıklanamayacağını; geçiş yolları, altyapı kapasitesi ve bölgesel istikrarın en az kaynak kadar belirleyici olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede alternatif boru hatları önemli olmakla birlikte, mevcut yapılarıyla Hürmüz'ün yerini tamamen alabilecek düzeyde değildir. Türkiye açısından ise mesele, sadece dışsal krizlerden etkilenmemek değil; aynı zamanda bu krizlere karşı daha dayanıklı bir enerji sistemi kurmaktır. Yerli üretim, LNG ve depolama yatırımları, yeni ulaşım ve enerji koridorları birlikte düşünüldüğünde, Türkiye'nin enerji güvenliği kapasitesinin güçlendiği görülmektedir. Ancak kapasitenin kalıcı bir avantaja dönüşmesi, altyapı yatırımlarının yanı sıra istikrarlı bölgesel iş birliği ve öngörülebilir enerji diplomasisiyle mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Enerji güvenliği; Hürmüz Boğazı; Alternatif Boru Hatları; Türkiye; Orta Doğu

Kaynakça

DHA. (2026, Şubat 01). *Bakan Bayraktar açıkladı: Doğalgazda günlük 200 milyon metreküp gaz hedefi.* CNNTürk: https://www.cnnturk.com/turkiye/bakan-bayraktar-acikladi-dogalgazda-gunluk-200-milyon-metrekup-gaz-hedefi-2391178 adresinden alındı.

Fokus+. (2026, Mart 19). *Hürmüz Boğazı Neden Stratejik? Dünya Enerji Güvenliğindeki Rolü.* Fokusplus:https://www.fokusplus.com/ekonomi/hurmuz-bogazi-neden-stratejik-dunya-enerji-guvenligindeki-rolu adresinden alındı

Hayatsever, H. (2025, Temmuz 22). *Turkey submits draft proposal to Iraq to renew, expand energy agreement.* Reuters: https://www.reuters.com/business/energy/turkey-submits-draft-proposal-iraq-renew-expand-energy-agreement-2025-07-21/ adresinden alındı

IEA, I. E. (2026, Mart 12). *Oil Market Report* - March 2026. IEA: https://www.iea.org/reports/oil-market-report-march-2026?utm adresinden alındı

Kaya, N. E. (2021, Ocak 14). *TANAP yıllık 1,5 milyar doları aşkın taşıma geliri sağlayacak.* AA: https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/tanap-yillik-1-5-milyar-dolari-askin-tasima-geliri-saglayacak/2109647 adresinden alındı

Reuters. (2026, Mart 25). *Turkey's Middle East oil dependence at 10%, no supply disruption, says minister.* Reuters: https://www.reuters.com/business/energy/turkeys-middle-east-oil-dependence-manageable-10-supply-amid-iran-war-2026-03-25/ adresinden alındı

Shankar, P. (2026, Mart 01). *How US-Israel attacks on Iran threaten the Strait of Hormuz, oil markets. Al* Jazeera: https://www.aljazeera.com/news/2026/3/1/how-us-israel-attacks-on-iran-threaten-the-strait-of-hormuz-oil-markets adresinden alındı

TRTHaber. (2025, Kasım 22). *Türkiye'nin doğal gaz depolama kapasitesi 6,3 milyar metreküp oldu.* TRT Haber: https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/turkiyenin-dogal-gaz-depolama-kapasitesi-63-milyar-metrekup-oldu-926683.html adresinden alındı

Küresel Şehirlerde İklim Göçü Yönetişimine Şehir Diplomasisi Kapsamında Bakış

Ecem Tunçel [1,*] & İmam Bakır Kanlı [2]

[1] Küresel Şehirler ve İstanbul Araştırmaları Marmara Üniversitesi
[2] Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Marmara Üniversitesi
ecem.tuncel@marun.edu.tr

Özet

Endüstri 1.0 ile birlikte hız kazanan kentleşme süreci, modern ekonomilerin mekânsal örgütlenmesini şekillendirirken aynı zamanda çevresel etkileri büyük ölçüde göz ardı eden bir büyüme anlayışını da beraberinde getirmiştir. Sanayileşme sürecinin ivmesi ve derinliğine bağlı olarak ilerleyen kentleşme olgusu, ağırlıklı olarak ekonomik verimlilik ve üretim ilişkileri perspektifinde ele alınmış; çevresel sürdürülebilirlik ve iklim üzerindeki etkiler ikincil bir mesele olarak değerlendirilmiştir (Harvey, 2005; Lefebvre, 1991). Temel motivasyonu ihtiyaç gidermekten ziyade, yatırılan sermayenin artırılması ve kâr elde edilmesi olan kapitalist paradigma yaklaşımının doğal kaynaklar ve çevre üzerinde oluşturduğu baskılar, Polanyi (1944)'ye göre, doğa ile toplum arasındaki ilişkinin ekonomik büyüme lehine yeniden kurgulanmasına yol açmış ve uzun vadede ekolojik dengenin bozulmasına zemin hazırlamıştır.

Harvey (1996) bu bağlamda, klasik yer seçim teorilerinin bu yaklaşımın temelini oluşturduğunu, Von Thünen, Weber ve Christaller gibi düşünürlerin geliştirdiği modeller aracılığı ile üretim, maliyet ve ulaşım ekseninde rasyonel yer seçiminin kentleşme modelinde odak noktası olduğunu, ancak mekânsal planlamanın büyük ölçüde çevresel maliyetleri ve ekolojik sınırları dikkate almadan kurgulandığını vurgular. Bu durum, kentsel alanların ve sistemlerin yalnızca ekonomik parametreler üzerinden değerlendirilmesine ve çevresel faktörlerin sistematik biçimde göz ardı edilmesine neden olmakta ve böylece, kontrolsüz sanayileşme ve kentleşme süreçleri kısa vadeli ekonomik kazançları maksimize ederken, uzun vadede iklim değişikliği gibi küresel ölçekte olumsuz etkilere neden olan sorunlara giden yolun yapı taşlarını oluşturmaktadır.

Plansız sanayileşme ve kentleşme süreçleri, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sera gazı emisyonlarının artmasına ve küresel ısınmanın hızlanmasına etki eden önemli bir sorun olarak ortaya çıkmakla beraber, bu süreç, yalnızca çevresel krizlere sebebiyet vermekle kalmamış; aynı zamanda toplumsal, ekonomik ve mekânsal sonuçlar doğuran çok boyutlu bir dönüşüm paradigmasını ortaya çıkarmıştır (IPCC, 2021). Bu durum günümüzde iklim değişikliğinin; kentleşme pratiklerini, üretim biçimlerini ve yaşam alanlarını doğrudan etkileme gücüne sahip, küresel ölçekte, yapısal bir sorun haline gelmesine sebep olmuştur.

Küresel bir çevre sorunu olarak, ulus devletlerin, küresel ısınma ve iklim değişikliği mücadelesinin kurumsallaşmasına yönelik ilk önemli eylem, 1992 yılında Birleşmiş Milletler tarafından Rio'da gerçekleştirilen Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda gerçekleştirilmiştir. Beş önemli çıktısı olan bu küresel toplantının belki de en önemli sonucu olarak; 170'den fazla ülkenin katılımıyla, çevre koruma ve ekonomik kalkınmanın birbirine zıt değil, birbirine muhtaç olduğunu vurgulayan Sürdürülebilir Kalkınma fikri tüm dünyaya ilan edilerek, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, dünya liderlerinin imzasına sunulmuştur. Sözleşme, iklim değişikliğini küresel bir sorun olarak tanımlamış, devletleri ortak sorumluluk çerçevesinde harekete geçmeye çağırmış ve bu alanda önemli bir normatif kırılma oluşturmuştur (UNFCCC, 1992). Ardından gelen Kyoto Protokolü ve Paris Anlaşması gibi düzenlemeler, iklim değişikliğinin yalnızca çevresel değil; aynı zamanda ekonomik, politik ve mekânsal bir mesele olduğunu ortaya koymuştur. Bu süreç, küresel yönetişim mekanizmalarının genişlemesine ve iklim değişikliğinin çok katmanlı bir sorun olarak ele alınmasına zemin hazırlamıştır (Bulkeley & Betsill, 2005).

İklim değişikliğinin en somut sonuçlarından biri ise iklim temelli yerinden edilmeler, diğer bir ifadeyle iklim göçüdür. Bilim insanları tarafından, küresel ısınma ve iklim değişikliği sorunsalına bağlı olduğu iddia edilen; artan kuraklık, deniz seviyesindeki yükselme ve aşırı hava olayları, insanların yaşadıkları bölgeleri terk etmek zorunda kalmalarına yol açmakta; bu durum mevcut uluslararası hukuk mekanizmalarının yetersizliklerini görünür hale getirmektedir (IOM, 2020). Mevcut mülteci hukuku, daha çok savaş ve siyasi baskı gibi nedenlerle yerinden edilmeleri kapsamakta; çevresel nedenlerle gerçekleşen göç hareketlerini ise büyük ölçüde dışarıda bırakmaktadır. İklim göçünün uluslararası hukukta önemli bir koruma boşluğu oluşturmasıyla beraber, iklim mültecisi kavramının uluslararası hukuki metinlerde tanımlanması gerekliliği ve statü problemi daha görünür hale gelmiştir. Bu bağlamda, hukuk dünyasında ve çevre aktivizminde ilk iklim mültecisi davası olarak tarihe geçen Teitiota v. New Zealand kararı bu boşluğu görünür kılan bir kırılma noktası ve iklim göçü yönetişimi açısından bir başlangıç zemini oluşturmuştur. Kararda iklim değişikliğinin yaşam hakkına etkisi kabul edilmesine rağmen tehlikenin yakın ve kaçınılmaz sayılmaması nedeniyle başvurunun reddedilmesi, iklim göçmenlerinin hâlen açık bir hukuki statüye sahip olmadığını ortaya koymuştur (McAdam, 2020). Uluslararası düzeyde yaşanan bu çözümsüzlük alanı, yönetişim tartışmalarını da yeniden şekillendirmektedir. Ulus devlet merkezli geleneksel yaklaşımların, sınır aşan ve çok boyutlu nitelik taşıyan iklim değişikliği gibi sorunları çözmekte yetersiz kaldığı gerçeğinin görülmesi sebebiyle küresel şehirler, şehir diplomasisi aracılığıyla alternatif yönetişim aktörleri olarak ön plana çıkmaktadır.

İşte bu çalışma, fenomen bir olgu olarak, küresel iklim değişikliğinin neden olduğu düşünülen iklim göçü ve onun yönetişimini şehir diplomasisi kapsamında ele almaktadır. Bu durumun uluslararası ilişkilerde oluşturduğu yapısal dönüşümün, mevcut yönetişim modelleri çerçevesinde değerlendirilmesi ve bu süreçte küresel şehirlerin birer aktör olarak üstlenecekleri rolün önemine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda çalışma, iklim mülteciliği olgusunu yalnızca uluslararası hukuk perspektifiyle sınırlı kalmadan, çok katmanlı yönetişim yaklaşımı içerisinde şehir diplomasisi perspektifinde ele almaktadır.

Bu araştırmayı önemli kılan hususların başında, iklim değişikliğinin giderek artan etkileri karşısında mevcut uluslararası sistemin sınırlarını ortaya koyması ve küresel şehirlerin bu süreçte üstlenebileceği rolü tartışmaya açması gelmektedir. Şehir diplomasisi, ulus devletlerin yetersiz kaldığı alanlarda yeni politika araçları ve esnek çözüm mekanizmaları sunarak, iklim göçü yönetişiminde alternatif bir çerçeve geliştirme potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda çalışma, literatürde çoğunlukla ulus devlet merkezli ele alınan iklim göçü tartışmalarındaki boşluğu doldurmayı amaçlamakta; bu doğrultuda, küresel şehirlerin çok katmanlı yönetişim perspektifi içinde, küresel ölçekte yalnızca normlara tabi olan değil, aynı zamanda norm üretim süreçlerinde aktif rol üstlenen aktörler olarak görünür hale geldiğini işaret etmektedir. Özellikle küresel şehirler, sahip oldukları ekonomik kapasite, kurumsal ağlar ve uluslararası bağlantılar sayesinde iklim göçü gibi sınır aşan sorunlarda devletlere alternatif ya da tamamlayıcı yönetişim mekanizmaları geliştirebilmektedir. Bu çerçevede, C40 Cities Climate Leadership Group ve Global Covenant of Mayors for Climate & Energy gibi şehir ağları üzerinden şekillenen şehir diplomasisinin, uluslararası ilişkilerin görece hantal ve bürokratik devlet merkezli yapısını dönüştürerek iklim göçü yönetiminde daha esnek ve etkili mekanizmalar üretebileceği ileri sürülmektedir. Bu durum, özellikle Birleşmiş Milletler gibi yapıların, bağlayıcılığı yüksek ancak esnekliği sınırlı mekanizmaları nedeniyle iklim göçü gibi çok boyutlu sorunlara yeterince hızlı ve kapsayıcı yanıtlar üretememesiyle daha da belirginleşmektedir. Bu bağlamda, iklim mülteciliği statüsünün uluslararası hukukta muğlak kalması, sorunu küresel çevresel adalet meselesi haline getirirken, yerel politika süreçlerinde özellikle küresel şehirler üzerinden gelişen çok katmanlı, katılımcı ve müzakereye dayalı yönetişim modellerinin önemini artırmaktadır. Küresel çevresel sürdürülebilirlik meselesinin yalnızca reel politik güç dengeleri üzerinden değil, yönetişim ekseninde ele alınma gerekliliği; mevcut güç ilişkilerine doğrudan bir tehdit oluşturmaktan ziyade, çok aktörlü ve iş birliğine dayalı yapılar üzerinden alternatif bir yaklaşım sunabilmektedir. Ancak bu potansiyelin yanında, şehirlerin mali kaynak ve kurumsal kapasite yetersizlikleri, uluslararası alanda aktör olarak tanınma ve konumlandırılma sorunları ve devlet egemenliği ile gerilim oluşturma ihtimali önemli risk alanları olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca iklim mülteciliği meselesinin, yalnızca aşırı sağ ve fundamentalist eğilimleri tetikleme haricinde, güç dağılımını yeniden şekillendirerek çok katmanlı yönetişim yapılarının tersine evrilmesine ve daha merkeziyetçi, güvenlik odaklı politikalara yönelime zemin hazırlama riski de bulunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, küresel şehirlerin iklim göçü yönetimindeki rolünü hem fırsatlar hem de sınırlılıklar çerçevesinde ele alarak literatüre bütüncül bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

Araştırma, coğrafi bir örneklemden ziyade kavramsal ve literatür temelli bir çerçeve ile sınırlandırılmış, bu kapsamda iklim mülteciliği olgusunun uluslararası hukukta açık ve bağlayıcı bir statüye sahip olmamasından kaynaklanan koruma boşlukları, küresel şehirler ve şehir diplomasisi bağlamında ele alınmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiş, veriler literatür taraması ve doküman inceleme teknikleriyle toplanmış; uluslararası sözleşmeler, politika belgeleri ve hukuki metinler içerik ve eleştirel söylem analizi ile çözümlenmiş, analiz, değişen yapı-aktör ilişkisi perspektifi dikkate alınarak kurgulanmıştır. Analiz sonucunda elde edilen bulguların değerlendirilmesini müteakip yapılan önerilerle çalışma sonlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çok Katmanlı Yönetişim, İklim Değişikliği, İklim Mülteciliği, Küresel Şehirler, Şehir Diplomasisi.

Kaynakça

Acuto, M. (2013). *Global cities, governance, and diplomacy: The urban link.* Routledge.

Barber, B. R. (2013). *If mayors ruled the world: Dysfunctional nations, rising cities.* Yale University Press.

Betts, A. (2010). Survival migration: A new protection framework. *Global Governance,* 16(3), 361–382.

Biermann, F., & Pattberg, P. (2008). Global environmental governance: Taking stock, moving forward. *Annual Review of Environment and Resources,* 33, 277–294.

Bulkeley, H., & Betsill, M. M. (2005). Rethinking sustainable cities: Multilevel governance and the "urban" politics of climate chang e. *Environmental Politics*, 14(1), 42–63.

Harvey, D. (1996). *Justice, nature and the geography of difference.* Blackwell.

Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2021). *Climate change 2021: The physical science basis.* Cambridge University Press.

International Organization for Migration (IOM). (2020). *World migration report 2020.*

Lefebvre, H. (1991). *The production of space.* Blackwell.

McAdam, J. (2020). Protecting people displaced by the impacts of climate change: The role of international human rights law. *Journal of Refugee Studies,* 33(4), 660–679.

Polanyi, K. (1944). *The great transformation.* Beacon Press.

Sassen, S. (2001). *The global city: New York, London, Tokyo (2nd ed.).* Princeton University Press.

United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). (1992). *United Nations framework convention on climate change.*

TÜRKIYE'NIN BALKANLAR'DAKI EĞITIM DIPLOMASISI: MAARIF OKULLARI ÖRNEĞI

Flora Hajdarmataj [1,*] & Festim Rizanaj [2]

[1] Basın ve Yayın Anadolu Üniversitesi
[2] Department of Journalism University of Prishtina "Hasan Prishtina"
flora.hajdarmataj@gmail.com

Özet

Bu çalışma, kamu diplomasisi ve eğitim diplomasisi arasındaki ilişkiyi Türkiye Maarif Vakfı örneği üzerinden inceleyerek, eğitim temelli dış politika araçlarının uluslararası ilişkilerdeki stratejik rolünü analiz etmektedir. Araştırmanın temel tezi, eğitim diplomasisinin yalnızca yumuşak güç unsuru olarak değil, aynı zamanda devletlerin uzun vadeli uluslararası ilişkilerini şekillendiren, güven inşasına dayalı stratejik bir kamu diplomasisi aracı olduğudur. Bu bağlamda Türkiye Maarif Vakfı'nın özellikle Balkanlar bölgesinde yürüttüğü faaliyetler, Türkiye'nin uluslararası görünürlüğünü artıran ve kalıcı toplumsal bağlar oluşturan kurumsal bir diplomasi modeli olarak değerlendirilmektedir.

Araştırma nitel yöntem desenine dayanmaktadır. Çalışmada literatür taraması ve yarı yapılandırılmış görüşme teknikleri kullanılmıştır. Özellikle Balkan ülkelerinde görev yapan Maarif okulları yöneticileri ve eğitim paydaşları ile yapılacak görüşmeler aracılığıyla saha temelli veriler elde edilmesi hedeflenmektedir. Toplanan veriler betimsel analiz yöntemiyle değerlendirilmekte, eğitim diplomasisinin yerel ve bölgesel düzeydeki etkileri çok boyutlu bir perspektifle yorumlanmaktadır. Bu yöntemsel yaklaşım, teorik çerçeve ile pratik uygulamayı birleştirerek daha bütüncül bir analiz imkânı sunmaktadır.

Uluslararası ilişkilerde realist yaklaşımın önemli temsilcisi olan Morgenthau, devletlerin dış politika süreçlerinde ulusal çıkar ve güç kavramlarını temel aldığını savunmaktadır. Diplomasi, bu çıkarların rasyonel araçlarla gerçekleştirilmesini sağlayan temel mekanizmadır. Modern sistemde diplomasi çok boyutlu ve araç çeşitliliği yüksek bir yapıya dönüşmüştür. Diplomasi kavramı tarihsel olarak devletler arası müzakere süreçleriyle sınırlı bir yapıdan, günümüzde kültürel, ekonomik, teknolojik ve eğitimsel boyutları kapsayan çok katmanlı bir yapıya dönüşmüştür. Morgenthau (1970), devletlerin ulusal çıkarlarını gerçekleştirmek için stratejik araçlar kullanması gerektiğini vurgularken, modern uluslararası sistemde bu araçların çeşitlenmesinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmektedir. Bu dönüşüm, klasik diplomasi anlayışının ötesine geçilerek kamu diplomasisinin önem kazanmasına zemin hazırlamıştır.

Kamu diplomasisi, devletlerin yabancı kamuoylarıyla doğrudan ya da dolaylı iletişim kurarak algı, tutum ve davranışları etkilemeyi amaçlayan bir diplomasi türüdür. Cull (2019), kamu diplomasisinin en etkili unsurlarından birinin eğitim ve değişim programları olduğunu belirtmekte; bu süreçlerin bireyler arası doğrudan etkileşim yoluyla uzun vadeli güven ve empati oluşturduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda eğitim diplomasisi, kamu diplomasisinin en sürdürülebilir ve etkili alt alanlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, Kamu diplomasisi çalışmalarında eğitim ve değişim programlarının rolünü ele alan Cull, bu süreçlerin bireyler arası doğrudan etkileşim yoluyla güven ve empati oluşturduğunu vurgulamaktadır. Eğitim diplomasisi, yalnızca bilgi aktarımı değil, aynı zamanda uzun vadeli ilişkiler ve sosyal bağlar inşa eden bir süreçtir. "Exchange diplomacy" yaklaşımı, bu etkileşimlerin kamu diplomasisinin merkezinde yer aldığını göstermektedir.

Eğitim diplomasisi, farklı ülkelerden bireylerin eğitim süreçleri aracılığıyla bir araya gelmesini ve karşılıklı kültürel anlayış geliştirmesini sağlayan stratejik bir iletişim alanıdır (Kaya, 2019). Bu süreç yalnızca bilgi aktarımına değil, aynı zamanda kültürel etkileşim ve kimlik algısının yeniden şekillenmesine de katkı sağlamaktadır. Cull'un "exchange diplomacy" yaklaşımı çerçevesinde değerlendirildiğinde, eğitim temelli etkileşimler bireyler arasında kalıcı sosyal ağlar oluşturmakta ve ülkeler arası ilişkilerin toplumsal temelini güçlendirmektedir. Eğitim diplomasisinin kültürel etkileşim ve karşılıklı anlayış üretme kapasitesini inceleyen Kaya, bu alanın hem akademik hem de stratejik bir dış politika aracı olduğunu belirtmektedir. Eğitim süreçleri, bireyler arasında kültürel yakınlaşma sağlayarak uluslararası ilişkilerin güçlenmesine katkıda bulunmaktadır.

Türkiye Maarif Vakfı, Türkiye'nin eğitim diplomasisi alanındaki en önemli kurumsal aktörlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Vakıf, yurt dışında açtığı okullar aracılığıyla yalnızca akademik eğitim hizmeti sunmamakta, aynı zamanda Türkiye'nin kültürel değerlerini, eğitim anlayışını ve insani yaklaşımını farklı coğrafyalara taşımaktadır. Bu yönüyle Maarif okulları, Türkiye'nin yumuşak güç kapasitesini kurumsallaştıran ve dış politika hedeflerine dolaylı katkı sağlayan stratejik yapılar olarak değerlendirilmektedir.

Özellikle Balkanlar bölgesi, Türkiye'nin tarihsel, kültürel ve sosyopolitik bağlarının güçlü olduğu bir alan olarak eğitim diplomasisi açısından özel bir önem taşımaktadır. Bu bölgede faaliyet gösteren Maarif okulları, yalnızca eğitim kurumları değil, aynı zamanda kültürel etkileşim ve diplomatik yakınlaşma sağlayan sosyal platformlar olarak işlev görmektedir. Öğrenciler, öğretmenler ve aileler arasında kurulan etkileşim, uzun vadeli güven ilişkilerinin oluşmasına katkı sağlamaktadır.

Maarif okullarında yürütülen eğitim modeli, akademik başarı ile değer temelli eğitimi birleştiren bütüncül bir yaklaşım üzerine inşa edilmiştir. Bu modelde öğrencilerin yalnızca bilişsel gelişimi değil, aynı zamanda etik değerler, sosyal sorumluluk bilinci ve karakter gelişimi de ön planda tutulmaktadır. Bu yaklaşım, öğrencilerin küresel vatandaşlık bilinci kazanmasına ve farklı kültürlere karşı daha kapsayıcı bir bakış açısı geliştirmesine imkân tanımaktadır. Cull'un (2019) vurguladığı deneyim temelli öğrenme yaklaşımı, bu modelin teorik temelini güçlendirmektedir.

Araştırmanın önemli bulgularından biri, Maarif Eğitim Modeli'nin üç temel ilke üzerine yapılandığıdır. Birinci ilke, yerel entegrasyon ve mevzuata uyumdur. Okullar, faaliyet gösterdikleri ülkelerin eğitim sistemlerine uyum sağlayarak kurumsal meşruiyetlerini güçlendirmektedir. İkinci ilke, çok dilli eğitim yaklaşımıdır. Öğrencilerin yerel dil, Türkçe ve yabancı dillerde eğitim alması, onların kültürlerarası iletişim becerilerini artırmaktadır. Türkçe öğretimi ise Türkiye ile öğrenciler arasında kalıcı kültürel bağlar kurulmasına katkı sunmaktadır. Üçüncü ilke ise akademik kalite ile değer temelli eğitimin birlikte yürütülmesidir.

Eğitim diplomasisinin en önemli özelliklerinden biri, doğrudan siyasi söylem üretmeden uzun vadeli algı ve imaj inşa etmesidir. Bu yönüyle eğitim kurumları, devletlerin dış politika hedeflerine dolaylı fakat sürdürülebilir katkı sağlamaktadır. Cull (2019), kamu diplomasisinin başarısının büyük ölçüde güven temelli ilişkiler kurabilme kapasitesine bağlı olduğunu belirtmektedir. Eğitim, bu güvenin inşasında en etkili araçlardan biri olarak öne çıkmaktadır.

Balkanlar'daki Maarif okulları, yalnızca eğitim faaliyetleri yürütmekle kalmayıp aynı zamanda Türkiye'nin bölgesel diplomatik varlığını güçlendiren kurumsal yapılar olarak işlev görmektedir. Yerel yönetimler, eğitim otoriteleri ve sivil toplum kuruluşları ile kurulan ilişkiler, karşılıklı güvenin

gelişmesine katkı sağlamaktadır. Bu etkileşimler, Cull'un kamu diplomasisi yaklaşımında vurgulanan ağ oluşturma ve ilişki kurma süreçlerinin somut bir yansımasıdır.

Öğrencilerin Türkiye'ye yönelik algılarında gözlemlenen olumlu değişim, eğitim diplomasisinin en somut çıktılarından biridir. Bu durum, uzun vadede ekonomik, kültürel ve diplomatik ilişkilerin güçlenmesine zemin hazırlayan bir sosyal sermaye üretmektedir. Eğitim yoluyla kurulan bu bağlar, bireylerin mezuniyet sonrası yaşamlarında da devam ederek çok katmanlı uluslararası ilişkilerin oluşmasına katkı sağlamaktadır.

Sonuç olarak, eğitim diplomasisi modern kamu diplomasisinin en etkili araçlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Türkiye Maarif Vakfı örneği, eğitim temelli yumuşak gücün uluslararası ilişkilerde nasıl stratejik bir etki alanı oluşturduğunu göstermektedir. Eğitim, yalnızca bireysel gelişim aracı değil, aynı zamanda devletler arası uzun vadeli ilişkilerin inşasında kritik bir diplomatik araçtır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim diplomasisi, kamu diplomasisi, yumuşak güç, Türkiye Maarif Vakfı, Balkanlar

Kaynakça

Abdurahmanlı, E., & Bağış, E. (2021). Diplomasi tanımı ve uluslararası konjonktürde mevcut olan diplomasi türleri. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, 3*(1), 140–160.

Association for Childhood Education International. (n.d.). *What is education diplomacy?* https://ceinternational1892.org/education-diplomacy/

Atkinson, R. C., & Blanpied, W. A. (2008). Research universities: Core of the U.S. science and technology system. *Technology in Society, 30*(1), 30–48.

Aydemir, E. (2018). Soft power of the European Union: A focus group study on the influence of fundamental values in Turkey. *Turkish Studies, 13*(3), 127–136. https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.13054

Aydın, M. (2004). Uluslararası ilişkilerin "gerçekçi" teorisi: Kökeni, kapsamı, kritiği. *Uluslararası İlişkiler Dergisi, 1*(1), 33–60.

Aytaçlı, B. (2012). Durum çalışmasına ayrıntılı bir bakış. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 3*(1), 1–9.

Baldwin, D. A. (2013). Power in international relations. In W. Carlsnaes, T. Risse, & B. A. Simmons (Eds.), *Handbook of international relations* (pp. xx–xx). Sage.

Bartram, L., Malhoyt-Lee, J., Sheen-Diaz, C., & Sullivan, J. (2015). Education diplomacy in action: Touching lives: Education diplomacy in service to others. *Childhood Education, 91*(2). https://doi.org/10.1080/00094056.2015.1018797

Berdibek, M. (2012). *Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik kamu diplomasisi faaliyetleri ve etkileri: 2002–2012* (Uzmanlık tezi). T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı.

Bull, H. (1932). *The encyclopedia of diplomacy*. The Australian National University.
Cull, N. J. (2019). *Public diplomacy: Foundations for global engagement in the digital age*. Polity Press.
De Wit, H. (2002). *Internationalization of higher education in the United States of America and Europe: A historical, comparative, and conceptual analysis*. Greenwood.

De Wit, H. (2019). Internationalization in higher education: A critical review. *Simon Fraser Educational Review, 12*(3), 9–17.

De Wit, H. (2020). The future of internationalization of higher education in challenging global contexts. *Educação Temática Digital, 22*(3), 538–545. https://doi.org/10.20396/etd.v22i3.8659471
De Wit, H., & Altbach, P. G. (2021). Internationalization in higher education: Global trends and recommendations for its future. *Policy Reviews in Higher Education, 5*(1), 28–46. https://doi.org/10.1080/23322969.2020.1820898

Erzen, M. Ü. (2014). *Kamu diplomasisi*. Derin Yayınları.

Kaya, M. (2019). Eğitim diplomasisi: Kavramsal bir çerçeve. *Türkiye Eğitim Dergisi, 4*(1), 1–12.

Nye, J. (2005). *Yumuşak güç: Dünya siyasetinde başarının yolu*. Elips Yayınları.

Nye, J. (2017). *Yumuşak güç* (R. İ. Aydın, Çev.). BB101 Yayınları.
Özkan, A. (2013). Ülke markası inşasında kamu diplomasisinin rolü ve Türkiye'nin kamu diplomasisi imkanları. *Avrupa Sosyal Bilimler Araştırma Konferansı Bildirisi*.

Sanberk, Ö., & Altınay, H. (2008, 8 Ocak). Kamu diplomasisi ve yumuşak güç.

Tezkan, Y. (2005). *Jeopolitikten millî güvenliğe*. Ülke Kitapları.

Bir toplumu kimliksizleştirme eylemi olarak mekân-kırım: Filistin örneği

Esra Yıldırım

Mimarlık Yıldız Teknik Üniversitesi
esryldrmavi@gmail.com

Özet

Her toplum tarihsel varlığı ve gelişimi sürecinde kendi kimliğini yansıtmak ve yaşatmak için kültür ve geleneklerinin yanı sıra fiziksel olarak da dünyada bir iz bırakmak, kendilerine ait mekânlar var etmek ister. Bu mekânlar da onların tarihsel izlerini, kültürel simgelerini taşır ve yaşatır. Böylece toplumsal hafıza da o mekân ile o toplumda var olan her bireyde kalıcı bir bellek oluşturur. O toplumun devam etmesini, geçmişini, kültürünü, kendine ait olan hatıraları kısacası kendi kimliklerini unutmamalarını sağlar. Mekân ve insan arasındaki bu önemli ilişki göz önünde bulundurulduğunda bir toplumu yok etmek için en önemli silahın o topluma ait mekânları yok etmek olduğu görülmektedir. Bir topluluğa ait insanların ortadan kaldırılması ve o soydan kimse kalmayana kadar uğraşılmasına soykırım dendiği gibi buna benzer şekilde yapılan mekân yok etme stratejisi için de "mekân-kırım" denilmiştir. Mekânları sistematik ve belli bir amaç uğruna ortadan kaldırma, yok etme gibi eylemler için bu tanımlama yapılmıştır. Mekân-kırım kavramı tarihi çok eskilere dayanmayan ve İsrail'in işgal altında yakıp yıktığı Filistin özelinde ortaya çıkmış bir sosyolojik-mimari terimdir. İsrail, kurulduğu kabul edilen 1948 yılından itibaren Filistinlileri yerinden etmek ve o yerleri kendi tekeline almak için çeşitli politikalar uygulamıştır. Kimliksizleştirme ve insandışılaştırma açısından en vurucu darbeye neden olan politikaları ise mekân-kırımdır. Mekân-kırım ile birlikte yaşanan süreçte Filistin'in sadece tarihi öneme sahip yapıları yıkılmamış aynı zamanda toplumsal bellekleri de darbe almış ve kendi kültürlerini yaşatma imkânları kısıtlanmış, kim oldukları evsiz yersiz bırakılarak unutturulmaya çalışılmıştır. Mekân-kırım burada asıl amaç olan unutma rejimini uygulamak için bir araç olarak kullanılmıştır. Mimari, İsrail için bir politik eylem ve önem haline gelmiştir. Çünkü mekân kaldığı sürece bellek de kalır. İsrail de kendine ait yeni bir bellek oluşturmak için yeni mekânlara ihtiyaç duymaktadır ve bu mekânları ancak yeni topraklara sahip olarak elde edebilir. İsrail'in Filistin'de kurulduğu günden günümüze kadar illegal bir şekilde ve sistematik olarak yaptığı mekân-kırım eylemleri, 7 Ekim 2023 itibariyle daha yıkıcı boyutlara ulaşmıştır. Bu makalede tüm bu süreç önce mekân, toplum ve kimlik kavramlarına dair yapılan literatür taramalarının aktarılmasıyla anlatılacak ve bu kavramların birbiriyle olan ilişkisi aktarılacaktır. Ardından mekân-kırım kavramı detaylandırılarak anlatılacak ve son olarak Filistin üzerinde yapılan mekân-kırıma dair veriler, örnekler ve detaylar aktarılarak açıklanacak ve incelenecektir.

Toplum var olabilmesi için belli başlı gerekliliklerin gözetildiği bir oluşumdur. Bu gereklilikler genel olarak kültür, tarih ve o toplumdaki insanların yaşayabileceği bir yerdir. Ancak bakıldığında bunların içerisinden tek bir gerekliliğin var olmadığı durumda diğer etkenlerin varlığı ve önemi de ortadan kalkar. Bu mihenk taşı denebilecek unsur ise "yer" olarak tabir edilen o topluluğa ait olan topraklar, mülkler yani mekânlardır. Eğer bir toplum kendine ait kültürünü yeşertip yaşatabilecek, geliştirebilecek yerlere sahip değilse kendi kimliği, tarihi, kültürü, bayrağı ve hatta kendinin söz sahibi olabildiği bir hayatı bile olamayabilir. Bu bağlamda bu makalede öncelikle mekân kavramının bir toplumun var olmasıyla ilişkisi, kimlik bilincinin oluşumu için mekânın önemi, toplumsal bellek ve mekân arasındaki derin bağlantılar incelenecek ve açıklanacak. Ardından bir toplumu dağıtmak, mülksüzleştirmek, kültürsüzleştirmek ve kimliksizleştirmek adına İsrail tarafından Filistin'de yerinden etme ve yakıp

yıkma politikaları ile ilerletilen mekân-kırım kavramı tanımlanacak, amaç ve sonuçları detaylandırılacak ve örneklerle ispat edilecektir. Tüm bunların değerlendirildiği durumda mekânların toplumsal açıdan mahiyetinin göz ardı edilemeyecek seviyede olduğu görülmektedir. Eğer bit toplum kendine ait mekanlara sahip değilse kendi kimliğinin ve kültürel varlığının da zamanla yok olmaya başlayacağı bir hakikattir. Çünkü mekân, sadece bir bina, taştan tuğladan yapılmış bir ev, üzerinde evini konumlandırabildiğin bir arsa veya yaşanılan herhangi bir yer değildir. İnsanın başka insanlarla ilişki kurabildiği, temas edebildiği, bağ kurabildiği, içinde bir anlam barındıran, toplumsal değere sahip olan, varlık ve aidiyet gibi güçlü hisleri uyandıran, insan ile var olan ve insan için var olan her yere (ki bu bir toprak parçası olabileceği gibi bir ev, cami, hastane, okul, mahalle veya bakkal gibi akla gelebilecek tüm yerler, alanlar olabilir) mekân tanımlaması yapılabilir. Ve bu mekânların her biri bulunduğu yer, yapıldığı tarih, yapımında kullanılan malzeme, yapısal olarak sahip olduğu şekil ve içerisinde barındırdığı fiziki ve manevi unsurların bütünü bakımından birbirinden oldukça farklı ve özeldir. Örneğin inanç olarak tüm camiler aynı amaçla yapılsa da mahiyet olarak, fiziksel olarak ve maneviyat olarak birbirinden çok farklıdır. İki cami aynı dönemde aynı mimar tarafından aynı malzemeler ile yapılsa bile birbirinden yine de çok farklıdır. Çünkü konumları aynı değildir ve bu nedenle boyutları birebir aynı olamaz. Veya ilk camiyi yapan mimar ikinci camide artık bir cami tasarlama konusunda daha becerikli ve bilgili olmuş ve bu nedenle ikinci camiyi daha az kusurlu bir şekilde tasarlamıştır. Veya bir başka örnek olarak da mekân ve insanın birbiriyle olan bağının açıklaması pekiştirilecek olursa; bir evde öğrencilerin çoğunlukla yaşadığı durumda o evi "öğrenci evi" olarak adlandırırken aynı evde bir aile yaşadığında o eve "aile evi" denmesi de var olan bir mekânın tanımlanması için içinde yaşayan insanların kimliğinin önemini göstermektedir.

Sonuç olarak her mekân birbirinden değerli, birbirinden farklı manevi ve fiziksel cihetlere sahip, nev-i şahsına münhasır denilebilecek bir konumdadır. Bu nedenle de her mekân insana dair bir anlam ve her mekân insandan bir kimlik taşır, ait olduğu toplumun tarihini ve kültürünü yansıtır denilebilir. Bu bağlamda da toplum, kimlik ve mekân arasındaki bu güçlü bağın varlığını idrak etmiş ve mekânı kendi emelleri için bir araç haline getirmiş olan İsrail, Filistinli halkı bilinçli bir şekilde yerinden etmekte, kolonyal (sömürgeci) mimari tutumunu benimsemekte (yerinden ettiği insanların yerine kendi yerleşimcilerine mekân sağlamakta), tarihi yerleri yok etmeye ve yıkmaya (örneğin; Kubbetü-s Sahra'nın altını oyma eylemleri) çalışmaktadır. Ve tüm bunlar 7 Ekim'den itibaren artık daha açıkça ve tüm dünyanın gözleri önünde o güne kadar olandan daha ağır ve şiddetli şekilde yaşanmaktadır. Bu makalenin hipotezi de yok edilen, yıkılan tarihi, milli, kültürel, yerel yerler ve mekanlar ile birlikte Filistin halkının yüzyıllarca sahip olduğu kimlik ve varlığın İsrail tarafından ortadan kaldırılmaya çalışılması ve İsrail'in bir toplumu sadece öldürerek değil aynı zamanda kimliksiz, yersiz, yurtsuz ve bir tarihsiz, kültürsüz bırakmak için mekân-kırım yaparak asıl hedefi olan bellek-kırıma ulaşmaya çalışmasıdır. Tüm bunlar nicel bir araştırma sonucunda hem kavramsal hem örneklemler hem de tarihsel bir anlatım ile bu makale boyunca aktarılmaya çalışılacaktır. Anlatılanlar sonucunda okuyucunun yaşanan mimari yıkımın boyutunu, amacını, nedenini ve sonuçlarını şeffaf bir şekilde tüm yönleri ile anlaması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mekân-kırım, Toplum, Kimlik, Mekân, Mimari, Filistin, Bellek-kırım, İşgal Mimarisi

Kaynakça

Usta, Gülay, Mekân ve Yer Kavramlarının Anlamsal Açıdan İrdelenmesi, 2020, The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication, 10. sayı, 25-30 s.

Weizman, Eyal, Oyuk Topraklar: İsrail'in İşgal Mimarisi, 2016, Açılım Kitap, 392 s.

Ersoy Ceylan, Tuğçe, FAD- Filistin Araştırmaları Dergisi Sayı: 9, yaz 2021, 77-107s.

Uzundere, Şeyma, UNESCO, İsrail saldırılarının Gazze'deki kültürel mirasa verdiği zarardan endişe duyuyor, Anadolu Ajansı, "Dünya, İsrail – Filistin Çatışması", 22 Şubat 2024

Rakipoğlu, Mehmet. GÖRÜŞ- Gazze'de kültürel soykırım, Anadolu Ajansı, 27 Aralık 2023

Hanafi, Sâri. Spacio-cide: colonial politics, invisibility and rezoning in Palestinian territory", Contemporary Arab Affairs 2, no.1, 2009.

Bachelard, Gaston, Mekânın Poetikası, çev. Alp Tümertekin, Kesit Yayıncılık, 2013, İstanbul, 288s.

UCM, Uluslararası Ceza Mahkemesi, Roma Statüsü (17 Temmuz 1998) Erişim 11 Temmuz 2002, https://diabgm.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/uluslararasi-ceza-mahkemesi-ucm28022020101834#:~:text=II)%20Roma%20Stat%C3%BCs%C3%BC'n%C3%BCn%20i%C3%A7eri%C4%9Fi&text=Anla%C5%9Fmaya%20g%C3%B6re%2C%20kurulu%C5%9Fu%20bak%C4%B1m%C4%B1ndan%20Uluslararas%C4%B1,mahkemelerin%20tamamlay%C4%B1c%C4%B1s%C4%B1%20bir%20mahkeme%20konumundad%C4%B1r.

Aktaş, Esma Nur. "İşgal Ve Dirençlilik Arasında: Filistin'de Kent Planlama Ve Mimarlık", Mimari Düşünce Platformu (MDP), 17 Aralık 2023. https://mimaridusunce.com/detay?yaziId=6315

Dijital Hafıza Merkezi, Filistin Hakkında Her Şey: Filistin Hakkında Kavramlar / Kavramlar Sözlüğü: Apartheid. https://dijitalhafiza.com/kavramlar-sozlugu/harf/a

Kılınç, Taha. Âlem-i İslâm Yazıları -II- Filistin, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2023, s. 115.

Karakoyunlu, Betül. Hafıza Mekânı Olarak Mahalle: Rafadan Tayfa Örneği, Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi, Sayı:8, 2022, s. 51-78

Karaarslan, Faruk. Toplumsal Hafıza: Hatırlamanın ve Unutmanın Sosyolojisi, İstanbul, Ketebe Yayınları, s. 207

Tan, P., Weizman, E., Segal, R., Mimarlık ve Suç. İstanbul, Londra, Princeton. 21 Nisan 2006.

Nazi Almanyası ve Arap Dünyası: Filistin Meselesinde İdeolojik İttifakların ve Çatışmaların Tarihsel Analizi (1933-1945)

Yaren Özgül

Tarih Istanbul Aydın Üniversitesi
yaren_zgul@outlook.com

Özet

Bu çalışma, 1933-1945 yılları arasında Nazi Almanyası ile Arap milliyetçileri arasındaki karmaşık ilişkileri, özellikle Filistin meselesi ekseninde tarihsel ve ideolojik bağlamda incelemektedir. Araştırma, bu ittifakın sadece pragmatik bir anti-Britanya ve anti-Siyonist işbirliğinden ibaret olmadığını, aynı zamanda derin ideolojik kesişimler ve propaganda alanındaki sistematik işbirliğini de kapsadığını ortaya koymaktadır. Çalışma, özellikle Kudüs Müftüsü Hacı Emin el-Hüseyni'nin rolünü, Nazi propaganda makinesinin Arap dünyasına yönelik faaliyetlerini ve "Nazi Filistin" projesinin Holokost'un Orta Doğu'ya yayılma potansiyelini analiz etmektedir. Çalışmada birincil kaynak olarak Almanya'nın diplomatik arşivleri, ABD Kahire Büyükelçiliği'nin radyo izleme kayıtları ve Nürnberg dava belgeleri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nazi Almanyası, Filistin, Hacı Emin el-Hüseyni, Arap milliyetçiliği, antisemitizm, propaganda, Holokost

Giriş

1930'lu ve 1940'lı yıllarda Nazi Almanyası ile Arap dünyası arasındaki ilişkiler, Orta Doğu tarihinin en tartışmalı ve en az anlaşılan dönemlerinden birini oluşturmaktadır. Bu dönemde, Almanya'nın Orta Doğu politikası sadece askeri-stratejik hesaplarla değil, aynı zamanda ırkçı ideolojinin ihracı ve yerel antisemitizmle işbirliği perspektifiyle şekillenmiştir. Özellikle Filistin meselesi, bu ilişkilerin merkezinde yer almış; Nazi rejimi, Arap milliyetçilerine hem maddi destek sağlamış hem de ideolojik olarak onları Siyonizm ve İngiliz emperyalizmine karşı kışkırtmıştır.

Bu bildiri, Nazi-Arap ilişkilerinin üç temel boyutunu incelemektedir: Birincisi, diplomatik ve askeri iş birliği; ikincisi, propaganda alanındaki sistematik işbirliği ve ideolojik aktarım; üçüncüsü ise Holokost'un Orta Doğu'ya yayılma potansiyeli ve "Nazi Filistin" projesi. Bu analiz, hem Nazi rejiminin Arap dünyasına yönelik stratejik hedeflerini hem de Arap milliyetçilerinin bu işbirliğine dair motivasyonlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Tarihsel Arka Plan: Alman-Orta Doğu İlişkilerinin Evrimi

Alman-Orta Doğu ilişkileri, 1871'de Alman İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren sistematik bir şekilde gelişmiştir. Kaiser Wilhelm II'nin 1898'de Osmanlı İmparatorluğu ve Kudüs'e yaptığı "Yumuşak Haçlı Seferi" olarak nitelendirilen ziyareti, Almanya'nın bölgedeki nüfuzunu artırma çabalarının sembolü olmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın "Cihad-ı Ekber" stratejisi, İslam'ı savaş aracı olarak kullanma çabasını göstermiştir; ancak bu strateji, Şerif Hüseyin'in İngilizler lehine ilan ettiği cihad nedeniyle başarısız olmuştur.

Nazi döneminde ise Almanya'nın Orta Doğu politikası temelden değişmiştir. 1933'ten itibaren Nazi rejimi, Versailles düzenine karşı mücadelede ve Lebensraum (yaşam alanı) arayışında Orta Doğu'yu stratejik bir koz olarak görmeye başlamıştır. Lukasz Hirszowicz'in klasik çalışması The Third Reich and the Arab East (1966), bu dönemin politik, askeri ve diplomatik boyutlarını ilk kez kapsamlı şekilde analiz etmiştir. Francis Nicosia'nın The Third Reich and the Palestine Question (1985) adlı eseri ise, Nazi-Filistin ilişkilerinin diplomatik tarihçesini detaylı olarak ortaya koymaktadır.

Hacı Emin El-Hüseyni Ve Nazi İşbirliği

Kudüs Müftüsü Hacı Emin el-Hüseyni (1895/1897-1974), bu dönemin en tartışmalı figürlerinden biridir. 1921'de İngiliz Mandası yönetimi tarafından Kudüs Müftüsü olarak atanan el-Hüseyni, 1936-1939 Arap Ayaklanması'nın lideri olarak İngiliz otoritesine meydan okumuş ve 1937'de Lübnan'a, ardından Irak ve Almanya'ya kaçmıştır.

El-Hüseyni'nin Nazi Almanyası ile ilişkileri, 1941'de Berlin'e varışıyla zirveye ulaşmıştır. 28 Kasım 1941'de Adolf Hitler ile yaptığı görüşme, bu ilişkilerin en belgelenmiş anıdır. Alman kayıtlarına göre, Hitler bu görüşmede "Arap dünyasında İngiliz koruması altında yaşayan Yahudi nüfusunun yok edilmesi"nin tek Alman hedefi olduğunu belirtmiş; el-Hüseyni ise İngilizlere, Yahudilere ve komünistlere karşı ortak mücadele çağrısı yapmıştır. Ancak tarihçiler, el-Hüseyni'nin Holokost kararları üzerinde doğrudan etkisi olduğu iddiasını reddetmektedir. Yad Vashem araştırmacılarına göre, el-

Hüseyni'nin Hitler'i "nihai çözüm" konusunda ikna ettiği tezi, savaş sonrası SS görevlisi Dieter Wisliceny'nin ifadelerine dayanmakta ve tarihsel olarak doğrulanmamaktadır.

El-Hüseyni'nin Nazi iş birliği, sadece diplomatik temaslardan ibaret değildi. 1943'te Heinrich Himmler ile birlikte Bosna ve Sırbistan Müslümanlarından oluşan "Handschar" SS tümeninin kurulmasında rol almıştır. Ayrıca, Nazi radyosundan Arapça yayınlar yaparak Müslümanları İngilizlere ve Yahudilere karşı ayaklanmaya çağırmıştır.

Nazi Propagandasının Arap Dünyasına İhracı

Jeffrey Herf'in Nazi Propaganda for the Arab World (2009) adlı öncü çalışması, Nazi rejiminin Arap dünyasına yönelik propaganda faaliyetlerinin kapsamını ilk kez tam olarak ortaya koymuştur. Herf, ABD Kahire Büyükelçiliği'nin 1939-1945 arasında tuttuğu "Axis Broadcasts in Arabic" kayıtlarını kullanarak, Nazi radyo yayınlarının sistematik analizini yapmıştır.

Nazi propaganda makinesi, 1939 sonbaharından 1945 Mart'ına kadar Arapça kısa dalga radyo programları yayınlamıştır. Bu yayınlar, haftanın yedi günü, gündüz ve gece sürekli olarak yapılmıştır. Propaganda iki temel tema etrafında şekillenmiştir: Siyonizm'i durdurmak ve İslamcılığı desteklemek.

1942 Temmuz'unda bir Nazi radyo yayını şöyle demektedir: "Yahudileri, size ateş açmadan önce öldürün. Yahudileri öldürün, onlar malınızı çalmış ve güvenliğinizi tehdit ediyorlar... Hayatınızı savunmak, bu pis ırkı yok etmekle mümkündür." Bu ifadeler, Nazi antisemitizminin Arap bağlamına uyarlanmış en açık örneklerindendir.

Nazi propagandacıları, Arap milliyetçilerine "yirminci yüzyıl Yahudi düşmanlığının inceliklerini, özellikle de paranoyak komplo teorilerini" öğretmiştir. Aynı zamanda, Kur'an'dan seçilmiş pasajları kullanarak İslam'ı Nazizm ile uyumlu bir din olarak sunmaya çalışmışlardır. Heinrich Himmler, İslam ve Ulusal Sosyalizm arasında "ortak hedefler ve ortak idealler" olduğunu belirtmiştir.

"Nazi Filistin" Projesi: Holokost'un Orta Doğu'ya Yayılma Potansiyeli

Klaus Michael Mallmann ve Martin Cüppers'in Nazi Palestine: The Plans for the Extermination of the Jews in Palestine (2010) adlı çalışması, Nazi rejiminin Filistin'deki Yahudi nüfusa yönelik soykırım planlarını ortaya koymaktadır. 1942 yazında, Rommel'in Afrika Panzer Ordusu'nun Mısır'a ilerlemesi sırasında, SS özel timlerinin Süveyş Kanalı'nı geçerek Filistin'e ulaşması planlanmıştır.

Bu "Einsatzkommando" birimleri, Avrupa'daki Einsatzgruppen tarafından uygulanan "kurşunla soykırım" yöntemini Filistin'e taşımayı amaçlamaktaydı. Yerel Arap yardımcılarına güvenmeleri planlanıyordu. Ancak El-Alamein'deki İtalyan ve Alman yenilgisi, bu projenin gerçekleşmesini engellemiştir.

Bu plan, Nazi rejiminin "Yahudi ulusal yurdu"nu ortadan kaldırma hedefinin somut bir kanıtıdır. Hitler'in el-Hüseyni ile 1941 görüşmesinde belirttiği gibi, "Arap dünyasında İngiliz koruması altında yaşayan Yahudilerin imhası" Alman hedefiydi. Bu bağlamda, Filistin meselesi sadece bir toprak anlaşmazlığı değil, aynı zamanda Nazi soykırım makinesinin potansiyel bir uzantısıydı.

İdeolojik Kesişimler ve Tarihsel Tartışmalar

Nazi-Arap ilişkilerinin ideolojik boyutu, akademik tartışmaların merkezinde yer almaktadır. Barry Rubin ve Wolfgang G. Schwanitz'in Nazis, Islamists, and the Making of the Modern Middle East (2014) adlı çalışması, bu ilişkilerin uzun vadeli etkilerini vurgulamaktadır. Ancak bu çalışmadaki "el-Hüseyni'nin Hitler'i Holokost'a ikna ettiği" tezi, diğer tarihçiler tarafından sorgulanmaktadır.

David Motadel'in araştırmalarına göre, "el-Hüseyni'nin Berlin'deki karar alma süreci üzerinde çok az etkisi vardı. Almanlar ona danıştılar ve gerektiğinde kullandılar, ancak kendi gücü yoktu." Bu görüş, Nazi-Arap ilişkilerindeki güç dengesizliğini vurgulamaktadır: Arap milliyetçileri, Alman hegemonyası altında yardımcı aktörler konumundaydılar.

Ancak Nazi propaganda faaliyetlerinin Arap dünyasındaki etkisi inkar edilemez. Müttefik raporlarına göre, "Müslüman dünyasının dörtte üçünden fazlası Mihver'i desteklemekteydi" ve "Mısırlıların %90'ı, hükümetleri dahil, Yahudilerin temel mal sıkıntısı ve yüksek fiyatlardan sorumlu olduğuna inanmaktaydı." Bu veriler, Nazi propaganda makinesinin bölgedeki etkinliğini göstermektedir.

Sonuç

Nazi Almanyası ile Arap milliyetçileri arasındaki ilişkiler (1933-1945), karmaşık bir pragmatizm, ideolojik kesişim ve propaganda işbirliği ağı olarak değerlendirilmelidir. Bu ilişkiler, sadece anti-Britanya ve anti-Siyonist bir ittifaktan ibaret değildi; aynı zamanda Nazi antisemitizminin Arap dünyasına sistematik ihracını ve yerel İslamcı ideolojilerle sentezlenmesini içeriyordu.

Hacı Emin el-Hüseyni'nin rolü, bu dönemin en tartışmalı unsurlarından biridir. Her ne kadar Holokost kararları üzerinde doğrudan etkisi olmadığı tarihsel olarak doğrulanmış olsa da, Nazi rejimiyle olan iş birliği ve propaganda faaliyetleri, Filistin milliyetçi hareketinin tarihinde kara bir leke olarak kalmaktadır.

Nazi "Filistin" projesinin ve SS özel timlerinin planlanan görevinin başarısızlığı, bölgedeki Yahudi nüfus için bir kurtuluş olmuştur. Ancak Nazi propaganda faaliyetlerinin Arap dünyasındaki uzun vadeli etkileri, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde de hissedilmeye devam etmiştir.

Bu araştırma, tarihsel olayların karmaşıklığını ve ideolojik ittifakların tehlikeli doğasını anlamak açısından önemlidir. Nazi-Arap ilişkileri, ırkçı ideolojilerin sınırları aşan etkilerini ve propaganda gücünün toplumsal hafızayı nasıl şekillendirebileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Nazi Almanyası, Filistin, Hacı Emin el-Hüseyni, Arap milliyetçiliği, antisemitizm, propaganda, Holokost, II. Dünya Savaşı

Kaynakça

Kaynakça

Herf, Jeffrey. *Nazi Propaganda for the Arab World.* New Haven: Yale University Press, 2009.

Hirszowicz, Lukasz. *The Third Reich and the Arab East*. London: Routledge & Kegan Paul, 1966.

Mallmann, Klaus-Michael ve Martin Cüppers. *Nazi Palestine: The Plans for the Extermination of the Jews in Palestine.* New York: Enigma Books, 2010.

Nicosia, Francis R. *The Third Reich and the Palestine Question.* Austin: University of Texas Press, 1985.

Rubin, Barry ve Wolfgang G. Schwanitz. *Nazis, Islamists, and the Making of the Modern Middle East.* New Haven: Yale University Press, 2014.

Schwanitz, Wolfgang G., ed. *Germany and the Middle East, 1871-1945.* Princeton: Markus Wiener Publishers, 2004.

United States Holocaust Memorial Museum. *"Hajj Amin al-Husayni: Wartime Propagandist."* Holocaust Encyclopedia. Erişim: https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/hajj-amin-al-husayni-wartime-propagandist.

Yad Vashem. *"The Grand Mufti Haj Amin Al-Husseini: The Decision-Making Process Leading to the 'Final Solution of the Jewish Question' and the Grand Mufti of Jerusalem Haj Amin al-Hussayni: The Current State of Research."* Erişim: https://www.yadvashem.org/docs/haj-amin-al-husseini.html.

12. Oturum
Eğitim/Psikoloji

Oturum Başkanı: Umut Kaya

Fuat Sezgin Toplantı Salonu
8 Mayıs Cuma
11:15-12:45

Gülsüm Meço

Uyarlanabilir Ünite temelli Teknoloji Entegrasyon Modeli AUTIM'in Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Lisans Programında Yer Alan "Beslenme ve Sağlık" Dersine Uyarlanması

Mine Taşdemir Kuluç

P4C Uygulamalarının Sınıf İçi Diyalog ve Katılıma Katkısı: Bir Uygulama

Mine Yılmaz

Erken Çocukluk Dönemi Ahlak Eğitiminde Çağdaş Pedagojik Yaklaşımlar

Fatma Betül Alıcılar - Rümeysa Nur Doğan

Türkiye'de Yaşayan Müslümanlarda Kutsal Gıdalar ve Gıdaları Kutsallaştırmanın Psikolojik Temelleri; Nitel Bir Çalışma

Merve Koyuncu

Değer Savunmasından Deneyimsel Korumaya: Suç Korkusunun Şahsa ve Mala Yönelilk Ayrımında Ahlaki Temellerin Rolü

Uyarlanabilir Ünite temelli Teknoloji Entegrasyon Modeli AUTIM'in Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Lisans Programında Yer Alan "Beslenme ve Sağlık" Dersine Uyarlanması

Gülsüm Meço

Bilişim Sistemleri Mühendisliği Sakarya Üniversitesi
gulsummecodoktora@gmail.com

Özet

Eğitim teknolojilerinin hızla gelişmesi, öğretim tasarımı süreçlerini daha esnek, etkileşimli ve öğrenci merkezli bir yapıya dönüştürmektedir. Alanyazında yer alan ADDIE, Dick & Carey veya ASSURE gibi geleneksel öğretim tasarımı modelleri, eğitimcilere teknoloji entegrasyonu konusunda sistematik bir rehberlik sunmalarına rağmen, 21. yüzyıl sınıflarının dinamik, çevik ve senaryo tabanlı ihtiyaçlarını karşılamada genellikle yetersiz ve hantal kalabilmektedir. Bu hantal yapıya alternatif olarak geliştirilen Adaptif Ünite Tabanlı Teknoloji Entegrasyon Modeli (AUTIM), uzun ihtiyaç analizleri yerine doğrudan ünite ve teknoloji eşleştirmesi ile başlayan, yapılandırmacı uyum (constructive alignment), tasarım odaklı düşünme (design thinking) ve açık eğitim uygulamaları (open educational practices - OEP) ilkelerini sentezleyen çevik bir çerçevedir. AUTIM modelinde yapılandırmacı uyum yaklaşımı; öğrenme hedeflerinin, dijital araçların ve değerlendirme yöntemlerinin birbiriyle tutarlı bir şekilde hizalanmasını sağlar. Tasarım odaklı düşünme boyutu; öğretmenlerin empatik bir yaklaşımla öğrenci ihtiyaçlarını merkeze alarak ardışık prototiplemeler yapmasına olanak tanır. OEP ise; üretilen eğitim materyallerinin paylaşılmasını, yeniden kullanılmasını ve işbirlikçi bir şekilde sürekli olarak geliştirilmesini vurgular.

Literatürde AUTIM modelinin ilk saha denemesi, ortaokul 7. sınıf matematik dersi "Geometri ve Ölçme" ünitesinde öğretmen adayları tarafından tasarlanan senaryoların uygulanması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Ancak bir öğretim tasarımı modelinin gücü, farklı disiplinlere ve eğitim kademelerine olan aktarılabilirliği (transferability) ile ölçülür. Bu çalışmanın amacı, orijinalinde matematik eğitimi için tasarlanan AUTIM modelinin disiplinler arası aktarılabilirliğini test etmek ve modeli PDR lisans programında yer alan "Beslenme ve Sağlık" dersine uyarlayarak etkililiğini öğrenci görüşleri doğrultusunda derinlemesine incelemektir. Bu araştırmayı özgün kılan en temel nokta, AUTIM'in "Açık Eğitim Uygulamaları" felsefesinin sahada doğrudan işletilmesidir. Dersin öğretim elemanı, daha önce farklı PDR öğrencilerinin "Öğretim Teknolojileri" dersi kapsamında ürettiği teknoloji destekli senaryoları bir havuzda toplamış, bunları kendi dersinin kazanımlarına göre revize ederek "yeniden kullanıma (reuse)" sokmuş ve pilot uygulama aşamasını esneterek doğrudan saha uygulamasına geçiş yapmıştır.

Bu araştırmada, yeni geliştirilen modellerin sınıf içi etkililiğini derinlemesine anlamak için en uygun yöntemlerden biri olan nitel araştırma desenlerinden durum çalışması (case study) kullanılmıştır. Çalışmanın çalışma grubunu, üniversitelerin PDR lisans programında öğrenim gören ve "Beslenme ve Sağlık" dersini alan öğrenciler oluşturmaktadır. Uygulama süreci, AUTIM modelinin esnek yapısına sadık kalınarak, tamamen dersin öğretim elemanı tarafından planlanmış ve 14 haftalık akademik döneme yayılmıştır.

Dersin işleniş sürecinde teknoloji ve konu eşleştirmeleri şu şekilde gerçekleştirilmiştir: Dönemin başında temel beslenme alışkanlıkları tanıtıldıktan sonra, karbonhidratlar konusu etkileşimli bir dijital pano olan "Scrumblr.io" aracıyla işlenmiştir. Sonraki haftada lipitler (yağlar) konusu "Google Form" üzerinden geliştirilen ölçek ve anketlerle desteklenmiş; ardından proteinler konusu "Socrative Live" aracıyla eşzamanlı yarışma ve değerlendirme formatında işlenmiştir. Mineral maddeler ve su konularının anlatımında anlık geri bildirim aracı olan "Slido" kullanılmış; kötü beslenme alışkanlıkları

ve gıda katkı maddeleri ünitesinde ise yapay zeka destekli sunum ve etkileşim aracı "Curipod" sürece entegre edilmiştir. Teknolojik araçların yanı sıra, "obezite ile mücadele" haftasında alandan uzman bir diyetisyen derse davet edilerek gerçek yaşam senaryoları sınıfa taşınmış; "bağımlılıkla mücadele" haftası ise özenle seçilmiş dijital videolarla desteklenmiştir.

Dönem sonunda Beslenme ve Sağlık dersini alan öğrencilerden yarı yapılandırılmış anket formu aracılığıyla toplanan veriler analiz edildiğinde, AUTIM modelinin lisans düzeyindeki bu uyarlamasının son derece başarılı olduğu ve üç temel temada derinlemesine bulgular sunduğu görülmüştür: (1) Öğrenme Sürecine ve Akademik Başarıya Etkisi, (2) Günlük Yaşam Farkındalığı ve Davranış Değişikliği, (3) Öğrenci Katılımı, Etkileşim ve Gelişim Alanları.

Öğrenme Sürecine ve Akademik Başarıya Etkisi: Öğrenciler, dijital araçlarla işlenen derslerin monotonluğu kırdığını ve soyut biyolojik kavramların görsel ve anlık geri bildirimlerle somutlaştırıldığını belirtmişlerdir. Özellikle görme engelli bir öğrenci, teknoloji entegrasyonu hakkında şu çarpıcı ifadeleri kullanmıştır: "Bir görme engelli olarak, benim için çok anlamlıydı... Geleneksel bir anlatımdansa, bu denli modern bir anlatım şekli bu dersin kendini sevdirmesinde ve bu vitaminleri anlamamızda çok büyük etkiye sahip oldu.". Teknolojik araçlar arasında en çok akılda kalanın "Scrumblr.io" olduğu sıklıkla vurgulanmıştır. Öğrenciler, bu araç sayesinde sadece kendi doğrularını değil, sınıftaki diğer arkadaşlarının da verdikleri yanıtları eşzamanlı olarak görebildiklerini, bunun da beyin fırtınası yaratarak akran öğrenmesini büyük ölçüde desteklediğini ifade etmişlerdir.

Günlük Yaşam Farkındalığı ve Davranış Değişikliği: Yapılandırmacı uyum yaklaşımının nihai hedefi olan "davranış değişikliği", bu çalışmanın en güçlü bulgularından biridir. Öğrencilerin büyük çoğunluğu, derste kullanılan teknolojilerin ve özellikle diyetisyen davetinin doğrudan günlük yaşamlarına etki ettiğini raporlamıştır. Öğrencilerden biri, "Açıkçası margarin tüketimimiz ailecek çok fazlaydı. Öğrendiğim bilgilerle ne kadar zararlı ve faydasız olduğunu gördüm... Margarini artık hiçbir şekilde kullanmıyoruz." diyerek doğrudan bir davranış değişimini örneklendirmiştir. Benzer şekilde, birçok öğrenci artık market alışverişlerinde paketli gıdaların arka yüzündeki etiketleri ve kıvam arttırıcı maddeleri okuduklarını, trans yağlardan uzak durduklarını ve kahvaltı alışkanlıklarını baştan aşağı değiştirdiklerini belirtmişlerdir. Bu durum, teknolojinin sadece dersi eğlenceli kılan bir süs olmadığını, aksine derinlemesine farkındalık yaratan bir katalizör işlevi gördüğünü kanıtlamaktadır.

Öğrenci Katılımı, Etkileşim ve Gelişim Alanları: Teknolojik araçların anında geri bildirim vermesi, öğrencilerin pasif dinleyici rolünden çıkarak dersin aktif tasarımcıları olmalarını sağlamıştır. Bir öğrenci, derslerdeki teknoloji kullanımı sayesinde sürekli geri dönüt alabildiklerini ve sadece puanlanan değil, düşünceleri önemsenen bireyler olduklarını hissederek derse karşı büyük bir aidiyet geliştirdiklerini vurgulamıştır. Başka bir öğrenci ise mini soru-cevap etkinliklerinden alınan anlık dönüşlerin ve puanlamaların büyük bir motivasyon kaynağı olduğunu belirtmiştir. Bunlara ek olarak, süreçle ilgili olumsuz eleştiriler son derece sınırlı kalmıştır. Öğrencilerin bir kısmı, ders esnasında kullanılan bazı platformlarda sisteme giriş yaparken küçük teknik ve internet sorunları yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca, içerikle ilgili olumsuz bir durum belirtilmemesine rağmen, öğretim elemanının dersi anlatırken zaman zaman çok hızlı konuştuğu ve konulara yetişmekte zorluk çekildiği birden fazla öğrenci tarafından yapıcı bir eleştiri olarak sunulmuştur.

Bu araştırma, ilk olarak K-12 düzeyindeki matematik dersleri için tasarlanan AUTIM modelinin, yükseköğretim düzeyindeki farklı disiplinlere başarıyla aktarılabileceğini kanıtlayan oldukça önemli bir durum çalışmasıdır. Dersin öğretim elemanının, uzun teorik analiz süreçlerinde boğulmak yerine, geçmiş yıllarda geliştirilen teknoloji senaryolarını bir araya getirerek doğrudan kendi dersine uyarlaması, AUTIM'in "Açık Eğitim Uygulamaları" boyutunun ne kadar işlevsel olduğunu gözler önüne sermiştir. Socrative, Scrumblr, Google Forms, Slido ve Curipod gibi çeşitli Web 2.0 araçlarının kullanımı; PDR öğrencilerinin sadece teorik bilgi edinmelerini değil, gıda etiketlerini okuma veya

margarin kullanımını bırakma gibi doğrudan sağlık davranışlarında kalıcı değişimler yaşamalarını sağlamıştır. Sonuç olarak AUTIM, yalnızca bir öğretim tasarımı modeli olmanın ötesinde, eğitimcilerin ellerindeki dijital senaryoları ve materyalleri esnek bir biçimde şekillendirerek her düzeydeki öğrenci grubunda yüksek etkileşim, motivasyon ve kalıcı öğrenme yaratabilecekleri, sürdürülebilir, çapraz disiplinli ve yenilikçi bir teknoloji entegrasyonu çerçevesi olarak alanyazındaki yerini sağlamlaştırmaktadır. Gelecekteki araştırmalarda bu modelin farklı lisans programlarında ve daha geniş katılımlı gruplarda karma araştırma yöntemleriyle test edilmesi, modelin yaygınlaştırılmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: AUTIM, öğretim tasarımı, açık öğrenme, senaryo temelli eğitim, eğitim teknolojileri.

Kaynakça

Barab, S., & Squire, K. (2016). Design-based research: Putting a stake in the ground. Journal of the Learning Sciences, 13(1), 1–14.

Biggs, J. (1996). Enhancing teaching through constructive alignment. Higher education, 32(3), 347–364.

Cronin, C. (2017). Openness and praxis: Exploring the use of open educational practices in higher education. International Review of Research in Open and Distributed Learning, 18(5), 15–34.

Dick, W., Carey, L., & Carey, J. O. (2005). The systematic design of instruction (6th ed.). Pearson/Merrill Prentice Hall.

Keller, J. M. (2009). Motivational design for learning and performance: The ARCS model approach. Springer.

Kirkpatrick, D. L. (1959). Techniques for evaluating training programs. Journal of the American Society of Training Directors, 13(11), 3–9.

Lieberman, A., & Pointer Mace, D. (2010). Making practice public: Teacher learning in the 21st century. Journal of Teacher Education, 61(1-2), 77–88.

Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. Teachers College Record, 108(6), 1017–1054.

Molenda, M. (2003). In search of the elusive ADDIE model. Performance Improvement, 42(5), 34–37.

Morrison, G. R., Ross, S. J., Morrison, J. R., & Kalman, H. K. (2019). Designing effective instruction. John Wiley & Sons.

Razzouk, R., & Shute, V. (2012). What is design thinking and why is it important? Review of Educational Research, 82(3), 330–348.

Reiser, R. A., & Dempsey, J. V. (Eds.). (2012). Trends and issues in instructional design and technology (p. 408). Pearson.

Selwyn, N. (2021). Education and technology: Key issues and debates. Bloomsbury Publishing.

Smaldino, S. E., Lowther, D. L., Russell, J. D., & Mims, C. (2008). Instructional technology and media for learning (12th ed.). Pearson.

Smith, P. L., & Ragan, T. J. (2004). Instructional design. John Wiley & Sons.

Wiggins, G. P., & McTighe, J. (2005). Understanding by design. Association for Supervision and Curriculum Development.

Wiley, D., & Hilton III, J. L. (2018). Defining OER-enabled pedagogy. The International Review of Research in Open and Distributed Learning, 19(4), 133–146.

P4C Uygulamalarının Sınıf İçi Diyalog ve Katılıma Katkısı: Bir Uygulama

Mine Taşdemir Kuluç

İlahiyat Marmara Üniversitesi
mine_tsdmr@hotmail.com

Özet

Günümüzde eğitim ortamlarında demokratik değerlerin geliştirilmesi yalnızca müfredat içeriğiyle sınırlı olmayan aynı zamanda sınıf içi etkileşim biçimleriyle yakından ilişkili bir mesele olarak ele alınmaktadır. Öğrencilerin düşüncelerini özgürce ifade edebildiği, farklı görüşlerin karşılıklı saygı çerçevesinde tartışılabildiği ve bilginin birlikte inşa edildiği öğrenme ortamları, demokratik bir eğitim anlayışının temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda sınıf içi diyaloğun niteliği ve öğrencilerin bu diyalog içindeki konumları, demokratik öğrenme süreçlerinin anlaşılmasında kritik bir rol oynamaktadır.

Son yıllarda Philosophy for Children (P4C) yaklaşımı, sınıf içinde katılımcı ve diyalojik bir öğrenme ortamı oluşturma potansiyeli bakımından dikkat çekmektedir. P4C, öğrencileri pasif bilgi alıcıları olarak değil, anlam ve bilginin aktif üreticileri olarak konumlandırmakta; öğretmeni ise otorite figürü olmaktan ziyade süreci kolaylaştıran bir rehber rolüne bürümektedir. Bu yönüyle P4C, yalnızca bir düşünme becerisi eğitimi değil, aynı zamanda sınıf içi güç ilişkilerini yeniden düzenleyen ve daha demokratik bir öğrenme ortamı inşa etmeyi hedefleyen pedagojik bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir.

Bununla birlikte eğitimde "katılım" ve "demokrasi" kavramları farklı kuramsal yaklaşımlar çerçevesinde çeşitli şekillerde yorumlanmakta; özellikle çocukların bu süreçlerdeki rolü tartışmalı bir alan oluşturmaktadır (Gardner, 2022). Geleneksel öğretim anlayışlarında çocuklar çoğunlukla bilgiye ulaşan bireyler olarak ele alınırken, çağdaş yaklaşımlar onların bilgi üretiminde aktif özne olduklarını vurgulamaktadır. Bu dönüşüm, çocukların yalnızca öğrenen değil, aynı zamanda düşüncelerini ifade eden, tartışan ve başkalarının görüşleriyle etkileşime giren bireyler olarak değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır (Elbra-Ramsay, 2025).

Bu çalışma, söz konusu kuramsal tartışmalar çerçevesinde, P4C uygulamalarının sınıf içinde demokratik bir ortam oluşturma potansiyelini çocukların kendi deneyimleri üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Özellikle öğrencilerin diyaloga katılım biçimleri, kendilerini ifade etme düzeyleri ve başkalarının görüşleriyle kurdukları ilişki, bu potansiyelin anlaşılmasında temel göstergeler olarak ele alınmaktadır (Daniel, 2021). Bu yönüyle çalışma, öğretmen ya da araştırmacı bakış açısından ziyade çocukların perspektifini merkeze alarak, onların sınıf içi deneyimlerini anlamaya yönelik nitel bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Bu kapsamda çalışma, Çocuklar İçin Felsefe (P4C)'nin sınıf içi demokratik ortamın oluşturulmasında potansiyelini ele almaktadır. İstanbul'da Ataşehir ilçesine bağlı bir ilköğretim okulunda 4 haftalık bir süre boyunca öğretmen rehberliğinde haftalık P4C oturumlarına katılan on bir ve on iki yaşındaki çocukların bakış açılarına dayanmaktadır. Çalışma şu soruya cevap aramaktadır: Çocuklar P4C'yi ne ölçüde katılımcı bir pedagoji olarak deneyimlemektedir? Çocukların anlam ve bilginin inşasında aktif rolleri hakkındaki varsayımlar, bu çalışmanın temelini oluşturmakta ve teorik konumlandırmasını ve politik niyetlerini etkilemektedir. Bunlar odak noktası ve metodolojide yansıtılmaktadır.

Bu araştırma, yetişkinlerin değil çocukların bakış açılarını inceleyerek P4C'nin demokratik potansiyeli üzerine mevcut literatüre katkıda bulunmaktadır. Katılım ve demokrasi gibi terimler eğitimde tartışılan kavramlardır. P4C uygulamasının ve demokratik potansiyelinin incelenmesinden önce bu çalışmada bunların düşünme ve öğrenme ile ilişkili olarak nasıl anlaşıldığı tartışılmaktadır.

Bu açıdan çalışma, sınıf içi diyaloğu önceliklendiren pedagojik yaklaşımların, karşılıklı ilişkiye dayalı oldukları ve bu nedenle öğretmenin bilgi üzerindeki kontrolünü azalttıkları için katılımcı bir potansiyel sunduğunu savunmaktadır.

Mercer ve Littleton (2007), Vygotskyci bir bakış açısıyla, bilginin oluşturulmasının zihinler arası süreçleri içerdiğini savunmaktadır. Bu nedenle diyalog, sosyal bir düşünme biçimidir. Çocuklar konuşarak fikirleri keşfederken, kendi ve başkalarının öğrenmelerini aktif olarak desteklemektedir (Motherway, 2022). Öğretim sürecinin bir parçası olarak keşifsel konuşmayı teşvik ederek, öğretmen çocuklara anlam oluşturma güvenilirliği kazandırmaktadır. Bu, öğretmenlerin sınıfları kolektif alanlar ve öğretimi ilişkisel bir süreç olarak tanımalarını gerektirir (Mercer ve Littleton, 2007; Kutnick ve Colwell, 2010). Dil, bu nedenle kültürel gerçeklerin veya normların gelişimini destekleyen bir araç olarak görülmektedir. Bu, kolektif düşünmeyi içerirken, anlamların kaynaşması bireyler arasındaki farklılığı ortadan kaldırmaktadır. Bu, daha yetenekli olanın önderliğinde tek yönlü bir süreç olan çıraklık modeline dayalı bir öğrenme biçimine yol açmaktadır (Wegerif, 2011, Anderson, 2020). Sınıf içi diyaloğun bu anlayışı, öğrencileri ve öğretmenleri öğrenme sürecinde yeniden konumlandırma potansiyeline sahiptir.

P4C, sınıfın keşif ve sorgulamaya odaklanan felsefi bir araştırma topluluğu haline geldiği temel bir düşünme becerisi yaklaşımı olarak tanımlanmıştır. Öğrenciler bir grup halinde daire şeklinde oturmaktadır. Şiir, öykü veya resim gibi bir uyarıcının sunulmasının ardından öğrenciler sorular üretirler. Demokratik bir süreç, hangi soruların daha sonra sınıf topluluğu içinde tartışılacağını belirlemektedir. Önemli olan, öğretmenin otoriter bir duruş yerine kolaylaştırıcı bir duruş benimsemesidir. P4C'nin çocukların akademik ve sosyal gelişimini destekleyebileceğine dair artan kanıtlar vardır (Millett ve Tapper, 2012). Bununla birlikte, bazıları beceri gelişimine aşırı vurgunun bazı P4C uygulayıcıları arasında araçsallığa yol açtığını savunmaktadır (Biesta, 2011; Murris, 2008; Daniel, 2021).

P4C öğretmenlerin çocuklarla ve bilgiyle ilişkili olarak konumlandırılma biçimleri üzerinde etkiler oluşturmaktadır. Kolaylaştırmanın mantıksal bir gereklilikten ziyade pratik bir gereklilik olduğunu savunarak bu ilkeleri sınıfta uygulamaya koymanın zor olabileceğini öne sürmektedir. Öğrencilerin ne düşündüklerini ve neden düşündüklerini anlamalarına öncelik verilmelidir. Bu, özellikle öğrenciler birbirleriyle veya öğretmenle aynı fikirde olmadıklarında önemlidir. Öğretmenler öğrenci görüşlerine saygı duymalıdır. Geniş etkileşimlerle karakterize edilen sınıflarda öğrenciler soru sorar, öğretmenler öğrencilerle uyumlu bir şekilde iletişim kurar, hatalara müsamaha gösterilir ve öğretmenler az soru sorar.

Çalışmada nitel bir model benimsenmiş olup temalar ve kodlarla veriler oluşturulmuştur. İlk temel temaların oluşturulması kodlama sürecini takip etmiştir (Attride-Stirling, 2001). Temalar daha sonra, veri özetlerinin temalarla uyumluluğu açısından incelenmiştir. Uygunluk konusunda değerlendirme yapılmış ve araştırmacının kendi anlamlarının bu sürece katkıda bulunduğu kabul edilmiştir. Alternatif yorumlara izin vermek için şeffaflık sağlamaya çalışılmıştır (Arruda, 2003). On bir ve on iki yaşındaki çocuklarla, sınıflarında yapılan P4C uygulamalarından dört hafta sonra görüşülmüştür. Erkek ve kız öğrencilerin çok konuşanların, çok az konuşanların ve her iki uçta da olmayanların bir karışımını sağlamaya çalışılmıştır. Her kategoriden öğrenci seçimi rastgele yapılmıştır. P4C oturumlarının ardından öğrencilerle -akran tepkisinden endişe duymadan görüşlerini ifade edebilmeleri için- bireysel

olarak görüşülmüştür. Yarı yapılandırılmış görüşmeler, son P4C oturumundan bir hafta sonra okulda özel bir alanda gerçekleştirilmiştir.

Görüşmede yetişkin-çocuk güç farklılıklarının potansiyel etkisi kabul edilmektedir. Bu, özellikle pratik nedenlerle bu görüşmelerin çocukların okulunda yapıldığı durumlarda önemlidir. Bu konuya dikkat etmek için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Sürekli öz yansıtma ihtiyacı kabul edilmiştir. Bu, araştırmacının kimlik kartının görünür bir şekilde yerleştirilmesi ve araştırmacının rolünü sorgulama fırsatı sağlanması gibi önlemlerle gerçekleştirilmiştir. Öğrencilere yanıtlarının anonimliği konusunda güvence verilmiştir. Öğrencilerin araştırmacıyla diyaloglarında neyin veri olarak sayıldığı konusunda net olmaları sağlanmaya çalışılmıştır. Görüşmeler boyunca ve sonunda, görüşlerini temsil etmeyen herhangi bir şeyi değiştirme fırsatı sağlamak için katılımcı doğrulaması yapılmıştır.

Araştırma, Marmara Üniversitesi'nin etik onay sürecinin incelemesine tabi tutulmuştur. Öğrencilerin katılımı için İl Milli Eğitim Müdürlüğü izni alınmıştır. Onay sürecine ilişkin bir yaklaşım benimsenmiş ve çocuklar süreç boyunca izlenmiştir.

Bulgular, çocukların P4C diyaloğu aracılığıyla görüşlerini ifade etme konusunda yeni fırsatlardan keyif aldıklarını göstermektedir. Başkalarının görüşlerini alma ve bunları kendi görüşlerini incelemek için kullanma sorumluluğunu kabul etmiş gibi görünmektedirler. Öğrenciler, diyaloğa katılımlarını desteklemek için kurallara ve yeni etkileşim becerileri geliştirmek için öğretmen ve akranlardan desteğe ihtiyaç duyduklarını fark etmişlerdir. Son olarak, baskın akranlar hakkındaki endişelere ve öğretmen desteğine ihtiyaç duyan öğrenme güçlüğü çekenlere karşı bazı olumsuzluklara rağmen, oturumlar boyunca konuşmanın kalıbında ve kontrolünde algılanan bir değişiklik olduğu söylenebilir. Bu çalışma, çocukların P4C diyaloglarına katılım deneyimlerini yansıtmaktadır. Müfredatın diğer alanlarındaki deneyimlerini ele almamaktadır. Bu alanda devam eden diyaloğa katkıda bulunmayı amaçlayan bir yorum sunmaktadır. Sınıf içinde diyaloga dayalı bir alan açarak, P4C'nin katılımı kolaylaştırabileceğini öne sürmektedir. Bunun müfredat genelinde ne ölçüde geliştirilebileceği veya geliştirilmesi gerektiği farklı çalışmalarla desteklenerek araştırılabilir.

Anahtar Kelimeler: P4C, diyalog, sınıf içi katılım, çocuklar için felsefe, nitel araştırma.

Kaynakça

Anderson, A. (2020). P4C and Voice: Does the Community of Philosophical Inquiry Provide Space for Children's Free Expression?. Analytic Teaching and Philosophical Praxis, 40(2), 17-31.

Arruda, A. (2003). Living is dangerous: research challenges in social representations. Culture and Psychology, 9(4), 339–359.

Attride-Stirling, J. (2001). Thematic networks: An analytical tool for qualitative research. Qualitative Research, 1(3), 385–405.

Biesta, G. (2011). Philosophy, exposure and children: How to resist the instrumentalism of Philosophy in Education. Journal of Philosophy of Education,

Daniel, M. F. (2021). In the footsteps of Matthew Lipman: Dialogue among peers and dialogical thinking. Analytic Teaching and Philosophical Praxis, 41(1), 62-79.

Educational dialogues: Understanding and promoting productive interaction (pp. 192–215). London, New York: Routledge.

Elbra-Ramsay, C. (2025). Finding their voice: how children experience philosophical dialogue as a path to liberation. Education 3-13, 1-15.

Gardner, S. T. (2022). P4C and "self-education": How can philosophical dialogue best solicit selves?. In Conceptions of childhood and moral education in philosophy for children (pp. 113-126). Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg.

Kutnick, P., & Colwell, J. (2010). Dialogic enhancement in classrooms: Towards a relational approach for group working. In K. Littleton, & K. C. Howe (Eds.), 45(2), 305–319.

Mercer, N., & Littleton, K. (2007). Dialogue and the development of children's thinking: a sociocultural approach. Abingdon: Routledge.

Millett, S., & Tapper, A. (2012). Benefits of collaborative philosophical inquiry in schools. Educational Philosophy and Theory, 44(5), 546–567.

Motherway, G. (2022). A democratic school: Teacher reconciliation, child-centred dialogue and emergent democracy. Journal of Philosophy of Education, 56(6), 998-1013.

Murris, K. (2008). Philosophy with children, the stingray and the educative value of disequilibrium. Journal of Philosophy of Education, 42(3–4), 667–685.

Wegerif, R. (2011). Towards a dialogic theory of how children learn to think. Thinking Skills and Creativity, 6(3), 179–190.

Erken Çocukluk Dönemi Ahlak Eğitiminde Çağdaş Pedagojik Yaklaşımlar

Mine Yılmaz

Felsefe ve Din Bilimleri-Din Eğitimi İnönü Üniversitesi
ymine0986@gmail.com

Özet

Bu çalışma, erken çocukluk döneminde ahlak eğitimine ilişkin çağdaş pedagojik yaklaşımları karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelemektedir. Erken çocukluk dönemi, bireyin bilişsel, duygusal, sosyal ve ahlaki gelişim alanlarında temel yapıların oluştuğu, kişilik örüntülerinin şekillenmeye başladığı kritik bir gelişim evresi olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde kazanılan değerler, geliştirilen tutumlar ve deneyimlenen sosyal ilişkiler, çocuğun ileriki yaşamındaki etik yönelimlerini, toplumsal duyarlılığını ve davranış kalıplarını doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle ahlak eğitimi, yalnızca doğru-yanlış bilgisinin aktarımına indirgenmemekte; çocukların empati kurma, sorumluluk alma, adalet duygusu geliştirme, öz denetim kazanma ve başkalarının haklarına saygı gösterme becerilerini destekleyen bütüncül bir eğitim alanı olarak ele alınmaktadır. Erken çocukluk döneminde verilen ahlak eğitiminin niteliği, çocuğun sadece kurallara uyma davranışını değil, aynı zamanda bu kuralların anlamını kavrama, içselleştirme ve toplumsal yaşama uyarlama kapasitesini de belirlemektedir.

Günümüz toplumlarında yaşanan hızlı sosyokültürel dönüşümler, dijitalleşme, aile yapılarındaki değişim, iletişim biçimlerindeki farklılaşma ve değerler alanındaki çeşitlenme, geleneksel ahlak eğitimi anlayışlarının yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Geleneksel yaklaşımlar çoğu zaman öğretmen merkezli, kural aktarıcı ve çocuğu pasif alıcı konumunda değerlendiren bir yapıya dayanmaktadır. Bu tür yaklaşımlar, çocukların ahlaki kuralları neden benimsemeleri gerektiğini derinlemesine açıklamakta yetersiz kalabilmekte ve çoğu zaman davranışın içsel gerekçesinden çok

dışsal denetimine odaklanmaktadır. Buna karşın çağdaş pedagojik yaklaşımlar, çocuğu aktif katılımcı olarak görmekte; öğrenmenin deneyim, etkileşim, oyun, gözlem, dramatizasyon, proje üretimi ve sosyal yaşantılar yoluyla gerçekleştiğini savunmaktadır. Bu bağlamda çalışma, erken çocukluk döneminde ahlaki gelişimi destekleyen alternatif ve yenilikçi yaklaşımların ahlak eğitimine sunduğu katkıları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda bu yaklaşımların pedagojik ilkeleri, uygulama süreçleri ve eğitim ortamlarına yansımaları üzerinden Türkiye bağlamında ne tür olanaklar sunduğu tartışılmaktadır.

Araştırmada doküman incelemesine dayalı nitel bir yaklaşım benimsenmekte, erken çocukluk eğitimi ve ahlak eğitimi alanındaki kuramsal ve uygulamalı literatür karşılaştırmalı olarak analiz edilmektedir. Bu çerçevede hem klasik ahlaki gelişim kuramları hem de çağdaş eğitim modelleri birlikte değerlendirilmekte; kuramsal birikim ile uygulama örnekleri arasındaki ilişki açıklanmaktadır. Çalışmada özellikle Montessori, Waldorf, HighScope, Reggio Emilia ve Orman Okulları gibi çocuk merkezli modeller ile Proje Tabanlı Öğrenme, Sosyal-Duygusal Öğrenme, Teknoloji Destekli Öğrenme, hikâye anlatımı, dramatizasyon ve etik ikilem temelli uygulamalar incelenmektedir. Bu yaklaşımların her biri; ahlaki gelişime katkıları, öğretmenin rolü, çocuğun öğrenme sürecindeki konumu, sosyal etkileşim biçimleri, değer aktarım yöntemleri ve uygulama ortamlarının niteliği bakımından değerlendirilmektedir. Böylece ahlak eğitiminin yalnızca kuralların öğretildiği bir alan değil, aynı zamanda sınıf kültürü, ilişkisel bağlar ve deneyimsel öğrenme süreçleri içinde şekillenen çok boyutlu bir yapı olduğu ortaya konulmaktadır.

Araştırmanın kavramsal çerçevesinde erken çocukluk dönemi, ahlak, ahlak eğitimi, değerler eğitimi ve ahlaki gelişim kavramları ele alınmakta; Piaget, Kohlberg, Gilligan, Vygotsky ve Bandura'nın ahlaki gelişim kuramları üzerinden konu kuramsal zemine oturtulmaktadır. Piaget'nin çocukların kuralları dışsal otoriteye bağlı biçimde algıladıkları heteronom ahlak evresinden, karşılıklılık ve niyet kavrayışına dayanan otonom ahlak evresine geçiş sürecine yaptığı vurgu; çağdaş pedagojik uygulamalarda akran etkileşiminin, kural müzakeresinin ve deneyimsel öğrenmenin önemini desteklemektedir. Kohlberg'in ahlaki muhakeme yaklaşımı, çocukların etik ikilemler üzerinde düşünmelerinin, olayların gerekçelerini tartışmalarının ve kendi kararlarını nedenleriyle savunmalarının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Gilligan'ın özen etiği yaklaşımı ise bakım, ilişkisellik ve sorumluluk kavramlarını öne çıkararak ahlak eğitiminin yalnızca adalet temelli değil, aynı zamanda empati ve duyarlılık temelli bir süreç olduğunu göstermektedir. Vygotsky'nin sosyokültürel yaklaşımı, ahlaki gelişimin sosyal etkileşim, dil ve kültürel araçlar yoluyla içselleştirildiğini vurgularken; Bandura'nın sosyal bilişsel kuramı model alma, gözlem ve pekiştirmenin ahlaki davranışların kazanılmasındaki rolünü açıklamaktadır. Bu kuramsal çerçeve, çağdaş pedagojik yaklaşımların neden daha etkili ve gelişimsel açıdan daha uygun görüldüğünü anlamada önemli bir dayanak oluşturmaktadır.

İncelenen çağdaş pedagojik yaklaşımlar arasında Montessori yaklaşımı, iç disiplin, hazırlanmış çevre, özgürlük-sorumluluk dengesi ve öz düzenleme becerileri aracılığıyla ahlaki gelişimi desteklemektedir. Çocuğun bağımsız hareket etmesine izin veren ancak aynı zamanda başkasının sınırını gözetmesini gerektiren bu yaklaşım, ahlaki özerkliğin gelişimi açısından dikkat çekmektedir. Waldorf yaklaşımı, taklit, ritim, estetik deneyim, hayal gücü ve sanatsal yaşantılar üzerinden çocuğun duygusal ve manevi boyutunu güçlendirmektedir. HighScope yaklaşımı, planla-yap-değerlendir döngüsü ve sosyal çatışma çözme stratejileri yoluyla çocukların karar verme, sorumluluk alma ve uzlaşma becerilerini geliştirmektedir. Reggio Emilia yaklaşımı, çocuk hakları, katılım, diyalog, yüz dil metaforu ve demokratik öğrenme ortamları aracılığıyla ahlaki gelişimi toplumsal katılım ve ifade özgürlüğü çerçevesinde ele almaktadır. Orman Okulları yaklaşımı ise doğayla kurulan sürekli ilişki, kontrollü risk alma, çevreye özen gösterme, ortak sorumluluk ve etik farkındalık üzerinden çocukların ahlaki karakter

gelişimini desteklemektedir. Bu yaklaşımların ortak yönü, çocuğu edilgen bir alıcı olarak değil, anlam üreten ve sosyal dünyasını deneyimleyerek kavrayan etkin bir özne olarak kabul etmeleridir.

Bunun yanında proje tabanlı öğrenme, çocukların iş birliği yapma, görev paylaşma, sosyal sorumluluk üstlenme ve toplumsal sorunlara çözüm üretme becerilerini güçlendirmektedir. Sosyal-duygusal öğrenme yaklaşımı; öz farkındalık, duygu yönetimi, empati, ilişki kurma ve sorumlu karar verme becerileri üzerinden ahlak eğitiminin duyuşsal boyutunu derinleştirmektedir. Teknoloji destekli öğrenme ise dijital etik, mahremiyet, veri güvenliği, sorumlu medya kullanımı ve dijital vatandaşlık gibi yeni nesil ahlaki alanları gündeme taşımaktadır. Özellikle dijital ortamlarda çocukların maruz kaldıkları içeriklerin çeşitlenmesi, teknoloji temelli ahlak eğitiminin önemini daha görünür hale getirmektedir. Hikâye anlatımı ve dramatizasyon temelli uygulamalar, çocukların karakterlerle özdeşim kurmalarına, farklı bakış açılarını deneyimlemelerine ve ahlaki durumları somut olaylar üzerinden anlamlandırmalarına imkân tanımaktadır. Etik ikilem yaklaşımı ise çocukların yaş düzeyine uygun problem durumları karşısında düşünme, gerekçelendirme, alternatif çözüm üretme ve karar verme becerilerini harekete geçirmektedir. Böylece çocuklar, ahlaki ilkeleri sadece işitilen kavramlar olarak değil, yaşanılan ve tartışılan durumlar içinde anlamlandırmaktadır.

Araştırma bulguları, çağdaş pedagojik yaklaşımların erken çocukluk dönemi ahlak eğitiminde önemli ortaklıklar taşıdığını göstermektedir. Bu yaklaşımlar genel olarak çocuğu merkeze almakta, öğrenmeyi yaşantı temelli ve aktif katılıma dayalı biçimde yapılandırmakta, öğretmeni otoriter bilgi aktarıcısından çok rehber ve kolaylaştırıcı rolünde konumlandırmakta ve sosyal-duygusal gelişimi ahlaki gelişimin ayrılmaz bir parçası olarak görmektedir. Ayrıca bu modellerin büyük çoğunluğu ahlak eğitimini yalnızca açık öğretim yoluyla değil, örtük program, sınıf kültürü, günlük rutinler, oyun, çevre düzeni ve ilişkiler ağı üzerinden de gerçekleştirmektedir. Bu durum, ahlaki değerlerin çocuklara sözel olarak öğretilmesinden çok, yaşatılarak içselleştirildiğini göstermektedir. Diğer yandan yaklaşımlar arasında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Bazı modeller bireysel öz düzenleme ve iç disiplini ön plana çıkarırken, bazıları topluluk katılımını, ilişkiselliği ve demokratik etkileşimi daha merkezi bir yere yerleştirmektedir. Bu farklılık, ahlak eğitiminin tek boyutlu değil, çok yönlü bir gelişim alanı olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte, çağdaş yaklaşımların uygulanmasında bazı sınırlılıklar da bulunmaktadır. Uygulayıcıların kuramsal yeterlilik düzeyleri, öğretmen eğitimi, sınıf mevcutları, fiziksel ortamın yetersizliği, aile katılımındaki eksiklikler, materyal erişimi ve kültürel uyarlama sorunları bu yaklaşımların etkililiğini sınırlandırabilmektedir. Özellikle Türkiye bağlamında bu modellerin doğrudan kopyalanması yerine, yerel kültürel değerler, eğitim sistemi, toplumsal ihtiyaçlar ve aile yapıları dikkate alınarak uyarlanması gerektiği anlaşılmaktadır. Erken çocukluk ahlak eğitimi alanında geliştirilecek uygulamalarda aile-okul iş birliğinin güçlendirilmesi, öğretmenlerin sosyal-duygusal ve etik pedagojik yeterliklerinin artırılması, sınıf içi öğrenme ortamlarının daha demokratik ve katılımcı hale getirilmesi ve programların gelişimsel açıdan esnek biçimde tasarlanması önerilmektedir. Ayrıca öğretmen yetiştirme programlarında çağdaş ahlak eğitimi yaklaşımlarına daha fazla yer verilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, erken çocukluk döneminde ahlak eğitiminin çağdaş pedagojik yaklaşımlar aracılığıyla daha etkili, bütüncül ve yaşantısal bir biçimde yapılandırılabileceğini ortaya koymaktadır. Ahlaki gelişimin yalnızca kuralların öğretilmesiyle değil; oyun, deneyim, etkileşim, doğa, sanat, diyalog ve duygusal farkındalık yoluyla desteklendiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede çağdaş pedagojik yaklaşımlar, çocukların ahlaki değerleri içselleştiren, empati kurabilen, sorumluluk alabilen, adalet duygusu gelişmiş, toplumsal farklılıklara duyarlı ve etik kararlar verebilen bireyler olarak yetişmelerine

önemli katkılar sunmaktadır. Çalışma, erken çocukluk döneminde ahlak eğitimi alanına kuramsal ve uygulamalı düzeyde katkı sağlamakta; eğitimcilere, program geliştiricilere ve araştırmacılara karşılaştırmalı ve bütüncül bir perspektif sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, erken çocukluk eğitimi bağlamında ahlak eğitimine ilişkin güncel tartışmaları sistematik biçimde değerlendirmekte ve gelecekte yapılacak araştırmalar ile uygulamalara yön verebilecek bir çerçeve oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erken Çocukluk Dönemi, Ahlak Eğitimi, Çağdaş Pedagojik Yaklaşımlar, Sosyal-Duygusal Öğrenme, Değerler Eğitimi

Kaynakça

Bandura, A. (1977). Social learning theory. Prentice Hall.

Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Prentice Hall.

Bandura, A. (1991). Social cognitive theory of moral thought and action. In W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (Eds.), Handbook of moral behavior and development (Vol. 1, pp. 45–103). Lawrence Erlbaum Associates.

Gilligan, C. (1982). In a different voice: Psychological theory and women's development. Harvard University Press.

Kohlberg, L. (1968). The child as a moral philosopher. Psychology Today, 2(4), 25–30.

Lickona, T. (1991). Educating for character: How our schools can teach respect and responsibility. Bantam Books.

Montessori, M. (1996). The absorbent mind. Holt.

Oruç, C. (2010). Okul öncesi dönem çocuğunda ahlaki değerler eğitimi. Eğitime Bakış, 6(18), 37–42.

Piaget, J. (1932). The moral judgment of the child. Kegan Paul.

Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press.

Türkiye'de Yaşayan Müslümanlarda Kutsal Gıdalar ve Gıdaları Kutsallaştırmanın Psikolojik Temelleri; Nitel Bir Çalışma

Fatma Betül Alıcılar [1,*] & Rümeysa Nur Doğan [1]

[1] Din Psikolojisi Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
alicilarfb@gmail.com

Özet

Araştırmanın konusu, İslam dininde Kur'an ve sünnete bağlılık esasından hareketle bireylerin belirli gıdalara kutsallık atfetmelerini kapsar. Ayet ve hadislerde geçen gıdalara ayrı bir önem verilip verilmediği, bu gıdaların diğerlerinden daha değerli görüldüğünün belirtilmesi halinde bu durumun arka

planının araştırılması planlanmıştır. Bireylerin hem sahip olduğu inanca bağlılık hem de içinde yaşadığı kültürün etkisiyle nasta bahsedilen gıdalara kutsallık atfetmesi ve dini sembol olarak ele almaları durumu öngörülmüştür. Dolayısıyla sunulan çalışmanın amacı, Türk dindarlığında gıdaları kutsallaştırmanın psikolojik temellerini araştırmaktır. Bu bağlamda 18 yaş ve üzeri 33 katılımcı ile Ankara'da gerçekleştirilen çalışmada, katılımcılara karşılaştırmalı sorular ve mülakat soruları yöneltilerek iki aşamadan oluşan nitel araştırma deseni kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemleri tümevarımsal veri analizi ile katılımcıların belirli bir konu hakkındaki fikirlerinin derinlemesine analiz edilerek ortaya çıkarılmasını ve aynı zamanda bireylerin kendi iç dünyalarını yansıtmasını sağladığından dolayı bireylerin gıdalara kutsallık atfetme davranışını ve bu davranışa etki eden faktörleri keşfetmek adına nitel araştırma deseni kullanılmasına karar verilmiş ve bireylerin fikirlerini derinlemesine beyan etmeleri için görüşme tekniği uygun görülmüştür (Creswell & Creswell, 2021; Yıldırım & Şimşek, 2021). Konun teorik olarak çerçevelendirilmesi adına kutsallık ve dindarlık kavramları ön plana çıkmaktadır.

Kavram olarak kutsal, geçmişten bu yana farklı boyutlarda ele alınarak tanımlanmış ve bireylerin kutsalı ele alış biçimlerine göre tanımı şekillenmiştir. Örneğin Otto'nun tanımında kutsal aşkın olanı kapsarken Eliade hem aşkın boyutu hem de tecrübi boyutu içeren bir açıklama sunar (Yapıcı, 2004). Bu bağlamda Otto kutsalı bir sır olarak ifade etmiş ve bu sırrın göz kamaştırıcı ve korkutan özellikleri taşıdığını belirtmiştir. Eliade'ın kutsal tanımına bakıldığında ise kutsalın din dışı kavramının tam zıddında yer aldığı fark edilir (Arslan, 2002). Dolayısıyla kutsal kavramının dini boyutla ilişkilendirilen bir yönünün olduğu ve bireylerin kutsal kavramını dini alt yapıda konumlandırarak kutsallık atfetme çerçevesinde tecrübe edebileceği dile getirilir (Vergote, 2002).

Kutsallık, bireylerin yücelik atfettiği varlıkla ilişkilendirdiği ve dolayısıyla inançları etrafında şekillenen durumlardan oluşur. İnsanoğlu günümüze ulaşana dek inandığı Yüce Yaratıcı'ya ve O'nun kutsallığını bildirdiği zaman, mekan ve eşyalara önem vermiş ve bu sembolleri üzerinde durulması gereken figürler olarak görmüştür (Özyurt & Okumuş, 2019). Bu süreçte çağımıza gelindiğinde görülmektedir ki insanlar bireyselleşme ve kendi kimliklerini üretme yolunda kutsala ve kutsalı tecrübe etmeye başvurabilirler. Kendilerini sadece kutsal zaman ve mekanla sınırlamaktan ziyade kutsal olanı bir tüketim aracı nesnesine dönüştürerek hayatlarına dahil edip çeşitli gıdalara da kutsallık atfedebilirler (Güneş, 2010). Bu çerçevede, bireylerin dini inançlarının beslenme alışkanlıklarına etkisine bakıldığında ise pek çok dinin takipçileri için belli beslenme kriterlerine sahip olduğu görülür. Özellikle İslam dinine mensup olan bireyler, yeme-içme konusunda oldukça hassasiyet gösterirler ve Kur'an ve sünnet bağlamında kendilerine bu konuda bildirilen durumlar kişilerin yaşamında yönlendirici bir rol oynayarak özellikle helal-haram çerçevesinde hareket etmelerini sağlar (Türker, 2020). Müslüman bireylerin beslenme kültürüne bakıldığında ise dini gün ve bayramlara özel et-pilav ikramı, helva kavrulması ve aşure pişirme gibi gelenekler ön plana çıkarken aynı zamanda bireylerin kendilerine emredilene uyma gayesiyle belirli yiyecek ve içeceklerin tüketim ve korunumuna daha fazla özen gösterdikleri dolayısıyla kutsallaştırdıkları gözlemlenir (Aymankuy & Pelek, 2022). Ek olarak, ayet ve hadislerde yer alması hasebiyle hurma, zeytin, incir ve üzüm gibi gıdalara kutsallık atfedilmesi, sirke tüketimine ve yemeğe tuz ile başlanmaya gayret edilmesi Müslüman kültürde karşılaşılan örneklerden olup bireylerin dini yaşantısı ile ilişkili bir durumdur (Karadeniz, 2021). Bu etkileşimin detaylandırılması adına dindarlık kavramı ve boyutlarına da değinmek gerekir.

Dindarlık üzerine farklı tanımlamalar yapılmış olup Glock ve Stark dindarlığı boyutlar üzerinden ele almıştır. Sundukları inanç, bilgi, duygu, ibadet ve etki boyutları dindarlığa boyutsal bir açıdan yaklaşım sunar (Braun & Clarke, 2006). İlk olarak inanç boyutu, bağlı bulunulan inancın temel öğretilerini ve genel kabullerini kapsarken, bilgi boyutu ise bireyin sahip olduğu inancın kendi yaşamında sürdürülebilirliği adına edinmesi gereken bilgileri içine alır (Kayıklık, 2021). Diğer yandan, üçüncü boyut olan duygu boyutunda bireyin inancıyla bağlantılı olarak deneyimlediği duygu, düşünce ve

tecrübeler ele alınırken, ibadet boyutunda inancı doğrultusunda ortaya koyduğu uygulama ve ritüeller konu edinilir (Ayten & Köse, 2021). Glock ve Stark'ın dindarlık tanımındaki son boyut ise dinin etki boyutudur ve sahip olunan inancın ve dindarlığın diğer boyutlarının bireyin gündelik yaşantısına, davranışlarına, karar ve seçimlerine etkisini kapsar (Peker, 2012). Bu hususta yeme-içme davranışı, tüketilecek gıdanın seçimi, helal ve haram ile yiyeceklerin dini otorite tarafından sınırlandırılması gibi pek çok durum dinin insan hayatının en temel ve hayati ihtiyaçlarından biri olan beslenmeye olan etkisini gösterir. Dindar bireyin beslenme tercihlerinde bazı gıdalara dini temellendirmelerden dolayı kutsallık atfetmesi ve bu gıdaları tüketme noktasında diğer gıdalara öncelemesi, dinin birey için önemini ve bireyin yaşam tarzını şekillendirme sürecini ortaya koyar (Çevik, 2024). Bu bağlamda, gıdalar ve kutsallık ilişkisi üzerine yapılan bu çalışmanın hedefleri arasında dindarlık boyutlarından etki boyutunu değerlendirmek de yer almaktadır.

Literatürde bireylerin mensubu olduğu dinin günlük yaşantısına ve özellikle yeme-içme alışkanlıklarına etkisini ve ayrıca kutsallık atfedilen ve sembolleştirilen gıdaları ele alan çalışmalara bakıldığında çeşitli alanlarda yapılmış araştırmalarla karşılaşılır (Batu, 2015; Fidan, 2019; Gürhan, 2017; Pehlivan vd., 2023; Tatlı & Doğan, 2020) Çalışmaların ortak noktası sahip olunan inancın bireylerin gıdalara karşı tutumunu etkilemesi durumuna sıklıkla değinilmesidir. Ancak, bu çalışmaların daha çok gastronomi ve turizm alanlarında ortaya konulmuş olmasıyla birlikte çoğunlukla teorik zeminde gerçekleştirilmesi durumu alandaki eksikliği açığa çıkarır. Dolayısıyla bireylerin yiyecek ve içeceklere kutsallık atfetmelerinin arkasındaki süreci incelemenin bir ihtiyaç olduğu görülür. Literatürdeki bu boşluğu doldurma gayesiyle ortaya konan çalışmanın veri analizinde Braun ve Clarke'ın tematik veri analizi yöntemi (Braun & Clarke, 2006) kullanılmış ve bu kapsamda bireylerin kutsallaştırma davranışının psikolojik altyapısını oluşturan beş tema elde edilmiştir: Allah'ın Lütfu, Sünnete Uyma, Dini Gelenek, İnsan Olmanın Özü ve Dönemsellik.

Temaları oluşturan katılımcılar arasında dört farklı grup oluşmuştur. Kendini dindar hisseden bireyler, gıdalara kutsallık atfeden ve atfetmeyen olmak üzere ikiye ayrılırken aynı ayrım kendini dindar hissetmediğini belirten bireyler arasında da gözlemlenmiştir. Kendini dindar hisseden ve hissetmeyen bireylerden bir kısmının Kur'an ve hadislerde bahsi geçen gıdalara önem göstererek kutsallık atfettikleri ve Allah'ın Lütfu, Sünnete Uyma ve Dini Gelenek temalarıyla kutsallaştırmada bulundukları sonucuna ulaşılmıştır. Bu gruba dahil olan katılımcılar, dini bağlamda adı geçen gıdaların Allah'ın lütfu olarak kendilerine sunulduğu, Hz. Peygamber'in sıklıkta tüketip başkalarının da tüketmesini tavsiye ettiği ve içinde yetiştikleri aile, toplum ve kültürün dini çerçevede şekillenmesinden hareketle bu gıdaların kutsal kabul edilmesi gerektiği fikirlerine sahip oldukları bilgisine ulaşılmıştır. Diğer yandan kendini dindar hisseden ve hissetmeyen katılımcılardan bir diğer grubun ise bu gıdalara kutsallık atfetmedikleri ve İnsan olmanın Özü ve Dönemsellik temalarının bu yaklaşımın sebebini kapsadığı görülmüştür. İkinci gruptaki bireyler, ayet ve hadislerde geçen gıdaların Arap coğrafyasında yaygın olması dolayısıyla kutsal metinlere konu olduğunu düşündükleri ve dindarlık ölçütünü vurgu yapılan gıdalara kutsallık atfetmekten ziyade haram kılınmış yiyecek ve içeceklere mesafeli durmak olarak belirledikleri gözlemlenmiştir. Sonuç olarak, bireyin kendini dindar hissedip hissetmemesinden bağımsız olarak dini inançlarının ve içinde yaşanılan Müslüman kültürün etkisiyle Türk dindarlığında belli gıdalara kutsallık atfetme davranışına rastlanılmıştır. Aynı zamanda, modern çağın etkisiyle kutsallık kavramının dini çerçeveden daha geniş bir zemine oturmasıyla sahip olunan inançtan bağımsız olarak bireylerin çeşitli gıdaları kutsal olarak görebileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Kutsal, Gıda, Müslüman, Kültür

Kaynakça

Arslan, M. (2002). Sosyolojik Din Tanımları ve Din Olgusunu Anlamada Uygun Bir Kavram Olarak Kutsal. Tabula Rasa, 2(6), 159-172.

Aymankuy, Ş., & Pelek, B. (2022). Semavi Dinlerde Yeme-İçme Ritüelleri. Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel, 5(1), 327-337. https://doi.org/10.33083/joghat.2022.134

Ayten, A., & Köse, A. (2021). Din Psikolojisi (12. Baskı). Timaş Yayınları.

Batu, A. (2015). Türk-İslam Kültüründe ve Günümüz Dengeli, Sağlıklı ve Helal Besleme Sisteminde Hz. Muhammed Öğretisi. Journal of Turkish Studies, 10(2), 69-100. https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.7450

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using Thematic Analysis in Psychology. Qualitative Research in Psychology, 3(2), 77-101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2021). Araştırma Tasarımı: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları (5. Basımdan Çeviri). Atlas Akademik.

Çevik, İ. (2024). Din Eğitimi Açısından Beslenme Şekillerinin Etkileri. Journal of The Near East University Faculty of Theology, 10(1), 85-107. https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2024.10.1.04

Fidan, F. (2019). Din ve Sağlık İlişkisi Bağlamında Yeme-İçme Alışkanlıkları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Konya/Ereğli Diyanet Çalışanları Örneği [Yüksek Lisans Tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güneş, K. (2010). İslam Düşüncesinde Kutsallık. İnsan Yayınları.

Gürhan, N. (2017). Yemek ve Din: Yemeğin Dini Simgesel Anlamları Üzerine Bir İnceleme. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 6(2), 1204-1223. https://doi.org/10.15869/itobiad.315633

Karadeniz, Y. (2021). İbn Haldun'a Göre Beslenme Alışkanlığının Kişiliğe ve Dini Yaşantıya Etkisi. Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi, 7(1), 61-72. https://doi.org/10.25272/j.2149-8539.2021.7.1.05

Kayıklık, H. (2021). Din Psikolojisi-Bireysel Dindarlık Üzerine (8. Baskı). Karahan Kitabevi.

Özyurt, C., & Okumuş, E. (2019). Çağdaş Sosyal Teoride Din. Hece Yayınları.

Pehlivan, T., Yavaş, G., & Nassan, M. (2023). İslamiyet'te Beslenme Kültürü ve Kişilik Yapısına Etkisi. İlahiyat Akademi, (17), 57-82. https://doi.org/10.52886/ilak.1212210

Peker, H. (2012). Kur'an'a Göre Dindarlığın Boyutları. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD), 12(2), 41-49.

Tatlı, E., & Doğan, R. (2020). İnanç Turizminde Kutsal Yiyecekler: İçerik Analizi Örneği. Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi, 4(1), 88-97.

Türker, S. (2020). Helal ve Güvenilir Gıda. Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi, 2(1), 85-97.

Vergote, A. (2002). Kutsal (H. Keskin & A. Yapıcı, Çev.). Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2(2), 209-235.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (12. Baskı). Seçkin Yayıncılık.

DEĞER SAVUNMASINDAN DENEYİMSEL KORUNMAYA: SUÇ KORKUSUNUN ŞAHSA VE MALA YÖNELİK AYRIMINDA AHLAKİ TEMELLERİN ROLÜ

Merve Koyuncu

Psikoloji İstanbul Medipol Üniversitesi
mervekoyuncu905@gmail.com

Özet

Suç korkusu, bireylerin sosyal hareketliliğini ve genel esenliğini kısıtlayan çok katmanlı bir fenomendir. Bu çalışma, suç korkusunu "şahsa" ve "mala" yönelik suçlar ayrımı üzerinden ele alarak; Adil Dünya İnancı (ADİ) ve Ahlaki Temellerin bu korku türleri üzerindeki yordayıcı rollerini ampirik olarak test etmeyi amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında 169 katılımcıdan toplanan veriler, şahsa yönelik korkunun geçmiş mağduriyetten ziyade "Orantılılık" ahlaki temeliyle (hak ediş sorgulaması); mala yönelik korkunun ise doğrudan somut mağduriyet deneyimiyle şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bulgular, suç korkusunun homojen bir yapı olmadığını, tehdidin niteliğine göre "ahlaki değer savunması" veya "deneyimsel korunma" refleksi olarak iki farklı bilişsel rotada işlendiğini kanıtlamaktadır.

GİRİŞ

Suç korkusu, bireyin olası bir mağduriyet endişesi ve çevresel risk algısıyla şekillenen, günlük yaşam pratiklerini kısıtlayan psikolojik bir durumdur (Ferraro, 1995). Literatürde "suç korkusu paradoksu" olarak kavramsallaştırılan durum, nesnel suç oranları düşük olsa dahi bireylerin neden yüksek düzeyde korku hissettiğini sorgular. Bu paradoks, suç korkusunun sadece istatistiksel tehditlerle değil, bireyin içsel bilişsel şemaları ve dünyayı anlamlandırma biçimiyle yapılandırıldığını göstermektedir.

Bu bilişsel şemaların temelinde yer alan "Adil Dünya İnancı" (ADİ), bireylerin dünyayı öngörülebilir ve hakkaniyetli bir yer olarak görme ihtiyacını temsil eder. Ancak literatür incelendiğinde, ADİ'nin suç ve mağduriyet algısıyla olan ilişkisinde tutarsızlıklar göze çarpmaktadır. Örneğin; Fox ve ark. (2010) yüksek ADİ'nin haksızlığa karşı duruşu (anti-zorbalık) tetiklediğini bulurken; Sakallı-Uğurlu ve ark. (2007) yüksek ADİ'nin mağdur suçlama eğilimini yordadığını saptamıştır. Çalışmanın temel tezi, bu tutarsızlıkların suçun niteliğine (şahsa vs. mala karşı) göre değiştiği ve suç korkusunun farklı ahlaki mekanizmalar tarafından yordandığıdır. Bu tez doğrultusunda, çalışmanın ana problemini test etmek amacıyla şu araştırma soruları formüle edilmiştir:

1. Bireylerin şahsa yönelik suç korkusu ile mala yönelik suç korkusu düzeyleri arasında anlamlı bir fark var mıdır?
2. Adil Dünya İnancı (kişisel ve genel) ve "Orantılılık" ahlaki temeli, suç korkusunun alt boyutlarını anlamlı düzeyde yordamakta mıdır?
3. Geçmiş suç mağduriyeti deneyimi, suçun niteliğine göre korku üzerinde farklılaşan bir etkiye sahip midir?

YÖNTEM

Araştırma, nicel araştırma yöntemleri çerçevesinde ilişkisel tarama modeline göre tasarlanmıştır.

Katılımcılar

Araştırma kapsamında toplam 178 kişiye ulaşılmış; dışlama kriterleri neticesinde nihai analizler yaşları 18 ile 30 arasında değişen (M=21,20; SD=1,98) toplam 169 katılımcı üzerinden yürütülmüştür. Örneklemin %83,4'ü kadın (n=141), %16,6'sı ise erkektir (n=28). Katılımcıların %90,5'i üniversite

düzeyinde eğitimine devam etmektedir. Katılımcıların sosyo-ekonomik düzey algıları orta seviyenin üzerinde (*M*=3,20), genel şehir güvenliği algıları ise orta seviyenin altında (*M*=2,48) saptanmıştır.

Veri Toplama Araçları

Veri toplama sürecinde şu ölçekler kullanılmıştır:

Demografik Bilgi Formu: Katılımcıların yaş, cinsiyet ve geçmiş suç mağduriyeti deneyimlerini saptamak amacıyla araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

Suç Korkusu Ölçeği: Ferraro (1995) tarafından geliştirilen ve Özaşçılar (2006) tarafından Türkçeye uyarlanan ölçek kullanılmıştır. Ölçeğin bu çalışmadaki alt boyut güvenirlik katsayıları; Şahsa Karşı Korku için α=.948, Mala Karşı Korku için α=.803, Güvende Hissetme için α=.782 ve Önlem Alma için α=.622 olarak saptanmıştır.

Adil Dünya İnancı Ölçeği: Dalbert (1999) tarafından geliştirilen ve Göregenli (2003) tarafından Türkçeye uyarlanan ölçek; Kişisel ADİ (α=.829) ve Genel ADİ (α=.791) boyutlarıyla değerlendirilmiştir.

Ahlaki Temeller Ölçeği-2 (MFQ-2): Graham ve ark. (2011) tarafından geliştirilen ve Doğruyol ve ark. (2016) tarafından Türkçeye uyarlanan ölçeğin Orantılılık alt boyutu (α=.764) temel yordayıcı olarak kullanılmıştır.

Veri Analizi

Araştırma verileri SPSS programı kullanılarak analiz edilmiştir. Değişkenler arası ilişkiler Pearson Korelasyon Analizi, cinsiyetler arası farklar ise Bağımsız Örneklem t-Testi ile incelenmiştir. Araştırmanın temel hipotezi olan suç korkusunun dolaylı etkilerini test etmek amacıyla, Hayes (2022) Process Makrosu (Model 6) üzerinden %95 güven aralığı ve 5000 bootstrap örneklemi ile seri aracılık analizi gerçekleştirilmiştir.

BULGULAR

Analiz sonuçları, suç korkusunun bilişsel yordayıcılarının suçun tipine göre radikal bir şekilde ayrıştığını göstermiştir.

Şahsa Yönelik Korku

Hayes Model 6 analizine göre, bireylerin şahsa karşı (saldırı, taciz vb.) duydukları korku, geçmişteki somut mağduriyet deneyimlerinden ziyade, bireyin "Orantılılık" ahlaki temeline verdiği önemle doğrudan ve pozitif yönlü ilişkilidir (*p*=.019). Bu bulgu, can güvenliği endişesinin ahlaki bir "hak ediş" sorgulamasıyla şekillendiğini kanıtlamaktadır.

Mala Yönelik Korku

Mala yönelik suç korkusu modelinde ahlaki yargıların (ADİ ve Orantılılık) yordayıcı etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Bu korkuyu belirleyen tek ve en güçlü değişkenin katılımcının "geçmiş suç mağduriyeti" deneyimi olduğu tespit edilmiştir (β=.73,*p*<.05).

Cinsiyet Farklılıkları

Kadınların suç korkusunun tüm alt boyutlarında ve önlem alma davranışında erkeklerden anlamlı derecede yüksek puan aldığı saptanmıştır (*p)*

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışma; suç korkusu, adil dünya inancı ve ahlaki temeller arasındaki ilişkisel örüntüleri inceleyerek literatüre özgün bir perspektif sunmayı amaçlamıştır. Elde edilen bulgular, suç korkusunun sadece dışsal bir tehdit algısı değil; bireyin cinsiyeti, geçmiş deneyimleri ve ahlaki yargılarıyla şekillenen derin bir

bilişsel mekanizmanın ürünü olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmada, cinsiyet ile suç korkusu (*r*=-.47, *pr*=-.25, *pp)*

Çalışmanın en özgün çıktısı ise şahsa ve mala karşı duyulan suç korkusunun birbirinden farklı psikolojik süreçler üzerinden işlediğini kanıtlamasıdır. Analiz sonuçlarına göre, şahsa karşı (can) korkusu doğrudan mağduriyetle tetiklenmemekte; bireyin Orantılılık ahlaki temeline verdiği önem üzerinden şekillenmektedir (*p*=.019). Haidt'in (2012) Ahlaki Temeller Kuramı ışığında bu durum, can bütünlüğüne yönelik tehditlerin rasyonel bir risk hesabından ziyade "nihai bir adaletsizlik" ve hak ediş ilkesinin ihlali olarak kodlandığını; dolayısıyla bu korkunun normatif ve değer temelli bir zeminde inşa edildiğini göstermektedir. Buna karşın mala karşı korku modelinde ahlaki yargıların etkisi kaybolmakta, geçmiş suç deneyimi korkuyu doğrudan ve güçlü bir şekilde artırmaktadır (β=.73,p)

Kaynakça

Ferraro, K. F. (1995). Fear of crime: Interpreting victimization risk. SUNY press.

Fox, C. L., Elder, T., Gater, J., & Johnson, E. (2010). The association between adolescents' beliefs in a just world and their attitudes to victims of bullying. British journal of educational psychology, 80(2), 183-198..

Göregenli, M. (2004). Şiddet, kötü muamele ve işkenceye ilişkin değerlendirmeler, tutumlar ve deneyimler. İzmir Barosu Yayınları.

Graham, J., Nosek, B. A., Haidt, J., Iyer, R., Koleva, S., & Ditto, P. H. (2011). Mapping the moral domain. Journal of personality and social psychology, 101(2), 366.

Özaşçılar, M. (2006). Suç Korkusu: İstanbul'da Yaşayan 18-25 Yaşarası Üniversite Öğrencilerinin Mağdur Olma Riskleri Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İÜ. Adli Tıp Enstitüsü.

Sakallı-Uğurlu, N., Yalçın, Z. S., & Glick, P. (2007). Ambivalent sexism, belief in a just world, and empathy as predictors of Turkish students' attitudes toward rape victims. Sex Roles, 57(11), 889-895.

Shaver, K. G. (1970). Defensive attribution: Effects of severity and relevance on the responsibility assigned for an accident. Journal of personality and social psychology, 14(2), 101.

Dogruyol, B., Velioglu, İ., Bayrak, F., Acem, E., Isler, O., & Yilmaz, O. (2024). Validation of the moral foundations questionnaire-2 in the Turkish context: exploring its relationship with moral behavior. Current Psychology, 43(29), 24438-24452.

13. Oturum
İktisat

Oturum Başkanı: Mehmet Apan

Seminer Salonu 1

8 Mayıs Cuma

14:30-16:00

Veysel Alada

Türkiye'deki Katılım Sigortacılığı ve Katılım Reasüransın İşleyişine ve Mevzuatına Dair Gelişmeler Kapsamında Seçili Ülkeler Üzerinden Karşılaştırmalı Analizi: "Malezya, Suudi Arabistan, Pakistan, Bahreyn ve Türkiye"

Fatma Solaker

Osmanlı'da Para Vakıflarının Meşruluğu Tartışması: Ebussuud Efendinin Görüşleri ve Literatür Değerlendirmesi

Burak Talha Ögüç

Fıkhî Gözetimin Dönüşümü: Hisbe Teşkilatı ve Fıkhî Yönetişim Uygulamaları

Abdulvahhap Zor

Bir Üretim Faktörü Olarak Sermayenin Getiri Bağlamında Konvansiyonel İktisat ve İslam Hukukunun Mukayesesi: Faiz ve Mudarebe Akdi Ekseninde Bir İnceleme

Fatma Zehra Çetin

Küresel Para Sistemindeki Yapısal Krizler ve Dijital Altın Dinar Modeli

TÜRKİYE'DEKİ KATILIM SİGORTACILIĞI VE KATILIM REASÜRANSIN İŞLEYİŞİNE ve MEVZUATINA DAİR GELİŞMELER KAPSAMINDA SEÇİLİ ÜLKELER ÜZERİNDEN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ: "Malezya, Suudi Arabistan, Pakistan, Bahreyn ve Türkiye"

Veysel Alada

Katılım Finans Uyum Kuveyt Türk Katılım Bankası
aladaveysel@gmail.com

Özet

Sigortacılık sektörünün doğasında saf risk —daha açık ifadesiyle gerçekleşmesi istenmeyen durumun gerçekleşmesi— ile ortaya çıkabilecek hasara yönelik bir güvence sağlama işlevi vardır. Muhtemel riske karşı güvence sağlamak maksadıyla ana akım (konvansiyonel) sigorta işleyişine göre risk transferi, katılım finans işleyişine göre risk paylaşımı yoluyla sigortacılık işlemleri yapılmaktadır. Hiçbir sigorta şirketi üstlendiği tüm riskleri tek başına karşılayamamaktadır. Bu durum sektörün önemli bir gerçeği olduğundan şirketler üzerindeki riskleri başka şirketlere belli şartlar veya yöntemlerle aktarmaktadır. Sigorta şirketlerinin belli hesaplamalar neticesinde üstlendikleri riskin ihtiyaç görülen kısmının aktarılmasına reasürans denilmekte olup bu yöntem sigortacılık sektöründe kullanılan en yaygın risk aktarım uygulamasıdır. Bu uygulama konvansiyonel sigortacılık mantığı ile aynı olduğundan uluslararası katılım finans camiasının çoğunluğu tarafından uygun görülmemektedir.

Konvansiyonel sigortalarda var olan bu ihtiyaç, katılım sigortacılığında da aynı derecede zorunluluk arz etmektedir. Ancak, İslam hukuku temelli katılım sigortacılığı sisteminde bu risk aktarımının da bu ilke ve standartları ile uyumlu olarak yürütülmesi gerekmektedir. Dolayısıyla katılım sigortacılığının uçtan uca tam olarak sağlanabilmesi için reasürans uygulamasının katılım esasları temelinde varlığı ve gelişim göstermesi büyük önemi haizdir. Sağlanmaması halinde Şer'i uyum konusunda sürecin problemli hal alması durumu olacağı gibi müşteri nezdinde ön planda katılım sigortacılık yapılırken arka planda reasürans süreci ile aslında umulanın aksine bir durumun cereyan etme durumu olduğundan müşteri itimadı ve güveninde azalma riski söz konusudur. Ayrıca katılım reasürans oranının azlığı, diğer bir deyişle konvansiyonel reasüransa yönelimin yoğunlukta olması genel çerçevede katılım finansın büyümesine katkı sunacak sürecin tam tersine konvansiyonel finans sektörünü besleyeceğinden genel finans sektörü içerisindeki katılım finans payının azalmasına sebep olacaktır. Bu nedenle katılım sigortacılığının reasürans tarafının da araştırılması ve bunun katılım finans ilke ve standartları kapsamında sağlanması için gerek akademik gerekse uygulayıcılar tarafından çalışmaların yapılması önem arz etmektedir. Özellikle akademik anlamda bu konuda katkı sağlayan çalışmaların sektör tarafından dikkate alınarak varsa çözüm önerileri dikkate alınmalıdır. Tüm paydaşlarca çeşitli yol ve yöntemlerin bulunması için çalışılmadır. Dolayısıyla bu çalışma bu konunun ilgililerine fikir vermek ve geliştirmelere katkı sunmak için önemlidir.

Araştırma, literatür taraması yoluyla katılım sigortacılığında önde olan ve bölgesel olarak kapsayıcılık dikkate alınarak seçilen Malezya, Suudi Arabistan, Pakistan, Bahreyn ve Türkiye ülkelerinde konvansiyonel ve katılım sigortacılığı ile reasürans uygulamalarının tarihsel gelişimi, resmî düzenlemeleri ve ilgili kurumları, Şer'i prensipleri ve finansal dinamikleri incelenmiştir. Bu kapsamda akademik çalışmaların yanı sıra ulusal ve uluslararası (özellikle seçili ülkelerin) kurum raporları ve standartlardan (AAOIFI, IFSB vb.) yararlanılmıştır. Çalışmada elde edilen veriler ülkeler bazında ve

katılım finansı ile katılım sigortacılığı kapsamında önem arz eden ve uluslararası standartlarda, uygulamalarda çoğunlukla üzerinde durulan, aynı zamanda akademik çalışmalarda da tartışmalara konu olan hususlar özellikle belirlenerek önemli 12 başlık[1] altında karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Analiz genel anlamda yapıldığı gibi özelde Türkiye merkezli yapılmış ve öneriler/çözümler Türkiye merkezli sunulmuştur.

Çalışmada seçili ülkelerdeki katılım sigortacılık ve katılım reasürans noktasında gerek yasal gerekse kurumsal ve Şer'i yönetişim anlamında araştırma yapılarak seçili ülkeler kapsamında genel bir harita ortaya koymak ve özellikle bu ülkeler (Ülkelerin yönetim ve yasal farklılıklarının etkileri sabit kabul edilmiştir.) ile Türkiye özelinde karşılaştırmalı analiz yapılarak ülkemizin bu hususta detaylı değerlendirilmesi yapılmış ve çeşitli öneriler ortaya konulmuştur.

Literatürde çoğunlukla ülke bazlı veya iki ülkeyi barındıracak şekilde ve birkaç husus ile sınırlı olarak karşılaştırmaların yapıldığı akademik çalışmalar mevcuttur. Ancak bu çalışma, diğer çalışmalardan farklı olarak dünyada öne çıkan dört ülkenin -Malezya, Suudi Arabistan, Pakistan ve Bahreyn- araştırılarak Türkiye ile karşılaştırılması ve bu yapılırken toplamda 12 başlık ile değerlendirmede bulunulması yönleriyle özgün bir çalışma niteliği taşımaktadır. Bu alanda yapılacak olan akademik çalışmalara katkı sunmasının yanında Türkiye'nin bu alanda gelişme göstermesinde akademik çalışmaların önemli olduğu düşünüldüğünden çalışma, bu anlamda mütevazi bir rehber mahiyeti de taşımaktadır.

Çalışma ile halihazırda gelişmesi gereken yönlerin ve giderilmesi gereken problemlerin çözümüne yönelik bazı öneriler sunulduğundan dikkate alınması halinde gerek yapısal gerek fıkhi yönetişim ve işlevsel gerekse de müşteri güvenini sağlama açısından fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Özellikle katılım reasürans anlamında oransal olarak artışın sağlanması ile genel anlamda katılım finans sektörünün finansal anlamda büyümesini sağlayacak önemli finansal kaynak bulunacak olup diğer taraftan konvansiyonel finansal sektöre akışın kesilmesi de sağlanacağından iki taraflı bir kazanç sağlanması söz konusu olacak ve önemli bir adım atılmış olacaktır.

Seçili ülkeler nezdinde yapılan araştırması kapsamında bazı önemli sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda Malezya, Suudi Arabistan, Pakistan, Bahreyn ve Türkiye'de katılım sigortacılığı ve katılım reasüransının kurumsal ve mevzuat düzeyinde önemli benzerlikler taşıdığı ancak, özellikle Şer'i yönetişim, kanuni altyapı ve pencere uygulamaları bakımından belirgin ayrışmalar bulunduğu gözlemlenmiştir.

Buna göre, Türkiye'de katılım sigortacılığının yalnız yönetmelik düzeyinde değil en azından Sigortacılık Kanununda katılım sigortacılığına dair tanım, açıklama vb. ayrıntılara yer verilmesi, Türkiye'de kapasite artırımı ve geçiş döneminin yönetilmesi amacıyla, belirli koşullarla sınırlı süreli pencere uygulamasının değerlendirilmesi, Türkiye'de uygulanan teysîr modeli ağırlıklı yapının uluslararası standartlarla uyumu sınırlaması nedeniyle hem model tercihinde hem de kurumsal ve Şer'i çerçevede sair ülkelere yakınsaması gerektiği ve katılım sigortacılığı sektörü için bağlayıcı bir merkezi danışma kurulunun kurulması hususlarında önerilerde bulunulmuştur.

Halihazırda üzerinde çalışılan "Katılım Finans Kanunu" içerisinde katılım reasürans işlem süreci hususuna değinilmeli, kurulacak yapı dahilinde yer alan Katılım Finans Standartlar Kurulunun (Merkezi Danışma Kurulu) bu hususta standart oluşturmalıdır. Katılım sigorta şirketlerinin ilgili standarda uyumu ile katılım uyum kontrol ve denetim yapısından özellikle bahsedilmelidir. Bu konuda ayrıntılı düzenlemelerin tali alt düzenlemeler ile genişletilmesi gerekmektedir.

[1] Çalışmada Karşılaştırması yapılan başlıklar: Kurum İçi Danışma Komitesi, Merkezi Danışma Kurulu, Bağımsız/Dış Şer'i Denetim, Pencere Tekafül, Pencere Retekafül, Tam Teşeküllü Katılım Reasürans Şirketi, Kanuni Düzenleme, Kanuna Bağlı Alt Düzenlemeler, Şer'i Yönetişim, Kullanılan Sigorta Model, Retekafül Özel Düzenleme, Denetleyici ve Düzenleyici Otorite.

Anahtar Kelimeler: Katılım Sigortacılık, Katılım Reasürans, Retekafül, Tekafül, Şer'i Yönetişim.

Kaynakça

AAOIFI. (2024b). "İslami Reasürans (Retekafül)". İçinde Sabahattin Zaim Üniversitesi & BDDK (Ed.), **Faizsiz Finans Standartları.** (ss. 985–1006). İstanbul. TKBB Yayınları.

AAOIFI. (2024c). "Tekâfül (İslami Sigorta)". İçinde Sabahattin Zaim Üniversitesi & BDDK (Ed.), **Faizsiz Finans Standartları** (ss. 665–685). İstanbul. TKBB Yayınları.

Atlas Group. (2024a). "Bahraini Insurance Market in 2023". https://www.atlas-mag.net/en/article/bahraini-insurance-market.

Atlas Group. (2024b). "Fundamental Principles of Takaful Insurance".

Bank Negara Malaysia. (2010). **Shariah Resolutions in Islamic Finance** (2. Bas). Kuala Lumpur.

Bank Negara Malaysia. (2019a). **Shariah Governance - 2019**.

Bank Negara Malaysia. (2019b). **Takaful Operational Framework**. Central Bank of Malaysia.

Hazine Müsteşarlığı. (2015) **Sigorta ve Reasürans Brokerleri Yönetmeliği.** Sayı: 29368. Resmî Gazete.

ICD ve LSEG. (2024). **ICD - LSEG Islamic Finance Development Report 2024**. London. https://www.icmif.org/.

IFSB. (2009a). "IFSB-10 Standart: Guiding Principles On Shari`Ah Governance Systems For Institutions Offering Islamic Financial Services".

IFSB. (2009b). "IFSB-8 Standart: Guiding Principles on Governance for Takāful (Islamic Insurance) Undertakings".

IFSB. (2016). "IFSB-18 Standart: Guiding Principles for Retakāful (Islamic Reinsurance)".

IFSB. (2022). "IFSB-27 Standart: Core Principles for Islamic Finance Regulation [Takāful Segment]".

IFSB. (2024b). **Islamic Financial Services Industry Stability Report-2024**.

IFSB. (2025). **Islamic Financial Services Industry Stability Report-2025**.

KPMG Türkiye. (2024). Sigorta Sektörel Bakış-2024. KPMG Türkiye.

KSA Insurance Authority. (2025). "Licensed Entities". https://www.ia.gov.sa/licenses.

MİA. (2020). **Accounting For Islamic Finance**. Kuala Lumpur.

MIFC. (2024). "About MIFC". https://www.mifc.com/web/mifc/about.

MTA. (2023). **Malaysian Takaful Association Annual Report 2023**.

OIC-IIFA. (2024). **Resolutions and Recommendations of the International Islamic Fiqh Academy (5.).**

SAMA. (2023). **Saudi Central Bank (SAMA) 59th Annual Report (2023).**

SAMA. (2024). "Saudi Central Bank Functions. Saudi Central Bank".

SBM. (2024). **Sigorta Bilgi ve Gözetim Merkezi Faaliyet Raporu-2023**.

SECP. (2024). **Insurance Industry Statistics 2024** (Sayı 4).

SECP. (2023). **Shariah Governance Regulations-Pakistan, Pub. L. No. 230(1).**

SEDDK. (2017). **Katılım Sigortacılığı Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik**. Sayı: 30186. Resmî Gazete.

SEDDK. (2020). **Katılım Esasları Çerçevesinde Sigortacılık ve Bireysel Emeklilik Faaliyetlerine İlişkin Yönetmelik.**

SEDDK. (2023). **Katılım Esaslı Sigortacılık ve Bireysel Emeklilik Faaliyetlerine İlişkin Genelge (2021/3)**.

SEDDK. (2024c). **SEDDK Faaliyet Raporu-2023**.

Sigortacılık Kanunu. (2007). **Sigorta Kanunu**. Sayı: 26552. Resmî Gazete.

CBB. (2007). **Takaful/Retakaful Module**. Volume 3: Insurance. Central Bank of Bahrain.

SECP. (2012). **Takaful Rules**. Düzenleme Kodu: S.R.O 877(I)/2012.

SEDDK. (2022). **Teysîr Modeline ve Katılım Esaslı Diğer Faaliyetlere İlişkin Sektör Duyurusu (2022/4)**, Pub. L. No. 2022/4 (2022).

TSB. (2024). **Katılım Esaslı Sigortacılık ve Bireysel Emeklilik Sektör Raporu - 2023**. İstanbul.

Osmanlı'da Para Vakıflarının Meşruluğu Tartışması: Ebussuud Efendinin Görüşleri ve Literatür Değerlendirmesi

Fatma Solaker

İslam Hukuku / İslam İktisadı ve Finansı Diyanet İşleri Başkanlığı
fatma_ihukuk@hotmail.com

Özet

Osmanlı iktisadî ve hukukî düzeninin kurumsal yapı taşlarından biri olan vakıf müessesesi, sosyal refahın temini, kamusal hizmetlerin finansmanı ve servetin dolaşımı açısından merkezi bir işleve sahip olmuştur. Bu müessesenin XV. yüzyıldan itibaren kazandığı özgün biçimlerden biri olan para vakıfları, İslam hukukunda vakfa konu olabilecek malların mahiyeti, ribâ yasağı ve vakfın ebediliği ilkesi gibi temel meseleleri doğrudan ilgilendirmesi sebebiyle erken dönemden itibaren yoğun bir ilmî tartışmanın odağında yer almıştır. Bu bağlamda, para vakıfları özellikle XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı şehir ekonomisinin kredi ihtiyacını karşılayan yaygın bir uygulama alanı oluşturmuştur. Bununla birlikte, klasik fıkıh literatüründe vakfedilen malın aynının bekası ilkesinin esas alınması, paranın vakfedilmesinin meşruiyeti konusunda tartışmaları beraberinde getirmiştir. Literatürde yaygın kabul gören yaklaşıma göre para vakıflarına ilişkin tartışmalar, Kanûnî Sultan Süleyman devrinde sistematik bir görünüm kazanmış; bu süreçte Osmanlı ilmiyye teşkilatının en etkili isimlerinden biri olan Ebussuûd Efendi, şeyhülislâm sıfatıyla para vakıflarının meşruiyetini savunan görüşlerin başat temsilcisi olarak öne çıkmıştır. Buna karşılık Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi ve Birgivî Mehmed Efendi gibi âlimler, paranın vakfa konu edilmesinin fıkhî açıdan problemli olduğunu ileri sürerek muhalif bir çizgi oluşturmuşlardır. Bu durum, para vakıfları meselesinin yalnızca teorik bir fıkıh ihtilafı olmadığını; aynı zamanda ilmî otorite, devlet-ulema ilişkileri ve hukukun siyasal işlevi bağlamında da ele alınması gereken çok katmanlı bir tartışma alanı olduğunu göstermektedir. Araştırmada ulaştığımız genel eğilim, Ebussuûd Efendi'nin para vakıflarına cevaz veren fetvalarının klasik Hanefî usûlüne bütünüyle aykırı olmadığını, aksine mezhep literatürü içinde azınlık görüşlerinin sistematik biçimde tercih edilmesine dayandığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Ebussuûd Efendi'nin yaklaşımı, normatif fıkıh ile toplumsal gerçeklik arasında bir denge kurma çabasının ürünü olarak yorumlanmaktadır. Bu bağlamda yapılan literatür değerlendirmesi, özellikle Ebussuûd Efendi'nin hukuk anlayışı, Osmanlı Hanefiliğinin esnek yorum kapasitesi ve örf-merkezî irade ilişkisi çerçevesinde yeniden ele alınmıştır.

Para vakıflarına ilişkin tartışmayı "hukuk-siyaset ilişkisi ve şeyhülislâmlık kurumu" perspektifinde ele alan çalışmalar son yıllarda literatürde belirgin bir şekilde ön plana çıkmıştır. Bu yaklaşım, tartışmayı yalnızca fıkhî görüş ayrılıklarıyla sınırlı görmemekte; ilmiyye sınıfının devletle kurduğu ilişki ve hukukun siyasal işlevi bağlamında değerlendirmektedir. Özellikle 1545–1548 yılları arasında yoğunlaşan para vakıfları münazarası, Osmanlı ilmiyesinin akademik bir bilgi üretim alanından (homo academicus) siyasal karar alma süreçleriyle (homo politicus) daha doğrudan ilişki kuran bir aktör konumuna geçişini yansıtmaktadır. Bu yönüyle, şer'î hukukun Osmanlı idaresinde yalnızca normatif olarak değil, siyasal ve idarî meselelerin tartışıldığı bir "hukuk dili" olarak işlev gördüğü ileri sürülmektedir. Bu çerçevede söz konusu çalışmalar, Ebussuûd Efendi'nin para vakıflarına ilişkin görüşlerini bireysel bir fıkhî tercih olarak değil, merkezî devletin mali ve idari rasyonaliteleriyle uyumlu bir hukuk söylemi olarak değerlendirmektedir. Bunun yanında, "Osmanlı iktisadî ve kurumsal yapı" perspektifini benimseyen çalışmalar, para vakıflarının meşruiyet kazanma sürecini dinî normlar, devlet otoritesi ve piyasa dinamikleri arasındaki karşılıklı etkileşim çerçevesinde açıklamaktadır. Bu süreç, tek merkezli ve yukarıdan aşağıya işleyen bir fıkhî üretimi şeklinde değil; farklı kurumsal mantıkların

zaman içinde rekabet ettiği ve belirli uzlaşma biçimleri geliştirdiği bir yapı içerisinde şekillenmiştir. Bu yaklaşım, para vakıflarına ilişkin tartışmanın yalnızca "caiz-gayrimeşru" şeklinde ikili bir fıkhî karşıtlığa indirgenemeyeceğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu çalışma kapsamında değerlendirilen literatür, söz konusu "Osmanlı'da para vakıflarının meşruiyetine ilişkin tartışmalar"ı Ebussuûd Efendi ekseninde ele alınmakta; konuya ilişkin literatürde yer alan çalışmalar sitematik bir bütünlük içerisinde değerlendirilmektedir. Aşağıdaki üçlü tema, literatürde Ebussuûd Efendi'nin para vakıflarına yaklaşımının hangi eksenlerde ele alındığını, bu eksenlerin hangi sorulara odaklandığını ve başlıca temsilcilerini göstermektedir.

Bu çalışma, Ebussuûd Efendi ve para vakıfları meselesini üç eksende değerlendirmektedir;

(i) "Fıkhî metodoloji ve meşruiyet inşası" bağlamında analiz eden çalışmalar,

(ii) "Osmanlı iktisadî ve kurumsal yapı" perspektifinde değerlendiren çalışmalar,

(iii) "Hukuk-siyaset ilişkisi ve Şeyhülislâmlık kurumu" odaklı eleştiren çalışmalar,

Lteratürde hâkim anlayış, Ebussuûd Efendi'nin yaklaşımının Osmanlı pratiğiyle yüksek düzeyde uyumlu olduğu yönündedir. Bununla birlikte, tartışmanın çoğunlukla cevaz-men' ikiliği etrafında şekillendiği, Ebussuûd Efendi'nin metodolojisinin sistematik bir usûl çözümlemesine nadiren konu edildiği anlaşılmaktadır. Benzer şekilde, bu boyutları bütüncül bir literatür çerçevesinde sistematik biçimde bir araya getiren çalışmaların sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu çerçevede para vakıflarının meşruiyeti tartışmasının yalnızca tarihsel bir ihtilaf olarak değil; Osmanlı hukuk düşüncesinin esneklik, fıkhu'l-iktisad ve siyasal bağlamla ilişkisini görünür kılan anahtar bir vaka olarak yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Giriş

Para vakıfları tartışmasının tarihsel ve düşünsel arka planı, mevcut literatürde şu temel sorular etrafında ele alınacaktır. Bu bağlamda öncelikle Osmanlı Devleti'nin nasıl bir hukuk yapısına sahip olduğu ve bu hukuk düzeninin para vakıflarının ortaya çıkışı ile yaygınlaşmasına nasıl bir zemin hazırladığı sorusu üzerinde durulmaktadır. Ayrıca para vakıflarının Osmanlı öncesi dönemde mevcut olup olmadığı tartışılan bir diğer önemli mesele olarak öne çıkmaktadır. Bu çerçevede para vakıflarının başlangıçta güçlü bir hukuki temele dayanıp dayanmadığı, buna rağmen özellikle kredi ihtiyacının artmasıyla birlikte nasıl yaygınlık kazandığı ve Osmanlı toplumunda hangi gerekçelerle kabul gördüğü sorusu üzerinde durulan başlıca konular arasındadır. Ayrıca para vakfı uygulamasına dayanak gösterilen fakihlerin görüşlerinin kimlere ait olduğu, özellikle Ebû Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin menkul malların vakfına ilişkin değerlendirmelerinin Osmanlı hukuk düşüncesi içerisinde nasıl yorumlandığı önemli bir diğer araştırma sorusudur. Bunun yanında söz konusu görüşlere yöneltilen itirazların hangi metinlerde dile getirildiği, hangi durumlarda göz ardı edildiği ve para vakıflarına hangi fıkhî yorum çerçevesinde cevaz verildiği incelenmesi gereken bir diğer husustur.

Bu bağlamda özellikle Ebussuûd Efendi'nin para vakıflarına verdiği fetvanın hangi fıkhî ve hukuki temellere dayandığı, bu fetvanın öncesinde ve sonrasında tartışmaların nasıl şekillendiği ve klasik fıkıh kaynakları ile sonraki literatür arasında ne tür farklılıkların ortaya çıktığı soruları da çalışmanın önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Aynı şekilde hangi kaynakların para vakıflarına cevaz verdiği, hangilerinin ise bu uygulamayı reddettiği meselesi de literatür değerlendirmesinde karşılaştırmalı biçimde ele alınmaktadır. Tartışmanın bir diğer boyutu ise para vakfı meselesi etrafında ortaya çıkan

ilmî muhalefetin niteliğiyle ilgilidir. Bu çerçevede Çivizâde Mehmet Muhyiddin Efendi'nin para vakıflarına yönelik eleştirilerinin hangi gerekçelere dayandığı ve bu eleştirilere geliştirilen tezlerin nasıl temellendirildiği çalışmanın önemli inceleme alanı olmaktadır. Bunun yanında Bâli Efendi'nin tartışmaya hangi aşamada dâhil olduğu, özellikle Rumeli bölgesinde para vakıflarını hangi gerekçelerle savunduğu ve Çivizâde'ye yönelttiği eleştirilerin mahiyeti çalışmanın dikkate değer bir diğer boyutudur. Son olarak Birgivî Mehmet Efendi'nin para vakıflarına yönelik eleştirileri ve bu bağlamda faiz meselesini nasıl temellendirdiği, para vakıflarının meşruiyetine ilişkin tartışmanın teorik ve ahlâkî boyutlarını anlamak açısından oldukça önemli bir diğer husustur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı hukuk sistemi, Para vakıfları, Ebussuûd Efendi, fıkhî tartışmalar, muâmele-i şer'iyye.

Kaynakça

Akgündüz, A. (2013). İslam hukukunda ve Osmanlı tatbikatında vakıf müessesesi (Vol. 11). Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

Akgündüz, A. (2019). Nakid Para Vakfı İle İlgili Çivi-zâde'nin Ebussu 'ûd'a Yazdığı Reddiye Risâlesi. Vakıflar Dergisi, 87-100.

Atçıl, A., & Markiewicz, C. (2024). Shariʿa and Governance in Ottoman Egypt: The Waqf Controversy in the Mid-Sixteenth Century. International Journal of Middle East Studies, 56(1), 55-74.

Bulut, M., & Korkut, C. (2016). Finansal istikrar ve para vakıfları etkisi: Rumeli para vakıfları örnekleri. İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD), 2(1), 55-76.

Çizakça, M. (1993). Risk Sermayesi Özel Finans Kurumlarıve Para Vakıfları. İslami İlimler Araştırma Vakfı (İSAV).

Çizakça, M. (1999). İslam dünyasında ve Batı'da iş ortaklıkları tarihi. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Dumlu, E. (2015). XVI. yüzyıl Osmanlı uleması arasında para vakıfları etrafında cereyan eden tartışmalar (ebussuûd, ibn kemal-çivizâde, birgivî). İlahiyat Tetkikleri Dergisi, (44), 303-337.

Fıkhî Gözetimin Dönüşümü: Hisbe Teşkilatı ve Fıkhî Yönetişim Uygulamaları

Burak Talha Ögüç

İslam Ekonomisi ve Finansı Enstitüsü Marmara Üniversitesi
buraktalhaoguc@gmail.com

Özet

Hisbe teşkilatı ile fıkhî yönetişim sistemi, Müslüman toplumlarda kamusal ve iktisadî/finansal hayatın düzenlenmesi bakımından farklı dönemlerde öne çıkan iki kurumsal çerçevedir. Klasik dönemde hisbe, özellikle piyasaya ilişkin düzenleme, denetim ve gözetim işlevleriyle kamu düzeninin sağlanmasında merkezi bir rol üstlenmiş; ancak modernleşme süreciyle birlikte bu rol zayıflamış ve ulus devlet yapılanmaları içinde farklı kamu kurumlarına parçalı biçimde dağılmıştır. Bu dönüşümden en fazla etkilenen alanlardan biri, hisbenin tarihsel olarak en etkin olduğu iktisadî hayat ve piyasa denetimidir. Öte yandan modern dönemde İslami finansın kurumsallaşması finansal işlemlerin fıkhî uygunluğunu sistematik biçimde güvence altına alacak mekanizmalara duyulan ihtiyacı artırmış; bu ihtiyaca cevap olarak geliştirilen fıkhî yönetişim sistemi, içsel ve dışsal gözetim araçlarıyla kurumların fıkhî uyumunu sağlamayı ve fıkhî riskleri yönetmeyi hedeflemiştir. Bu yönüyle fıkhî yönetişim, finansal piyasalar özelinde, hisbenin tarihsel düzenleyici ve denetleyici işlevleriyle kısmi bir işlev benzerliği taşımaktadır.

Modern dönemde ulusal ve küresel ölçekte uygulanan fıkhî yönetişim sistemlerinin işlevselliği ve uygulama kapasitesi tartışmalıdır. Özellikle yeni ürün ve süreçlerin fıkhî ilkelere uygun biçimde tasarlanması ve etkin biçimde denetlenmesi ile bu süreçlerin kamu nezdinde meşruiyet üretebilmesi bakımından çeşitli yetersizlikler dikkat çekmektedir. Bu çerçevede, fıkhî yönetişim mekanizmalarının hisbenin tarihte üstlendiği düzenleme ve denetim fonksiyonuna denk bir kurumsal etkinliğe ulaşamaması, çalışmanın problem alanını oluşturmaktadır. Bu etkinliğin artırılmasına yönelik yapılacak değerlendirmelerin tarihsel tecrübeden bütünüyle bağımsız yürütülmesi düşünülemez. Bu noktada hisbe teşkilatı, piyasaya dönük gözetim ve denetim pratikleri üzerinden, fıkhî meşruiyet ve güvenin nasıl üretildiğine ilişkin önemli bir tarihsel birikim sunmaktadır. Hisbenin özellikle piyasa düzeni, fiyat/kalite gözetimi ve ihlallerin önlenmesi gibi alanlarda geliştirdiği yaklaşımın, modern fıkhî yönetişimin kurumsal tasarımına ve uygulama alanlarına bir referans olması mümkündür. Bu tür bir değerlendirme, tarihsel tecrübelerden ilham alarak fıkhî yönetişim uygulamalarının daha tutarlı ve daha etkili işlemesine katkı sağlaması açısından son derece önemlidir.

Bu çalışma, hisbe teşkilatının iktisadî/finansal hayat üzerindeki düzenleme ve gözetim işlevleri ile modern dönemde İslami finans kurumlarında uygulanan fıkhî yönetişim sistemi arasındaki benzerlik ve farklılıkları incelemekte ve fıkhî yönetişim sisteminin finansal piyasalarda fıkhî uygunluğu temin etme bakımından hisbenin tarihsel işlevlerini ne ölçüde ikame edebildiği sorusuna cevap aramaktadır. Çalışmanın amacı, iki yapı arasında işlevsel bir paralellik kurmak suretiyle fıkhî yönetişim sisteminin İslamî finans kurumlarının fıkhî uygunluğunu sağlamadaki etkinliğini ve sınırlarını ortaya koymak ve hisbe tecrübesi ışığında iyileştirici öneriler sunmaktır. Bu çerçevede, hisbenin özellikle ürünlerin fiyatı ve kalitesine ilişkin yürüttüğü gözetim faaliyetlerinin, günümüz İslami finans pratiğinde hangi mekanizmalar ve süreçler aracılığıyla ne ölçüde karşılandığı tartışılacaktır. Hisbe teşkilatının tarihsel süreçte iktisadî alanın dışında kalan dinî, toplumsal ve ahlâkî nitelikteki faaliyetleri inceleme kapsamına

dâhil edilmemiş; değerlendirme ağırlıklı olarak piyasa düzeni ve iktisadî denetim fonksiyonlarıyla sınırlandırılmıştır. Çalışmanın başlıca sınırlılıklarından birisi, hisbe teşkilatının faaliyet gösterdiği tarihî, siyasal ve iktisadî konjonktür ile modern dönemde fıkhî yönetişimin işlediği kurumsal ve hukuki çerçevenin birbirinden belirgin biçimde farklı olmasıdır. Bunun yanı sıra hisbenin ağırlıklı olarak kamusal bir otoriteye dayanması, fıkhî yönetişimin ise çoğu kez kurumla bağlantılı mekanizmalar üzerinden işlemesi, yapılacak karşılaştırmanın kapsamını ve ulaşılan sonuçları sınırlamaktadır. Bu nedenle değerlendirme, iki yapıyı bire bir özdeşleştirmek yerine, iktisadî/finansal hayat üzerinde yürütülen gözetim faaliyeti çerçevesinde yürütülecektir.

Konuyla ilgili Türkçe, İngilizce ve Arapça literatür incelendiğinde, hisbe teşkilatı ile fıkhî yönetişim sistemi arasında doğrudan bir paralellik kuran ve bu ilişkiyi İslami finans kurumları bağlamında sistematik biçimde tartışan müstakil çalışmaların, tespit edebildiğimiz kadarıyla, oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durum, modern bir olgunun tarihî arka planıyla ilişkilendirilmesini ve iki yapının üstlendiği düzenleme, denetim ve gözetim fonksiyonlarının ne ölçüde örtüştüğü yahut ayrıştığı meselesini açıkta bırakarak literatürde belirgin bir boşluk üretmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, hisbe ile fıkhî yönetişim arasında kurduğu kavramsal bağlantı ve bu bağlantının İslami finans kurumlarının pratik işleyişi açısından doğurduğu sonuçlar üzerinden, literatüre özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Çalışma neticesinde hisbe teşkilatı tarafından finansal piyasalar üzerinde icra edilen denetim ve gözetim işlevleri ile fıkhî yönetişim sisteminin İslâmî finans kurumlarında fıkhî uyumu temin amacıyla yürüttüğü faaliyetler arasında belirgin bir paralellik bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu iki yapı arasındaki işlevsel benzerliklerin altını çizmek fıkhî yönetişim uygulamalarının hisbe tecrübesi ışığında ilerleme katetmesi açısından önem arz etmektedir. Bununla birlikte, bu iki yapıyı bire bir özdeşleştirmek güçtür; zira biri tarihsel olarak kamu otoritesinin doğrudan uzantısı şeklinde teşekkül etmiş, diğeri ise daha çok kurumsal ve sektörel sınırlar içinde kurgulanmıştır. Elbette hisbenin faal olduğu dönemde modern dönemdeki anlamıyla gelişmiş finansal kurumların bulunmadığı gerçeği dikkate alınmalıdır. Ancak hisbenin faaliyet sahası ve uygulama pratiği birlikte değerlendirildiğinde, bu tür kurumların mevcut olduğu bir zeminde hisbenin denetim ve gözetim ufkunun daha da genişleyeceğini; yalnızca kurum içi fıkhî uygunlukla yetinmeyip piyasanın genel işleyişine sirayet eden daha kapsamlı bir düzenleme ve yaptırım kapasitesi ortaya koyacağını düşünmek mümkündür. Bununla birlikte, gerek Türkiye'de gerekse diğer bazı ülkelerde fıkhî düzenleme ve denetim işlevi gören kurumsal yapılardan -örneğin TKBB Danışma Kurulu- bahsetmek mümkündür. Bu tür mekanizmalar belirli ölçüde kamuyla ilişkili bir görünüm arz etse de, hisbedekine benzer şekilde piyasanın geneline sirayet eden kapsamlı bir yetki alanına ve kamu otoritesince desteklenen icraî bir yaptırım gücüne sahip değildir. TKBB Danışma Kurulu'nun düzenleme ve denetim faaliyetlerinin yalnızca katılım bankalarıyla sınırlı olması, bu bağlamda özellikle vurgulanması gereken önemli bir kapsam kısıtlılığıdır.

Hisbenin kapsamı, fıkhî yönetişim çerçevesini aşacak ölçüde geniştir. Hisbe, iktisadî alandaki muamelelerin denetimiyle sınırlı kalmamış; adlî, içtimaî ve hatta bireysel/ahlakî düzeyde kamu düzeniyle ilişkilendirilen çeşitli alanlarda da gözetim fonksiyonu üstlenmiştir. Bu geniş faaliyet sahasının yanında, hisbenin yargısal ve icraî bir boyuta sahip oluşu onu belirleyici biçimde farklılaştırmaktadır. Zira bu nitelik, hisbe teşkilatını kamu otoritesiyle desteklenen ve dolayısıyla yaptırım kapasitesi yüksek bir kurum hâline getirmiştir. Buna karşılık fıkhî yönetişim sistemi, yaptırım üretme bakımından çoğu zaman daha sınırlı bir çerçevede kalmakta; uyguladığı yaptırımlar kurumsal düzlemde ve görece sathî bir nitelik arz ettiğinden, hisbedekine benzer bir yaptırım gücünden söz etmek güçleşmektedir. Benzer şekilde, finansal piyasalara yönelik yürütülen faaliyetlerin büyük ölçüde İslâmî

finans kurumları ve bu kurumların iç süreçleriyle sınırlandırılması, fıkhî yönetişimi kapsam bakımından daraltmakta ve onu daha geniş piyasa düzeniyle kurduğu ilişki açısından sınırlı bir alana hapsetmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hisbe Teşkilatı, Fıkhî Yönetişim Sistemi, İslamî Finans

Kaynakça

Akça, Haşim - Bozatlı, Oğuzhan. "Hisbe: İslam Ekonomisinde Düzenleyici ve Denetleyici Otorite" 19/1 (Haziran 2018), 38-65.

El-Meclisü'l-Hidmeti'l-Mâliyye el-İslâmiyye. "El-Mebâdî el-İrşâdiyye li-Nizâmi'd-Davâbit eş-Şer'iyye li'l-Müessesâti'lletî Tukaddimu Hidemâti'l-Mâliyye el-İslâmiyye", ts.

Erdoğan, Mehmet. Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Ensar Yayınları, 3. basım., 2010.

Güney, Necmeddin. "İslami Finansta Şer'i Yönetim Uygulamaları ve Konuyla İlgili Tartışmalara Genel Bir Bakış". Türkiye İslam İktisadı Dergisi 2/2 (07 Ağustos 2015), 45-49. https://doi.org/10.15238/tujise.2015.2.2.45-69

Hasan, Amiratul Nadiah vd. "Shariah Governance Practices at Islamic Fund Management Companies". Journal of Islamic Accounting and Business Research 11/2 (02 Ocak 2020), 309-325. https://doi.org/10.1108/JIABR-03-2017-0045

İshak Yalnız - Habergetiren, Ömer Faruk. "Osmanlıda Hisbe Teşkilatı" 5/2 (2021), 280-296.

Kallek, Cengiz. Sosyal Servet İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Kazıcı, Ziya. "Osmanlı Devleti'nde İhtisab (Emr bi'l-Ma'ruf ve neyh ani'l-Münker)" 20/3 (1984).

Rusni, Hassan - Aishath, Muneeza. "Shari'ah Corporate Governance: The Need For a Special Governance Code" 14/1 (2014), 120-129.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi Yayınları. Katılım Finans Strateji Belgesi (2022-2025): Bütüncül Dönüşüm. İstanbul, 2022.

Ünal, Mustafa - Akman, Ahmet. "Regülasyon Kurumu Olarak Hisbe". Kırıkkale Hukuk Mecmuası 5/1 (30 Nisan 2025), 303-327. https://doi.org/10.59909/khm.05.01.011

TDV İslâm Ansiklopedisi. "Hisbe". Erişim 06 Aralık 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/hisbe

Bir Üretim Faktörü Olarak Sermayenin Getiri Bağlamında Konvansiyonel İktisat ve İslam Hukukunun Mukayesesi: Faiz ve Mudarebe Akdi Ekseninde Bir İnceleme

Abdulvahhap Zor

İslam Ekonomisi ve Finansı Enstitüsü Marmara Üniversitesi
vahapzor96@gmail.com

Özet

1. Giriş ve Çalışmanın Arka Planı

Ekonomik sistemlerin temel felsefelerini ve işleyiş mekanizmalarını belirleyen en önemli unsurlardan biri, üretim faktörlerinin tanımlanması ve bu faktörlerin ekonomik süreç sonucunda elde ettikleri getirinin niteliğidir. Klasik ve neoklasik iktisat teorileri üzerine inşa edilen konvansiyonel finans sisteminde sermaye, toprak, emek ve girişim gibi bağımsız bir üretim faktörü olarak kabul edilmekte ve bu faktörün piyasa mekanizmasındaki mutlak getirisi "faiz" olarak tanımlanmaktadır. Bu sistemde paranın zaman değeri (time value of money) esastır ve sermayedar, üretim sürecinin içerdiği risklerden bağımsız olarak, önceden belirlenmiş sabit veya değişken bir oran üzerinden risksiz bir getiri talep eder. Buna karşılık İslam hukuku (fıkıh), servet birikimini ve sermayenin dolaşımını teşvik etmekle birlikte, sermayenin tek başına ve risksiz bir şekilde maktu bir getiri elde etmesini (riba/faiz) kesin bir dille yasaklar. İslam eşya ve borçlar hukukunda para, bizzat bir üretim faktörü değil, bir mübadele aracıdır. Paranın potansiyel bir sermayeye dönüşerek getiri sağlayabilmesi için reel bir ekonomik faaliyete girmesi, emek ile birleşmesi ve ticari riski üstlenmesi gerekmektedir. Bu noktada İslam hukuku, sermaye ile emeğin ideal sentezini "Mudarebe" (emek-sermaye ortaklığı) akdi ile kurar. Mudarebe akdinde sermayenin getirisi, önceden garanti edilmiş bir faiz değil, girişim sonucunda ortaya çıkacak olan "kâr"dır. Bu bağlamda, sermayenin getirisinin faiz veya kâr olması, yalnızca iki farklı finansman tekniği değil, aynı zamanda mülkiyet, risk paylaşımı ve adalet tasavvurları birbirinden tamamen farklı iki zıt paradigmayı temsil etmektedir.

2. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı, konvansiyonel iktisat anlayışı ile İslam fıkhı arasındaki yapısal ve felsefi farklılıkları, spesifik olarak "sermayenin getirisi" kavramı üzerinden karşılaştırmalı bir analize tabi tutmaktır. Çalışma, konvansiyonel sistemdeki faiz mekanizmasının sermaye sahibini riskten yalıtarak tüm finansal ve ticari yükü girişimcinin (emeğin) üzerine yıkan asimetrik yapısını incelemeyi hedeflemektedir. Eş zamanlı olarak, İslam hukukundaki mudarebe akdinin hukuki altyapısı deşifre edilerek; sermayedar (rabbül-mâl) ile işletmeci (mudarib) arasındaki ilişkinin icap, kabul, sermayenin niteliği ve teslimi gibi akdin kuruluş ve geçerlilik şartları bağlamında nasıl adil bir risk-getiri dengesi (el-harâc bi'd-damân / nimet-külfet dengesi) kurduğu ortaya konulacaktır. Nihai amaç, sermaye getirisinin "kâr" olarak belirlenmesinin, salt hukuki bir zorunluluk olmaktan öte, makroekonomik istikrar, servet dağılımında adalet ve reel ekonominin büyümesi açısından taşıdığı potansiyeli bilimsel bir zeminde tartışmaktır.

3. Çalışmanın Diğer Çalışmalardan Farkı ve Literatüre Katkısı

Literatürde İslam iktisadı ve konvansiyonel iktisat karşılaştırması üzerine inşa edilmiş çok sayıda eser bulunmaktadır. Ancak bu çalışmaların büyük bir kısmı, makro düzeyde genel prensiplerin tekrarından

ibaret kalmakta veya doğrudan modern "katılım bankacılığı" uygulamalarının bilançoları üzerinden kurumsal bir kıyaslama yapmaktadır. Ayrıca, mevcut çalışmaların birçoğu üretim faktörlerini genel (emek, sermaye, toprak, girişimci) bir çerçevede ele almaktadır.

Bu çalışmayı mevcut literatürden ayıran en temel fark, odak noktasını daraltarak konuyu münhasıran "sermayenin getirisi" (Faiz vs. Kâr) ontolojisi üzerinden ve doğrudan klasik İslam borçlar hukukunun (muamelat) teknik şartları çerçevesinde ele almasıdır. Çalışma, konuyu sadece iktisadi bir perspektifle değil, fıkhî bağlayıcılık ve geçerlilik (sıhhat) şartları üzerinden hukuki bir zeminle incelemektedir. Örneğin, mudarebe akdinde kârın maktu bir meblağ değil "nispî/oransal" (şüyu halindeki bir cüz) olması zorunluluğu, zararın kusur ve kasıt olmaksızın sadece rabbül-mâla ait olması gibi fıkhî incelikler, konvansiyonel finansın risk transfer (risk-shifting) mekanizmasına karşı bir risk paylaşım (risk-sharing) modeli olarak detaylıca deşifre edilmektedir. Borçlu-alacaklı ilişkisi (karz/ariyet) ile ortaklık ilişkisi (şirket/mudarebe) arasındaki kesin hukuki çizgiler belirginleştirilerek, fıkhın teorik derinliğinin günümüz finansal problemlerine nasıl kavramsal çözümler üretebileceği gösterilmektedir.

4. Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden "karşılaştırmalı ve betimsel analiz" (comparative and descriptive analysis) deseni kullanılmıştır. Konvansiyonel iktisat ve İslam İktisadı perspektifinde iki farklı disiplinin kavramsal haritaları çıkartılarak birbiriyle mukayese edilmiştir.
Veri toplama tekniği olarak kapsamlı bir literatür taraması ve doküman analizi gerçekleştirilmiştir. Konvansiyonel iktisadın üretim faktörlerine dair görüşleri, sermaye ve faiz teorileri için modern makroekonomi ve finans literatürü incelenirken; İslam hukukunun mudarebe akdine ilişkin hükümleri için klasik fıkıh literatürü (mezheplerin temel fıkıh metinleri ve mecelle) ile çağdaş İslam hukuku akademisyenlerinin eserleri temel kaynak olarak alınmıştır. Verilerin analizinde tümdengelim (dedüktif) bir yaklaşım benimsenerek, sistemlerin temel felsefi varsayımlarından yola çıkılmış ve bu varsayımların sözleşmeler hukukundaki (akid teorisindeki) pratik sonuçları değerlendirilmiştir. Fıkhî terimlerin ve hukuki şartların modern iktisadi kavramlarla örtüşen ve ayrışan yönleri kavramsal analiz süzgecinden geçirilmiştir.

5. Karşılaştırmalı Analiz ve Temel Bulgular

Yapılan incelemeler neticesinde iki sistem arasında üretim faktörlerinden kabul edilen sermaye getirisi ekseninde şu temel bulgulara ulaşılmıştır:

- Üretim Faktörleri Konusunda Paradigma Farklılığı: Konvansiyonel iktisatta kabul edilen üretim faktörleri ve bunların getirileri İslam iktisat düşüncesi bağlamında düşünüldüğünde ortaya daha girift bir tablo ortaya çıkmaktadır. Konvansiyonel iktisatta emeğin getirisi ücret, sermayenin getirisi ise faiz olarak belirlenmiştir. Ancak İslam iktisat düşüncesinde emek de sermaye olarak değerlendirilip kâra ulaşabilir. Sermaye de riske atılarak kâr elde edilebilir. Mudarebe akdi bunun en güzel örneğidir. Klasik iktisat anlayışındaki emek ve sermaye faktörünü birleştirerek her ikisine de getiri olarak kâr imkanı sunmaktadır. Dolayısıyla görülmektedir ki klasik iktisat anlayışındaki üretim faktörleri ve getirileri yeniden değerlendirmeye tabi tutulmalıdır.
- Risk ve Getiri Asimetrisi vs. Simetrisi: Konvansiyonel sistemde faiz, sermayeyi garanti altına alarak girişimciyi piyasa belirsizlikleriyle tek başına baş başa bırakır. Mudarebe akdinde ise kâr, önceden bilinemeyen bir sonuçtur ve tarafların ortak başarısına endekslidir. Zarar durumunda sermayedar finansal kaybı, mudarib ise emek ve zaman kaybını üstlenerek adaleti tesis eder.

- Sözleşmenin Hukuki Doğası: Faizli işlem bir kredi/borç sözleşmesidir ve mülkiyetin devriyle birlikte risk borçluya geçer. Mudarebe ise bir "güven ve ortaklık" (fiduciary partnership) sözleşmesidir; rabbül-mâl mülkiyeti muhafaza ederken, mudarib bir vekil (emin kişi) sıfatıyla hareket eder.
- Reel Ekonomi ile Bağ: Faize dayalı sermaye getirisi, üretimden bağımsız olarak geometrik olarak büyüyebilme kapasitesine sahiptir, bu da günümüzdeki finansal balonların temel sebebidir. Faizin gerçek dışı bir büyümeye sebep olup bir süre sonra krize sebebiyet vermesi sermayenin üretim faktörü olarak doğru kullanılmasına engel teşkil etmektedir. İslam iktisadında ise sermayenin getirisi olan "kâr", doğrudan reel sektördeki bir mal veya hizmet üretimine ve bunun piyasadaki satışına (gerçekleşmiş değere) sıkı sıkıya bağlıdır. Bu durum reel ekonomik büyümeye zemin hazırlar.

6. Sonuç

Konvansiyonel iktisat anlayışında sermayenin getirisinin "faiz" olarak meşrulaştırılması, finansal piyasaların reel piyasalardan kopmasına ve servetin belirli ellerde temerküz etmesine yol açan yapısal sorunlar barındırmaktadır. Buna karşılık, İslam iktisadının "mudarebe" akdi ile sunduğu sermaye-emek ortaklığı ve "kâr/zarar paylaşımı" modeli, sermayeyi üretime ve riske doğrudan dahil ederek çok daha istikrarlı, etik ve adil bir ekonomik ekosistem vaat etmekte ve mevcut iktisat anlayışındaki üretim faktörleri ve getirilerine dair tezleri yeniden düşünmeye sevk etmektedir. Mudarebe akdinin fıkhî geçerlilik şartları, sözleşme tarafları arasında herhangi bir haksız zenginleşmeyi önleyecek şekilde titizlikle kurgulanmıştır. Bu bağlamda çalışmanın sonuçları, modern dönemin kriz üreten borca dayalı finansal mimarisine karşılık, İslam hukukunun ortaklığa dayalı sözleşme modellerinin salt dini bir ritüel değil, evrensel ve rasyonel bir iktisadi alternatif olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Üretim Faktörleri, Mudarebe, Kâr, Sermaye, Faiz

Kaynakça

Aström, (t.y.). Paradigm shift for sustainable development.

Ayub, M. (t.y.). Focus on difference between interest and trade profit.

Aynî. (t.y.). El-Binaye şerhu'l-Hidaye.

Bâbertî. (t.y.). El-İnâye şerhü’l-Hidâye.

Beki, A. (t.y.). İslam’da modern ticari meseleler.

Beyhakî. (t.y.). Es-Sünenü’l-kübrâ.

Bilmen, Ö. N. (t.y.). Hukukı İslamiyye ve istilahatı fıkhıyye kamusu.

Boettke, P. J., vd. (t.y.). Where economics and philosophy meet.

Buhârî, M. b. İ. (t.y.). El-Cami’s-sahih.

Ca'fer b. Ali ed-Dımaşkī. (t.y.). Kitâbü’l-işâre ilâ meḥâsini’t-ticâre.

Campbell, W. F. (t.y.). Economics and the Machiavellian tradition.

Coleman, J. (t.y.). Individual interest and collective action.

Cürcâni. (t.y.). Kitabü't-ta'rifat.

Damad, Ş., & Gelibolulu, A. (t.y.). Mecmau'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur.

Desûkî, M. b. A. (t.y.). Hâşiytü'd-desûkî alâ Şerhi'l-kebîr.

Döndüren, H. (t.y.). İslamî ölçülerle ticaret rehberi.

Durmuş, A., vd. (t.y.). İslam iktisadında para bakırdan dijitale.

Ebû Dâvûd,(t.y.). Sünen Ebu Davud (Akziye).

Ebu Ğudde,. Bahs-ü tahvil bi'l-mudarebe.

Ebu Zeyd, M. b. A. (t.y.). El-Mudarebe ve tatbikatuha'l-âmeliye.

El-Gamal, M. A. (t.y.). Overview of Islamic finance.

Eltis, W. (t.y.). Rationalism and anti-rationalism in the history of economics.

En-Neccar, T. A. İ. (t.y.). El-Mudarebe'l-müştereke.

Es-Sadr, M. (t.y.). İslam ekonomi sistemi.

Hasan Emin. (t.y.). El-Mudarebetü'ş-şer'iyye.

Heyet. (t.y.). El-Me'âyîrirü'ş-şer'iyye.

İbn Abdilberr. (t.y.). El-Kâfi fî fıkhi ehli'l-Medine.

İbn Âbidîn. (t.y.). Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr.

İbn Hanbel, A. (t.y.). Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel.

İbn Kayyim el-Cevziyye. (t.y.). Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-ibâd

İbn Kudâme. (t.y.). El-Muğnî.

İbn Mâce. (t.y.). Sünenü İbn Mâce (Ticarât).

İbn Nüceym. (t.y.). El-Bahrü'r-râik şerhü Kenzi'd-dekâik

İbn Rüşd (t.y.). Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid.

İbnü'l-Hümam. (t.y.). Fethu'l-kadir.

İbnü'l-Münzir. (t.y.). El-İknâ' li İbni'l-Münzir.

İmrânî. (t.y.). El-Beyân fî mezhebi'l-İmam eş-Şâfiî.

Jha, Y. (t.y.). Examining the meta-principles of modern economics.

Kallek, C. (t.y.). Mudârebe (TDV İslâm Ansiklopedisi).

Kâsânî. (t.y.). Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâi'.

Khan, M. F. (t.y.). Theorizing Islamic economics.

Korkut, C. (t.y.). İslam iktisadında sermaye.

Kureyşi, A. I. (t.y.). Islam and the theory of interest.

Mabed Ali el-Cârihî. (t.y.). Monetary policy in an Islamic framework.

Mâlik b. Enes. (t.y.). El-Muvattâ'.

Merğinanî. (t.y.). El-Hidaye şerhu-bidayeti'l-müptedi.

Mevsılî. (t.y.). El-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr.

Muhammed Ahmed, H. (t.y.). El-Mudarebe fi'l-masârifi'l-İslamiyye.

Özsoy, İ. (t.y.). Faiz (DİA).

Rammal, H. G. (t.y.). Mudaraba in Islamic finance: Principles and application.

Sahnûn. (t.y.). El-Müdevvene.

Serahsî. (t.y.). El-Mebsût.

Şâfiî. (t.y.). El-Ümm.

Şevkânî. (t.y.). Neylü'l-evtar.

Tabakoğlu, A. (t.y.). İslam ekonomisinde emek ve sermaye kavramları.

Wight, J. B. (t.y.). Economics within a pluralist ethical tradition.

Wishloff, J. (t.y.). The land of realism and the shipwreck of idea-ism.

Yusuf, E. (t.y.). Kitab el-haraç.

Zeyla'î. (t.y.). Tebyînü'l-hakâik şerhü Kenzi'd-dekâik.

Zuhaylî, V. (t.y.). İslam fıkhı ansiklopedisi (ve Mevsuatu'l-fıkhı'l-İslamî).

Küresel Para Sistemindeki Yapısal Krizler ve Dijital Altın Dinar Modeli

Fatma Zehra Çetin

İslam Ekonomisi ve Finansı İbn Haldun Üniversitesi / Mezun
fatmacetinn187@gmail.com

Özet

Dünya, küresel ekonomideki sorunlar nedeniyle halihazırda ciddi yapısal krizler yaşamaktadır. Bu krizler, II. Dünya Savaşı'nın sonunda uluslararası para sisteminin nasıl kurulduğu ve 1971'de altın standardından kopuştan bu yana içerisinde bulunduğumuz sistemden kaynaklanmaktadır. Bu süreçten sonra, para bir ticaret yönteminden finansallaşma aracına dönüşmüş, rezerv para birimi yaratan ve daha fazla para birimi yaratmaya devam eden ülkeleri ayrıcalıklı hale getirirken, gelişmekte olan ülkeler dış borç ve enflasyon döngüsüne girmiştir. Küresel finansal adaletsizlik durumunda, Dijital Altın Dinar önerisi hem teknoloji yoluyla bir yenilik hem de İslam'ın değerleriyle tutarlı, küresel finansal adaletsizliğe ve tutarsızlığa karşı yapısal bir çözüm olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışma, tarihsel-analitik ve karşılaştırmalı analiz yöntemi ve literatür taramasına dayalı olarak yapılmıştır. Bu kapsamda, küresel para sisteminde ortaya çıkan yapısal krizler analiz edilmekte ve blok zincir teknolojisi ile altın standardını bir araya getiren dijital altın dinar modelinin uygulanabilirliği, potansiyel etkileri ve sınırlılıkları değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda çalışma, dijital altın dinarın yalnızca alternatif bir para birimi değil, aynı zamanda küresel likidite adaletsizliğini azaltma potansiyeline sahip hibrit bir parasal model olduğunu ileri sürmektedir.

Paranın evrimi, birçok yenilik ve icat gibi toplumun evrimini izleyen tarihsel bir süreçte gerçekleşmiştir; takas sisteminden madeni paraların değişim aracı olarak kullanılmasına, ardından da kâğıt ve itibari paraların değişim aracı olarak kullanılmasına geçiş yapmıştır. Bu geçişi inceleyerek, uluslararası para sistemi tarihsel olarak altın standardı, Bretton Woods ve serbest kur rejimi gibi farklı aşamalardan geçtiğini görebiliriz. Para, fiziksel bir varlık olmaktan çıkarak giderek dijital ve temsili bir nitelik kazandıkça, dolaşım hızı artmış; değeri ise giderek sosyal ve siyasal güven ilişkilerine dayanmaya başlamıştır. Altın standardının terk edilmesiyle paranın itibari ve soyut bir nitelik kazanması, dijitalleşme süreciyle daha da ilerlemiş; bu durum paranın dolaşım hızını artırırken değer atfı sosyal ve siyasal güven bağları ile güçlendirilmiştir.

Şu anda, uluslararası işlemlerin birçoğu muhasebe amacıyla ABD doları kullanılarak gerçekleştirildiği tahmin ediliyor ve bu miktar, dünya genelindeki merkez bankalarının elinde tuttuğu toplam rezervlerin önemli bir kısmını oluşturuyor. İçsel değeri olmayan işlevsel ve yasal bir para birimine sahip olarak, ABD hükümeti, para biriminin itibari niteliğini ve ABD Federal Rezervinin herhangi bir karşılığı olmadan para basma yeteneğini kullanarak, maliyetlerini diğer ülke ekonomilerine etkili bir şekilde aktarabilmeyi başarmıştır. Birçok gelişmekte olan ülke, uluslararası rezervlerini artırmak için gerçek fiziksel ürünler ve hizmetler üretip satarken, ABD gibi ülkeler, gelişmekte olan ülkelerde üretilen bu ürünleri ve hizmetleri tüketmek için kendi para birimleriyle neredeyse yok denecek kadar düşük üretim maliyetlerini kullanmaktadır. Bundan dolayı, küresel ekonomik kalkınmada yapısal bir eşitsizlik

oluşmakta ve küresel zenginlik sürekli olarak küresel ekonomik sistemin çevresinden merkezine doğru aktarılmaktadır.

1980'lerden bu yana, finansal liberalleşme, serbest ve düzensiz sermaye akışlarında ve finansal krizlerin sıklık ve büyüklüğünde artışa yol açmıştır. Örneğin; 1997 Asya Krizi, 2008 Küresel Finansal Kriz ve bunların devam eden etkileri, mevcut uluslararası para sisteminin küresel likiditeyi etkili bir biçimde koordine edilmesi, sermaye akışlarının düzenlenmesi ve rezerv para bağımlılığının dengelenmesi gibi mekanizmalardan yoksun olduğunu göstermektedir. Bu durum, mevcut sistemin kriz üretme eğilimini yapısal hale getirdiğini göstermektedir. Bu yapısal eksiklikler, alternatif parasal modellerin gerekliliğini beraberinde getirmektedir.

Bilgisayar ve telekomünikasyon alanındaki teknolojik gelişmeler, sermayenin uluslararası transferini tek seferde mümkün kılmaktadır. Ancak bu durum, para transferlerinin herhangi bir ülkenin gerçek ekonomisine bağlı olmamasına ve bunun yerine finansallaşmaya yönlendirilmesine yol açmıştır. Özellikle türev işlemlerinin yaygınlaşması ve giderek karmaşıklaşan finansal araçlar, riski değerlendirmeyi önemli ölçüde zorlaştırmış ve sistemsel hassaslığı artırmıştır. Mevcut finansal sistem, parayı üretim ve ticareti finanse etme aracından, kar elde etme aracına dönüştürmüştür; reel ekonomi ile olan bağını zayıflatmıştır.

İslam iktisadında ise, adalet ve malın korunması ilkeleri aracılığıyla paranın mahiyetini tanımlar. Adil bir alışverişin olması için para, değer ölçüsü olarak istikrarlı olmalı ve iki ek işlevi yerine getirmelidir: güvenilir bir değişim aracı olmalı ve gerçekten değer saklama özelliğine sahip olmalıdır. İslam hukukunda para (semen), bir meta gibi alınıp satılmaz. Bunun yerine, para değer ölçmek için standart bir araç olarak görülür. Ancak günümüzde, para fiyatlandırması ve değişimi gerçek bir spekülasyon haline gelmiştir çünkü paranın kendisi bir kazanç nesnesine dönüşmüştür. Kripto varlıkların, klasik anlamda bir değişim aracı olmaktan ziyade yüksek dalgalanmaya sahip spekülatif unsurlar olarak değerlendirilmesi, bunların ticari mal kategorisi içerisinde ele alınabileceği yönündeki görüşleri güçlendirmiştir. Bu yaklaşım, İslam iktisadında paranın asli işlevlerinin korunması ve spekülatif işlemlerin sınırlandırılması yönündeki ilkelerle ilişkilendirilmektedir. Bu yaklaşımın temel amacı, bir yandan İslam iktisadının temel ilkelerini korurken, diğer yandan yeni finansal teknolojilere yönelik kavramsal bir uyum zemini oluşturmaktır.

Altın dinara dönüş fikri, özellikle 1997 Asya krizi sonrası Malezya Başbakanı Mahathir Mohamad tarafından spekülatörlerin saldırılarına karşı bir kalkan olarak politik-ekonomik anlamda dünya gündemine taşınmıştır. Bu öneri, Müslüman ülkelerin kendi aralarındaki ticarette dolar yerine altına dayalı bir birim kullanmalarını öngörmektedir. Omar Vadillo gibi öncü isimler altın dinarın enflasyonu sıfırlayacağını ve faizsiz bir ekonominin temel taşını oluşturacağını savunmaktadır. Buna göre, altın para sistemi kendiliğinden düzenleyici bir yapıya sahiptir ve merkez bankalarının para arzını keyfi biçimde genişletme kapasitesini engelleyerek fiyat istikrarını sağlar. Altın dinar, sadece bir para birimi değil, aynı zamanda ekonomik bağımsızlığın ve İslam hukukunun ticari hayattaki uygulamasının bir sembolüdür. Ancak, altın dinara dönüş önerisi ciddi eleştirilere de maruz kalmıştır. Murat Çizakça, altın paranın kullanıldığı dönemlerin sanıldığı gibi enflasyonsuz ve sorunsuz olmadığını belgelerle ortaya koymuştur. Tarihsel enflasyon verileri, sıfır faiz paradoksu, likidite kısıtı ve Merkantilizm gibi eleştirilerinden dolayı, klasik altın dinar modelinin modern ekonominin karmaşık ihtiyaçlarına tek başına yanıt veremeyebileceğini kanıtlar. Bu durum, klasik altın standardının tek başına yeterli olmadığını göstermektedir.

Geleneksel altın dinar modelinin taşıma, bölünebilirlik ve güvenlik gibi fiziksel sınırlılıkları, blok zincir teknolojisi sayesinde büyük ölçüde çözülmektedir. Bu çerçevede tokenizasyon süreci, fiziksel altının belirli rezervler karşılığında dijital temsillere dönüştürülmesini sağlayarak, varlıkların bölünebilirliğini artırmakta ve transfer süreçlerini daha hızlı gerçekleştirebilmektedir. Ayrıca blok zincirin sağladığı şeffaflık ve izlenebilirlik, sistemin siber güvenliğini artırarak klasik altın standardına göre daha esnek bir kullanım imkânı sunmaktadır.

Merkez Bankası Dijital Paraları; gelirlerinin artması, kayıt dışı ekonominin azalması, işlem maliyetlerinin düşmesi ve para politikasının etkinliğinin artması gibi avantajlar sunmaktadır. Fiziksel para basım maliyetinin ortadan kalkması, elde edeceği net geliri artırırken, paranın izlenebilirliği vergi kayıplarını minimize eder. Ancak MBDP'ler hala "itibari para" merkezi otoritelerin tam denetimi altındadır.

Dijital Altın Dinar modeli, merkez bankası dijital paralarının (MBDP) sunduğu teknolojik verimlilik ile altın standardının disiplinini bir araya getirmeyi amaç edinmektedir. Blok zincir teknolojisinin sağladığı dağınık yapı, para arzı üzerindeki keyfi müdahaleleri sınırlayıcı bir çerçeve sunmakta ve bu sayede sistemin şeffaflığını ve güvenilirliğini artırmaktadır. Bu özellikler, paranın siyasal ve kurumsal müdahalelere karşı daha dirençli hale gelmesine katkı sağlamaktadır.

Bununla birlikte, önerilen modelin uygulanabilirliği çeşitli yapısal ve teknik koşullara bağlıdır. Sistemin başarılı bir şekilde işleyebilmesi için katılımcı ülkelerin teknik altyapılarının uyumlu hale getirilmesi ve dijital okuryazarlığın artırılması gerekmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde iletişim altyapısının yetersizliği, dijital para sistemlerine geçiş sürecinde bir “dijital uçurum” riski doğurabilir. Ayrıca altına dayalı bir parasal sistem, ticaret açığı veren ülkelerin altın rezervlerini kaybetmesine ve buna bağlı olarak ekonomik daralma riskleriyle karşı karşıya kalmasına yol açabilir. Bu durum, modelin küresel ölçekte uygulanabilirliğinin dikkatle değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Sonuç olarak, mevcut uluslararası para sistemi, yapısal dengesizlikleri ve kriz riskleriyle sürdürülebilirliğini korumakta zorlanmaktadır. Doların baskınlığı, küresel adaleti zedeleyen asimetrik bir güç ilişkisi yaratırken; spekülatif sermaye akımları reel ekonomiye tehdit oluşturmaktadır. İslam iktisadının gerçek varlığa dayalı, faizsiz ve şeffaf finans ilkeleri, blok zincir teknolojisinin sağladığı hız ve güvenle birleştiğinde, Dijital Altın Dinar sürdürülebilir bir alternatif model sunmaktadır. Uygulama sürecindeki teknik zorluklar büyük olsa da paranın yeniden bir değer ölçüsü ve adalet aracı olarak tanımlanması, ekonomik istikrar için temel bir ögedir.

Anahtar Kelimeler: Küresel Para Sistemi, Finansal Krizler, İslam İktisadı, Blok Zincir Teknolojisi, Dijital Altın Dinar

Kaynakça

Acar, M. (2024). The impact of central bank digital currencies on the traditional banking system. Bankacılık ve Finansal Araştırmalar Dergisi, 11(1), 54–62. https://doi.org/10.55026/jobaf.1401044

Cizakca, M. (2011). The Islamic gold dinar – Myths and reality. ISRA International Journal of Islamic Finance, 3(1), 49–63. https://doi.org/10.55188/ijif.v3i1.121

Çağlar, Ü., & Dışkaya, S. (2018). Küreselleşme, uluslararası para sistemi ve kriz. İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi, 5(2), 1–24.

Çetin, A. (2020). İslami esaslara uygun kripto para önerisi: İslami coin (IS coin). Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 12(22), 63–89. https://doi.org/10.14784/marufacd.688429

Cohen, B. J. (2008). The international monetary system: Diffusion and ambiguity. International Affairs, 84(3), 455–470. https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2008.00717.x

Demir, O., & Odabaşı, H. (2022). Merkez bankası dijital para sisteminin avantaj ve dezavantajları neler olabilir? Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 61, 199–222. https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.981733

Eichengreen, B., & Razo-Garcia, R. (2006). The international monetary system in the last and next 20 years. Economic Policy, 21(47), 394–442. https://doi.org/10.1111/j.1468-0327.2006.00164.x

Hutagalung, M. W. R., & Mairiza, D. (2024). From tradition to innovation: Tokenizing dinar and dirham for the Islamic digital economy. Journal of Islamic Financial Technology, 3(2), 15–28.

Köse, T. (2008). The dominance of the dollar and its sustainability in the international monetary system (Yüksek lisans tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Madmarov, N. (2013). Reform of the international monetary system: World central banking or free banking (Yüksek lisans tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi.

Mafrur, R., & Hasim, K. (2025). From gold dinar to digital ledger: Is Islam ready for cryptocurrency? (SSRN Scholarly Paper No. 5385786). Social Science Research Network. https://doi.org/10.2139/ssrn.5385786

Muhayiddin, M. N. (2011). User acceptance of a gold dinar based electronic payment system (Yayınlanmamış tez).

Soğukoğlu Korkmaz, S. (2024). Dijital paranın ulusal ve uluslararası para sistemine etkisi (Doktora tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.

Tuncel, C. O. (2010). Finansal liberalizasyon ve küresel krizin yapısal nedenleri: Gelişmekte olan ülkeler için dersler (MPRA Paper No. 42422). Munich Personal RePEc Archive.

Vadillo, U. I. (2003). The return of the gold dinar. Madinah Press.

Yaacob, S. E. (2012). Study of implementation gold dinar as currency. World Applied Sciences Journal, 20(7), 1014–1023.

Yusuf, A. B. B. M., Dali, N. R. S. B. M., & Husin, N. M. (2002). Implementation of the gold dinar: Is it the end of speculative measures? Journal of Economic Cooperation, 23(3), 71–84.

14. Oturum
İlahiyat

Oturum Başkanı: Rahile Kızılkaya Yılmaz

Seminer Salonu 2
8 Mayıs Cuma
14:30-16:00

Şaziye Bozkurt

Hadis Rivayetinde Sahîhu'l-Kitâb Kavramı

Kenan Özdemir

Tereddütlü Bir Rivâyetin İz Düşümü: Hz. Peygamber'in Anne ve Babası Vefat Ettikten Sonra Yeniden Dirilip İman Etti Mi?

Sena Küçükkendirci

Rivayetler ve Yorumlar Işığında Ehl-i Sünnet'te İtaat Hadislerinin Siyasî İşlevi

Şeyma Ülger Nalbant

Tedavide Helal Eksenli Yaklaşım: Haram Bileşenli İlaçlar Bağlamında Zarûret ve Helal Alternatif Dengesi

HADİS RİVAYETİNDE: SAHÎHU'L-KİTÂB KAVRAMI

Şaziye Bozkurt

İlahiyat Fakültesi Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
ts78782001@gmail.com

Özet

Hadis rivayetinde râvînin hocasından işittiği bir rivayeti herhangi bir değişikliğe veya tahrife uğratmadan nakletmesi temel bir ölçüttür. Bunun yanında, râvînin elinde bulunan yazılı bir nüshanın da hatadan uzak ve dış müdahalelere karşı korunmuş olması beklenmektedir. Cerh ve ta'dil literatüründe "Sahîhu'l-Kitâp" nitelendirilmesi râvînin rivayet ehliyetinin yanı sıra elinde bulundurduğu yazılı nüshanın güvenilirliğini ifade eden teknik bir terimdir. Bu çalışma, Sahîhu'l-Kitap olarak nitelendirilen râvilerin bu vasıfla anılma sebeplerini, kavramın tarihsel gelişimini ve zamanla kazandığı anlamları tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Kavramın kullanım alanlarına belirlemek amacıyla yapılan literatür taramasında Araştırma sürecinde; el-Mektebetü'ş-Şâmile ve Câmiu'l-Hâdimu'l-Harameyn gibi dijital platformların sağladığı imkânlar vasıtasıyla, Hicri II. Asırdan Asırdan IV. Asıra kadar uzanan süreçte İbn Ebî Hatim, Mizzî, Zehebî ve Hatip el-Bağdadi gibi birçok cerh ve ta'dil kaynağı incelenmiştir. Bu tarama sonucunda sahihu'l-kitap vasfıyla nitelendirilen toplam 43 râvî tespit edilmiştir. Bunların 10'u hicri II. Asırda, 20'si III. Asırda ve 13'ü IV. Asır ve sonrasında yaşamıştır.

Râvilerin tabakalara göre dağılımı incelendiğinde, bu vasfın sahabe tabakasında kullanımına rastlanmadığı görülmektedir. Tabiin tabakasında ise bu ifadenin kullanımı oldukça sınırlı bir kullanım söz konusudur. Nitekim Tâbiîn'in büyüklerinden olan Abdurrahman b. Ziyâd el-İfrîkî (öl. 156) bu tabakada tespit edilen tek örnektir. Bu durum, rivayetlerin henüz sistematik bir biçimde yazıya geçirilmemiş olmasıyla ilişkilendirilebilir. Ancak Tabiûn döneminin sonlarına doğru rivayetlerin tedvin edilmeye başlanmasıyla birlikte yazılı nüshalara verilen önem artmıştır

Tebeu'ut- Tâbiîn tabakasına gelindiğinde ise yazılı rivayetin yaygınlaşmasıyla birlikte sahîhu'l-kitâb vasfıyla nitelenen râvî sayısında belirgin bir artış görülmektedir. Bu tabakada 10 **râvî** tespit edilmiş olup bu sayı toplam örneklemin yaklaşık **%23'ünü** oluşturmaktadır. Abdullah b. Avn (öl. 151), Nafi b. Ömer (öl.169) vb. bu raviler de bulunduğu, genellikle hafızalarının sağlam olmasının yanı sıra, yazılı nüshalarının da sağlamlığı sahihu'l kitap vasfıyla pekiştirilmiştir. Bu tabakada yer alan Abdullah b. İbn Lehîa (öl. 174) kitaplarının yanmasıyla bu sıfatı kaybetmiş ve rivayetleri münekkitler tarafından tartışmalı bir hal almıştır.

Hadislerin sistematik olarak kitaplara aktarıldığı Etbâu'l-Etbâ' tabakasından sonraki döneme gelindin de ise bu sayı 20 râvîyle örneklemin %47'sini oluşturmaktadır. Tabiîn döneminde râvînin hıfzı ön plandayken sonraki dönemlerdeyse râvînin hafızasının sağlam olmasının yanında tamamlayıcı bir kriter olarak yazılı nüshasının da sağlam olması beklenmektedir. Hicri 4. Asır sonraki asırlarda 12 râvîyle örneklemin toplam %30'unu oluşturmaktadır. İbn Şâzân (öl. 426) ve Cahcah (öl. 358) vb. râvîlerin de içinde yer aldığı bu dönemde Sahîhu'l-Kitâp vasfı hafızadaki kusurları telafi etmekten ziyade,

rivayetlerin fiziksel olarak yazılı nüshasın hatasızlığını ifade etmek için kullanılan bir vasıf haline gelmiştir.

Bu veriler, kavramın tarihsel gelişimine dair önemli bir dönüşümü ortaya koymaktadır. Erken dönemde sahîhu'l-kitâb vasfı, güçlü hafızaya sahip râvîler için tamamlayıcı bir özellik olarak görülürken; yazılı rivayetlerin yaygınlaşmasıyla birlikte hafızadaki kusurları telafi eden bir unsur hâline gelmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise terim, esas itibarıyla yazılı nüshanın fiziksel güvenilirliğini ifade eden teknik bir nitelik kazanmıştır. Bu nedenle münekkitlerin sahîhu'l-kitâb vasfını hangi gerekçelerle kullandıklarını anlamak için farklı râvî profillerinin örnekler üzerinden incelenmesi önem taşımaktadır.

Nitekim **Hâtim b. İsmâil el-Hârisî (ö. 187)** hakkında Ebû Hâtim er-Râzî (öl. 277), onun hafızasından rivayetinde zaman zaman vehim bulunduğunu belirterek **"كتابه أصح من حفظه"** (Onun kitabı hafızasından daha sağlamdır) ifadesini kullanmıştır. Bu değerlendirme, râvînin hafızasındaki kusurun yazılı rivayet aracılığıyla telafi edildiğini göstermektedir. Benzer şekilde Ebû Hâtim er-Râzî, **Abdullah b. Nâfi' es-Sâiğ (öl. 206)** için **"في حفظه لين وهو في كتابه أصح"**(Hafızası zayıftır, kitaptan rivayeti daha sağlamdır.) diyerek hafızasında zayıflık bulunduğunu ancak kitabının daha güvenilir olduğunu belirtmiştir. **Saîd b. Seleme b. Hişâm el-Mahzûmî** hakkında ise Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264) "**صدوق يخطئ من حفظه وصحيح الكتاب"** (Sadûktur, hafızasından rivayet ettiğinde hata eder, sahîhu'l-kitâbdır.) değerlendirmesini yapmıştır.

Buna karşılık bazı râvîler de hem hıfzın hem de yazılı nüshanın sağlam olduğu görülmektedir. Örneğin Nâfi' b. Ömer el-Cumahî (öl. 169) hakkında Ahmed b. Hanbel (öl. 241) "ثبت ثبت صحيح الكتاب" (Sebtun sebtun sahîhu'l-kitâb) ifadesini kullanarak onun hem hafızasının hem de kitabının güvenilir olduğunu belirtmiştir. Benzer şekilde Yahyâ b. Maîn (öl. 233), Affân b. Müslim el-Bâhilî (öl. 220) hakkında "عفان أثبت من عبد الرحمن بن مهدي" (Abdurrahman b. Mehdî'de,zabt bakımından, daha sağlamdır.) diyerek onu güçlü biçimde tevsik etmiştir. Ebû Mes'ûd er-Râzî'nin rivayetine göre Affân, kendisine hadis sorulduğunda kitabını açmış ve her satırın üzerinde "صح، صح" (Sah, sah) ibaresi bulunmuştur. Ya'kûb b. Şeybe (öl. 262) de onu "ثقة ثبت متقن صحيح الكتاب قليل الخطأ والسقط" (Sikatun, sebtun, mütkınun, sahîhu'l-kitâbtır yanlışı ve hazfi çok azdır.) sözleriyle tanımlamıştır.

Bazı örneklerde ise sahîhu'l-kitâb vasfı, râvînin ihtilât yaşaması gibi durumlarda yazılı nüshanın güvenilirliğini vurgulamak amacıyla kullanılmıştır. Cerîr b. Hâzim el-Ezdî (ö. 170) hakkında münekkitler "كتابه صحيح" (Kitâbetü's-Sahîh) ifadesini kullanarak, ihtilâtına rağmen yazılı rivayetlerinin güvenilirliğine dikkat çekmişlerdir. Benzer şekilde Yahyâ b. Maîn, Ebû Gassân Mâlik b. İsmâil el-Nehdî (öl. 219) için "صحيح الكتاب جداً" diyerek doğrudan kitabının güvenilirliğini vurgulamıştır. Dârekutnî (öl. 385) ise Ebû'n-Nu'mân Muhammed b. el-Fazl es-Sedûsî hakkında "ما ظهر له بعد اختلاطه حديث منكر وهو ثقة" (İhtilât ettikten sonra bile ondan tek bir münker hadis zuhur etmemiştir; o sikadır.)değerlendirmesini yapmıştır.

Bu kategoride yer alan bazı râvîlerde sahîhu'l-kitâb vasfı, yazılı nüshanın fiziksel açıdan hatasız ve okunmaya elverişli biçimde düzenlenmiş olmasını ifade eder. Örneğin **Ebû Avâne Vaddâh b. Abdullah (öl. 176)** hakkında Affân b. Müslim, onun kitabını **"كان صحيح الكتاب كثير الإعجام والنقط"** (Sahîhu'l-Kitâbtır, nakt i'câm'ı çokça vardır.) sözleriyle tanımlamıştır. Bu ifade, metnin yalnızca yazıya geçirilmiş olmasını değil aynı zamanda yanlış okunmayı engelleyecek şekilde işaretlenmiş olduğunu da göstermektedir. Benzer şekilde Ahmed b. Hanbel, **Muhammed b. Ca'fer el-Gunder (öl. 193)** hakkında "**وكان غندر صحيح الكتاب**" (Gunder, Sahihu'l-Kitâptır.) ifadesini kullanmıştır. Gunder'in hocası Şu'be'den duyduğu hadisleri derhal yazıya geçirip kendisine arz ederek kontrol ettirmesi, kitabının güvenilirliğini artıran önemli bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan **Ubeydullah b. Ahmed Cahcah (öl. 358)**

hakkında kullanılan **"كان ثقة صحيح الكتاب كتب بخطه حتى قال الناس إن يده من حديد"** (Sika ve sahîh'ul-kitâb biriydi; kendi el yazısıyla o kadar çok yazdı ki, sonunda insanlar Onun eli demirdendir dediler) ifadesi, onun yazı yazmadaki titizliğini ve bu yönünün münekkitler tarafından tevsik edildiğini göstermektedir.

Sonuç olarak cerh ve ta'dîl literatüründe **sahîhu'l-kitâb** nitelemesi, râvînin rivayet güvenilirliğini değerlendirmede önemli bir ölçüt olarak değerlendirilmektedir. Bu nitelendirme, yalnızca râvînin hafızasını destekleyen bir unsur olmanın ötesinde, yazılı rivayetlerin güvenilirliğini de ortaya koyan bağımsız bir kriter hâline gelmiştir. Rivayetlerin yazıya geçirilmesi sürecinde gösterilen titizlik, ihtilât gibi durumlarda yazılı nüshanın güvenilirliği ve râvînin kitabına bağlılığı gibi unsurlar bu kavramın kullanım alanını şekillendirmiştir. Bu çalışma, sahîhu'l-kitâb teriminin gelişim sürecini somut örnekler üzerinden inceleyerek literatürdeki yerini daha açık biçimde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anahtar Kelimeler: Hadîs Usulü, Zapt, Kitap Zaptı, Sahîhu'l-Kitâb, Cerh ve Ta'dîl

Kaynakça

Âcurrî, M. b. A. (2004). et-Tazyîl alâ tehzîbi't-tehzîb li'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî (1. baskı). Mektebetü Advâi's-Selef.

Askalânî, İ. H. (1983). Ta'rîfü ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîn bi't-tedlîs (Â. b. A. el-Karyûtî, Dü.). Mektebetü'l-Menâr.

Askalânî, İ. H. (1986). Takrîbü't-tehzîb (M. Avvâme, Dü.). Dâru'r-Reşîd.

Askalânî, İ. H. (1998). Ref'u'l-ısr 'an kudâti Mısr (A. M. Ömer, Dü.). Mektebetü'l-Hâncî.

Askalânî, İ. H. (2014). Tehzîbü't-tehzîb (İ. Zeybak & Â. Mürşid, Dü.). Müessesetü'r-Risâle.

Aynî, B. M. A. (2006). Megānî'l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli Ma'âni'l-âsâr (M. H. Muhammed, Dü.). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Bağdâdî, H. (2002). Târîhu Baqdâd ev medînetü's-selâm (B. A. Ma'rûf, Dü.). Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

Fâlûcî, E. M. Z. (2005). Mu'cemü şüyûhi't-Taberî el-lezîne ravâ anhüm fî kütübihî el-müsnedeti'l-matbûa. ed-Dârü'l-Eseriyye.

Hazrecî, S. A. A. (1995). Hulâsatü tezhîbi tehzîbi'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl (A. Ebû Gudde, Dü.). Mektebetü'l-Matbûâti'l-İlmiyye.

İbn Ebî Hâtim, A. M. (1952). el-Cerh ve't-ta'dîl. Meclisü Dâireti'l-Maârifi'l-Osmâniyye.

İbn Ferhûn, B. İ. A. (1996). ed-Dîbâcü'l-müzehheb fî ma'rifeti a'yâni ulemâ'i'l-mezheb (M. A. E. Ebü'n-Nûr, Dü.). Dârü't-Turâs.

İbnü'l-Cevzî, A. A. (1992). el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem (M. A. Atâ & M. A. Atâ, Dü.). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Mizzî, Y. A. (1980). Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl (B. A. Ma'rûf, Dü.). Müessesetü'r-Risâle.

Moğultay, A. K. (2011). İkmâlü tehzîbi'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl (M. Osman, Dü.). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Nûrî, S. E. M. (1997). Mevsû'atu akvâli'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel fî ricâli'l-ḥadîṯ ve 'ilelihî. Âlemü'l-Kütüb.

Zehebî, Ş. M. A. (1985). Siyer a'lâmi'n-nübelâ (Ş. Arnavût, Dü.). Müessesetü'r-Risâle.

Tereddütlü Bir Rivâyetin İz Düşümü: Hz. Peygamber'in Anne ve Babası Vefat Ettikten Sonra Yeniden Dirilip İman Etti Mi?

Kenan Özdemir

İlahiyat Fakültesi Kocaeli Üniversitesi
Kenanozdemir1444@gmail.com

Özet

İslâm düşünce geleneğinin en hassas konularından biri hiç şüphesiz ebeveyn-i Resûl meselesidir. Bu mesele, Hz. Peygamber'in anne ve babasının dünya ve âhirette iman bakımından durumunun ne olacağı sorusuna yanıt aramaktadır. Konunun tarihsel süreçte ilk nüveleri, Hz. Peygamber Dönemi'nde yer alan bazı rivâyetlere dayanmaktadır. Sonraki asırlarda da kelâm, hadis ve tasavvuf tartışmalarının -zaman zaman- merkezinde yer alan ebeveyn-i Resûl meselesi, inananların zihninde ve kalbinde derin izler bırakmıştır. Bu bağlamda söz konusu meselenin şekillenmesi hususunda bazı rivâyetlerin belirleyici olduğu görülmektedir. Bu rivâyetlerin başında da ihyâ rivâyeti gelmektedir. Konunun seyrini önemli ölçüde etkileyen bu rivâyet genel hatlarıyla söyledir: Hz. Peygamber, Veda Haccı'ndan dönerken Medine yolu üzerinde bulunan ve Ebvâ yakınlarında yer alan Hacûn Tepesi olarak bilinen yere uğramış ve bölgede bir müddet konaklamıştır. Bu esnada Hz. Peygamber'in üzerinde derin bir tefekkür hâlinin hâkim olduğu, çevresindekiler tarafından fark edilen bir sükûnet ve içe yöneliş yaşadığı gözlemlenmiştir. Bir süre sonra bu hâlin yerini belirgin bir ferahlık ve sevinç hâli almıştır. Hz. Peygamber'in yaşadığı bu değişim ashabın dikkatini çekmiş ve bu durumun sebebi Hz. Peygamber'e sorulmuştur. Bu soruya Hz. Peygamber; annesinin kabrini ziyaret ettiğini, orada Allah'a annesinin bağışlanması için dua ettiğini, Allah'ın bu duayı kabul ederek annesini bağışlamak amacıyla yeniden dirilttiğini ve iman ettikten sonra annesini tekrar eski haline döndürüldüğünü belirtmiştir. Konunun Hz. Peygamber'in babasına yönelik farklı bir anlatımının da olduğu bilinmektedir Ancak kaynaklarda üzerinde ısrarla durulan rivâyet, Hz. Peygamber'in annesine yönelik ileri sürülen rivâyettir. Bu rivâyetin gerçekleşip gerçekleşmediği hususunda tartışmalar yaşanmıştır. Özellikle ebeveyn-i Resûl'ün dünyada ehli iman ahirette de ehl-i necât olduğunu savunan âlimler, bu rivâyetin gerçek olduğunu ısrarlı bir şekilde dile getirmiş ve kendi argümanları arasında üst seviyeye yerleştirmiştir. Bu düşünceyi savunan âlimlerin konuya dair vurgu yaptıkları iki kavram bulunmaktadır. Bu kavramlar, Allah'ın kudreti ve Hz. Peygamber'in Allah katındaki değeridir. Onlara göre Allah, mutlak surette kudret sahibi olması nedeniyle Hz. Peygamber'in vefat eden ebeveynini yıllar sonra yeniden diriltmeye muktedirdir. Hatta bu durum, onlara göre Allah için çok basit ve sıradan bir durumdur. Ayrıca Hz. Peygamber, Allah tarafından özel muhabbete nâil olan bir peygamber olması sebebiyle Allah'a yaptığı bir duanın kabul

olunmaması beklenemez. İhyâ hadisinin güvenilirliğini savunan ulemâ, konunun bu iki yönü üzerinde fikirlerini savunmaktadır. İslâm düşünce geleneğinde de ebeveyn-i Resûl meselesi üzerine fikir serdeden ve ebeveynin ehl-i necât olduğunu savunan ulemânın kahir ekseriyetinin ihyâ rivâyeti hususunda bu görüşte olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte bu rivâyetin gerçek olmadığını belirten âlimlerin sayısı da azımsanamayacak kadar çoktur. Onlar; bu rivâyetin gerçek olması için bazı şartlar taşıması gerektiğini belirtmiştir. Bu şartların başında bu rivâyetin birden çok râvi tarafından rivâyet edilmesi gerektiği, Hz. Peygamber'in mucizeleri arasında yer alması gerektiği bu sebeple de konunun herkes tarafından dillendirilerek yaygınlık kazanması gerektiği ve bu olayın Kur'an'ın evrensel mesajlarına aykırı olmaması gerektiği gibi ilkeler gelmektedir. Bu rivâyet, yalnızca tarihî bir haber olmanın ötesinde ilahî rahmetin kapsamı, peygamberlik makamının hususiyeti ve ebeveyn-i Resûl'ün kurtuluşu gibi temel meselelerle doğrudan ilgilidir. İhyâ hadisi çerçevesinde teşekkül eden yaklaşımlar, İslâm düşüncesinde farklı ekollerin meseleye bakışını da yansıtmaktadır. Böylece İhyâ rivâyeti, yalnızca rivâyet eksenli bir tartışma değil; aynı zamanda rahmet, adalet ve ilahî hikmet kavramları açısından da yürütülen çok katmanlı bir düşünce alanı hâline gelmiştir. Bu çalışmada ebeveyn-i Resûl meselesi İhyâ hadisi muvacehesinde ele alınacak, söz konusu rivâyetin kısaca hadis usulü açısından analizi yapılacaktır. Ayrıca konunun tarihsel süreçteki seyri incelenecek ve düşünce geleneği içerisindeki etkisi araştırılacaktır. Bu çerçevede konuya dair bütüncül bir değerlendirme yapma hedefi doğrultusunda hareket edilecek olup konuya dair fikir beyan eden âlimlerin tüm görüşleri ele alınacaktır. Bunun yanı sıra ihyâ hadisini kabulü veya reddi noktasında ortaya çıkan kelâmi arka plan, çalışmanın yekününün oluşturacaktır. Zira ebeveyn-i Resûl meselesi, yalnızca bir rivâyetin sıhhat derecesine indirgenemeyecek kadar geniş bir teolojik zemine sahip olduğu açıktır. Özellikle ebeveyn-i Resûl meselesinin ihyâ hadisi özelinde kelâmî boyutta değerlendirilmesi açısından fetret kavramı üzerinde uzunca durulacaktır. Ayrıca bu çalışma içeriğinde tasavvufî gelenekte ihyâ hadisine yüklenen anlamlar ve bu rivayetin manevî yorumları da ele alınacaktır. Tasavvuf erbabının, Hz. Peygamber'e duyulan derin muhabbet çerçevesinde meseleyi daha çok hakikat-i Muhammedi ve nur-u Muhammedi perspektifinden değerlendirdiği görülmektedir. Bu yaklaşım ihyâ hadisinin tarihsel ve literal boyutunun ötesine geçerek sembolik ve işârî yorumlara da kapı aralamaktadır. Böylece mesele, sadece aklî ve naklî deliller üzerinden değil; aynı zamanda manevî tecrübe ve muhabbet dili üzerinden de ele alınmış olmaktadır. Bu araştırmada izlenecek yöntem, farklı disiplinlerin verilerini birlikte değerlendiren bütüncül bir yaklaşım olacaktır. Hadis, kelâm ve tasavvuf literatüründen elde edilen veriler ele alınacak; rivayetlerin tarihsel bağlamı, metin yapısı ve yorumlanma biçimleri dikkate alınarak analiz edilecektir. Böylece ihyâ hadisi etrafında şekillenen düşünce dünyası, tek boyutlu bir okumanın ötesine geçirilerek çok yönlü bir perspektifle incelenecektir. Bu çerçevede ihyâ hadisine yönelik yaklaşımlar, İslâm düşüncesinde rivayet ile yorum arasındaki dinamik ilişkiyi ortaya koyması bakımından dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir. Nitekim bazı âlimler rivayeti zahirî anlamı doğrultusunda kabul ederek meseleyi çözüme kavuşturmayı tercih ederken, bazıları metnin literal anlamını aşan yorumlara yönelmiş, bir kısmı ise rivayetin sıhhatine yönelik eleştiriler üzerinden meseleyi farklı bir zemine taşımıştır. Bu durum, aynı rivayetin farklı disiplinler ve düşünce gelenekleri içerisinde nasıl farklı anlam katmanları kazanabildiğini göstermektedir. Bu çalışmayı özgün kılan hususlardan biri de ebeveyn-i Resûl meselesi kapsamından ve ihyâ hadisi özelinde ince kelâmi meselelere ışık tutuyor olmasıdır. Bu kelâmî tartışmaların başında. Peygamberlere mahsus ilâhî ikramların sınırları, mucize ile sünnetullah arasındaki ilişki ve ilâhî kudretin tecelli biçimleri gibi meseleler gelmektedir. Bu yönüyle ihyâ hadisi, sadece ebeveyn-i Resûl meselesine dair bir çözüm önerisi sunmakla kalmamakta; aynı zamanda daha geniş bir teolojik tartışma alanının kapısını aralamaktadır. Bu çalışma aracılığıyla ihyâ hadisi özelinde metin tenkidi, tarihsel bağlam analizi ve disiplinler arası okuma yöntemlerinin bir arada kullanılmış olması, çalışmanın özgünlüğünü artırmaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, ihyâ hadisi merkezinde şekillenen ebeveyn-i Resûl meselesini, tarihsel bir tartışma konusu olmanın ötesinde, farklı disiplinlerin katkısıyla derinleşen bir düşünce alanı olarak ele almaktadır. Bu bağlamda ortaya konulacak değerlendirmelerin,

hem klasik literatürde yer alan görüşlerin daha sistematik bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlaması hem de günümüz ilmî tartışmalarına yeni bir perspektif sunması beklenmektedir. Bu yönüyle çalışma, rivayet, yorum ve inanç arasındaki ilişkinin daha iyi kavranmasına imkân tanıyan bütüncül bir okuma denemesi olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Ebeveyn-, Resûl, İhyâ rivâyeti, Kelâm, Hz. Peygamber, Fetret

Kaynakça

Akçay, Mustafa. "Hz. Peygamber'in Anne ve Babasının (Ebeveyn-i Resûl) Dini Konumuna Dair 'ye Atfedilen Görüş Etrafında Tartışmalar." İlahiyat Fakültesi Dergisi 19, no. 1 (2009): 1–27. https://dergipark.org.tr/tr/pub/sakaifd/issue/20602/219535

Akçay, Mustafa. "Kemalpaşazâde ve Fi Hakkı Ebeveyni'n-Nebi Adlı Risâlesinin Tahlil ve Değerlendirmesi." Ekev Akademi Dergisi 9, no. 22 (2005): 127–142. https://isamveri.org/pdfdrg/D01777/2005_22/2005_22_AKCAYM.pdf

Akçay, Mustafa. Hz. Peygamber'in Anne ve Babasının Dini Konumu. Ankara: Araştırma Yayınları, 2012.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. el-Müsned. Neşreden Şuayb el-Arnavut ve Adil Mürşid. 50 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Ceyhan, Semih. "Eski Bir Polemiğin Yeni Yorumları: Osmanlı Sûfilerinin Ebeveyn-i Resûl Literatürüne Kazandırdığı Perspektif." İçinde Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları, editörler Fuat Aydın, Metin Aydın ve Muhammed Yetim, 659–660. İstanbul: Mahya Yayınları, 2019.

Ceyhan, Semih, ve Orhan Musakhanov. Rûhu Pak Ceddi Pak. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.

Çelebi, İlyas. "Tezkiretü'l-Kurtubî." İçinde İslam Ansiklopedisi. Erişim 2 Ocak 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/tezkiretul-kurtubi

Çelebî, Kâtib. Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.

Gömbeyaz, Kadir. "Ebeveyn-i Resûl Meselesine Özgün Yaklaşımlar: İbrahim el-Halebî'ye Nispet Edilen Bir Risâlenin Neşri ve Analizi." Bilimname (2019): 57–81.

Gömbeyaz, Kadir. "İbnü'l Cezerî'ye Nispet Edilen Ebeveyn-i Resûl Risâlesi Üzerine Birtakım Mülahazalar." İçinde Uluslararası İbnü'l Cezerî Sempozyumu, 908–919. Ankara: Yayınları, 2021.

Gömbeyaz, Kadir. "İlk Fıkıh-ı Ekber Şerhi 9./15. Yüzyılda mı Yazıldı?" Diyanet İlmi Dergi 56, no. 4 (2020): 1221–1248. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1396740

Gömbeyaz, Kadir. "Vâni Mehmet Efendi'nin Hz. İbrahim'in Babası ve Ebeveyn-i Resûl Hakkındaki Görüşleri." İçinde Ulusal Vânî Mehmet Efendi Sempozyumu, editörler Mehmet Yalar ve Celil Kiraz. Bursa: Emin Yayınları, 2011. https://isamveri.org/pdfdrg/D194643/2011/2011_GOMBEYAZ.pdf

Rivayetler ve Yorumlar Işığında Ehl-i Sünnet'te İtaat Hadislerinin Siyasî İşlevi

Sena Küçükkendirci

İlahiyat Fakültesi Necmettin Erbakan Üniversitesi
senakucukkendirci@gmail.com

Özet

İslam düşünce tarihinde siyasî otoritenin nasıl kurulacağı, yönetici ile yönetilen arasındaki ilişkinin nasıl temellendirileceği meselesi, özellikle erken dönemden itibaren yoğun tartışmalara konu olmuştur. Bu mesele, İslam siyaset düşüncesi geleneklerinin ortaya çıkışını açıklayan ve fikrî çerçevesini belirleyen temel ayrım noktasıdır. Zira her siyasî düşünce geleneği, büyük oranda iktidarın kaynağı, meşruiyeti ve sürekliliğine dair benimsediği farklı yaklaşımlar ve verdiği cevaplar üzerinden şekillenmiştir. (Gökdağ, 2024, ss. 176-177)

Erken dönemde ortaya çıkan siyasî gerilimlerin en önemli etkilerinden biri, itaat kavramının yeniden tanımlanması olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.) hayattayken itaat, doğrudan peygamberî otoriteye dayanıyorken, onun vefatından sonra bu itaatin kime yöneltileceği ve hangi sınırlar içinde ele alınacağı meselesi tartışma konusu hâline gelmiştir.(Gökdağ, 2022, s. 721) Siyasî otoritenin sorgulanabilir hâle gelmesi, toplumda süreklilik arz eden bir kriz potansiyeli doğurmuştur. Bu kriz potansiyeli karşısında geliştirilen çözüm arayışları, ilerleyen dönemde itaatin yalnızca mutlak bir bağlılık olarak değil, toplumsal düzeni korumaya yönelik bir ilke olarak yorumlanmasına zemin hazırlamıştır.

Söz konusu tartışmaların bir diğer önemli sonucu ise, Müslüman toplumda siyasî konularda nassa ve diğer normatif referanslara duyulan ihtiyacın artmasıdır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra yönetimin ne şekilde ve kimler tarafından sürdürüleceğine dair açık ve bağlayıcı bir yönlendirmenin bulunmaması, zamanla dinî referansların bu alana dâhil edilmesini kaçınılmaz kılmıştır. Bu süreçte hadisler, bireysel dindarlığı düzenleyen metinler olmanın ötesine geçerek, toplumsal ve siyasî düzeni yönlendiren temel kaynaklardan biri hâline gelmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, hadislerin siyaseti doğrudan belirleyen bağımsız bir kaynak olarak değil, ortaya çıkan problemlere çözüm üretmek için başvurulan bir referans olarak değerlendirilmesi gerektiğidir. Dolayısıyla hadisler, siyasî tecrübelerden bağımsız bir belirleyicilikten ziyade, tarihsel koşullarla birlikte ele alınmış, bu şartlar doğrultusunda yorumlanarak siyasî düşüncenin şekillenmesine katkı sağlamıştır.

Bu durum, Ehl-i Sünnet siyaset anlayışının temel karakterini anlamak açısından önemlidir. Zira Sünnî düşünce geleneğinde otoriteye yönelik yaklaşım, ideal bir yönetim modelinden ziyade, büyük ölçüde Emevî ve Abbasî tecrübesi çerçevesinde toplumsal istikrarı önceleyen pragmatik bir çizgide gelişmiştir.(Göbel, 2025, s. 112) Erken dönemde yaşanan krizler, siyasî istikrarın dinî ve ahlâkî gerekçelerle desteklenmesini zorunlu kılmış, bu zorunluluk hadislerin siyasî alanda daha görünür hâle gelmesine yol açmıştır.

Bu araştırmanın amacı, Ehl-i Sünnet'in düşünce yapısında itaat konulu hadislerin oynadığı rolü ortaya koymak ve bu rivayetlerin Sünnî siyasî kimliğin oluşumuna katkısını analiz etmektir. Çalışma, klasik dönem Sünnî siyaset literatürünü mezhepler tarihi perspektifiyle ele almakta ve rivayetlerin bu gelenek içinde nasıl yorumlandığını, hangi toplumsal ve siyasî ihtiyaçlara cevap verdiklerini incelemektedir.

Araştırma, hadislerin başlı başına bir siyasî teori oluşturup oluşturmadığından ziyade, Sünnî düşünce içinde hangi bağlamlarda öne çıktıklarını ortaya koymaktadır. Özellikle iç çatışmaların, otorite tartışmalarının ve toplumsal belirsizliklerin yoğunlaştığı dönemlerde, itaat ve fitne ile ilgili hadislerin nasıl kullanıldığı ve bu kullanımın nasıl bir siyasî bakış açısına zemin hazırladığı çalışmanın merkezinde yer almaktadır.

İslam dünyasında siyasetle ilgili metinler, tarih boyunca oldukça geniş bir birikim ve çeşitlilik ortaya koymuştur. Bu metinler, farklı ilim alanları içinde gelişmiş ve zamanla kendine özgü türlerin oluşmasına imkân sağlamıştır.(Kara, 2019, s. 11) Sünni siyaset literatürünün oluşumu ve bu literatürde yer alan eserlerin muhtevası incelendiğinde, yönetime dair ileri sürülen görüşlerin büyük ölçüde Hz. Peygamber'e atfedilen hadislerle temellendirildiği görülmektedir. Özellikle yöneticiye itaat, toplumsal düzenin korunması ve fitneden kaçınılması gibi konularda ortaya konulan görüşler, hadisler aracılığıyla pekiştirilmiş ve güçlendirilmiştir.

Sünnîlik, tarihsel süreçte farklı fıkhî ve kelâmî ekolleri içine alarak gelişmiş bir gelenek olmakla birlikte, söz konusu ekoller, özellikle imamet konusunda Sünnî çizgi dışında kalan görüşlerin karşısında ortak bir tutum sergilemişlerdir. Her bir ekolün mensupları arasında, Hz. Peygamber sonrası dinî ve siyasî otoritenin nasıl anlaşılacağı gibi hususlarda bazı farklılıklar bulunmakla birlikte, bu farklılıklar temel ilkelere dair ortak anlayışı bozacak boyutta değildir. Bu sebeple Sünnî siyaset düşüncesi, bu ekollerden herhangi birinin bir mensubu tarafından adil bir biçimde temsil edilebilir (Ansari & Husayn, 2023, s. XXIV). Bu ortak anlayışın gereği olarak Sünnî siyaset düşüncesini tek bir ekol üzerinden değerlendirmek yerine, siyaset ve yönetim konularına dair görüşleriyle öne çıkan belli başlı âlimler üzerinden ele almak daha uygun görünmektedir. Dolayısıyla bu çalışma kapsamında, Sünnîliği temsilen özellikle Mâverdî, Cüveynî, İbn Teymiyye ve Gazzâlî gibi âlimlerin siyasete dair ortaya koydukları metinler üzerinden karşılaştırmalı bir analiz yapılmıştır.

Çalışmada ele alınan konunun sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için belirli bir tarihsel çerçeveye oturtulması gerekmektedir. Bununla birlikte, Sünnî siyaset düşüncesine dair literatürde üzerinde uzlaşı sağlanmış kesin bir dönemlendirmeden söz etmek mümkün değildir. Yaklaşık on dört asırlık bir süreci kapsayan bu düşünce geleneği, farklı tarihsel ve toplumsal şartlar içerisinde şekillenmiş çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Bununla birlikte, siyasal düşünce bağlamında "klasik dönem" olarak adlandırılan zaman dilimi, genel hatlarıyla VII. yüzyıl ortalarından başlayarak erken modern döneme kadar uzanan bir süreci ifade etmektedir. Bu çerçevede çalışma, klasik döneme odaklanarak, bu dönemde İslam siyaset düşüncesi içerisinde devlet yönetimi, otorite ve itaat ilişkilerinin hangi teopolitik zeminde anlamlandırıldığını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda temel problem, klasik dönem İslam siyaset düşüncesinde siyasî otoritenin hangi dinî referanslar ve yorum çerçeveleri üzerinden temellendirildiği meselesidir.(Mertek, 2025, s. 80)

Literatürde ağırlıklı olarak metin merkezli incelemelere konu olan söz konusu rivayetler, siyasî ve toplumsal söylemin bir parçası olarak yeniden ele alınmalıdır. Bu yönüyle çalışma, itaat konulu hadisleri yalnızca metinsel içerikleri ve sıhhat tartışmaları çerçevesinde ele almak yerine, Sünnî düşünce geleneği içerisinde kazandıkları işlev üzerinden değerlendirmesi bakımından literatüre özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Araştırmada mezhepler tarihi perspektifi esas alınarak, rivayetlerin öne çıktığı ve yorumlandığı tarihsel bağlam dikkatle alınmış ve karşılaştırmalı bir analiz yapılmıştır. Bu kapsamda yöneticiye itaat ile ilgili bazı temel hadisler seçilmiş ve bu rivayetlerin Sünni gelenekte nasıl yorumlandığı, siyasi otorite,

toplumsal düzen ve cemaat kavramlarıyla nasıl ilişkilendirildiği, özellikle klasik dönem âlimlerinin değerlendirmeleri üzerinden incelenmiştir.

Konunun kapsamı ve çok boyutlu yapısı dikkate alındığında, burada sunulan değerlendirmelerin tüm yönleriyle kuşatıcı ve nihai bir çerçeve ortaya koyduğu iddiasında bulunulmamaktadır. Nitekim itaat ve fitne ile ilgili rivayetlerin, tarihsel bağlam, yorum gelenekleri ve mezhepsel yaklaşımlar çerçevesinde farklı şekillerde ele alınabilmesi, konunun geniş bir perspektiften değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. (Kutlu, 2009, s. 9) Bununla birlikte, Ehl-i Sünnet'in siyaset anlayışını ve bu alandaki temel tartışma başlıklarını konu edinen klasik ve modern literatüre yapılan atıflar aracılığıyla, meselenin ana hatlarının ortaya konulması ve söz konusu sınırlılıkların mümkün ölçüde aşılması hedeflenmiştir.

Sonuç olarak, Hz. Peygamber'in vefatıyla ortaya çıkan otorite boşluğu, erken dönemde İslam toplumunda derin ve kalıcı etkiler bırakmıştır. Bu boşluk, siyasî meşruiyetin gerekçelendirilmesi, toplumsal birliğin korunması, ihtilafın sınırlandırılması ve normatif referansların oluşturulması gibi bir dizi yapısal sorunu beraberinde getirmiştir. Ehl-i Sünnet siyaset anlayışı, bu sorunlara verilen cevapların bir ürünü olarak şekillenmiş, hadis rivayetleri ise bu sürecin merkezî unsurlarından biri hâline gelmiştir. Bu rivayetler aracılığıyla, isyanın doğurabileceği kaos ve düzensizlik riskine dikkat çekilmiş, böylece otoritenin korunması dinî bir çerçeveye oturtulmuştur. Bu durum, özellikle Sünnî gelenekte toplumsal birlikteliğin hem dinî hem de siyasî boyutlarla ilişkili olduğunu ve hadislerin bu birlikteliğin sürdürülmesinde etkili bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir. (Evkuran, 2019, s. 103) Ehl-i Sünnet'in fitne karşısında toplumsal düzeni önceleyen bu tutumu, günümüz siyaset teorilerinde otoritenin meşruiyeti ve toplumsal sözleşme arayışlarını anlamlandırmak adına dikkate değer bir perspektif sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Sünnet, Siyasî Otorite, İtaat, Fitne, Meşruiyet

Kaynakça

Ansari, H., & Husayn, N. (2023). Caliphate and Imamate: An Anthology of Medieval Muslim Texts on Political Theology. Cambridge University Press.

Evkuran, M. (2019). Sünni Paradigmayı Anlamak (4. bs). Ankara Okulu Yayınları.

Göbel, A. (2025). Sünnî Siyaset Düşüncesinin 10-13. Asırlar Arasındaki Değişimi: Şia Karşıtlığından Sünnî Siyasal Teolojisine. Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji, (44), 96-115.

Gökdağ, K. (2022). Tedbîrin Siyasî Boyutları: İslam Siyaset Düşüncesinin Oluşumu. İslam Düşünce Atlası: Klasik Dönem, II, 721-747. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi).

Gökdağ, K. (2024). İbn Haldun'da Siyasal İktidar: Kökeni ve Meşruiyet Sorunu. İçinde Ömer Türker & Kamuran Gökdağ (Ed.), İslam Siyaset Düşüncesinde İktidar: Kökenler ve Meşruiyet Sorunu. Fikir Kitap.

Kara, İ. (2019). Hilafetten İslam Devletine Çağdaş İslam Siyasi Düşüncesinin Ana İstikametleri Ve Problemleri. Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, 24(47), 1-110. https://doi.org/10.20519/divan.670000

Kutlu, S. (2009). Ehl-i Sünnet Siyaset Anlayışının Dinî Temellerinin Sorgulanması. e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi, 1(1), 7-26.

Mertek, S. (2025). İslam Siyaset Düşüncesinde Devlet Yönetiminin Teo-Politiği. Mülkiye Dergisi, 49(1), 75-103.

Tedavide Helal Eksenli Yaklaşım: Haram Bileşenli İlaçlar Bağlamında Zarûret ve Helal Alternatif Dengesi

Şeyma Ülger Nalbant

İslami İlimler İbn Haldun Üniversitesi
seymaulger1@gmail.com

Özet

İslâm düşüncesinde ahlakın normatif kaynağı, insan aklının sınırlı yorumları değil, Şeriatın ortaya koyduğu ilahî hükümlerdir. Bu nedenle bir davranışın meşruiyeti çoğunlukla "helal ve haram" ekseninde değerlendirilmektedir (Topaloğlu, 2016: 1151). İslam, Batı düşüncesinde yaygın olan kutsal ve seküler ayrımını reddeden bütüncül bir varlık ve bilgi anlayışına sahiptir. Din, hayatın belirli bir alanına tahsis edilmiş bir inanç sistemi değil, varoluşun tüm boyutlarını kuşatan kurucu ve düzenleyici bir ilkedir. Bu perspektifte din, sosyal, siyasal ve bireysel alanlardan biri olarak sınırlandırılmamakta, bilakis bu alanların anlam ve meşruiyet zeminini teşkil etmektedir (Nasr, 2003: 26). Bu ontolojik zemin üzerinde şekillenen insan tasavvuru ise eylem ve sorumluluk merkezli bir mahiyet arz etmektedir.

Bu çerçevede insan, bütüncül kozmik düzen içinde sorumlu bir özne olarak eylemlerini ilahî iradeye uygun biçimde gerçekleştirmekle yükümlüdür. Bu çerçevede din, yalnızca metafizik bir inanç sistemi değil, hayatı kuşatan normatif bir nizam ve rehberlik kaynağıdır (Nasr, 2003: 27). Dolayısıyla ahlakî değerlendirme, yalnızca eylemlerin doğurduğu sonuçlara veya sağladığı faydaya indirgenmemekte ve esas itibarıyla fiilin Allah'ın rızasıyla ne ölçüde uyumlu olduğu dikkate alınmaktadır. Bu yaklaşım, ahlâkı salt faydacı ya da rasyonalist temellendirmelerin ötesine taşıyarak, kulluk bilinci ve şer'î sorumluluk ekseninde inşa edilmiş bütüncül bir değer sistemine dayandırmaktadır.

Bu doğrultuda insan, kendi bedenine yönelik her eylemde hem biyolojik iyileşmeyi hem de ilahî emaneti koruma yükümlülüğünü bir arada gözetmekle mükelleftir. Bunu Allah'ın halifesi ve yaratılmışlar arasında mükerrem bir varlık olarak insanın, beden emanetine sadakat gösterme ve Yaratıcı'nın belirlediği sınırları gözetme bilinci olarak da ifade etmek mümkündür. Bu çerçevede tedavi, Yaradan'a karşı sorumluluk, kul olma idraki ve ilahî hikmet perspektifi içinde anlam kazanmaktadır. Yani salt işlevsellik ve verimlilik ölçütlerine indirgenmemektedir. Bu çerçevede helal ile tedavide bedene yapılacak her müdahalenin sadece teknik bir işlem olmaktan öte, ilahî hikmetle uyumlu bir sorumluluk pratiği olarak yürütülmesini öngörmektedir. Dolayısıyla helal ilaç yaklaşımı, şifa arayışını dar anlamda faydacılık çerçevesine indirgememekte, onu ilahî irade ile irtibatlı, ahlakî ve aynı zamanda rasyonel bir değerlendirme zemini içinde ele almaktadır. Artık soru yalnızca "verimli/etkili mi?" değil, aynı zamanda "meşru mu?'dur."

Bu nedenle İslâmî etik yaklaşımda "helal ve haram" ilkeleri çerçevesinde ele alınan meseleler ahlakın normatif yönünü dinî yükümlülük bilinciyle birlikte düşünmeyi zorunlu kılmaktadır (Topaloğlu, 2016: 1151). Bu durum, meseleyi salt tıbbî ya da teknik bir problem olmaktan çıkararak insanın ontolojik ve ahlakî statüsüyle irtibatlandıran özgün bir perspektif sunmaktadır. Bu noktada Batı tecrübesinin ortaya koyduğu seküler model, İslâm ahlâkı açısından doğrudan ikame edilebilir bir çerçeve sunmamaktadır. İslâm düşüncesinin kendi ontolojik, teolojik ve ahlakî öncüllerini muhafaza ederek, tıbbî ve biyoteknolojik gelişmelere cevap verebilecek özgün bir geleneğini inşa etme ve vurgulaması gerekmektedir. Böyle bir yaklaşım, tıbbî uygulamalarda insanın ahlakî sorumluluk taşıyan bir özne olarak konumlandırılmasını mümkün kılacak ve sorumluluk ve değer kavramlarının daha belirgin hâle gelmesiyle sürece dinamik bir derinlik kazandıracaktır (Topaloğlu, 2016: 1151).

Bu yaklaşım çerçevesinde İslâm hukukunda haram maddelerle tedavi, ancak hayatın ve sağlığın korunması gibi üstün bir gaye doğrultusunda ve belirli şer'î-normatif ölçütlere bağlı kalmak kaydıyla meşru kabul edilmiştir. Nitekim klasik fakihlerin, insan hayatının korunmasını hukukî hiyerarşinin en üstünde konumlandırdıklarını gösteren en güçlü delillerden biri, zarûret hâlinde normalde kesin olarak haram kılınmış yiyecek ve içeceklerin tüketilmesine cevaz verilmesi konusunda oluşan icmâdır (el-Makdisî, 1995: 499). Bu bağlamda zarûret ilkesi, tedavide haram maddelerin kullanımına ilişkin istisnaî bir çerçeve sunmakta ancak bu çerçeve, helâl alternatiflerin varlığının göz ardı edilmemesini zorunlu kılmaktadır. Nitekim İslâm hukukunda haram maddelerin tedavide kullanımı, yalnızca helâl bir alternatifin bulunmaması veya mevcut alternatiflerin tıbbî açıdan yetersiz kalması durumunda, zarûret kapsamında sınırlı olarak meşru kabul edilmiştir.

Bu çalışma, İslâm hukukunun bütüncül varlık ve bilgi tasavvuru ışığında, tedavide "helallik" ilkesinin normatif değerini ve bu bağlamda helal ilaç üretiminin stratejik önemini temellendirmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda klasik fıkıh literatürü, zarûretin mutlak bir ruhsat değil, aksine istisnaî bir hüküm alanı olduğunu ve haramın kullanılabilmesi için öncelikle helâl bir ilaç alternatifinin bulunmaması şartının esas alındığını açıkça ortaya koymaktadır (İbn Kudâme, 1997: 4/195; Nevevî, 1926: 9/50; Zeylaʿî, 1896: 6/33; Bâbertî, 1970: 10/67; Molla Hüsrev, 1926: 1/319; Şirbînî, 1994.: 6/158). Bu çerçevede çalışma, haram bileşenli ilaçlarda sıkça başvurulan zarûret ilkesinin, mutlak bir ruhsat olarak değil, yalnızca helâl alternatiflerin yokluğu hâlinde devreye giren istisnaî bir normatif kategori olduğunu ileri sürmektedir. Buna bağlı olarak helal ilaç imkânının varlığı ve yokluğu, klasik fıkhî zeminden hareketle zarûret hükmünün kapsam ve sınırlarını belirleyen temel bir ölçüt olarak değerlendirilmektedir.

Çalışmada yöntem olarak ise haram ilaçların kullanımı ile ilgili olarak klasik fıkıh literatürü "haramla tedavi" bağlamı merkeze alınarak metin analizi yöntemiyle incelenmiş ve elde edilen bulgular bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Bu süreçte normatif-indüktif yöntem benimsenmiş, klasik fıkıhta haramla tedaviye ilişkin ortaya konan ilkeler günümüz tıbbî ve farmakolojik meseleleriyle ilişkilendirilmiştir. Böylece klasik fıkhî çerçevenin modern tıp ve ilaç uygulamalarına nasıl uyarlanabileceğine dair değerlendirmeler ve bulgular geliştirilmiştir.

Bu doğrultuda elde edilen bulgular zaruret ilkesinin mutlak ve sınırsız bir ruhsat teşkil etmediğini, aksine bu ilkenin helal alternatiflerin yokluğu şartına bağlı istisnai bir hüküm niteliği taşıdığını göstermektedir. Çağdaş farmakolojik literatürün sistematik incelemesi ise günümüzde ilaçlarda haram bileşen kullanımının sanılandan daha yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda helal ilaç üretimi, mevcut yaygın haram içerikli kullanımlar karşısında "tedavide helallik" ilkesi çerçevesinde daha da anlam kazanmaktadır. Zira Müslüman bireyler açısından helal ilaç arayışı, yalnızca pratik bir tercih

değil; haram bir muhtevaya başvurulmadan önce yerine getirilmesi gereken şer'i sorumluluğun bir parçasıdır.

Bununla birlikte, günümüz küresel ilaç piyasasında haram içerikli ürünlerin yaygınlığı dikkate alındığında, Müslüman bireylerin dinî kimlikleri ve değerleri doğrultusunda helal alternatiflere duyduğu ihtiyaç giderek daha görünür hâle gelmektedir. Bu ihtiyacı teorik ve pratik düzlemde ele alan bu çalışmanın temel tezi, helal ilaç üretiminin yalnızca fıkhî bir mesele olarak değil, aynı zamanda bireysel ve kamusal düzeyde Müslümanların sağlık ve tedavi süreçlerine ilişkin otonomisini yansıtan bir özne bilinci çerçevesinde inşa edilmesi gereken stratejik bir zorunluluk olduğudur.

Bu çalışma, söz konusu ihtiyacı teorik ve pratik düzlemde ele alarak literatürdeki güncel bir boşluğu doldurmakta, aynı zamanda helal farkındalığının artırılmasına katkı sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, helal ilaç meselesini yalnızca klasik "helal-haram" ikiliği içerisinde ele almakla yetinmeyip konuyu modern tıbbî uygulamalar bağlamında Müslüman öznenin ahlaki otonomisi ve "helal farmakoloji" bilinci ekseninde yeniden tartışmaya açması bakımından özgün bir yaklaşım sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, helal merkezli ilaç üretiminin sadece bireysel dinî yükümlülüklerin korunmasına hizmet eden bir unsur olmadığını, aynı zamanda kamusal sağlık politikalarında İslam hukukunun normatif gücünü temsil eden yapısal bir bileşen olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece helal farmakoloji kapsamında geliştirilen ilaçların hem bireysel hem de kamusal düzeyde otonomiyi destekleyen kritik bir rol üstlendiği temellendirilmektedir.

Çalışmanın literatüre bir diğer özgün katkısı ise haram içerikli ilaçların kullanımını fıkhî, tıbbî ve farmakolojik boyutları birlikte ele alarak çok katmanlı bir analiz ortaya koymasıdır. Zarûret prensibi ile helal alternatif arayışını birlikte değerlendiren yaklaşım, klasik fıkhî birikimi modern tıbbî uygulamalarla uyumlu bir zemine taşımakta ve helal farmakoloji alanında uygulanabilir bir çerçeve geliştirilmesine imkân vermektedir. Bu bütüncül yaklaşım, hem teorik düzeyde yeni açılımlar sunmakta hem de pratik uygulamalar açısından yol gösterici bir nitelik taşımaktadır.

Son olarak çalışma, helal ilaç üretiminin teşvik edilmesi ve Müslüman bireylerin sağlık hizmetleri kapsamında helal ilaçlara erişiminin hem bireysel hem de kamusal düzeyde bir hak ve otonomi alanı olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yönüyle çalışma, yalnızca mevcut literatürdeki eksiklikleri gidermekle kalmayıp ek olarak helal farmakoloji alanında güncel, sistematik ve yönlendirici bir referans çerçevesi sunarak alana özgün ve kalıcı bir katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Zarûret. Helâllik İlkesi, Helâl Farmakoloji, İlaç.

Kaynakça

Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Mısrî. 1970. el-ʿİnâye fî şerhi'l-Hidâye. 10 cilt. Beyrut: Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Misfâ'l-Bâbî'l-Halebî ve Evlâduhû bi-Mısr.

İbn Kudame, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullāh b. Ahmed b. Muhammed. 1997. el-Muğni. 15 cilt3. Bsk.3. Riyad: Dâr-u Âlemi'l-kütüb li't-tabâa't ve'n-neşri ve't-tevzi.

Makdisî, Şemsüddîn Ebû'l-Ferec ʿAbdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed b. Kudâme. 1995. eş-Şerhu'l-Kebîr ʿale'l-Mukniʿ. Ed. ʿAbdülfettâh Muhammed el-Hulv ʿAbdullah b. ʿAbdulmuhsin et-Türkî. 30 cilt. Kâhire: Hicr li't-tabâʿati ve'n-Neşr.

Molla Hüsrev. t.y. Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm. 2 cilt. y.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-ʿArabiyye.

Nasr, Seyyed Hossein. 2003. Islam: Religion, History and Civilization. New York: Harper San Francisco.
https://katalog.isam.org.tr/yordam/?p=1&alan=kunyeDemirbasKN_str&q=9780060507145

Nevevî, Ebû Zekeriyya Yaḥya b. Şeref. 1926. el-Mecmûʿ şerhu'l-muhezzeb. 20 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Şirbînî, Muhammed b. Ahmed. 1994. Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rife Me'âni'l-Minhâc. 6 cilt. y.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Topaloğlu, Fatih. 2016. "Biyoetik: Felsefi ve Teolojik Arka Plan / Bioethics: Philisophical and Theological Backround". Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 20, 3:1139-1154. Erişim: 13 Aralık 2025. https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunisosbil/issue/26967/283450

Zeylaʿî, Ebû Muhammed Fahruddîn ʿOsmân b. ʿAlî b. Mihcen b. Yûnus. 1896. Tebyînü'l-hakâʾik Şerhu Kenzü'd-Dekâik. 6 cilt. Kâhire: el-Matbaʿatü'l-Kübra el-Emîriyye

15. Oturum
Siyaset Bilimi

Oturum Başkanı: Burak Hamza Eryiğit

Fuat Sezgin Toplantı Salonu
8 Mayıs Cuma
14:30-16:00

Damla Ürkmez

Etnik Mitler ve Semboller Yoluyla Milliyetçi Kimliğin İnşası: Göktürk Kitabeleri Bağlamında Bir Değerlendirme

Korkut Demir

Siyasî Kurumsallaşma Bağlamında Kurum İçi Muhalefete Tolerans Düzeyinin Kurumsallaşmaya Etkisi: Fazilet Partisi Örneği

Esra Süzen Akkaya

Adalet ve Kalkınma Partisi Seçmeninin Oy Verme Motivasyonlarını Anlamak

Burak Kalpaklıoğlu

Hakikat ve Adalet Mücadelesine Adanmış Ömürler: Cumartesi Anneleri Üzerine Nitel Bir Çalışma

Mustafa Solak

İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı Döneminde CHP'de Din Eğitimi Tartışmaları

Etnik Mitler ve Semboller Yoluyla Milliyetçi Kimliğin İnşası: Göktürk Kitabeleri Bağlamında Bir Değerlendirme

Damla Ürkmez

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Gümüşhane Üniversitesi
damlahaticeurkmez@gmail.com

Özet

Milliyetçiliğin tanımlanması karmaşık ve çok boyutlu bir süreçtir. En temel düzeyde, toplumsal birlik ve bütünlük hali olarak değerlendirilebilecek bu kavram, farklı disiplinler ve ideolojik yaklaşımlar çerçevesinde çeşitli şekillerde yorumlanmakta ve her siyasi doktrin gibi farklı dinamiklerle ilişkilendirilebilmektedir (Ertan & Örs, 2018). Tarihsel süreç içerisinde farklı bağlamlarda ele alınmış, siyasi, kültürel, ekonomik ve toplumsal açılardan çeşitli yorumlara tabi tutulmuştur. Milliyetçilik, modern siyasal düşüncenin en etkili ideolojik formasyonlarından biri olarak, yalnızca siyasal ve ekonomik dinamikler üzerinden değil, aynı zamanda kültürel ve sembolik unsurlar aracılığıyla da şekillenmektedir. Bu bağlamda etnik mitler ve semboller, milliyetçi kimliğin inşasında merkezi bir rol üstlenmektedir. Bu çalışma, etnik mitler ve sembollerin milliyetçi kimliğin oluşumunda yalnızca geçmişe dair anlatılar sunan unsurlar olmadığını; aynı zamanda kolektif aidiyetin inşasında, siyasal meşruiyetin sağlanmasında ve toplumsal bütünlüğün pekiştirilmesinde işlevsel araçlar olduğunu ileri sürmektedir.

Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş; tarihsel ve kavramsal analiz teknikleri aracılığıyla etnik mitlerin ve sembollerin milliyetçi söylem içerisindeki yeri incelenmiştir. Bu kapsamda ilkçiler ve modernist milliyetçilik kuramları da analiz edilmiş, fakat çalışma etno-sembolcü yaklaşım çerçevesinde ele alınmış; mit, hafıza ve sembol kavramları arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Ayrıca milliyetçi kimliğin inşasında geçmiş anlatılarının nasıl yeniden üretildiği ve semboller aracılığıyla nasıl görünür kılındığı üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın teorik çerçevesi, Anthony D. Smith'in etno-sembolcü yaklaşımı ile Benedict Anderson'ın "hayali cemaatler" kavramsallaştırmasına dayandırılmaktadır. Smith (1986), etnik mitler ve tarihsel sembollerin modern ulusların oluşumunda geçmiş ile bugün arasında bir köprü kurduğunu belirtirken; Anderson (1991), ulusların büyük ölçüde zihinsel olarak kurgulanan topluluklar olduğunu ileri sürmektedir.

Çalışmanın özgün yönü, etnik mitler ve sembollerin milliyetçi kimlik üzerindeki etkisini Türk siyasal düşüncesinin erken dönem yazılı kaynaklarıyla ilişkilendirerek değerlendirmesidir. Bu doğrultuda özellikle Göktürk Kitabelerinde yer alan söylemler üzerinden, iktidar, töre, adalet ve kolektif kimlik anlayışının nasıl inşa edildiği incelenmiştir (Tekin, 1998). Söz konusu metinler, yalnızca tarihsel belge niteliği taşımamakta; aynı zamanda erken dönem Türk siyasal düşüncesinin mitolojik ve sembolik unsurlarını barındıran önemli kaynaklar olarak değerlendirilmektedir. Bu yönüyle çalışma, etno-sembolcü yaklaşımı Türk siyasal düşüncesi bağlamında yeniden yorumlayarak literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Söz konusu metinler, yalnızca tarihsel belge niteliği taşımamakta; aynı zamanda erken dönem Türk siyasal düşüncesinin mitolojik ve sembolik unsurlarını barındıran önemli kaynaklar olarak değerlendirilmektedir. Etnosembolist kuram düşünürlerine göre milletler, etnik kültürlerinin dönüşümü ile ortaya çıkmıştır. Etnik kültürün oluşmasında ise toplulukların ortak bir mitolojiye ve tarihe sahip olması beklenmektedir. Bu bağlamda geçmişten gelen mitler, semboller ve gelenekler etnik kültürün

temel bileşenleridir (Göka, 2006). Diğer bir ifade ile etnik kimliklerin ortaya çıkmasında işaret ve semboller önemli rol oynamaktadır (Çelik, 2023). Mitlerin bireysel ve kolektif olarak iz bırakmasından dolayı milletleri anlayabilmek için önce mitleri anlamak gerekmektedir (Smith, 1986). Mit ve semboller milletlerin var olmasını ve benzerlerinden ayrılmasını sağlayan kendine özgü bileşenleri bulunan olgulardır. Bu yönüyle çalışma, etno-sembolcü yaklaşımı Türk siyasal düşüncesi bağlamında yeniden yorumlayarak literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Elde edilen bulgular, etnik mitlerin kolektif hafızayı yapılandırarak toplumsal aidiyet duygusunu güçlendirdiğini göstermektedir. Mitler, ortak bir geçmiş anlatısı oluşturarak bireyleri aynı tarihsel kader etrafında birleştirirken, semboller bu anlatıyı somutlaştırarak gündelik yaşam içerisinde yeniden üretmektedir. Bayrak, dil, tarihsel figürler ve anıtsal yapılar gibi semboller, milliyetçi kimliğin görünür ve sürekli hale gelmesini sağlamaktadır. Bu süreçte milliyetçilik, mitleri ve sembolleri ideolojik araçlar olarak kullanarak bireylerin duygusal bağ kurmasını ve kolektif kimliğe bağlılık geliştirmesini teşvik etmektedir. Ortak bir etnik kültüre sahip olan topluluklar aidiyet duygusu geliştirerek birbirine daha çok bağlanır. Bayrak ve dil bu ortak kültürün modern toplumdaki yansımasına örnek olarak gösterilebilir. Her milletin tarihinde birçok milliyetçi hareket yer almaktadır. Bu milliyetçi hareketler toplumların milli kimliklerinin oluşmasında kahramanlık mitleri oluşturarak toplumu bir araya getirmiş ve aidiyet duygusunu pekiştirmiştir. Türk tarihinde Ergenekon destanı mitlere örnek olarak verilebilir. Türk toplumunu cesaretlendirerek, geriye tek bir Türk kalsa dahi yeniden bir devlet kurulabileceğine dair oluşturduğu mit ile toplumda halkın kendi gücünü fark edip özgürlüğe kavuşmaya dair var olan kültürel bağlarını kuvvetlendirmiştir. Ergenekon destanında, Türklerin Ergenekon'dan çıkışını simgelemek için kullanılan kurt Türk etnik kültüründe yer alan önemli bir diğer kavramdır. Hem sembolik olarak hem hayvan olarak Türk tarihinde yer verilen kurt; gücü, kudreti, direnişi temsil etmesi açısından Türk milli kimliğinin temel bileşenidir. Bu bağlamda daima güçlü olan, sürüsüyle beraber hareket halinde olan kurt, toplumun kolektif bağlarını pekiştirmektedir. John Armstrong Türk tarihinde 'yayla' kavramını dile getirerek cenneti simgelediği düşünülen bu kavramın, etnik bir sembol olduğunu ifade etmiştir (Çelik, 2023).

Çalışmada ayrıca milliyetçi kimliğin rasyonel bir tercih olmaktan ziyade duygusal ve sembolik bir aidiyet biçimi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Mitler, yalnızca geçmişin yeniden anlatımı değil; aynı zamanda bugünün siyasal ihtiyaçlarına göre yeniden kurgulanan anlatılardır. Bu durum, milliyetçi söylemin esnek ve yeniden üretilebilir bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Semboller ise bu söylemin sürekliliğini sağlayan en önemli araçlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Etnosembolistler milletlerin oluşumunda etnisite, mit ve sembolleri temel yapı taşı olarak nitelendirmişlerdir. Milletlerin oluşumunda tarihsel hafıza ve semboller büyük bir önem taşır. Bir milletin kimliği, ortak bir geçmiş algısı ve bu geçmişin semboller aracılığıyla aktarılması ile güçlenir. Tarihsel hafıza, bir toplumun kolektif geçmişini nasıl algıladığını ve bu geçmişi nasıl inşa ettiğini ifade eder (Hobsbawn, 1992). Etnosembolist teoriye göre, tarihsel hafıza, ulusal kimliğin en önemli unsurlarından biridir; çünkü toplumsal gruplar kendilerini tarih içindeki ortak deneyimlerle tanımlarlar. Semboller, tarihsel hafızayı somutlaştıran ve toplumsal kimliği pekiştiren araçlardır. Bayraklar, marşlar, anıtlar, mitler ve destanlar, ulusal kimliğin inşasında kritik roller oynar. Örneğin, Osmanlı'dan modern Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde, Mustafa Kemal Atatürk'ün söylemleri ve reformları, Türk ulusunun kimliğini inşa eden önemli semboller olmuştur. "Ne mutlu Türküm diyene" sözü, ulusal birlik ve beraberliğin vurgulanmasında kilit bir rol oynamıştır. Aynı zamanda, Anıtkabir, sadece Atatürk' ü anma yeri değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu değerlerini temsil eden bir sembol olarak da algılanmıştır. Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti'nin İstiklâl Marşı da bağımsızlık mücadelesinin ruhunu yansıtan en önemli metinlerden biri olmuş, milli bir kimlik inşasında büyük bir rol oynamıştır. Türk bayrağının ay ve yıldız motifleri, tarihsel hafıza ile bağlantı kurarak millet bilincini güçlendiren önemli semboller arasında yer

almıştır. Bu tüm unsurlar, ulusal kimliğin korunması ve gelecek nesillere aktarılmasında büyük bir rol oynamaya devam etmektedir.

Sonuç olarak, milliyetçi kimlik, yalnızca tarihsel gerçekliklerin doğal bir yansıması değil; etnik mitler ve semboller aracılığıyla sürekli olarak inşa edilen ve yeniden üretilen dinamik bir yapıdır. Bu bağlamda mitler, kolektif hafızayı şekillendirerek bireyler arasında ortak bir geçmiş ve kader bilinci oluştururken; semboller bu bilinci görünür, somut ve sürdürülebilir kılmaktadır. Milliyetçilik ise bu iki unsuru ideolojik bir çerçevede birleştirerek, bireylerin yalnızca rasyonel değil aynı zamanda duygusal bir aidiyet geliştirmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla ulusal kimlik, nesnel bir gerçeklikten ziyade, belirli tarihsel ve siyasal bağlamlarda yeniden anlamlandırılan sembolik bir inşa süreci olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışma, milliyetçi kimliğin anlaşılmasında kültürel ve sembolik unsurların belirleyici rolünü ortaya koyarak, özellikle etno-sembolcü yaklaşımın Türk siyasal düşüncesi bağlamında yeniden değerlendirilmesine katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Etnik Mitler, Semboller, Kimlik İnşası, Etno-sembolcülük

Kaynakça

Anderson, B. (1991). Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism (Rev. ed.). London: Verso.

Çelik, H. B. (2023). Postmodern milliyetçilik: millet ve milliyetçilikten milletler ve milliyetçiliklere. Cedit Neşriyat. Ankara

Ertan, T. F., & Örs, O. (2018). Milliyetçiliğin Müphemliği: Milliyetçilik Nedir Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 62(1), 39-84.

Göka, E. (2006). İnsan Kısım Kısım (Topluluklar, Zihniyetler, Kimlikler). 2. baskı. Ankara: Aşina Kitaplar.

Hobsbawm, E. (1992). Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality. Cambridge University Press.

Smith, A. D. (1986). The ethnic origins of nations. Oxford: Blackwell.

Tekin, T. (1998). Orhon yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Siyasî Kurumsallaşma Bağlamında Kurum İçi Muhalefete Tolerans Düzeyinin Kurumsallaşmaya Etkisi: Fazilet Partisi Örneği

Korkut Demir

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi İstanbul Üniversitesi
krktdemir@gmail.com

Özet

Türk siyasî hayatı pek çok kırılma ve ayrışmanın vuku bulduğu bir yapıya sahiptir. Cumhuriyetin kuruluşundan önce bile siyaset belirli krizler ve ayrışmalarla bağlantılı olarak okunabilir bir haldedir. Bu kırılmalar çoğu zaman devlet düzeyinde incelenmiş olsa bile esasında devlet altı yapılarda gerçekleşen kırılmaların hususen yakın Türk tarihine tesirini göz ardı etmemek gerekir. Bu kırılmalardan bir tanesi Türkiye'nin çeyrek asrına yakın bir süredir iktidar partisi olarak kendisini var etmeyi başarmış

olan AK Parti'nin de yaşadığı bir serencâmdır. AK Parti iktidarı döneminin öncesinde uzun yıllar boyunca Türk siyasetini yönlendiren başat isimler bulunmuş ve bu isimler çoğu zaman tek başlarına bir parti olarak görülecek düzeyde merkezileşmiştir. Bu isimlerden bazıları Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Alparslan Türkeş ve siyasete dair farklı yaklaşımlarıyla ön plana çıkan Necmettin Erbakan'dır. Erbakan 1969 senesinde bağımsız milletvekili olarak başladığı siyasî hayatına 2011 senesinde vefat edene kadar devam etmiştir. Bu geniş zaman dilimi içerisinde sadece bir siyasî figür olmamış aynı zamanda parti lideri ve "Millî Görüş Hareketi" olarak adlandırdığı bir siyasî sistematiğinde fikir babası olmuştur. Diğer siyasî partilerden pek çok hususta ayrıştığını söylemesi ve gerçekten siyaset biliminin bir vakası olarak tipik merkez partilerden ayrıştığını söylemek mümkündür. Bu ayrışmanın en temelinde net bir iyi / kötü ayrımının olması ve bu ayrımın siyaseten uzlaşılamaz alanlar doğrultması ve çatışmacı söylemin demokratik uzlaşmacı söylemden daha üstün bir pozisyonda bulunması yatmaktadır. Bu durum Erbakan'ın seneler boyunca pek çok kere parti kapatmaları ve siyasî yasaklı haline gelmesiyle neticelenmiştir. Erbakan siyasî hayatı boyunca 5 tane siyasî partinin kuruluşunda lider pozisyonunda bulunmuş olmasına rağmen kendisinin Türkiye'nin diğer siyasî partilerinden ayrışamamasına sebebiyet veren en temel vasfı korumuştur. Bu vasıf kurucu liderden bağımsızlaşarak siyasî partinin kurumsallaşmasıdır.

Samuel P. Huntington'ın Philip Selznick'ten mülhemle geliştirdiği siyasî kurumsallaşma kavramı uzun yıllardan beri siyaset biliminde çeşitli şekillerde ele alınmakta ve tartışılmaktadır. Kurumsallaşma farklı görüşlere rağmen en temelde, bir yapının teknik bir araç olmaktan kurtulup bizatihi değer kazanarak istikrar bulması, liderlerinden bağımsızlaşarak kuşaklar boyu süren sürdürülebilir bir kimlik, aidiyet ve ortak kurumsal düzen felsefesi inşası sürecidir. Siyasî parti kurumsallaşmasının şartları ve parametrelerine dair bir tartışmanın varlığına rağmen araştırmacıların pek çoğu bir siyasî partinin gerçekten kurumsallaşması için kurucu liderin tahakkümünden çıkması gerektiğini ve bunun için parti içi bir muhalefetin varlık gösterebilmesi şartını öne sürmüşlerdir. Çalışmalarıyla alana önemli bir katkı sunan Matthias Basedau ve Alexander Stroh kurumsallaşmanın ampirik göstergelerinden biri olarak parti içi muhalefete saygının olması gerektiğini savunmuştur. Keza alandaki önemli çalışmalardan olan Randall ve Svåsand'ın Türkiye örnekliği üzerinden yaptığı atıfta ve Huri Türsan Türkiye'deki partiler üzerinde yaptığı çalışmasında partilerin en büyük kurumsallaşma problemlerinden biri olarak parti içi muhalefete karşı gösterilen muhalefetin yetersizliğine dikkat çekmiştir. Türk siyasi hayatında neredeyse bütün partilerde görülen bu durum kendisini bütün partilerden ayrı bir pozisyona koymaya çalışan Milli Görüş Hareketi ve Erbakan için de geçerli olmuştur.

Fazilet Partisi Refah Partisinin kapatılma ihtimalinin gündemde olduğu ve siyasi gündemin askerin müdahale ihtimali söylentileriyle dolduğu kaotik bir dönemde 17 Aralık 1997 tarihinde Erbakan'ın talimatı üzerine kurulmuştur. Keza bu tarihten çok kısa bir süre sonra 16 Ocak 1998'de Refah Partisi kapatılmış ve milletvekilleri Fazilet Partisine geçmiştir. Refah Partisinin kapatılması sırasında kendisine de siyasi yasak getirilen Necmettin Erbakan her ne kadar Fazilet Partisinin başına resmi olarak geçememiş olsa bile yıllarca yakın mesai yaptığı ve milli görüşün merkezi isimleri olan Refah Partisi genel başkan yardımcısı olan Recai Kutan'ı partinin başına geçirmiştir. Bu süreçte resmiyette partiyi Recai Kutan yönetiyor olsa bile parti liderlerinin düzenli olarak Erbakan'ın evine gitmesi seçmenin hala Erbakan merkezli sloganlar atması Fazilet Partisinin tekrardan siyasi rejim tarafından bir hedef haline gelmesine sebebiyet vermiştir. Siyasi gerginliğin içerisinde Millî Görüş Hareketinin genç kuşağı (bundan sonra yeni kuşak ekibi) olan isimlerden bir grup partinin siyaset yapma usulüne ve Erbakan'ın tek adam olduğu yönetme tarzını eleştirmeye başladı. Yeni kuşak ekibinin merkezinde her ne kadar bir başka karizmatik lider olan Recep Tayyip Erdoğan olsa bile o dönem siyasi yasaklı olmasından kaynaklı olarak geçmişte devlet bakanlığı gibi önemli görevler de yapmış olan ve siyaset yapma usulü daha mutedil olan Abdullah Gül lider olmuştur. Erbakan'ın izinden giden ve onun siyaset yapma usulünü eleştirmeyen Recai Kutan ve destekçileri (bundan sonra kurucu kuşak ekibi) ve kutuplaştırıcı siyaseti

eleştiren ve tek adamlığa karşı olan Abdullah Gül liderliğindeki yeni kuşak ekibi arasında parti içi bir rekabet başlamıştır. Bu iki grup 14 Mayıs 2000 tarihinde Fazilet Partisinin 1. Olağan Genel Kurulunda başkanlık için yarıştı ve kurucu kuşak ekibinin bütün çabalarına rağmen yeni kuşak ekibi beklenilenden çok daha fazla bir oy oranına sahip oldu (yaklaşık %45).

Yeni kuşak ekibinin olağan genel kurula gidilen süreçte karşılaştıkları sert parti içi muhalefet onların çizgisini yıpratmamış ancak parti ile bağların zayıflamasına sebebiyet vermiştir. Göstermeye çalıştıkları parti içi muhalefet karşısında partinin uzun yıllardır yöneticisi olan isimler tarafından ağır ithamlara maruz kalan yeni kuşak ekibi Fazilet Partisinin 22 Haziran 2001'de kapatılması sonrasında yollarını partiden ayırmış ve Erbakan tarafından kurdurulan Saadet Partisinden sonra AK Parti'yi kurarak parti içi muhalefet düzeyinde başlı başına yeni bir siyasi parti olma yoluna girdiler. 3 Kasım 2002 seçimlerine aynı anda giren AK Parti ve Saadet arasında muazzam bir oy farkı söz konusu almış AK Parti milli görüş geleneğinden sadece siyasi parti olarak değil aynı zamanda seçmen kitlesini de yanına alarak yeni bir tarz yeni bir liderlikle siyaset yaparak tamamen kopmuştur.

Bu çalışmada 14 Mayıs 2000 tarihinde Fazilet Partisi olağan genel kurulunda parti yönetimini ele geçirmeye çalışan yeni kuşak ekibinin karşılaştığı parti içi muhalefet toleranssızlığının partinin kurumsallaşma sürecine ve bu kongreden çok sonrasında hareketin yaşadığı krizler üzerine odaklanılacaktır. Burada değişen siyasi konjonktür bağlamında okunan partinin oy kaybı ve sonraki yıllarda millî görüş hareketinin siyaseten marjinal bir pozisyona düşmesi durumunu siyasi kurumsallaşma bağlamında okunmaya çalışılacaktır. Buradan hareketle Türk siyasi parti geleneğindeki lider merkezlilik gündeme alınacak ve bunun yaşanan parti krizleriyle ne denli doğrudan alakalı olduğu tahlil edilmeye çalışılacaktır. Merkeze alınacak olan Fazilet Partisinin Milli Görüş Hareketinde diğer bütün milli görüş partilerinden ayrılan büyük kırılmalara şahit olması olayının siyasi kurumsallaşma bağlamında tahlil edilmesi büyük bir önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kurumsallaşma, Siyasi Partiler, Fazilet Partisi, Milli Görüş, AK Parti

Kaynakça

Samuel P. Huntington: Huntington, S. P. (1968). Political Order in Changing Societies. New Haven, CT: Yale University Press

Vicky Randall ve Lars Svåsand: Randall, V., & Svåsand, L. (2002). "Party Institutionalization in New Democracies". Party Politics, 8(1), 5-29

Matthias Basedau ve Alexander Stroh: Basedau, M., & Stroh, A. (2008). Measuring Party Institutionalization in Developing Countries: A New Research Instrument Applied to 28 African Political Parties. Hamburg: GIGA Working Papers, No. 69

Huri Türsan: Türsan, H. (1995). "Pernicious Party Factionalism as a Constant of Transitions to Democracy in Turkey". Democratization, 2(1), 168-184

Muhammed Hüseyin Mercan: Mercan, M. H. (2017). İslami Hareketin Kurumsallaşma Sorunu Işığında Müslüman Kardeşler Teşkilatı. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

Adalet ve Kalkınma Partisi Seçmeninin Oy Verme Motivasyonlarını Anlamak

Esra Süzen Akkaya

Sosyoloji Marmara Üniversitesi
esrasuzene@gmail.com

Özet

Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti), çok partili sisteme geçişi ile beraber Türkiye'nin en uzun süre iktidarda kalan partisi olma özelliğini taşır. AK Parti, 2002 yılında girdiği ilk seçimlerden itibaren her genel seçimde iktidar pozisyonunu sürdürmüştür. Parti söylemleri zaman içinde kurucu söylemlerinden farklılaşmış ve parti kadroları radikal değişimler geçirmiştir, tüm bunlara rağmen seçim sonuçları iktidar konumunun korunması yönünde neticelenmiştir. İlk girdiği seçimlerden bugüne yaşadığı tüm değişimlere rağmen AK Parti seçmeninin oy verme konusunda istikrarlı tutumu araştırmanın temel aldığı problemdir. Araştırma, seçmenin partiye oy vermeye devam etme nedenlerini ve eğer seçim tercihlerinde bir değişiklik yaşandıysa bunun sebeplerini anlamayı amaçlamıştır ve böylelikle AK Parti seçmenin parti ile kurduğu bağ ve aidiyetin parametreleri anlaşılmak istenmiştir.

Seçim davranışı literatüründe seçmen davranışını izah etmeye çalışan üç temel model bulunmaktadır. Sosyolojik model, sosyo-psikolojik model ve rasyonel seçim modeli şeklinde isimlendirilen bu modellerin izleklerinin oluşmasında nicel araştırmalar temel teşkil etmektedir. Bununla beraber Türkiye bağlamında seçmen davranışı üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde nicel araştırma yöntemlerine başvurulduğu görülmüştür. Bu çalışmada oy verme davranışının nasıl anlamlandırıldığının anlaşılması için derinlemesine görüşmeler ihtiva etmesi sebebiyle nitel araştırma yöntemlerine başvurulmuştur.

Türkiye'de seçim davranışı literatürü incelendiğinde kır- kent, merkez- çevre, sağ- sol, seküler/laik-muhafazakâr/dindar gibi belirli sosyal bölünmelerin seçim süreçlerini anlamada başvurulan kavramsal çerçeveler olduğu gözlemlenmiştir. Bu çalışmada da sağ-sol ve seküler-muhafazakâr gibi ikiliklerin etkinliğini gösteren bulgular açığa çıkmıştır. Ancak bağ ve aidiyet kavramlarının çalışmada taşıdığı ağırlık ve katılımcıların seçim tercihlerini izah ederken kullandıkları duygu ifadelerinin bir örüntü oluşturması, duygu literatürüne kavramsal çerçevede başvurulması ihtiyacını doğurmuştur. Türkiye'de duygu literatüründen yararlanarak seçmen davranışı çalışan az sayıda çalışma olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmaların açtığı güzergah takip edilmiş ve oy verme davranışlarının anlamlandırılmasında duygu (affect) terminolojisine başvurulmuştur.

Çalışmada, nitel araştırma yöntemi olarak fenomenolojiden faydalanılmıştır. Araştırma ve analiz aşamalarında Moustakas'ın fenomenoloji basamakları temel alınmıştır. 27 katılımcı ile yarı yapılandırılmış mülakatlar yapılmıştır. Katılımcıların yaş aralığı 25 ila 58 arasında değişmekte olup 11'i erkek ve 16'sı kadındır. Katılımcılar tespit edilirken amaçlı örneklem yöntemi kullanılmış ve araştırmanın odağına göre kriterler belirlenmiştir. En az bir defa AK Parti'ye genel seçimlerde oy vermiş olmak, Parti ile organik bir ilişki içinde olmamak ve İstanbul'da AK Parti'nin en çok oy aldığı dört ilçeden birinde (Üsküdar, Fatih, Ümraniye ve Başakşehir) ikamet ediyor olmak katılımcılarda aranan kriterlerdir.

Mülakat sürecinde katılımcıların AK Parti ile ilgili tutumlarının değişiklik arz ettiği gözlemlenmiş ve araştırmanın zenginleşmesi için farklı tutumlardaki katılımcılara ulaşmak önemli görülmüştür. Bu bağlamda, oy vermeye her durum ve şartta kararlı olan, oy vermekten vazgeçmiş olan, oy verme

konusundan tereddüt içerisinde olan ve oy vermeyi istemeyen ama gönülsüz bir şekilde sandığa giden şeklinde dört farklı tutuma sahip seçmene ulaşılmıştır. Oy vermeye kararlı ve oy vermekten vazgeçmiş olan katılımcılar bir sonraki seçimde nasıl davranacaklarını kesin bir dille ifade etmeleri sebebiyle iki ayrı kutupta yer almalarına rağmen kararlı tutum başlığı altında gruplandırılmıştır. Çalışmada, kararlı tutumun aksine tereddütlü ve gönülsüz tutuma sahip olan katılımcılar sayıca çoğunluğu teşkil etmektedir. Tereddütlü tutum, sıradaki seçimlerde nasıl bir eylemde bulunacakları konusunda emin olmayan katılımcıları içerir ve bu katılımcıların tutumu oy vermekten vazgeçen katılımcıların sorgulamalarına daha yakın bir konumlanıştadır. Son olarak gönülsüz tutumda yer alan katılımcılar ise daha uygun bir alternatifin bulunmaması sebebiyle istemeyerek de olsa AK Parti'ye oylarını vermeye devam edeceklerini öngören katılımcıları ihtiva eder. Oy vermeye her koşulda devam edecek olan ve gönülsüz bir şekilde oy veren katılımcıların ortak yönü, mevcut politikalar ile ilgilenme eğiliminde olmamalarıdır.

Katılımcıların oy verme nedenleri altı tema altında toplanmıştır. Bu temalar; lider için oy verme, milli gurur, ideolojik angajman ve kimlik, muhafazakâr korkular, muhalefet karşıtı duruş ve stratejik oy verme şeklindedir. Bu temalar AK Parti seçmeninin oy verme güdüleyicilerini açıklamak için kullanılan anlam kümeleridir. Bu güdüleyiciler etkileme oranları değişmekle beraber dört farklı tutumu sergileyen seçmenler için de geçerlidir. lider için oy verme güdüleyiciler arasında en baskın olandır ve mevcut lider Erdoğan'ın sahip olduğu özellikler katılımcıların iktidarda görmek istedikleri özellikleri taşımaktadır. Bunlar; siyaseten mahir olma, öngörülemez olma, güçlü olma, bağımsız olma gibi özelliklerdir. fevrilik, öngörülemezlik gibi başlangıçta olumsuz çağrışım yapan kelimeler Erdoğan'ın manipüle edilemez özelliğinin altını çizmek için sarf edilmiştir. Öne çıkan ikinci tema milli gururdur ve Türkiye'nin küresel ölçekte söz sahibi bir ülke olma vasfına erişmesi, hareket kabiliyetinin artması gibi tanımlamaları barındırmaktadır. Gururu ifade eden bu tanımlamalar Erdoğan'ın varlığı ile ilişkilendirildiği için lider için oy verme ile bu motivasyon kesişmektedir. Öne çıkan motivasyonlardan bir diğeri de ideolojik angajman ve kimliktir. Katılımcılar sağ-sol spektrumunda partiyi konumlandırdıkları sağ tarafta kendilerini tanımladıkları için parti ile bir aidiyet ilişkisi kurmuşlardır. Partiyi seküler/laik olarak adlandırdıkları sol kanadın muhalifi olması sebebiyle de kendileri ile özdeş görme eğilimindedirler çünkü kendilerini bilhassa seküler/laik olarak adlandırdıkları sol kanat, CHP ve CHP zihniyeti ile eşleştirdikleri muhalefet kanadından taban tabana zıt olacak şekilde ayrıştırarak tanımlamaktadırlar. Dikkat çeken bir diğer güdüleyici de muhafazakâr korkulardır. Bu korkular AK Parti sonrası döneme ilişkin varsayımsal korkuları ihtiva eder. Ancak bu korkuların çıkış noktası AK Parti dönemi öncesine dair katılımcıların belleğinde yer alan muhafazakâr kesimin yaşadığı baskılardır. Bir diğer güdüleyici de muhalefet karşıtı tutumdur ve geçmiş başarısızlıklara atıfla muhalefet partilerin iktidar olması halinde ülkenin menfaatlerinin riske girmesi ve ülkenin kaosa sürüklenmesi gibi derin korkuları beraberinde taşır. Stratejik oy verme tereddütlü ve gönülsüz tutum sergileyen katılımcıların durumunu temsil etmektedir. Stratejik oy verme üç ayrı alt tema içermektedir. Bunlar; alternatif yoksunluğu, risk temelli oy verme ve protesto oyu şeklindedir. AK Parti ile kıyaslanan mevcut seçeneklerin katılımcılar nezdinde karşılık bulmaması tezde alternatif yoksunluğu olarak adlandırılmıştır. Daha kötü seçenekleri engellemek adına oy verildiği de gözlemlenmiştir. Bununla beraber bazı katılımcıların seçimleri hesap verme yeri olarak gördükleri için ders verme veya cezalandırma maksadıyla seçim tercihinde bulunması protesto oyu olarak adlandırılmıştır.

Bu araştırmada oy verme tutumları olarak isimlendirilen anlam birimleri arasında en yoğun olan gönülsüz tutumdur. Bu tutuma sahip katılımcıların ortak özellikleri partiden memnun olmamaları, tasvip etmemeleri ve desteklememeleridir ancak sandıkta partinin lehine davranış göstermektedirler. Tereddütlü tutuma sahip olan katılımcılar ile gönülsüz tutuma sahip katılımcıların isteksiz olma sebepleri benzerlik taşımakta olup neredeyse hepsi seçimi kazanma potansiyeline sahip ve kendilerini

temsil edebilecek gerçek bir alternatifin ortaya çıkmamasını en temel sebep olarak sunmuşlardır. Bu tutumda yer alan katılımcıların büyük bir bölümü AK Parti'nin ilk kurulduğu zamanları olumlu bir şekilde anmakta, hatta bir bölümü parti kurulduktan sonra sandığa gitmeye başladıklarını ifade etmektedirler. Ancak başlangıçta umut ve şevk ile gittikleri sandığa zaman içinde gönülsüz bir şekilde gider hale gelmişlerdir.

Mülakatlarda katılımcıların duygu dönüşümü yaşadığı gözlemlenmiştir. AK Parti'nin çoğunlukla ilk dönemlerinde katılımcıların sevinç içinde, temsil edilmenin verdiği güven duygusu ile sandığa gitmesi söz konusu iken zamanla aynı katılımcı sandığa bir çeşit zorunluluk hissi ile gitmeye başlamıştır. Partinin onda oluşturduğu duygulanım dönüşüm geçirmiş ve sevinç değil keder ile eşleşebilen korku duygulanımı açığa çıkmıştır. Korku lafzı katılımcıların eşdeğer ifadeleri tercih etmelerinden dolayı öne çıkmıştır. Çoğunlukla bu katılımcıların korkuları geleceğe yöneliktir ve AK Parti sonrası dönemine ilişkin endişeleri ihtiva eder. Katılımcıların önemli bir bölümü partinin kurulmasından duydukları heyecanı dile getirmiş, nihayet kendilerini temsil edebilecek bir oluşumu görmenin sevincinden bahsetmişlerdir. Bu sevinç duygusu temsil edilme, sahip çıkılma, anlaşılma, sesini duyurma, özgürleşme gibi Spinozist tabirle eyleme kabiliyetlerini artıran etkileri beraberinde getirmiştir. Temsil edilebilir olma bağlamında "biz" kelimesi ve "onlar" kelimesi sıklıkla kullanılmış ve AK Parti ile "biz"in de temsil edilebilir olduğu vurgusu muhafazakâr kimliği imleyen bir tarzda öne çıkmıştır. Daha önce "öteki" konumunda; kurumlarda istenmeyen kişiler olma konumunda iken parti ile birlikte bu durumun değişeceğine dair güçlü bir umut hissedilmiştir. Bugün mevcut olan ortak duygulanım korku haline gelmiştir. Muhafazakar kazanımların kaybedilmesi ile memleketin kaosa sürüklenmesi korkuları oy verme davranışını yönlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Oy Verme Nedenleri, Oy Verme Motivasyonları, Bağlılık ve Aidiyet, Duygu ve Duygulanım

Kaynakça

Alanen, L. (2018). The Metaphysics of Affects. In M. Della Rocca (Ed.), The Oxford Handbook of Spinoza, (pp.324-342). Oxford University Press.

Baker, U. (2020). From Opinions to Images: Essays Towards a Sociology of Affects. Amsterdam: The Institute of Network Cultures.

Bora, T. (2017). *Cereyanlar, Türkiye'de Siyasi İdeolojiler.* İletişim Yayınları.

Campbell, A., Gurin, G. and Miller, W. E. (1954) *The Voter Decides*. Oxford: Row, Peterson, and Co.

Creswell, J. W. (2007). Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches. *In Health Promotion Practice*.

Çarkoğlu, A. (2007), The Nature of Left–Right Ideological Self-placement in the Turkish Context. *Turkish Studies,* 8(2), 253–271.

Çarkoğlu, A. (2012). Economic evaluations vs. ideology: Diagnosing the sources of electoral change in Turkey, 2002–2011. *Electoral Studies*, 31, 513–521.

Çarkoğlu, A. and Yildirim, K. (2018). Change and Continuity in Turkey's June 2018 Elections. *Insight Turkey*, 20(4), 153–182.

Çarkoğlu, A. and Kalaycıoğlu, E. (2021). Fragile But Resilient?: *Turkish Electoral Dynamics, 2002-2015.* University of Michigan Press.

Çavuşoğlu, H. (2009). The History of the Centre-Right Spectrum in Turkish Political Life, *Fırat University Journal of Social Science,* 19(2), 265-278.

Deleuze, G. (2006). *Spinoza Üzerine On Bir Ders*. Kabalcı Yayınevi.

Fiorina, M. P. (1976) The Voting Decision: Instrumental and Expressive Aspects. *Journal of Politics.* 38(2), 390–413.

Fisher, J., Fieldhouse, E., Franklin, M. N., Gibson, R. and Wlezien, C. (Ed.) (2018). *The Routledge Handbook of Elections, Voting Behavior and Public Opinion.* Routledge.

Güneş-Ayata A., Ayata S. (2001) Turkey's Mainstream Political Parties on the Centre-Right and Centre-Left. In: Lovatt D. (Ed.) *Turkey since 1970.* Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9780333977804_4

Güneş-Ayata, A., and Ayata, S. (2002). *Ethnic and religious bases of voting. In P. P. Turkey*, Boulder and London Lynne Rienner, (137-155).

Lazarsfeld P. F., Berelson B, R., and Gaudet H. (1944). *The People's Choice: How the Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign*. New York: Columbia University Press.

Lipset, S., M. S. Rokkan. (1967). *Party Systems and Voter Alignments.* New York: Free Press.

Mardin, S. (1973) Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics? Daedalus, Post-Traditional Societies (winter), vol. 102, No. 1, 169-190.

Norris, P. (2004). *Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior.* Cambridge University Press.

Şen, M. (2010). Transformation of Turkish Islamism and the Rise of the Justice and Development Party. *Turkish Studies*, 11(1), 59-84.

Şen, M. (2018). Duygular Sosyolojisinin İmkanları Üzerine Kısa Bir Değerlendirme. *Dünyaya ve Türkiye'ye Sosyolojik Bakış Paneller Dizisi I-II*. In T. Uğuzman.

Hakikat ve Adalet Mücadelesine Adanmış Ömürler: Cumartesi Anneleri Üzerine Nitel Bir Çalışma

Burak Kalpaklıoğlu

Sosyoloji Marmara Üniversitesi
burakkalpak@gmail.com

Özet

Günümüzde Türkiye'de insan hakları mücadelesi denildiğinde akla ilk gelen hareketlerden biri olan Cumartesi Anneleri, ilk kez toplanmaya başladıkları günden itibaren devlet tarafından çeşitli baskı ve yıldırma politikalarına maruz kalmıştır. Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren devlet ve polis ile yaşanan mücadele ve müzakere süreçlerine bakıldığında, devletin Cumartesi Anneleri'ne yönelik yaklaşımının zaman zaman farklılık gösterdiği görülmektedir.

Devlet tarafından çoğu zaman baskıyla, kimi zaman da gözaltına alınma uygulamalarıyla karşı karşıya bırakılan Cumartesi Anneleri, tüm durum ve koşullara rağmen mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Mücadelelerini **hakikat ve adalet mücadelesi** olarak tanımlayan Cumartesi Anneleri'nin, Türkiye'de insan hakları mücadelesinin sembollerinden biri hâline geldiği söylenebilir.

1.1 Metodoloji:

Bu çalışmada **katılımcı gözlem yöntemi** uygulanmıştır. Çalışmada annelerin talepleri, sembolleri, mekana dair görseller anlaşılmaya çalışıldığı için katılımcı gözlem yöntemi tercih edilmiştir.

Çalışmada Galatasaray Meydanı'nda gerçekleştirilen Cumartesi Anneleri eylemine beş kez katılınmıştır. Nisan ve Mayıs aylarında yapılan basın açıklamaları sırasında katılımcı gözlem gerçekleştirilmiştir. Basın açıklamalarından notlar alındı ve katılımcı profili, kullanılan semboller ve kullanılan söylemler incelendi.

Marshall ve Rossman (1989) gözlemi, "araştırma için seçilen toplumsal ortamda olayların, davranışların ve nesnelerin sistematik olarak betimlenmesi" olarak tanımlamaktadır (s.79).

Sahada şu sorulara odaklandım:

- Cumartesi Anneleri 1990'lı yıllarda protestolarına hangi taleplerle başlamıştır?
- Cumartesi Anneleri'nin mücadelesi Türkiye'deki insan hakları mücadelesi içinde nereye oturmaktadır?
- Cumartesi Anneleri açıklamalarında "hakikat" ve "adalet" kavramlarını nasıl çerçevelendirmektedir?

Ayrıca Cumartesi Anneleri üzerinden **yasın politize olması sürecini** açıklamaya çalışacağım. Türkiye'de annelik kavramının ne ölçüde politik bir anlam taşıdığını ele alacağım. Bu doğrultuda, anneliğin Türkiye'de siyasal alan içinde nasıl çerçevelendirildiğini açıklamaya çalışacağım.

Bunu yaparken Cumartesi Anneleri'nin basın açıklamalarından, Cumartesi Anneleri hakkında yapılan haberlerden ve akademik kaynaklardan da yararlanacağım. Son olarak, katılımcı gözlem sırasında aldığım notları ve eylem sırasında gözlemlediğim katılımcı profillerine ve mekâna ilişkin gözlemlerimi de açıklayacağım.

1.2 Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada Cumartesi Anneleri hareketinin taleplerinin neler olduğu ve bu talepleri nasıl dile getirdikleri anlaşılmaya çalışılacaktır. Çalışmada annelerin taleplerini nasıl çerçeveledikleri ve taleplerini dile getirdikleri süreç içerisinde devletle karşılaşmalarında yaşadıkları kırılmaları ifade etmeye çalışacağım. Çalışmada Toplumsal Hareketler literatüründe Framing (Çerçeveleme) kavramından yararlanacağım. Domestic'e (eve ait) bir kavram olan anneliğin eylem alanında nasıl bir politize kavram haline geldiğini açıklamaya çalışacağım.

1.3 Çalışmanın Önemi

Bu çalışmada Cumartesi Annelerinin her cumartesi günü Galatasaray Meydanı'ndaki toplanmasına ilişkin bir saha çalışması yürütülecektir. Cumartesi annelerinin sloganları ve taleplerine ilişkin saha notlarının yer alacağı bu çalışmada katılımcı gözlem yoluyla literatüre katkı sunulması hedeflenmiştir. Özellikle polis ve devlet ile karşılaşmalarında değişik dönemlerin gözlemlendiği cumartesi anneleri hareketinin hakikat ve adalet kavramları ile Türkiye'deki en uzun soluklu sivil itaatsizlik eylemini nasıl yürüttükleri ve annelik kavramı üzerinden nasıl bir politizasyon geçirdikleri anlaşılmaya çalışılacaktır.

1.4 Literatür İncelemesi

Toplumsal hareketler üzerine çalışan araştırmacılar, kendi söylem ve anlatılarını kontrol etmeye çalışan kolektif aktörlere özne kazandırmak amacıyla sıklıkla **"çerçeveleme (framing)"** fiilini kullanırlar. Çerçeveleme, destekçiler, izleyiciler, genel kamuoyu, hedefler ve karşıtlar dâhil olmak üzere daha geniş kitleler için şikâyetlerin ve taleplerin yorumlanmasını içerir. Araştırmacılar **çerçeve (frame)** terimini kullandıklarında, mecazi olarak, hareketlerin kamunun dikkatini bir resim çerçevesi içinde odaklamaya ve ilgili olanı ilgisiz olandan ayırmaya çalıştıklarını ifade ederler (Snow, 2004). Kolektif eylem çerçevelerinin varlığını sürdürebilmesi ve yeniden üretilebilmesi için, hareketlerin **aktif ve esnek** olması gerekir. Araştırmacılar, hareket belgelerini, basını, kamusal gösterileri, liderlerin açıklamalarını ve kitle iletişim araçlarındaki sunumları, kolektif eylem çerçevesinin daha geniş bir kitleye **iletildiği yollar** olarak görme eğilimindedir (Almeida, 2023, s.129).

Çerçeveleme perspektifi, 1980'li yıllardan sonra toplumsal hareketler çalışmalarında popüler hâle gelmiştir. Yapısal süreçler, elitler arası ittifaklar ve kaynak seferberliği teorisinin yanı sıra çerçeveleme perspektifi, hareketlerin kendilerini nasıl sunduklarını, nasıl ifade ettiklerini ve ne tür bir söylem kurduklarını incelemeye başlamıştır.

Framing (Çerçeveleme) Teorisi ve Cumartesi Anneleri'nin Talepleri

Cumartesi Anneleri'nin çerçeveleme biçimine bakıldığında, mücadelelerine özgü bazı çerçeveleme kavramlarının öne çıktığı görülmektedir: **yüzleşme, hafıza ve "kayıplarımızı istiyoruz."** Ancak en belirgin çerçevenin **"hakikat ve adalet"** olduğu söylenebilir.

Hakikat, Cumartesi Anneleri'nin mücadelesini tanımlamak açısından oldukça temel bir kavramdır. Burada hakikat kavramı, zorla kaybetme olaylarının açığa çıkarılması, kaybedilen yakınların bulunması ve zorla kaybetmelerde gerçekte ne olduğunun öğrenilmesi talebini ifade etmektedir.

Adalet ise faillerin yargılanması ve hesap vermesi talebini içermektedir. Hakikatin ortaya çıkarılması talebinin yanı sıra adalet de hakikatle birlikte Cumartesi Anneleri tarafından ortaya konulan en belirgin çerçevelerden biridir. Buna ek eylemlerde meydana atfedilen önemin de altı çizilmelidir. Öyle ki kayıp yakınları bu meydanı bir okul olarak tanımlamışlardır: "Bu meydan bir okul, kimsesizler için bir mezar oldu. Burası bizim için bir umut yeridir. Bu yeri terk etmeyeceğiz. Buraya geldiğimizde halkımızı kaybedemediler."(Korucu, 2024, s.173)

Snow ve Benford (1988), hareket liderlerinin potansiyel destekçileri kolektif eylem kampanyalarına katılmaya ikna edici bir şekilde yönlendirmesi ve motive etmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Bunun için şikâyet ve taleplerin uygun bir kültürel bağlam içinde sunulması gerekir. Bu toplumsal inşa süreci **çerçeveleme (framing)** olarak adlandırılmaktadır.

Hareket liderlerinin üç temel ideolojik görevi vardır: **teşhis edici (diagnostic), çözüm önerici (prognostic) ve motive edici (motivational) çerçeveleme.** Snow ve Benford'un ifade ettiği anlamda:

"Teşhis edici çerçeve, sorunu belirli bir aktöre ya da kuruma sorumluluk atfederek tanımlar. Her toplumsal aktörün kendiliğinden gerçekleştirdiği bu çerçeveleme görevi, tüm grubu ve hareketi yönlendiren sonuçlar ürettiği için stratejik bir öneme sahiptir." (Güran ve Özarslan, 2015, s.41)

Bu bağlamda **hakikat ve adalet**, zorla kaybetme suçuna ilişkin sorumluluğu devlete işaret eden **teşhis edici bir çerçeveleme** olarak değerlendirilebilir.

2. Saha Gözlemleri ve Bulgular:

Nisan ve Mayıs 2025'te **Galatasaray Meydanı'nda Cumartesi Anneleri üzerine** beş kez katılımcı gözlem gerçekleştirdim. Katıldığım haftalar **1048, 1050 ve 1052. 1053. ve 1504. haftalardı**. Her hafta, gözaltında kaybolmuş bir kişinin kayıplarına adalet talebinin odağa alındığı protestolar yapılmaktadır. Protesto, saat 12:00'de **Beyoğlu'ndaki anıtın hemen önünde** başlar. Polis, protesto sırasında ailelerden en fazla 10 kişinin toplanmasına izin vermektedir.

İlk bakışta polis önlemlerinin yoğunluğu özellikle dikkat çekiciydi. Alana girdiğimde sırtımda bir çanta vardı ve polisin çantamı arayacağını düşündüm, ancak hiçbir polis memuru bunu denemedi. Bu noktada anladım ki, polis, protesto grubuyla sokaktan geçen insanlar arasındaki bağı koparmaya çalışıyordu. Bir anlamda, Cumartesi Anneleri Galatasaray Meydanı'ndaydı, ancak meydanla ilişkileri polis tarafından çok sınırlı bir düzeyde izin verilmişti. Meydandaki anıtın çevresinde polis barikatları vardı; bu durum Cumartesi Anneleri tarafından sıkça eleştiriliyor ve konuşmalarında vurgulanıyordu.

Annelerin dışında basının da meydanda oldukça yoğun bir şekilde yer aldığı gözlemleniyordu. Eylemi takip eden ve insan hakları aktivisti olduklarını varsaydığım destekçilerin yaş ortalaması oldukça yüksekti. Alanda toplanan aktivistlerin ellerinde **kaybolan kişilerin fotoğrafları** vardı ve her fotoğrafın altında kişinin kaybolduğu tarih yazılıydı. Tüm kayıp yakınlarının ellerinde birer **karanfil** vardı.

Dikkatimi çeken diğer bir unsur, Kürt annelerin **beyaz yazmaları** ve Cemil Kırbayır'ın abisi olduğunu varsaydığım **Mikail Kırbayır'ın gözlükleriydi**.

Protesto, **insan hakları derneği üyesinin sunumuyla saat 12:00'de** başladı. 1048. haftada **Kadir Keremoğlu** anıldı. Özellikle bir mezar arayışı konusu sıkça vurgulanan bir noktaydı. Protesto sırasında **alkış veya sloganın olmaması** benim için özellikle çarpıcıydı. Daha önce katıldığım eylemlerden çok farklı bir atmosfer vardı; daha çok bir eylem değil, bir **yas atmosferi** hâkimdi. Yas, öfke ve üzüntü, benim en çok hissettiğim ve gözlemlediğim duygulardı.

3. Sonuç:

1995'ten bu yana çok önemli bir mücadele hattını sürdüren Cumartesi Anneleri, **hakikat, adalet, yüzleşme, hafıza, Galatasaray Meydanı ve karanfil** gibi kendileriyle özdeşleşmiş çerçevelerle 30 yıldır mücadelelerini günümüze taşımışlardır. Cumartesi Anneleri sayesinde 17–31 Mayıs, **"Gözaltında Kayıplara Karşı Mücadele Haftası"** olarak ilan edilmiş ve kendi mücadeleleri için yeni bir dil ve repertuar geliştirilmiştir.

Burada **hakikat**, kayıpların bulunması, yani kaybedilen gerçeğin açığa çıkarılması anlamına gelirken, **adalet** faillerin yargılanması talebini ifade etmektedir.

Kısaca, anneliğin ve Cumartesi Anneleri'nin devletin zorla kaybetme stratejisine karşı mücadelesi, 1990'lardan günümüze kadar **karşı-strateji olarak önemli bir mücadele yöntemi** olmaya devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Hareketler, Cumartesi Anneleri, Çerçeveleme Teorisi, Hafıza Mekanı, Hakikat

Kaynakça

Almeıda, P. (2023). *Toplumsal Hareketler Kolektif Seferberliğin Yapısı*. Ankara: Fol Kitap

Güran, M. S., & Özarslan, H. (2015). *Çerçeveleme teorisi ve toplumsal hareketler.* Erciyes İletişim Dergisi, 4(1), 36–50.

Korucu, S. (2024). *Cumartesi Anneleri Galatasaray Meydanı'nda 1000 Hafta.* İstanbul: Doğan Kitap.

Marshall, C., & Rossman, G. B. (1989). Designing Qualitative Research. Newbury Park, CA: Sage.

Snow, D. A. - Benford, R. D. (1988). Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization; *International Social Movement Research*, vol.1, pp. 197-217.

Snow, D. A. (2004). Framing Processes, Ideology, and Discursive Fields. In D. A. Snow, S. A. Soule, & H. Kriesi (Eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements* (pp. 380–412). Blackwell Publishing.

İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı Döneminde CHP'de Din Eğitimi Tartışmaları

Mustafa Solak

Muhasebe ve Finansal Yönetim Milli Eğitim Bakanlığı
solak81@outlook.com

Özet

Çalışmamızda İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde (1938-1950) iktidarda olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin din dersleri, din eğitimi, Kur'an Kursları, İlahiyat Fakültesi hususlarının nasıl ele alındığı sosyal tarihçilik yöntemiyle mesele odaklı, tartışmacı ve çözümleyici yaklaşımla ele alınmıştır. Veri toplama aracı olarak belge incelemesi tekniği kullanılmıştır. Belge incelemesi, araştırılması hedeflenen olay veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin tahlilini kapsar.

Çalışmamızın temel tezi, İnönü döneminde din eğitiminin CHP tarafından da gerekli görüldüğü ve bu meseleyi CHP, esasen taktiksel ve konjonktürel değil toplumsal bir gereksinim olarak ele almaktadır. CHP içindeki tartışma, din eğitiminin kapsamı, hangi kurumlar eliyle ve hangi yöntem ve usullerle olacağına yöneliktir.

Öğrenci yetersizliği gerekçesiyle 1930'da imam ve hatip okulları kapatılmış ve en son 1939'da din dersi köy ilkokullarından kaldırılmıştır. Diyanet'e bağlı olarak ibadette okumak için Kur'an belletmek üzere açılan Hıfz Dershaneleri hariç, din görevlisi yetiştirecek kurum kalmamıştır. Din dersleri ve İmam-Hatip okullarının kaldırılmasıyla din adamının yetişmesi yönünde eksikliğin oluşması, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı yaptığı dönemde CHP içinde tartışmalara neden olacaktır. İsmet İnönü, Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölümünün ertesi günü, 11 Kasım 1938'de Cumhurbaşkanı seçilmiş ve bu görevini 14 Mayıs 1950'ye kadar sürdürmüştür.

CHP'li delegeler ve milletvekilleri kongrelerde ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde din eğitiminin gerekli olduğunu belirtmişlerdir. Literatürde CHP'nin dini eğitime alan açması daha çok, siyasal ve toplumsal baskı ve seçim gerçeğiyle açıklanmaktadır. Bu gerekçeler CHP yöneticileri tarafından kabul edilmektedir. Dolayısıyla İnönü döneminde CHP iktidarında din derslerinin yeniden verilmesi, CHP'nin geçici bir taktiği ve konjonktürel olarak değerlendirilmekte ve samimi görülmemektedir. Oysaki TBMM Zabıtları, CHP kongreleri, CHP yönetici ve milletvekillerinin anıları da göstermektedir ki CHP, meseleye esasen taktik gereği ve konjonktürel değil toplumsal bir gereksinim noktasından yaklaşmaktadır. Çalışmamızın bulguları arasında CHP'nin din derslerini verilmesini gerekli bulmasında yukarıdaki iddiaların yanı sıra İnönü'nün belirttiği gibi, dinin ihmal edilemeyecek bir olgu olduğu, din dersleri yoluyla halkın, dini doğru öğrenmesi gibi sebepler de vardır. İnönü'ye göre din eğitiminin verilmemesi hâlinde ailelerin, bu temel vicdan hakkından neden yoksun bırakıldıklarını daha güçlü biçimde sorgulayacaklardı. Dolayısıyla "halk kitlelerini medeniyette geliştirmek" amacıyla dinden de yararlanılabilirdi. Bu noktada Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Nihat Erim Erim gibi yöneticiler İnönü ile aynı fikirdeydi. Laiklikten taviz vermeden dinin toplumsal bir gerçeklik olarak kamusal alanda düzenlenmesini savunulmaktaydı. İnönü gibi düşünen kimi milletvekili ve yöneticiye göre şeriat tehlikesi artık geride kalmıştı. Çünkü Arap harfleriyle, medresesiyle, kıyafetiyle, hukuku ve dinsel siyasetiyle şeriat bir sistemdi. Bu sistemin canlanmasına olanak yoktu. Cumhuriyetin kuruluşundan beri yirmi beş yıllık bir zaman geçmişti ve yeni düzenle de on yıl geçtikten sonra gücünü kaybedecekti. Din eğitimi verilmesine eşitlik, vicdan hürriyeti, toplumsal kontrolün sağlanması gerekçeleriyle de yaklaşılmıştır. İnönü, çocuklarına din eğitimi vermek isteyen ana- babaların devlete "ya bize bırakın, ya da siz yapın!" diyeceklerini belirtiyordu. Dahası Türk olmayan azınlıklara tanınan bu en doğal vicdan hakkının gereklerini yerine getirmekten Türkleri yoksun bırakmak, hangi hakka dayandırılabilirdi?

Dolayısıyla belirli bir süre geçtikten sonra laiklik açısından bir tehlike söz konusu olmayacaktı. Bu nedenle din eğitiminin kontrolsüz biçimde topluma bırakılmasındansa, devlet eliyle verilmesi daha uygun görülmekteydi.

Bu gerekçelere ek olarak bir başka bulgu da din eğitiminin Komünizm'e karşı duvar olarak görülmesidir. CHP de Komünizm'e karşıdır ve din eğitimi, gözden uzak tutulsa da CHP tarafından "tehlike" olarak görülen Komünizm'in yayılmasına karşı etkili bir yöntem olarak görülmüştür. Komünizm, din ve devlet karşıtlığı, ahlaksızlık, Bolşeviklik ve Rus yayılmacılığı olarak değerlendiriliyordu. Örneğin CHP milletvekillerinden Hamdullah Suphi Tanrıöver, Türk gençliğine Komünizm, milliyetçilik ve din olmak üzere üç farklı "iman" telkin edilebileceğini ama Komünizm'in Türk halkı tarafından reddedildiğini, Komünizm tehlikesine karşı din ve milliyet unsurlarından yararlanılması gerektiğini savunuyordu.

CHP bunların yanı sıra ahlakın gelişmesi, anne-babaya saygının, vatana bağlılığın sağlanması için de din derslerini gerekli görüyordu. CHP'li milletvekilleri artan tecavüz, küfür ve benzeri gayriahlaki davranışlara dikkat çekerek, menfaatperestliğin, yalnızca kendi çıkarını gözetmenin ve başkalarına zarar verme pahasına her yolu mubah görme anlayışının yaygınlaştığını ifade ediyorlardı. Ona göre insanlar arasındaki güven duygusu zedelenmişti ve bu gidişatın önüne geçilmesi gerekiyordu. Millî Mücadele döneminde vatan için gösterilen fedakârlık ve heyecanın, artık "manevî mevcudiyet" için gösterilmesi gerektiği savunuluyor ve dinlerin ahlaki yönlerinin her çocuk ve gence öğretilmesinin zorunlu olduğunu belirtiliyordu.

Bu gerekçelerle din eğitimini savunan CHP, kendi içinde din eğitiminin kapsamı, eğitimi verecek kişi ve kurumlar, eğitim yöntem ve usulleri tartışmıştır. Din öğretimi meselesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin gündemine ilk kez 24 Aralık 1946 tarihinde, Millî Eğitim Bakanlığı bütçesi görüşmeleri sırasında taşınmıştır. Mesele, CHP Divanı'nda da ayrıntılı biçimde ele alınmış; tartışmalar esasen "din eğitiminin laiklik ilkesiyle nasıl bağdaştırılacağı" sorusu etrafında yoğunlaşmıştır. Bu amaçla kurulan komisyonda, ilkokulların son iki sınıfında din dersleri okutulması, imam-hatip okullarının açılması, Ankara'da bir İlahiyat Fakültesi kurulması hususlarında uzlaşı sağlanmıştır. Erim ve Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu, din eğitiminin ve dinî eğitim kurumlarının Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı olması gerektiğini savunurken; kimi CHP milletvekilleri imam ve hatip okullarının açılmasını ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanmasını desteklemişlerdir. Kimi CHP milletvekilleri ise imam ve hatip okulları yerine kurs sistemini ve bu kursların Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanmasını önermiştir. Bir başka tartışma konusu da imam ve hatip okullarının ne zaman açılması gerektiğine yönelikti. Kimi milletvekili önce İlahiyat Fakültesi'nin kurulması, ardından buradan yetişecek kadrolarla imam ve hatip okullarının açılmasını daha doğru bir yol olarak görmekteydi. Ancak bu şekilde, şeriat tartışmalarının yeniden gündeme gelmesi önlenebilirdi. Kimisi de fakülteden ayrı yüksek din okulu kurulmasını istiyordu. Ankara Üniversitesi bünyesinde kurulacak ilahiyat fakültesinin niteliği ve amacı tartışma konusu olmuştur. 4 Haziran 1949'da mesele TBMM'de görüşülürken CHP milletvekili İsmail Hakkı Baltacıoğlu, İlahiyat Fakültesi'nin iki şekilde kurulabileceğini ileri sürmüştür: İlki, Katolik veya Protestan fakülteleri örneğinde olduğu gibi, tamamen İslami ilimlere dayalı bir İslam İlahiyat Fakültesi; ikincisi ise medrese tarzı bir yapıydı ki, bu seçenek gündem dışı bırakılmıştır. Baltacıoğlu, fakülte modelini savunmuş; ancak fakültenin yalnızca felsefe ağırlıklı bir yapı hâline gelmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre, İlahiyat Fakültesi adı altında psikoloji, sosyoloji ve dinler tarihi gibi derslerin ağırlık kazandığı bir yapı, esasen bir felsefe fakültesi niteliği taşımaktaydı. Komisyonun ortak görüşü, medrese karakteri taşımayan ancak bilimsel yöntemlere dayanan bir İslam İlahiyat Fakültesi kurulması yönündeydi. Baltacıoğlu, böyle bir fakülte kurulmadığı takdirde İslamiyet'in ehliyetsiz ellere düşeceğini ve sapkın akımların artacağını savunmuştur. Sonuçta Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 10 Haziran 1949 tarihinde açılmıştır. Bunu takiben İstanbul Üniversitesi Rektörü Ord. Prof. Ömer Celal Sarç, Milli Eğitim Bakanlığı'nın onayıyla Edebiyat Fakültesi'ne bağlı bir İslam İlimleri Araştırma Enstitüsü ile Hukuk Fakültesi'ne bağlı bir İslam Hukuku Enstitüsü kurulmasının uygun görüldüğünü açıklamıştır.

CHP içinde milletçiliğin dini bir görünüm alıp almaması da bir diğer tartışma konusuydu. Tanrıöver gibi, milliyetçiliğin yalnızca vatandaşlık esasına dayanan dar tanımı yerine, dini de dolayısıyla din eğitimini de içeren daha geniş bir milliyetçilik anlayışı öneren fikirlere karşı çıkanlar da olmuştur. Başbakan Recep Peker, Komünizm'e karşı korunmanın yegâne vasıtasının "millet duygusu" olduğunu vurgulamış; dinin, toplumsal hayat için zararlı olmaktan çıkıp ulvî ve semavî mevkiine yükselmiş olmasının, onu siyasî ve ideolojik bir araç haline getirmeyi meşrulaştırmadığını savunmuştur. Peker, "Komünizm denen bir içtimaî zehirden" toplumu korumak amacıyla, onun yanında giderek genişleyecek bir "şeriat hayatı" ikame etmenin, öldürücü bir zehrin başka bir öldürücü zehirle tedavi edileceğini sanmaktan farksız olduğunu ifade etmiştir. Kontrolü mümkün olmayan bu yolun, meselenin giderek büyümesine ve toplumsal huzuru tehdit edecek bir boyuta ulaşmasına yol açabileceğini belirtmiştir. Yurdun huzuru açısından din propagandasına kapı aralanmaması gerektiğini savunan Peker, ahlakın mutlaka dine dayanması gerektiği yönündeki iddiaları da reddetmiştir. Ona göre toplumu tehlikeli akımlardan koruyacak esaslı manevî kuvvet, din değil, milliyet anlayışıydı.

Anahtar Kelimeler: İnönü dönemi, CHP, Din Eğitimi, Kur'an Kursları, İlahiyat Fakültesi

Kaynakça

Arvas, İbrahim. Tarihi Hakikatler. Sadeleştiren Mahmut Çetin. İstanbul: Biyografi Net İletişim ve Yayıncılık Hizmetleri, 2011.

Banguoğlu, Tahsin. Kendimize Geleceğiz. İstanbul: Derya Dağıtım, 1984.

Barutçu, Faik Ahmet. Siyasî Anılar (1939–1954). İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977.

Çelik, Seçkin. İnönü Döneminde Kemalizm. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2021.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. 30.1.0.0.42.251.17.

Maârif Vekâleti. İlk Mektep Müfredat Programı. İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.

Maârif Vekâleti. Köy Mektepleri Müfredat Programı. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.

Maârif ve Ziraat Vekâleti. 1939 Köy İlkokul Programı Projesi. İstanbul, 1939.

Maarif Vekâleti. Lise Birinci Devre Müfredat Programı. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340.

Millî Eğitim Bakanlığı. Tebliğler Dergisi. Cilt 11, Sayı 524 (7 Şubat 1949).

Nadi, Nadir. Perde Aralığından. 3. bs. İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1979.

Resmî Gazete. 14 Temmuz 1938. Sayı: 3959.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM). Zabıt Ceridesi. Devre 6, Cilt 26, İçtima 82, 28 Haziran 1938.

Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı. İlkokul Programı. İstanbul: Devlet Basımevi, 1936.

Yücel, Hasan Âli. Türkiye'de Orta Öğretim. Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

"Başbakanın Din Öğretimi Hakkındaki Demeci." Selâmet, 26 Ocak 1949.

"Din Tedrisatı Meselesi Dün C.H.P Grubunda Görüşüldü." Cumhuriyet, 20 Şubat 1948.

"İlkokullarda Din Dersleri Başlıyor." Yeni Sabah, 4 Şubat 1949.

"İmam Hatip Kursları–İslâm İlahiyat Fakültesi Hakkında." Selâmet, 25 Haziran 1948.

Ulus. 21 Mayıs 1948.

Ulus. 22 Eylül 1948.

16. Oturum
Siyaset Bilimi

Oturum Başkanı: Ömer Taşgetiren

Seminer Salonu 2
9 Mayıs Cumartesi
10:00-11:30

Yılmaz C. Saparca

Türkiye'de İslamcılık ve Siyaset: Milli Görüş ve Nurculuk Hareketlerinin Weberci İdeal Tip Üzerinden Karşılaştırmalı Analizi (1960-2002)

İclal Aydın

İsrail'in Hasbara Stratejisi: Devlet-Sivil-Dijital Ağlar Üzerinden Yürütülen Hibrit Enformasyon Savaşı

Elifnur Öztürk

Post-Seküler Çağda Siyaset ve Ahlak İlişkisini Yeniden Düşünmek: Taha Abdurrahman'da Ruh Ahlakı, Laiklik ve Meşruiyet

Zahid Jalaly

İsmail Faruki'nin Ümmet ve Ulus-Devlet Görüşlerinin Analizi

Türkiye'de İslamcılık ve Siyaset: Milli Görüş ve Nurculuk Hareketlerinin Weberci İdeal Tip Üzerinden Karşılaştırmalı Analizi (1960-2002)

Yılmaz C. Saparca

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
saparcayilmaz@gmail.com

Özet

Türkiye'de modernleşme tecrübesi, Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte dinin kamusal alandan tasfiyesini ve seküler bir kimlik inşasını hedeflemiştir. Bu süreç, sadece yukarıdan aşağıya bir sekülerleşme hamlesi değil, aynı zamanda bu hamleye eklemlenen veya direnen çeşitli dinî-politik hareketlerin de tarihidir. 1950 sonrası çok partili hayata geçiş ve Demokrat Parti iktidarı, İslâmî söylemlerin meşruiyet dairesinde yeniden belirmesine olanak sağlayan bir siyasal imkân alanı açmıştır. Özellikle 1960 sonrası dönem; çok partili hayata geçişin sancıları, askerî müdahaleler ve ekonomik dönüşümlerle birlikte İslâmî kimliğin kamusal alanda yeniden tanımlandığı bir evreye işaret etmektedir. Bu çalışmanın odağını oluşturan Millî Görüş ve Nurculuk hareketleri, Türkiye'nin modernleşme serüveninde İslâmî referansları kullanarak toplumsal ve siyasal bir iddia ortaya koyan iki ana damardır. Aynı zamanda, bu iki hareket, Türkiye İslamcılığının yekpare bir blok olmadığını göstermekte, birçok yönden ayrışmaktadır.

Çalışmada öncelikle İslamcılık kavramı açıklanmakta; bu bölüm, çalışmanın kavramsal ve teorik çerçevesini oluşturmaktadır. Bu kısımda, literatürde öne çıkan bazı İslamcılık tanımlarına yer verilerek kavramsal bir zemin sunulmakta; ardından literatürdeki kavramsal karmaşayı ve normatif (güvenlikçi/oryantalist veya savunmacı/idealize edici) tanımlama eğilimlerini aşmayı amaçlayan metodolojik bir inşa yapılmaktadır. Temel iddia, İslamcılığın tekil bir tarifle dondurulamayacağı; aksine, farklı tarihsel tezahürleri karşılaştırılabilir kılan analitik bir "merceğe" ihtiyaç duyulduğudur. Böylece İslamcılığı sabit bir tanım içerisine hapsetmek yerine, Weberci "ideal tip" metodolojisiyle İslamcılığın yapısal anatomisini belirleyen dört temel eksenden oluşan bir çekirdek ideal tip önerilmektedir. Buna göre İslamcılık; "modern dönemde beliren; temelde vahye dayanmakla birlikte meşruiyetini dinî referanslar üzerinden tesis eden; iktidar, düzen ve toplumsal dönüşüm gibi dünyevî hedefleri, bağlama göre sivil ıslah ve/veya siyasal kurucu yollarla izleyen bir düşünce ve hareket biçimi" olarak tanımlanmaktadır.

Zaman: İslamcılığın tarihsel bağlamla olan ilişkisi ve modern dönemin bir ürünü olduğu; modern öncesi dönemin tip dışı olduğunun kabulü.

Kaynak: Bilginin kaynağı olarak vahiy ile modern kavram ve teorilerin kullanımda denge kurulması; saf vahiy veya saf ideolojik dil kullanımının salt dini hareketler veya salt seküler hareketler olacağı.

Söylem: Kamusal alanda dini meşruiyet dili kullanmaları; araçsal ve örtük bir dil kullanımın tip dışı olduğu kabulü.

Hedef/Yöntem: Kamusal/dünyevî amaçların hedeflenmesinin zorunlu eşik olması; toplumu dönüştürme stratejisi sivil ıslah veya siyasal olabileceği.

Kurulan bu teorik iskelet, tezin sonraki bölümlerinde Milli Görüş ve Nurculuk hareketlerinin karşılaştırmalı analizi için gerekli olan metodolojik zemini oluşturmaktadır. Burada kurgulanan ideal tip, "gerçekliğin tüm unsurlarını içeren bir kopya" olarak değil; aksine belirli özellikleri mantıksal bir

bütünlük içinde vurgulayan, farklı hareket ve kişileri ortak bir zeminde karşılaştırmaya yarayan analitik bir inşadır.

Bulgular ve Analiz: İslamcılık için bu şekilde bir tanım getirdikten sonra, Milli Görüş ve Nurculuk hareketleri kurgulanan ideal tipin parametreleri çerçevesinde karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır:

Zaman: Her iki hareket de, geleneksel referanslara yaslansalar da özünde "modern dönemin ürünleri"dir. Nurculuk; devletin dini kamusal alandan dışladığı kısıtlayıcı evrede, varoluşsal bir refleksle "imanı tahkim" stratejisine odaklanmıştır. Milli Görüş ise kitle siyasetinin ve çevrenin merkeze akın ettiği dönemde doğrudan "iktidar talebi" üzerine inşa edilmiştir. Sonuç olarak her iki yapı da önceden kurgulanmış teleolojik bir plandan ziyade; askeri vesayet, siyasal krizler ve "şimdiki zamanın sisi" içinde verilen anlık, dinamik tepkilerle şekillenmiştir.

Kaynak (Bilgi Rejimi ve Epistemolojik Konumlanma): Hareketlerin "hakikat" ve "meşruiyet" iddialarını hangi bilgi türüne dayandırdıkları analiz edildiğinde, aynı dini havzadan beslenmelerine rağmen iki farklı bilgi rejimi inşa ettikleri görülmektedir. Nurculuk, modern bireyin zihnindeki şüpheleri gidermeyi gaye edinen "iman merkezli ontolojik bir bilgi" üretirken; Milli Görüş, devlet aygıtı ve sanayi aklı ile temas kuran "düzen merkezli sosyo-politik bir bilgi" inşa etmiştir. Bu ayrım, modernleşme karşısında "imanı koruyan" ile "devleti/nizamı kuran" iki zıt epistemolojik hattı temsil etmektedir.

Söylem (Meşruiyetin ve Kamusal Temsilin Dili): Söylem düzeyinde, sekülerleşme dalgasına karşı inşa edilen dini meşruiyet dillerinin işlevsel farkları vurgulanmıştır. Milli Görüş; dini kavramları siyasal bir "slogan ve manifesto" aracına dönüştürerek kitlesel bir seferberlik dili kurmuştur. Nurculuk ise aynı kavramları bireyin iç dünyasını ve zihniyetini dönüştürecek bir "tebliğ ve ders" aracı olarak kullanmıştır.

Hedef/Yöntem (Sivil Islah veya Siyasal Stratejiler): Her iki yapı dünyevi bir dönüşüm hedeflese de, bu hedefe giden yollar zıt kutuplarda yer almaktadır. Milli Görüş, siyasal iktidarı toplumsal değişimin ana öznesi kılan "yukarıdan aşağıya" bir kurucu strateji izlerken; Nurculuk, bireyden başlayarak cemaatleşen "aşağıdan yukarıya" yayılan sivil bir ıslah modelini benimsemiştir. Nurcular, “siyasetsizlik siyaseti” veya “mesafe siyaseti” anlayışını benimseyerek “anti-politik” değil “apolitik” bir duruş göstermişlerdir. Siyaset, Milli Görüş için aktif bir "cihad" meydanı, Nurculuk içinse sivil faaliyet alanını koruyan pasif bir "güvenlik kalkanı" niteliğindedir.

Yardımcı Eksenler: İdeal tipin ayırt edici ana eksenlerinin yanında karşılaştırmayı derinleştirmeye imkan veren yardımcı eksenler kullanılabilir. Böylece hareketlerin örgütlenme biçimleri, otorite yapıları ve dış dünyaya bakışları derinlemesine incelenebilecektir.

Örgütlenme: Milli Görüş’te hiyerarşik ve merkeziyetçi "parti" disiplini; Nurculukta ağ tipi (network), yatay ve yerel odaklı "cemaat" yapısı mevcuttur.

Liderlik/Karizma: Necmettin Erbakan şahsında somutlaşan "aktif siyasi lider" profili ile Said Nursi mirası üzerinden şekillenen, gücünü şahıstan ziyade "metinden" (Risale-i Nur) alan karizmatik otorite biçimleri mevcuttur. Her iki anlayış, olaylara tepki anlamında farklı tezahürler meydana getirmiştir.

Modernleşme ve Batı’ya Bakış: Her iki yapının Batı medeniyetine karşı geliştirdikleri "reddiyeci" veya "seçici uyarlamacı" tutumları analiz edilmektedir.

Çalışmanın temel tezi: Türkiye’deki İslamcılık tecrübesinin homojen bir yapı olmadığını, aksine derin yapısal, epistemolojik ve yöntemsel farklılıklar barındırdığını savunmaktadır. Bu çerçevede Milli Görüş ve Nurculuk hareketleri, benzer sosyolojik kökenlerden gelmelerine rağmen, modernleşme sancıları ve devletin sekülerleşme hamlelerine karşı geliştirdikleri stratejiler bakımından iki karşıt kutbu temsil eder. Milli Görüş; hiyerarşik, devlet odaklı ve toplumu iktidar üzerinden dönüştürmeyi hedefleyen siyasal-kurucu (parti-tip) bir model sergilerken; Nurculuk, bireyin iman tahkimini merkeze alan, yatay örgütlenen ve siyaseti sivil dönüşümün önünü açan pasif bir koruma alanı olarak gören sivil-ıslahçı

(cemaat/ağ-tip) bir yapı arz etmektedir. 1960-2002 yılları arasındaki bu ayrışma, Türkiye'de İslamcılığın hem "nizamı kurma" hem de "imanı koruma" eksenli iki farklı rasyonalite üretmiş ve bu ikili yapı Türk sağ siyasetinin temel karakteristiğini oluşturmuştur.

Metodolojik Yaklaşım: Araştırma, nitel araştırma desenine uygun olarak tasarlanmış olup "karşılaştırmalı analiz" yöntemini benimsemektedir. Çalışmanın ana ekseni, sosyal bilimlerde anlamacı/yorumsamacı (hermeneutik) geleneğin önemli araçlarından biri olan Max Weber'in "ideal tip" metodolojisidir. Bu yöntemle İslamcılık kurgulanmakta, buradaki parametrelere göre iki hareket karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmaktadır. Hareketler içerisindeki dönüşümlerin incelenmesinde ise Norbert Elias'ın "süreç sosyolojisi" dikkate alınmıştır.

Çalışmanın literatüre temel katkısı: Milli Görüş ve Nurculuk hareketlerini homojen bir blok olarak ele almak yerine, Weberci bir sosyolojik çerçevede, karşılaştırmalı bir makro-perspektifle ele almasından kaynaklanmaktadır: Zaman, Kaynak, Söylem ve Hedef/Yöntem parametrelerinden oluşan özgün bir model üzerinden karşılaştırılabilir kılmakta ve bu yapıların ürettikleri farklı epistemolojik ve stratejik rasyonaliteleri yapısal bir zeminde temellendirmektedir. Hareketleri salt "siyasal olan" veya "olmayan" ikiliğine hapseden indirgemeci yaklaşımları, geliştirilen "karma strateji" ile aşan bu çalışma; aynı zamanda Türk modernleşmesinin dinsel-politik genetiğini anlamlandırmak adına kuramsal bir derinlik kazandırmaktadır.

Çalışmanın Bulgu ve Sonuçları: Çalışmanın ulaştığı bulgular ışığında ortaya çıkan genel sonuçlar, Türkiye'deki İslamcılık tecrübesinin tekil ve homojen bir yapı olmadığını, aksine yapısal, yöntemsel ve epistemolojik açılardan keskin çizgilerle ayrışan iki ana rasyonalite üzerinden şekillendiğini doğrulamaktadır. Bu durum, Türkiye'de din-siyaset ilişkisinin sadece inanç bazlı değil, derin metodolojik farklılıklarla inşa edildiğini kanıtlamaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma; İslamcılığı sabit bir tanıma hapsetmek yerine, onu modernitenin krizlerine verilen dinamik ve hibrit bir cevap olarak tanımlayarak literatürdeki normatif ve güvenlikçi tıkanıklıkları aşmayı başarmayı hedeflemiştir. Hareketlerin tarihsel seyri, Türk modernleşmesinin kendi içinde nasıl özgün bir "İslami rasyonalite" ürettiğini ve bu rasyonalitenin toplumsal dönüşüm süreçlerinde nasıl birer "eylem tipi"ne dönüştüğünü akademik bir netlikle sergilemektedir.

Anahtar Kelimeler: İslamcılık, Milli Görüş, Nurculuk, Max Weber, İdeal Tip

Kaynakça

Akdoğan, Y. (2000). Siyasal İslam: Refah Partisi'nin anatomisi. Şehir Yayınları.

Aktay, Y. (Ed.). (2004). Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Cilt 6. İslâmcılık. İletişim Yayınları.

Aktay, Y. (2003). İslamcılıktaki muhafazakar bakiye. A. Çiğdem (Ed.), Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Cilt 5. Muhafazakarlık içinde (346-360). İletişim Yayınları.

Aytepe, M. (2016). Doğuşundan günümüze İslamcılığın Türkiye seyri: Bir sınıflandırma denemesi. Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4(1), 169-200.

Büyükkara, M. A. (2014). Çağdaş İslami akımlar. Klasik Yayınları.

Çakır, R. (1990). Ayet ve slogan. Metis Yayınları.

Çakır, R. (2013). Milli Görüş hareketi: Dün, bugün, yarın. Türkiye'de İslamcılık düşüncesi ve hareketi sempozyum tebliğleri içinde (753-775). Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.

Göle, N. (2021). Melez desenler. Metis Yayınları.

Gülalp, H. (2003). Kimlikler siyaseti: Türkiye'de siyasal İslam'ın temelleri. Metis Yayınları.

Hekman, S. J. (1983). Weber's ideal type: A contemporary reassessment. Polity, 16(1), 119-137.

Hekman, S. J. (1983). Weber, the ideal type, and contemporary social theory. University of Notre Dame Press.

Heywood, A. (2015). Siyaset (16. bs.). Adres Yayınları.

Kara, İ. (1994). Türkiye'de İslâmcılık düşüncesi 3. Dergah Yayınları.

Kara, İ. (2020). Türkiye'de İslamcılık düşüncesi: Metinler/kişiler I. Dergah Yayınları.

Kutluer, İ. (2001). İslamcılık. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 23, 65-67). TDV Yayınları.

Macit, N. (2000). Din-siyaset ilişkisinin teolojik yorumu. Seba Yayınları.

Mardin, Ş. (1992). Bediüzzaman Said Nursi olayı ve modern Türkiye'de din ve toplumsal değişim. İletişim Yayınları.

Mozaffari, M. (2007). What is Islamism? History and definition of a concept. Totalitarian Movements and Political Religions, 8(1), 17–33.

Nursi, B. S. (2011). Risale-i Nur külliyatı (14 cilt). Envar Neşriyat.

Özdalga, E. (2006). İslâmcılığın Türkiye seyri: Sosyolojik bir perspektif (G. Türkoğlu, Çev.). İletişim Yayınları.

Türkmen, H. (2014). Türkiye'de İslamcılığın kökleri. Ekin Yayınları.

Türköne, M. (1991). Siyasi ideoloji olarak İslamcılığın doğuşu. İletişim Yayınları.

Türköne, M. (2001). İslâmcılık. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 23, 60). TDV Yayınları

İsrail'in Hasbara Stratejisi: Devlet-Sivil-Dijital Ağlar Üzerinden Yürütülen Hibrit Enformasyon Savaşı

İclal Aydın

Stratejik İletişim Milli Savunma Üniversitesi
iclalaydin488@gmail.com

Özet

Öz: Bu çalışma, İsrail'in uluslararası kamuoyunu yönlendirmeye yönelik sistematik iletişim stratejisi olarak tanımlanan asbara'nın, günümüzde devlet-sivil-dijital ağları entegre eden çok katmanlı bir hibrit enformasyon savaşı mimarisine dönüştüğünü savunmaktadır. Başbakanlık Ofisi bünyesindeki Ulusal Hasbara Karargahı koordinasyonunda Dışişleri Bakanlığı, IDF Sözcülük Birimi, StandWithUs ve Act.IL gibi yapıların eş güdümlü biçimde işletildiği bu mimari; bot ağları, astroturfing, influencer ağları, coğrafi hedefleme ve kültürel hegemonya araçlarını kapsamaktadır. Çalışmada eleştirel söylem analizi (CDA) ve vaka analizi yöntemleri kullanılmış; 7 Ekim 2023 sonrası dönem, Muhammad al-Durrah (2000) ve Şirin Ebu Akile (2022) vakaları temel analiz birimleri olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgular, hasbara'nın mağduriyet anlatısı, kriminalizasyon söylemi, antisemitizm suçlaması mekanizması ve "gerçeklikten ziyade etki" ilkesi etrafında örgütlenen dört temel eksen üzerinde işlediğini ortaya koymaktadır. Çalışma, hasbara'yı hibrit savaş kuramıyla sistematik biçimde ilişkilendiren sınırlı literatüre özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Giriş

İbranice'de "açıklama" (הַסְבָּרָה) anlamına gelen hasbara, İsrail Dışişleri Bakanlığı tarafından devletin politikalarını ve eylemlerini meşrulaştırmayı amaçlayan iletişim girişimleri olarak tanımlanmaktadır. Bu resmi tanım başlı başına çarpıcı bir paradoks barındırır: Bir eylemin yalnızca "açıklanmaya" ihtiyaç duyması, söz konusu eylemin baştan haklı kabul edildiğini ima eder; açıklamanın amacı, dışarıdakileri zaten doğru olduğu varsayılan bir gerçeğe ikna etmekten ibarettir. Noam Chomsky başta olmak üzere pek çok eleştirel akademisyen bu paradoksu öne çıkararak hasbara'yı doğrudan İsrail yanlısı propagandanın sistematik kurumsal ifadesi olarak nitelendirmektedir. Chomsky'e göre hasbara, "söz konusu soru ne olursa olsun İsrail'in tutumunun her zaman doğru olduğunu" varsayan ve bunu karşı tarafa sırf anlatmanın yeterli olacağını öngören bir iletişim anlayışını cisimleştirir. Bu iki tanım arasındaki gerilim, hasbara'nın salt bir kamu diplomasisi pratiği mi yoksa algı mühendisliğine dayanan bir enformasyon savaşı aygıtı mı olduğu sorusunu gündemin merkezine taşımaktadır.

Bu çalışmanın temel tezi, hasbara'nın günümüzde artık klasik anlamda bir diplomatik iletişim stratejisinin çok ötesine geçtiği yönündedir. Başbakanlık Ofisi bünyesindeki Ulusal Hasbara Karargahı'nı merkeze alan; Dışişleri Bakanlığı, Diplomasi ve Diaspora İşleri Bakanlığı, Turizm Bakanlığı, Yahudi Ajansı (Jewish Agency for Israel) ve İsrail Savunma Kuvvetleri (IDF) Sözcülük Birimi'ni kapsayan beş kollu kurumsal mimarinin varlığı, hasbara'nın devlet tarafından yönetilen çok katmanlı bir enformasyon savaşı sistemine dönüştüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Al Jazeera'nın The Stream programında aktarıldığı üzere bu yapı, "insanların yıllar içinde tekrarlayıp kendilerini inandırdıkları sözlü bir gelenek değil; İsrail'deki en yüksek güç organları tarafından yapılandırılan, desteklenen ve finanse edilen bir sistem"dir.

Yöntem

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden yararlanılmış; eleştirel söylem analizi (CDA) ile belge ve vaka analizi teknikleri bir arada kullanılmıştır. Temel veri seti; İsrail hükümet kurumlarının resmi açıklamaları, IDF sözcülük biriminin sosyal medya çıktıları, StandWithUs ve Act.IL gibi devletle bağlantılı kuruluşların iletişim materyalleri ile seçilmiş kriz dönemlerine ait medya içeriklerinden oluşmaktadır. Vakalar kronolojik ve tematik bir perspektiften incelenmiş; hasbara'nın söylemsel kurgusu ile pratik enformasyon taktikleri arasındaki bağlantılar analitik olarak ortaya konmuştur.

Bulgular ve Tartışma

Hasbara'nın söylemsel yapısı dört temel eksen üzerinde örgütlenmektedir. Birincisi, İsrail'i hem teknolojik bir başarı hikayesi hem de tarihsel tehditler (antisemitizm, soykırım) karşısında ayakta kalmaya çalışan ezilmiş bir kurban olarak bir arada konumlandıran ikili kimlik ve mağduriyet anlatısıdır. Bu anlatı, askeri müdahaleleri kaçınılmaz bir "savunma hakkı" çerçevesinde sunar. İkincisi, Filistin siyasi hareketlerini —Hamas gibi 2006 seçimlerini kazanarak iktidara gelen yapılar dahil— sistematik biçimde "terör örgütü" olarak etiketleyen kriminalizasyon söylemidir. Bu etiketleme, meşru siyasi aktörleri uluslararası muhataplıktan dışlamayı ve orantısız güç kullanımını terörle mücadele kapsamında sunmayı amaçlar. Üçüncüsü, İsrail politikalarına yönelik her türlü eleştiriyi "antisemitizm" olarak damgalayan söylemsel kalkan stratejisidir. StandWithUs gibi kuruluşlar, "antisemitizmle mücadele" misyonu altında yasal profesyonelleri kullanarak bu suçlamayı bir sivil baskı ve hukuki müdahale aracına dönüştürmektedir. Bu mekanizma Batı medyasında ve akademi dünyasında güçlü bir oto-sansür

etkisi yaratmaktadır. Dördüncüsü ise Hollywood yapımlarından (Fauda gibi Netflix dizileri dahil) Birthright Israel gezilerine uzanan kültürel hegemonya pratikleridir. Birthright programına katılan yazar ve komedyen Matt Lieb'in aktarımına göre Netanyahu, katılımcıları bizzat "Hasbara ajanları olarak görevlendirmiş" ve onlardan eve dönüp insanlara İsrail hakkındaki "gerçeği" anlatmalarını istemiştir.

Çalışmanın özgün katkısı, hasbara'yı devlet-sivil ağ entegrasyonu (astroturfing), "gerçeklikten ziyade etki" ilkesi ve dijital oyunlaştırma mekanizmaları gibi birbirine eklemlenmiş üç eksen üzerinden bütünsel biçimde çözümlemesindedir. StandWithUs gibi sivil toplum kuruluşlarının Başbakanlık Ofisi ile imzaladığı sözleşmeler aracılığıyla yıllık 1,4 milyar kişilik erişim kapasitesine ulaştığı; Diaspora Bakanlığı'nın desteğiyle hayata geçirilen Act.IL platformunun 73 ülkede 26.000'den fazla gönüllüyü koordineli biçimde mobilize ettiği ve 2025 yılı enformasyon savaşı bütçesinin 150 milyon dolara ulaştığı tespit edilmiştir.

7 Ekim 2023 sonrası dönemde en çarpıcı vaka, 40 İsrailli bebeğin kafasının kesildiğine ilişkin iddiadır: Bu iddianın daha sonra kanıtlanamadığı gerekçesiyle geri çekilmesine karşın, başlangıçta yarattığı duygusal şokun İsrail'in orantısız askeri müdahalesini meşrulaştırmaya yettiği görülmüştür. Benzer biçimde UNRWA çalışanlarının 7 Ekim saldırılarına karıştığı iddiası, 10 Batı ülkesinin insani yardım fonlarını askıya almasına neden olmuştur. Bu vakalar, "gerçeklikten ziyade etki" ilkesinin nasıl işlediğini tartışmasız biçimde ortaya koymaktadır.

Tarihsel örneklere bakıldığında, Muhammad al-Durrah vakasında (2000) uygulanan kabul–geri çekilme–reddetme silsilesinin ve gazeteci Şirin Ebu Akile cinayetinde (2022) izlenen saptırma–belirsizlik–reddetme zincirinin benzer bir söylemsel mantığa dayandığı görülmektedir. Söylemsel eksenler şu şekilde sınıflandırılabilir: (1) İsrail'i hem teknolojik bir başarı hikayesi hem de varoluşsal tehdit altındaki bir kurban olarak konumlandıran ikili kimlik ve mağduriyet anlatısı; (2) Filistin siyasi hareketlerini uluslararası muhataplıktan dışlamak amacıyla sistematik biçimde terörize eden söylem; (3) İsrail politikalarına yönelik her türlü eleştiriyi "antisemitizm" olarak etiketleyerek meşru akademik ve gazetecilik faaliyetlerini susturmayı amaçlayan mekanizma; (4) Hollywood yapımlarından Birthright Israel gezilerine uzanan kültürel hegemonya pratikleri.

Sonuç

Çalışma, hasbara'nın modern hibrit savaş kuramının kavramsal çerçevesiyle bütünleşik biçimde ele alınmasına zemin oluşturmaktadır. Stratejinin temel çelişkisi, pazarlanan "liberal ve mağdur" imgesi ile sahadaki askeri uygulamaların yarattığı gerçeklik arasındaki derin uçurumdan kaynaklanmaktadır. Dijital çağda bilgiye anında ve aracısız erişimin yaygınlaşması bu çelişkiyi giderek görünür kılmakta ve merkezi propaganda mekanizmalarının uzun vadeli etkinliğini tehdit etmektedir. Çalışma; benzer devlet iletişim stratejilerinin incelenmesinde kullanılabilecek analitik bir çerçeve sunmakta ve dijital platform düzenlemesi alanında somut politika önerileri geliştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hasbara, Hibrit Enformasyon Savaşı, Astroturfing, Algı Yönetimi, Dijital Propaganda

Kaynakça

Chomsky, N. ve Pappé, I. (2015). On Palestine. Haymarket Books.

Gilboa, E. (2008). Searching for a theory of public diplomacy. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 616(1), 55–77.

Hoffman, F. G. (2007). Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. Potomac Institute for Policy Studies.

Khalidi, R. (2020). The Hundred Years' War on Palestine. Metropolitan Books.

Rid, T. (2020). Active Measures: The Secret History of Disinformation and Political Warfare. Farrar, Straus and Giroux.

Schiffer, S. (2010). The Schiffer Report: Hasbara as a Strategic Asset. Reut Institute.

Thrall, N. (2017). The Only Language They Understand. Metropolitan Books.

Weimann, G. (2006). Terror on the Internet: The New Arena, the New Challenges. United States Institute of Peace Press.

Post-Seküler Çağda Siyaset ve Ahlak İlişkisini Yeniden Düşünmek: Taha Abdurrahman'da Ruh Ahlakı, Laiklik ve Meşruiyet

Elifnur Öztürk

Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Ankara Üniversitesi
elifnurrztrk@gmail.com

Özet

Modern Batı felsefesinin öne sürdüğü düsturlardan birisi siyasetin din temelli ahlaktan ayrıştırılmasıdır. Özellikle dini nitelikli ahlakın siyasetten dışlanması siyasal alanın prosedürel bir çerçeveye sıkıştırılmasına yol açmaktadır. Bu prosedürel ilişkiye dayanan siyasetin çoğunlukla teknik bir yönetim pratiği ve güç ilişkileri bütünü olarak ele alınması, bir diğer ifade ile siyasete değer-nötrlük iddiasının yüklenmesi meselesi Niccolo Machiavelli (2012)'de ahlakın araçsallaştırılması, John Rawls (2017)'da kamusal akıl teorisinde, siyasal liberalizminde, Jürgen Habermas (2023)'ın iletişimsel eylem kuramında görünür olmaktadır. Zamanla gerçekleştirilen post-seküler çalışmalar ile (Asad, 2007 vb.) günümüzde ciddi eleştirilerle karşılaşan bu ahlaktan koparılan siyaset ve siyaset felsefesi yaklaşımı, Fas'ın önemli özgün fikirler üreten mütefekkirlerinden olan Taha Abdurrahman tarafından da sorunsallaştırılmıştır.

Bu bildiri, Batı siyaset felsefesi ayağını oluşturan Machiavelli'nin (2012), Rawls'ın (2017), Habermas'ın (2023) ve Taha Abdurrahman'ın başta *Seküler Ahlakın Sefaleti* (2023) ve *Modernlik Ruhu* (2022) gibi Türkçeye kazandırılmış eserleri başta olmak üzere birincil kaynaklardan ve hakkında hazırlanan yazılı, sesli ve görsel belgeler yani ikincil kaynaklardan elde edilen verilerden oluşmaktadır. Bu doğrultuda çalışma Batı siyaset felsefesi geleneği içerisinde yer alan siyaset ahlak ayrışımını özellikle Machiavelli, Rawls ve Habermas'ın fikirlerine değinerek açıklamaya ardından

Abdurrahman'ın siyaset ahlak ilişkisine dair özgün fikirlerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu haseple bu çalışmayı karşılaştırmalı teorik bir çalışma olarak değerlendirmek mümkündür.

Ahlak ile siyasetin iki farklı olgu olarak sunulması, Batı siyaset felsefesinde tarihi süreç içerisinde birkaç kırılma üzerinden okunabilmektedir. Bu kırılmaların önemli ilk basamağını Machiavelli'nin *Prens* (2012) adlı eserindeki değerlendirmelerinden okumak mümkündür. Ona göre prens ya da yönetici ahlakı bir amaç olarak değil gücünü sürdürebilmesi için kullanması gereken bir araç olarak görmelidir (Machiavelli, 2012). İlerleyen süreçte ortaya çıkan aydınlanma düşüncesi Machiavelli'nin düşüncesini geliştirerek kamusalın sekülerleşmesi gerekliliği üzerinde durmakta, siyaset ve ahlak ayrımını keskinleştirmektedir. İlerleyen süreçte John Rawls (2017) kamusal alanın dini ya da metafizik görüşlerden uzaklaştırılarak prosedürel bir uzlaşı alanına dönüştürülmesi gerekliliğini savunmaktadır. Habermas (2023) ise ahlakın ancak ve ancak evrensel bir anlatıya dönüştürüldüğünde yani dini kimliğinden çıkarıldığında kamusal alana aktarılabileceğini ve toplumsal müzakereye imkan tanıyarak demokrasiye katkıda bulunabileceğini ifade etmektedir.

Taha Abdurrahman, bu siyaset ve ahlakın ayrıştırılışını analiz ederek değiştirilmesi gereken yönlerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Taha Abdurrahman'ın eleştirilerini anlayabilmek adına öncelikli olarak onun ahlak anlayışını bilmek gerekmektedir. Ona göre ahlak, kendi tanımıyla ruh ahlakı, insanın kendisiyle, varlıkla ve Allah'la kurduğu ilişkinin bir yansımasıdır. Dolayısıyla gerçekleştirilen eylemin ahlaklı olabilmesi için dışsal bir kurala bağlı olmasına gerek yoktur, ruhun içinden gelen çağrıya yönelmesi gerekmektedir (Abdurrahman, 2021a).

Abdurrahman'a göre bilgi ve ahlak arasında kopmaz, doğrudan bir ilişki vardır. Bu bağlamda bilgi ahlaktan önce gelir görüşü içerisinde olan Batılı epistemolojik geleneğin aksine Abdurrahman'ın felsefi düşüncesinde nasıl bir bilim insanı ahlaki bir sorumluluktan kaçamıyorsa bir siyasetçi de ahlaki ilkelerden azade bir tutum içerisinde olamaz (Abdurrahman, 2020). Bu da Abdurrahman'ın bütüncül bir ahlak sistemi inşa etmeye ve bunu siyaset felsefesine de yansıtmaya çalıştığını ortaya koymaktadır.

Taha Abdurrahman, Batı'da siyaset ve ahlakın birbirinden koparılması sonucunda seküler bir ahlak anlayışı tesis etme noktasında dört temel yaklaşım geliştirildiğini ifade etmektedir. Bu dört temel yaklaşım, Batı'da Tanrı'nın yerine icat edilmiş vicdan, akıl, toplum ve sevgidir. Ancak bunlar doğru bir siyaset geliştirmek için yeterli değildir. Ona göre laiklik dini siyasal alandan öteye itmekle kalmamış temeli ahlaka dayanan her türlü vurguyu, düşünceyi, eylemi de etkisiz hale getirmiştir. İktidara yön vermesi yol göstermesi gereken ahlaki bilinç ortadan kalktığında siyaset sadece güç, denge, çıkar ilişkilerine dayalı bir olgu olarak öne çıkmakta ve sonuç olarak siyaset alanından uzaklaştırılan din, siyasetin daha yıkıcı olmasına yol açmaktadır (Abdurrahman, 2023).

Taha Abdurrahman'ın meşruiyete ilişkin fikirlerine baktığımızda onun Batı siyaset felsefesinde meşruiyet kavramını da eleştirel yaklaştığı görülmektedir. Ona göre Batı'da meşruiyetin kaynağı halkın iradesi, anayasa, çoğunluk ilkesi gibi prosedürlere dayanmaktadır. Bu prosedüler ahlaki içeriği siyaset alanından tasfiye etmenin bir yoludur. Onun siyaset teorisine göre ise meşruiyet, doğrudan ahlakla ilişkili olmalıdır; yöneticinin ruhsal ve ahlaki tutum, durum ve davranışları yani ahlaki olgunluğu meşruiyeti etkileyen en temel etmen olarak kabul edilmelidir (Abdurrahman, 2022).

Abdurrahman'a göre adaletin sağlanması için sadece kurumların varlığı yeterli değildir. Bu noktada Rawls'ın kurumların adilliğini ortaya adalet anlayışıyla bir çatışma yaşadığı görülmektedir. O, kurumların adaleti sağlayabilmesi için öncelikle insanların ruhsal dönüşümünü gerçekleştirmesi yani ruh ahlakını sağlaması gerekmektedir (Abdurrahman, 2021b). Müzakere sürecinin bir uzlaşıya imkan

tanıması ve meşruiyet kazandırılabilmesi için de halktaki her bir bireyin ahlaki olgunluk içerisinde olması gerekmektedir. Bu açıdan Habermas'ın iletişimsel eylem teorisine eleştiri getirdiğini ifade etmek mümkündür.

Taha Abdurrahman'ın Batı siyaset felsefesinde birbirinden bağı koparılmış siyaset ve ahlak ilişkisini yeniden tesis etmesi çabası, Batı siyaset felsefesini reddetmediğini aksine onda bir değişim ve dönüşümün yaşanması gerekliliğini vurguladığını göstermektedir. Hallaq'ın (2020) da ifade ettiği üzere Abdurrahman Avrupa-Amerika liberalizmine getirilen eleştirilerin farkında olmakla birlikte onun esas amacı Batı felsefesini dışlamak değil onun ahlaki temelli yeniden dönüşümünü sağlamaktır. Bu bağlamda Abdurrahman'ın teorisinin küresel bir çağrı olduğu, evrensel bir nitelik taşıdığı görülmektedir. Ahlakın siyasetten dışlanması, bu karşılıklı bağın koparılması sadece İslam toplumlarını değil Batı toplumlarını da olumsuz etkilemekte, ciddi bir erozyona yol açmaktadır.

Ona göre seküler ahlak yerine tesis edilmesi gereken temel düstur ilahi emanet paradigması olmalıdır. Fizik ve metafizik olanın bütünleştirilmesine dayanan bu paradigma her şeyin ilahi bir emanet olduğu bilincine varmayı ve siyasete de bu açıdan bakarak siyasi sorumlulukları yerine getirme gayreti içerisinde olmayı sağlamaktadır. Bu sayede siyaset, bir güç mücadelesi ve çıkar çatışması olmaktan uzaklaşarak Allah'a karşı hesap verilecek bir ahlaki emanet alanı olarak belirmektedir (Abdurrahman, 2021b).

Sonuç olarak Taha Abdurrahman'ın siyaset felsefesi, Batı siyaset felsefesinde köklü bir şekilde ayrıştırılan siyaset ve ahlak ilişkisini sorunsallaştıran ve ruh ahlakı, emanet ve ahlaki meşruiyet gibi kavramsallaştırmalarla yeni bir bakış açısı sunmaya çalışan bir düşünce geleneğine imkan sağlamaktadır. Abdurrahman, meşruiyet anlayışının ahlaki düzlemden kopuk yapısını ortaya koymakta ve siyasetin yeniden ahlaki zemine oturtulması gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak bunu yaparken amacı salt bir İslam siyaset felsefesi oluşturma gayreti içerisinde olmak değil, modernitenin tüm var oluşa ve insanlığa dayattığı ahlaki bulanımlara karşı siyaset ve ahlak birlikteliğini sağlayacak evrensel bir yanıt arayışıdır.

Anahtar Kelimeler: Emanet, Laiklik, Meşruiyet, Ruh Ahlakı, Taha Abdurrahman

Kaynakça

Abdurrahman, T. (2020). Bilgi Ahlaktan Ayrıldığında (A. Keskinsoy, Çev.; 2. bs). Pınar Yayınları.

Abdurrahman, T. (2021a). *Ahlak Sorunsalı: Batı Modernitesinin Ahlaki Eleştirisine Bir Katkı* (T. Uluç, Çev.; 2. bs). Pınar Yayınları.

Abdurrahman, T. (2021b). *Dinin Ruhu: Sekülarizmin Sığlığından İlahî Sözleşme ve Emanet Paradigmasının Enginliğine* (S. Gündüzöz, Çev.; 2. bs). Pınar Yayınları.

Abdurrahman, T. (2022). *Modernlik Ruhu: İslami Bir Modernlik İnşasına Doğru* (M. E. Maşalı & M. Maşalı, Çev.).

Abdurrahman, T. (2023). *Seküler Ahlakın Sefaleti: İlahi Emanet Paradigmasının Seküler Ahlak Eleştirisi* (S. Gündüzöz, Çev.; 1. bs). Pınar Yayınları.

Asad, T. (2007). *Sekülerliğin Biçimleri: Hıristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik* (F. B. Aydar, Çev.; 1. bs). Metis Yayınları.

Habermas, J. (2023). *Kamusallığın Yeni Bir Yapısal Dönüşümü ve Müzakereci Demokrasi* (1. bs). İletişim Yayınları.

Hallaq, W. B. (2020). *Modernitenin Reformu: Abdurrahman Taha'nın Felsefesinde Ahlak ve Yeni İnsan* (T. Uluç, Çev.; 1. bs). Ketebe Yayınları.

Machiavelli, N. (2012). *Prens* (K. Atakay, Çev.; 6. bs). Can Yayınları.

Rawls, J. (2017). *Bir Adalet Teorisi* (V. A. Coşar, Çev.; 1. bs). Phoenix Yayınevi.

İsmail Faruki'nin Ümmet ve Ulus-Devlet Görüşlerinin Analizi

Zahid Jalaly

Department of Political Science and International Relations Kardan University
zahid.jalaly@gmail.com

Özet

Modern uluslararası sistemin temelini oluşturan ulus-devlet modeli genellikle 1648 Vestfalya Antlaşması ile ilişkilendirilir. Bu antlaşma yalnızca Avrupa'daki uzun din savaşlarını sona erdirmekle kalmamış, aynı zamanda egemenlik ilkesine dayanan yeni bir siyasi düzenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu düzen, dinin siyasetteki belirleyici rolünü sınırlamış ve seküler bir devlet anlayışını güçlendirmiştir. Avrupa'da ortaya çıkan bu model zamanla sömürgecilik yoluyla dünyanın diğer bölgelerine, özellikle de Müslüman dünyasına yayılmıştır. On dokuzuncu yüzyılda Avrupa güçleri Müslüman topraklarını paylaşma konusunda rekabet ederken, yirminci yüzyılın ortalarına gelindiğinde Müslüman coğrafyanın büyük bir kısmı sömürgeleştirilmiş durumdaydı. Bu süreç, yalnızca siyasi hâkimiyetin değişmesi anlamına gelmedi; aynı zamanda hukuk, yönetim ve düşünce alanlarında da köklü dönüşümlere yol açtı. Pek çok Müslüman ülkede İslam hukuku yerine laik hukuk sistemleri getirildi ve modernleşme ile Batılılaşma süreçleri İslam'ın siyasi düzen anlayışını ciddi biçimde zorladı.

Sömürgecilik döneminin sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması, Vestfalya temelli ulus-devlet sisteminin Müslüman dünyasında daha hızlı yayılmasına neden oldu. Avrupa güçleri dekolonizasyon sürecinde Müslüman coğrafyayı çoğu zaman yapay sınırlarla bölerek yeni devletler kurdu. Böylece İslam dünyasında tarihsel olarak var olan birlik fikri parçalanmış oldu. Bu gelişmeler Müslüman düşünürler arasında önemli bir tartışma başlattı: İslam'ın evrensel ümmet anlayışı ile modern ulus-devlet sistemi nasıl ilişkilendirilecekti? Ulus-devlet modeli, bağlılığı dine değil devlete ve "ulusal çıkarlara" yönelten bir anlayışa dayanıyordu. Oysa İslam geleneğinde bağlılık Allah'a ve İslam toplumuna yöneliktir. Bu nedenle ulus-devlet kavramı birçok Müslüman için hem yabancı hem de sorunlu bir olgu olarak görülmüştür.

Bazı oryantalist araştırmacılar, sömürge sonrası dönemde Müslüman ülkelerin modern uluslararası sisteme katılmasını İslam'ın modern dünya düzeniyle uzlaşması olarak yorumlamıştır. Özellikle Müslüman devletlerin Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşlara üye olması, İslam'ın siyasal düşüncesinde önemli bir değişim olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanında bazı Müslüman modernist düşünürler de ulus-devlet ile ümmet kavramını uzlaştırmaya çalışmıştır. Fazlur Rahman gibi bazı isimler

bu iki kavramın birlikte var olabileceğini savunurken, Endonezyalı düşünür M. Quraish Shihab gibi bazıları İslam'ın milliyetçilikle uyumlu olduğunu ileri sürmüştür. Benzer şekilde modernist akımın öncüleri arasında yer alan Muhammed Abduh, Cemaleddin Afgani ve Seyyid Ahmed Han gibi isimler de İslam dünyasının modern ulus-devlet sistemiyle uyum sağlayabileceğini savunmuştur. Ancak bu çabalar, Müslüman toplumlarda ortaya çıkan kimlik tartışmalarını tam anlamıyla ortadan kaldıramamıştır.

Bu bağlamda Filistin asıllı Amerikalı düşünür Dr. İsmail Raji Faruki, ulus-devlet ve ümmet tartışmalarında farklı bir yaklaşım ortaya koyan önemli bir isimdir. Faruki, hem Batı hem de İslam dünyasını yakından tanıyan bir entelektüel olarak dikkat çeker. 1921 yılında Filistin'in Yafa şehrinde doğan Faruki, ilk eğitimini burada aldıktan sonra Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde felsefe eğitimi görmüş, daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'nde yüksek lisans ve doktora çalışmalarını tamamlamıştır. Aynı zamanda Kahire'de el-Ezher Üniversitesi'nde İslami ilimler alanında eğitim almış ve böylece hem Batı düşüncesine hem de klasik İslam geleneğine hâkim bir akademisyen olmuştur. Amerika'daki çeşitli üniversitelerde ders vermiş, özellikle Temple Üniversitesi'nde İslam ve dinler tarihi alanında önemli çalışmalar yürütmüştür. Öğrencileriyle kurduğu yakın ilişkiler, akademik üretkenliği ve dinler arası diyalog faaliyetleri onun entelektüel profilinin önemli özellikleri arasında yer alır.

Faruki'nin düşünce dünyası iki farklı aşamada incelenebilir. İlk aşamada Arap kültürü ve kimliği üzerine yoğunlaşmış, ancak bu yaklaşımı etnik milliyetçilikten ziyade kültürel ve dini temelli bir Araplık anlayışı olarak tanımlamıştır. Daha sonraki yıllarda ise düşüncesinin merkezine tamamen İslam'ı yerleştirmiş ve özellikle tevhid ilkesine dayanan kapsamlı bir dünya görüşü geliştirmiştir. Bu ikinci dönemde kaleme aldığı eserlerde İslam'ın yalnızca bir din değil, aynı zamanda kapsamlı bir medeniyet ve dünya düzeni sunduğunu savunmuştur. Faruki, modernleşme sürecinin Müslüman toplumları kendi köklerinden uzaklaştırdığını ve Batılılaşmanın İslam dünyasında kimlik sorunlarına yol açtığını ileri sürmüştür.

Faruki'nin ulus-devlet konusundaki yaklaşımı oldukça nettir. Ona göre modern ulus-devlet Avrupa tarihine özgü bir fenomendir ve Reformasyon sürecinin bir sonucudur. Avrupa'da Katolik Kilisesi'ne karşı gelişen tepkiler, evrensel bir dini topluluk fikrinin yerine ulusal temelli devletlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Faruki'ye göre bu süreç aynı zamanda milliyetçilik ve etnosentrik düşüncenin doğuşunu da beraberinde getirmiştir. İslam ise tarihsel olarak bu tür etnik veya kabileci bağlılıkları reddetmiş ve onun yerine evrensel bir topluluk fikri sunmuştur. Bu nedenle Faruki, modern ulus-devlet sisteminin İslam'ın siyasal anlayışıyla bağdaşmadığını savunur. Ayrıca ulus-devlet modelinin sömürgecilik yoluyla Müslüman dünyasına dayatıldığını ve Müslüman toplumların parçalanmasına neden olduğunu ileri sürer.

Faruki'ye göre İslam'ın sunduğu alternatif model ümmet kavramıdır. Ancak onun ümmet anlayışı klasik tanımın ötesine geçer. Faruki ümmeti yalnızca Müslümanların dini topluluğu olarak değil, aynı zamanda bir siyasi düzen ve dünya sistemi olarak tanımlar. Ona göre ümmet, etnik köken, dil, coğrafya veya tarih gibi sınırlayıcı unsurlara dayanmaz. Aksine, evrensel bir birlik fikrine dayanır ve farklı toplulukları kapsayabilecek bir yapıya sahiptir. Faruki'nin yorumuna göre ümmet, tarihsel olarak Medine'de ortaya çıkan bir toplumsal düzenin devamı niteliğindedir ve farklı din ve toplulukların bir arada yaşayabildiği çoğulcu bir sistemdir.

Bu çerçevede Faruki, ümmeti bazen bir tür "dünya düzeni" veya "insanlık toplumu" olarak tanımlar. Ona göre ümmet, modern ulus-devletlerin dar sınırlarının ötesinde bir birlik modeli sunar. Bu modelde farklı topluluklar kendi kimliklerini koruyabilir, ancak hepsi ortak bir ahlaki ve hukuki düzen içinde yer alır. Faruki'nin düşüncesinde ümmet, hem evrensellik hem de özgürlük ilkelerine dayanır ve insanlığın

barış içinde yaşayabileceği bir alternatif düzen olarak görülür. Bu nedenle Faruki, ulus-devlet sisteminin Müslüman dünyasının sorunlarını çözemediğini, aksine bölünmeyi ve zayıflığı artırdığını savunur.

Sonuç olarak, ulus-devlet ile ümmet arasındaki tartışma modern İslam düşüncesinin en önemli konularından biridir. Sömürgecilik ve modernleşme süreçleri Müslüman toplumları yeni siyasi ve entelektüel sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır. Bazı düşünürler bu yeni sistemi kabul ederek İslam ile uzlaştırmaya çalışırken, bazıları ise bu sistemi eleştirerek alternatif modeller geliştirmiştir. İsmail Faruki bu ikinci grupta yer alır. Ona göre ulus-devlet sistemi İslam'ın evrensel vizyonunu daraltan bir yapıya sahiptir. Bunun yerine ümmet, hem tarihi hem de teorik olarak daha kapsayıcı ve evrensel bir düzen sunar. Faruki'nin yaklaşımı pratik açıdan tartışmalı görülse de, İslam dünyasında kimlik, birlik ve siyasi düzen üzerine devam eden tartışmalar açısından önemli bir düşünsel katkı olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ümmet, Ulus Devlet, İsmail Faruki, Müslüman Dünya Düzeni, Batı Dünya Düzeni, Sömürgecilik, Dekolonizasyon

Kaynakça

Akram, Ejaz. 2007. "Ummah and Its Link with Transnational Muslim Politics ." Islamic Studies 381-415.

al-Ahsan, Abdullah. 2009. "The Clash of Civilizations Thesis and Muslims: The Search for an Alternative Paradigm." Islamic Studies 189–217.

al-Ahsan, Abdullah. 2007. "The Quranic Concept of Ummah." An Islamic Agenda for Muslim Minorities 606-616.

al-Ahsan, Abdullah. 1992. Ummah or Nation?: Identity Crisis in Contemporary Muslim Society. Leicester: The Islamic Foundation.

Al-Faruki, Ismail Ragi. 1962. On Arabism: Urubah and Religion. Amsterdam:: Djambatan,.

al-Faruki, Ismail Raji. 1992. Al Tawhid: Its Implications for Thought and Life. Herndon: International Institute of Islamic Thought.

Ali, Muhamad. 2002. "The Concept of Ummah and the Reality of the Nation-State: A Western and Muslim Discourse." Kultur 37-58.

Ansari, Zafar Ishaq. 1961. "Iqbal and Nationalism." Iqbal Review 51-89.

Campo, Juan E. 2009. Encyclopedia of Islam. New York: Facts On File.

Esposito, John L., and John L. Voll. 2001. Makers of Contemporary Islam. Oxford: Oxford University Press.

Esposito, John. 1986. "Teaching Islam the old fashioned way - living it!" Islamic Horizons 49-51.

Hallaq, Wael B. 2009. An Introduction to Islamic Law. Cambridge : Cambridge University Press.

Hassan, M. Kamal. 2013. "“FARUKI'S VISION OF A TAWHIDIC WORLDVIEW”." International Conference on the Legacy of Islamil al-Faruki. Kuala Lumpur: IIUM Repository (IREP). 1-29.

Hillier, Tim. 1998. Sourcebook on Public International Law. London: Cavendish Publishing Limited.

Johnson, Steve. 1986. "On justifying the good, a glimpse at Ismaʿil al-Farukis doctoral dissertation." Islamic Horizons 69.

—. 1955. War and Peace in the Law of Islam . Baltimore: The John Hopkins.

Kissinger, Henry. 2014. World Order. New York: Penguin Press.

Lewis, Bernard. 1967. The Middle East and the West. Bloomington: Indiana University Press.

Munir, Muhammad. 2017. "From the State of the Khilafah to the Nation State: The Transformation of Islamic Legal Politics." Islamic Studies 187-202.

Nyazee, Imran Ahsan Khan. 2018. The Lex Islamica: Islamic Law for the New Millennium. Rawalpindi: Federal Law Hourse.

Piscatori, James. 1986. Islam in a World of Nation-States. Cambridge: Cambridge University Press.

Quraishi, M. Tariq. 1987. Ismail al-Al-Faruki: An Enduring Legacy. Plainfield: Muslim Student Association.

Robertson, David. 1990. The Penguin Dictionary of Politics . Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Shafiq, Muhammad. 1994. Growth of Islamic Thought in North America: Focus on Ismaʿil Raji al Faruki. Brentwood, MD: Amana Publications.

Watt, Montgomery. 1956. Muhammad at Medina. Oxford: Oxford University Press.

Yusuf, Imtiyaz. 2014. "Ismail al-Faruki's Contribution to the Academic Study of Religion." Islamic Studies 99-115.

17. Oturum
İşletme

Oturum Başkanı: Ömer Gizlier

Seminer Salonu 1
9 Mayıs Cumartesi
10:00-11:30

Muhammed Emin Soydan-Öncü Süeda Soydan

Yapay Zekâ Kullanımının İşletmelerdeki Psikolojik Yansımaları: Belirsizlik Azaltma, İşyerinde Bıkkınlık (Boreout) ve İşten Ayrılma Niyeti

Mustafa Uğur Bayar

Gayrimenkul ve Girişim Sermayesi Portföy Yönetimi Şirketlerinde SPK Seri III-55.1 Tebliği Kapsamında Dışarıdan Alınan İç Denetim Sistemleri Hizmetine Coaseyen Bir Yaklaşım

Zeynep Erdem-Furkan Baki Zaralioğlu

Sürdürülebilirlik Yanılsaması: Tüketiciler Yeşil Aklamaya (Greenwashing) Neden İnanıyor?

Yapay Zekâ Kullanımının İşletmelerdeki Psikolojik Yansımaları: Belirsizlik Azaltma, İşyerinde Bıkkınlık (Boreout) ve İşten Ayrılma Niyeti

Muhammed Emin Soydan [1,*] & Öncü Süeda Soydan [2]

[1] Girişimcilik Düzce Üniversitesi
[2] Iktisat Marmara Üniversitesi
psikologeminsoydan@gmail.com

Özet

Bu çalışmanın amacı, yapay zekâ kullanımının işletmelerde çalışanların psikolojik süreçleri üzerindeki etkilerini çok boyutlu bir perspektiften incelemektir. Çalışmanın temel tezi, yapay zekânın bir yandan belirsizliği azaltarak kontrol algısını güçlendirdiği, diğer yandan iş süreçlerinin otomasyon yoluyla sadeleşmesi sonucunda işyerinde bıkkınlık (boreout) düzeyini artırarak işten ayrılma niyetini dolaylı biçimde etkileyebileceğidir. Çalışma, literatür taramasına dayalı kavramsal bir çerçeveye dayanmakta ve yazarın ampirik bulgularıyla desteklenmektedir. Bulgular, bıkkınlığın özellikle iş sıkıntısı alt boyutunun işten ayrılma niyeti üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğunu, ayrıca bu ilişkinin Z kuşağı çalışanlarda daha güçlü olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle çalışma, yapay zekâ–bıkkınlık–işten ayrılma niyeti ilişkisini bütüncül bir çerçevede ele alarak literatüre katkı sunmakta; yapay zekâ uygulamalarında çalışanların psikolojik ihtiyaçlarının ve anlamlı iş tasarımının dikkate alınmasının önemine işaret etmektedir.

Giriş

Yapay zekâ kavramına ilişkin literatürde farklı tanımlar ve yaklaşımlar bulunmaktadır. Kapsayıcı tanımlardan biri 2018 yılında Avrupa Komisyonu tarafından yapılmıştır (Koçyiğit ve Darı, 2023). Bu tanıma göre yapay zekâ; belirli bir amaç doğrultusunda çevresini algılayabilen, yapılandırılmış ya da yapılandırılmamış verileri analiz ederek fiziksel veya dijital ortamlarda eylem gerçekleştirebilen, insanlar tarafından geliştirilen sistemleri ifade etmektedir (European Commission, 2018). Daha genel bir yaklaşımda ise yapay zekâ, insan ve hayvanlarda görülen doğal zekâdan farklı olarak makineler tarafından sergilenen; algılama, öğrenme, düşünme, problem çözme, iletişim kurma ve karar verme gibi bilişsel süreçleri yerine getirebilen bir teknoloji olarak tanımlanmaktadır (Wikipedia, 2026; Koçyiğit ve Darı, 2023).

Yapay zekâ, eğitimden iletişime, endüstrilerden kamu kurumlarına kadar pek çok alanda önemli gelişmelerin önünü açmaktadır. Yapay zekâ temelli uygulamalar, iletişim biçimlerini dönüştürerek bireylerin bilgiye erişim, etkileşim kurma ve problem çözme kapasitelerini artırmaktadır. Bu yönüyle yapay zekâ, bireylere daha gelişmiş olanaklar sunan dönüştürücü bir teknoloji olarak değerlendirilmektedir (Shepherd ve Majchrzak, 2022).

1. Yapay Zekâ ve İş Yaşamında Psikolojik Dönüşüm

Yapay zekâ (AI), makinelerin ve robotların insan benzeri biçimde düşünme, öğrenme ve insanlarla etkileşim kurarak görevleri yerine getirme yeteneği olarak tanımlanmaktadır. Yapay zekâ, nesnelerin interneti (IoT) ve blokzincir gibi yeni nesil teknolojilerin yaygınlaşması, teknolojik ve endüstriyel dönüşüm sürecini hızlandırmış; bu durum yapay zekânın hükümetler, şirketler ve akademi tarafından yoğun ilgi görmesine neden olmuştur. Günümüzde yapay zekâ temelli uygulamaların bireylerin iletişim süreçleri, çalışma yaşamları ve toplumsal etkileşimleri üzerinde önemli etkiler yaratacağı öngörülmektedir (Koçyiğit ve Darı, 2023).

Yapay zekâ teknolojileri, iş yaşamında verimlilik ve karar alma süreçlerini destekleme potansiyeli nedeniyle önemli fırsatlar sunmaktadır. Özellikle rutin iş süreçlerinin otomatikleştirilmesi, uygun

koşullarda çalışanların bilişsel yükünü azaltarak daha nitelikli görevlere yönelmelerini mümkün kılabilmektedir (Şahin, 2023). Ayrıca yapay zekâ, veri analizinde hız ve doğruluk sağlayarak örgütsel performansı desteklemekte ve çalışan deneyiminin yeniden şekillenmesine katkı sunmaktadır. Bu yönleriyle yapay zekâ, yalnızca teknik bir dönüşüm aracı değil, aynı zamanda iş yaşamındaki psikolojik süreçleri etkileyen bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Çetinkaya, 2022).

Son yıllarda yapay zekâ uygulamalarının işletmelerde yaygınlaşması, yalnızca operasyonel süreçleri değil, çalışanların ve girişimcilerin psikolojik deneyimlerini de dönüştürmektedir. Yapay zekâ, karar alma süreçlerini destekleyen, belirsizliği azaltan ve bilişsel yükü hafifleten bir araç olarak konumlanırken; aynı zamanda işin anlamı, bireysel katkı algısı ve motivasyon üzerinde tartışmalı etkiler yaratmaktadır (Çetinkaya, 2022).

2. Yapay Zekânın Olumlu Psikolojik Etkileri: Belirsizliğin Azaltılması ve Kontrol Algısı

Günümüzde yapay zekâ, büyük veri ve nesnelerin interneti gibi bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması, endüstrilerde köklü dönüşümlere yol açmıştır (Chalmers, MacKenzie ve Carter, 2021). Özellikle yapay zekâ ve büyük veri alanındaki gelişmeler, işletmelerin geleneksel iş yapma biçimlerini ve stratejik yaklaşımlarını yeniden şekillendirmekte; dijital tabanlı girişimcilik faaliyetlerinin ve yeni iş modellerinin ortaya çıkmasını hızlandırmaktadır (Nambisan, 2017). Bu teknolojik dönüşüm, girişimciliğin klasik kalıplarını aşarak girişimcilere yeni keşif ve fırsat alanları sunmaktadır (Troise ve arkadaşları, 2022). Bununla birlikte yapay zekâ temelli analiz araçları, pazar öngörüleri, talep tahminleri ve veri odaklı karar destek sistemleri aracılığıyla belirsizliğin azaltılmasına katkı sağlamakta; bu yönüyle yapay zekâ, girişimciler açısından kontrol algısını güçlendiren, stres ve karar yorgunluğunu azaltabilen bir destek unsuru olarak değerlendirilmektedir (Yılmaz ve Özcan, 2023: 25).

Yapay zekanın olumlu psikolojik etkileri özellikle girişimcilik bağlamında değerlendirildiğinde, girişimcilerin doğası gereği yüksek düzeyde belirsizlik, risk ve karmaşıklık ile karşı karşıya kaldıkları bilinmektedir (Avcı ve Ardıç, 2022; Emniyet ve arkadaşları, 2023: 160). Girişimciler ve yöneticiler açısından bu durum, belirsizlik karşısında öngörülebilirliğin artması ve öznel stres düzeyinin azalması ile ilişkilendirilebilir.

Psikolojik açıdan bakıldığında, belirsizliğin azalması bireylerin öz-yeterlik algısını, kontrol duygusunu ve iş süreçlerine yönelik güvenini artırabilmektedir. Bu bağlamda yapay zekâ, doğru kullanıldığında psikolojik iyi oluşu destekleyen bir araç olarak işlev görebilir (Nişancı, 2024).

3. Yapay Zekânın Olumsuz Psikolojik Etkileri: Boreout, Anlam Kaybı ve Otomasyon

Yapay zekânın iş yaşamındaki etkileri yalnızca olumlu boyutlarla sınırlı değildir. Özellikle iş süreçlerinin otomasyon yoluyla sadeleştirilmesi ve rutinleştirilmesi, bazı çalışan grupları için işin zihinsel olarak yetersiz uyarıcı hâle gelmesine yol açabilmektedir. Bu durum, literatürde işyerinde bıkkınlık sendromu olarak bilinen (boreout) kavramın iş sıkıntısı alt boyutu (Stock, 2015; Soydan, 2025: 5) ile açıklanabilmektedir.

Bıkkınlık sendromu; işte sıkılma, anlamsızlık hissi ve potansiyelin kullanılmadığı algısı ile karakterize edilen bir durumdur (Rothlin ve Werder, 2008). Yapay zekâ destekli sistemlerin, özellikle genç çalışanlar için görevleri otomatikleştirmesi ve karar alanlarını daraltması, bu sendromun ortaya çıkmasını kolaylaştırabilir. Bu durum, çalışanların işe yönelik özerklik ve kontrol algılarının zayıflamasına yol açarak motivasyon kaybını artırabilmektedir (Çiçin, 2024). Dolayısıyla yapay zekâ temelli iş tasarımlarının, çalışanların psikolojik ihtiyaçlarını dikkate almadan uygulanması, işte yabancılaşma ve bıkkınlık duygularını derinleştirebilmektedir.

4. Z Kuşağı, Boreout ve İşten Ayrılma Niyeti

Bu noktada kuşaklar arası farklılıklar önem kazanmaktadır. Z kuşağı çalışanlar, hızlı geri bildirim, anlamlı iş ve gelişim fırsatlarına daha fazla önem veren bir kuşak olarak tanımlanmaktadır (Soydan, 2025: 31-32) Yapay zekâ uygulamalarının işin içeriğini daraltması ve bireysel katkı algısını zayıflatması durumunda, Z kuşağında işyerinde bıkkınlık (boreout) düzeyinin artabileceği düşünülmektedir.

Nitekim ampirik bulgular, işyerinde bıkkınlığın özellikle iş sıkıntısı alt boyutunun işten ayrılma niyeti üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu ilişkinin Z kuşağı çalışanlarda daha güçlü seyrettiği ve kuşağın düzenleyici bir rol üstlendiği görülmektedir (Soydan, 2025: 66) Bu durum, yapay zekânın dolaylı biçimde işten ayrılma niyetini artırabilecek bir risk faktörü olarak değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Dijital teknolojilerin gelişimi, inovasyon ve girişimcilik faaliyetlerinin yapısını köklü biçimde dönüştürerek dijitalleşmeyi girişim oluşturma süreçlerinin temel unsurlarından biri hâline getirmiştir (Chae ve Goh, 2020: 1). Teknolojik ilerlemenin hız kazanmasıyla birlikte, özellikle dijital altyapıların yaygınlaşması yapay zekâ teknolojilerinin gelişimini desteklemiş ve bu kavramın ortaya çıkışından itibaren önemli bir dönüşüm süreci yaşanmıştır (Yoo, Boland, Lyytinen ve Majchrzak, 2012: 1398). Bu dönüşüm, inovatif fikirlerin ortaya çıkmasını teşvik ederek girişimcilik faaliyetlerinin kapsamını genişletmiştir. Aynı zamanda girişimciliğin doğasında bulunan belirsizlikle baş etme süreçleri de bu teknolojik gelişmeler sayesinde daha yönetilebilir hâle gelmiştir (Nambisan, 2017: 1029). Bu bağlamda dijital teknolojiler, yalnızca yeni girişimlerin ortaya çıkmasını kolaylaştırmakla kalmayıp, aynı zamanda girişimcilik ekosisteminde stratejik ve belirleyici bir rol üstlenmektedir (Chae ve Goh, 2020; Ekinci, 2022).

Yapay zeka sistemleri, büyük ve karmaşık veri setlerini kısa sürede analiz edebilme kapasitesi sayesinde bireylerin bilişsel yükünü azaltmakta ve daha rasyonel, veri temelli kararlar alınmasını mümkün kılmaktadır. Bu teknolojiler; eğitimden iletişime, endüstriden kamu hizmetlerine kadar geniş bir alanda dönüşüm yaratarak bireylerin bilgiye erişim ve etkileşim biçimlerini yeniden şekillendirmektedir. Bununla birlikte, yapay zekâya ilişkin değerlendirmeler yalnızca olumlu yönlerle sınırlı değildir; bazı yaklaşımlar, bu teknolojinin uzun vadede insan kontrolünü zayıflatabileceği ve çeşitli riskler barındırabileceğini ileri sürmektedir. Yapay zekâ destekli araçlar, özellikle belirsizlikle baş etme, fırsatları öngörebilme ve stratejik karar alma süreçlerinde girişimcilere önemli avantajlar sunmaktadır. Ancak bu teknolojilerin iş süreçlerini aşırı derecede otomatikleştirmesi, çalışanların işteki anlam algısını ve bireysel katkı hissini zayıflatma potansiyeli taşımaktadır. Çalışanların psikolojik ihtiyaçlarını, motivasyonlarını ve işten aldıkları anlamı koruyacak insan odaklı iş tasarımlarının geliştirilmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yapay zeka, işyerinde bıkkınlık (boreout), işten ayrılma niyeti, belirsizlik ve kontrol algısı, Z kuşağı

Kaynakça

Avcı, M., & Ardıç, K. (2022). Girişimcilik eğiliminin bireysel öncüllerinin incelenmesi. Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi, 4(1), 27-35.

Çetinkaya, N. (2022). Positive entrepreneurship: A multi-level investigation of the entrepreneurs' well-being [Yayınlanmış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.

Chae, B., & Goh, G. (2020). Digital entrepreneurs in artificial intelligence and data analytics: Who are they?. Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity, 6(3), 56.

Chalmers, D., MacKenzie, N. G., & Carter, S. (2021). Artificial intelligence and entrepreneurship: Implications for venture creation in the fourth industrial revolution. Entrepreneurship Theory and Practice, 45(5), 1028-1053.

Çiçin, F. N. (2024). Hekimlerin yapay zeka teknolojilerini kabulünün Planlı Davranış Teorisi, Teknoloji Kabul Modeli ve güven çerçevesinden incelenmesi [Yayınlanmış Doktora Tezi]. Trakya Üniversitesi.

Ekinci, G. (2022). Dijital teknolojiler, yapay zekâ, girişimcilik ve inovasyon yayınları bibliyometrik analizi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (55), 163-188.

Emniyet, Ö. S., Cuşkun, K., Kekeç, H. N., & Özdemir, Y. (2023). Girişimcilik üzerine bir film analizi: Enrico Piaggio-Vespa. 31. Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı (158-167).

Koçyiğit, A., & Darı, A. B. (2023). Yapay zekâ iletişiminde ChatGPT: İnsanlaşan dijitalleşmenin geleceği. Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7(2), 427-438.

Nambisan, S. (2017). Digital entrepreneurship: Toward a digital technology perspective of entrepreneurship. Entrepreneurship theory and practice, 41(6), 1029-1055.

Nişancı, İ. (2024). The impact of artificial intelligence solutions in human resources management on employee experience from a self-determination theory perspective [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Esenyurt Üniversitesi.

Rothlin, P., & Werder, P. R. (2008). Die boreout-falle: Wie unternehmen langeweile und leerlauf vermeiden. Redline Wirtschaft.

Şahin, P. G. (2023). Üniversite öğrencilerinde psikolojik dayanıklılık ve benlik saygısı ile girişimcilik eğilimi arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Nişantaşı Üniversitesi.

Shepherd, D. A., & Majchrzak, A. (2022). Machines augmenting entrepreneurs: Opportunities (and threats) at the Nexus of artificial intelligence and entrepreneurship. Journal of Business Venturing, 37(4), 106227.

Soydan, Ö. S. (2025). Bıkkınlık (Boreout) sendromunun işten ayrılma niyetine etkisinde kuşak farklılıklarının düzenleyici rolü [Yayınlanmış Yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.

Stock, R. M. (2015). Is boreout a threat to frontline employees' innovative work behavior. Journal of Product Innovation Management, 32(4), 574-592.

Troise, C., Ben-Hafaïedh, C., Tani, M., & Yablonsky, S. A. (2022). Guest editorial: new technologies and entrepreneurship: exploring entrepreneurial behavior in the digital transformation era. International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research, 28(5), 1129-1137.

Yılmaz, M., & Özcan, S. (2023). Yapay Zeka ve Büyük Verinin Girişimcilik Üzerindeki Etkisi: Bir Bibliyometrik Analiz. EUropean Journal of Managerial Research (EUJMR), 7(13), 24-38..

GAYRİMENKUL VE GİRİŞİM SERMAYESİ PORTFÖY YÖNETİMİ ŞİRKETLERİNDE SPK SERİ III-55.1 TEBLİĞİ KAPSAMINDA DIŞARIDAN ALINAN İÇ DENETİM SİSTEMLERİ HİZMETİNE COASEYEN BİR YAKLAŞIM

Mustafa Uğur Bayar

İşletme (İktisat) Doktora Programı İstanbul Üniversitesi
mustafaugurbayar@ogr.iu.edu.tr

Özet

Gayrimenkul ve girişim sermayesi portföy yönetimi şirketleri, Türkiye sermaye piyasalarının son yıllarda hızla büyüyen ve uzmanlaşan alanlarından birini oluşturmaktadır. Bu şirketler, gayrimenkul yatırım fonları ve girişim sermayesi yatırım fonları aracılığıyla geniş bir yatırımcı kitlesine hizmet sunmakta; operasyonel süreçler, fon hizmet birimi faaliyetleri, bilgi sistemleri, raporlama yükümlülükleri ve uyum mekanizmaları gibi çok boyutlu işlevleri yerine getirmektedir. Bu faaliyetlerin niteliği, yüksek düzeyde teknik uzmanlık, düzenleyici uyum ve operasyonel hassasiyet gerektirmektedir. Bu nedenle dış kaynak kullanımı, portföy yönetim şirketleri için hem maliyet etkinliği hem de uzmanlaşmış hizmetlere erişim açısından önemli bir araç haline gelmiştir. Bu hizmetler arasında iç denetim sistemleri hizmeti, hem düzenleyici gereklilikler hem de kurumsal yönetişim açısından kritik bir konuma sahiptir. İç denetim, şirketin faaliyetlerinin mevzuata, iç düzenlemelere ve risk yönetimi ilkelerine uygunluğunu güvence altına alan temel bir kontrol mekanizmasıdır. Bu nedenle iç denetim fonksiyonunun dışarıdan temin edilmesi, hem operasyonel hem de teorik açıdan incelenmeye değer bir karar alanı oluşturmaktadır.

Sermaye Piyasası Kurulu'nun Seri III-55.1 sayılı Portföy Yönetim Şirketleri ve Bu Şirketlerin Faaliyetlerine İlişkin Esaslar Tebliği'nin 19. maddesi, portföy yönetim şirketlerinin dışarıdan hizmet alımına ilişkin esasları ayrıntılı biçimde düzenlemektedir. Bu madde, dış kaynak kullanımının kapsamını, koşullarını ve sınırlarını belirlemekte; özellikle iç denetim gibi kritik fonksiyonların dışarıdan temin edilmesi durumunda şirketin sorumluluklarının devam ettiğini açıkça ifade etmektedir. Bu bağlamda iç denetim hizmetinin dışarıdan alınması, yalnızca operasyonel bir tercih değil, aynı zamanda düzenleyici bir risk yönetimi kararıdır. İç denetim fonksiyonunun dışarıdan temin edilmesi, şirketin kontrol mekanizmalarının bağımsızlığı, bilgi güvenliği ve denetim kalitesi açısından çeşitli avantajlar ve dezavantajlar barındırmaktadır. Bu nedenle iç denetimin dış kaynak yoluyla sağlanması, hem düzenleyici hem de yönetişimsel bir değerlendirme gerektirmektedir.

Bu çalışma, söz konusu düzenlemeyi kurumsal iktisat literatürünün temel taşlarından biri olan Coaseyen işlem maliyetleri yaklaşımıyla ilişkilendirerek, gayrimenkul ve girişim sermayesi portföy yönetimi şirketlerinde dışarıdan alınan iç denetim sistemleri hizmetinin teorik ve pratik boyutlarını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Ronald Coase'in "The Nature of the Firm" adlı çalışmasında ortaya koyduğu işlem maliyetleri teorisi, firmaların neden var olduğu ve hangi faaliyetleri içselleştirip hangilerini piyasadan temin ettiği sorularına radikal bir açıklama getirir. Coase'e göre piyasa işlemleri maliyetlidir; bu nedenle firmalar, bazı faaliyetleri bünyelerinde gerçekleştirerek bu maliyetlerden kaçınır. İşlem maliyetleri üç ana başlık altında toplanır: arama ve bilgi maliyetleri, pazarlık ve sözleşme maliyetleri ile izleme ve uygulama maliyetleri. Bir faaliyetin dışarıdan temin edilmesi, bu maliyetlerin toplamının firma içi üretim maliyetlerinden düşük olması durumunda rasyonel hale gelir. Ancak finansal sektör gibi yoğun şekilde düzenlenen alanlarda işlem maliyetleri yalnızca ekonomik faktörlerden değil, düzenleyici gerekliliklerden de etkilenmektedir. Bu durum, literatürde giderek önem kazanan "düzenleyici işlem maliyetleri" kavramını gündeme getirmekte ve Coaseyen teorinin düzenlenmiş sektörlerde yeniden yorumlanmasını gerekli kılmaktadır.

Bu çalışma, SPK Seri III-55.1 Tebliği'nin 19. maddesini Coaseyen bir gözle analiz ederek, iç denetim sistemleri hizmetinin dışarıdan temin edilmesine ilişkin işlem maliyetlerini nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır. Madde 19'un dış kaynak kullanımını Kurul iznine bağlayan hükümleri, iç denetim hizmetinin dışarıdan alınması durumunda pazarlık ve bürokratik maliyetleri artırmakta; bu durum içselleştirmeyi teşvik eden bir düzenleyici unsur olarak işlev görmektedir. Buna karşılık, hizmet sağlayıcıların teknik donanım, mali güç, tecrübe ve insan kaynağı açısından yeterli olmasını zorunlu kılan hükümler, bilgi asimetrisi maliyetlerini azaltarak dış kaynak kullanımını daha güvenli hale getirmektedir. İç denetim fonksiyonunun dışarıdan temin edilmesi durumunda görev tanımlarının yazılı hale getirilmesi, iç kontrol mekanizmalarının oluşturulması ve hizmet sağlayıcının performansının düzenli olarak izlenmesi gibi yükümlülükler, dış kaynak kullanımının sözleşme ve izleme maliyetlerini artırmaktadır. Buna karşılık Kurulun hizmet sağlayıcı üzerinde doğrudan denetim yetkisine sahip olması, izleme maliyetlerini azaltarak dış kaynak kullanımını desteklemektedir. Bu çift yönlü etki, iç denetim hizmetinin dışarıdan temin edilmesinin Coaseyen anlamda karmaşık bir karar alanı olduğunu göstermektedir.

Çalışmanın özgün yönlerinden biri, Coaseyen teorinin iç denetim fonksiyonu gibi kritik bir kontrol mekanizmasına uygulanmasıdır. İç denetim, şirketin risk yönetimi, uyum ve yönetişim süreçlerinin merkezinde yer alan bir fonksiyondur. Bu nedenle iç denetimin dışarıdan temin edilmesi, yalnızca maliyet-etkinlik açısından değil, aynı zamanda kontrol kaybı, bilgi güvenliği, bağımsızlık ve denetim kalitesi gibi çok boyutlu faktörler açısından değerlendirilmelidir. İç denetim hizmetinin dışarıdan alınması, şirketin iç kontrol yapısının bağımsızlığını güçlendirebileceği gibi, hizmet sağlayıcıya aşırı bağımlılık riskini de beraberinde getirebilir. Bu nedenle dış kaynak kullanımının işlem maliyetleri perspektifinden değerlendirilmesi, karar sürecinin daha rasyonel bir zemine oturmasını sağlamaktadır. Ayrıca iç denetim fonksiyonunun dışarıdan sağlanması, şirketin ölçeği küçükse veya iç denetim birimi kurmak ekonomik değilse önemli bir avantaj sunabilir; buna karşın büyük ölçekli şirketlerde içselleştirme daha düşük işlem maliyetleri yaratabilir. Bu durum, Coaseyen teorinin pratikte bağlama duyarlı bir şekilde uygulanması gerektiğini göstermektedir.

Bu çerçevede çalışma, iç denetim hizmetinin dışarıdan temin edilmesinin yalnızca maliyet boyutuyla değil, aynı zamanda kurumsal kapasite, uzmanlaşma düzeyi, denetim kalitesi ve düzenleyici uyum gibi çok katmanlı etkileriyle ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır. İç denetim fonksiyonunun dış kaynak yoluyla sağlanması, şirketlerin uzmanlaşmış bilgiye erişimini kolaylaştırırken, aynı zamanda hizmet sağlayıcı seçimi, sözleşme yönetimi ve performans izleme süreçlerinde yeni işlem maliyetleri yaratmaktadır. Bu nedenle dış kaynak kullanımının etkinliği, yalnızca maliyet karşılaştırmasıyla değil, aynı zamanda uzun vadeli yönetişim etkileriyle birlikte değerlendirilmelidir.

Çalışmada ayrıca iç denetim hizmetinin dışarıdan temin edilmesine ilişkin karar sürecini ampirik olarak incelemeye yönelik üçlü bir araştırma tasarımı önerilmektedir. İlk olarak, arama maliyetleri, sözleşme maliyetleri, izleme maliyetleri ve belirsizlik maliyetlerini ölçmeyi amaçlayan Likert ölçekli bir anket tasarlanmıştır. Bu anket, düzenlemelerin işlem maliyetleri üzerindeki etkisini ölçülebilir hale getirmekte ve Coaseyen karar mekanizmasının pratikte nasıl işlediğine dair nicel veri sağlamaktadır. İkinci olarak, iç kaynak ve dış kaynak maliyetlerinin karşılaştırıldığı bir maliyet modeli geliştirilmiştir. Bu model, iç denetim fonksiyonunun dışarıdan temin edilmesinin maliyet-etkinliğini somut bir faaliyet özelinde test etmeye imkân tanımaktadır. Üçüncü olarak, şirket yöneticileriyle yapılacak yarı yapılandırılmış görüşmeler üzerinden karar sürecinin derinlemesine incelenmesini sağlayan nitel bir analiz çerçevesi oluşturulmuştur. Bu üçlü tasarım, işlem maliyetlerinin hem nicel hem nitel olarak değerlendirilmesine olanak tanımakta ve literatürde sınırlı sayıda ele alınmış olan düzenleyici işlem maliyetleri kavramını somutlaştırmaktadır.

Bu yönleriyle çalışma, hem kurumsal iktisat literatürüne hem de finansal düzenlemeler alanına teorik, metodolojik ve pratik katkılar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İşlem maliyetleri, iç denetim, dış kaynak kullanımı, portföy yönetimi, Coaseyen teori.

Kaynakça

Coase, R. H. (1937). The nature of the firm. Economica, 4(16), 386–405.

Hart, O., & Moore, J. (1990). Property rights and the nature of the firm. Journal of Political Economy, 98(6), 1119–1158.

Jensen, M. C., & Meckling, W. H. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. Journal of Financial Economics, 3(4), 305–360.

Laffont, J.-J., & Tirole, J. (1993). A theory of incentives in procurement and regulation. MIT Press.

Sermaye Piyasası Kurulu. (2014). Portföy Yönetim Şirketlerine ve Bu Şirketlerin Faaliyetlerine İlişkin Esaslar Tebliği (III-55.1).

Sermaye Piyasası Kurulu. (2023). III-55.1 sayılı Tebliğ değişiklikleri ve uygulama esasları.

Williamson, O. E. (1985). The economic institutions of capitalism. Free Press.

Sürdürülebilirlik Yanılsaması: Tüketiciler Yeşil Aklamaya (Greenwashing) Neden İnanıyor?

Zeynep Erdem [1,*] & Furkan Baki Zaralioğlu [2]

[1] İşletme Yönetimi İstanbul Medipol Üniversitesi
[2] İnsan İstanbul Medipol Üniversitesi
zeyneperdem0906@gmail.com

Özet

Sürdürülebilirlik, bugünün ihtiyaçlarını karşılarken gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama olanaklarını tehlikeye atmadan doğal, ekonomik ve sosyal kaynakların dengeli bir şekilde yönetilmesini ifade eden çok boyutlu bir kavramdır. Bu yaklaşım, yalnızca çevresel korumayı değil, aynı zamanda ekonomik kalkınmayı ve toplumsal refahı incitici sorunları da ele almaktadır (Birleşmiş Milletler Sürdürülebilirlik Raporu, 2015). Son yıllarda, artan sürdürülebilirlik problemleri, kamuoyunun endişe ve farkındalığını artırmıştır. Çünkü bu sorunlar, tüketicileri doğrudan ve dolaylı olarak etkilemektedir. Bu nedenle tüketiciler satın alma kararlarının çevresel etkilerine giderek daha fazla dikkat etmektedir (Cone Communications, 2017). Hatta Y ve Z kuşağının bir kısmı bu tür ürünler için daha fazla ödemeye razı olmaktadır (Choubey vd., 2025). Ancak bu yüksek talep, beraberinde tehlikeli bir pazarlama stratejisini, yani yeşil aklamayı getirmiştir. Yeşil aklama, bir firmanın gerçekte çevre dostu olmamasına rağmen, reklam ve pazarlama yoluyla kendisini çevreci göstermesi pratiğidir. Gerçekten de tüketiciler, firmaların sürdürülebilirliğe dair birtakım stratejiler geliştirdiğinin farkındadır (Dzreke, 2026). Burada ilginç bir husus ortaya çıkmaktadır: Bu farkındalığa rağmen tüketiciler nasıl hala bu yanıltıcı iddialara inanmaya devam etmektedir? Bu araştırma sorusunu cevaplayabilmek için mevcut çalışma, eleştirel literatür taraması kapsamında sinyal teorisi, bilgi asimetrisi ve beklenti ihlali teorisini bir araya getirerek kavramsal bir çerçeve oluşturmaktadır. Çalışmada tüketicinin karar verme süreçlerinin nasıl manipüle

edildiği incelenmiştir. Çalışmanın özgünlüğü, tüketicinin yeşil aklamaya neden kandığını sadece bilgi eksikliği ile değil, halo etkisi, bilgi asimetrisi ve iyimserlik önyargısı gibi yerleşik bilişsel mekanizmaların stratejik kullanımı üzerinden açıklamasıdır.

Tüketicilerin sürdürülebilirlik varsayımları yaparken en çok etkilendiği araçların başında sinyal teorisi çerçevesinde değerlendirilen görsel ipuçları gelir. Şirketler, ürünün gerçekten çevreci olup olmadığını araştırmaktan ziyade yüzeydeki ipuçlarına bakan tüketicilere yönelik stratejik sinyaller gönderirler (Alamsyah vd., 2020). Yeşil renk kullanımı, markalama materyallerinde doğa, ağaç, bitki, hayvan veya dış mekân fotoğraflarının kullanılması, tüketicide anında çevre dostu bir algı oluşturmaktadır. Bu görsel unsurlar, tüketiciye doğrudan analitik bilgi sunmak yerine sezgisel bir güven aşılamayı hedefler.

Firmalar, ürünlerinin çevresel etkilerine ilişkin teknik bilgiye ve üretim süreçlerine dair ayrıntılı verilere sahipken, tüketiciler çoğu zaman bu bilgilere erişememektedir. Eisenhardt (1989) tarafından bilgi asimetrisi olarak isimlendirilen bu dengesizlik, firmaların belirsiz, abartılı ve doğrulanması güç iddialar sunmasını sağlar (Bosse ve Phillips, 2016). Tüketiciler ise bazı kısıtlar nedeniyle bu iddiaları derinlemesine değerlendirememekte ve çevre dostu semboller, etiketler ve genel ifadeler üzerinden çıkarım yapmaktadır. Sonuç olarak, tüketiciler, gerçekte sürdürülebilir olmayan ürünleri çevre dostu olarak algılayabilmekte ve bu durum yeşil aklamanın etkisini artırmaktadır.

Tüketicilerin yeşil aklama uygulamalarına inanmasında, bilgiyi sınırlı ve sezgisel biçimde işlemelerine yol açan bilişsel yanlılıklar (cognitive biases) önemli bir rol oynamaktadır. Öncelikle, halo etkisi ürünün tek bir olumlu özelliğinin, onun diğer özelliklerine ilişkin algıları da olumlu yönde etkilemesi durumudur. Örneğin, tüketiciler ürünün kalorisinin az olması nedeniyle sürdürülebilir olduğuna dair çıkarımda bulunabilmektedir (Büttner vd., 2024). Benzer şekilde, tüketiciler, alışveriş sırasında yoğun bir bilgi yüklemesine maruz kaldıklarında, derinlemesine analiz yapmak (merkezi yol) yerine, markanın ünü veya logoları gibi yüzeysel unsurlara güvenerek karar vermeyi (çevresel yol) seçerler (Sörqvist vd., 2015). Bunların yanı sıra, insanlar genellikle olumsuz olayların olasılığını küçümseme eğilimindedir (O'Sullivan, 2015). İyimserlik yanlılığı (optimism bias) adı verilen bu yanlılık sayesinde tüketiciler, ürünlerin çevresel etkilerinin ne kadar büyük olabileceğini küçümsemektedir.

Firmalar, tüketicilerin sürdürülebilirlik taleplerini karşılamak için sembolik sinyalleri (yeşil renkler, doğa imgeleri, belirsiz terimler) kullanarak bilişsel önyargıları manipüle etmektedir. Firmaların bahsedilen çeşitli taktikleri kullanarak yeşil aklama yapması ve tüketicilerin bilişsel yanlılıklarından faydalanması sadece bir pazarlama hamlesi değildir. Mevcut çalışma, bu durumun tüketici güvenini istismar eden etik bir hak ihlali olduğunu savunmaktadır. İlk olarak firmalar yeşil aklama yaparak, tüketicinin iyi niyetini ve çevreyi koruma arzusunu manipüle eder. Firmalar şeffaflık yerine aldatmayı ön plana çıkararak ticari kazanç elde ederler. Ayrıca gerçekten sürdürülebilir uygulamalara yatırım yapan firmalar, yeşil aklama yapan rakipleri karşısında dezavantajlı duruma düşer. Çünkü etik dışı davranan bu firmalar, daha az maliyetle ürettikleri ürünleri sürdürülebilir olarak pazarlayarak daha pahalıya satabilmektedir. Bu da sürdürülebilir sistemlere geçişi yavaşlatan yapısal bir sorundur.

Yeşil aklama, firmalar için kısa vadede karlı bir illüzyon yaratsa da uzun vadede hem tüketici güvenini hem de gezegenin geleceğini sabote etmektedir. Tüketicilerin çoğu zaman sadece ambalajın rengine veya belirsiz iddialara inanması, bilgi asimetrisinden ve bilişsel kolaylıklardan kaynaklanmaktadır.

Mevcut çalışma, tüketicilerin bu manipülasyonlara karşı direnç kazanması ve sürdürülebilirlik yanılsamasından kurtulması için çeşitli önerilerde bulunmaktadır. Öncelikle sistemli eğitim ve farkındalık kampanyaları kritik bir rol oynamaktadır. Gerçekten sürdürülebilirliğe bağlı olan şirketler, tüketicilere yeşil iddiaların orijinalliğini nasıl değerlendireceklerini öğreten eğitim seminerleri ve bilinçlendirme kampanyalarına yatırım yapmalıdır. Bu noktada politika yapıcıların, basın ve sosyal medya aracılığıyla tüketicilerin yeşil okuryazarlığını (sustainability literacy) artırması gerekmektedir. Özellikle karmaşık ve belirsiz ekolojik terimler yerine, çevresel etkinin objektif değerlendirme

kuruluşlarından alınan etiketlerle (eco-labels) belirtilmesi önerilebilir. Bu tür somut araçların kullanımı, tüketicinin bilgi asimetrisini aşmasına yardımcı olacaktır. Sonuç olarak, sürdürülebilir bir gelecek için tüketicilerin sadece yeşil görüneni değil, şeffaf bir şekilde doğrulanabilir etik ürün ve hizmet sunan firmaları bulacak bilinç düzeyine ulaştırması elzemdir.

Bununla birlikte, yeşil aklama ile mücadelede yalnızca tüketici farkındalığı yeterli değildir. Kurumsal ve düzenleyici mekanizmaların da güçlendirilmesi gerekmektedir. Özellikle bağımsız denetim kurumlarının ve standart belirleyici kuruluşların rolü kritik öneme sahiptir. Firmaların sürdürülebilirlik iddialarının doğruluğunu düzenli olarak denetleyen ve bu bilgileri kamuoyuyla şeffaf bir şekilde paylaşan sistemler, piyasa içerisinde güvenin yeniden tesis edilmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca, yanıltıcı çevresel iddialara yönelik yaptırımların artırılması, firmaların bu tür etik dışı uygulamalara başvurma olasılığını azaltacaktır. Bunun yanı sıra, dijital platformların ve tüketici yorumlarının da bir denetim mekanizması olarak işlev görmesi mümkündür. Tüketicilerin deneyimlerini paylaşması ve firmaları hesap verebilir kılması, kolektif bir farkındalık oluşturarak yeşil aklama uygulamalarını sınırlayabilir. Bu doğrultuda, sürdürülebilirlik yalnızca bireysel bilinçle değil, çok paydaşlı bir ekosistem yaklaşımıyla desteklenmelidir.

Anahtar Kelimeler: yeşil aklama, sürdürülebilirlik, tüketim, bilişsel yanlılık

Kaynakça

Alamsyah, D., Othman, N., & Mohammed, H. (2020). The awareness of environmentally friendly products: The impact of green advertising and green brand image. Management Science Letters, 10(9), 1961-1968.

Büttner, V., Gassler, B., & Teuber, R. (2024). Does the Eco-Score lead to a halo effect? Influence of a sustainability label on product perceptions and purchase intention. Food Quality and Preference, 121, 105246.

Bosse, D. A., and Phillips, R. A. (2016). The agency theory and bounded self-interest. Academy of management review, 41(2), 276-297.

Choubey, V., Joshi, P., Chakraborty, D., Khare, A., & Appolloni, A. (2025). Signals vs. reality: Consumer responses to green claims in quick commerce. Business Strategy and the Environment, 34(3), 3656-3671.

Cone Communications CSR study. (2017). https://www.cbd.int/doc/case-studies/inc/cs-inc-cone-communications-en.pdf

Dzreke, S. S. (2026). Beyond the eco-label: Consumer psychology, greenwashing traps, and supply chain transparency in sustainable material communication. Contemporary Perspectives, 2(1), 1-20.

Eisenhardt, K. M. (1985). Control: Organizational and economic approaches. Management science, 31(2), 134-149.

O'Sullivan, O. P. (2015). The Neural Basis of Always Looking on the Bright Side. Dialogues in Philosophy, Mental & Neuro Sciences, 8(1).

Sörqvist, P., Haga, A., Langeborg, L., Holmgren, M., Wallinder, M., Nöstl, A., ... & Marsh, J. E. (2015). The green halo: Mechanisms and limits of the eco-label effect. Food quality and preference, 43, 1-9.

Sustainable development goals. Birleşmiş Milletler. (2015). https://www-undp-org.translate.goog/sustainable-development-goals?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=tc

18. Oturum
Mimarlık ve Şehircilik

Oturum Başkanı:

Fuat Sezgin Toplantı Salonu
9 Mayıs Cumartesi
10:00-11:30

Ayşegül Baghal-Candan Çınar Çıtak

Kentsel Dönüşüm Alanlarında İlişki Ağlarının Analizine Yönelik Kavramsal Bir Yaklaşım

Betül Karaalioğlu - Enes Uyar

Alvar Aalto'nun Belediye Binalarında Organik Modernizm ve Kamusal Mekân Kurgusu: Dört İdari Yapı Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme

Halil Başol-Çağlar Bayık

Günümüz Türkiye'sinde İdeal Şehir Modeli: Kentsel Dirençlilik ve Mekânsal Bütünlük (Başakşehir Örneği)

Özge Kaya - Enes Uyar

Yunanlı Mimar Dimitris Pikionis 'in Eğitim Yapılarında Yerellik ve Modernizm: Pefkakia'da İlkokul ile Selanik Deneysel Okulu Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme

Yasemin Turan

Prizren'de Mimari Temsilin Dekolonyal Analizi: Post-Osmanlı Mekanında Kimlik İnşası

KENTSEL DÖNÜŞÜM ALANLARINDA İLİŞKİ AĞLARININ ANALİZİNE YÖNELİK KAVRAMSAL BİR YAKLAŞIM

Ayşegül Baghal [1,*] & Candan Çınar Çıtak [1]

[1] Mimarlık Yıldız Teknik Üniversitesi
aysegulbaghal@gmail.com

Özet

Kentleşmenin hızla arttığı günümüzde; ekonomik, teknolojik, sosyal, kültürel ve politik açıdan yaşanan çok yönlü küreselleşme sürecinin etkisiyle kentler de değişime ve dönüşüme uğramaktadır (Khondker, 2000). Kentleşme hızının artması ve yaşanan çeşitli değişiklikler, kentlerin de değişmesine ve dönüşmesine zemin hazırlamaktadır. Kentlerin sanayiden arındırılması, bilgi ve hizmet odaklı, tüketime dayalı mekanlar haline gelmesiyle kentsel dönüşüm olgusu öne çıkmaktadır (Türkün, 2013). Maruz kalınan afetlerin, zamana ve kullanıma bağlı yıpranmanın (Wang vd., 2013) yanı sıra sosyo-ekonomik, kültürel, politik vb. yapısal değişiklikler de (Healey vd., 1992) kentsel alanların yenilenmesini / yeniden üretilmesini gerektirmektedir (Adams ve Hasting, 2001). Günümüzde bu dönüşümün temel süreçlerinden biri de kentsel dönüşüm projeleridir. Uygulanan kentsel dönüşüm süreçlerinin genellikle; katılımcı pratiklerden ve bütüncül planlamadan uzak olduğu, yerel halkın gereksinimlerini yeterince dikkate almadığı görülmektedir. Dünya genelinde uygulanan kentsel dönüşüm süreçleri Türkiye'de de benzer biçimlerde görülse de 1999 Marmara depremi sonrasında daha yoğun bir şekilde tartışılmaya ve uygulanmaya başlanmıştır. Çeşitli paydaş gruplarını farklı yönlerden etkileyen kentsel dönüşüm süreçleri, karmaşık sorunları da beraberinde getirmektedir. Oysaki kentsel dönüşüm projeleri; ekonomik, toplumsal ve çevresel boyutların bir arada ele alındığı, tüm paydaşları sürece aktif olarak dahil eden kapsamlı ve bütünleşik bir yaklaşım gerektirmektedir (Atkinson, 2005). Böylelikle, tüm paydaşların sürece dahil edildiği, katılımcı ve iş birliğine dayalı yaklaşımların uygulanması ile süreçte karşılaşılan sorunlara daha etkili bir şekilde çözüm sunulabilir. Kentsel alanların üretiminde (ve dönüştürülüp yeniden üretiminde), bu alanlardaki tüm paydaşların sürece dâhil olma / olmama durumu ile katılımcılık düzeyi ilişkilidir. Özellikle kentsel dönüşüm alanlarında, dönüşüm öncesi alanda yaşayan sakinlerin sürece katılımının göz ardı edilmesi, söz konusu projelerin sosyal sürdürülebilirliğini olumsuz yönde etkilemektedir (Gür ve Dostoğlu, 2016).

Kent-konut araştırmalarında ağ perspektifleri son on yılda geçerlilik kazanırken, kentsel dönüşüm alanlarında konut üretimi süreçlerinde aktör ağlarına bakan araştırmalar sınırlıdır. Aktör-ağ teorisinin (Latour, 2005) kentsel çalışmalar (Farías ve Bender, 2012), ağ yönetişimi (Koppenjan ve Klijn, 2004) ve planlama teorisi (De Roo vd, 2012) ile ilgili alanlarda tanıtılması dikkate değerdir. Literatür çalışmaları sürecinde, ANT yaklaşımının yapılı çevrenin yenilenmesinin / dönüşümünün nasıl organize edilebileceğine dair çalışmalara fayda sağlayacağı görülmüştür. Kentsel dönüşüm araştırmalarında ağ teorisini sosyoteknik bir yaklaşım olarak kullanan çeşitli çalışmalarda, konut üretim sistemlerinde karmaşık ilişkilerin ve kavramların anlaşılmasına yönelik çerçeve oluşturulması önerilmektedir (Bevan ve Lu, 2012; Mullins ve Rhodes, 2007). Aktör-ağ teorisi, toplumların ve kentsel alanların dinamiklerini anlamada önemli bir kavramsal çerçeve sunmaktadır. Bu teori, sosyal ilişkilerin ve etkileşimlerin karmaşık ağlar biçiminde örgütlendiğini ve bu yapıların belirli aktörler arasındaki bağlantılar üzerinden şekillendiğini savunur. Kentsel dönüşüm süreçlerinde yer alan aktörler; kamu kurumları, özel sektör temsilcileri, yerel halk ve sivil toplum örgütleri gibi çeşitli paydaşlar olup her biri farklı çıkar ve değer sistemlerine sahiptir (Cvetinovic vd., 2017).

Çalışmanın temel amacı, kentsel dönüşüm projeleri süreçlerinde paydaş ilişkilerinin ve bağlantılarının "Aktör-ağ teorisi" (ANT) bağlamında kavramsal bir yaklaşım geliştirilmesidir. Bu kurgulanan kavramsal çerçeve model üzerinden kolaylaştırıcı, geliştirilebilir ve farklı dinamiklere sahip dönüşüm süreçlerine uyarlanabilir esnek bir ağ haritalaması üzerinden paydaşlar arası ilişkiler ağının oluşturulması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, meta analizi kapsamında kentsel dönüşüm uygulamaları araştırılmış ve dinamik paydaş ilişkilerinin analizini gerçekleştirmek üzere, paydaşlar arası ilişkisel sistemleri ve etkileşimlerini inceleyen kuramsal ve analitik bir çerçeve oluşturulmuştur.

Bu bilgiler ışığında çalışmada; kentsel dönüşüm süreçlerindeki ilişkilerin, aktör-ağ teorisi aracılığıyla analiz edilmesi ve bu ağların görselleştirilmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, Latour'un (2005) aktör-ağ teorisi üzerinden kavramsal bir analiz modeli kurgulanmıştır. Araştırmanın yöntem bölümünde sistematik literatür araştırması kapsamında meta analizi yapılmış ve analiz sonucunda esnek ölçüt ve parametreler belirlenmiştir. Aynı konu üzerinde, farklı çalışmaların sonuçlarını birleştirmeyi amaçlayan istatistiksel bir yöntemdir. Literatürde ilk defa Glass tarafından uygulanmıştır. Glass, meta analizini ''analizlerin analizi'' olarak tanımlamıştır. Glass'a göre meta analizi, ''sayıca çok olan bireysel çalışmalardan anlamlı bir sonuç çıkarabilmek için yapılan istatistiki analizlerdir'' (Glass ve Smith, 1978).

Meta analizi sürecinde kentsel dönüşüm dinamiklerinin kavranmasına yardımcı olan geliştirilebilir esnek ölçüt ve parametrelerin belirlenmesi, analitik çerçevenin kurulmasına temel olmuştur. Meta analizi, ANT yaklaşımının ne olduğuna, ağı oluşturan temel ilişkilerin nasıl belirleneceğine ve ağdaki ilişkilerin farklılığını oluşturan unsurlar üzerine odaklanmaktadır. Bu analiz, literatür taraması yoluyla belirlenen makalelerden elde edilen ölçüt ve parametrelerin oluşturulması ile gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte, Latour'un (2021) eserinin içerik analizi tamamlanmış ve ANT kavramları üzerinden oluşturulan kavramlar / temalar ile kentsel dönüşüm uygulamalarının ilişkilendirildiği sistematik bir yaklaşım kurgulanmıştır. Meta analizi sonucunda belirlenen ölçüt ve parametrelerin geliştirilebilir ve esnek olması, Türkiye'de kentsel dönüşüm alanlarında uygulama süreçlerinde tüm paydaşların kullanabileceği yenilikçi yaklaşımlarda karar verme modellerinin oluşturulmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir. Esnek ölçüt ve parametrelerin, Türkiye koşullarında dönüşüm / yenileme alanlarında uygulanma potansiyeli ve kullanım kolaylığı sağlayarak karar verme sürecinde paydaşlar arası ilişkilerde etkili olması beklenmektedir.

Kentsel dönüşüm projelerini ağ analizi aracılığıyla inceleyen çalışmanın hedefi, yerel halkın katılımını artıran, eşit katılımlarını teşvik eden, süreçte yer alması gereken tüm paydaşlar arası ilişkileri güçlendiren ve katılımcılığı sağlayan kentsel ilişkiler ağını görünür kılmaktır. Bu kapsamda oluşturulan kavramsal bir model ile paydaşlar arası ilişkiler analiz edilerek, çeşitli hedef ve paydaş grupları arasındaki ilişkilerin düzeylerinin netleştirilmesi, yeni iş birliklerinin nerede kurulmasının mümkün ve faydalı olacağının belirlenmesine olanak sunması hedeflenmektedir. Bu kapsamda, kavramsal analiz modeli aracılığıyla ile kentsel dönüşüm projelerinde yer alan paydaş ilişkileri belirlenerek, her bir projenin kendi bağlamında paydaşlar arasındaki bağlantıların ortaya çıkarılması düşünülmektedir.

Çalışma sonucunda elde edilen bulguların, kentsel alanlarda dönüşüm uygulamalarına yönelik karar verme modellerinin geliştirilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Kentsel dönüşüm alanların da farklı dinamiklere dayalı değişim ve dönüşüm süreçlerine ilişkin karar verme analizinde aktörler arası ilişki ağlarını anlamak gereklidir. Kavramsal ağ yaklaşımı ile tüm paydaşların karar alma süreçlerine katılım sağlamasına ve kentsel dönüşüm süreçlerinde karar verme modellerinin geliştirilmesine katkıda bulunacağı beklenilmektedir. Kentsel dönüşüm projelerinde paydaş ilişkilerine aktör ağ teorisi bağlamımda oluşturulan kavramsal yaklaşım modeli, gelecekteki

çalışmalarda karşılaştırmalar yapmak için kullanılabilir; analitik çerçeve ile başka bir model / yaklaşım / politikalar incelenerek farklı kentsel dönüşüm projelerine uyarlanabilir.

Anahtar Kelimeler: Kentsel Dönüşüm, Paydaş İlişkileri, Kavramsal Model, Aktör Ağ Teorisi (ANT)

Kaynakça

Adams, D. ve Hastings, E. M. (2001). Urban renewal in Hong Kong: Transition from development corporation to renewal authority. Land Use Policy, 18(3), 245-258.

Atkinson, R. (2005). Kentsel Dönüşüm, Ortaklıklar ve Yerel Katılım.: Uluslararası Kentsel Dönüşüm Uygulamaları Sempozyumu içinde. Küçükçekmece Belediyesi Atölye Çalışması, 27-30.

Bevan, W. ve Lu, S. (2012). "A multidisciplinary literature review of low and zero carbon technologies intonew housing" In Proce edings of the 28th ARCOM Conference, pp. 1435-1444.

Cvetinovic, M., Nedovic-Budic, Z. ve Bolay, J. C. (2017). Decoding urban development dynamics through actor-network methodological approach. Geoforum, 82, 141-157.

De Roo, G. ve Porter, M. G. (Eds.). (2012). Fuzzy planning: the role of actors in a fuzzy governance environment. Ashgate Publishing Ltd.

Farías, I. ve Bender, T. (Eds.). (2012). Urban assemblages: How actor-network theory changes urban studies. Routledge.

Glass, G.V. ve Smith, M.L. (1978). "Meta-analysis of research on the relationship of class size and achievement". San Francisco Far West Laboratory for Educational Research and Development (No. OB-NIE-G-78-0103, Dr. L. S. Cahen, Project Director).

Gür, M. ve Dostoğlu, N. (2016). "Bursa Doğanbey Üzerinden Kentsel Dönüşümde Yaşam Kalitesinin Tartışılması". MEGARON, 89

Healey, P., Davoudi, S., O'Toole, M., Raisanaglu, S. ve Usher, D. (1992). Rebuilding the city, property-led urban regeneration.

Khondker, H. (2000). "Globalization: Against Reductionism and Linearity." Development and Society, 29(1),17-33.

Koppenjan, J. F. M. ve Klijn, E. H. (2004). Managing uncertainties in networks: A network approach to problem-solving and decision making. Psychology Press.

Latour, B. (2005). "Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory", Oxford University Press, Oxford, 2005, 5-108.

Latour, B. (2021). "Toplumsalı Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş", çev. Nüvit Bingöl, Tellekt Yayınları, Istanbul, 1.basım.

Mullins, D. ve Rhodes, M. L. (2007). Special issue on network theory and social housing. Housing, Theory, and Society, 24(1), 1-13.

Türkün, A. (2013). Kentsel ayrıştırmanın son aşaması olarak kentsel dönüşüm. A.Türkün (Der.), Mülk, mahal, insan: İstanbul'da kentsel dönüşüm içinde (s. 3-15). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 461.

Wang, H., Shen, Q., Tang, B. ve Skitmore, M. (2013). An integrated approach to supporting land-use decisions in site redevelopment for urban renewal in Hong Kong. Habitat International, 38, 70-80.

Alvar Aalto'nun Belediye Binalarında Organik Modernizm ve Kamusal Mekân Kurgusu: Dört İdari Yapı Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme

Betül Karaalioğlu [1,*] & Enes Uyar [1]

[1] Mimarlık İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
522325004@std.izu.edu.tr

Özet

Öz: Yirminci yüzyıl modern mimarlığının en üretken ve vizyoner isimlerinden biri olan Finlandiyalı mimar Alvar Aalto (1898-1976), meslek hayatının erken dönemlerinde etkisinde kaldığı Nordik klasisizmi ve ardından gelen katı işlevselci (fonksiyonalist) çizgiden zamanla sıyrılarak, doğa ve insanı merkeze alan organik bir modernizm dili geliştirmiştir. Aalto, dönemin uluslararası modernizminin dayattığı mekanik, soyut ve evrenselci rasyonel ilkeleri bütünüyle kabullenmemiş; bu ilkeleri yöresel veriler, kullanıcı deneyimi, mekânın psikolojik etkileri, yönlendirilmiş doğal ışık ve dokunsal malzeme duyarlılığı ile yeniden yorumlamıştır. Bu insanla ilişki kuran bir diğer ifadeyle pek çok açıdan insan ölçeğinde mimari yaklaşım, Aalto'nun üretimleri içerisinde özellikle kamusal yapılarda, en somut haliyle de belediye binalarında karşılık bulmuştur. Belediyeler, hem devletin idari yönetim mekanizmalarını barındırmaları hem de kentlinin gündelik yaşamıyla doğrudan, şeffaf bir ilişki kurmaları nedeniyle kentlerin toplumsal hafızasında ve sivil gelişiminde özel bir tektonik konuma sahiptir.

Bu çalışmanın tarihsel ve sosyokültürel bağlamını, Aalto'nun mimarlık kariyeri boyunca, özellikle II. Dünya Savaşı sonrası Finlandiya'nın yeniden inşa süreçleri ile gelişen demokratik toplum idealleri çerçevesinde tasarladığı idari yapılar oluşturmaktadır. Çalışmanın özgün yönü ise; modern mimarlık tarihi literatüründe Aalto'nun genel olarak "doğa ve form ilişkisi", "ahşap bükme teknikleri" veya "Artek mobilya tasarımları" üzerinden incelenmesine karşın, mimarın doğrudan belediye binaları aracılığıyla geliştirdiği "demokratik kamusal mekân" anlayışına odaklanmasıdır. Aalto'nun idari yapıları hem mimari biçimleniş hem de kentsel ölçekte, detaylı ve karşılaştırmalı olarak ele alan bütüncül çalışmalar literatürde oldukça sınırlıdır. Bu araştırma, mimarın farklı ölçek ve bağlamlarda tasarladığı dört farklı belediye binasını kentsel dokuyla kurdukları ilişki üzerinden eşzamanlı inceleyerek bu önemli boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Mevcut literatür incelendiğinde; J. Pallasmaa, P. Reed ve K. Frampton gibi mimarlık kuramcılarının Aalto'nun tasarımlarını çoğunlukla "sentetik işlevsellik" (teknik ve ölçülebilir işlevselliğin insan davranışları, psikolojisi ve duyusal deneyimlerle birleşmesi), "eleştirel bölgeselcilik" (critical regionalism) ve "demokratik mekân" kavramları üzerinden tartıştıkları görülmektedir. Benzer şekilde J. Du, Aalto'nun tasarımlarını "ekolojik estetik" bağlamında değerlendirerek doğa ile kurulan organik bağa dikkat çekmiştir. Ancak bu çalışmalar genellikle Aalto'nun tasarım felsefesine genel, kavramsal ve bazen soyut bir bakış sunmaktadır. Bu çalışma, söz konusu teorik kavramların bizzat resmi bir devlet kurumu olan "belediye binası" tipolojisinde fiziksel, hacimsel ve yapısal olarak nasıl vücut bulduğunu

somut mimari verilerle ortaya koyarak literatüre doğrudan analitik bir katkı sunacaktır. Aalto'nun yapıdan kente, peyzajdan cepheye, iç mekân kurgusundan mobilya detayına kadar uzanan (makro ölçekten mikro ölçeğe) tutarlı dilinin; sanayi kasabası, kırsal yerleşim veya savaş sonrası yıkılmış bir kent merkezi gibi tamamen farklı bağlamlarda nasıl ortak ve esnek bir şemaya oturduğu sistematize edilerek araştırmacıların dikkatine sunulacaktır.

Araştırmada nitel analiz yöntemi ve durum çalışması modeli benimsenmiştir. Çalışmanın temel veri kaynaklarını derinlemesine literatür taramaları (kitaplar, akademik makaleler, tezler) ile yapıların orijinal plan, kesit, vaziyet planı çizimleri ve tarihi/güncel fotoğraflarının elde edildiği Alvar Aalto Foundation arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Bu doğrultuda Aalto'nun olgunluk dönemi kariyeri boyunca hayata geçirdiği dört önemli idari yapı çalışma kapsamına alınmıştır: Säynätsalo (1949-1952), Seinäjoki (1963-1965), Alajärvi (1966-1969) ve Rovaniemi (1965 sonrası) belediye binaları. Arşiv okumaları ve literatür verileri sentezlenerek, analiz süreci dört temel mimari kriter doğrultusunda karşılaştırmalı olarak yürütülmüştür: plan kurguları ve iç avlu/meydan düzenlerini kapsayan mekânsal organizasyon; yapıların mevcut kent dokusu ve arazinin doğal eğimiyle kurduğu ilişkiyi inceleyen kentsel bağlam; malzemenin (tuğla, ahşap, seramik, taş vb.) mekânsal deneyim ve yapısal kimlik üzerindeki belirleyici etkisini ele alan tektonik yaklaşım; ve son olarak insan ölçeğinin korunması, doğal ışık kullanımı ve sosyal etkileşimi teşvik eden eşik alanlarının kurgusunu içeren insan odaklı hümanist tasarım kriterleridir.

Çalışmanın temel tezi; Alvar Aalto'nun belediye binalarında mimarlığı yalnızca idari işlerin yürütüldüğü, devletin soğuk yüzünü temsil eden işlevsel bir barınak veya anıtsal bir kabuk üretimi olarak ele almadığıdır. Tam aksine Aalto, rasyonel modernizmin sunduğu inşaat teknolojilerini; insan ölçeği, yere özgü bağlam ve demokratik kamusal yaşam ideali ile harmanlayarak bu yapıları kentin "sosyal ve toplumsal odakları" haline getirmiştir. Aalto, resmi devlet otoritesinin geçmişten gelen dikey, hiyerarşik, simetrik ve mesafeli mekânları yerine; yatayda gelişen kütleler, kucaklayıcı avlular, sıcak/dokunsal malzemeler ve herkesin erişebildiği davetkâr basamaklar kullanarak kamusal yapıları gündelik hayatın tam kalbinde yer alan, insancıl etkileşim sistemlerine dönüştürmeyi başarmıştır.

Söz konusu dört yapı üzerinde yapılan kentsel, mekânsal ve tektonik incelemeler sonucunda, Aalto'nun farklı çevresel verilere ve ölçeklere özgü yerel tasarım çözümleri geliştirmesine rağmen, tüm projelerin temelinde ortak bir düşünsel/demokratik çerçevenin süreklilik gösterdiği kesin olarak tespit edilmiştir. İncelenen ilk yapı olan Säynätsalo Belediye Binası (1949-1952), Aalto'nun "ev ölçeği" kavramını bir kamu yapısına ustalıkla entegre ettiği başyapıtıdır. Yapı, dışarıdan bakıldığında anıtsal bir etki yaratmasına karşın, iç mekânda tek katlıymış hissi verecek biçimde tasarlanmış, yükseltilmiş bir iç avlu etrafında kurgulanmıştır. Koyu kırmızı tuğla, bakır detaylar ve ahşap konstrüksiyonun haptik bir zenginlikle kullanıldığı bu yapıda; meclis salonu kütlesel bir odak olarak yükseltilirken, avluya çıkan basamaklar halkın buluştuğu demokratik ve samimi bir alan olarak işlevlendirilmiştir. Meclis salonunun iç mekânında kullanılan ahşap "kelebek" çatı makasları, modernizmin soğuk strüktürüne organik bir alternatif sunmuştur. Kent merkezinin idari ve kültürel bir parçası olarak bütüncül bir yaklaşımla ele alınan Seinäjoki Belediye Binası'nda (1963-1965) ise kurgu iç avludan dışa dönük bir "vatandaş meydanına" evrilmiştir. Säynätsalo'daki organik tuğla dokusunun yerini, Aalto'nun Bağdat gezilerinden ilham aldığı özel üretim koyu mavi seramik karolar almıştır. Meclis salonu, modernizmin klasik bir öğesi olan pilotiler üzerinde yükseltilerek yapının kamusal karakteri kentsel algıda güçlü bir biçimde vurgulanmış, zemin kotunda yaya ve araç trafiği birbirini kesmeden çözümlenmiştir.

Lapland Savaşı sonrasında neredeyse tamamen yıkılan bir kentin adeta sıfırdan inşası sürecinde tasarlanan Rovaniemi İdari ve Kültürel Merkezi'nde, belediye binası yelpaze biçimindeki geniş bir kamusal meydana kucak açıcı bir formda tasarlanmıştır. Kompleksin ana aktörü olan yapıda meclis salonu, topoğrafyaya uyum sağlayan yatay siluet içerisinde kristalimsi bir kule formunda yükseltilerek

güçlü bir idari odak yaratmıştır. Daha küçük bir kırsal kasaba ölçeğinde ele alınan Alajärvi Belediye Binası (1966-1969) ise, çevresindeki mevcut Neo-klasik yerel dokuyla saygılı bir diyalog kuracak şekilde beyaz sıvalı cephelere sahip olup, doğal granit kaplamalarla sadece meclis salonunun hiyerarşik önemi yapısal olarak öne çıkarılmıştır.

Sonuç olarak; Alvar Aalto, idari binaların tasarımında kentsel bağlam, mekânsal kurgu ve malzeme duyarlılığını birbirini besleyen organik, yaşayan bir sistem olarak kurgulamıştır. Uluslararası üslubun soğuk, rasyonel ve her yere uygulanabilir betonarme kütleleri yerine; tuğla, ahşap, seramik gibi sıcak malzemeleri sadece estetik bir tercih olarak değil, mekanın ruhunu var eden psikolojik araçlar olarak kullanmıştır. Cephe tasarımından başlayarak kapı kollarının ergonomisine, aydınlatma elemanlarının yansımalarından Artek mobilyalarının formlarına kadar inen tutarlı ve derinlikli dili sayesinde Aalto'nun yapıları, salt birer yönetim merkezi olmaktan çıkmıştır. Bu yapılar, sosyal etkileşimi besleyen, algısal sınırları kentsel peyzajla eriyen ancak bir o kadar da işlevsel "demokratik kent odaklarına" dönüşmüştür. Aalto'nun insanı merkeze alan bu bütüncül kamusal mekân üretimi, çağdaş kentsel tasarım teorileri ve modern sonrası mimarlık tartışmaları için günümüzde de aşılamamış, güçlü bir referans kaynağı olmayı sürdürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Alvar Aalto, Belediye Binaları, Organik Modernizm, Kamusal Mekân, Kentsel Tasarım

Kaynakça

Aalto, A., & Fleig, K. (Ed.). (1995). Alvar Aalto: Complete works (Vols. 1–3). Birkhäuser.

Reed, P. (Ed.). (1998). Alvar Aalto: Between humanism and materialism. The Museum of Modern Art.

Alvar Aalto Foundation. (n.d.). Alajärvi municipal centre. https://alvaraalto.fi/en/architecture/alajarvi-municipal-centre/

Alvar Aalto Foundation. (n.d.). Alvar Aalto's life. https://alvaraalto.fi/en/information/alvar-aaltos-life/

Alvar Aalto Foundation. (n.d.). Rovaniemi civic centre. https://alvaraalto.fi/en/architecture/rovaniemi-civic-centre/

Alvar Aalto Route. (n.d.). Rovaniemi city hall. https://visit.alvaraalto.fi/en/destinations/rovaniemi-city-hall/

Caner, C. A. (2013). Influence of nature on Scandinavian design in the modern era: Alvar Aalto [Yüksek lisans tezi, Yaşar Üniversitesi].

Du, J. (2019). Design philosophy and methods of Alvar Aalto from the ecological aesthetics. International Journal of Literature and Arts, 7(4), 87–92. https://doi.org/10.11648/j.ijla.20190704.13

Fleig, K. (1994). Alvar Aalto. Gustavo Gili.

Kim, H.-S. (2009). Alvar Aalto and humanizing of architecture. Journal of Asian Architecture and Building Engineering, 8(1), 9–16. https://doi.org/10.3130/jaabe.8.9

Niskanen, A. (2022). Alvar Aalto and cultural memory. Joelho Revista de Cultura Arquitectonica, 13, 45–66. https://doi.org/10.14195/1647-8681_13_3

Ray, N. (2005). Alvar Aalto. Yale University Press.

Schildt, G. (1984). Alvar Aalto: The early years (T. Binham, Trans.). Rizzoli.

Schildt, G. (1998). Alvar Aalto: Masterworks. Thames & Hudson.

Stewart, J. (2018). Nordic classicism: Scandinavian architecture 1910–1930. Bloomsbury Visual Arts.

GÜNÜMÜZ TÜRKİYE'SİNDE İDEAL ŞEHİR MODELİ: KENTSEL DİRENÇLİLİK ve MEKÂNSAL BÜTÜNLÜK (BAŞAKŞEHİR ÖRNEĞİ)

Halil Başol

Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
basol.halil@gmail.com

Özet

Türkiye'nin kentleşme tecrübesi, özellikle 1950 sonrası dönemde hızlı demografik hareketlilik, plansız büyüme ve yüksek sismik risk faktörlerinin gölgesinde şekillenmiştir. Bu çalışma; modern planlama disiplini içerisinde "Kentsel Dirençlilik", ve "Mekânsal Bütünlük" kavramlarını kabul eden bütünleşik bir "İdeal Şehir Modeli" önermektedir. Çalışmanın uygulama alanını oluşturan İstanbul-Başakşehir ilçesi, modern toplu konut uygulamaları ile geleneksel mahalle kurgusunun sentezlenmeye çalışıldığı bir yerleşim olarak incelenmiştir. Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ve Uzaktan Algılama (UA) verileriyle desteklenen analizler neticesinde; ideal bir yerleşim modelinin sadece yapısal kalite değil, ekolojik denge de dikkate alınarak inşa edilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

1. GİRİŞ

Modern şehircilik, küresel ölçekte iklim krizi ve afet yönetimi çerçevesinde yeni bir arayış içinde gelişmektedir. Türkiye özelinde ise kontrolsüz kentsel büyüme, şehirleri hem kimliksizleştirmiş hem de doğal afetlere karşı kırılgan hale getirmiştir. Günümüz Türkiye'sinde ideal bir şehir modeli; sismik risklere karşı **dirençli**, doğal eşiklerle (su havzaları, tarım alanları) **sürekli** olmak zorundadır. Bu bildiri, Başakşehir örneği üzerinden bu üç temel bileşenin modern planlama süreçlerine entegrasyonunu tartışmaktadır.

Başakşehir 2008 yılında Küçükçekmece ve Esenler ilçelerinden ayrılan mahalleler ve Bahçeşehir Belde Belediyesi'nin birleşmesiyle oluşmuş bir ilçedir. Bununla birlikte Başakşehir'in nüfusunun 1995 yılında yapılmaya başlanan toplu konutlar ile artmaya başladığı bilinmektedir. Başakşehir nüfusunun yarıdan fazlası toplu konutlarda ikamet etmektedir. Başakşehir, Bahçeşehir, Kayaşehir, Onurkent, Kayabaşı toplu konut alanları Başakşehir'in büyüyüp ilçe olmasında önemli rol oynamıştır. 2008-2025 yıllarına ait Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Nüfus Sayım Sonuçları'ndan da anlaşılacağı gibi her geçen yıl nüfus artışı olduğu görülmektedir.

Başakşehir, modern bir ilçe görünümüyle örnek alınacak şehirlerden biri olma yolunda kısa zamanda büyük mesafeler kateder. Organize Sanayi ve toplu konut projeleri yanında; Sular Vadisi, Şamlar Tabiat Parkı ve Millet Bahçeleri projeleriyle halkının dinlenebileceği alanlar meydana getirerek çevresine örnek olur. Ayrıca, yeni faaliyete başlayan Başakşehir Çam ve Sakura Şehir Hastanesi, ülkemizin ve Avrupa'nın en önemli sağlık yatırımlarından biri olarak gösterilmektedir.

Ayrıca Başakşehir Millet Bahçesi'nin içerisinde kurulan Başakşehir Millet Kıraathanesi ile halkın bilgi ve kültür düzeyinin üst seviyeye ulaşması için büyük gayret sarfettiği gözlenmiştir.

Coğrafi Konumu

İstanbul'un en genç ilçelerinden biri olan Başakşehir, il merkezinin 20 km batısında yer alır. Kuzeyinde Arnavutköy, kuzeydoğusunda Eyüpsultan, doğusunda Sultangazi ve Esenler, güneyinde Bağcılar, Küçükçekmece ve Avcılar, güneybatısında ise Esenyurt ilçeleri bulunur. Sıcak ve ılıman bir iklime sahiptir. Kuzeyi ormanlarla kaplı olan Başakşehir'in bitki örtüsünü ise bozkır ve çalılıklar oluşturur. Sazlıdere ve Ayamama deresi ilçeden doğarken, Ispartakule deresi şehrin içerisinden geçer.

Kaynakça

Pelling, M. (2003). The Vulnerability of Cities: Natural Disasters and Social Resilience. London: Earthscan.

Işık, M. E., & Aydın, M. C. (2021). "Kentsel Dönüşüm ve Deprem Dirençli Şehir Yapılanması". Journal of Urban Academy, 14(3).

3. CBS, Uzaktan Algılama ve Veri Odaklı Planlama

Batty, M. (2013). The New Science of Cities. Cambridge: MIT Press.

Jensen, J. R. (2007). Remote Sensing of the Environment: An Earth Resource Perspective. Pearson.

Yomralıoğlu, T. (2020). Coğrafi Bilgi Sistemleri: Temel Kavramlar ve Uygulamalar. İstanbul: Akademi Yayıncılık.

Howard, E. (1902). Garden Cities of To-Morrow. London: Swan Sonnenschein. .

UNDP (2022). Türkiye Resilience Strategy and Framework.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2024). On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028): Kentsel Altyapı ve Planlama Başlığı.

UNESCO (2011). Recommendation on the Historic Urban Landscape.

Yunanlı Mimar Dimitris Pikionis 'in Eğitim Yapılarında Yerellik ve Modernizm: Pefkakia'da İlkokul ile Selanik Deneysel Okulu Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme

Özge Kaya [1,*] & Enes Uyar [1]

[1] Mimarlık İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
522325006@std.izu.edu.tr

Özet

Dimitris Pikionis (1887-1968), modern Yunan mimarlığının inşa edildiği oldukça karmaşık bir dönemde ortaya çıkarak, 19. yüzyılın neoklasik hareketi aracılığıyla taşınan antik Yunan mimarisinin ezici yüküne, popüler anonim eserlerin yaygınlığına ve çağının katı modernist rasyonalizmine karşı yeni bir mimari söylem geliştirmeyi başarmış öncü bir figürdür. Yunanistan'ın Pire şehrinde doğan ve Sakız adası kökenli olan Pikionis'in erken dönem yetişme ortamında resim sanatının güçlü bir şekilde yer alması, onun kalıplara sığmayan, disiplinler arası bir eğitim hayatına yönelmesini sağlamıştır. Eğitimine

1906-1908 yılları arasında Atina Ulusal Teknik Üniversitesi'nde inşaat mühendisliği okuyarak başlayan mimar, ardından Paris'e giderek çizim ve resim dersleri almış, Ecole des Beaux-Arts'ta mimarlık atölyelerine katılmış ve G. Chifflot'un bürosunda pratik yapma imkânı bulmuştur. 1912'de Atina'ya dönüşüyle mimari üretimlerine başlayan ve sonrasında Atina Ulusal Teknik Üniversitesi'nde dersler veren Pikionis, eğitim aldığı Beaux-Arts akımından veya çağının standartlaşmış batılı modernizminden sıyrılarak eserlerine kadim medeniyetlerin (Osmanlı, Japon, Roma vb.) ve yerel unsurların ustaca birleştiği melez bir kimlik kazandırmıştır.

Bu çalışmanın tarihsel bağlamını, Yunanistan'da Venizelos Liberal Hükümeti'nin (1928-1933) eğitim reformları kapsamında ülke çapında başlattığı geniş ölçekli okul inşaat programı oluşturmaktadır. Bu programın bir sonucu olarak Pikionis tarafından aynı temel hedeflerle tasarlanan eğitim yapıları, mimarın düşünsel dönüşümünü okumak adına eşsiz yapısal örnekler sunmaktadır. Çalışmanın özgün yönü ise, Pikionis'in ulusal ve uluslararası literatürde daha çok geç dönem peyzaj çalışmalarıyla (Akropolis Tepesi Dönüşümleri, 1959 ve Filothei'deki Çocuk Oyun Bahçesi, 1964) ve felsefi söylemleriyle bilinmesine karşın, onun erken dönem "eğitim yapılarına" odaklanmasıdır. Bu araştırma, modernizm ile yerellik arasındaki tarihsel kırılma anlarını mimari yapım teknikleri, strüktürel tercihler, topografya ilişkisi ve biçimsel elemanlar üzerinden ilk defa bu denli detaylı ve karşılaştırmalı olarak ele almaktadır.

Uluslararası literatürde Dimitris Pikionis'in mimarlığı; "tarih ötesi" (transhistorical), anlaşılamayan, popülist olmayan ve adeta "mitolojik" bir karakter olarak tanımlanarak çoğunlukla kategorize edilemez bir çizgide değerlendirilmiştir. Araştırmacılar onu daha çok Japon mimarisiyle, Doğu felsefesiyle veya Osmanlı-Makedon yerel kültürüyle kurduğu soyut ilişkiler üzerinden incelemişlerdir. İlgili literatüre bakıldığında, Pikionis'in mimari eserlerini biçimsel olarak inceleyen, mimari dönemlerini, yapısal kararlarını ve yaşadığı estetik kırılmaları detaylı, analitik bir dille anlatan araştırmaların oldukça kısıtlı olduğu görülmektedir. Bu araştırma, mimarın Benaki Müzesi arşivlerinde tespit edilen yirmi iki projesini kronolojik bir sıraya oturtarak, mimari üretimlerindeki dönemsel kırılmaları net bir şekilde sınıflandırmaktadır. Bu kırılmalar; Akdeniz mimarisi etkisi, uluslararası modernizm, Osmanlı sivil mimarisi, vernaküler referanslar ve Japon mimarisi olarak beş ana başlıkta okunabilmektedir. Özellikle 1932 yılındaki Pefkakia İlkokulu inşası sonrasında yaşanan katı estetik reddedişin sebeplerini soyut felsefi metinlerden ziyade doğrudan yapısal analizlerle sunan bu çalışma, Pikionis'in "mitolojik" algısını somut mimari verilere (gridal cephe düzeninden yöresel çatı tipolojilerine geçiş gibi) dayandırmakta ve literatürdeki bu önemli analitik boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

Araştırmada nitel bir analiz yöntemi benimsenmiş olup, tümevarımsal bir yaklaşım izlenmiştir. Çalışmanın temel veri kaynaklarını ve araçlarını Benaki Müzesi arşivlerinden elde edilen birincil belgeler (teknik plan, kesit ve görünüş çizimleri, maket görselleri, yapım aşaması ve sonrasına ait tarihi fotoğraflar ile kavramsal eskizler) oluşturmaktadır. Analiz sürecinin ilk aşamasında, mimarın kariyeri boyunca ürettiği tespit edilebilen on iki konut, üç eğitim yapısı, iki ibadet yapısı, bir otel, bir tiyatro, bir pavyon, bir peyzaj düzenlemesi ve bir oyun bahçesi bulunmaktadır. Toplam yirmi iki projesi işlev, tarih ve baskın üslup bağlamında tablo halinde sınıflandırılmıştır. İkinci aşamada, bu geniş yelpaze içerisinden özellikle eğitim işlevine sahip yapılar süzülmüş, ilk eğitim yapısı (Aigina Okulu, 1926) hakkında yeterli teknik ve görsel arşiv belgesine ulaşılamaması nedeniyle çalışma iki ana vaka üzerine daraltılmıştır: Pefkakia'da İlkokul (1932) ve Selanik Deneysel Okulu (1937). Verilerin sentezlenmesinde karşılaştırmalı mimari analiz tekniği kullanılmıştır. Bu doğrultuda iki yapı; strüktürel ızgara (grid) sistemlerinin cepheye yansıması, betonarme iskeletin yerel malzemelerle (taş, ahşap) kaplanma veya gizlenme durumları, arazinin eğim çizgileriyle kurulan kesit ilişkileri (kademeli kütle yerleşimi ile iç avlu kurguları) ve doluluk-boşluk oranları gibi somut estetik parametreler üzerinden incelenmiştir.

Çalışmanın temel tezi; Dimitris Pikionis'in mimari anlayışının tekil, durağan ve dogmatik bir üsluptan ziyade, sürekli değişen, dönüşen ve bulunduğu fiziksel/kültürel bağlama göre yeniden şekillenen dinamik bir sentez olduğudur. Pikionis, dönemin popüler rasyonel modernizmini en başından itibaren tamamen ve kategorik olarak reddetmemiş; aksine, betonarme karkas sistemi, serbest plan tipolojisi ve geniş açıklık geçme gibi modernizmin sunduğu strüktürel araçları benimsemiştir. Ancak mimar, bu evrensel araçları bulunduğu coğrafyanın zorlu topografyasıyla ve yerel-geleneksel formlarıyla (Makedon konut sivil mimarisinin oranları ve çatı tipolojileri gibi) harmanlayarak "Yunan kimliğine özgü bağlamsal bir modernizm" geliştirmiştir. Bu teze göre 1932 yılı, mimarın evrensel, salt işlevselci modernist çizgiden; sezgisel, yerel ve kültürel bir modernist senteze geçiş yaptığı, mimari üretimlerindeki en keskin kırılma noktasıdır.

Arşiv taramaları, teknik çizim okumaları ve yapı analizleri sonucunda Pikionis'in mimari hayatında belirgin kırılma evreleri tespit edilmiştir. 1923 tarihli Moratis Konutu ile tipik Akdeniz yerel mimarisiyle başlayan üretim süreci, 1925'teki Karamanos Konutu ile kübik ve pürüzsüz yüzeyli uluslararası modernizme evrilmiş; 1937'deki Selanik Deneysel Okulu ile yöresel Makedon unsurlarına entegre olmuş, daha sonraki eserlerinde ise yatay hatların vurgulandığı Osmanlı ve Japon mimarisine doğru melezleşerek genişlemiştir.

Çalışmanın odaklandığı birinci yapı olan 1932 yapımı Atina Pefkakia'da İlkokul, Pikionis'in modernist dönemi etkisinde ürettiği erken dönem bir eserdir. Yapı, pencerelerin yatay ve dikey bölücülerle sıkı bir gridal düzene oturtulduğu, cephe süslemesinden tamamen arındırılmış, betonarmenin imkân verdiği yalın geometrik prizmalardan oluşmaktadır. Kütleler, arazinin eğimine kademeli olarak oturtularak topografyayla ilişki kurmaya çalışsa da genel hatlarıyla uluslararası rasyonel modernizmin işlevselliğine, soğuk ve evrensel estetiğine daha yakındır. Ancak araştırmanın bulgularına göre Pikionis, bu yapının inşası tamamlandıktan kısa bir süre sonra kendi eserini eleştirerek reddetmiştir. Rasyonalizmi kendi deyimiyle "kendi içinde doğru olan ilkelerin sığ ve dar bir yorumu" olarak nitelendirmiş; modernizmin sadece işlevsellik üzerinden ilerleyen dilinin, sezgisel, irrasyonel ve üstün olana ulaşmada yetersiz kaldığını savunmuştur.

Bu reddedişin mimari ve estetik olgunluğa dönüşmüş pratik hali, çalışmanın incelenen ikinci yapısı olan 1937 yapımı Selanik Deneysel Okulu'dur. Atina'daki okulun kavramsal olarak geliştirilmiş bir versiyonu olarak tasarlanan bu yapıda Pikionis, betonarme iskelet gibi modern strüktürel teknikleri kullanmaya devam etmiş; ancak Pefkakia'nın uluslararası, evrensel ve standartlaştırıcı dilinden tamamen sıyrılmıştır. Selanik Deneysel Okulu'nda yerel Makedon sivil mimarisinden referans alan geniş saçaklı çatı formları, standart gridi kıran farklı oranlardaki ritmik pencere boşlukları, ahşap dikmeler ve sıcak, doğal malzeme tercihleri kullanılarak kullanıcısına devasa bir modern makineden ziyade "geniş eski bir konak" izlenimi sunulmuştur. Yapı, düzleştirilmiş bir zemin yerine iki farklı kotta çözümlenen iç avluları ve teraslarıyla topografyayı tasarımın ana aktörlerinden biri yapmıştır. Mekân, sadece izole bir eğitim tesisi olarak değil, bulunduğu çevrenin konut dokusuyla, ölçeğiyle ve yerel hafızasıyla hem fiziksel hem estetik bir bütünlük sağlayan organik bir kültürel bileşen olarak çözümlenmiştir.

Sonuç olarak; Pikionis'in Pefkakia'da ilkokuldan Selanik Deneysel Okulu'na uzanan bu beş yıllık kısa ama yoğun süreçteki dönüşümü, onun modernleşme ivmesi ve ulusal kimlik inşası arasında kurduğu hassas dengenin en somut yapısal kanıtıdır. Mimar, rasyonel batı modernizminin biçimsel dayatmalarına karşı durarak, inşaat tekniklerini reddetmeden çevresel bağlama duyarlı, yerellik unsurlarını barındıran ve tarih ötesi estetiği kucaklayan yepyeni ve melez bir eğitim mekânı dili oluşturmuştur. Bu detaylı karşılaştırma, Pikionis'in üslubunun uluslararası modernizmden bağlamsal bir "senteze" doğru geçirdiği o büyük estetik kırılmanın somut yapılı çevre üzerinden 1932 yılı itibarıyla izlenebildiğini kesin olarak ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dimitris Pikionis, Eğitim Yapıları, Modern, Modern Yunan mimarlığı, Yerel

Kaynakça

Ayhan, S. (2019). Yer-Yapım: Yerin Belleğinin Temsil Pratikleri Aracılığı ile Yeniden Üretimi [İstanbul Teknik Üniversitesi]. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp

Bastea, E. (t.y.). Dimitris Pikionis and Sedad Hakkı Eldem: Parallel Interpretation of Modern Architecturein Greece and Turkey (L. V. Wells-Bowie, Ed.; ss. 273-278). Geliş tarihi https://www.acsa-arch.org/proceeding/88th-acsa-annual-meeting-proceedings-heterotopolis/

Benaki Müzesi. (t.y.). Pikionis Dimitris (1887-1968). benakimuseum.org. Geliş tarihi 01 Kasım 2025, gönderen https://www.benaki.org/index.php?option=com_collections&view=creator&id=126&collectionId=57&lang=en

Dearborn, F. (2005). GREECE. architecture-history.org. https://architecture-history.org/schools/GREECE.html

Hamalidi, E. (2008). Greek Antiquity and inter-war classicism in Greek Art: Modernizm and tradition in the works and writings of Michalis Tombros and Nikos Hadjikyriakos-Ghika in the thirties. Benaki Müzesi, 13(1), 337-358. https://doi.org/https://doi.org/10.12681/benaki.18062

Liaska, K., Argyropolous, T., Binet, H., Smithson, P., Smithson, A., Pikionis, D., Condaratos, S., Antonakakis, D., & Frampton, K. (1989). Dimitris Pikionis, Architect 1887-1968 A Sentimental Topography.

Tanyeli, U. (2018). Müteredditmodernler: Schmitthenner / Pikionis / Fathy / Eldem / Correa. Içinde Müteredditmodernler: Schmitthenner / Pikionis / Fathy / Eldem / Correa. (ss. 57-103). FMV Işık Üniversitesi Yayınları.

Tsiambaos, K. (2018). Pikionis' Unattainable Wish. Edizioni Ennagramma. https://doi.org/https://doi.org/10.25432/1826-901X/2018.159.0004

Zhang, Y. (2018). A Sentimental Integration-Dimitris Pikionis' Playground and Its Eastern Origins. International Journal of Architecture and Urban Studies, 3(1), 64-70. https://izlik.org/JA59GW24AH

Prizren'de Mimari Temsilin Dekolonyal Analizi: Post-Osmanlı Mekanında Kimlik İnşası

Yasemin Turan

Mimarlık İstinye Üniversitesi
yaseminturan@gmail.com

Özet

Giriş

Bu çalışma, Kosova'nın Prizren şehrinde mimarlık, bellek ve mekansal temsil arasındaki karmaşık ilişkiyi post-Osmanlı bağlamında incelemektedir. Prizren, yüzyıllar boyunca farklı medeniyetlerin (Bizans, Osmanlı, Sırp Krallığı ve Yugoslavya Sosyalizmi) izlerini taşıyan katmanlı bir kentsel dokuya sahiptir. Ancak, özellikle 1999 Kosova Savaşı sonrası dönemde ve 2008 bağımsızlık ilanıyla birlikte, kentin mimari mirası üzerindeki müdahaleler, salt bir koruma faaliyetinden ziyade, çağdaş kimlik politikasının ve ulus-devlet inşasının bir uzantısı olarak işlev görmeye başlamıştır.

Temel amaç Prizren'deki dini ve kamusal yapıların restorasyon pratiklerinin nötr bir teknik faaliyet olmadığı; aksine, bellek ve mekansal aidiyeti şekillendiren ideolojik araçlar olarak nasıl işlev gördüğüdür. Mimarlık, bu bağlamda geçmişi olduğu gibi korumaktan ziyade, onun seçici bir versiyonunu anlatmak, belirli bir tarihsel devamlılık kurgusunu pekiştirmek ve diğer geçmişleri (özellikle ulusal anlatıya uymayanları) mekansal olarak silikleştirmek için bir araç haline gelmektedir. Çalışma, restorasyonun "mekanın yeniden yazılması" süreci olduğunu ve bu sürecin transnasyonal aktörlerin etkisiyle şekillendiğini savunmaktadır.

Çalışmada Kullanılan Yöntem ve Temel Araçlar

Bu makalede, nitel bir araştırma yöntemi benimseyerek mimari analiz, söylem analizi ve kuramsal eleştiri yöntemlerini harmanlamaktadır. Araştırmanın metodolojik omurgasını iki temel kuramsal çerçeve oluşturmaktadır: Walter Mignolo'nun "epistemik itaatsizlik" (epistemic disobedience) kavramı ve Achille Mbembe'nin sömürge sonrası mekan kritiği ve "nekropolitika" (necropolitics) teorisi.

Mignolo'nun kuramı, Batı merkezli "otantiklik" ve "evrensel miras" normlarının Prizren bağlamında nasıl işlediğini ve bu normların yerel bilgi biçimlerini nasıl ikincilleştirdiğini sorgulamak için kullanılmaktadır. Mbembe'nin mekan kritiği ise, mimari müdahalelerin belirli bir grubun mekansal varlığını onaylarken, diğer grubun varlığını "mekansal ölüme" veya ihmale terk etme (nekropolitik ihmal) biçimlerini analiz etmek için temel araç olarak işlev görmektedir. Bu kuramsal araçlar, Prizren'deki Sinan Paşa Camii restorasyonu (2007-2012) gibi somut örnek olaylar üzerinden somutlaştırılmaktadır. Ayrıca, restorasyon projelerinin resmi raporları, uluslararası kuruluşların (UNESCO, TİKA, Avrupa Birliği) söylemleri ve kentsel peyzajdaki değişimler birincil veri kaynakları olarak analiz edilmektedir.

Konunun bağlamı, Balkanlar'ın en önemli kültürel merkezlerinden biri olan Prizren'in post-Osmanlı ve post-sosyalist dönüşüm sürecidir. Prizren, sadece bir şehir değil, aynı zamanda farklı etnik ve dini kimliklerin (Arnavut, Türk, Boşnak, Sırp, Roman) bir arada yaşadığı ve bu kimliklerin mimari üzerinden temsil mücadelesi verdiği bir "bellek sahasıdır".

Araştırmanın özgün yönü, mimari restorasyonu sadece sanat tarihi veya teknik koruma disiplinleri içinden değil, dekolonyal bir perspektifle siyaset bilimi ve mekan sosyolojisi arakesitinde ele almasıdır. Literatürdeki mevcut çalışmalar genellikle restorasyonun teknik başarısına veya belirli bir dönemin (genellikle Osmanlı) ihyasına odaklanırken, bu çalışma restorasyonu bir "söylemsel üretim alanı" olarak

tanımlamakta ve mimarlığın maddi boyutu ile ideolojik boyutu arasındaki gerilimi açığa çıkarmaktadır. Özellikle "transnasyonal etki" kavramı üzerinden, Türkiye gibi bölgesel güçlerin kültürel miras korumasını bir "yumuşak güç" unsuru olarak nasıl kullandığı ve bu durumun yerel kimlik inşasıyla nasıl eklemlendiği özgün bir şekilde analiz edilmektedir.

Bu çalışma ile literatüre üç temel noktada katkı sunacağı düşünülmektedir:

1.Dekolonyal Mimarlık Tartışmaları: Batı dışı modernitelerin ve sömürge sonrası toplumların mimari mirasını ele alırken, Avrupa merkezli koruma normlarının dışına çıkan alternatif bir epistemolojik çerçeve sunmaktadır. Bu yaklaşım, mimari mirasın sadece estetik veya tarihi bir değer taşımadığını, aynı zamanda iktidar ilişkilerinin, kültürel hegemonya mücadelelerinin ve kimlik inşasının bir aracı olduğunu vurgular [Mignolo, 2009; Mignolo & Walsh, 2018].

2.Balkan Çalışmaları açısından konu irdelediğinde özellikle Balkanlar gibi çok katmanlı kültürel ve siyasi geçmişe sahip bölgelerde, bu dekolonyal perspektif, miras pratiklerinin politik doğasını anlamak için kritik bir öneme sahiptir. Prizren özelinde yapılan çalışmalar, mimari mirasın çatışma sonrası toplumlarda barış inşası veya yeni çatışma alanları yaratma potansiyelini kuramsal bir derinlikle tartışmaktadır [Herscher, 2010; Krasniqi, 2019; Pullan & Baillie, 2013].

3.Mekan ve Kimlik İlişkisi yönünden Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıllar süren varlığı boyunca inşa ettiği mimari eserler, bu bölgelerin kültürel kimliğinin ayrılmaz bir parçası olduğudur [Aydın, 2018; Yılmaz, 2015]. Ancak, çatışma sonrası dönemlerde bu mirasın korunması, yeniden yorumlanması veya kasıtlı olarak yok edilmesi, mekanın kimlik mücadelesindeki aktif rolünü açıkça ortaya koymaktadır [Sevgi & Xhibo, 2021; UNESCO, 2004]. Bu perspektife göre mimarlığın sadece bir "arka plan" olmaktan öte, kimliğin aktif olarak inşa edildiği, müzakere edildiği ve bazen de dayatıldığı bir "aktör" olduğunu kanıtlamaktadır. Bu bağlamda, "seçici koruma" ve "mekansal silme" kavramları, miras pratiklerinin politik doğasını deşifre ederek, Osmanlı mirasının Prizren gibi şehirlerde nasıl farklı aktörler tarafından manipüle edildiğini göstermektedir [Krasniqi, 2019]. Bu kavramlar, kültürel mirasın tarafsız bir alan olmadığını, aksine politik ve ideolojik çıkarların kesişim noktasında yer aldığını vurgular. Dolayısıyla, dekolonyal bir bakış açısıyla, mimari mirasın korunması ve yorumlanması süreçleri, geçmişin yeniden inşası ve geleceğin şekillendirilmesinde merkezi bir rol oynamaktadır. Bu durum, özellikle Osmanlı dönemine ait yapıların, farklı ulusal anlatılar içinde nasıl konumlandırıldığı ve bazen de "öteki" olarak kodlandığı bağlamında daha da belirginleşmektedir [Aydın, 2018; Gül, 2012].

Araştırma sonucunda elde edilen temel bulgular şunlardır:

•Prizren'deki restorasyon pratikleri, kentin çoğulcu dokusunu kucaklamak yerine, egemen bir Arnavut-Müslüman kimliği ve bu kimliğin Osmanlı geçmişiyle kurduğu seçici bağı güçlendirmektedir.

•Sinan Paşa Camii gibi anıtsal yapıların restorasyonu, kentin silüetinde Osmanlı imgesini baskın hale getirirken, aynı dönemde Sırp Ortodoks mirasının veya Yugoslavya dönemi modernist yapılarının bilinçli bir ihmale (nekropolitik ihmal) terk edildiği gözlemlenmiştir.

•Restorasyon süreçleri, transnasyonal aktörlerin (özellikle TİKA) kültürel diplomasi stratejileriyle doğrudan ilişkilidir. Bu durum, yerel mirasın küresel ve bölgesel güç dengelerinin bir parçası haline gelmesine neden olmaktadır.

•Mimarlık, maddi bir yapı olmanın ötesinde, geçmişin "yeniden yazıldığı" söylemsel bir alan olarak işlev görmektedir. "Otantiklik" kavramı, politik ihtiyaçlara göre yeniden tanımlanmaktadır.

Sonuç olarak, mimari miras pratiklerinin dekolonyal bir perspektiften yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Prizren örneği, mimari mirasın korunmasının sadece teknik bir başarı değil, aynı zamanda demokratik, katılımcı ve çok sesli bir bellek yönetimini gerektiren etik bir sorumluluk

olduğunu bir kere daha göstermektedir. Çatışmalı miras alanlarında, tek bir egemen anlatının inşası yerine, tüm katmanların ve kimliklerin mekansal varlığının tanındığı "epistemik itaatsizlik" temelli bir koruma etiği olduğu ortadır ve benzer durumlarda benzer yöntemlerin yol olarak izlenmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mimari Temsil, Kültürel Kimlik, Dekolonyal Mimarlık, Bellek ve Mekan, Transnasyonal Etki

Kaynakça

Aydın, S. (2018). Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Kültürel Diplomasi. İstanbul: İletişim Yayınları.

Gül, M. (2012). The Emergence of Modern Istanbul: Transformation and Modernisation of a City. London: I.B. Tauris.

Herscher, A. (2010). Violence Taking Place: The Architecture of the Kosovo Conflict. Stanford: Stanford University Press.

Krasniqi, G. (2019). The Politics of Contested Heritage in Kosovo: The Case of Prizren. Journal of Balkan and Near Eastern Studies, 21(3), 286-302. https://doi.org/10.1080/19448953.2018.1506284

Mbembe, A. (2019). Necropolitics (S. Corcoran, Trans.). Durham: Duke University Press.

Mignolo, W. D. (2009). Epistemic Disobedience, Independent Thought and De-Colonial Freedom. Theory, Culture & Society, 26(7-8), 159-181. https://doi.org/10.1177/0263276409349275

Mignolo, W. D., & Walsh, C. E. (2018). On Decoloniality: Concepts, Analytics, Praxis. Durham: Duke University Press.

Pullan, W., & Baillie, B. (Eds.). (2013). Locating Urban Conflicts: Ethnicity, Nationalism and the Everyday. London: Palgrave Macmillan.

Sevgi, S., & Xhibo, J. (2021). Kosova Prizren Sinan Paşa Cami 2007-2012 Restorasyonu Örneğinde Ortak Mirasımızın Korunması. Vakıf Restorasyon Yıllığı, (22), 45-58.

UNESCO. (2004). Protection and Preservation of Cultural Heritage in Kosovo. Paris: UNESCO Publishing.

Yılmaz, M. E. (2015). Balkanlar'da Türk Mimarisi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

19. Oturum
İLEM Oturumu

Oturum Başkanı: Ramazan Tiyek

Seminer Salonu 2
9 Mayıs Cumartesi
12:00-13:30

İbrahim Halid Aldemir

Bilinç Problemini Nöroplastisite Perspektifinden Yeniden Düşünmek

Melike Kır

Yapay Zekâ Çağında Akademinin Sessiz Dönüşümü

Gülsüm Tarhan

Yapay Zekâ Fetva Verebilir mi? Hanefî Fetva Usulü ve Fıkıh Dinamizmi Bağlamında Bir Değerlendirme

Betül Sena Ünlü

Beklentiler ve Ayrımcılık Deneyimleri: Uluslararası Öğrencilerin Dönüşen Türkiye Algıları

Bilinç Problemini Nöroplastisite Perspektifinden Yeniden Düşünmek

İbrahim Halid Aldemir

Tıp Fakültesi Sağlık Bilimleri Üniversitesi
ibrahimhalidaldemir@gmail.com

Özet

Giriş

Bilincin mahiyeti ve bilinçli insan davranışının nasıl ortaya çıktığı, zihin felsefesinin temel problemlerinden birisi olmakla beraber modern tartışmalarda çok daha önemli bir konuma gelmiştir. Tamamıyla fiziksel bir yapı olan beyindeki birtakım nörolojik aktivitelerden bilinç gibi fizik dünyadan bağımsız bir yapı nasıl meydana gelebilir? Bilinç denilen mefhum beyindeki nöronal aktivitelere indirgenebilir mi? Temelde bilinçli benlik ve bilincin mahiyeti problemlerinin çerçevesini çizen bu ve benzeri sorular bugün hala cevaplarını beklemektedir.

Bahsi geçen sorular başta felsefe olmak üzere psikoloji, nöroloji ve tıp alanlarında çalışan insanların ilgisini konu üzerine çekmiş durumdadır. Bilinç mefhumuna karşı artan ilginin nedeni ise onun bir gizem olmaktan çıkmasına yaklaşıldığının düşünülmesidir. Son yıllarda geliştirilen İşlevsel Manyetik Rezonans Görüntüleme (fMRI) gibi teknikler sayesinde beynin işleyişinin canlıyken/anlık olarak incelenebilmesi, bu düşüncenin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Fakat sonuçta, yapılan tüm bu çalışmalara rağmen bilinç gizemine dair teorilerin meseleyi tamamen çözdüğünü söylemek mümkün değildir. Bunun en önemli nedeni bilincin kendi doğasının meseleyi içinden çıkılmaz bir hale getirmesidir (Süzgün, 2010). Öyle ki bilincin bizatihi varlığı zihin-beden sorununu çözümsüz hale getirmektedir.[1]

Çalışmada bilinç probleminden kaynaklanan zihin-beden tartışmalarının kısa bir tarihçesinden bahsedilecek, ardından nöroplastisite kavramı izah edilecektir. Daha sonra davranış ve duyguların nöroplastik aktiviteye neden olduğuna dair görüntüleme verileri açıklanacaktır. Son olarak bilinçli fenomenal durumların ortaya çıkışında nöronal değişikliklerin rolü izah edilecektir.

Zihin-Beden Tartışmalarının Kısa Tarihçesi

Bilinç meselesi zihin felsefesi çalışan filozof ve psikologlar için her zaman temel bir mesele olmuştur. “Zihin üzerine çalışmak, temelde bilinç üzerine çalışmaktır.” (Searle, 2004). Bu nedenle bilinç konusundaki fikirlerin incelenmesi için zihin felsefesindeki farklılıklara bakılmalıdır.

Zihin-beden sorununu sistematik olarak ilk kez inceleyen, Fransız filozof Rene Descartes’dir. Descartes, “düşünülür alan” ve “duyulur alan”ı birbirinden ayırarak kendisinden sonra yapılacak olan felsefi çalışmaları uzun bir süre etkilemiştir. Descartes’a göre zihinsel ve fiziksel alanlar ontolojik olarak birbirinden tamamen bağımsızdır ve bu alanlar birbirleriyle yalnızca beyindeki belli bir alan sayesinde etkileşirler (Descartes, 2023).

Descartes'tan sonraki teorilerin tasnifi "töz/cevher" anlayışına göre yapılmaktadır. Buna göre evren, ya biri zihinsel diğeri fiziksel olan ya da zihinsel ile fizikselin tek ve aynı şeye indirgenebildiği iki tür tözden meydana gelmiştir (Süzgün, 2010). Bu teorilerden birincisine "ikicilik" (dualism), ikincisine de "tekçilik" (monism) denilmektedir.

Thomas Huxley tarafından on dokuzuncu yüzyılda ortaya atılan daha sonraları zombi argümanıyla da ilişkilendirilecek olan epifenomenalizm görüşü ise ikici yaklaşımlardan birisidir (Huxley, 2002). Bu teoriye göre nöronal aktivite bilinçli davranışlara neden olurken, bilincin nöronal aktivite üzerinde bir nedensel etkisi bulunmamaktadır.

Zihin üzerine yapılan tartışmalar yirminci yüzyılda indirgemeci tekçi yaklaşımlar üzerinden sürdürülmekteydi. "Davranışçılık" olarak bilinen bu akımın temsilcileri arasında Watson ve Skinner'i saymak mümkündür. Gilbert Ryle ise, ikici anlayışı tanımlamak için "makinedeki hayalet" ifadesini kullanarak zihin hakkındaki konuşmalarda "kategorik bir hata" yapıldığını ve bu şekilde zihnin aslında olmadığı bir şeye çevrildiğini düşünür. Ona göre Descartes'in yaptığı ayrım, zihin-beden problemi gibi bir problemin var olduğu yanılsamasına yol açmıştır. Ryle'a göre zihinsel faaliyetler yalnızca birtakım alışkanlıklardan ibarettir ve üzerine tartışıldığı gibi bir problem aslında yoktur (Ryle, 2011).

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren nörobilimin gelişmesiyle birlikte davranışçılık etkisini kaybetmiştir. Bu dönemde Fizikselcilik akımına katılan Armstrong Churcland gibi indirgemeciler beynin yalnızca bir "durum"dan ibaret olduğunu savunmuşlardır. İşlevselcilik akımının temsilcileri olan Dennett, Putnam gibi diğer indirgemeciler ise fizikselcilerden ayrışmış, beynin işlevleri üzerinden zihin-beden problemini yorumlamışlardır.

Bilinç meselesiyle ilgili görüşler elbette bunlardan ibaret değildir. Fakat genel hatlarıyla bu şekilde özetlenebilir.

Beynin Fonksiyonel Değişimleri: Nöroplastisite

Nöroplastisite, sinirsel esneklik veya beyin esnekliği olarak da isimlendirilmektedir. Sinir sisteminin yapısını, işlevlerini veya bağlantılarını yeniden düzenleyip içsel veya dışsal uyaranlara yanıt olarak "beyin aktivitesini değiştirme yeteneği" şeklinde tanımlanabilir. Klinik olarak beyin lezyonlarının iyileşmesi, felç veya travmatik beyin hasarı gibi yaralanmalardan sonra beyindeki değişiklikleri içeren süreçleri kapsamakla beraber bu olgu; öğrenme ve hafıza, beyin gelişimi ve homeostazisi, duyusal eğitim gibi soyut süreçler ile de doğrudan ilişkilidir (Aparicio & Moreno, 2019). Bu süreçlerin bilinç üzerindeki etkileri yahut bilincin beyinde yapısal değişikliklere neden olup olmadığı uzun süredir araştırma konusudur. İki olgu arasındaki akışın netleştirilmesi zihin-beden problemi için yeni bir soluk anlamına gelmektedir.

Nöroplastisite genellikle deneyim ile ilişkilendirilir, zamana duyarlıdır ve çevrenin özelliklerinden güçlü bir şekilde etkilenir (Cramer, Sur, Dobkin, O'Brien, Sanger, Trojanowski, Rumsey, Hicks, Cameron, Chen, Chen, Cohen, deCharms, Duffy, Eden, Fetz, Filart, Freund, Grant, Haber, …, Vinogradov, 2011). Deneyimin beyin gelişimi üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalara bakıldığında nispeten eski çalışmalar beyin gelişimini etkilemek için karanlıkta büyütülmek gibi büyük değişiklikler olması gerektiğini varsaymaktaydı. Artık beklenmedik derecede geniş bir deneyim yelpazesinin beyin gelişimini değiştirdiğini ve oldukça zararsız görünen deneyimlerin bile beyin gelişimini derinden etkileyebileceğini biliyoruz (Kolb, Harker, & Gibb, 2017).

Metaplastisite, sinaptik plastisitenin plastisitesi olarak tanımlanır ve gelişmiş bir plastisite biçimi olarak nitelendirilir. Metaplastisite; sinaptik aktivitenin geçmişi dolayısıyla sonraki sinaptik plastisitenin indüksiyonunu yahut inhibisyonunu etkileyebilir. Bu nedenle, öğrenme ve hafıza dahil olmak üzere çeşitli beyin işlevlerinin altında yatan yeni mekanizmaları keşfetmek için metaplastisitenin incelenmesi önemlidir. Sinaptik esnekliği yöneten mekanizmalar üzerine yoğun araştırmalar yürütülmekte ancak plastisitenin beyin morfolojisi ve fizyolojisini tam olarak nasıl şekillendirdiği hala net olarak bilinmemektedir (Citri & Malenka, 2008). Beynin nasıl çalıştığının tam olarak anlaşılabilmesi için sinaptik plastisitenin aydınlatılması gerektiği defaatle vurgulanmıştır.

Nörogörüntüleme yöntemleri nörokimyasal, hücresel ve işlevsel özellikleri araştırmak için kullanılabilir (Sydnor Satterthwaite, 2023). Örneğin fonksiyonel manyetik rezonans görüntüleme (fMRI), beyin fonksiyonlarını görselleştirmek ve görevlere veya düşüncelere yanıt olarak beyin aktivitesini gözlemlemek için güçlü bir yol sağlar (Di Porzio, 2016). fMRI potansiyel olarak beyin fonksiyonel alanlarının yeni bir haritasını çizebilir, beyin fonksiyonu evriminin yönlerini anlamamızı sağlayabilir ve hatta biliş ve bilinci anlamaya giden yoldaki engelleri aşabilir. Ancak fMRI; tekrarlanabilirliğin zayıflığı, fMRI ölçümlerinin ve nöron aksiyon potansiyellerinin farklı zaman ölçeklerine sahip olması ve düşük istatistiksel değerler elde edilmesi gibi bazı sınırlamalara sahiptir.

Sonuç olarak beynin çevreye, düşünceye, duygulara, davranışa ve yaralanmaya yanıt olarak işlevini değiştirebildiğini biliyoruz. Çevresel etkenler, beyin plastisitesinin optimizasyonu yoluyla biliş, deneyim veya davranışta değişiklikler üretebilir ve dolayısıyla kendi kendine yönlendirilen iyileşme ve adaptasyon kapasitesinin sınırlarını zorlayabilmemiz için potansiyel taşımaktadır (Buyukturkoglu, Roettgers, Sommer, Rana, Dietzsch, Arikan, Veit, Malekshahi, Kircher, Birbaumer, Sitaram, & Ruiz, 2015).

Sonuç

Meseleye nörolojik açıdan bakılmak istenildiğinde işe, davranışların beyin üzerindeki yansımalarının yani nöroplastik faaliyetlerin incelenmesiyle başlamak gerekmektedir. Davranışların ve duyguların beyin üzerindeki etkileri, hatta belli duyguların belli beyin bölgeleri üzerinde yaptığı değişiklikler günümüzde bilimsel olarak kanıtlanmış durumdadır. Fakat farkındalık anlamında kullanılan bilincin nörolojik faaliyetler üzerinden nasıl oluştuğunu ve ikisinin arasındaki etkileşimin neliğini direkt olarak göstermek mümkün görünmemektedir. Ayrıca bahsedilen etkilerin görüntüleme yahut başka bir yolla gösterilmesi durumunda dahi bilincin ontolojik varoluşu problemi ve birinci şahıs-üçüncü şahıs problemi gibi bazı felsefî problemler yine de çözülemeyebilir. Problemin çözümü için nörolojik verileri de kapsayan sistematik olarak düşünülmüş yeni bir felsefî teoriye ihtiyaç olduğu açıktır.

[1] Saffet Murat Tura'ya göre mesele yalnızca nöronal aktiviteyle bilinçli davranışlar arasındaki ilişkinin varlık bakımından ne olduğu meselesi de değildir. Belki daha da önemli olan problem birinci şahıs-üçüncü şahıs problemidir. Beynin insan vücudunun çeşitli bölgelere sinirsel ağlar yoluyla etki edebildiği dışarıdan bakan üçüncü şahıs tarafından gözlemlenebilmektedir. Fakat iç gözlemci yani kişinin kendisi, kendi hakkında neyi gözlemlemektedir? Kişi kendinin pekâlâ farkındadır ancak beyninin çoğu zaman farkında bile değildir. Duyar, hisseder ve davranır. Kendi varlığından emindir. Sorun, şahsi olan bilgiyle beyne dair "şahıssız" biyolojik bilginin nasıl birbirine uyumlu hale getirilebileceğidir (Tura, 2021).

Anahtar Kelimeler: Bilinç, fMRI, Fenomenal Durum, Nöroplastisite, Zihin-Beden Problemi

Kaynakça

Buyukturkoglu, K., Roettgers, H., Sommer, J., Rana, M., Dietzsch, L., Arikan, E. B., … Ruiz, S. (2015). Self-regulation of anterior insula with real-time fMRI and its behavioral effects in obsessive-compulsive disorder: A feasibility study. PLOS ONE, 10(8), e0135872. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0135872
Citri, A., & Malenka, R. (2008). Sinaptik plastisite: Çoklu formlar, işlevler ve mekanizmalar. Neuropsychopharmacology, 33, 18–41.
Cramer, S. C., Sur, M., Dobkin, B. H., O'Brien, C., … Vinogradov, S. (2011). Harnessing neuroplasticity for clinical applications. Brain, 134(Pt 6), 1591–1609.
Descartes, R. (2023). Yöntem Üzerine Konuşma. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Di Porzio, U. (2016). The brain from within. Frontiers in Human Neuroscience, 10, Article 265. https://doi.org/10.3389/fnhum.2016.00265
Huxley, T. (1874). On the hypothesis that animals are automata, and its history. Macmillan's Magazine, XXIX, 417–436.
Mateos-Aparicio, P., & Rodríguez-Moreno, A. (2019). The impact of studying brain plasticity. Frontiers in Cellular Neuroscience, 13, Article 66. https://doi.org/10.3389/fncel.2019.00066
Ryle, G. (2011). Zihin Kavramı. İstanbul: Doruk Yayınları.
Searle, J. (2004). Zihnin Yeniden Keşfi. İstanbul: Litera Yayıncılık.
Süzgün, E. (2010). Bilincin gizemi: Sorunlar ve teoriler. Hayat Sağlık Dergisi.
Sydnor, V. J., & Satterthwaite, T. D. (2023). Neuroimaging of plasticity mechanisms in the human brain: From critical periods to psychiatric conditions. Neuropsychopharmacology, 48, 219–220. https://doi.org/10.1038/s41386-022-01429-z
Tura, S. M. (2021). Zor problem: Bilinç (3. baskı). İstanbul: Metis Yayınları.

Yapay Zekâ Çağında Akademinin Sessiz Dönüşümü

Melike Kır

Sosyoloji Marmara Üniversitesi
melikekir1@gmail.com

Özet

1.Giriş

Yapay zekâ ve otomasyon teknolojilerinin hızla gelişmesi, akademik dünyada köklü değişimlere yol açmaktadır. Akademik araştırma süreçlerinden öğretim faaliyetlerine kadar geniş bir alanda YZ destekli sistemlerin kullanımı artmaktadır. Bu durum akademik emeğin doğasını dönüştürmektedir. Büyük dil modelleri, veri analizi algoritmaları ve otomatik değerlendirme sistemleri, akademisyenlerin görevlerini kolaylaştırırken aynı zamanda insan emeğinin yerini alma potansiyeli taşımaktadır. Bu dönüşüm akademik iş gücü üzerindeki etkileri, istihdam fırsatlarını, akademik özerkliği ve bilimsel üretim süreçlerini yeniden şekillendirmektedir. Bu bağlamda, yapay zekânın akademik meslekleri nasıl etkilediği ve bu teknolojik dönüşümün akademik kariyerlerin geleceğini nasıl biçimlendirdiği araştırma sorusu haline gelmektedir. Bu çalışma, yapay zekânın akademik dünyaya entegrasyonun doğurduğu fırsatları ve riskleri değerlendirerek, akademik emeğin gelecekte nasıl konumlanacağını anlamayı amaçlamaktadır.

Öte yandan, yapay zekâ yalnızca akademik iş gücünü değil aynı zamanda eğitim süreçlerini de dönüştürmektedir. Özellikle ders işleme biçimleri bu değişimden doğrudan etkilenmektedir. Akademisyenler, yapay zekâ destekli araçların öğrenciler tarafından ödev yapımında kullanılmasını öğrenme sürecine etkilerini sorgulamakta ve değerlendirme stratejilerini yeniden şekillendirmektedir. Örneğin, bazı akademisyenler ödev yöntemini sınavlarla değiştirmektedir, çünkü sınavların öğrencinin bilgisini ölçmek açısından daha güvenilir ve etkili olduğunu düşünmektedirler. Bununla birlikte, yapay zekânın öğrenme süreçlerine entegrasyonu kaçınılmaz bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda akademisyenler yapay zekânın eğitim üzerindeki etkilerini anlamaya ve öğrencilerin bu teknolojiden nasıl daha verimli faydalanabileceklerini belirlemeye yönelik yeni stratejiler geliştirmektedir. Sonuç olarak, yapay zekâ yalnızca akademik mesleklerin dönüşümüne değil aynı zamanda öğrenme ve öğretme süreçlerinin yeniden şekillenmesine de neden olmaktadır.

2.Araştırma Soruları ve Hipotezler

Bu araştırmayı yönlendiren temel soru şudur:

Yapay zekâ akademik meslekleri nasıl etkilemekte ve bu dönüşüm akademik kariyer fırsatlarının geleceğini nasıl şekillendirmektedir?

Bu temel soruyu daha detaylı incelemek için aşağıdaki alt sorular ele alınacaktır:

- Yapay zekâ, akademisyenlerin iş yükünü, iş güvencesini ve görev tanımlarını nasıl değiştirmektedir?
- YZ'nin öğretim, araştırma ve idari süreçlerdeki rolü hangi dönüşümleri beraberinde getirmektedir?
- Üniversiteler ve akademik kurumlar, YZ'nin akademik emeğe etkilerine nasıl yanıt vermektedir?

Bu sorular doğrultusunda aşağıdaki hipotezler test edilecektir:

- Yapay zekânın akademik meslekler üzerindeki etkisi, akademik unvana göre farklılık göstermektedir.
- YZ destekli öğretim ve araştırma süreçleri, geleneksel akademik istihdamı azaltma eğilimindedir.
- Üniversitelerin YZ ile ilgili politikaları, akademisyenlerin mesleklerini ve kariyer gelişimlerini doğrudan etkilemektedir

3.Literatür Taraması

Meslekler bireylerin ekonomik statülerini, toplumsal konumlarını ve sınıf farkındalıklarını şekillendiren temel unsurlardan biridir. Sosyoloji literatüründe, mesleklerin toplumsal yapıyla olan ilişkisi tarihsel olarak önemli bir tartışma alanı olmuştur. Klasik sosyoloji kuramcıları, mesleklerin toplumsal alandaki rolünü farklı açılardan ele almıştır. Durkheim, toplumsal iş bölümü kavramı çerçevesinde mesleklerin toplumsal dayanışmayı sağlama işlevine dikkat çekerken. Bununla birlikte Marx, meslekleri maddi üretim ilişkiler, içinde sınıfsal konumları belirleyen unsurlar olarak değerlendirmiştir. (Durkheim, 1986; Marx, 1972). Weber ise statü kavramı üzerinden mesleklerin bireylerin toplumsal alanda yer edinmesindeki belirleyici gücünü vurgulamıştır (Giddens, 2024). Bu teorik yaklaşımlar, mesleklerin

yalnızca ekonomik faaliyet olmadığını, toplumsal yapı ve sınıfsal hareketlilik açısından da önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Sanayi toplumlarından bilgi toplumuna geçiş mesleklerin yapısını da dönüştürmüştür. Fordist üretim modelinin yerini esnek üretim modellerine bırakması, bilgi ve hizmet sektörünün yükselişiyle birlikte çalışma hayatındaki hiyerarşik yapıların değişmesine yol açmıştır (Sunar, 2018). Geleneksel sanayi işçilerinin yerini, giderek bilgi işçiliği almaktadır. Bilişim, finans ve yaratıcı sektörlerde yeni meslekler ortaya çıkmaktadır Bunun yanı sıra, yapay zekâ destekli otomasyon süreçleri, özellikle rutin görevleri devralarak bazı meslekleri dönüştürmekte ve hatta belirli iş alanlarını ortadan kaldırma potansiyeli taşımaktadır. Bunlarla birlikte mesleklerin geleneksel statüleri ve gelir seviyeleri üzerindeki dönüşüm, birçok meslek özelinde güvencesiz istihdam biçimlerini yaygınlaştırmıştır (Braverman, 1974). Bu dönüşüm geleneksel mesleklerle birlikte bilgiye dayalı meslek gruplarını da etkilemektedir. Özellikle üniversiteler ve akademik çalışma alanları, bilgi üretiminin merkezinde yer aldığı için yapay zekâ teknolojilerinin bu alandaki etkileri fazlaca tartışılmaktadır.

Yapay zekâ ve robotik teknolojilerinin akademik meslekler üzerindeki etkisi giderek daha belirgin hale gelmektedir. Veri analizi ve otomatik araştırma araçları sayesinde akademik üretim süreçleri hızlanmıştır. Ancak bu durum akademik emeğin geleceği konusunda önemli tartışmaları beraberinde getirmiştir. Çalışmalarda, yapay zekanın özellikle araştırma, literatür taraması, veri analizi ve hatta akademik yazım gibi alanlarda insan emeğinin yerini alabilecek seviyeye ulaştığı gözlemlenebilmektedir (Graetz ve Michaels, 2015). Bununla birlikte, yapay zekanın akademik istihdamı tamamen ortadan kaldırmaktan çok, akademik mesleklerin doğasını dönüştürdüğü öne sürülmektedir (Acemoglu ve Restrepo, 2017). Bu süreç, akademik özgürlük, etik kurallar ve fikri mülkiyet hakları gibi konularda yeni düzenlemeler gerektirmektedir. OECD'nin raporlarına göre, yapay zekanın akademik dünyaya entegrasyonu, üretkenliği arttırırken akademik etik ihlalleri ve insan emeğinin değersizleşmesi gibi riskleri de beraberinde getirebilir. Üniversiteleri bu dönüşüme uyum sağlamak için yeni politikalar geliştirirken, akademik mesleklerin geleceği bu teknolojilerin nasıl yönetileceğine bağlı olacaktır.

Bunlara ek olarak Dylan Matthews'in AI is Coming for the Laptop Class adlı makalesinde vurguladığı gibi, uzaktan yapılabilen ve bilişsel beceri gerektiren meslekler yapay zekâ tarafından en büyük tehdit edilen alanlar arasında var olmaktadır. Akademisyenler için bu durum, literatür taraması, makale yazımı, öğrenci ödev ve performans değerlendirme süreçlerinde otomasyonun artması anlamına gelmektedir. Özellikle OpenAI tarafından geliştirilen Deep Research gibi araçlar, araştırmacılar için büyük kolaylık sağlamaktadır. Fakat akademik emeğin geleceğine dair soru işaretleri oluşturmaktadır.

Bazı araştırmacılar, yapay zekânın akademik iş gücünü azaltabileceğini, yardımcı araştırmacı ve ders asistanı gibi pozisyonları gereksiz hale getirebileceğini öne sürmektedirler. Karşılığında, yapay zekânın akademik dünyada yeni meslek alanları yaratabileceği de savunulmaktadır. Örneğin yapay zekâ etiği, dijital akademik danışmanlık gibi alanlar akademik kariyerin yeni boyutlarını oluşturabilir. Sonuç olarak, yapay zekâ akademik meslekleri tamamen ortadan kaldırmaktan çok, akademik kariyerleri yeniden şekillendirecek ve bilgi üretim süreçlerini derinden etkileyecektir

Yapay zekâ çağında mesleki uyum yeteneği, çalışanların hızla değişen iş ortamlarına nasıl uyum sağlayabileceğini anlamada önemli bir konum haline gelmiştir. Liu ve Jew (2023) tarafından yapılan çalışma sosyal sermayenin mesleki uyum yeteneği üzerindeki etkisini ve kariyer seçiminin bu ilişkideki aracı rolüne değinmektedir. Yapay zekânın hızla gelişmesi, iş gücü piyasasında köklü değişimlere yol açmaktadır. Bu durum, bireylerin iş adaptasyon becerilerini nasıl geliştirebileceği sorusunu gündeme getirmektedir. Çalışma özellikle yapay zekânın belirli mesleklerini nasıl dönüştürdüğünü ve bireylerin

bu değişime nasıl yanıt verebileceğini ele almaktadır. Araştırma bulgularına göre yapay zekâ teknolojileri rutin ve düşük beceri gerektiren işleri giderek otomatikleştirmektedir. Dahası bireylerin sosyal sermayelerini kullanarak yeni kariyer fırsatlarına yönelmesine olanak sağlamaktadır. Çalışmada, sosyal sermayenin bireylerin kariyer seçimlerini etkileyerek, onların mesleki uyum yeteneklerini artırdığı ortaya konmuştur. Bu bağlamda, bireylerin meslek seçimlerini şekillendiren faktörler arasında aile, arkadaş ve meslektaş gibi unsurların büyük rol oynadığı vurgulanmaktadır. Ayrıca, bireylerin mesleki uyum yeteneğini geliştirmek için sürekli eğitim ve yeniden beceri kazanım süreçlerine yatırım yapmalarının gerekliliği belirtilmektedir. Sonuç olarak, yapay zekâ çağında kariyer başarısını sürdürebilmek için bireylerin hem sosyal sermayelerini güçlendirmeleri hem de teknolojik değişimlere aktif bir şekilde uyum sağlamaları gerektiği önerilmektedir.

4.Metodoloji

Bu araştırmada, yapay zekânın akademik meslekler üzerindeki etkilerini incelemek için nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada yarı yapılandırılmış mülakatlar yapılmış ve akademik kariyerin farklı aşamalarında bulunan katılımcılarla birebir görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

4.1. Örneklem Seçimi

Araştırmanın örneklemi, amaçlı örnekleme yöntemi ile belirlenmiştir. Katılımcılar iki gruptan oluşmaktadır.

- Araştırma görevlileri ve doktora öğrencileri
- Profesörler.

Her iki gruptan dörder kişi olmak üzere toplam sekiz katılımcı ile mülakat yapılmıştır. Katılımcılar, akademik mesleklerde yapay zekânın etkilerini farklı açılardan değerlendirebilecek şekilde seçilmiştir.

4.2. Veri Toplama Süreci

Mülakatlarda, katılımcıların yapay zekâ ile ilgili deneyim ve görüşlerini anlamaya yönelik açık uçlu sorular kullanılmıştır. Mülakatlar üç ana tema etrafında şekillenmektedir:

- Yapay zekânın akademik iş yüküne etkisi (Öğretim, araştırma ve idari süreçler)
- Akademik istihdam ve kariyer üzerindeki dönüşüm
- Akademik etik ve bilimsel üretim süreçlerine etkisi

Görüşmelerin yüz yüze veya çevrimiçi platformlar üzerinden yapılmıştır ve her mülakatın ortalama 45-60 dakika sürmüştür. Katılımcıların kimlik bilgileri gizli tutulmuş ve veriler etik kurallar çerçevesinde saklanmıştır.

Bu metodoloji çerçevesi, çalışmanın niteliksel derinliğini artırarak, yapay zekânın akademik dünyada nasıl algılandığını anlamaya yardımcı olması temenni edilmektedir.Çalışmadan elde edilen veriler akademik mesleklerin geleceği hakkında önemli bulgular sunabilir.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zeka, Akademi, Etik, İş Güvencesi, Akademik Emek , Üniversite, Eğitim

Kaynakça

Kaynakça

· Acemoğlu, D., & Restrepo, P. (2017). *Robots and jobs: Evidence from US labor markets*. National Bureau of Economic Research Working Paper No. w23285. https://doi.org/10.3386/w23285

· Braverman, H. (1974). *Labor and monopoly capital: The degradation of work in the twentieth century.* Monthly Review Press.

· Durkheim, É. (1986). *Meslek ahlâkı* (M. Karasan, Çev.; 3. bs). Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.

· Giddens, A. (2024). *Siyaset, sosyoloji ve toplumsal teori* (T. Birkan, Çev.). Metis Yayınları. (Orijinal eser 1994 yılında yayımlanmıştır)

· Graetz, G., & Michaels, G. (2015). *Robots at work*. Centre for Economic Performance Discussion Paper No. 1335.

· Liu, N., & Jew, L. (2023). *The impact of social capital on career adaptability in the era of artificial intelligence: The mediating role of career choice*. Journal of Logistics, Informatics and Service Science, 10(3), 166-179. https://doi.org/10.33168/JLISS.2023.0313

· Marx, K. (1972). *The 18th Brumaire of Louis Bonaparte*. Progress Publishers.

· Matthews, D. (2025, March 13). *AI is coming for the laptop class*. Vox. https://www.vox.com/future-perfect/403708/artificial-intelligence-robots-jobs-employment-remote-workers

· Sunar, L. (2018). *Değişim sosyolojisi: Kavramlar, kuramlar ve yaklaşımlar*. Nobel Akademik.

Yapay Zekâ Fetva Verebilir mi? Hanefî Fetva Usulü ve Fıkıh Dinamizmi Bağlamında Bir Değerlendirme

Gülsüm Tarhan

İlahiyat Fakültesi İstanbul Üniversitesi
gulsum.tarhan@ogr.iu.edu.tr

Özet

21. yüzyılda yapay zekâ teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişim bilgi üretimi, yorumlama ve karar verme süreçlerinde köklü dönüşümlere yol açmaktadır. Özellikle makine öğrenmesi ve derin öğrenme temelli algoritmaların büyük ve karmaşık veri setlerini yüksek hızda analiz edebilme kapasitesi, insan muhakemesine özgü kabul edilen birçok faaliyetin dijital sistemler tarafından kısmen üstlenilebileceği yönündeki tartışmaları artırmıştır. Bu durum insan ile makine arasındaki sınırların karar verme süreçleri bağlamında yeniden düşünülmesini zorunlu kılmaktadır. Paralel olarak hukuk alanında algoritmik sistemlerin daha hızlı, tutarlı ve öngörülebilir sonuçlar üretebileceği iddiası güç kazanırken, hukukun

normatif ve yoruma açık yapısı da yeniden tartışmaya açılmıştır. Bu tartışma İslam hukuku açısından daha da kritik bir boyut kazanmaktadır.

İslam hukukunda hükme ulaşma ameliyesinin pratikteki temel tezahürlerinden biri olan fetva delil temelli yorum, bağlamsal değerlendirme ve sorumluluk gerektiren bir karar verme sürecidir. Bu yönüyle fetva müctehidin ilmî ehliyeti, kavrayış gücü ve ahlaki sorumluluğunu birlikte gerektiren dinamik bir ictihad formu olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla fetva ictihad faaliyetinin bireysel ve sivil alandaki tezahürü olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede çalışmada yer yer "fetva" ifadesi kullanılmış olmakla birlikte analiz esas itibarıyla ictihad kavramının kapsamı içerisinde ele alınmaktadır. Bu bağlamda yapay zekânın bu sürece dâhil edilip edilemeyeceği sorusu teknik bir mesele olmanın ötesine geçerek epistemolojik ve metodolojik bir tartışma alanı oluşturmaktadır.

Son yıllarda yapay zekâ ile hukuk ve özellikle İslam hukuku arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmaların sayısında belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Bu çalışmaların bir kısmı yapay zekânın hukuki statüsünü ve sorumluluk alanını tartışarak onu insan, hayvan, vekil ya da araç gibi kategorilerle karşılaştırmalı biçimde değerlendirmeye odaklanmaktadır. "Yapay Zekâ Üzerine Fıkhî Bir Analiz" [1] başlıklı çalışmada da görüldüğü üzere, yapay zekânın ahlaki ve hukuki sorumluluğu, insanın sahip olduğu akıl, ehliyet ve zimmet gibi niteliklerle mukayese edilerek ele alınmakta; bu çerçevede yapay zekânın bağımsız bir özne olarak kabul edilemeyeceği vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım yapay zekânın ontolojik ve hukuki konumunu tartışma bakımından önemli olmakla birlikte hükme ulaşma süreçlerinin iç işleyişine yeterince nüfuz etmemektedir.

Diğer bir grup çalışma ise yapay zekâ uygulamalarının pratik performansını ölçmeye yönelmiştir. Örneğin, ChatGPT'nin fıkhî sorulara verdiği cevapların Din İşleri Yüksek Kurulu fetvalarıyla karşılaştırıldığı araştırmalar [2], yapay zekânın mevcut fetvaları ne ölçüde doğru aktardığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu tür çalışmalar yapay zekânın bilgi aktarımı ve mevcut hükümlerin yeniden üretimi konusundaki başarısını test etmesi bakımından dikkat çekicidir. Ancak bu yaklaşım da çoğunlukla çıktının doğruluğuna odaklanmakta; bu çıktının hangi usûlî süreçler sonucunda üretildiğini yani kararın epistemolojik temellerini yeterince sorgulamamaktadır.

Benzer şekilde, hukuk felsefesi literatüründe yapay zekânın hâkimlerin yerini alıp alamayacağına dair yapılan tartışmalar [3], insan karar vericinin psikolojik, sosyolojik ve bilişsel sınırlılıklarını gündeme getirerek yapay zekânın potansiyel üstünlüklerini analiz etmektedir. Bu çalışmalar karar verme süreçlerinin doğasına dair önemli açılımlar sunmakla birlikte İslam hukukunun kendine özgü metodolojik yapısını merkeze almamaktadır. Ayrıca yapay zekânın karar verme süreçlerine etkisini inceleyen [4] kavramsal çalışmalar da, bu teknolojinin hız, verimlilik ve veri işleme kapasitesi gibi avantajlarına dikkat çekmekte; ancak sorumluluk, gerekçelendirme ve içtihat gibi unsurlarla ilişkisini sınırlı düzeyde ele almaktadır.

Bu çerçevede mevcut literatürün ya yapay zekânın hukuki statüsüne, ya pratik performansına ya da genel karar verme süreçlerindeki rolüne odaklandığı; buna karşılık klasik İslam hukukunda hükme ulaşma ameliyesi olan içtihadın metodolojik yapısı ile yapay zekânın epistemolojik işleyişini doğrudan karşılaştıran bütüncül çalışmaların sınırlı kaldığı görülmektedir. Özellikle Hanefî fetva usulü bağlamında, mezhep içi tercih mekanizmaları, bağlamsal muhakeme ve normatif sorumluluk gibi unsurların yapay zekâ sistemleriyle ilişkisini sistematik biçimde ele alan çalışmaların eksikliği dikkat çekmektedir. Bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurmayı amaçlamakta; yapay zekânın ürettiği sonuçlara hangi yöntemsel ve epistemolojik süreçler üzerinden ulaştığını sorgulamaktadır. Böylece

mesele, teknik bir yeterlilik tartışmasının ötesine taşınarak içtihadın doğası ile algoritmik karar verme arasındaki yapısal farklar üzerinden yeniden değerlendirilmektedir.

Çalışmanın yöntemi klasik Hanefî fetva usulü literatürü ile yapay zekâ sistemlerinin çalışma prensiplerinin karşılaştırmalı ve analitik bir çerçevede incelenmesine dayanmaktadır. Bu kapsamda Hanefî mezhebinde fetva usulünün tarihsel gelişimi ictihadî birikimi yansıtan metodolojik bir yapı olarak ele alınmıştır. Mezhep içi düşünce yapısını temsil eden temel kaynaklar üzerinden sistematik bir analiz yapılmıştır. Bu doğrultuda Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Sirâceddin el-Ûşî ve İbn Kutluboğa gibi âlimlerin eserleri üzerinden fetva usulünün temel ilkeleri, tercih mekanizmaları ve bu mekanizmaların ictihad sürecindeki işlevi değerlendirilmiştir.

Bu çalışma müctehidin üstlendiği rolün çok katmanlı bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Müctehid öncelikle vakıayı doğru ve bütüncül bir şekilde tasvir eder ardından ilgili meseleye dair mezhep içi görüşleri tespit eder ve bu görüşler arasında usûlî ilkeler doğrultusunda tercih yapar. Bununla birlikte süreç yalnızca mevcut görüşler arasında seçim yapmaktan ibaret değildir; bazı durumlarda tahric ve kıyas gibi ictihad yöntemleri aracılığıyla mevcut hükümler yeniden yorumlanır ve yeni durumlara uyarlanır. Bu bağlamda fetva, söz konusu ictihad faaliyetinin bireysel ve sivil alandaki tezahürü olarak ortaya çıkmakta; bu yönüyle statik bir aktarım sürecinden ziyade dinamik, bağlama duyarlı ve yorum gerektiren bir uygulama alanını ifade etmektedir. Hanefî fetva usulü açısından bakıldığında ise bu süreç, mezhep içerisinde oluşmuş zengin birikimin somut vakıalara uygulanmasını içerirken; zâhiru'r-rivâye, nevâdir ve müftâ-bih görüşler arasındaki hiyerarşinin gözetilmesini ve örf, maslahat, zaruret gibi bağlamsal unsurların dikkate alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bu durum fetva pratiğinin aslında daha geniş bir çerçeve olan ictihadın somut ve uygulamalı bir görünümü olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Buna karşılık yapay zekâ sistemleri büyük veri setleri üzerinden istatistiksel örüntüleri analiz eden ve bu örüntüler aracılığıyla tahminlerde bulunan algoritmik yapılardır. Bu sistemler, geçmiş verilerden öğrenerek en yüksek olasılıklı çıktıyı üretir; ancak veri setinde yeterince temsil edilmeyen veya istisnai nitelik taşıyan durumlarda sınırlı kalır. Ayrıca derin öğrenme modellerinde karşılaşılan "kara kutu" problemi, karar sürecinin nasıl işlediğinin şeffaf biçimde izlenmesini zorlaştırır. Bu durum ictihad sürecinde zorunlu olan gerekçelendirme ve delillendirme ilkeleriyle karşılaştırıldığında önemli bir metodolojik farklılığa işaret etmektedir.

Çalışmada yapay zekâ sistemlerinin fetva üretim sürecine uygunluğu altı temel problem alanı üzerinden analiz edilmiştir: açıklanabilirlik ve şeffaflık sorunu, hesap verebilirlik eksikliği, ictihad üretme kapasitesinin sınırlılığı, bağlamsal değerlendirme yetersizliği, mezhepler arası veri kullanımının doğurabileceği telfîk riski ve mezhep içi tercih mekanizmalarının işletilememesi. Bu problemler yapay zekâ ile klasik fetva usulü arasındaki epistemolojik ve metodolojik farklılıkları açık biçimde ortaya koymaktadır. Bununla birlikte çalışma yapay zekânın fetva sürecinden tamamen dışlanması gerektiği sonucuna ulaşmamaktadır. Aksine uygun sınırlar içerisinde kullanıldığında yapay zekâ; literatür tarama, görüşlerin tasnifi, emsal analiz ve veri organizasyonu gibi alanlarda müftüye önemli katkılar sağlayabilecek bir araç olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda yapay zekânın, müftünün ilmî ve ictihadî faaliyetini destekleyen bir karar destek sistemi olarak konumlandırılması önerilmektedir.

Sonuç olarak yapay zekâ teknolojileri fetva kurumunun yerini alabilecek bağımsız bir otorite olmaktan ziyade onun işleyişini destekleyen yardımcı bir unsur olarak görülmelidir. İslam hukukunun köklü metodolojik birikimi ile modern teknolojik imkânların dengeli biçimde bir araya getirilmesi hem ilmî mirasın daha etkin kullanılmasına hem de çağdaş problemlere daha isabetli çözümler üretilmesine katkı sağlayacaktır.

[1] Muhammed Latif Altun, “Yapay Zekâ Üzerine Fıkhî Bir Analiz,” Dicle İlahiyat Dergisi 26, no. 2 (2024): 227–249, https://doi.org/10.58852/dicd.1386730.

[2] Yusuf Çınar ve Ahmet Ekinci, “Yapay Zekâ Tabanlı Uygulamaların Dini Soruları Cevaplama Yetenekleri: ChatGPT ve Din İşleri Yüksek Kurulu Fetvaları Bağlamında Bir Karşılaştırma,” Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 12, no. 23 (2025): 62–97, https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.1568536.

[3] Oğuz Gökhan Yılmaz, “Yargı Uygulamasında Yapay Zekâ Kullanımı: Yapay Zekâ Hâkim Cübbesini Giyebilecek mi?,” Adalet Dergisi 66 (2021): 379–415, https://izlik.org/JA59ZW82YT.

[4] H. İnce, S. E. İmamoğlu ve S. Z. İmamoğlu, “Yapay Zekâ Uygulamalarının Karar Verme Üzerine Etkileri: Kavramsal Bir Çalışma,” International Review of Economics and Management 9, no. 1 (2021): 50–63, https://doi.org/10.18825/iremjournal.866432.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, İslam hukuku, Yapay Zekâ, Fetva, İçtihat

Kaynakça

Acar, Abdullah ve İbrahim Gezer. “İslam Hukukuna Göre Yapay Zekânın Mahiyeti ve Hukuki Sorumluluğu.” İslam Medeniyeti Dergisi 11, no. 53 (2025): 68–95. https://doi.org/10.55918/islammedeniyetidergisi.1647800.

Altun, Muhammed Latif. “Yapay Zekâ Üzerine Fıkhî Bir Analiz.” Dicle İlahiyat Dergisi 26, no. 2 (2024): 227–249. https://doi.org/10.58852/dicd.1386730.

Atar, Fahrettin. “Fetva.” TDV İslâm Ansiklopedisi, 12: 486–496. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

Bulgen, Mehmet, ed. Yapay Zekâ ve İslam. İstanbul: Timaş Akademi, 2025.

Çınar, Yusuf ve Ahmet Ekinci. “Yapay Zekâ Tabanlı Uygulamaların Dini Soruları Cevaplama Yetenekleri: ChatGPT ve Din İşleri Yüksek Kurulu Fetvaları Bağlamında Bir Karşılaştırma.” Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 12, no. 23 (2025): 62–97. https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.1568536.

Çitil, Ahmet Ayhan. “Yapay Zekâ: Felsefi Arka Planı ve Geleceğe Dair Mülahazalar.” 5 Temmuz 2024. https://bulten.isam.org.tr/yapay-zeka-felsefi-arka-plani-ve-gelecege-dair-mulahazalar/.

Demir, Oğuzkağan. “Hanefi Mezhebi Fetva Usûlü Konularının Tarihsel Gelişimi.” BAİD 19 (2024): 9–27.

Güllük, İsmail. “Sosyal Olgu Fetva-İlişkisi: Ebu’l-Leys es-Semerkandî’nin en-Nevâzil Örneği.” İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 24 (2014): 71–92. https://izlik.org/JA82JH92JR.

İbn Kutluboğa, Kasım. et-Tashih ve’t-Tercîh ‘alâ Muhtasari Kudûrî. Thk. Ziya Yunus. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002.

İnce, H., S. E. İmamoğlu ve S. Z. İmamoğlu. “Yapay Zekâ Uygulamalarının Karar Verme Üzerine Etkileri: Kavramsal Bir Çalışma.” International Review of Economics and Management 9, no. 1 (2021): 50–63. https://doi.org/10.18825/iremjournal.866432.

Karabal, A. “Yapay Zekâda Hukuk İhlalleri.” MetaZihin: Yapay Zekâ ve Zihin Felsefesi Dergisi 6, no. 2 (2023): 119–147. https://doi.org/10.51404/metazihin.1269258.

Semerkandî, Ebu’l-Leys. Mecmûu’n-Nevâzil. Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim, nr. 725, vr. 232a–234a.

Şensoy, Pirali Çağrı. “Hukuk Felsefesi Sorun ve Tartışmaları Bağlamında Güncel Bir Soru: Yapay Zekâ Hâkimler İnsan Hâkimlerin Yerini Alabilir Mi?” Trabzon Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 2, no. 1 (2024): 87–127. https://izlik.org/JA93LG77BH.

Yaman, Ahmet. Fetva Usulü ve Adabı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2019.

Yaman, Ahmet. “Fetvâ-Mezhep İlişkisi: Fetvâ Usûlü ve Tarihinin Tartışmalı Bir Konusu Olarak.” Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi 48 (2015): 5–34. https://doi.org/10.15370/muifd.02338.

Yılmaz, Oğuz Gökhan. “Yargı Uygulamasında Yapay Zekâ Kullanımı: Yapay Zekâ Hâkim Cübbesini Giyebilecek mi?” Adalet Dergisi 66 (2021): 379–415. https://izlik.org/JA59ZW82YT.

Ûşî, Siracuddin Ebu Muhammed Ali b. Osman. el-Fetâvâ’s-Sirâciyye. Thk. Muhammed Osman el-Bestevî. Linşya: Dâru’l-Ulûm Zekeriyyâ, 2011.

Beklentiler ve Ayrımcılık deneyimleri: Uluslararası Öğrencilerin Dönüşen Türkiye Algıları

Betül Sena Ünlü

Sosyoloji İbn Haldun Üniversitesi
unlubetulsena@gmail.com

Özet

Dünya daha önce benzeri görülmemiş göç dalgalarına şahitlik etmektedir. Savaş, ekonomik krizler, iklim koşulları gibi birçok farklı sebepten yapılan bu göçlerin yanında eğitim görme amacıyla yapılan göçler de her geçen yıl artmaktadır. Öyle ki dünya genelindeki uluslararası öğrenci sayısı günümüzde 6,4 milyona ulaşmıştır (UNESCO, 2024). Uluslararası öğrencilik iki taraflı kazanç üreten bir süreç olduğu için birçok devlet tarafından istenen ve teşvik edilen bir durumdur. Başta ABD ve Avrupa ülkeleri olmak üzere çok sayıda devlet uluslararası öğrencilerin ekonomik, akademik, bürokratik ve daha birçok sahada ürettikleri katkılardan faydalanmak için uluslararası öğrenci sayılarını artırma amacıyla politikalar üretmektedir. Türkiye de bu yarışa dahil olarak her geçen yıl daha fazla uluslararası öğrenciyi misafir etmektedir. Uygulanan politikalar sonucunda Türkiye’deki uluslararası öğrenci sayısı 336.291’e yükselmiştir (Yükseköğretim Kurulu, 2024). Dünyada yaşanan bu göç dalgalarına paralel olarak milliyetçilik ve aşırı sağ da yükselmektedir. Aşırı sağ partilerin tabanlarını genişleterek oy oranlarını arttırdıkları ve göçmen karşıtı söylemler ürettikleri bilinen bir durumdur. Oluşan bu göçmen karşıtı

atmosferden uluslararası öğrenciler de etkilenmektedir. Benzer bir atmosferin Türkiye'de de oluştuğu düşünüldüğünde uluslararası öğrencilerin konu ile ilgili deneyimlerinin araştırılması önem kazanmaktadır. Yapılan bu araştırma Türkiye'deki uluslararası öğrencilerin yükselen milliyetçilik dalgasından etkilenme biçimlerini, oluşan yeni atmosferin uluslararası öğrenciler tarafından nasıl algılandığını ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

Araştırmanın temel soruları, uluslararası öğrencilerin Türkiye'yi tercih etme sebepleri, eğitim hayatları boyunca yaşadıkları ayrımcılık deneyimleri, bu deneyimlerin cinsiyet, etnisite gibi faktörlere göre ne yönde değiştiği, ayrımcılıkla baş etmek için geliştirdikleri stratejilerin neler olduğu ve uluslararası öğrencilerin bu deneyimler sonucunda Türkiye algılarının ne şekilde dönüştüğüdür. Araştırma ile uluslararası öğrencilerin bireysel deneyimlerinin ve anlam dünyalarının keşfedilmesi amaçlandığından nitel araştırma metotlarının uygulanmasına karar verilmiştir. Türkiye'deki uluslararası öğrencileri konu alan pek çok nicel veri ve araştırma da mevcuttur. Ancak konunun bireyler düzeyinde nasıl algılandığı ve tecrübe edildiği ancak nitel yöntemlerle ortaya çıkarılabilir. Nitel araştırma desenlerinden ise fenomenolojik desen tercih edilmiştir.

Mevcut literatür incelendiğinde dünyada ve Türkiye'de yükselen aşırı sağın oluşturduğu yeni göçmen karşıtı sosyal atmosferi hesaba katan çalışmalar bulunmadığı görülmektedir. Meselenin bu güncel boyutunun incelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Literatürde uluslararası öğrencilerin yaşadıkları uyum problemleri ve eğitim hayatlarındaki problemler ile ilgili çalışmalar bulunmaktadır. Ancak uluslararası öğrencilerin maruz kaldıkları ayrımcılıklar konusunda yapılan çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Türkiye'ye gelen uluslararası öğrencilerin kültürel ve dini yakınlık dolayısıyla geldikleri de hesaba katılırsa yaşadıkları ayrımcılık olayları sonucunda Türkiye algıların ne yönde değiştiği hakkında da yapılmış bir araştırma bulunmamaktadır. Araştırmanın amacı literatürdeki bu eksiği doldurmaktır. Ayrıca konu ile ilgili sosyolojik çalışmaların çoğu nicel araştırma yöntemleri ile gerçekleştirildiğinden sosyal olgunun bireyler tarafından nasıl deneyimlendiği ve ne şekilde algılandığı boyutunun anlaşılmasına imkân tanımamaktadır. Nitel araştırma literatürdeki bu eksikliği tamamlayacaktır. Yapılan araştırma, mevcut çalışmalar ile kıyaslama yoluyla Türkiye'de uluslararası öğrencilerin ayrımcılığı deneyimleme biçimlerinin yıllar içerisinde nasıl dönüştüğünün anlaşılmasını da sağlayacaktır.

Görüşmeler yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat formunda gerçekleştirilmiştir. Bu yöntemle toplamda 19 uluslararası öğrenci ile mülakat gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeciler Türkiye'de nicelik yönünden en çok bulunun uluslararası öğrenci gruplarından seçilmiştir. Dördü Suriyeli, dördü Türki cumhuriyetlerden, dördü Afrika ülkelerinden, diğer yedisi ise farklı ülkelerden olacak şekilde dört kategorizasyon oluşturulmuştur. Bu şekilde farklı coğrafi arka plana sahip uluslararası öğrencilerin ayrımcılık deneyimlerinde bir farklılıklar varsa anlaşılması hedeflenmiştir. Mülakat yapılan kişilerin ekseriyeti ise lisans düzeyindeki uluslararası öğrencilerden seçilmiştir. Biri lisanstan yeni mezun olan, diğeri ise yüksek lisansına mezun olduğu okuldan devam eden toplamda iki görüşmeci istisna tutulabilir. Aynı zamanda örneklem İstanbul'daki devlet/vakıf üniversitelerinde öğrenim gören uluslararası öğrenciler ile sınırlı tutulmuştur. Mülakatlar Türkçe olarak gerçekleştirileceğinden Türkçe anlama ve konuşma becerilerine sahip olan uluslararası öğrencilere yönelinmiştir. Bunların yanında cinsiyet faktörüne de dikkat edilmiştir. Mülakatlar kadın ve erkek öğrenci dengesini gözeterek gerçekleştirilmiş, 19 görüşmecinin 10'unu kadın 9'unu ise erkek öğrenciler oluşturmuştur. Görüşme yapılacak kişilere ilk aşamada amaçlı örneklem metodu ile ulaşılmış ve İstanbul Medeniyet Üniversitesi'ndeki uluslararası öğrencilerle iletişime geçilmiştir. Görüşme yapılan diğer uluslararası öğrencilere ise kartopu metodu ile ulaşılmıştır. İhtiyaç halinde üniversitelerdeki öğrenci kulüpleri, İstanbul'daki çeşitli uluslararası öğrenci dernekleri ile iletişime geçilmiş ve görüşmecilere ulaşılmıştır. Mülakat süresi en uzun olan görüşmeciler tahmin edilebileceği gibi ayrımcılık olaylarını en yoğun şekilde deneyimleyenler olmuştur. Ayrımcılık

konusunda en dezavantajlı grup olan Suriyeli uluslararası öğrencilerin ortalama görüşme süresi bir saat iki dakikadır. Ortak milliyet dolayısıyla ayrımcılık konusunda en avantajlı grubu oluşturan Türki cumhuriyetlerden gelen öğrencilerde ise bu süre on dokuz dakika ile sınırlı kalmıştır. Saha araştırmasının tamamlanması akabinde uluslararası öğrencilerin Türkiye'ye geliş hikayeleri, ayrımcılık deneyimleri, ayrımcılıkla baş etme stratejileri ve deneyimler sonucu dönüşen Türkiye algıları konularını kapsayan dört ana bulgular bölümü oluşturulmuştur.

Uluslararası öğrencilerin Türkiye algılarındaki dönüşümün anlaşılması, Türkiye'ye gelişleri öncesindeki algılarının da bilinmesini gerekli kılmaktadır. Bu sebeple uluslararası öğrencilerin Türkiye'yi tercih etme sebepleri de araştırmaya dahil edilmiştir. Bulgular uluslararası öğrencilerin Türkiye'ye eğitim dolayısıyla gelme kararında kültürel, dini yakınlığın oldukça etkili olduğu tezini doğrulamıştır. Görüşmecilerin birçoğu bu türden yakınlıklar dolayısıyla Türkiye'de iyi karşılanacağı ve daha rahat bir süreç geçireceği gibi olumlu yönde beklentilere sahiptir. Kimi görüşmecide bu olumlu algılar ayrımcılık deneyimleri sonucu yerini olumsuz algılara bırakmıştır. Uluslararası öğrencilerin karşılaştıkları ayrımcılık deneyimlerini sosyal dışlama, sözlü saldırı ve fiziksel şiddet olmak üzere üç kategoride değerlendirebiliriz. En yaygın olarak karşılaşılan ayrımcılık türü sosyal dışlanmadır. Bunu takiben ise sözlü saldırılar gelmektedir. Uluslararası öğrencilerin gündelik hayatlarında sözlü saldırılar ile sık sık karşılaştıkları anlaşılmıştır. Bu durum öğrencilerin güvenlik algılarını olumsuz etkilemekte ve sosyal hayatlarını kısıtlamaya itmektedir. Görüşmeciler arasında fiziksel şiddet olayı yaşayan olmasa da çevrelerindeki uluslararası öğrencilerin karşılaştıkları şiddet olaylarını aktaran görüşmeciler olmuştur. Bu durum uluslararası öğrencilerde benzer şiddet olaylarıyla karşılaşabilecekleri fikrine neden olmaktadır. Araştırma sonucunda uluslararası öğrencilerin Türkiye'de ırkçılığın arttığı yönündeki görüşü paylaştıkları da ortaya çıkmıştır. Uluslararası öğrenciler Türkiye'de ırkçı bir olay deneyimlemelerinin ya da böyle bir olaya şahit olmalarının ardından kendilerini güvence altına alabilmek için ırkçılığa karşı baş etme stratejileri geliştirmişlerdir. Uluslararası öğrencilerin Türkiye'deki yaşamları içerisinde ayrımcı/ırkçı bir olayla karşılaşmamak için ya da bunları en aza indirebilmek için geliştirdikleri bu stratejilerin anlaşılması aslında hangi sahalarda ve hangi yönden ayrımcılık yaşadıklarının anlaşılmasına da olanak vermesi bakımından önemlidir. Ayrımcılık karşısında Türkçe'yi iyi konuşma, apolitiklik, güvenli çevre inşası, başarı kalkanı, yerli maskesi giyinme ve şaka yoluyla savunma olmak üzere altı tane baş etme stratejisi tespit edilmiştir.

Uluslararası öğrencilerin Türkiye'de geçirdikleri süreç hakkındaki yorumları, "yine olsa yine gelirim" ya da "böyle olacağını bilseydim gelmezdim" gibi cümleleri gerekçelendirirken söyledikleri Türkiye'ye göçün itici ve çekici faktörlerini ortaya koymaktadır. Görüşmecilerin potansiyel uluslararası öğrencilere verdikleri tavsiyeler de göz önüne alındığında uluslararası öğrencilerin göç kararını verirken Everett Lee'nin geliştirdiği itme çekme kuramında olduğu gibi kâr zarar hesabı yaptıkları anlaşılmıştır. Türkiye'nin uluslararası öğrencilere çekici faktör sayılabilecek önemli fırsatlar sunduğu aşikardır. Ancak son yıllarda ayrımcılık olaylarındaki artış bu etkiyi azaltarak itici faktörleri daha görünür kılmaktadır. Bazı görüşmeciler Türkiye'nin uluslararası öğrencilere çok güzel fırsatlar sunduğunu ancak yaşadığı ayrımcılık olayları dolayısıyla zaman zaman eğitimini yarıda bırakıp ülkesine geri dönmeyi düşündüğünü söylemiştir. Görüşmecilerin çoğu aynı sebepten kendilerine Türkiye'de uluslararası öğrenciliğe dair sorular soran potansiyel öğrencilere Türkiye'yi tavsiye etmediklerini belirtmiştir. Eğer bu öğrenciler gelmekte ısrarcı ise üniversite bölümünün yaşayacağı zorluklara değecek iyi bir bölüm olması, ekonomik yönden kendini geçindirebilecek olması gibi birçok faktörü hesaba katması ve kararını verirken bu kâr zarar dengesini sağlaması yönünde tavsiyeler vermişlerdir. Yalnızca Türki cumhuriyetlerinden gelen öğrencilerde olduğu gibi ayrımcılık deneyimi yoğun olmayan görüşmeciler bir koşul belirtmeden potansiyel uluslararası öğrencilere Türkiye'ye gelmeleri yönünde tavsiye vermiştir. Kimi görüşmeci ise itici ve çekici faktörleri hesaba kattığında, yaşadığı ayrımcılıklara rağmen

Türkiye’nin uluslararası öğrencilere katkı sağlayacak, eğitimi iyi bir ülke olduğunu, İstanbul gibi kozmopolit bir şehirde yaşamanın birçok getirisi olduğunu söyleyerek belirli konularda dikkatli olmaları koşuluyla (baş etme stratejileri) Türkiye’ye gelmelerini tavsiye etmiştir.

Anahtar Kelimeler: sosyoloji, uluslararası öğrenci, ayrımcılık, göç

Kaynakça

Alkm, R. (2024). *Uluslararası Öğrenci Hareketliliği: Mevcut Durum ve Öneriler.*

Anadolu Ajansı. (2024, Mart 1). Türkçe, Almanca, Arapça, Fransızca, İngilizce ve Rusça olmak üzere 6 dilde gerçekleştirilecek sınav 52 ülkede ve 78 merkezde yapılacak [Haber]. https://www.aa.com.tr/tr/egitim/turkiyede-universitede-okuyacak-uluslararasi-ogrenciler-52-ulkede-tr-yose-girebilecek-/3140951

Aslan, H. (2018). *Aşırı Sağın Yükselişi; Resme Küresel Perspektiften Bakmak*.

Bazarbayeva. (2018). *Türkiye'nin Uluslararası Öğrenci Politikası*.

Creswell, J. W. (2023). Nitel Araştırma Yöntemleri (7. Baskı). Siyasal Kitabevi.

Çağlayan, S. (2006). Göç kuramları, göç ve göçmen ilişkisi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ILKE)*, (17), Güz sayısı.

Işık, C. (2020). Yönetimsellik yaklaşımı çerçevesinde Türkiye medyasından söylemsel ve simgesel yansımalar: Yükselen yeni milliyetçilik. *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 131-142.

Lewis, P. C., & Lüküslü, D. (2024, Mayıs). *International students in Turkey: Migration and mobility as competing frameworks of analysis* (IC-Mercator Analysis). Istanbul Policy Center, Sabancı University.

Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi. (2023). 2023 TR-YÖS I sınav kılavuzu [Kılavuz]. https://www.osym.gov.t/TR.24625/2023-tr.-yos-i-sinav-kfevuzu.html

Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi. (2024). 2024 TR-YÖS başvuru kılavuzu ([Kılavuz]. https://www.osym.gov.tr/TR.27745/2024-tr-yos-basvuru-kilavuzu.html

Saraçlı, M. (2023). Avrupa'daki popülist aşırı sağ partilerin göç meselesine yaklaşımları: Fransa Ulusal Birlik Partisi örneği. *Liberal Düşünce Dergisi*, 28(110), 123-146.

UDEF AR-GE. (2023). Uluslararası Öğrencilerin Türkiye'ye Ekonomik Katkıları.

UDEF, (2025). Uluslararası öğrencilerin Türk kamu diplomasisine katkısı.

UNESCO. (2024). More than 6.4 million students are pursuing their further education abroad. Retrieved June 9, 2025, from https://www.unesco.org/en/days/higher-education

Yaman, F. (2019). Göç ve Toplum. İstanbul: Ketebe Yayınları.

Yıldız, A. (2019). *Suriye uyruklu öğrencilerin Türkiye'de yükseköğretime katılımları*. Yaşar Üniversitesi Yayınları.

Yılmaz, A., Akdağ, M., & Durmuş, M. A. (2016). Tüik ve yabancı öğrencilere Türkiye'de yükseköğretim fırsatlar: YÇS, UİP ve TCS. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (TURKSOSBİLDER)*, 1(2), 40-57.

Yılmaz, H. (2022). Grupları Birbirine Temassızlığı çerçevesinde Gelişen Önyargının "Gruplararası Tehdit Teorisi" Kapsamında İncelenmesi: Türkiye' ye Yapılan Suriyeli Göçü Üzerine Bir Çalışma.

Yükseköğretim Kurulu. (2017). Yükseköğretimde Uluslararasılaşma Strateji Belgesi.

Yükseköğretim Kurulu. (2024). Uyruğa göre öğrenci sayıları (Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi) [Veri seti]. https://istatistik.yok.gov.tr

Yükseköğretim Kurulu. (2024). Yükseköğretimde uluslararasılaşma strateji belgesi (2024-2028) [Strateji belgesi]. https://www.yok.gov.tr/Documents/Yayinlar/Yayinlar/2024-2028-Uluslararasilasma-Strateji-

20. Oturum
Sanat/Diğer

Oturum Başkanı: Mete Çamdereli

Seminer Salonu 1
9 Mayıs Cumartesi
12:00-13:30

Hasan Hüseyin Albayrak

Müzik Estetiğinin Provokatif İnşası: Eduard Hanslick ve Müzikte Güzel Üzerine (Vom Musikalisch-Schönen)

Elif Havva Erçevik

İslam Medeniyetinde Dârüşşifâlar ve Tasavvufî Müzikle Terapi: Din Psikolojisi Perspektifinden Bir Değerlendirme

Nida Şahin

Ethos, Pathos ve Logos'un Kıyısında: Notre Dame'ın Kamburu'nda Claude Frollo'nun Trajedisi

Hira Demir

Glutensiz Beslenmede Kullanılan Alternatif Tahılların Gıda Ürünlerinde Kullanım Potansiyeli: Teff, Kinoa ve Amarant Karşılaştırması

Müzik Estetiğinin Provokatif İnşası: Eduard Hanslick ve Müzikte Güzel Üzerine (Vom Musikalisch-Schönen)

Hasan Hüseyin Albayrak

Felsefe İstinye Üniversitesi
h.huseyinalbayrak@gmail.com

Özet

Estetiğin bağımsız bir felsefe disiplini olarak kuruluşu, on sekizinci yüzyılın ortalarında Alexander Gottlieb Baumgarten (1714-1762) tarafından gerçekleştirilmiştir. Baumgarten, "Aesthetica" adlı çalışmasıyla o güne dek rasyonel bilginin "aşağı bir formu" olarak görülen duyusal algıyı (aisthesis), kendi yasaları ve mantığı olan bir disiplin haline getirmiştir. Ancak bu disipliner inşa süreci, beraberinde ontolojik ve metodolojik pek çok tartışmayı da miras bırakmıştır. Estetik disiplini İsmail Tunalı'nın da iddia ettiği gibi ilk çağlarda Aristoteles (MÖ 384- MÖ 322) gibi bir düşünür tarafından kurulsaydı, bugünkü konumundan farklı bir yerde olabilirdi (Aristoteles, 2017, s. 8). Aristoteles'in mimesis (taklit) ve katarsis (arınma) merkezli yaklaşımı, estetiği rasyonel ve nesnel bir yapı üzerine çok daha erken ve sağlam bir biçimde oturtabilecekken; on sekizinci yüzyılın Aydınlanmacı süje merkezli bakış açısı ve sonrasında gelen Romantizm akımı, estetiğin seyrini daha çok subjektif duygu dünyasına doğru kaydırmıştır. Dolayısıyla Baumgarten'dan önce estetiğe dair müstakil çalışmalar yapılmış, fakat sistemli bir bütün oluşturulamamıştır. Müzik de bu sistemsizlikten payını almıştır. Müziğin, diğer görsel ve plastik sanatların aksine "somut bir nesnesinin" olmayışı, onun estetik teorilerde uzun süre ikincil konumda kalmasına neden olmuştur. Müziğin estetik teori alanının dışında olduğu düşünüldüğü yıllara ait bir inceleme olan William Hogarth'ın Güzelliğin Analizi (Hogarth, 2020) (The Analysis of Beauty) (Hogarth, 1753) adlı çalışmasında müzik neredeyse hiç ele alınmamıştır (Albayrak, 2025, s. 1). Hogarth görsel sanatlar üzerinden "güzellik çizgisi" gibi formel kavramlar geliştirirken, müziği bu teorik çerçevenin dışında bırakarak onu adeta duyusal bir eğlence aracı olarak konumlandırmıştır.

Bu çalışmanın temel hipotezi, Eduard Hanslick'in 1854 yılında yayımladığı "Müzikte Güzel Üzerine" (Vom Musikalisch-Schönen) adlı eseriyle, müziği edebiyatın ve psikolojinin boyunduruğundan kurtararak, ona özerk, biçimsel ve objektif bir estetik alan kazandırdığıdır. Çalışmada yöntem olarak, Hanslick'in metni merkezli bir kavramsal analiz, tarihsel karşılaştırmalı okuma ve literatür taraması benimsenmiştir. Temel araçlar ise Hanslick'in birincil metinleri ve bu metinler üzerine inşa edilen çağdaş müzikolojinin eleştirel perspektifleridir. Çalışmanın bağlamını, 19. yüzyılın ortalarında Wagner ve Liszt gibi isimlerin temsil ettiği "duygu estetiği" ile Hanslick'in "biçimci estetiği" arasındaki çatışma oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışmalarında müziği merkezi olarak konumlandırıp, müzikte güzeli arayan ve müzik estetiğini temellendirmeye çalışan ilk düşünür Eduard Hanslick'tir. Hanslick'in etkisi sadece teorik yazılarıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda dönemin müzik pratiği ve eleştiri kültürü üzerinde de derin izler bırakmıştır. Vienna's Golden Years of Music (Hanslick, 1950) dikkate alındığında Hanslick'in çalışmalarının teorik olanla sınırlı olmadığı söylenebilir. O, Viyana'nın canlı müzik hayatının içinde, teorisini her gün yeniden sınayan bir figürdür.

Hanslick, On the Musically Beautiful (Hanslick, 2018) (Vom Musikalisch-Schönen) adlı çalışmasıyla dönemin popüler müzik zevkini ve hâkim duygu merkezli estetik anlayışları şiddetle eleştirerek, müziğin özüne dair muhalif görüşlerini provokatif bir biçimde ortaya koymuştur. Bu çalışma, yirmiden fazla baskısı yayımlanmış olmasıyla müzikte biçimciliğin klasik bir manifestosu olarak nitelendirilebilir. Hanslick, müziğin anlamını seslerin dışındaki herhangi bir metinde, resimde veya sübjektif bir duyguda arayan her türlü yaklaşıma savaş açmıştır. Söz konusu çalışmanın 1957 yılına ait

İngilizce baskısının editörü Hanslick'in yıkıcı eleştirileri olmadığını iddia etmesine rağmen bu çalışmanın müzik felsefesinde bir dönüm noktası olduğunu da reddetmemektedir. Büyük bir bölümü duyguya dayalı teorileri eleştirme üzerine kurulu olan kitap, genellikle negatif tezler üzerine ilerlemektedir (Bowman, 1998, ss. 140-142). Hanslick önce "müzik ne değildir?" sorusuna yanıt arayarak başlar; ona göre müzik bir şeylerin "temsili" veya "yansıması" değildir.

Çalışmanın özgün yönlerinden biri, Hanslick'in "negatif tezlerini" sadece bir reddediş olarak değil, yeni bir ontolojinin inşası olarak ele almasıdır. Kitaptaki argümanlarını, müziğin ne olduğuna dair yedi bölümde oluşturan Hanslick, müziğin ne olduğuna dair olumlu bir teze dayanmaktadır. Bu ünlü tez, "müziğin içeriği, tınlayan hareketli biçimlerdir" (tonally moving forms) önermesidir. Müziğin özü ve etkisi arasındaki ilişkiye dair tartışmalar eserde hayati bir yer tutmaktadır. Çünkü o bu iki alanı keskin bir biçimde ayırmıştır. Hanslick, müziğin etkisi ile özü arasında estetik bakımdan ilişki olmadığını savunmaktadır. Bir eserin dinleyiciyi ağlatması, coşturması veya hüzünlendirmesi, o eserin sanatsal niteliği (güzelliği) hakkında hiçbir şey söylemez. Müziğin insanları etkileme yeteneğini reddetmez, ancak bunun sanatın temel niteliğiyle hiçbir ilgisi olmadığını savunur. Müzik onun için özerk bir güzellik kaynağıdır (Bonds, 2014, s. 141). Güzellik, seslerin kendi içsel mantığı, matematiksel oranları ve mimari kurgusu içerisinde saklıdır.

Hanslick'in bu provokatif yaklaşımı, özellikle kavramsal netlik arayışında zirveye ulaşır. Hanslick eleştirilerinde o kadar provokatiftir ki, yaygın kullanımda "duygu" (feeling) ve "duyum" (sensation) terimlerinin bile birbiriyle karıştırıldığını öne sürerek, bu terimlerin titiz bir şekilde ayırt edilmesi gerektiğini iddia etmektedir (Hanslick, 1891, ss. 15-31). Ona göre "duyum", sesin kulaktaki fiziksel ve fizyolojik etkisiyken; "duygu", bu etkinin ardından gelen öznel ve estetik olmayan ruh halidir. Estetik yargı ise ancak bu iki düzlemin üzerindeki "saf zihinsel tasavvur" (pure contemplation) ile mümkündür. Eleştirmenler, söz konusu çalışmada Hanslick'in tutarlı bir tezi olup olmadığı konusunda uzlaşamasalar bile, müziğe dair yeni tartışmalara zemin hazırladığı ve müziğe özel bir estetik alan kurmaya çalıştığı konusunda hemfikirdir. Hatta kitabın bölümlerinin sırasını değiştirerek 6., 4., 5., 1., 2., 3. ve 7. bölümlerini sırasıyla okumanın daha doğru olacağı gibi çeşitli öneriler bile yapılmıştır (Hanslick, 2018, s. 60). Bu tür yapısal öneriler, metnin içerdiği yoğun mantıksal örgünün bazen kendi sert eleştirileri altında ezildiğine işaret etmektedir.

Çalışmanın literatüre katkısı, Hanslick'in 19. yüzyıl biçimciliğini modern estetik tartışmalarla ilişkilendirerek, müziğin "mutlak müzik" (absolute music) olarak adlandırılan özerk yapısının günümüzdeki geçerliliğini sorgulamasında yatmaktadır. Hanslick'in sunduğu bu katı ayrım, bugün bilişsel müzikoloji ve müzik psikolojisi alanında yapılan duygu-müzik ilişkisi araştırmaları için dahi bir aşılma noktası veya referans kaynağı olmaya devam etmektedir. Elde edilen bulgular, Hanslick'in müziği bir "dil" olarak değil, bir "form" olarak tanımlayarak müzikolojiyi bilimsel bir zemine taşıdığını göstermektedir.

Sonuç olarak, Hanslick'in Müzikte Güzel Üzerine adlı çalışması, yayımlanmasının üzerinden uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen ele aldığı sorunların müzik estetiğinin merkezinde yer alması nedeniyle güncelliğini korumakta ve tartışmalara konu olmaya devam etmektedir (Grimes vd., 2013). Bu çalışma, Hanslick'in mirasının sadece geçmişe ait bir polemikler bütünü olmadığını, aksine müziğin sanatsal hakikatini arayan her birey için hala en temel yol haritalarından biri olduğunu ortaya koymaktadır. Müziğin kendine has doğasını anlamak, onun seslerden örülü o muazzam ve özerk dünyasına girmekle mümkündür ve Hanslick bu dünyanın kapılarını biçimcilik anahtarıyla açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müzik Estetiği, Biçimcilik, Duygu, Güzel, Eduard Hanslick

Kaynakça

Albayrak, H. H. (2025). Estetiğin Temel Kavramları Üzerinden Müzik Varlığının Çözümlenmesi. Sonçağ Yayıncılık.

Aristoteles. (2017). Poetika (İ. Tunalı, Çev.; 25. Basım). Remzi Kitabevi.

Bonds, M. E. (2014). Absolute Music. Oxford University Press.

Bowman, W. D. (1998). Philosophical Perspectives on Music. Oxford Univ. Press.

Grimes, N., Donovan, S., & Marx, W. (2013). Rethinking Hanslick: Music, formalism, and expression. University of Rochester Press Boydell & Brewer Limited.

Hanslick, E. (1891). The Beautiful in Music (G. Cohen, Çev.). Novello.

Hanslick, E. (1950). Vienna's Golden Years of Music, 1850-1900 (H. Pleasants, Çev.). Simon and Schuster.

Hanslick, E. (2018). Eduard Hanslick's On the musically beautiful: A new translation (L. A. Rothfarb & C. Landerer, Çev.). Oxford University Press.

Hogarth, W. (1753). The Analysis of Beauty (A. Erol, Çev.). Printed by J. Reeves for the author.

Hogarth, W. (2020). Güzelliğin Analizi (A. Erol, Çev.). Janus Yayıncılık.

İslam Medeniyetinde Dârüşşifâlar ve Tasavvufî Müzikle Terapi: Din Psikolojisi Perspektifinden Bir Değerlendirme

Elif Havva Erçevik

İlahiyat Fakültesi Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
elifhavva855@gmail.com

Özet

İslam medeniyetinde sağlık hizmetlerinin kurumsallaşmış yapılarından biri olan dârüşşifâlar, özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde yalnızca bedensel hastalıkların değil, aynı zamanda ruhsal ve zihinsel rahatsızlıkların da tedavi edildiği önemli merkezler olarak öne çıkmaktadır. Vakıf sistemi çerçevesinde kurulan ve sürdürülen bu kurumlar, dönemin sosyal dayanışma anlayışının bir yansıması olarak ücretsiz sağlık hizmeti sunmalarıyla dikkat çekmektedir. Dârüşşifâlarda uygulanan tedavi yöntemlerine bakıldığında, maddi ve manevi unsurların birlikte ele alındığı bütüncül bir sağlık yaklaşımının benimsendiği görülmektedir. Bu bağlamda özellikle tasavvufî müzik eşliğinde gerçekleştirilen terapi uygulamaları, hem tarihsel hem de psikolojik açıdan dikkate değer bir inceleme alanı sunmaktadır. Bu yönüyle dârüşşifâlar, yalnızca tıp tarihi açısından değil, aynı zamanda din, kültür ve psikoloji ilişkisini anlamak bakımından da önemli bir araştırma sahası oluşturmaktadır.

Bu çalışmada, Selçuklu ve Osmanlı dârüşşifâlarında uygulanan tasavvufî müzikle terapi yöntemlerinin yalnızca geleneksel ve kültürel pratikler olarak değil, aynı zamanda erken dönem bütüncül ruh sağlığı yaklaşımlarının sistematik örnekleri olarak değerlendirilmesi gerektiği savunulmaktadır. Bu çerçevede, söz konusu uygulamaların din psikolojisi perspektifinden ele alınmasının, tarihsel tedavi pratiklerinin insan psikolojisi üzerindeki etkilerini anlamada önemli bir katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Ayrıca çalışmada, bu yöntemlerin günümüz psikolojik danışma ve terapi yaklaşımlarıyla olan benzerlikleri ve farklılıkları tartışmaya açılmaktadır. Bu yönüyle çalışma, geçmiş ile günümüz arasında kavramsal bir köprü kurmayı amaçlamaktadır.

Araştırma, nitel bir çerçevede ele alınmış olup tarihsel doküman analizi ve literatür taraması yöntemlerine dayanmaktadır. Bu kapsamda dârüşşifâlara ilişkin arşiv kayıtları, vakfiye metinleri ve döneme dair gözlemler içeren seyahatnâmeler incelenmiştir. Özellikle Osmanlı dönemi sosyal ve kültürel hayatına dair önemli ayrıntılar sunan Seyahatnâme, çalışmada başlıca kaynaklardan biri olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra konuya ilişkin güncel akademik çalışmalar ve müzikle terapi literatürü de göz önünde bulundurularak tarihsel veriler daha önce yapılan benzer çalışmalarla birlikte ele alınmıştır. Bu metodolojik yaklaşım ile hem tarihsel verilerin yorumlanması hem de elde edilen bulguların güncel bilimsel tartışmalarla ilişkilendirilmesi mümkün olmuştur. Söz konusu uygulamalar, din psikolojisi perspektifi ile incelenecek ve zaman içerisindeki dönüşümüne odaklanılacaktır. Ayrıca bu çalışma, mevcut literatürde çoğunlukla betimleyici düzeyde ve ayrı ayrı ele alınan dârüşşifâlar ve uygulamalarına daha bütüncül bakmayı ve kavramsal bir çerçeveye oturtmayı hedeflemesi bakımından da önem arz etmektedir.

Çalışmanın bağlamını, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Anadolu ve çevresinde faaliyet gösteren dârüşşifâlar oluşturmaktadır. Kayseri'deki Gevher Nesibe Dârüşşifâsı, Amasya Dârüşşifâsı, Sivas Divriği Dârüşşifâsı ve Edirne'deki Sultan II. Bayezid Dârüşşifâsı, bu kurumlar arasında öne çıkan örneklerdendir. Bu yapıların mimari özellikleri incelendiğinde, tedavi süreçlerini destekleyecek şekilde tasarlandıkları dikkat çekmektedir. Özellikle akustik düzenlemeler, su sesinin mekân içinde dengeli bir biçimde yayılmasını sağlayan havuzlar ve ferah iç avlular, hastaların ruhsal olarak rahatlamasına katkıda bulunan unsurlar arasında değerlendirilebilir. Bu durum, mekânsal düzenlemenin tedavi sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak düşünüldüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Aynı zamanda bu mekânsal düzenlemeler, insanın yaşadığı çevreyle ilişkisini önceleyen ve bu ilişkiyi düzenleyen bir tedavi yöntemini benimsemesi bakımından çevresel psikoloji açısından da değerlendirilebilecek niteliktedir.

Söz konusu merkezlerde yalnızca fiziksel hastalıkların değil, aynı zamanda melankoli, kaygı bozuklukları, uykusuzluk ve çeşitli duygudurum problemlerinin de tedavi edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle dârüşşifâların, modern anlamda psikiyatri ve psikoterapi uygulamalarının erken örnekleri olarak değerlendirilebileceği söylenebilir. Nitekim bu kurumlarda hastaların bireysel durumlarına göre farklı tedavi yöntemlerinin uygulanması, kişiye özgü yaklaşımın benimsendiğine işaret etmektedir. Bu durum, günümüzde psikoterapide önemli bir ilke olan bireyselleştirilmiş müdahale anlayışıyla paralellik göstermektedir.

Dârüşşifâlarda uygulanan tedavi yöntemleri incelendiğinde, müzik, su sesi, güzel kokular, telkin ve sosyal destek gibi unsurların bir arada kullanıldığı çok boyutlu bir yaklaşım dikkat çekmektedir. Bu yöntemler arasında müzikle terapi uygulamalarının özellikle öne çıktığı görülmektedir. Türk mûsikisinde yer alan makamların insan ruhu üzerindeki etkileri dikkate alınarak, belirli psikolojik durumlara uygun makamların tercih edildiği ve bu uygulamaların günün farklı zaman dilimlerinde gerçekleştirildiği bilinmektedir. Örneğin bazı makamların sakinleştirici, bazılarının ise canlandırıcı etkilerinin olduğu düşünülmüş ve bu doğrultuda sistematik bir uygulama pratiği geliştirilmiştir. Bu uygulamaların, bireyin duygusal dengesini düzenleme, stres düzeyini azaltma ve içsel huzuru destekleme gibi işlevler üstlendiği görülmektedir.

Tasavvufî düşüncenin bu tedavi süreçlerindeki etkisi de oldukça belirgindir. Tasavvuf, insanı yalnızca biyolojik bir varlık olarak değil, aynı zamanda ruhsal ve manevi boyutları olan bir bütün olarak ele almaktadır. Bu anlayış doğrultusunda müzik, bireyin iç dünyasına ulaşmayı kolaylaştıran bir araç olarak kullanılmıştır. Zikir, ritim ve ahenk gibi unsurların bir arada kullanılması, bireyin dikkatini içsel

deneyimine yönlendirmekte ve bu durumun psikolojik rahatlama sağladığı düşünülmektedir. Bu durumun, modern psikolojide yer alan birtakım uygulamaları akıllara getirmektedir. Bütüncül yaklaşımlar ve farkındalık temelli müdahalelerle dikkat çekici benzerlikler taşıdığı ifade edilebilir. Özellikle son yıllarda yaygınlaşan mindfulness temelli terapiler ile bu uygulamalar arasında kavramsal paralellikler kurulabilir.

Bu dârüşşifâlarda uygulanan tedavi yöntemlerinin yalnızca tıbbi bir müdahale olarak değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel bir pratik olarak da değerlendirilmesi gerekmektedir. Hastaların tedavi sürecinde yalnız bırakılmaması, toplumsal destek mekanizmalarının aktif şekilde işlemesi ve bakım süreçlerinin süreklilik arz etmesi, bu kurumların dikkat çeken yönleri arasındadır. Bu durum, ruh sağlığının yalnızca bireysel bir mesele olarak değil, aynı zamanda toplumsal bir olgu olarak ele alındığını göstermektedir. Dolayısıyla dârüşşifâlar, dönemin sağlık anlayışının yanı sıra insan ve toplum tasavvurunu yansıtan önemli yapılar olarak değerlendirilebilir. Nitekim çalışmada darüşşifaların bu gibi yan özelliklerine de yer yer vurgular yapılacaktır.

Bu çalışma, dârüşşifâlardaki müzikle terapi uygulamalarını yalnızca tarihsel bir olgu olarak ele almakla sınırlı kalmayacaktır. O dönemde darüşşifalarda bu tedavi yöntemleri uygulanırken Batı'da ruhsal hastalıklara nasıl bakıldığı ve çözüm yolları tartışmalı olarak ele alınmaktadır. Bu yönüyle çalışma, dini ve kültürel unsurların psikolojik iyilik hali üzerindeki rolünü tartışmaya açmakta ve disiplinler arası bir bakış açısı sunmaktadır. Dolayısıyla, Batı merkezli psikoloji tarihine alternatif bir perspektif geliştirme çabası da çalışmanın dikkat çeken yönleri arasındadır. Bu bağlamda, İslam medeniyetinin ruh sağlığı alanındaki katkılarının yeniden değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Elde edilen bulgular, dârüşşifâlarda uygulanan müzik ve maneviyat temelli tedavi yöntemlerinin belirli bir sistematik çerçeve içerisinde gerçekleştirildiğine işaret etmektedir. Bu uygulamaların, bireyin yalnızca semptomlarını gidermeyi değil, aynı zamanda ruhsal bütünlüğünü desteklemeyi ve yaşam kalitesini artırmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu yöntemlerin, terapötik ortam oluşturma, duygusal regülasyon sağlama ve bireyin kendilik algısını güçlendirme gibi açılardan günümüz psikoterapi yaklaşımlarıyla benzerlik gösterdiği değerlendirilmektedir. Bu bulgular, geleneksel tedavi yöntemlerinin modern bilimsel yaklaşımlarla birlikte yeniden ele alınabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç olarak, Selçuklu ve Osmanlı dârüşşifâlarında geliştirilen tasavvufî müzikle terapi uygulamalarının, kendi tarihsel bağlamı içerisinde oldukça dikkat çekici ve bütüncül bir ruh sağlığı anlayışını yansıttığı söylenebilir. Bu çalışma, söz konusu uygulamaların din psikolojisi perspektifinden ele alınmasının, hem tarihsel birikimin daha iyi anlaşılmasına hem de günümüz psikolojik yaklaşımlarına alternatif bakış açıları kazandırılmasına katkı sağlayabileceğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle dârüşşifâlar, yalnızca geçmişin bir mirası olarak değil, aynı zamanda günümüz için de anlamlı çıkarımlar sunan bir araştırma alanı olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Dârüşşifâ, Akıl Sağlığı, Müzikle Tedavi, Tasavvufi/Sufi Müzik Terapisi, Din Psikolojisi.

Kaynakça

Acıduman, A., (2010). Darüşşifalar Bağlamında Kitabeler, Vakıf Kayıtları ve Tıp Tarihi Açısından Önemleri- Anadolu Selçuklu Darüşşifaları Özelinde. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, 6(1), 9-15.

Aydınoğlu, Y., (2009). Selçuklularda Tıp Eğitimi ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri. [Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Erer, S., & Atıcı, E., (2010). Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler. Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, 36(1), 29-32.

Camci, N., (2023). Geçmişten Günümüze Tamamlayıcı ve Alternatif Tıbba Yönelik Tutumlar. [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Çelebi, E. (2023). Seyahatname (M. N. Özön & N. Özön, Eds.). Kabalcı Yayınları.

Çelik, R., (2017). Selçuklu'da Bir Sosyal Hizmet Kurumu Örneği: Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesi. Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 158-164.

Gençel, Ö., (2006). Müzikle Tedavi. Kastamonu Eğitim Dergisi, 14(2), 697-706.

Hatunoğlu, A., (2014). Türk İslam Hekimlerinin Psikoloji Biliminin Gelişimine Katkıları ve Psikolojik Hastalıklara Tedavi Yöntemleri. The Journal of Academic Socisl Science, 255-263.

Karakaş Tahiroğlu, R., (2023). Üç Kadın, Üç Darüşşifa, Üç Taç Kapı. Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2(2), 70-87.

Karslı, N., (2019). Manevi Bakımı Destekleyici Bir Uygulama: Müzik Terapi. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 259-286.

Koç, E., & Önal, H. (2023). Türk-İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi. İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi, (9), 2, 177-190.

Kurtça, H., (2020). 15-19. Yüzyıllar Arasında Osmanlı'da ve İngiltere'de Akıl Hastalarına Tedavi Sunan İki Hastane Karşılaştırması: Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası ve Londra Bethlem Hastanesi. [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Okuyan, A., (2018). Türk-İslam Medeniyetinde Vakıf Müessesesi: Bayburt Örneği. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 115-149.

Özbek, H., (2022). Anadolu Tıbbında Müzikle Tedavi. Anadolu Tıbbı Dergisi, 73-76.

Somakcı, P., Türklerde Müzikle Tedavi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 131-140.

Yıldırım, M., (2021). Müzikle Tedavi: Tarihi, Gelişimi, Bağımlılıklarda Uygulanışı Ve Türkiye'deki Müzik Terapi Uygulamaları. Türk Akademik Araştırmalar Dergisi, (6), 2, 478-497.

Ethos, Pathos ve Logos'un Kıyısında: Notre Dame'ın Kamburu'nda Claude Frollo'nun Trajedisi

Nida Şahin

Türk Dili ve Edebiyatı İstanbul Medeniyet Üniversitesi
asimsahin2007@gmail.com

Özet

Bu çalışma, Victor Hugo'nun Notre-Dame de Paris adlı romanında Claude Frollo karakterinin trajedisini, klasik retoriğin üç temel kategorisi olan ethos, pathos ve logos ile Carl Gustav Jung'un analitik psikolojisi çerçevesinde disiplinlerarası bir yöntemle ele almaktadır. Çalışmanın temel iddiası, Frollo'nun trajedisinin yalnızca bireysel bir ahlaki zayıflık veya dinsel yozlaşma ile

açıklanamayacağıdır; aksine, bu trajedi, retorik düzlemde ethos–pathos–logos dengesinin bozulması ile psişik düzlemde bilinç ve bilinçdışı arasındaki ilişkinin başarısız biçimde kurulmasının kesişiminde ortaya çıkan yapısal bir kriz olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, retorik kategoriler yalnızca söylemsel araçlar olarak değil, öznenin içsel örgütlenmesini belirleyen kurucu yapılar olarak ele alınmaktadır. Çalışmada çok katmanlı bir analiz yöntemi benimsenmiştir. Birinci aşamada, metin yakın okuma yöntemiyle incelenmiş; Frollo'nun söylemleri, eylemleri ve içsel çatışmaları detaylı biçimde çözümlenmiştir. Bu aşama, karakterin bilinç ve bilinçdışı düzeydeki çatışmalarını, arzularını ve bastırma mekanizmalarını anlamak açısından kritik bir rol oynamaktadır. Frollo'nun dini söylemleri ve akademik merakı, hem bireysel kimliğini hem de toplumsal normlara uyum sağlama çabasını yansıtır. Örneğin, Frollo'nun Esmeralda'ya karşı duyduğu saplantılı arzu, bilinçdışındaki gölge unsurlarının görünür hâle gelmesini simgeler; bu durum, yalnızca bireysel bir tutku değil, karakterin içsel bütünlüğünü tehdit eden bir psişik çatışmanın göstergesidir. Frollo'nun eylemleri, düşünceleri ve sözleri arasındaki gerilim, onun hem Orta Çağ'ın dinsel normlarına hem de 19. yüzyılın modern bireysel bilinç taleplerine aynı anda yanıt vermeye çalışmasının dramatik bir yansımasıdır. Bu kapsamlı okuma, Frollo'nun trajedisinin bireysel bir zayıflık veya ahlaki çöküşten öte, tarihsel ve toplumsal bağlamla iç içe geçen yapısal bir kriz olduğunu ortaya koyar. İkinci aşamada, Aristotelesçi retorik çerçeve karakter analizine uygulanmış ve ethos (etik özne), pathos (duygulanımsal yoğunluk) ile logos (rasyonel düzen) kategorilerinin Frollo'nun psikolojik ve davranışsal yapısında nasıl işlediği sistematik biçimde incelenmiştir. Bu aşama, retorik kategorilerin yalnızca söylemsel araçlar değil, Frollo'nun içsel örgütlenmesini belirleyen yapılar olarak nasıl işlev gördüğünü göstermektedir. Ethos düzeyi, Frollo'nun karakterini anlamada kritik bir noktadır. Başlangıçta güçlü ve tutarlı bir etik özne olarak görünen Frollo, hem Tanrı'ya hem de akademik ve dinsel otoritelere bağlıdır. Ancak ethos, yalnızca dışsal normlara dayandığında kırılgan ve performatif bir yapıya dönüşür; Frollo'nun etik kimliği, içsel bir vicdani bütünlükten ziyade toplumsal ve kurumsal onay ile şekillenmiştir. Bastırılmış arzular ve bilinçdışının direnci, bu yapıyı içeriden aşındırır. Ethos'un bu kırılganlığı, modern özne prototipi olarak Frollo'nun trajedisinde merkezi bir rol oynar: modern özne artık yalnızca dışsal normlarla tanımlanan bir etik çerçeveye bağlı değildir; kendi içsel çatışmaları, arzuları ve bireysel vicdanıyla yüzleşmek zorundadır. Frollo'nun trajedisi, modern öznenin etik normlarıyla kendi içsel gerçekliği arasındaki uçurumun dramatik bir örneğini sunar. Onun ethosu, modern bireyin kendi değerlerini toplumsal ve dinsel baskılar üzerinden değil, içsel deneyimleri ve psişik bütünlüğü aracılığıyla oluşturma ihtiyacının trajik bir simgesidir. Bu bağlamda, Frollo'nun etik kırılganlığı, modern bireyin hem kendi bilinçdışıyla hem de sosyal beklentilerle kurmaya çalıştığı dengede yaşadığı yapısal gerginliği yansıtır. Logos düzeyi, Frollo'nun akıl ve bilgiye olan bağlılığını temsil eder. Başlangıçta logos, hem dinsel hem de bilimsel bilgiye dayalı olarak düzen kurucu bir işlev görür. Frollo, bilim ve aklı, toplum düzenini güvence altına almak ve kendi kimliğini güçlendirmek için kullanır. Ancak zamanla logos, bireysel özerklik yerine kontrol ve tahakküm aracı hâline gelir. Bilincin kendi rasyonel kapasitesini mutlaklaştırması ve diğer psişik içerikleri bastırması, Jungcu analizin "entelektüel enflasyon" kavramıyla açıklanabilir. Frollo'nun logos'u, başlangıçta düzenleyici bir yapı iken, baskıcı ve araçsallaşmış bir rasyonaliteye dönüşür. Modern özne prototipi açısından bu durum, bilginin etik ve duygusal boyutlardan koparıldığında ne denli yıkıcı olabileceğini gösterir. Frollo'nun logosu, modern bireyin bilgi ve rasyonaliteyi yalnızca kontrol ve güç aracı olarak kullanma eğiliminin trajik bir simgesidir. Bu durum, modern öznenin epistemik otorite ve bireysel özerklik arasında yaşadığı çatışmanın dramatik bir biçimde görünür hâle gelmesidir. Pathos düzeyi, Frollo'nun bastırılmış duygularının geri dönüşünü ve arzularının yıkıcı etkisini temsil eder. Esmeralda'ya yönelen tutkulu arzusu, yalnızca bireysel bir aşk veya tutkudan ibaret değildir; gölgenin bilinçdışından geri dönüşünü simgeler. Bu arzu, sahiplenme ve yok etme dürtüsüne dönüşerek pathos'un yıkıcı boyutunu açığa çıkarır. Pathos'un bu aşırı yoğunluğu, ethos ve logosun çöküşü ile birleştiğinde karakterin kontrolsüz bir şekilde yıkıcı bir içsel enerjiye kapılmasına yol açar. Modern özne bağlamında, Frollo'nun pathosu, duyguların bastırıldığında ve etik ile rasyonel yapılarla dengelenmediğinde nasıl yıkıcı bir güç hâline geldiğinin

dramatik bir örneğidir. Bu bağlam, modern bireyin bastırılmış arzularının hem kendisine hem de çevresine ne denli yıkıcı olabileceğini ortaya koyar ve Frollo'nun trajedisi, duygusal bastırmanın etik ve rasyonel yapıların işlevselliğini nasıl bozduğunu gösterir. Jungcu analiz, Frollo'nun trajedisini daha da derinleştirir. Esmeralda'ya duyduğu arzu, anima projeksiyonu olarak yorumlanabilir; Esmeralda, Frollo'nun bilinçdışındaki dişil imgenin dışsallaştırılmasıdır. Özne bu projeksiyonu tanımadığında bireyleşme süreci başarısız olur. Esmeralda'yı yok etme arzusu, Frollo'nun kendi bilinçdışını tanımayı reddetmesi ve içsel bütünlüğünü yok etme girişimi olarak okunabilir. Ethos, logos ve pathos'un bu birleşimi, modern öznenin kendi içsel çoğulluğunu tanıyamamasının dramatik bir göstergesidir ve onun trajedisi, modern bireyin kendi psişik bütünlüğünü ihmal ettiğinde ortaya çıkan yapısal bir parçalanmayı simgeler. Frollo'nun trajedisi tarihsel ve kültürel bağlamla da bağlantılıdır. 19. yüzyılın modernleşme süreci, bireyi toplumsal normların belirsizleştiği bir alana bırakmıştır. Frollo, geleneksel otoriteye ve modern bireysel arzulara karşılık vermeye çalışırken, kendi içsel bölünmeleriyle yüzleşmek zorunda kalır. Bu durum, onu modern özne prototipi hâline getirir: etik, rasyonel ve duygulanımsal katmanlar arasında denge kuramayan birey, trajik bir çöküş yaşar. Nitekim Frollo'nun trajedisi, bilinç ve bilinçdışı arasındaki çatışmanın dramatik bir göstergesidir. Onun arzuları, bilinç tarafından bastırıldığında gölge unsurlar olarak geri döner ve pathos'un yıkıcı boyutu hâline gelir. Logos'un düzenleyici işlevi, baskı ve tahakküm mekanizmasına dönüşürken, ethos'un kırılganlığı birleşerek karakterin içsel dünyasında yıkım sarmalı oluşturur. Modern özne açısından Frollo, etik, rasyonel ve duygulanımsal boyutlar arasındaki dengesizliğin trajik bir temsilidir ve modern bireyin erken bir prototipi olarak değerlendirilebilir. Böylece, Frollo yalnızca bireysel bir trajedi değil, modern öznenin tarihsel, kültürel ve psişik bağlamlarla iç içe geçen çok katmanlı krizinin edebi bir örneğini sunar.

Anahtar Kelimeler: Claude Frollo; Ethos, Pathos, Logos; Trajedi; Modern Özne; Retorik-Psikanalitik Yaklaşım

Kaynakça

Aristoteles. (2000). Retorik (F. Akderin, Çev.). Say Yayınları.

Burke, K. (1969). A Rhetoric of Motives. University of California Press.

Eagleton, T. (2022). Edebiyat Kuramı (T. Birkan, Çev.). Ayrıntı Yayınları.

Foucault, M. (2020). Cinselliğin Tarihi (H. U. Tanrıöver, Çev.). Ayrıntı Yayınları.

Hugo, V. (2014). Notre Dame (V. Yalçıntoklu, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Jung, C. G. (2023). Anılar, düşler, düşünceler (İ. Kantemir, Çev.; A. Jaffé, Der.). Can Yayınları.

Jung, C. G. (2025). Arketipler ve kolektif bilinçdışı (C. Şeref, Çev.). Pinhan Yayıncılık.

Kennedy, G. A. (1980). Classical rhetoric and its Christian and secular tradition from ancient to modern times. The University of North Carolina Press.

Ricoeur, P. (2007). Yoruma dair: Freud v felsefe (N. Alpay, Çev.). Metis Yayınları.

Stein, M. (2024). Ruhun haritası: Jungcu psikolojiye giriş. Albaraka Yayınları.

Glutensiz Beslenmede Kullanılan Alternatif Tahılların Gıda Ürünlerinde Kullanım Potansiyeli: Teff, Kinoa ve Amarant Karşılaştırması

Hira Demir

Gastronomi ve Mutfak Sanatları Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
demirhira035@gmail.com

Özet

Son yıllarda sağlıklı beslenme eğilimlerinin artması ve glutenle ilişkili sağlık sorunlarına yönelik farkındalığın yükselmesi, glutensiz beslenme modeline olan ilgiyi önemli ölçüde artırmıştır. Çölyak hastalığı, gluten hassasiyeti ve buğday alerjisi gibi klinik durumların yanı sıra, fonksiyonel gıdalara yönelim ve bilinçli tüketim alışkanlıkları da gluten içermeyen alternatif ürünlere olan talebi güçlendirmiştir. Bu doğrultuda pseudo tahıllar olarak adlandırılan teff (Eragrostis tef), kinoa (Chenopodium quinoa) ve amarant (Amaranthus spp.), yüksek besin değerleri ve fonksiyonel özellikleri ile dikkat çekmektedir. Ancak literatürde söz konusu ürünlerin büyük ölçüde besin bileşimi ve sağlık etkileri bağlamında ele alındığı, gastronomik kullanım potansiyellerinin ise sınırlı sayıda çalışmada bütüncül biçimde değerlendirildiği görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, glutensiz beslenmede kullanılan teff, kinoa ve amarantın besinsel özelliklerini ve gastronomik ürün geliştirme sürecindeki kullanım potansiyellerini karşılaştırmalı olarak inceleyerek literatürdeki bu boşluğa katkı sağlamaktır. Araştırma nitel araştırma deseninde tasarlanmış olup betimsel ve karşılaştırmalı analiz yaklaşımı benimsenmiştir. Veri toplama sürecinde sistematik literatür taraması yöntemi kullanılmış; Scopus, Web of Science, Science Direct ve Google Scholar veri tabanlarında yer alan ulusal ve uluslararası akademik çalışmalar incelenmiştir. Elde edilen veriler içerik analizi yöntemi ile değerlendirilmiş ve pseudo tahıllar; protein içeriği, amino asit profili, lif oranı, vitamin ve mineral bileşimi, fonksiyonel özellikler ve gastronomik kullanım alanları açısından tematik olarak sınıflandırılmıştır. Bulgular, her üç pseudo tahılın da gluten içermemesi yanında yüksek besin değerine sahip olduğunu göstermektedir. Kinoanın yaklaşık %14–18 oranındaki protein içeriği ve tüm esansiyel amino asitleri dengeli biçimde barındırması nedeniyle tam protein kaynağı olarak öne çıktığı; amarantın %13–17 düzeyindeki protein oranı, yüksek lizin içeriği ve fenolik bileşenleri sayesinde antioksidan kapasitesinin güçlü olduğu; teffin ise özellikle demir, kalsiyum ve magnezyum açısından zengin mineral yapısı ile dikkat çektiği belirlenmiştir. Ayrıca teffin düşük glisemik indeks değeri, kinoanın yüksek viskozite sağlayan nişasta yapısı ve amarantın jel oluşturma ve su tutma kapasitesi gibi teknolojik özelliklerinin, glutensiz ürün formülasyonlarında önemli avantajlar sunduğu tespit edilmiştir. Gastronomik açıdan değerlendirildiğinde kinoanın nötr tadı ve çok yönlü kullanım imkânı sayesinde salata, ana yemek, dolgu ve fırıncılık ürünlerinde geniş bir uygulama alanına sahip olduğu; amarantın patlatılmış formu ve un olarak kullanımıyla atıştırmalık ve fırıncılık ürünlerinde besin değerini artırıcı bir bileşen olarak işlev gördüğü; teffin ise özellikle geleneksel ekmek üretiminde ve un karışımlarında fonksiyonel bir alternatif sunduğu belirlenmiştir. Karşılaştırmalı analiz sonuçları, söz konusu pseudo tahılların birbirine alternatif olmaktan ziyade tamamlayıcı özellikler taşıdığını ve glutensiz ürün geliştirme süreçlerinde farklı amaçlarla kullanılabileceğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte literatürde bu ürünlerin duyusal özellikleri, tüketici kabulü ve profesyonel mutfak uygulamalarındaki performanslarına yönelik çalışmaların sınırlı olduğu saptanmıştır. Sonuç olarak teff, kinoa ve amarantın yalnızca gluten içermeyen alternatifler değil, aynı zamanda besin değeri yüksek, fonksiyonel ve gastronomik açıdan yenilikçi ürün geliştirmeye olanak sağlayan önemli hammaddeler olduğu söylenebilir. Çalışmanın, beslenme bilimi ile gastronomi arasındaki ilişkiyi bütüncül bir çerçevede ele alarak glutensiz ürün geliştirme literatürüne katkı sunması

ve gelecekte yapılacak uygulamalı ve duyusal analiz temelli araştırmalar için kuramsal bir zemin oluşturması beklenmektedir.

Bu bağlamda, pseudo tahılların gastronomik açıdan değerlendirilmesi yalnızca mevcut kullanım alanlarının belirlenmesiyle sınırlı kalmamalı, aynı zamanda yenilikçi mutfak uygulamaları ve ürün geliştirme süreçlerinde nasıl daha etkin biçimde değerlendirilebileceği üzerine de odaklanmalıdır. Özellikle günümüz gastronomi dünyasında sürdürülebilirlik, fonksiyonellik ve sağlıklı beslenme eğilimlerinin ön plana çıkması, bu tür alternatif hammaddelerin önemini daha da artırmaktadır. Teff, kinoa ve amarant gibi pseudo tahıllar; düşük çevresel etki, yüksek besin yoğunluğu ve farklı işleme tekniklerine uyum sağlayabilme özellikleri ile sürdürülebilir gastronomi anlayışı içerisinde de önemli bir yer edinmektedir.

Bununla birlikte, söz konusu tahılların gastronomik ürün geliştirme süreçlerinde kullanımına yönelik bazı sınırlılıklar da bulunmaktadır. Özellikle glutensiz yapıları nedeniyle hamur elastikiyetinin düşük olması, ekmek ve benzeri fırıncılık ürünlerinde yapısal sorunlara yol açabilmektedir. Bu durum, ürün kalitesinin artırılması için farklı bağlayıcı ajanların veya karışım formülasyonlarının geliştirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu noktada, hidrojel teknolojileri, enzim kullanımı ve farklı un kombinasyonları gibi yöntemler, pseudo tahılların fonksiyonel özelliklerini destekleyerek daha kabul edilebilir ürünlerin geliştirilmesine katkı sağlayabilir.

Ayrıca duyusal özellikler, tüketici tercihleri açısından belirleyici bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Her ne kadar bu tahıllar besinsel açıdan zengin içeriklere sahip olsa da tat, aroma, doku ve görünüm gibi duyusal parametreler tüketici kabulünü doğrudan etkilemektedir. Örneğin, amarantın kendine özgü topraksı tadı veya teffin koyu renkli yapısı bazı tüketici grupları tarafından alışılmadık bulunabilmektedir. Bu nedenle, ürün geliştirme sürecinde yalnızca besin değeri değil, aynı zamanda tüketici beklentileri de dikkate alınmalı ve hedef kitleye uygun formülasyonlar geliştirilmelidir.

Gastronomik inovasyon açısından değerlendirildiğinde ise şeflerin ve gıda üreticilerinin bu pseudo tahılları yaratıcı biçimde kullanma potansiyeli oldukça yüksektir. Fine dining restoranlardan sokak lezzetlerine kadar geniş bir yelpazede, bu tahılların farklı pişirme teknikleriyle yeniden yorumlanması mümkündür. Örneğin, kinoanın fermente edilerek farklı tat profilleri oluşturulması, amarantın moleküler gastronomi uygulamalarında tekstür verici olarak kullanılması veya teffin geleneksel tariflerle modern sunum teknikleriyle birleştirilmesi, gastronomik çeşitliliği artırabilecek yaklaşımlar arasında yer almaktadır. Bu tür uygulamalar, hem yerel hem de küresel mutfak kültürlerine yeni perspektifler kazandırabilir.

Öte yandan, gıda endüstrisi açısından bakıldığında pseudo tahılların işlenebilirliği, raf ömrü ve maliyet gibi faktörler de önem taşımaktadır. Üretim süreçlerinde standardizasyonun sağlanması ve bu hammaddelerin tedarik zincirinin sürdürülebilir biçimde yönetilmesi, sektörün gelişimi açısından kritik bir rol oynamaktadır. Özellikle artan talep doğrultusunda bu ürünlerin daha geniş kitlelere ulaşabilmesi için maliyet etkin üretim tekniklerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Aynı zamanda yerel üretimin desteklenmesi, hem ekonomik hem de çevresel sürdürülebilirlik açısından olumlu katkılar sağlayabilir.

Akademik açıdan değerlendirildiğinde ise bu çalışmanın ortaya koyduğu bulgular, literatürdeki önemli bir boşluğa işaret etmektedir. Pseudo tahılların besin bileşimi ve sağlık etkileri üzerine yapılan çalışmaların yoğunluğu dikkat çekmekle birlikte, gastronomik uygulamalara yönelik bütüncül ve uygulamalı araştırmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durum, disiplinler arası çalışmaların gerekliliğini ortaya koymaktadır. Beslenme bilimi, gıda mühendisliği ve gastronomi alanlarının birlikte ele alınacağı araştırmalar, daha yenilikçi ve uygulanabilir sonuçların elde edilmesine olanak tanıyacaktır.

Gelecek araştırmalar için özellikle deneysel çalışmaların artırılması önerilmektedir. Duyusal analizler, tüketici testleri ve profesyonel mutfak uygulamalarını içeren araştırmalar, bu tahılların gerçek kullanım performansını daha net ortaya koyabilir. Ayrıca farklı kültürlerdeki kullanım biçimlerinin incelenmesi, bu ürünlerin küresel gastronomideki yerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bunun yanı sıra, glutensiz ürünlerin yalnızca sağlık odaklı değil, aynı zamanda lezzet ve deneyim odaklı olarak da geliştirilmesi, tüketici algısını olumlu yönde etkileyebilir.

Sonuç olarak, teff, kinoa ve amarant; yalnızca glutensiz beslenme gereksinimi olan bireyler için değil, sağlıklı ve dengeli beslenmeyi benimseyen tüm tüketiciler için önemli alternatifler sunmaktadır. Bu pseudo tahılların yüksek besin değeri, fonksiyonel özellikleri ve geniş gastronomik kullanım potansiyeli, onları geleceğin gıda trendleri arasında öne çıkarmaktadır. Ancak bu potansiyelin tam anlamıyla değerlendirilebilmesi için hem akademik hem de sektörel düzeyde daha fazla araştırma ve uygulamaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu doğrultuda gerçekleştirilecek çalışmaların, glutensiz ürün geliştirme süreçlerine yenilikçi yaklaşımlar kazandırması ve gastronomi alanında daha sürdürülebilir ve sağlıklı çözümler sunması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Glutensiz Beslenme, Pseudo Tahıllar, Teff, Kinoa, Amarant, Gastronomi, Ürün Geliştirme, Fonksiyonel Gıdalar.

Kaynakça

Alvarez-Jubete, L., Arendt, E. K., & Gallagher, E. (2010). Nutritive value of pseudocereals and their potential use in gluten-free food products. Trends in Food Science & Technology, 21(2), 106–113.

Altundağ, Ö. (2025). Gastronomide fonksiyonel ürün kapsamında kullanılan pseudotahıllar. Research in Agricultural Sciences, 56(3), 256–268.

Arslan, A., & Yalçın, E. (2025). Glutensiz beslenmede alternatif bitkisel gıdalar. Gıda ve Yem Bilimi Teknolojisi Dergisi, 1–12.

Baysal, A. (1996). Sağlıklı beslenme ve Akdeniz diyeti. Beslenme ve Diyet Dergisi, 25(1), 21–29.

Bhargava, A., Shukla, S., & Ohri, D. (2006). Chenopodium quinoa—An Indian perspective. Industrial Crops and Products, 23(1), 73–87.

Bressani, R. (2003). Amaranth. In B. Caballero (Ed.), Encyclopedia of food sciences and nutrition. Academic Press.

Bultosa, G. (2016). Teff: Nutritional composition and health benefits. International Food Research Journal, 23(2), 1–8.

Fasano, A. (2012). Celiac disease and gluten-related disorders. New England Journal of Medicine, 367(25), 2419–2426.

Gallagher, E., Gormley, T. R., & Arendt, E. K. (2004). Recent advances in the formulation of gluten-free cereal-based products. Trends in Food Science & Technology, 15(3–4), 143–152.

Kocatepe, D., & Tırıl, A. (2015). Sağlıklı beslenme ve geleneksel gıdalar (Healthy nutrition and traditional foods). Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 3(1), 55–63.

Li, G., & Zhu, F. (2018). Quinoa starch: Structure, properties, and applications. Carbohydrate Polymers, 181, 851–861.

Mlakar, S. G., Turinek, M., Jakop, M., Bavec, M., & Bavec, F. (2010). Nutrition value and use of grain amaranth: Potential future application in bread making. Agriculture, 6, 1–9.

Özkan, G., & Dağ, D. (2019). Kinoa (Chenopodium quinoa Willd.) ve beslenme açısından önemi. Journal of Food and Health Science, 5(2), 89–99. https://doi.org/10.3153/JFHS19010

Rastogi, A., & Shukla, S. (2013). Amaranth: A new millennium crop of nutraceutical values. Critical Reviews in Food Science and Nutrition, 53(2), 109–125.

Repo-Carrasco-Valencia, R., Hellström, J. K., Pihlava, J. M., & Mattila, P. H. (2010). Flavonoids and other phenolic compounds in Andean indigenous grains: Quinoa, kañiwa and kiwicha. Food Chemistry, 120(1), 128–133.

Sapone, A., Bai, J. C., Ciacci, C., Dolinsek, J., Green, P. H. R., Hadjivassiliou, M., Kaukinen, K., Rostami, K., Sanders, D. S., Schumann, M., Ullrich, R., Villalta, D., Volta, U., & Fasano, A. (2012). Spectrum of gluten-related disorders: Consensus on new nomenclature and classification. BMC Medicine, 10(1), 13.

Tang, Y., & Tsao, R. (2017). Phytochemicals in quinoa and amaranth grains and their antioxidant, anti-inflammatory, and potential health beneficial effects. Food Chemistry, 221, 1459–1468.

21. Oturum
Tarih

Oturum Başkanı: Abdullah Tok

Fuat Sezgin Toplantı Salonu
9 Mayıs Cumartesi
12:00-13:30

Kyzylgul Beketay

Antik Germenler ve Hunların Askeri Sistemlerinin Karşılaştırmalı Analizi

Müberra Karadağ

TBMM Arşiv Kayıtlarına Göre Cumhuriyet Dönemi Sakarya Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri (1954-2024)

Gamze Toker

XVII. Yüzyıl Kuzey Serhaddinde Bir Savunma Modeli Olarak Özi: Tehdit, Tahkimat ve Askerî Demografi

Rabia Öztürk

Bisikletle İlk Dünya Turu'nun Dijital Haritalama Yoluyla Yeniden İnşası: Thomas Stevens Örneği

Ahsen Yılmaz-Zeynep İskefiyeli

19. Yüzyılda Uluslararası Diplomaside Haberleşme: Elektrikli Telgraf Hatlarının Kullanımı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri

ANTİK GERMENLER VE HUNLARIN ASKERİ SİSTEMLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Kyzylgul Beketay

Tarih Dokuz Eylül Üniversitesi
beketay.k@gmail.com

Özet

Avrasya tarihinin şekillenmesinde kritik bir rol oynayan Hunlar ve Germen toplulukları, özellikle Geç Antik Çağ ile Erken Orta Çağ boyunca askerî ve siyasal gelişmelerin başat aktörleri olmuşlardır. Bu iki topluluk, Roma ve Çin gibi yerleşik imparatorluklarla kurdukları diplomatik ve askerî ilişkilerin yanı sıra, kendilerine özgü toplumsal örgütlenmeleri ve savaş anlayışlarıyla dönemin güç dengelerini derinden etkilemişlerdir. Dönemin antik kaynaklarında her ne kadar "barbar" olarak nitelendirilmiş olsalar da, modern tarihçilik bu toplumların aslında işlevsel, kurumsallaşmış ve özgün askerî sistemlere sahip olduklarını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, Hunlar ile Germenlerin askerî sistemlerini karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alarak, askerî teşkilatlanma, ordu yapısı, silahlanma ve taktik anlayışları bakımından benzerlik ve farklılıkları tarihsel bağlam içinde değerlendirmektir. Çalışmada yöntem olarak karşılaştırmalı tarih yöntemi benimsenmiştir. Hunlar ve Germenler, kendi tarihi ve coğrafi bağlamları içinde ele alınmış; ardından askeri sistemleri benzerlik ve farklılıklar açısından karşılaştırılmıştır. Yazılı kaynakların sunduğu veriler, arkeolojik bulgular ve modern tarihçiliğin yorumlarıyla birlikte ele alınarak, her iki askerî geleneğin Avrasya savaş tarihi içindeki yeri daha bütüncül bir perspektifle incelenmiştir.

Makalenin kapsamı, Asya Hunları ve Batı Hunları ile Roma dünyasıyla temas halinde olan Germen topluluklarını içermektedir. Hunlar için ağırlıklı olarak Çin kaynakları (özellikle *Han Shu*) ile modern Türk tarihçiliğinin değerlendirmeleri esas alınırken; Germenler açısından Roma tarihçileri (Iulius Caesar, Cornelius Tacitus vb.) ve çağdaş araştırmalar dikkate alınmıştır. Bu bağlamda çalışma, hem Doğu hem de Batı kaynaklarını bir arada kullanarak tek taraflı bakış açılarından kaçınmayı amaçlamaktadır.

Çalışmada Germenlere ilişkin veriler, başta *Commentarii de Bello Gallico* ve *Germania* olmak üzere antik kaynaklara dayandırılmış; bu eserler arkeolojik bulgular ve diğer antik anlatılarla birlikte eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Söz konusu kaynakların, yazarlarının bakış açılarını yansıttığı dikkate alınarak yorumlanması esas alınmıştır. Hunlara ilişkin bölümde ise temel olarak Çin yıllıkları, özellikle *Han Shu* esas alınmış; bu kaynaklar, erken dönem Türk tarihine dair en kapsamlı verileri sunmaları bakımından değerlendirilmiştir. Ayrıca çalışmada, modern tarihçiliğin sunduğu literatürden de yararlanılmış; Hun ve Germen askerî sistemlerine ilişkin çağdaş araştırmalar, tarihsel verilerin analitik biçimde yorumlanmasına katkı sağlamıştır.

Bunun yanı sıra, askerî yapıların yalnızca teknik unsurlar üzerinden değil, aynı zamanda toplumsal, ekonomik ve kültürel bağlamları içinde değerlendirilmesi gerektiği kabul edilmiştir. Bu doğrultuda, her iki toplumda askerî organizasyonun üretim biçimi, yerleşim düzeni ve siyasal otorite yapılarıyla olan ilişkisi de göz önünde bulundurulmuştur. Göçebe-bozkır yaşam tarzının Hun askerî sisteminin

şekillenmesindeki belirleyici rolü ile Germenlerin daha yerleşik ya da yarı yerleşik yapılarının askerî örgütlenmeye etkisi karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Elde edilen bulgular, Germenler ve Hunların askerî sistemlerinde hem benzerlikler hem de belirgin farklılıklar bulunduğunu ortaya koymaktadır. Her iki toplum, savaşçı karakterleriyle öne çıkmakta; ordu ile toplum arasında belirgin bir ayrımın bulunmaması, askerî yapının toplumsal örgütlenme ile iç içe geçtiğini göstermektedir. Erkek nüfusun büyük bir kısmının potansiyel savaşçı olarak kabul edilmesi, askerî faaliyetlerin toplumsal yaşamın ayrılmaz bir unsuru hâline gelmesine yol açmıştır.

Bununla birlikte, Hunlarda askerî yapı daha sistemli, kurumsallaşmış ve süreklilik arz eden bir nitelik taşırken; Germenlerde daha çok savaş dönemlerinde etkinleşen, topluluk temelli ve görece esnek bir organizasyon biçiminde gelişmiştir. Silahlanma bakımından her iki toplumda da ağır donanım sınırlı olup, zırh ve miğfer gibi unsurlar çoğunlukla askerî elitlere ait olmuştur.

İki askerî sistem arasındaki temel fark, ordu yapısı ve savaş anlayışında belirginleşmektedir. Hun ordusu, göçebe-bozkır yaşam tarzının etkisiyle erken dönemde merkezî ve disiplinli bir yapıya kavuşmuş, onlu teşkilat temelinde açık bir komuta sistemi geliştirmiştir. Buna karşılık Germenlerde askerî örgütlenme kabile temelli ve çoğunlukla geçici birlikler şeklinde ortaya çıkmıştır.

Ordu bileşimi açısından Hunlar ağırlıklı olarak süvarilerden oluşurken, Germenlerde uzun süre piyade birlikleri temel unsur olmuştur. Germenlerin süvariye dayalı savaş anlayışına yönelmeleri ise büyük ölçüde Hunlar ve diğer bozkır topluluklarıyla kurulan temaslar sonucunda, geç dönemde gerçekleşmiştir.

Silah teknolojisi ve taktik açıdan Hunlar, kompozit yay, uzun menzil ve yüksek hareket kabiliyeti ile öne çıkarken; manevra, aldatma ve sahte geri çekilme gibi stratejileri etkin biçimde kullanmıştır. Germen savaş anlayışı ise uzun süre yakın muharebe, piyade düzeni ve bireysel cesarete dayalı bir karakter sergilemiştir.

Bu farklılıkların yanı sıra, askerî sistemlerin zaman içinde karşılıklı etkileşim yoluyla dönüşüm geçirdiği de görülmektedir. Özellikle Geç Antik Çağ'da artan temaslar sonucunda, Germen topluluklarının savaş teknikleri ve organizasyon yapılarında bozkır kökenli unsurların etkisi daha belirgin hâle gelmiştir. Bu durum, Avrasya askerî tarihinin tek yönlü bir gelişim çizgisi yerine, karşılıklı etkileşimler ve uyarlamalar üzerinden şekillendiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, Hun ve Germen askerî sistemleri, benzer toplumsal temellere rağmen farklı askerî gelenekleri temsil etmektedir. Hun askerî sistemi, kurumsallaşmış ve hareketli yapısıyla Avrasya bozkırının en gelişmiş modellerinden biri hâline gelirken; Germen sistemi, dış etkilerle dönüşüm geçiren daha esnek ve bölgesel bir yapı olarak varlığını sürdürmüştür. Bu bağlamda Hunlar, yalnızca askerî başarılarıyla değil, aynı zamanda çevre toplumların savaş anlayışını dönüştüren belirleyici bir güç olarak öne çıkmaktadır.

Bu araştırma, Hun ve Germen askerî sistemlerini tarihsel bağlamda karşılaştırmalı olarak inceleyerek, Avrasya tarihinin şekillenmesinde bu toplumların rolünü daha iyi anlamayı amaçlamaktadır. Çalışma, antik ve modern kaynakları bir araya getirerek, "barbar" olarak nitelenen toplumların kendi dinamikleri, örgütlenme biçimleri ve stratejik yaklaşımları hakkında ayrıntılı ve eleştirel bir perspektif sunmaktadır.

Bilimsel açıdan araştırma, askerî tarih, göçebe ve kabile toplumları ile eski Avrupa ve Asya askerî modelleri arasındaki karşılıklı etkileşimleri ortaya koyarak literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır. Ayrıca çalışma, tarih yazımında tek taraflı veya Batı-merkezli bakış açılarının ötesine geçerek, Doğu ve Batı kaynaklarının birlikte değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Böylece hem Hunlar hem de Germenler hakkında daha bütüncül ve analitik bir anlayış geliştirilmesine imkan tanımaktadır.

Araştırmanın sonuçları, sadece askerî organizasyon ve savaş stratejileri açısından değil, aynı zamanda toplumsal yapı, liderlik, disiplin ve kültürel etkileşimler bağlamında da önemli çıkarımlar sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, Avrasya tarihinin ve askerî tarih disiplininin gelişimine katkıda bulunan özgün bir bilimsel kaynak niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hunlar, Germenler, Askerî sistem, Ordu yapısı, Silahlanma, Taktik anlayışı Karşılaştırmalı tarih

Kaynakça

Ammianus Marcellinus. (2000). *Rimskaya istoriya* (Yu. A. Kulakovskiy & A. I. Sonni, Çev.; 3.). Aleteyya.

Baştav, Ş. (2002). Avrupa Hunları. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), *Türkler* (C. 1, ss. 1356-1405). Yeni Türkiye.

Baykuzu, T. D. (2018). Asya Hunları. İçinde M. B. Çelik (Ed.), *İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü* (ss. 21-41). Atlas Akademik.

Bedel, B. (2022). Han Shu'nun Çin Tarihçiliğindeki Önemi. *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildiriler I. Cilt,* 583-592. https://doi.org/10.37879/9789751749987.2022.30

Bury, J. B. (2020). *Barbarların Avrupa'yı İstilası* (İ. Kavas & Y. Akbaba, Çev.). Kronik Kitap.

Caesar, G. I. (2006). *Gallia Savaşı* (Y. D. Bengi, Ed.; F. Akderin, Çev.). Alfa.

Göksu, E. (2023). *Okla yükselen millet: Türklerde ok ve okçuluk.*

Grakov, B. N., Moravsky, S. P., & Neusykhin, A. I. (Ed.). (1937). *Drevnie germantsy: Sbornik dokumentov.* Devlet Sosyo-Ekonomik Yayıncılık.

Gudeman, A. (1900). The Sources of the Germania of Tacitus. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association,* 31, 93-111. https://doi.org/10.2307/282642

Ilgın, F. A., & Karaca, G. (2024). AVRUPA HUNLARININ ASKERİ YAŞAMINDA GERMENLER. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(12), 293-310. https://doi.org/10.53718/gttad.1484859

Jordanes. (1997). *O proishojdenii i deyaniyah getov.* Getica (E. Ç. Skrjinskaya, Çev.). Aleteya.

Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken.

Knabe, G. S. (1981). *Korneliy Tatsit: Vremya. Jizn. Knigi* (İ. S. Sventsitskaya, Ed.). Nauka.

Koca, S. (2002). Büyük Hun devleti. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), *Türkler* (C. 1, ss. 1047-1082). Yeni Türkiye.

Kovan, B. A. (2019). *Tacitus ve eserleri üzerine bir inceleme.* Amisos, 4(7), 148-161.

Mirzoyeva, L. E. (2022). *Problema obyektivnoy i tendentsioznoy otsenki v publitsisticheskom proizvedenii Gaya Yuliya Tsezarya "Zapiski o Gall'skoy voyne".* https://lit.lib.ru/m/mirzoewa_l/text_0450.shtml

Nikonorov, V. P., & Khudyakov, Y. S. (2004). *Svistyashchiye strely" Maodunya i "Marsov mech" Attily: Voyennoye delo aziatskikh khunnu i evropeyskikh gunnov.* Peterburgskoye Vostokovedeniye; Filomati.

Onat, A. (1978). *Hun Devrine Ait Başlıca Çin Kaynakları Hakkında Notlar.* San Matbaası.

Onat, A. (2004). *Çin kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı tarihi bölüm 94A/B: Hsiung-nu (Hun) monografisi* (S. Orsoy & K. Ercilasun, Ed.; A. Onat, Çev.). Türk Tarih Kurumu.

Ögel, B. (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu tarihi.* Türk Tarih Kurumu.

Tacitus, P. C. (2022). *Germania: Germenlerin kökeni ve konumları; Britannia veya Agricola'nın Hayatı* (B. A. Kovan, Çev.). Kronik Kitap.

Todd, M. (2004). *The Early Germans.* Blackwell Publishing.

Wolfram, H. (2020). *Germenler: Kökenleri ve Roma Dünyasıyla İlişkileri* (T. İsmailoğlu Kacır, Çev.). Kronik Kitap.

TBMM Arşiv Kayıtlarına Göre Cumhuriyet Dönemi Sakarya Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri (1954-2024)

Müberra Karadağ

Tarih Sakarya Üniversitesi
muberra.karadag2@ogr.sakarya.edu.tr

Özet

Öz

Marmara Bölgesinde yer alan Sakarya ili, tarihi geçmişi ve kültürel değerleri açısından Türkiye siyasi tarihi için önemli bir bölgedir. Bu çalışma Cumhuriyet Dönemi'nde (1954-2024) Sakarya ilinin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki (TBMM) siyasi temsiliyetini ve bu temsiliyetin ilin gelişimine ne gibi katkılar sunduğunu TBMM Arşiv kayıtlarına dayanarak incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmayla Sakarya'nın TBMM'deki milletvekillerinin biyografilerini ve meclisteki faaliyetlerini inceleyerek ilin

siyasi, ekonomik ve toplumsal gelişimine dair yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Mevcut çalışmada yöntem olarak benzer çalışmalardan da (Kars, Bitlis, Antalya, Amasya vb.) faydalanılarak Sakarya'nın Cumhuriyet Dönemi'ndeki siyasi temsiliyetini ve ilin siyasi önemini vurgulamayı amaçlamaktadır. Çalışmada nitel bir araştırma yaklaşımı benimsenerek TBMM arşivinde yer alan milletvekillerine ait tercüme-i hâl varakaları, sicil kayıtları, seçim mazbataları ve zabıt cerideleri gibi birincil kaynaklar kullanılmıştır. İlk aşamada bu kaynaklar incelenerek (yaş, cinsiyet, eğitim, meslek vb. içeren) Sakarya milletvekillerine ait bir veri tabanı oluşturulmuştur. Daha sonraki aşamada ise milletvekillerinin TBMM'de gerçekleştirdiği yasa teklifleri, soru önergeleri, komisyon çalışmaları ve diğer yasama faaliyetleri detaylı bir şekilde incelenmiş ve Sakarya ilinin hem yerel hem de ülke siyasetine olan katkıları değerlendirilmiştir. Son aşamada ise elde edilen veriler istatistiksel analiz programları kullanılarak grafik ve tablolarla desteklenmiş ve çalışma daha düzenli bir şekilde sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi, TBMM, Sakarya, Sakarya Milletvekilleri, Biyografi

Mevcut literatürde, milletvekillerinin biyografi ve meclis faaliyetlerine odaklanan çalışmalar, genellikle iller bazında yürütülmekte ve bölgesel siyasi temsiliyeti belirli dönemler çerçevesinde ele almaktadır. Örneğin, Civelek (2013) Kars, Küçükköse (2016) Amasya ve Özdağ (2022) Bitlis milletvekillerini inceleyen çalışmalar, milletvekillerinin genel profilleri ve meclis içindeki faaliyetleri gibi unsurlara odaklanmaktadır. Ancak Sakarya üzerine yapılmış, kapsamlı ve derinlemesine bir çalışma mevcut değildir. Var olan çalışmalar ise (Özdemir, 2011) gibi belirli siyasi dönemler ve partiler arası rekabet ile sınırlı kalmaktadır. Bu araştırma, Sakarya'nın 1954 yılında il statüsü kazanmasından günümüze kadar olan süreçteki milletvekillerinin hem biyografik özelliklerini hem de tüm meclis faaliyetlerini derinlemesine inceleyerek, ilin siyasi gelişimine dair yeni ve kapsamlı bir perspektif sunmayı hedeflemektedir. Bu çalışma, literatüre hem kavramsal hem de metodolojik anlamda önemli katkılar sunmayı hedeflemektedir. Öncelikle, Sakarya Milletvekillerinin (eğitim, meslek, yaş, cinsiyet vb.) TBMM'deki yasama faaliyetleriyle (yasa önergeleri, komisyon faaliyetleri, soru yönergeleri) ilişkilendirilerek analizi, ili sosyo-politik yapısını, temsile nasıl yansıdığını ve Türkiye siyasetindeki yerini somut verilerle ortaya koyacaktır. Bu çalışmanın özgün değeri, milletvekillerinin biyografik verilerini meclis faaliyetleriyle ilişkilendirilerek temsil etkileri ilin sosyoekonomik yapısına ve siyasal gelişimine nasıl katkıda bulunduklarını analiz etmesidir.

Bu çalışma, TÜBİTAK 2209-A kapsamında yürütülen bir araştırma sürecinde oluşturulan kapsamlı veri seti ve istatistiksel analiz yöntemlerine dayanmaktadır. Çalışmanın amacı, 1954-2024 yılları arasında TBMM'de görev yapan Sakarya milletvekillerinin sosyo-politik profillerini ve meclis faaliyetlerini dijital veri analizi yöntemleriyle yeniden inşa etmek ve bu süreç üzerinden resmi arşiv kayıtlarının yerel siyasi tarihin incelenmesine nasıl katkı sağladığını ortaya koymaktır.

Bu doğrultuda çalışma, Sakarya milletvekillerine ait biyografik verileri ve yasama performanslarını yalnızca metinsel birer biyografi olarak değil, aynı zamanda sayısallaştırılmış ve sınıflandırılmış birer veri seti olarak ele almaktadır. Araştırma, hazırlanan grafikler ve tablolar aracılığıyla Sakarya'nın 70 yıllık parlamento temsilindeki demografik dönüşümü, siyasi eğilimleri ve yasama hareketliliğini bilimsel bir çerçevede somutlaştırmayı hedeflemektedir.

Sakarya Milletvekillerinin demografik yapılarını ve meclis çalışmalarını odağına alan bu çalışma, TBMM arşivlerinde bulunan seçim mazbataları, özlük dosyaları ve tutanakları kullanarak milletvekillerinin biyografik ve yasama faaliyetlerine baz alınarak geniş çaplı bir veri seti oluşturulmuştur. Mevcut literatürde bu kaynaklar genellikle belirli dönemler için kullanılmış olsa da (Songan, 2019; Dinçer, 2018), Sakarya özelinde geniş bir benzer çalışmalara rastlanmamıştır. Bu

çalışma, milletvekillerinin yasama süreçlerine katılımlarını analiz ederken, Türkiye'nin demokratikleşme süreci bağlamında Sakarya'nın rolünü de değerlendirmiştir. Böylece, Sakarya milletvekillerinin hem ulusal siyaset hem de yerel politikalar üzerindeki etkileri, zaman içinde nasıl bir dönüşüm geçirdiği somut verilere dayalı olarak ortaya konulmuştur.

Bu çalışmanın özgün değeri, milletvekillerinin biyografik verilerini meclis faaliyetleriyle ilişkilendirerek, temsil ettikleri ilin sosyoekonomik yapısına ve siyasal gelişimine nasıl katkıda bulunduklarını analiz etmesidir. Milletvekillerinin yasa teklifleri, soru önergeleri, komisyon çalışmaları gibi faaliyetleri üzerinden yapılan inceleme, Sakarya'nın ulusal politikadaki yeri ve bölgesel sorunların çözümünde oynadığı rolü anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu bakımdan proje, Sakarya'nın siyasi tarihine dair yeni ve derinlemesine bir anlayış sunarken, TBMM arşivlerinden sağlanan verilerin kullanımına dair metodolojik bir yenilik de getirecektir.

Bu bağlamda çalışma, "Sakarya'nın Cumhuriyet Dönemi'nde TBMM'de temsil edilen milletvekillerinin biyografileri ve meclis faaliyetleri aracılığıyla ilin siyasi kimliğini ve toplumsal gelişimini nasıl yansıtmaktadır?" sorusuna odaklanmaktadır. Sakarya'nın TBMM'deki temsiliyetinin ilgili dönem boyunca milletvekillerinin biyografik özellikleri ve meclis faaliyetleri aracılığıyla ilin siyasal kimliğini ve toplumsal gelişimini yansıtmayı amaçlamaktadır. Sakarya milletvekillerinin, özellikle Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde bölgesel sorunları çözme ve ulusal politikalara etki etme kapasiteleri analiz edilmiştir. Bu bağlamda, milletvekillerinin zaman içindeki temsiliyet değişiklikleri, ilin sosyo-konomik gelişimine paralel olarak değerlendirilmiştir.

Toplanan veriler, Excel ve Google E- Tablo ortamına aktarılarak arşivsel belge incelemesi, ve tematik sınıflandırma gibi yöntemler ile değerlendirilmiştir. Elde edilen verilerin görselleştirilmesinde ise Excel, Google E-Tablo ve Flourish gibi kolayca erişilebilen programlardan yararlanılmıştır. Grafik ve tablo haline getirilen veriler ile milletvekillerinin Sakarya'yı TBMM'de nasıl temsil ettikleri değerlendirilmiştir. Analiz sonuçları, milletvekillerinin biyografik özellikleri ile yasama faaliyetleri arasındaki ilişkileri ortaya koyarak Sakarya'nın TBMM'deki siyasal ağırlığını yansıtmaktadır.

Sonuç olarak araştırmadan elde edilen bulgular, tarih disiplini çerçevesinde 1954 yılından günümüze kadar görev yapan Sakarya milletvekillerinin, yalnızca siyasal birer temsilci olmanın ötesinde, şehrin tarihsel ve kurumsal kimliğinin inşa edilmesinde belirleyici bir rol üstlendiklerini ortaya koymaktadır. Arşiv belgelerine dayalı bu veriler, yerel tarih yazımında resmi kayıtların sunduğu somut kanıtların önemini bir kez daha gözler önüne sermektedir. Analiz edilen veriler literatürde benzerlik gösteren çalışmalar bulunsa dahi, Sakarya ili özelindeki mevcut literatür boşluğu doldurması bakımından özgün bir değer taşımakta ve hem Türk parlamento tarihine hem de Sakarya'nın yerel tarih hafızasına nitelikli bir katkı sunmaktadır. Nihai olarak bu çalışma, meclis faaliyetleri ile biyografik verilerin harmanlanmasıyla, Sakarya'nın modern Türkiye tarihindeki siyasal ağırlığını ve toplumsal gelişim sürecini bilimsel bir zemine oturtmaktadır.[1]

[1] Yüksek Lisans Öğrencisi Müberra Karadağ, Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi, TBMM, Sakarya, Sakarya Milletvekilleri, Biyografi

Kaynakça

Balcı, Ş. (2019). *IX. Dönem Rize milletvekilleri ve meclis faaliyetleri* [Yüksek lisans tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].

Civelek, S. (2013). *İsmet İnönü dönemi Kars milletvekilleri (1938-1950*) [Yüksek lisans tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]

Özdağ, S. (2022). TBMM arşiv kayıtlarına göre Cumhuriyet dönemi Bitlis milletvekilleri ve TBMM faaliyetleri (1923-1950). *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,* 7(2), 980-1020.

Küçükköse, M. (2016). I. Dönem TBMM'de Amasya milletvekilleri ve faaliyetleri [Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. (1923-1950). *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 980-1020.
Özdemir, K. (2011). *Adapazarı/Sakarya'da siyasi hayat (1946-1960)* [Yüksek lisans tezi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü].

Tunç, B. (2020). 1957 Milletvekili Genel Seçimlerinin Sakarya'daki yansımaları ve Sakarya milletvekilleri. *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,* 5, 180-219.

XVII. Yüzyıl Kuzey Serhaddinde Bir Savunma Modeli Olarak Özi: Tehdit, Tahkimat ve Askerî Demografi

Gamze Toker

Tarih Türkiye Yazma Eserler Kurumu
gamzetoker021@gmail.com

Özet

Elinizdeki çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılda elindeki insan gücü ve mâlî gelirleri sınırların muhafazasında nasıl kullandığını Özi Kalesi odağında mikro tarih ölçeğinde ortaya koymaktır. Bunu yaparken Özi Kalesi'nin tarihsel süreç içerisindeki fiziksel ve askerî evrimi ile Osmanlı kuzey sınırının savunulmasına olan katkıları ortaya konmaya, kalenin fiziksel olarak "trace italienne" etkisindeki gelişimi de takip edilmeye çalışılmıştır. Yöntem olarak Mevâcib Defterlerindeki veriler nicel analizle işlenmiş, garnizonun askerî demografisi ve mâlî sürdürülebilirliği derinlemesine incelenmiştir. Bulgular, jeopolitik krizlere karşı garnizonun reaktif büyümesini ve **"ocaklık"** sistemiyle sağlanan mâlî lojistik başarıyı kanıtlamaktadır. Çalışmada, Özi Kalesi'ne merkezden gönderilen yeniçeri, cebeci ve topçu neferatına ve bu asker gruplarının gelirlerine dair bilgiler Mevâcib Defterlerinden; kalede bulunan müstahfız, faris, topçu, azeb, gönüllü, gılman gibi yerli kulu neferatın mevcudu, maaşları ve gelir kalemleri İbnülemin ve Ali Emirî tasniflerindeki kayıtlardan tespit edilmiş ve ele alınmıştır. Yine Büyük Kale Kalemi'ndeki defterlerden de istifade edilmiştir. Arşiv kaynağı olmayan Evliya Çelebi Seyahatnâmesi gibi diğer kaynaklarda yer alan bilgiler de sentezlenerek literatüre özgün katkılar sunulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Karadeniz üzerindeki mutlak egemenliği, XV. yüzyılın son çeyreğinde Kefe, Kili ve Akkirman'ın fethiyle Karadeniz'in bir "Türk Gölü" statüsüne evrilmesini sağlamıştır. Ancak XVII. yüzyıla gelindiğinde, kuzeydeki bu istikrarlı tablo yerini Lehistan, Kazaklar ve tarih sahnesinde yükselen Moskova Knezliği'nin yarattığı karmaşık bir tehdit ortamına bırakmıştır. Lehistan'ın, Papalık tarafından kendisine verilen Katolik dünyasının "Hristiyanlık Siperi" (Antemurale Christianitatis) pâyesini memnuniyetle kabul etmesi ve bu minval üzere hareket etmesi, bölgedeki diplomatik ilişkileri

askerî bir hesaplaşma zeminine çekmiştir. Yine de şunu belirtmekte fayda vardır: Lehistan, bu pâyeyi İstanbul'un 1453'te Fatih tarafından fethedilmesiyle bile biraz gönülsüzce kabul etmiştir, diyebiliriz. Zira Lehistan, dini meselelerden önce ülkenin ve Karadeniz ticaretinin güvenliği meselesini önde tutuyor, çok gerekmedikçe Osmanlı kuvvetleriyle sert "tartışmalara" girmiyordu. Ancak yukarıda bahsedilen Kazaklar ve Moskova Knezliği meselesi kendi sınırlarını da tehdit eder bir duruma geldiğinde gerektiğinde Kazakları sınır savunmasında kullanmak sûretiyle hareket etmekten çekinmeyecektir. Bu jeopolitik dönüşümün merkezinde, Dinyeper (Özi) ve Aksu nehirlerinin Karadeniz'e döküldüğü noktada konumlanan Özi Kalesi yer almaktadır. Karşısındaki Kılburun Kalesi ile nehir ağzını bir "kilit" gibi kapatan Özi, nehir yoluyla Karadeniz'e inen Kazak şaykalarının önündeki en stratejik savunma hattı haline gelmiştir. Kalenin savunma tarihindeki ilk ciddi kırılmalar, henüz yeni inşa edildiği 1493 tarihinde Kırım Tatarlarının Çerkas saldırısına misilleme olarak gerçekleşen Kazak akınıyla başlamıştır. XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise saldırıların şiddeti artmış; özellikle 1545 yılında Bar Starostası Bernard Pretwicz liderliğindeki Kazakların 32 şayka ile gerçekleştirdiği gece baskını kalenin düşmesine, garnizonun kılıçtan geçirilmesine ve büyük bir yıkıma yol açmıştır. Bu yıkıcı süreç, 1584 yılında Kazakların kaleyi tamamen ele geçirip çevresini yakıp yıkmasıyla zirveye ulaşmış, bu durum Osmanlı idaresini bölgede doğrudan kontrolü artırmaya ve "reaktif" bir savunmadan "kurumsal" bir muhafazaya geçmeye zorlamıştır.

Özi Kalesi, XVII. yüzyıl boyunca artan ateşli silah ve top teknolojisine paralel olarak fiziksel bir evrim geçirmiş; başlangıçta ahşap bir tahkimat (palanka) iken, zamanla modern Avrupa kale mimarisinde görülen, top ateşine dirençli **"trace italienne"** (yıldız tabya) sisteminin izlerini taşıyan bir taş kaleye dönüşmüştür. Evliya Çelebi'nin tasvirlerine göre kale; Atik (Eski), Cedid (Yeni) ve Hasan Paşa kısımlarıyla üç katlı devasa bir tahkimat topluluğudur. Bölgenin amansız coğrafî şartları, kalenin ve etrafının korunmasında Osmanlı kuvvetlerine hem nimet hem de külfet olmuştur. Evliyâ Çelebi, bölgenin ıssızlığını, "Handak kenârından taşrası bir top menzili ol sahrâ cümle amâr bostânlardır. Kavunu ve karpuzu çok olup bâğları ve bâğçeleri yokdur, zıira "Sovuk cehennem bu diyârdadır" derler. Anıniçün bu çölistânlarda bir dikili ağaç olmaduğundan efvâh-ı nâsda darb-ı mesel olup "Seni Özü kırında yitireyim" derler." sözleriyle tasvir etmektedir.

XVII. yüzyılın başında 1614'te Sinop'un yağmalanması ve 1615'te Kazakların İstanbul Yeniköy'e kadar ulaşması üzerine Şakşakî İbrahim Paşa ve Ahmed Paşa komutasındaki donanmalar bölgeye sevk edilmiş, kalede Piyale Paşa ve Hasan Paşa tarafından 1627-1639 yılları arasında çok kapsamlı yenileme faaliyetleri yürütülmüştür.

Özi'nin savunma tarihindeki en epik sahnelerden biri, Evliya Çelebi'nin bizzat şahit olduğu 1657 yılındaki Kazak kuşatmasıdır. Arkasının dağa yaslanmış olması ve tek girişinin olması savunma için iyi birer kazanç olmakla birlikte, kale kuşatıldığında dışarıdan destek almak için çok az imkân kalması, kale kuvvetlerini büyük sıkıntıya düşüren meselelerden olmuştur. 1657 kuşatmasındaki anlatımda da görüleceği üzere, kale savunmasında mühimmat ve erzakın çok azalması sebebiyle birkaç genç, Özi Nehri'ne sessizce inip, kamışlarla soluk alarak su altından diğer kıyıya ulaşarak Melek Ahmed Paşa'ya yardım çağrısını götürebilmişlerdir. Deniz tarafında Kazak şaykaları gidip gelirken bu görev için gönüllü olmanın ne kadar büyük bir hayatî tehlike arz ettiğini anlamak güç değildir. Kalenin içinde kuyular yer almakla birlikte bunların suyu acıdır ve kale ile çevresinin su ihtiyacı biraz uzaktaki tatlı su kuyularından temin edilmek ve sarnıçlarda depolanmaktadır. Normal şartlarda bu konu bir mesele değildir ve kale efradının su ihtiyacı bu şekilde karşılanmaktadır. Ancak kuşatma olduğunda ve 1657 kuşatmasında olduğu gibi günler sürdüğünde bu konu, kale efradı için tam bir sorunsal hâline gelmektedir. 1657 kuşatmasında Kazaklar çabuk denilebilecek bir sürede püskürtülmüşse de, sonraki yüzyılda gerçekleşen Rus kuşatması döneminde kalede bulunan kale efradı bu kadar şanslı olamayacak, vaktinde mühimmat

ve erzak yardımı götürülemediği için çok sayıda insan susuzluktan kırılacak, kale içindeki acı su kuyularından su içmek zorunda kalan çok sayıda insan hastalanarak ölecektir. Yine de 1657 kuşatması Osmanlı galibiyetiyle sonuçlanacaktır. Çünkü Ahmed Paşa'nın 20 parça gemi ve 10.000 kişilik Tatar/serdengeçti kuvvetiyle gönderdiği zahire ve mühimmat desteği, Kazakların püskürtülmesini sağlamıştır.

Evliya Çelebi'nin ayrıntılarını verdiği bu kuşatma, Mevâcib defterlerinden elde edilen ve diğer arşiv kayıtlarından elde edilen verilerle karşılaştırıldığında Özi garnizonundaki askerî mevcudun bu jeopolitik krizlerle doğrudan bağlantılı bir grafik çizdiğini göstermektedir. Kayıtlar incelendiğinde, yüzyılın ilk ve ikinci yarısındaki çeşitli saldırıların sırası ve sonrasına denk gelen tarihlerde ciddi artış ve düşüşler olduğu görülmektedir. Bu da özelde kuzey serhaddinde yer alan bir kale olan Özi'nin muhafaza ve savunması için, genelde de Osmanlı Devlet aklının sınırların korunması için gösterdiği özeni ve dikkati ortaya koyması açısından önemlidir.

Garnizon, bir "kale-şehir" toplumu oluşturan müstahfız, azeb ve gönüllü gruplarından oluşan Yerlikulu neferatı ile merkezden gönderilen profesyonel yeniçeri, cebeci ve topçu birliklerinden meydana gelmektedir. Bu devasa askerî mekanizmanın finansmanı, merkez hazinesine yük olmaması amacıyla "ocaklık" usulüyle sağlanmış; maaşlar Silistre, Rusçuk ve Babadağı gibi merkezlerin mukataa ve cizye gelirlerinden karşılanmıştır. Netice itibariyle Özi Kalesi, XVII. yüzyıl boyunca hem doğanın sertliğiyle hem de bitmek bilmeyen saldırılarla mücadele eden Osmanlı sınır yönetiminin, insan gücü ve tahkimat teknolojisini birleştiren en gelişmiş profesyonel savunma modelini temsil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Özi Kalesi, Mevâcib, Savunma, Sınır, Lehistan, Kazaklar

Kaynakça

Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD.d.) MAD.d. 788, 791, 792, 805, 821, 2120, 2203, 3953, 3975, 4029, 4318, 5561, 5974, 6109, 6306, 6309, 6398, 6437, 6577, 6579, 6683, 6696, 6698, 6701, 6722, 6733, 6742, 6755, 6804, 6808, 6827, 6925, 6926, 6936, 6957, 6959, 6961, 6969, 6976, 6993, 6998, 6999, 7223, 7235, 7239, 7243, 7483, 14743, 16370, 16371, 16458, 16557, 16574, 16668, 16721, 16804, 16812, 17829, 20163.

TS.MA.e. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı TSMA.e. 476/11, 476/12, 501/31, 556/1, 639/3, 746/53, 795/39, 795/105, 798/66, 815/82, 856/8, 1081/20.

Divân-ı Hümâyun Defterleri (A.DVNS.) Mühimme Defterleri: 5, 28, 43, 52, 62, 66, 69, 72, 75, 80, 87, 88, 89, 90, 92, 97, 98, 99, 100, 101, 941/1, 941/7 Mühimme Zeyli Defterleri: 5, 18.

Ali Emirî Tasnifi Belgeleri (AE): Sultan Ahmed II: AE.SAMD.II, Sultan İbrahim: AE.SİBR, Sultan Mehmed IV: AE.SMMD.IV, Sultan Mustafa II: AE.SMST.II, Sultan Süleyman II: AE. SSÜL.II.

İbnülemin Tasnifi Belgeleri (İE): Askeriye: İE.AS.; Dahiliye: İE.DH.; Maliye: İE.ML.; Nafıa: İE.NF.; Tevcihat: İE.TCT.; Timar-Zeamet: İE. TZ.

Aycibin, Zeynep. (2007). *"Kâtib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin I"*, Basılmış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.

Beldiceanu, Nicoara. (1983). *"1484 Osmanlı Seferi Askeri Hazırlıkları ve Kronolojisi"*, (çev. Zeki Arıkan), Belleten, c. 47, sy. 186, s. 587-98.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî. (2001). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini, c. 5, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Hale, John Rigby. (1965). "The Early Development of the Bastion", *Europe in the Late Middle Ages,* (ed. John Rigby Hale, John Roger Loxdale Highfield, Beryl Smalley), Faber and Faber, London, p. 466-94.

Hrushevsky, Mykhailo. (1999). *History of Ukraine and Rus'. The Cossack Age to 1625,* (ed. Serhii Plokhy ve Frank E. Sysyn), (çev. Bohdan Struminski), vol. 7, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Toronto-Edmonton.

Kâtib Çelebi. (2008). *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr,* (haz. İdris Bostan), Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı, Ankara.

Knoll, Paul W. (1974). *"Poland As Antemurale Christianitatis in the Late Middle Ages"*, The Catholic Historical Review, vol. LX, no. 3, p. 381-401.

Murphey, Rhoads. (2007). *Osmanlı'da Ordu ve Savaş (1500-1700),* (çev. M. Tanju Akad), 1. bs., Homer Kitabevi, İstanbul.

* Asıl metinde ilgili asker türleri ve bunların mevcuduna ait ayrıntılı grafikler ve tablolar yer almaktadır.

*Orijinallik konusu sebebiyle bazı belge numaraları belirtilmemiştir.

Bisikletle İlk Dünya Turu'nun Dijital Haritalama Yoluyla Yeniden İnşası: Thomas Stevens Örneği

Rabia Öztürk

Tarih Sakarya Üniversitesi
oztrabia38@gmail.com

Özet

Bu çalışma; Thomas Stevens'ın 1884-1886 yılları arasında gerçekleştirdiği bisikletle dünya turunu, seyyahın "Around the World on a Bicycle: From San Francisco to Teheran ve Around the World on a Bicycle: From Teheran to Yokohama" adlı iki ciltlik eserini merkeze alarak; seyahat güzergâhının Google Maps üzerinde doğru ve ayrıntılı bir şekilde işaretlenmesi, geçtiği coğrafi noktaların ve seyahati boyunca yaşadığı deneyimlerin görselleştirilmesi hedeflenmektedir. XIX. yüzyıl, ulaşım olanaklarının genişlediği ve bireysel hareketliliğin yeni biçimler kazandığı bir dönemdir. Bu dönemde gerçekleştirilen uzun mesafeli yolculuklar, yalnızca teknik bir başarı olarak değil, aynı zamanda dönemin toplumsal ve kültürel yapısını yansıtan önemli örnekler olarak da ele alınmalıdır. Thomas Stevens'ın 1884–1886

yılları arasında bisikletle gerçekleştirdiği dünya turu da bu bağlamda dikkat çekmektedir. Sadece sınırlı ekipman, yazı gereçleri ve bisikletiyle Amerika Birleşik Devletleri'nden başlayıp, Avrupa ve Asya'ya uzanan geniş bir güzergâhta dolaşarak benzersiz bir başarıya imza atmıştır. Stevens'ın kullandığı "Penny-Farthing" tipi bisiklet, o dönemin imkanlarında riskli bir taşıt olmasına rağmen seyyahın kararlılığı, bu yolculuğu tarihsel bir dönüm noktası haline getirmiştir. Stevens'ın bu yolculuğu, dönemin teknolojik koşullarında neredeyse imkânsız kabul edilen bir seyahattir ve bugün bile büyük bir ilgiyle hatırlanmaktadır. Stevens, geniş bir coğrafyada seyahat etmiş ve bu süreçte gözlemlerini kaleme almıştır. Bu yönüyle söz konusu seyahat hem bir keşif deneyimi hem de bir anlatı olarak ele alınabilir.

Mevcut literatürde bugüne kadar yapılan Stevens'ın seyahati genellikle metinsel çözümlemelerle sınırlı kalmıştır. Ancak bu yaklaşım, seyahatin mekân faktörü gölgede kalmıştır. Oysa tarihî seyahatlerin anlaşılması, yalnızca anlatı üzerinden değil, aynı zamanda coğrafi bağlamlarıyla birlikte ele alındığında daha bütüncül bir çerçeve sunmaktadır. Metnin içerisine saklanan lokasyon verileri, metinsel okumalarda sadece birer isimden ibaret kalırken, dijital çalışmalar bu isimleri yaşayan birer veri noktasına dönüştürmektedir. Bu aşamada dijital beşerî bilimlerin sunduğu yenilikçi araçlar, tarih araştırmalarına yeni imkânlar ve derinlik kazandırmaktadır.

Dijital haritalama teknolojileri, tarihî verilerin mekânsal olarak düzenlenmesine ve görselleştirilmesine imkân tanır. Bu sayede olaylar yalnızca kronolojik bir sıralama içinde değil, aynı zamanda coğrafi bir bütünlük içinde takip edilebilir. Literatürde benzer uygulamalar bulunmakla birlikte, Thomas Stevens'ın dünya turunun bütüncül ve etkileşimli bir dijital harita üzerinden yeniden ele alındığı kapsamlı bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Özellikle Stevens'ın Osmanlı coğrafyasındaki geçişlerinin mikro ölçekli haritalandırılması, seyahatnamenin daha önce fark edilmeyen topografik zorluklarını gün yüzüne çıkarmaktadır. Literatürdeki bu boşluğu doldurarak hem geçmiş olayların modern teknoloji ile yeniden değerlendirilmesine hem de seyahat anlatılarının daha geniş bir kitleye ulaşmasına katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu durum, çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Bu çalışma, TÜBİTAK 2209-A kapsamında yürütülen bir araştırma sürecinde oluşturulan veri seti ve dijital haritalama uygulamasına dayanmaktadır. Çalışmanın amacı, Thomas Stevens'ın 1884-1886 yılları arasında gerçekleştirdiği bisikletle dünya turunu, dijital harita teknolojileri kullanarak görsel ve etkileşimli bir platforma taşımaktır. Proje önerisinde belirtilen tüm hedeflere tam kapasiteyle ulaşılmıştır. Stevens'ın eserlerindeki veriler eksiksiz bir şekilde veri tabanına işlenmiş ve Google Maps API aracılığıyla etkileşimli haritaya entegre edilmiştir. Bu sayede, tarihi bir seyahatnamenin, dijital çağda geniş kitleler için erişebilir, etkileşimli ve sürdürülebilir bir dijital anlatıya dönüştürülmesi başarıyla gerçekleştirilmiştir. Bu dönüşüm, dijital bir miras haline gelmesini sağlamıştır.

Çalışmanın temel tezi, dijital harita teknolojilerinin tarihî seyahatleri yalnızca görselleştiren araçlar olmadığı; aynı zamanda bu seyahatlerin mekânsal analizini mümkün kıldığı ve tarihsel bilginin yeniden değerlendirilmesine katkı sunduğu yönündedir. Bu çerçevede, Stevens'ın seyahatinden elde edilen veri seti bir araştırma hâline getirilerek dijital bir harita üzerinde yeniden kurgulanmaktadır. Seyyahın rotası belirlenirken, sadece o dönemin büyük şehirleri değil; geçtiği köyler, kasabalar ve karşılaştığı coğrafi engeller eklenerek verinin hacmi arttırılmıştır. Stevens'ın dünya turu sırasında yazdığı günlükleri ve bu seyahati daha sonra kaleme aldığı iki ciltlik eserleri temel kaynaklar olarak kullanılmıştır.

Stevens'ın kaleme aldığı eserler temel alınarak seyahat rotası, durak noktaları ve bu süreçte verdiği bilgiler belirlenmiştir. . Şehir isimleri, güncel coğrafi karşılıkları ve koordinatları dijital harita verileri aracılığıyla doğrulanmıştır. Doğrulama aşamasında modern karşılıklarını bulmak için tarihi atlaslar ve toponimik sözlüklerden yararlanılmıştır. Toplanan tüm bu veriler; şehir, tarih, konum, ulaşım aracı ve

açıklama notları değişkenlerine göre tasnif edilerek Microsoft Excel tabanlı dijital bir veri tabanına dönüştürülmüştür. Bu bilgiler, günümüz coğrafyasıyla karşılaştırılarak koordinat verileriyle birlikte düzenlenmiş ve dijital ortama aktarılmıştır.

Elde edilen veriler, Google Maps API aracılığıyla bir harita platformuna işlenmiştir. Stevens'ın seyahat rotası, başlangıç ve bitiş noktalarıyla birlikte kesintisiz bir güzergâh olarak modellenmiştir. Harita üzerindeki her bir durak, yalnızca statik bir konum bilgisi olarak değil, aynı zamanda tarihî içerikle desteklenen dinamik birer anlatı birimi olarak düzenlenmiştir. Stevens'ın gözlemleri bu noktalara eklenmiş, ayrıca döneme ait görsellerle içerik zenginleştirilmiştir.

Bu yapı, kullanıcıların seyahati hem mekânsal hem de anlatısal olarak takip edebilmesine imkân sağlamaktadır. Araştırma kapsamında elde edilen veriler, akademik bir standartta sunulması amacıyla projeye özgü bir web arayüzü tasarlanmıştır. Bu Platform, Stevens'ın seyahatini pasif bir okuyucu olarak değil, aktif birer araştırmacı gibi keşfetmelerine olanak sağlar.

Araştırma neticesinde elde edilen bulgular, dijital haritalama metodolojisinin tarihî seyahatlerin mekânsal ve kültürel bağlamda anlaşılmasında önemli bir işlev gördüğünü göstermektedir. Öncelikle, araştırmanın dayandığı birincil kaynaklarda yer alan rota bilgilerinin bütüncül biçimde görselleştirilmesi ve metinlerde dağınık hâlde bulunan bilgilerin sistematik hale getirilmesini sağlamıştır. Bu durum, seyahatin genel yapısının daha açık biçimde görülmesine katkı sunmuştur. Özellikle güzergâh tercihleri ve mesafe ilişkileri, harita üzerinde daha somut biçimde izlenebilir hâle gelmiştir.

Ayrıca tarihî yer adlarının günümüz coğrafyasıyla eşleştirilmesi, tarihsel değişimlerin mekânsal boyutta takip edilmesine imkân tanımıştır. Bu yönüyle çalışma, yalnızca bir görselleştirme değil, aynı zamanda bir analiz imkânı da sunmaktadır.

Projenin sunduğu etkileşimli harita yapısı, kullanıcı deneyimi pasif bir okuma sürecinden aktif bir keşif sürecine dönüştürmektedir. Bu harita, izleyicilere Stevens'ın durağanlık noktalarına tıklayarak seyahatle ilgili bilgiler ve tarihi notlara erişim imkânı sunacak Harita üzerindeki bilgi pencereleri, kullanıcıların belirli noktalara odaklanarak detaylı bilgi edinmesini sağlamaktadır. Bu durum, doğrusal bir anlatıdan farklı olarak, parçalı ve keşfe açık bir okuma biçimini mümkün kılmaktadır. Görsel materyallerin kullanımı ise tarihî bağlamın daha somut biçimde anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Çalışmanın özgün yönü, Thomas Stevens'ın dünya turunun dijital bir harita üzerinde bütüncül biçimde yeniden kurgulanmasında yatmaktadır. Bu yaklaşım, seyahat anlatılarının yalnızca metin üzerinden değil, mekânsal veri ve görsel unsurlar aracılığıyla da ele alınabileceğini göstermektedir. Aynı zamanda çalışma, dijital haritalama yöntemlerinin tarih araştırmalarında nasıl kullanılabileceğine dair somut bir örnek sunmaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma, dijital harita teknolojilerinin tarih araştırmalarının analiz aşamasında kullanılması gereken bir araç olarak değerlendirilmesinin önemini ortaya koymaktadır. Thomas Stevens'ın dünya turunun dijital ortamda yeniden inşa kurgulanması, geleneksel tarih ile dijital yöntemler arasındaki ilişkinin daha dikkatli ve sistemli biçimde ele alınması gerektiğine işaret etmektedir. [1]

[1] Yüksek Lisans Öğrencisi Rabia Öztürk. Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü.

Anahtar Kelimeler: Dünya Turu, Bisiklet, Thomas Stevens, Tarih ve Teknoloji Birlikteliği, Dijital Harita.

Kaynakça

CEYLAN, N., (2020), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bisikletin Serüveni, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman: Zeynep İskefiyeli, Sakarya.

İSKEFİYELİ, Z. (2020), "Bisikletle İlk Dünya Turunu Gerçekleştiren Seyyahın Gözüyle Kocael i ve Çevresi", *Uluslararası Millî Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu VI*, 08-10 Mart 2019.

İSKEFİYELİ, Z. (2022), "Thomas Stevens'ın Bisikletle İlk Dünya Turunda Mühim Bir Durak: İstanbul", *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Alanında Yeni Trendler I,* Ed. Sinan Sönmez, Ankara, s. 621-639, İstanbul.

OUTING: An Illustrated Montly Magazine of Recreation, New York: The Outing Company.

Outing, Vol. XX, April 1892, No. 1, s. 3, 153, 224, 253, 302, 464.

PALMER, A. J., (1956), *Riding High: The Story of the Bicycle,* Dutton, New York.

STEVENS, T., (1887), *Around The World on a Bicycle: From San Francisco to Teheran*, London.

STEVENS, T., (1888), *Around The World on a Bicycle: From Teheran to Yokohama*, London.

STEVENS, T., (1890), *Scouting for Stanley in East Africa, Cassell Publishing Company*, New York.

STEVENS, T., (1891), *Through Russia on a Mustang, Educational Publishing Company,* Boston.

STEVENS, T., (1892), *"Across Europe with a petroleum launch, from the German Ocean to the Black Sea,",*

STEVENS, T., (1902), *Babes of the Empire: An Alphabet for Young England*, William Heinemann, London.

STEVENS, T., (2009), *San Fancisco'dan Tahran'a Bisikletle Dünya Turu,* Çev. Ömer Öğünç, Pozitif Yayınları,

19. Yüzyılda Uluslararası Diplomaside Haberleşme: Elektrikli Telgraf Hatlarının Kullanımı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri

Ahsen Yılmaz [1,*] & Zeynep İskefiyeli [1]

[1] Tarih Sakarya Üniversitesi
ahsenyilmaz.97@gmail.com

Özet

XIX. yüzyıl, sanayi devriminin doğurduğu ekonomik, siyasî ve toplumsal dönüşümlerin hız kazandığı ve bu dönüşümlerin uluslararası sistemi yeniden şekillendirdiği bir dönem olarak temayüz etmektedir. Bu yüzyılda üretim ilişkilerinin değişmesi, kapitalist ekonomik düzenin yaygınlık kazanması ve küresel ticaret ağlarının genişlemesi, devletler arası ilişkilerde bilgi akışının sürati ve güvenilirliğini stratejik bir unsur hâline getirmiştir. Bu çerçevede elektrikli telgraf, teknik bir icat olmanın ötesinde, diplomatik temasların mahiyetini dönüştüren ve uluslararası güç dengeleri üzerinde etkili olan bir iletişim aracı olarak dikkat çeken bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

Elektrikli telgrafın ortaya çıkışı, modern haberleşme teknolojilerinin gelişiminde mühim bir merhaleyi teşkil etmiştir. XVII. yüzyılda elektrik üzerine yapılan ilmî çalışmalarla temelleri atılan bu gelişme, XIX. yüzyılın ilk yarısında teknik bir mahiyet kazanmış ve Samuel Morse tarafından geliştirilen sistemle birlikte işlevsel hâle gelmiştir. Dünyanın ilk resmi telgrafı ise 1844'te Washington ABD Kongre Binasından Baltimore'da Vail'e Morse tarafından gönderilmiştir. İlk resmî telgraf gönderimi, bilginin mekân ve zaman sınırlarını aşarak süratle iletilmesini mümkün kılmış, bu durum, özellikle diplomatik yazışmalar ve askerî sevk ve idare bakımından yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etmiştir. Uluslararası ilişkilerde zaman faktörü yeniden tanımlanması gereken bir husus haline gelmiştir.

Telgraf hatlarının yayılması, devletlerin iktisadî yapıları ve siyasî tercihlerine bağlı olarak farklılık arz etmiştir. İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri gibi liberal ekonomik sistemin hâkim olduğu ülkelerde telgrafın daha süratli geliştiği ve özel teşebbüsün bu sürece dâhil olduğu görülmektedir. Buna mukabil kıta Avrupası'nda telgraf hatları uzun müddet devlet tekelinde tutulmuştur. Bu durum, telgrafın bir iletişim aracı değil, aynı zamanda siyasî ve idarî bir kontrol vasıtası olarak telakki edildiğini göstermektedir. Nitekim devletler, telgraf şebekesini denetim altında tutarak iç güvenliğin teminini, kamuoyu üzerindeki hâkimiyetlerini muhafaza etmeyi, harp zamanlarında bilgi akışını kontrol altına almayı hedeflemişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde elektrikli telgrafın kullanımı, Kırım Savaşı'yla (1853–1856) başlamıştır. İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle askerî maksatlarla kurulan ilk telgraf hatları, İstanbul'u Rumeli üzerinden Avrupa ile irtibatlandırmıştır. İstanbul-Şumnu-Varna hattı, bu çerçevede askerî koordinasyonun sağlanması ayrıca müttefik devletlerle süratli haberleşme açısından ehemmiyet arz etmiştir. Bu hat daha sonra Rumeli'ye telgrafhaneler açılmasının ve telgraf şebekesinin büyümesinin yolunu açmıştır. Savaş sonrasında bu hatların Osmanlı idaresine devredilmesi, telgrafın devletin kontrolüne geçmesine ve imparatorlukta telgraf şebekesinin genişlemesine zemin hazırlamıştır.

Telgrafın Osmanlı idarî yapısı içerisindeki kullanımı, merkeziyetçi politikaların güçlendirilmesi bakımından mühim neticeler doğurmuştur. Merkez ile taşra arasındaki haberleşmenin sürat kazanması, idarî denetimin daha etkin bir şekilde tesis edilmesini sağlamıştır. Vilayetlerden merkeze ulaşan bilgilerin hızlanması, karar alma süreçlerini kısaltmış, karışıklık dönemlerinden devletin müdahale

kapasitesini artırmıştır. Bunun yanı sıra şifreli telgraf uygulamaları, devletin haberleşme güvenliğini sağlama yönündeki çabalarının bir tezahürü olarak dikkat çekmektedir.

Telgrafın uluslararası diplomasi üzerindeki tesiri de son derece dikkat çekicidir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren diplomatik yazışmaların hızlanması, devletler arası ilişkilerde karar alma süreçlerini doğrudan etkilemiştir. Elçilikler ile merkez arasındaki iletişimin süratlenmesi, diplomatik temsilcilerin hareket alanını daraltırken merkezî otoritenin dış politika üzerindeki denetimini artırmıştır. Bu durum, diplomatik müzakerelerin daha sıkı bir merkezî kontrol altında yürütülmesine zemin hazırlamıştır. Böylece telgraf, yalnızca haberleşme aracı değil, aynı zamanda diplomatik süreçlerin yeniden şekillenmesine katkı sağlayan bir unsur hâline gelmiştir.

Bununla birlikte telgrafın kullanımı başlangıçta sınırlı bir çerçevede tutulmuştur. Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere birçok devlet, telgrafı uzun müddet yalnızca resmî ve askerî amaçlarla kullanmış, buna mukabil halkın bu iletişim aracına erişimini kısıtlamıştır. Bu yaklaşımın temelinde, bilgi akışının kontrol altında tutulması ve muhtemel toplumsal hareketlerin önlenmesi düşüncesi yatmaktadır. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticaretin genişlemesi ile birlikte telgrafın sivil kullanıma açılmasını kaçınılmaz hâle getirmiştir. Osmanlı Devleti'nde de tüccarların talepleri doğrultusunda telgraf hizmetleri tedricen sivil kullanıma sunulmuş ve bu durum ekonomik faaliyetlerin ivme kazanmasına katkı sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin coğrafî konumu, telgrafın ekonomik ve stratejik önemini daha da artırmıştır. Avrupa ile Asya arasında bir köprü vazifesi gören imparatorluk, uluslararası ticaret yollarının kesişim noktasında yer almakta idi. Bu durum, telgraf hatlarının yalnızca iç haberleşme aracı olarak değil, aynı zamanda küresel iletişim ağının bir parçası olarak değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Nitekim denizaltı kablolarının döşenmesiyle birlikte Osmanlı Devleti, Avrupa ile Asya arasında kesintisiz haberleşme sağlayan bir hat üzerinde yer almış ve bu durum devletin uluslararası sistem içerisindeki konumunu güçlendirmiştir.

Telgrafın Osmanlı Devleti'ndeki bir diğer önemli yönü, modernleşme süreciyle olan irtibatıdır. XIX. yüzyılda gerçekleştirilen idarî ve teknik reformlar çerçevesinde telgraf, modern devlet aygıtının ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. Haberleşme altyapısının güçlendirilmesi, devletin merkezî yapısını tahkim etmiş ve bürokratik işleyişin daha düzenli hâle gelmesine katkı sağlamıştır. Bu yönüyle telgraf, Osmanlı modernleşmesinin teknik ve idarî boyutlarını somutlaştıran bir unsur olarak değerlendirilebilir. Netice itibariyle elektrikli telgraf, XIX. yüzyılda uluslararası diplomasi, ekonomi ve idarî yapı üzerinde derin tesirler icra etmiştir. Bilginin süratle iletilmesi, devletler arası ilişkilerin mahiyetini değiştirmiş; diplomatik, askerî ve ekonomik süreçlerin yeniden yapılandırılmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti ise bu yeni iletişim teknolojisini hem uluslararası sistemdeki varlığını muhafaza etmek hem de iç idarî mekanizmalarını güçlendirmek maksadıyla etkin bir şekilde kullanmıştır.

Bu çalışmanın temel tezi, XIX. yüzyılda elektrikli telgrafın, yalnızca haberleşme hızını artıran teknik bir yenilik olmayıp, uluslararası diplomasi ve devletler arası güç ilişkilerinin mahiyetini dönüştüren yapısal bir unsur teşkil ettiğidir. Telgraf, bilginin süratli ve eş zamanlı dolaşımını mümkün kılarak diplomatik karar alma süreçlerini merkezîleştirmiş, zaman ve mekân sınırlılıklarını ortadan kaldırarak devletlerin dış politika pratiklerini yeniden biçimlendirmiştir. Osmanlı Devleti örneğinde ise telgraf, hem uluslararası sistemle entegrasyonu kolaylaştıran bir iletişim aracı hem de merkezî otoritenin taşra üzerindeki denetimini tahkim eden idarî bir vasıta olarak kullanılmıştır. Bu itibarla telgraf, XIX. yüzyılın modernleşme sürecinde, devletin iç örgütlenmesini ve dış ilişkilerini yeniden düzenleyen çok boyutlu bir dönüşüm aracıdır.

Bu çalışma, XIX. yüzyılda elektrikli telgrafın uluslararası diplomasi ve devlet yapıları üzerindeki tesirini, klasik tarih araştırma yöntemlerine dayanan analitik bir çerçevede incelemeyi teklif etmektedir. Araştırmada öncelikle telgraf teknolojisinin ortaya çıkışı ve yayılışı kronolojik bir sıra dâhilinde ele alınacak ardından Avrupa devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki etkileşim mukayeseli bir perspektifle değerlendirilecektir. Bu bağlamda çalışmada, ağırlıklı olarak konuya dair telif ve tetkik eserlerden oluşan ikincil literatürden istifade edilecek ayrıca yayımlanmış belge derlemeleri ve literatürde yer alan seçilmiş birincil kaynaklar üzerinden değerlendirmeler yapılacaktır. Telgrafın Avrupa'daki gelişimi ile Osmanlı Devleti'ndeki uygulanışı, mevcut araştırmaların sunduğu veriler çerçevesinde kronolojik ve analitik bir yaklaşımla ele alınacak farklı çalışmaların bulguları mukayeseli olarak değerlendirilerek konu bütüncül bir perspektifle incelenecektir. Elde edilen veriler, tarih araştırmalarında kullanılan kaynak tenkidi yöntemine tâbi tutularak üretildikleri bağlam içerisinde değerlendirilecek böylece telgrafın diplomatik yazışmalar, askerî sevk ve idare ile merkez-taşra ilişkileri üzerindeki etkileri sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde analiz edilecektir. Bu suretle çalışma, elektrikli telgrafın teknik bir yenilik olarak kalmadığını, XIX. yüzyıl uluslararası sisteminde siyasî ve idarî dönüşümleri şekillendiren bir unsur olarak nasıl işlev kazandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Mevcut literatür incelendiğinde, Osmanlı diplomasisi üzerine yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak siyasî krizler, diplomatik temsil kurumları ve devletler arası ilişkiler çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. İletişim teknolojilerinin bu süreçteki rolü ise çoğunlukla dolaylı biçimde ele alınmıştır. Nitekim Osmanlı diplomasisinin gelişimi üzerine yapılan araştırmalar, daimî elçiliklerin kurulması, uluslararası krizler ve diplomatik teamüller üzerinden devletler arası ilişkilerin dönüşümünü açıklamakta diğer bir kısım çalışmalar ise diplomatik pratikleri teorik kavramlar veya belirli olaylar üzerinden değerlendirmektedir. Bunun yanında diplomasi tarihine dair metodolojik incelemeler, ahitnâmeler, sefaretnâmeler ve resmî yazışmalar gibi klasik kaynaklara dikkat çekmekle birlikte bu belgelerin üretim ve dolaşımını mümkün kılan iletişim altyapısının tarihsel etkisini müstakil bir inceleme konusu hâline getirmemektedir. Bu çalışma ise söz konusu boşluğu doldurmayı hedefleyerek, elektrikli telgrafı yalnızca teknik bir yenilik olarak değil, diplomatik süreçlerin işleyişini, hızını ve merkezî denetimini doğrudan etkileyen yapısal bir unsur olarak ele almaktadır. Böylece Osmanlı diplomasisinin dönüşümünü iletişim teknolojileri bağlamında yeniden yorumlayarak literatüre farklı bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Elektrikli Telgraf, Osmanlı Devleti, Uluslararası Diplomasi, İletişim Teknolojileri, Modernleşme

Kaynakça

Aslan, Taner. "Osmanlı Devleti'nin Avrupa Diplomasisinde Posta Sorunu Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Tarih ve Gelecek Dergisi,* Cilt:8, Sayı:4, s. 1179-1198, Aralık 2022.

Bingöl, Sedat, 19. yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı'da Özel Amaçlı (göreve tahsisli) Şifre ve Kodlamalar, Vakanüvis – *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1355–1383, 2022. https://doi.org/10.24186/vakanuvis.1177169

Ceran, İrem; Kara Pilehvarian, Nuran, "Osmanlı Devleti'nde Telgraf Mektebi / Fünûn-ı Telgrafiye/ Telgrafhâne-i Âmire Mektebi ve Eğitim Verdiği Binalar", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi,* s.2-31, 2023.

Çabuk, Mustafa, Badem Yanmaz, Bahar. "Osmanlı Devleti'nde Telgraf", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:47, Ağustos 2024.

Çelebi, Bahadır, Osmanlı Devleti'nin Merkezileşmesinde Telgrafın Rolü: 1855-1909, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, nek.istanbul.edu.tr.

Eyice, Semavi, "İstanbul'da İlk Telgrafhane-i Amire'nin Projesi(1855)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* Sayı:34, s.61-72, 1984.

Girgin, Atilla. "Haber Ajansı", *Selçuk İletişim,* Cilt:2, Sayı:2, s.107-116, 2002.

Headrick, D. R., & Demirtaş, B. M. Osmanlı İmparatorluğu'na Elektrikli Telgrafın Girişi, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi),* 14(14), 347–386, 2003.

İbrahim Kulular, Ayşegül M., "Osmanlı Telgraf Mühendisleri", *Turkish Studies,* Volume:13/16, s.185-198, 2018.

Malhut, Mustafa. "Yıldız Esas Evrakı Defterleri ve 93 Harbi Sonundaki Gelişmelere Işık Tutan İki Defter: 1016 ve 1017 Nolu Defterler", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* Cilt:40, Sayı:69, s.318-344, 2021.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim, İstanbul, 2001.

Şahin, Muzaffer, Siyasal iletişimde Anadolu Ajansı'nın Rolü, *İletişim ve Diplomasi*, 4, 107–127, 2014. https://izlik.org/JA47CJ72YL

Yazıcı, Nesimi, "Osmanlı Telgraf Fabrikası", *Türk Dünyası Araştırmaları,* Sayı:22, s.69-81, 1983.

Yazıcı, Nesimi, "Osmanlı Telgrafında Dil Konusu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt:26, s.751-764.

Yazıcı, Nesimi, "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *OTAM,* Sayı:3, s.333-377, 1990.

22. Oturum
İlahiyat

Oturum Başkanı: Fatih Tok

Fuat Sezgin Toplantı Salonu
9 Mayıs Cumartesi
14:30-16:00

Şule Batdı

Mezhebî Âidiyeti Yoruma Etkisi Bağlamında Erken Dönem Tefsirde Allah'ın İdlâli Meselesi

Hatice Kübra Acar

Zemahşerî, Beyzavî ve Ebussuûd Tefsirlerinde Meʿânî Mukayesesi: Hucurat Suresi Örnekliği

Veysel Şimşek

Teşebbüh Olgusunda Benzeşmenin İtikadi Boyutlarına Dair "Men Teşebbehe" Hadisi Bağlamında Bir İnceleme

Yasemin Ulutaş

Şerîf el-Murtazâ'nın el-Muẓih an cihet-i i'câzi'l-Kur'an İsimli Eseri Kapsamında Sarfe Nazariyesi Müdafaası

Saliha Beşenk

Rabbanî Azamet Merkezli Kur'ân İ'câzı: el-Bûtî'nin Özgün Yorumu ve Düşünsel Arka Planı

MEZHEBÎ ÂİDİYETİN YORUMA ETKİSİ BAĞLAMINDA ERKEN DÖNEM TEFSİRLERDE ALLAH'IN İDLÂLİ MESELESİ

Şule Batdı

İlahiyat Fakültesi Marmara Üniversitesi
slbatdi@gmail.com

Özet

Kur'ân'ın anlaşılmasında ve yorumlanmasında; algılayan öznenin bilgi düzeyi, Arap diline hâkimiyeti, mensûbiyetleri, düşünce yapısı gibi müfessir özelindeki durumlar; sebeb-i nuzûl bilgisinin yetersizliği veya birbirinden farklı sebeb-i nuzûl rivâyetlerinin varlığı gibi tarihî veriler; Kur'ân'da müteşâbih, mücmel gibi anlamı kapalı ifadelerin yer alması, Kur'ân'ın kendine has üslûbu gibi Kur'ân dili özelindeki hususlar ve benzeri pek çok faktör farklı anlama ve yorum faaliyetlerinin ortaya çıkmasına yol açar. Yorum faaliyetini etkileyen unsurlar arasında yer alan itikâdî mensubiyetler tarihsel süreçte şekillenmiş ve buna paralel olarak tefsir faaliyeti üzerinde belirleyici bir rol oynamaya başlamıştır. Buradan hareketle itikadî mensûbiyetlerin şekillendiği dönemde mezhebî âidiyet Kur'ân tefsirine ne derece etki etmiş olabilir, sorusu bu çalışmanın kaleme alınmasındaki temel saiktir.

Bu çalışmada, itikadî düşünce formlarının henüz oluşum sürecinde olduğu ve tefsir literatürünün gelişmeye başladığı erken dönemde, itikâdî temayüllerin tefsire nasıl yansıdığı araştırılmaktadır. Araştırma, "Allah'ın idlâli" bağlamındaki âyetler özelinde sınırlandırılmış; hicrî ilk beş asra ait eserler içerisinden her bir itikadî ekolü temsilen dörder âlim seçilerek tefsirleri üzerinden metin analizi yöntemiyle inceleme yapılmıştır. Elde edilen bulgular, tümevarım yöntemiyle değerlendirilerek erken dönemde itikadî mensubiyetin tefsire yansımasının mahiyetine dair bütüncül bir sonuca ulaşılması hedeflenmiştir.

Mezhebî âidiyet meselesine dair literatürde, Süleyman Narol'un Mezhep Mensûbiyetinin Kur'ân'ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi (Eşʿariyye ve Muʿtezile Örneği) başlıklı doktora tezi önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca Ferruh Kahraman'ın Tefsîrde İhtilâfların Mâhiyeti, Çeşitleri ve Sebepleri adlı çalışması ile Celalettin Divlekci'nin Tefsirde Yorum Farklılığına Yol Açan Sebepler başlıklı makalesinde de mezhebî âidiyet meselesine temas edilmektedir. Bu çalışma ise söz konusu literatürden, "Allah'ın idlâli" meselesine odaklanması ve erken dönemle sınırlandırılması bakımından ayrışmaktadır.

İdlâl lafzının kökünü oluşturan dalâletin anlam alanını bir varlığın işlevini gerçekleştirmemesi, kaybetme, kaybolma ve yoldan çıkma oluşturur. Dalâletin idlâl kalıbındaki kullanımında ise fiil geçişli hale gelir ve kaybettirme, saptırma, yoldan ayırma, işlevinin dışına çıkarma gibi anlamlara hamledilebilir. Yapılan incelemelere göre idlâlin öznesinin Allah Teâlâ dışındaki varlıklara nispetinde hak yoldan ayırma gayreti şeklindeki anlam ön plana çıkmaktayken özne Allah Teâlâ olduğunda konu sakıncalı hale gelir. Bu haliyle idlâli Allah'a nispet etmek, Allah'ın kulun imanına engel olduğu manasını taşır ve bir bakıma kötülüğü (kubuh) Allah'a nispet etme anlamı doğar. Bu durum Allah Teâlâ'nın kabîh fiilleri yaratması ve kulun fiiline müdahalede bulunması çerçevesinde hüsün-kubuh, lütuf-hızlân, teklif, cüzʾî irâde meselelerinin üst başlığını oluşturan ilâhî adâletle ilintilidir. Tarihi süreç içerisinde idlâl meselesinin itikâdî arka planını oluşturan bu hususlara dair farklı yaklaşımlar ortaya

konulmuştur. Birbirinden farklı anlayış biçimleri ise idlâl lafzının Allah'a nispet edildiği âyetlerin tefsirinde farklı yorumların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Hicrî ilk üç asır özelinde konu değerlendirildiğinde idlâl ve idlâlin izdüşümü olan konulara dair sistemli açıklamaların oluşmadığı görülmüştür. Sadece ilgili meselelere dair fikrî hareketlilikler başlamış ve itikâdî hususlara dair ilk ayrılıklar oluşmuştur. Bunun yansıması tefsirlerde karşılık bulmuş ve müfessirler konuya dair ayrıntı zikretmemiştir. Araştırmada görüldüğü üzere ilk üç asır özelinde sadece müfessirlerin ilgili âyetlere verdikleri anlam çerçevesinde nasıl bir yaklaşıma sahip olduklarına dair çıkarımlar yapılabilmiştir. Nitekim Hasan Basrî'nin Allah'ın kulda dalâleti yaratmasının iman edenler zümresinin dışında kalanlar için söz konusu olduğuna dair yaklaşımı ve âyetleri bu çerçevede açıklaması bunun göstergesidir. Mukâtil'in âyetlere verdiği anlamdan hareketle Allah'ın dilediği kullarını dalâlete düşürdüğüne dair bir yaklaşıma sahip olduğuna dair çıkarımın yapılabiliyor olması da bu durumu desteklemektedir. Bunun yanı sıra ilgili âyetlerde Allah'ın ilmine değinmesi ve idlâl edilenlerin kimler olduğuna dair açıklamaları; cüzi irâdeye işaret eden bir yaklaşım ortaya koyduğunu göstermektedir.

İdlâlle ilgili konular hicrî ilk üç asırda sistemli olarak ortaya konulmamış olsa da ilgili konulara dair oluşum gösteren düşünceler hicrî dördüncü asırda ortaya çıkacak olan yaklaşımların nüvelerini oluşturur. Nitekim itikâdî hususlarda Mâtürîdî, Ebû Hanîfe ve talebelerinin yaklaşımdan; Eşʿarî, Kassâb ve Taberî Ehl-i hadis kanadının ortaya koymuş olduğu yaklaşımdan beslenmiştir. Muʿtezile içerisinde hazırlayıcı düşünceler hicrî ilk üç asırda ortaya konmuş; İsfahânî, Cübbâʾî, Kaʿbî ve Kâdî Abdülcebbâr sistemleştirmiştir. Şîʿa'da ise hicrî ilk dört asır imamların etkisinde şekillenirken, dördüncü asır sonrası Muʿtezile'den esinlenilerek sistemli bir itikâdî yapı ortaya konulmuştur.

Hicrî dördüncü asırda müfessirlerin her biri, bir düşünce ekolünün devam ettiricisi olmasının yanı sıra ayrıntıda farklılaşmakta ve kendine has yönler barındıran bir yorumlama faaliyetine başvurmaktadır. Şöyle ki Ehl-i sünnet âlimleri Allah Teâlâ tarafından dalâletin yaratıldığını kabul etmekle beraber âyetlere dair birbirinden farklı bakış açıları ortaya koymuştur. Mâtürîdî kulun idlâline dair âyetleri yorumlarken Allah Teâlâ'nın dilediği kulunda dalâleti yaratmaya kadir olduğunu belirtmiş bunun yanı sıra cüzʾî irâdeye işaret etmiş ve idlâli Allah Teâlâ'nın ezeldeki ilmiyle ilişkilendirmiştir. Kassâb âyetleri Allah Teâlâ'nın dilediği kulunda dalâleti yaratmaya kadir olduğu perspektifinden hareketle açıklamış ve bu durumun zulüm olmadığını belirtmiştir. Taberî, benzer şekilde âyetleri Allah'ın dilediği kulunda dalâleti yaratması şeklinde yorumlasa da bazı âyetlerde idlâlin kulun fiillerinin sonucu olduğuna işaret etmiştir. Eşʿarî de âyetlere dair açıklamalarında dalâletin yaratılmasını Allah Teâlâ'ya izafe etmekle beraber bazı âyetleri delil getirerek dalâleti hak edenlerin idlâl edildiğine işaret eden açıklamalara yer vermiştir.

Benzer şekilde Muʿtezile âlimleri Allah'ın âdil olduğu ve kulların fiillerini yaratmadığı ilkesinden hareketle âyetleri açıklamakla beraber idlâlin anlamına dair çeşitli yaklaşımlar geliştirmişler, âyetleri yorumlarında birbirlerinden farklı bakış açıları ortaya koymuşlardır. Cübbâʾî, Allah'ın idlâline dair âyetleri, kulun fiilleri sonucu cennete giden yoldan cehenneme giden yola saptırılması veya ceza gayesiyle lütuftan mahrum bırakılması olarak anlamıştır. Kâdî Abdülcebbâr, Cübbâʾî'nin takipçisi olarak âyetlere benzer anlam vermiş ancak âyetleri açıklarken daha derinlikli ve farklı bağlamlarda konuyu ele almıştır. Kaʿbî ise âyetlerde, kulun fiillerine dair bilgisi olan Allah Teâlâ'nın kulun sapkınlığını bilmesi ve sapkın olarak hükmetmesi şeklinde bir açıklamaya başvurarak Cübbâʾî'den farklılaşmıştır. Şîʿa âlimleri de kendi itikâdî yapıları çerçevesinde âyetleri tefsir etmiş, dönemsel ayrışmalar (ahbârî-usûlî) doğrultusunda dalâlet kavramına farklı anlamlar yüklemişlerdir. Bunun yanı sıra yer yer müfessirler âyetin lafzında geçmeyen anlamlar ortaya koyarak itikâdî ilkeleri için âyetleri bağlamının dışında yorumlamıştır.

Araştırma çerçevesinde görüldüğü üzere hicrî erken dönemlerde kaleme alınan eserlerde itikadî anlayışlar ve ayrışmalar âyetlerin tefsirine etki etmiştir. Ancak bu dönemde mezhebî âidiyetin tefsire etkisi çerçevesinde herhangi bir yargıda bulunurken hicrî ilk beş asırda mezhebî oluşumların devam ettiği dikkate alınmalıdır. Şöyle ki bu dönem, İslâmî ilimlerin teşekkülünün devam ettiği, kavramların ve tanımların şekillendiği, ilimlerin sınırlarının çizildiği ve mevzularının tespit edildiği evredir. Muʿtezile, Ehl-i sünnet, Ehl-i hadis, Şîʿa gibi İslam düşünce geleneklerinin oluşumu devam etmektedir. Aynı zamanda âlimler fıkıh, akâid, hadis, dilbilim gibi birden çok disiplinde söz sahibidir ve müçtehit imam dediğimiz İslam âlimlerinin çoğunluğu bu dönemde yetişmiştir. Bu bağlamda âyetlerin yorumlarına ilişkin itikadî mahiyetteki açıklamalar değerlendirilirken klasik dönem âlimleri ile karşılaştırıldığında, mezhebî âidiyet bağlamında daha titiz bir yaklaşım sergilenmelidir. Zira sonraki süreçte kaleme alınan tefsirlerde âlimlerin mezhebî kimlikleri, daha çok tabi oldukları anlayışları temsil ediyorken hicrî ilk beş asırda aktif bir mezhebî oluşum söz konusudur ve müfessirlerin bir kısmı bu itikâdî oluşumları sistemleştiren kimselerdir. Âyetlerin tefsirlerinde yer alan itikâdî açıklamalar ise kelâm ve tefsir usulü arasındaki bağlantı çerçevesinde değerlendirme konusu olmayı gerektiren bir meseledir. Başka bir araştırmada erken dönem tefsirlerinde yer alan itikâdî açıklamaların tefsir usulü açısından değerlendirmesine yer verilebilir.

Anahtar Kelimeler: Dalâlet, İlâhî Adâlet, Mezhep, Mensûbiyet, İhtilaf, Tefsir

Kaynakça

Çalışkan, İsmail. Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.

Eşʿarî, Ebû'l-Hasan ʿAlî b. İsmâʿîl. el-Lumaʿ fî'r-Red ʿalâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bidaʿ. Tahkîk: Abdülazîz İzzeddin Seyrevan. Beyrut: Dâru Lübnan, 1987.

Eşʿarî, Ebû'l-Hasan ʿAlî b. İsmâʿîl. el-İbâne ʿan Usûli'd-Diyâne. Tahkîk: Abdülkadir Arnaʾut. Dımaşk, Beyrut: Mektebetu Dâri'l-Beyân, 1981/1401.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî. Tehzîbu'l-Luğa. Neşir: Muhammed ʿAvd Mirʿab. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-ʿArabî, 2001.

Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî. Kitâbu'l-ʿAyn. Tahkîk: Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâʾî. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988.

Hasan Basrî, Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr, Risâle ilâ Abdilmelik b. Mervân fi'l-Kader. Ayasofya Kütüphanesi, 3998.

İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, Muʿcemu Mekâyîsi'l-Luğa. Neşir: ʿAbdusselâm Muhammed Hârûn. İttihâdu'l-Kuttâbi'l-ʿArab, 1423/2002.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem. Lisânu'l-ʿArab. Neşir: Emin Muhammed Abdulvehhâb, Muhmmed es-Sâdık el-Ubeydî. Beyrut: Dâru İhyâʾi't-Türâsi'l-Arabî, 1418/1997.

Kâʿbî, Ebü'l-Kāsım Abdullāh b. Ahmed el-Belhî, Tefsîru Ebü'l-Kāsım el-Kâʿbî el-Belhî. Tahkik: Hudr Muhammed Nebhâ, Lübnan: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007.

Kâdî Abdulcebbâr, Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed. Müteşâbihu'l-Kur'an. Tahkîk: Muhammed Adnan Zarzûr. Kahire: Dâru't-Türâs, 1969.

Kâdî Abdulcebbâr, Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed. Tenzîhu'l-Kur'an ʿani'l-Metâin. Tahkîk: Ahmet Abdurrahîm es-Sâyih. Mektebetu'n-Nâfiza, 2006.

Kâdî Abdulcebbâr, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse. Editör: Metin Yurdagür. İstanbul: T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Kassâb el-Kerecî, Ebû Ahmed Muhammed b. Ali. Nuketu'l-Kur'an. Tahkîk: Ali b. Gazi Tüveycirî, İbrâhim b. Mansur Cüneydel, Şayiʿ b. Abduh el-Esmerî. Demmâm, Kahire: Dâru İbni'l-Kayyim, Dâru İbn Affan, 2003/1424.

Kummî, Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhîm, Tefsîru'l-Kummî. Tashîh: es-Seyyid Tayyib el-Cezâ'irî, Kum: Mu'essesetu Dâru'l-Kutub, ts.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. et-Tevhîd. Tahkîk: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. Beyrut: Vakfü'd-Diyaneti't-Türkiyye Mektebetü'l-İrşâd, 2019.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. Tevilâtu'l-Kur'ân. Mürâcaʿa: Bekir Topaloğlu. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2010

Mukâtil b. Süleyman. Tefsir-u Mukâtil b. Süleyman. Tahkîk: Abdullah Mahmût Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâʾi't-Türâs, 1423.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, Câmiʿu'l-beyân ʿan teʾvîli ʿâyi'l-Kurʾân. Tahkik: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 2001.

Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen, et-Tibyân fî Tefsîri'l-Ḳur'ân. Tahkik: Ahmet Habîb Kasîr. Beyrut: Dâru İhyâʿi Türâsi'l-Arabî, ts.

Zemahşerî, Beyzavî ve Ebussuûd Tefsirlerinde Meʿânî Mukayesesi: Hucurat Suresi Örnekliği

Hatice Kübra Acar

İlahiyat Fakültesi İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
acarhaticekubra15@gmail.com

Özet

Belagatın alanları meʿâni, beyân ve bedîʿdir. Belâğat'in aslî disiplinleri ise meʿânî ve beyân'dır. İlm-i meʿânî, Abdülkāhir el-Cürcânî'nin Kur'an-ı Kerim'in iʿcâzıyla irtibatlı olarak önce çıkarması ve bu ilmi her sözün edebî kıymetini takdir edebilecek bir âlet olarak ortaya koymasıyla ilm-i belâğatın en mühim disiplini haline gelmiştir. İlm-i beyânın konusu ise mecâz, teşbîh gibi her sözde mevcûd olmayan sanatlardır. O, her sözde edebî kıymet mevcûd olmadığından İlm-i meʿânî gibi her sözde tahakkuk ettirilemez. Dolayısıyla meʿânî ilmi, bu kapsamda yazılmış bir tefsirde nerdeyse her ayette incelenmeye konu olan bir tefsir yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada Zemahşerî'nin el-Keşşaf'ı, Beyzavî'nin Envârü't-tenzîl'i ve Ebussuud Efendi'nin İrşâd'ü aklisselim adlı tefsirleri meani ilmi kapsamında mukayese edilmiştir. Üç tefsir de birçok açıdan incelenebilmekle birlikte onların en çok buluştuğu nokta meʿânî ilmini tefsirlerinde başından sonuna kadar uygulamalarıdır. Bu üç tefsir arasında meʿânî ilmi açısından takip edilebilir bir süreklilik ilişkisi mevcuttur. El-Keşşaf tefsiri, Abdülkahir el-Cürcani'nin nazım teorisini tefsirinde başından sonuna kadar uygulayarak tefsir tarihinde dönüm noktası olmuştur. Onun ise en meşhur iki takipçisi Beyzavî'nin Envârü't-tenzîl'i ile Ebussuûd'un İrşâd'ü aklisselim adlı eseridir. Hucurat suresi örnekliğinde incelenen meʿânî ilminin verileri, tefsirlerin nesnel bir zeminde karşılaştırılmasına olanak sağlamıştır. Uygulamasını el-Keşşaf tefsirinin kaynaklık ettiği meʿânî ilmi, bir tefsir yöntemi olarak Keşşaf çizgisini oluşturmuştur. Bu çalışma kapsamında el-Keşşaf tefsirinde var olan bu uygulama biçiminin Beyzavî ve Ebussuûd Efendi tefsirlerinde yansımaları takip edilmeye çalışılmıştır. Beyzavi tefsiri tam anlamıyla özgün bir tefsir olarak addedilmese de telif formunun ilk en güzel örnekliğini oluşturmuş ve sünni dünyaya Mutezili düşüncelerden arındırılmış el-Keşşaf metninin muhtasarını sunmuştur. İnceleme sonucunda Beyzavî tefsirinin Zemahşerî'ye olan katkıları da tespit edilmiştir. Bununla birlikte özellikle İrşad tefsirinin birebir aktarımdan ziyade kendine özgün açıklamalarının yer aldığı görülmüştür.

İki bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde araştırmaya konu olan üç tefsirin genel bir mukayesesi yapılacak; ikinci bölümde ise bu üç tefsir meʿânî incelikleri açısından incelenip mukayeseye tâbi tutulacaktır. İlk bölümde el-Keşşaf tefsirinin kısa bir şekilde arka planına yer verilmiş ve onun takipçisi olan Beyzavî tefsirinin Keşşafla ilişkisi; ardından bu iki tefsirin izinde Ebussuûd efendi tefsiri ele alınmıştır. Genel olarak sunulacak birinci bölüm, ikinci bölümün bir arka planı mahiyetindedir.

İkinci bölümde incelenecek olan Hucurat suresinin meʿânî ilmi açısından mukayesesi şu şekilde olmuştur: Ele alınan üç tefsir belagat alanının meʿânî ilmi kapsamında başlıklandırma etrafında toplanarak her bir tefsirde o tespit edilen meʿânî inceliğinin karşılığı var mı yok mu diye araştırılmıştır. Keşşaf asıl tefsir olduğundan ilk okuma Zemahşerî'den başlayarak sırasıyla Beyzavî ve Ebussuûd tefsirleri olarak devam etmiştir. Bu sıralamanın amacı Zemahşerî'nin meʿânî incelikleri tespiti görüldükten sonra bunun Beyzavî ve Ebussuûd tefsirlerine yansımalarını görmektir. Nitekim Keşşaf, özellikle meʿânî ilmi kapsamında Beyzavî'nin metninin asıl dayanak noktasını oluşturmaktır. Beyzavî

başlığında da görüleceği üzere onun tefsiri, Keşşaf'ın muhtasarı niteliğindedir. Daha sonra Ebussuûd tefsiri bu tespit edilen inceliğin üzerine yeni bir şey söylemiş mi bu incelenmiştir. Bir tefsirde hiç değinilmemiş meʿânî inceliği olduğunda o başlık altında bu tefsirde bu tespit yer almamıştır şeklinde ifade edilmiştir.

Çalışmanın amacı, bu üç tefsir genelinde meʿânî tefsir yöntemini bir süreklilik oluşturacak şekilde incelemektir. Tezin yöntemi ise bu üç tefsiri karşılaştırmalı (mukayeseli) metot kullanarak meʿânî ilmi kapsamında belagat başlıklarına göre sınıflandırarak açıklamaya çalışmaktır. Bu noktada Keşşaf, Envarüttenzil ve İrşâd tefsirleri meʿânî ilminde mukayeseli okunduğunda hazif, zikir, tarif-tenkir, takdim-tehîr, nehiy, nidâ, istifham ve müsned konumundaki fiilin yapısı başlıkları elde edilmiştir. Elbette daha derin incelendiğinde nahvi bazı açıklamalar için de bir başlık açılıp tespit edilen incelikler bu başlıklardan farklı bir isimlendirilmeye gidilerek yer verilebilirdi. Çünkü belagatın bizi ulaştırdığı inceliklerin sınırı yoktur. Ancak çalışmanın sınırları gereği bu kadarıyla iktifa edildi.

Çalışmanın ilk bölümünde incelenecek tefsirlere bakılacak olursa ilk olarak Carullah ez-Zemahşerî'nin El-Keşşâf ʿan Ḥaḳāʾiḳı Ġavâmiżi't-Tenzîl Ve ʿuyûni'l-Eḳāvîl Fî Vücûhi't-Teʾvîl' adlı eseri, tefsir geleneğinde bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Keşşaf'ı Keşşaf yapan asıl unsur onun Abdülkahir el-Cürcani'nin Delâʾilü'l-iʿcâz adlı eserinde ortaya koyduğu nazım teorisini tefsirinde baştan sona inceleyen ilk tefsir olmasıdır. Tefsir ilmi tarihinde El-Keşşaf, bir dönüm noktası olarak kabul edilir. El Keşşaf öncesinde sözlükbilim, rivayetler, dilbilgisi, Kuran ilimleri literatürü oldukça başarılı bir şekilde uygulanmaktaydı. Bu ilimlerin teşekkülü daha 3.-4. asra varmadan tamamlanmıştı. Bu ilimler arasında geç dönemde teşekkülünü tamamlamış bir ilim daha vardır ki bu ilim, "Abdülkahir El-Cürcani'yle birlikte teşekkülünü tamamlamış müstakil bir disiplin olarak karşımıza çıkan belagat ilmidir."[1] "Abdülkāhir el-Cürcânî'nin belâgat konusundaki görüşleri, Kur'an'ın i'câzı etrafında geliştirilen tartışmalara dayanır."[2] Kur'anın icazı, nübüvvet bahsini doğrudan ilgilendirmekte ve Kur'an'ın bizatihi ayetlerinde bulunan müşriklere ve kafirlere olan meydan okumasıdır. Abdülkahir el-Cürcani Kur'anın icazından yola çıkarak nazım teorisini geliştirmiştir. İşte Zemahşerî'nin tefsirini asıl dönüm noktası haline getiren de Cürcani'nin ortaya koyduğu belagat ilmini özellikle meʿânî alt başlığında tefsirinde başından sonuna kadar uygulamış olmasıdır.

Beyzavî'nin Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl adlı eseri ise çok yönlü bir tefsirdir. Beyzavî'nin eserleri arasında en değerli eseridir. Beyzavî'nin bu eseri, kendinden önceki birikimi bir araya getirip ihtisar etme ve en beliğ şekilde ortaya koyma gayesindedir. Öyle ki kendinden önceki birikimi veciz bir şekilde aktarması ve Kur'an icazını Keşşaf'tan aldığı ilhamla delillendirmesi onun medreselerde en çok okunan tefsir olmasını sağlamıştır.

Yöntem araştırması yapıldığında Beyzavî'nin yönteminin Keşşaf'takine oldukça benzer olduğu ve aralarında süreklilik ilişkisi olduğu görülür. Envârü't-tenzîl'in Keşşafla olan ilişkisi, sünni dünyanın Keşşaf'ın edebi ve belagi konulardaki üstünlüğüne olan ilgisinin ihtisar edilerek itizali yönlerinden arındırılmasına dayanmaktadır. Beyzavî, lügat, nahiv ve belagat açısından Keşşaf'tan büyük ölçüde yararlanmıştır. İfadelerinin çoğunun benzer olduğu görülse de Beyzavî'ye ait açıklamalar da vardır.

Ebussuûd Efendi'ye gelince o, mukaddimesinde mütekaddimin ve müteahhririn arasındaki ayrımı, Kur'anın icazı temelinde yapmış ve müteahhirinin başına el-Keşşaf'ı yerleştirmiştir. Kendi yazdığı eser de bu çizginin devamı niteliğinde olup temel kaynakları olarak da Keşşaf ve Envârü't-tenzîl'i esas almaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise asıl araştırma konusu yer almaktadır. Keşşaf tefsiriyle başlayan meani ilmini tefsire uygulama yöntemi Beyzavi ve Ebussuud tefsirlerinde de devam ettirilmiştir. Hucurat suresi üzerinden bu üç tefsirin uyguladığı meani ilmi verileri karşılaştırılmıştır. Yukarıda da değinildiği üzere hazif, zikir, tarif-tenkir, takdim-tehîr, nehiy, nidâ, istifham ve müsned konumundaki fiilin yapısı başlıkları elde edilmiştir.

Sonuç olarak Sonuç olarak Zemahşerî, Beyzavî ve Ebussuûd tefsirlerinin bir tefsir yöntemi olarak meʿâni ilmi açısından mukayese edilmesi, tefsirler arasındaki ilişkiyi görmek açısından bize çeşitli sonuçlar vermiştir. Meʿâni ilminin tefsire kattığı nesnel boyut bu üç tefsirin bir süreklilik oluşturacak şekilde incelenebilmesine olanak tanımıştır. Müfessirlerin tespit ettikleri farklı anlam incelikleri ise Kur'an'ın mana boyutlarının tükenemeyeceğine bir işarettir.

Anahtar Kelimeler: Meʿânî İlmi, Hucurat Suresi, hazif, zikr, el-Keşşaf, İrşâd, Envârü't-tenzîl.

Kaynakça

Alp, M. (2017). Arap Dilinde هل / Hel ve أ / Hemze Soru Harflerinin Vaz'ı ve Kullanımı. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17(1), 89-118.

Arpa, E. (2012). Zemahşeri'nin Tefsirdeki Yeri (1. bs). Fecr Yayınları.

Ay, M. (2017). Envârü't-tenzîl'in Kaynakları ve Tefsir Yöntemi. İçinde M. Arıcı (Ed.), İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî (Birinci, ss. 355-441). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bayer, İ. (2013). Keşşaf Tefsirinde Belagat Uygulamaları [Doktora]. Atatürk Üniversitesi.

Beyzavi. (1998). Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl (1. bs, C. 5). Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi.

Boyalık, M. T. (2014). Abdülkâhir Cürcânî'nin sözdizimi teorisi ve tefsir geleneğine etkisi [Doktora]. Marmara Üniversitesi.

Boyalık, M. T. (2023). Geleneksel Dönemde Tefsir İlmi. Içinde İslami İlimlerde Klasik ve Modern Yaklaşımlar (1. bs, ss. 19-39). Ensar Neşriyat.

Ebussuud Efendi. (2021). İrşâdü'l-ʿaḳli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm'. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Efe, Z. (2021). Zemahşeri Tefsiri'nin Rivayet Boyutu [Doktora]. Ankara Üniversitesi.

Emin, M., & Carim, A. (2018). El-Belağatü'l Vadıha ve deliluhe fî sevbihî'L-cedid (1. bs). Dar Ibn Katheer. www.ibn-katheer.com

Hacımüftüoğlu, N. (1988). Abdülkāhir el-Cürcânî. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C. 1, ss. 247-248). TDV Yayınları.

Işık, E. (1998). Hucurât Sûresi. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C. 18, ss. 278-279). TDV Yayınları.

KAÇAR, H. İ. (2002). Belagat Açısından Eksiltİsiz İfadelerin (Zikir Üslubu) Anlam Boyutu. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1(22), 57-79..

Kazvini, C. M. b. A. el-Hatîb. (2003). El-Îdāh fî ʿulûmi'l-belâğa (1. bs). Dar'ul-Kutubu'l Ilmiyye.

Kılıç, M. (2015). Kıraat-Tefsir İlişkisi Zemahşeri Örneği (1. bs). M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Matlub, A. (2006). Mu'cemu'l Mustalahatû'l Belağiyye ve tetavvuruhe (1. bs, C. 2). Eddâr-ul Arabiyyet-i El-Mevsua't.

Özsoy, S. (2024). Arap Dilinde Hazif Üslûbu ve Yûsuf Sûresindeki Örnekleri. Dergiabant, 12(2), 548-567. https://doi.org/10.33931/dergiabant.1496453

Suyuti, C. (1974). El-İtkan Fi Ulumu'l Kur'an (C. 4). El-Hey'etü'l Mısriyye El'amme li'l Kitab.

Tekin, A. (2017). Kur'an'da Takdim-Tehir'in Gerekçeleri. Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi, 1(1), 31-44.

Yağmur, O. Ş. (2020). Zemahşeri'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi (1. bs). Araştırma Yayınları.

Yavuz, Y. Ş. (2000). İ'câzü'l-Kur'ân. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C. 21, ss. 403-406). TDV Yayınları.

Yavuz, Y. Ş. (2009). Sarfe. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C. 36, ss. 140-141). TDV Yayınları.

Yerinde, A. (2011). Ebussuûd Efendi'nin İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm'i. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 9(18), 337-363.

Yetiş, K. (1998). Hazif (Türk Edebiyatında Hazif). İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C. 17, s. 124). TDV Yayınları.

Zemahşerî. (2018). El-Keşşâf ʿan Ḥaḳāʾiḳı Ġavâmiżi't-Tenzîl Ve ʿuyûni'l-Eḳāvîl Fî Vücûhi't-Teʾvîl' (M. Sülün, Ed.; 1. bs). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Teşebbüh Olgusunda Benzeşmenin İtikadi Boyutlarına Dair 'Men Teşebbehe' Hadisi Bağlamında Bir İnceleme

Veysel Şimşek

İlahiyat Trakya Üniversitesi
veyselkorgani@gmail.com

Özet

Bu çalışma, İslam düşünce geleneğinde önemli bir yere sahip olan "men teşebbehe bi kavmin fe-hüve minhum" hadisi çerçevesinde teşebbüh kavramını, özellikle itikadî boyutlarıyla ele almayı amaçlamaktadır. Teşebbüh, klasik literatürde çoğunlukla fıkhî ve ahlâkî bağlamda incelenmiş olmakla birlikte, bu araştırma söz konusu kavramın inanç boyutuna etkilerini merkeze alarak daha bütüncül bir analiz sunmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda, hadis metni ve klasik yorumlar temel alınmış; bunun yanında modern kimlik kuramları ile sosyolojik ve psikolojik yaklaşımlar da değerlendirmeye dâhil edilmiştir.

Çalışmanın çıkış noktası, teşebbühün yalnızca dışsal benzeşme ile sınırlı bir olgu olmadığı, aksine bireyin kimlik yönelimi ve inanç dünyasıyla doğrudan ilişkili çok katmanlı bir süreç olduğudur. Bu bağlamda, İslam düşünce geleneğinde kimlik ve aidiyetin korunması meselesiyle yakından ilişkili olan teşebbüh kavramı, tarihsel süreç içerisinde farklı boyutlarıyla tartışılmıştır. Özellikle söz konusu hadis, bireyin bir topluluğun davranış ve sembollerine yönelmesinin, zamanla o topluluğa ait değerleri içselleştirmesiyle sonuçlanabileceğine işaret eden güçlü bir uyarı olarak değerlendirilmiştir.

Araştırmada öncelikle teşebbüh kavramının lügavî ve ıstılahî çerçevesi ele alınmıştır. Arapça kökeni itibarıyla "benzemek" ve "benzetmek" anlamlarını içeren teşebbüh, İslamî terminolojide yalnızca yüzeysel taklitten ibaret görülmemiş; bilinçli yönelim, özenti ve aidiyet ilişkisi bağlamında değerlendirilmiştir. Bu noktada klasik fakihler, teşebbühün hükmünü belirlerken niyet unsurunu temel kriter olarak kabul etmiş; kast unsuru bulunmayan benzerlikleri teşebbüh kapsamında değerlendirmemişlerdir. Bununla birlikte, özellikle başka dinlere veya inanç sistemlerine özgü sembol ve pratiklerin bilinçli şekilde benimsenmesi, itikadî açıdan riskli görülmüştür.

Hadisin metin ve sened analizi bölümünde, "men teşebbehe bi kavmin fe-hüve minhum" rivayetinin hadis kaynaklarındaki yeri ve farklı lafız varyantları incelenmiştir. Rivayetin başta Ebû Dâvûd olmak üzere çeşitli hadis mecmualarında yer aldığı ve genel olarak hasen derecesinde kabul edildiği belirtilmiştir. Lafız farklılıkları arasında yer alan "fe-hüve minhum" ve "fe-leyse minnâ" ifadeleri, hadis âlimleri tarafından bağlamsal yorum çerçevesinde değerlendirilmiş; bu farklılıkların teşebbühün derecesi ve sonuçları açısından anlam zenginliği sunduğu ifade edilmiştir. Ayrıca hadisin bağlamına ilişkin yapılan değerlendirmelerde, özellikle savaş ortamı gibi durumlarda dış görünüşün kimlik göstergesi olarak işlev gördüğüne dikkat çekilmiştir.

Çalışmanın önemli bir boyutunu, teşebbühün modern kimlik kuramları ve psiko-sosyal yaklaşımlar ışığında değerlendirilmesi oluşturmaktadır. Bu çerçevede Erik Erikson'un kimlik gelişimi teorisi ve Pierre Bourdieu'nun habitus kavramı, teşebbüh olgusunun bireysel kimlik inşası üzerindeki etkilerini açıklamak için kullanılmıştır. Kimlik kuramları, bireyin kendini içinde bulunduğu sosyal çevre ve

değerler sistemi üzerinden tanımladığını ortaya koymakta; bu bağlamda farklı kültürel veya dini gruplara yönelik özenti ve taklidin, bireyin aidiyet duygusunda zayıflamaya yol açabileceği değerlendirilmektedir. Bourdieu'nun habitus kavramı ise, bireyin kültürel pratikleri zamanla içselleştirdiğini ve bu içselleştirmenin davranış kalıplarını dönüştürdüğünü göstermektedir. Bu durum, teşebbühün yalnızca dışsal bir benzeşme olarak kalmayıp içsel bir kimlik dönüşümüne zemin hazırlayabileceğini ortaya koymaktadır.

Psikolojik açıdan teşebbüh, bireyin sosyal kabul ve aidiyet ihtiyacıyla ilişkilendirilmektedir. Sosyal kimlik kuramı çerçevesinde bireylerin, ait oldukları gruplarla uyum sağlamak veya farklı gruplarla benzerlik kurmak amacıyla davranışlarını şekillendirebildiği bilinmektedir. Bu bağlamda teşebbüh, bireyin normatif uyum arayışının bir sonucu olarak ortaya çıkabilmektedir. Hadiste yer alan "o da onlardandır" ifadesi, bu psikolojik sürecin yalnızca davranışsal değil, kimliksel ve itikadî sonuçlar doğurabileceğine işaret etmektedir.

Sosyolojik açıdan ise teşebbüh, birey ile toplum arasındaki ilişkiyi etkileyen bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Kültürel etkileşim süreçlerinde farklı topluluklara ait değer ve pratiklerin benimsenmesi, toplumsal normlar ve grup aidiyeti üzerinde belirleyici rol oynayabilmektedir. Bu durum, özellikle küreselleşme ve dijitalleşme çağında daha belirgin hâle gelmiştir. Modern iletişim araçları, bireylerin farklı kültürlerle sürekli etkileşim içinde olmasını sağlamakta; bu da teşebbüh tartışmalarını güncel ve çok boyutlu bir mesele hâline getirmektedir.

Günümüz İslam düşüncesinde teşebbüh meselesi, klasik yaklaşımların yanı sıra modern şartlar dikkate alınarak yeniden değerlendirilmektedir. Bu bağlamda çağdaş âlimler, teşebbühün hükmünü belirlerken niyet, ölçü ve zaruret gibi kriterleri ön plana çıkarmaktadır. Buna göre, bir benzeşme eylemi eğer bireyin dini aidiyetini zedelemeyecek düzeyde ve zorunluluk kapsamında gerçekleşiyorsa daha esnek değerlendirmelere tabi tutulabilmektedir. Ancak benzeşmenin, başka bir inanç veya kültürel sistemle özdeşleşmeye varacak düzeye ulaşması durumunda, bu durumun itikadî açıdan problemli olabileceği ifade edilmektedir.

Çalışmanın genel değerlendirmesinde, teşebbühün hem klasik hem modern bağlamda çok katmanlı bir olgu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Klasik İslam literatürü, teşebbühü kimlik ve aidiyetin korunması çerçevesinde ele alırken; modern sosyal bilimler, bu olgunun bireysel kimlik inşası ve toplumsal uyum üzerindeki etkilerini açıklamaktadır. Bu iki yaklaşım birlikte değerlendirildiğinde, teşebbühün yalnızca şekilsel bir benzeşme olmadığı, aynı zamanda bireyin inanç dünyası ve kimlik yönelimi üzerinde etkili olan dinamik bir süreç olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, "men teşebbehe bi kavmin fe-hüve minhum" hadisi, Müslüman bireyin kimlik ve inanç bütünlüğünü koruma noktasında önemli bir referans çerçevesi sunmaktadır. Bu hadis etrafında şekillenen teşebbüh tartışmaları, hem klasik hem de modern bağlamda, bireyin kültürel etkileşim süreçlerinde hangi sınırlar içinde hareket etmesi gerektiğine dair önemli ipuçları vermektedir. Bu çalışma, söz konusu kavramın itikadî boyutlarını ortaya koyarak, teşebbühün günümüz dünyasında yeniden düşünülmesi gereken çok yönlü bir fenomen olduğunu göstermektedir.

Bu çerçevede, çalışmanın yöntemsel yaklaşımı da dikkat çekmektedir. Araştırma, nitel yöntem esas alınarak metin çözümlemesi ve karşılaştırmalı literatür incelemesi teknikleriyle yürütülmüştür. Hadis metni, klasik şerh literatürü ve fıkıh kaynakları çerçevesinde değerlendirilirken; modern kimlik kuramları ve sosyolojik yaklaşımlar, kavramsal derinliği artırmak amacıyla analize dâhil edilmiştir. Bu

yöntemsel tercih, teşebbüh kavramının hem tarihsel sürekliliğini hem de güncel dönüşümlerini birlikte ele alma imkânı sağlamıştır.

Bunun yanında, teşebbühün sınırlarının belirlenmesi meselesi, çalışmanın önemli tartışma alanlarından birini oluşturmaktadır. Klasik literatürde benzeşmenin hükmüne dair farklı yaklaşımların bulunması, kavramın bağlamsal bir şekilde ele alınması gerektiğini göstermektedir. Zira aynı davranış, farklı zaman ve mekânlarda farklı anlamlar kazanabilmektedir. Bu durum, teşebbühün tek boyutlu ve sabit bir kategori olarak değil, değişkenlere bağlı olarak yorumlanması gereken dinamik bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır.

Modern dünyada artan kültürel etkileşim, teşebbüh tartışmalarını daha karmaşık bir zemine taşımıştır. Küreselleşme, dijitalleşme ve medya etkisi, bireylerin farklı kültürel unsurlarla sürekli temas hâlinde olmasına yol açmaktadır. Bu süreç, benzeşmenin yalnızca bireysel tercihlerle sınırlı kalmayıp, toplumsal yapı ve normlarla da ilişkili hâle geldiğini göstermektedir. Dolayısıyla teşebbühün değerlendirilmesinde, normatif yargıların ötesine geçilerek analitik ve açıklayıcı bir yaklaşım benimsenmesi önem arz etmektedir.

Çalışmada ulaşılan bulgular, teşebbühün niyet, süreklilik ve aidiyet boyutlarıyla birlikte ele alınmasının daha kapsamlı bir anlayış sunduğunu göstermektedir. Niyet unsuru, benzeşmenin bilinçli bir yönelim mi yoksa sıradan bir uyum davranışı mı olduğunu belirlemede temel bir kriterdir. Süreklilik, geçici adaptasyon ile kalıcı kimlik dönüşümü arasındaki farkı ortaya koyarken; aidiyet boyutu bireyin kendisini hangi değerler sistemi içerisinde konumlandırdığını anlamaya imkân tanımaktadır. Bu üç boyut birlikte değerlendirildiğinde, teşebbühün yalnızca dışsal bir benzeşme değil, aynı zamanda kimliksel ve itikadî yönelimlerle bağlantılı çok katmanlı bir süreç olduğu daha açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anahtar Kelimeler: Teşebbüh, İtikad, Hadis, Kimlik, Kültürel Benzeşme

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. Tahkik eden Şuayb el-Arnaût ve Âdil Mürşid. 50 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

The Logic of Practice. Stanford: , 1990.

Hadith: Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World. Oxford: , 2009.

Identity and the Life Cycle. New York: , 1980.

İhyâʾu ʿUlûmi'd-Dîn. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Maʿrife, t.y.

The Interpretation of Cultures. New York: , 1973.

İbn Hacer el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî*. 13 cilt. Beyrut: Dârü'l-Maʿrife, 1379.

İbn Teymiyye. *İktidâʾü's-Sırâti'l-Müstakîm li-Muhâlefeti Ashâbi'l-Cehîm*. Tahkik eden Nâsır Abdülkerîm el-Akl. 3. baskı. Riyad: Dârü'l-Âsıme, 1998.

Principles of Islamic Jurisprudence. Cambridge: , 2003.

Karadâvî, Yûsuf. *el-Helâl ve'l-Harâm fi'l-İslâm*. İstanbul: Nida Yayınları, 2017.

Karadâvî, Yûsuf. *İslâm ve Küreselleşme*. İstanbul: Nida Yayınları, 2018.

Islamic Youth and Identity Formation. London: , 2015.

, and . "An Integrative Theory of Intergroup Conflict." In *The Social Psychology of Intergroup Relations*, edited by W. G. Austin and S. Worchel, 33–47. Monterey: Brooks/Cole, 1979.

Şerîf el-Murtazâ'nın el-Muẓih an cihet-i i'câzi'l-Kur'an İsimli Eseri Kapsamında Sarfe Nazariyesi Müdafaası

Yasemin Ulutaş

Temel İslam Bilimleri (Tefsir) Doktora İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
ulutas.yaseminn@gmail.com

Özet

Sarfe, terim olarak inkarcıların Kur'an-ı Kerim'in bir benzerini getirebilecek fesâhat ve belâgat seviyesinde olduklarını, ancak Allah Teâlâ tarafından engellendiklerini ifade eden i'câzü'l-Kur'an teorisini ifade eder. Şerîf el-Murtazâ (436/1044), sarfe nazariyesini sistemli bir şekilde savunan âlimlerden biridir. Bu çalışma müellifin el-Muẓih an cihet-i i'câzi'l-Kur'an isimli eseri çerçevesinde sarfe savunusunu ana hatları ile ortaya koymayı ve bu kapsamda Şerîf'in, Kādî Abdülcebbâr'ın (415/1025) el-Muġnî fî ebvâbi't-tevḥîd ve'l-ʿadl isimli eserindeki sarfe reddiyesine verdiği karşılığı ele almayı amaçlamaktadır.

el-Muẓih, altı ana bölümden oluşan ve müellifin, baştan sona sarfe nazariyesini savunduğu bir i'câzü'l-Kur'ân eseridir. Eserin dördüncü bölümü, Kādî Abdülcebbâr'ın el-Muġnî'deki sarfe reddiyesi ile buna

karşılık verilmesine ayrılmıştır. Bir bütün olarak bakıldığında eserin; sarfe nazariyesinin açıklanması, bu nazariyeye yöneltilebilecek itirazların serdedilmesi ve bunlara karşılık verilmesi şeklinde üç ana konu etrafında kaleme alındığı söylenebilir.

Kādî Abdülcebbâr'a göre Kur'an-ı Kerim'in i'câzı meselesi Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetinin en güçlü delilidir. Bu sebeple Kādî, el-Muġnî'de meseleyi nübüvvât başlığının bir uzantısı olarak ele alır. Ona göre peygamberlik iddiasında bulunan bir kişinin bu iddiasını ispatlayabilmesi için doğaüstü bir şeyi delil getirmesi gerekir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetinin delili Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an beşer gücünü aşan eşsiz fesâhatiyle, inkarcıları bir benzerini getirmekten âciz bırakmış ve bu sayede onun nübüvvetine delil olabilmiştir. Bu açıdan Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygamber'e (sav), nübüvveti esnasında verilmiş olması, onun iddiasına delil teşkil etmektedir.

Şerîf el-Murtazâ'ya göre ise mucizenin, peygamberin nübüvvet iddiasını tasdik edebilmesi için belirli şartları taşıması gerekmektedir. Birinci şart, mucize olarak kabul edilen olağanüstü hadisenin Allah Teâlâ'nın fiili olmasıdır. Mucizenin failinin Allah dışındaki varlıklar da olabileceği kabul edildiğinde, Allah Teâlâ'nın insanların aldatılmasına izin verebileceği gibi bir sonuç çıkar ki bu durum, hikmet sahibi yaratıcı için kabul edilemez. Şerîf'in saydığı ikinci şart, mucizenin doğaüstü bir hadise olmasıdır. Zira doğa düzeni içerisinde gerçekleşen olaylar nübüvvete delil teşkil etmez. Çünkü bu tarz olayların nübüvvete delil teşkil ettiği kabul edildiğinde, sahte peygamberler ile gerçek peygamberleri birbirinden ayırt etmek imkansız hale gelir. Ayrıca mucize söz konusu olduğunda, bir hadisenin tabiat düzenini bozduğu bilinmezse onun Allah Teâlâ'nın fiili olduğu kabul edilemez. Dolayısıyla Şerîf'in saydığı şartlardan ilki, esasında ikincisinin gerçekleşmiş olmasına bağlıdır. Şerîf'in saydığı son şart ise, fiilin Allah Teâlâ tarafından nübüvvet iddiasında bulunan peygambere tahsis edilmiş olmasıdır. Buna göre mucize, peygamberin iddiasına uygun olacak biçimde ve nübüvvet esnasında gerçekleşmelidir. Eğer bu bağ kurulmazsa olay, tabiat üstü bir olay olarak kalır, başka bir ifadeyle nübüvvete delil teşkil etmez.

Görebildiğimiz kadarıyla mucize söz konusu olduğunda, Kādî Abdülcebbâr ile Şerîf el-Murtazâ'nın birbirinden ayrıştığı en önemli noktalardan biri, mucizenin peygamber dışındaki kişilerin elinde gerçekleşip gerçekleşmeyeceği meselesidir. Kādî; olağanüstü hadiselerin, sihir ve büyü gibi durumlar dışında, yalnızca peygamber eliyle ve nübüvvete delil olarak gerçekleşebileceğini kabul ettiğinden, peygamber dışındaki kimselerin olağanüstü haller gösterebileceği düşüncesini şiddetle reddetmiştir. Şerîf el-Murtazâ ise sâlih kimseler ile sadık imamların da mucize gösterebileceğini iddia etmiştir. Bu itibarla Şerîf'in mucize gösterebilme özelliğini; peygamberler, sadık imamlar ve salihler olmak üzere üç gruba teşmil ettiği söylenebilir. Ayrıca peygamberlerin gösterdikleri olağanüstü hadiseleri nübüvvet iddiasına eşlik etmeleri açısından ayrı bir kategoride değerlendirdiği sonucuna ulaşılabilir.

Şerîf el-Murtazâ, dördüncü bölümün ilerleyen kısımlarında, Kur'an-ı Kerim'in kimin fiili olarak ortaya çıktığı meselesini tartışır. Kādî'ya göre sarfeyi savunanlar Kur'an-ı Kerim'in bir benzerinin Araplar tarafından da üretilebileceğini iddia ederek mucizenin ilk şartını iptal etmektedirler. Bu bakış açısına göre Kur'an-ı Kerim'in olağanüstü bir söz olduğu kabul edilmediğinde, Kur'an beşer fiiliyle aynı düzlemde değerlendirilmiş olur. Oysaki mucizenin olağanüstü bir hadise olması gerektiği ifade edilmişti. Bu sebeple Kādî, Kur'an-ı Kerim'in Allah'ın fiili olarak ortaya çıktığını ve eşsiz fesâhati sebebiyle bizatihi muciz olduğunu vurgulamıştır.

Şerîf el-Murtazâ bu iddiaya, Kur'an-ı Kerim'in mükemmel bir söz olduğunu kabul etmekle birlikte mucizliğinin bundan kaynaklanmadığını ifade ederek karşılık vermiştir. Ona göre Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetine delil olması, Allah'ın inkarcıları onun bir benzerini getirmekten

alıkoymuş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu açıdan Şerîf'in yalnızca fiili değil, adem-i fiili de mucize kapsamında değerlendirdiği görülmektedir. Burada "adem-i fiil" ifadesi ile Arapların muâraza fiilinden engellenmiş olmalarının, yani "fiilin yokluğu"nun kastedildiği belirtilmelidir.

Öte yandan fiil-fâil ilişkisi söz konusu olduğunda, Şerîf el-Murtazâ 'nın üzerinde durduğu bir diğer husus Kur'an-ı Kerim'in hâdis olması gerektiğidir. Zira Kur'an, kadîm kabul edildiğinde, mucizenin üçüncü şartı olan, fiilin nübüvvet iddiasıyla ilişkilendirilmiş olması şartı tehlikeye girmektedir. Zira tasdik ancak iddiadan sonra gerçekleştiğinde geçerli olur. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in icaz veçhi olan sarfe hâdis bir olgudur, dolayısıyla muârazadan alıkonma kıyamete kadar devam edecektir. Kādî Abdülcebbar ise Kur'an-ı Kerim'in nübüvvete delil teşkil etmesinin onun kadîm veyahut hâdis oluşuna bağlı olmadığını, bilakis nübüvvet iddiasına bağlı olarak peygamberin elinde zuhûr etmiş olmasına bağlı olduğunu iddia etmiştir.

Bölümün ilerleyen kısımlarında, Allah Teâlâ'nın kullarının aldatılmasına izin verip vermeyeceği meselesi ilahi adalet, hikmet ve teklif kavramları etrafında tartışılır. Tartışma Kur'an-ı Kerim'in i'câz yönü meselesine gelir. Şerîf el-Murtazâ, inkarcıların savaşmak dahil pek çok yola başvurduklarını, ancak Kur'an-ı Kerim'e muârazada bulunamadıklarını ifade etmiştir. Ona göre bu durum inkarcıların Allah tarafından engellenmiş olduklarının açık bir delilidir.

Kādî Abdülcebbâr'a göre ise, inkarcıların muârazadan menedilmiş olmaları durumunda, buna dair bir bilginin sonraki asırlara aktarılmış olması gerekir. Zira böylesi olağanüstü bir hadisenin hiç konuşulmamış olması düşünülemez. İlerleyen sayfalarda Kādî, inkarcıların muârazada bulunamamalarını Kur'an-ı Kerim'in eşsiz fesâhati karşısında duydukları ilmî bir yetersizlik olarak ele alır. Ayrıca Müseylime gibi bazı müşriklerin, Kur'an-ı Kerim' e muâraza girişiminde bulundukları da bilinen bir olgudur. Ona göre bu durum, muâraza söz konusu olduğunda sarfenin tutarlı bir yaklaşım olmadığını göstermektedir.

Şerîf el-Murtazâ, sarfeye dair herhangi bir haberin nakledilmemiş olmasını, sarfeyi inkar etmek için yeterli bir sebep olarak görmez. Zira muhataplar açısından sarfeden söz etmek, Kur'an-ı Kerim karşısındaki acizliklerini itiraf etmek anlamına geleceğinden, peygambere iman etmeyi gerektirmektedir. Bu açıdan muhatapların özellikle bu mesele hakkında konuşmadıkları dahi söylenebilir. Benzer şekilde inkarcıların, korku sebebiyle muârazadan geri durdukları iddia edilemez, zira onlar içerisinde azılı İslam düşmanları mevcuttur. Müseylime'nin girişimini ise muâraza olarak değerlendirmez. Zira muârazadan engellenmiş kişiler fesâhat ehlidir.

Bölümün son kısımlarında Şerîf el-Murtazâ, Kur'an-ı Kerim ile beşer sözü arasındaki farkın olağanüstü olarak nitelendirilebilecek şekilde, üst seviyede olup olmadığı meselesine değinir. Ona göre Kur'an; beşer üretiminin zirvesindedir, ancak muciz değildir. Zira Kur'an-ı Kerim'in fesâhati sebebiyle muciz olduğu iddia edildiğinde, Kur'an ile beşer sözü arasındaki farkın istisnasız her bir surede bulunması ve herkesin mülahaza edebileceği biçimde açık olması gerekmektedir.

Kādî, Kur'an-ı Kerim'in fesâhati ile beşer sözünün fesâhati arasındaki farkı herkesin idrak edememesini bir benzetme üzerinden açıklar. Buna göre biri yakuttan, diğeri daha az değerli bir taştan yapılmış iki yüzük arasındaki farkı insanların çoğu ayırt edemez. Onların bu farkı ayırt edememesi, iki yüzük taşı arasında farklılığın bulunmadığı anlamına gelmez. Fesâhat meselesi de böyledir.

Sonuç olarak Kādî ile Şerîf arasındaki sarfe tartışmasının, mucize ve Kur'an-ı Kerim'in i'câzı meselesine odaklandığını söylemek mümkündür. Kādî Abdülcebbâr'a göre Kur'an-ı Kerim, beşer gücünü aşan eşsiz

fesâhatiyle, Hz. Peygamber'in nübüvvetini tasdik etmek üzere gönderilmiş bir mucizedir. Şerîf el-Murtazâ ise, Kur'an-ı Kerim'in fesâhati bakımından mükemmel olduğunu kabul etmiş, ancak mucizliğinin bu özelliğinden kaynaklanmadığını iddia etmiştir. Zira Kur'an-ı Kerim'in mucize oluşu Allah Teâlâ'nın, Arapları onun bir benzerini getirmekten alıkoymuş olmasından kaynaklanmaktadır. Kādî'ya göre bu durum, Kur'an-ı Kerim'in i'câzını haricî bir sebeple açıklamak anlamına geldiğinden kabul edilemez. Şerîf ise, Kur'an-ı Kerim'in fesâhati ile muciz kabul edilmesi durumunda beşer sözü ile arasındaki farkın istisnasız her bir surede ve açık bir şekilde müşâhede edilmesi gerektiğini dile getirir. Tartışma bir bütün olarak değerlendirildiğinde Şerîf el-Murtazâ 'nın, mucizenin peygamberlik iddiasına delâlet edebilme şartları açısından Kādî Abdülcebbâr'dan farklılaştığı görülmektedir. Özellikle üçüncü şart (mucizenin peygamberlik iddiası ile ilişkilendirilmiş olması) söz konusu olduğunda Şerîf'in, her olağanüstü hadiseyi peygamberlik iddiasına delâlet eden mucize olarak değerlendirmediğini söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Kur'an-ı Kerim, Fesâhat, Sarfe, İ'câz, Şerîf el-Murtazâ, Kādî Abdülcebbâr

Kaynakça

Ahmadzada, Faig. "Kâdî Abdülcebbâr'a Göre İʿcâzü'l-Kur'ân / *Inimitability of Qur'an According to Kadi Abd al-Jabbar*." Doktora tezi, , 2010.

Boyalık, M. Taha. *Dil, Söz ve Fesahat: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Boyalık, M. Taha. "Kādî Abdülcebbâr'ın 'Sözün Hakikati Teorisi' ve Abdülkāhir el-Cürcânî'nin 'Sözdizimi Teorisi' Bağlamında Bir Eleştirisi." *İslam Araştırmaları Dergisi* 28 (2012): 61–84.

Cennet, Mehmet Zülfi. "Şerîf el-Murtazâ'ya Göre Kur'ân'ın İʿcâz Yönü: Sarfe." *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8, no. 17 (2016): 247–255.

Hemedânî, Kādî Abdülcebbâr. *el-Muġnî fî Ebvâbi't-Tevḥîd ve'l-ʿAdl*. Tahkik eden Hıdır Muhammed Nebhâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.

Murtazâ, Şerîf el-. *el-Muẓiḥ ʿan Cihet-i İʿcâzi'l-Kur'ân: es-Sarfe*. Tahkik eden Muhammed Rızâ el-Ensârî el-Kummî. Tarihsiz.

Özerol, Mehmet Fatih. "Şerif el-Murtaza'nın Nübüvvet Anlayışı." *İlahiyat Dergisi* 17 (2021): 111–146.
Şehrî, Abdurrahman b. Meʿâz. *el-Kavl bi's-Sarfe fî İʿcâzi'l-Kur'ân*. Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1436/2015.

Yavuz, Yusuf Şevkî. "Sarfe." İçinde , cilt 36, 140–142. İstanbul: Yayınları, 2009.

Rabbanî Azamet Merkezli Kur'ân İ'câzı: el-Bûtî'nin Özgün Yorumu ve Düşünsel Arka Planı

Saliha Beşenk

İslami İlimler Marmara Üniversitesi
saliha.tik.76@gmail.com

Özet

19. yüzyılın sonlarından itibaren Batı'nın bilimsel ve teknolojik üstünlüğü karşısında İslam dünyasında derin bir zihnî ve toplumsal sarsıntı ortaya çıkmıştır. Bu sarsıntı, yalnızca siyasî ve medenî gerileme duygusuyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda vahyin modern zihin karşısındaki konumunu yeniden düşünmeye sevk eden epistemolojik bir krize dönüşmüştür. Bu dönemde Kur'an'ın icazına yönelik yeni yorum arayışları hız kazanmıştır. Bu çabanın temelinde Kur'an'ın modern insanın hakikat ve anlam arayışına yanıt veremeyen salt tarihsel bir metin olarak algılanması yer alır. İslam alimleri tarafından ortaya konan yeni yorumlarla vahyin günümüz dünyasındaki otoritesinin tekrar görünür kılınması ve böylece sarsılan dini bağların onarılması amaçlanmıştır. Bu nedenle ilmî, psikolojik, sanatsal tasvir ve sayısal i'câz gibi yaklaşımlar daha belirgin hâle gelmiş; i'câz vecihlerinin sayısı ve tasnifi de âlimlerin ilmî birikimi, çağın ihtiyaçları ve yorum tercihleri doğrultusunda çeşitlenmiştir. Esasen Kur'an'ın tehaddîsinin belirli bir zamanla kayıtlı olmaması ve mânasının tükenmeyen derinliği, tarih boyunca yeni i'câz yorumlarının ortaya çıkmasına imkân veren teorik zemini de içinde taşımaktadır. Bu genel bağlam içinde Muhammed Saîd Ramazan el-Bûtî (1929-2013), Kur'an'ı yalnızca bilimsel bulgularla desteklenen bir metin olarak okumamış; aksine Kur'an üslubunda tezahür eden ilahi otoriteyi ve rubûbiyet celâlini i'câzın ana unsurlarından biri olarak değerlendirmiştir. Bu yönüyle Bûtî, çağdaş i'câz tartışmaları içinde hem mutedil ve temkinli bir çizgi takip etmiş hem de çağının fikrî krizlerine cevap vermeyi hedefleyen daha kapsamlı bir yaklaşım benimsemiştir.
Bu bildirinin amacı, Bûtî'nin "rabbânî azamete yönelik i'câz" olarak ele aldığı vechi kavramsal düzeyde açıklamak, genel üslup tartışmaları içinde bırakmadan sistematik bir şekilde değerlendirmek, onun delillendirme tarzını çözümlemek ve söz konusu yaklaşımın klasik ve modern i'câz literatüründeki yerini tayin etmektir. Çalışmanın temel problemi de burada ortaya çıkmaktadır. Zira i'câz literatüründe belâğî, teşrî'î, gaybî ve ilmî vecihler geniş biçimde işlenmiş olsa da Kur'an hitabında hissedilen ilâhî celâl, heybet, haşyet ve hükümranlık boyutu çoğu zaman müstakil bir i'câz başlığı altında sistematik biçimde ele alınmamıştır. Klasik ve modern dönemde Kur'an'ın azamet ifade eden tesirine farklı vesilelerle temas edilmiştir. Bunlardan bazıları manevî tesir başlığı altında, bazıları üslup ve hitap meselesi olarak bazıları ise doğrudan hidayet ve tebliğ bağlamında değerlendirmiştir. Bununla birlikte, Kur'ân'ın üslubundaki azameti "mazhar-ı celâl-i rubûbiyye" olarak adlandırıp teorik bir çerçeve içine yerleştiren ismin esasen Bûtî olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Bûtî'nin özgünlüğü, söz konusu olguyu ilk defa fark etmesinde değil, onu belirgin bir kavramsal çerçeve içinde temellendirip i'câz bahislerinin içine yerleştirmesinde aranmalıdır.

Araştırmada başta Min Revâʾi'i'l-Kur'ân olmak üzere Bûtî'nin i'câza dair eserleri, el-Cedîd fî İʿcâzi'l-Kur'ân başlıklı programındaki açıklamaları ve konuya temas eden diğer çalışmaları esas alınmıştır. Bu kaynaklar; metin analizi ve tematik inceleme yöntemleriyle okunmuştur. Elde edilen bulgular, klasik dönemde Hattâbî, Cürcânî, Bâkıllânî, Zemahşerî ve Gazzâlî gibi isimlerin i'câz, nazm ve hitap anlayışlarıyla; modern dönemde ise Dırâz, Said Nursî, Seyyid Kutub, Mustafa Sâdık er-Râfiî ve benzeri müelliflerin görüşleriyle mukayeseli biçimde değerlendirilmiştir. Bu yöntem tercihinin iki temel sebebi

vardır. İlki, Bûtî'nin kavramsal özgünlüğünü göstermek; ikincisi ise onun hangi ilmî mirası devraldığını ve bu mirası hangi noktada yeniden yorumladığını ortaya koymaktır. Çalışma, sadece teorik bir kavram tartışması yürütmekle yetinmemiştir. Aynı zamanda Bûtî'nin örnek ayetler üzerinden kurduğu ispat mantığını da merkeze almıştır. Bu çerçevede özellikle Hz. Peygamber'e yönelen ikaz ayetleri, yaratma ve diriltme fiillerini doğrudan Allah Teâlâ'ya nispet eden hitaplar, kainata yönelik mutlak emir kipleri ve bütün insanlığa yönelen ahkâm ayetleri, rabbânî azametin görünür tezahürleri olarak değerlendirilmiştir.

Araştırmalar neticesinde rabbânî azamete yönelik i'câzın psikolojik ve belâğî i'câzdan ayrılan yönleri daha açık biçimde tespit edilmiştir. Psikolojik i'câz, temelde Kur'ân ayetlerinin muhatap üzerindeki tesirini ritim, tasvir, duygusal yoğunluk ve ruhsal etkilenme ekseninde açıklamaya yönelir. Belâğî i'câz ise lafız, nazım, kelime seçimi, tertip ve ifade incelikleri üzerinden Kur'an'ın eşsizliğini temellendirir. Buna karşılık rabbânî azamete yönelik i'câz, tesirin kaynağını Kur'ân ayetlerindeki ilâhî otorite duygusunda, rubûbiyet tecellisinde ve mutlak hükümranlık hissinde aramaktadır. Ancak Bûtî, belâğî yahut psikolojik i'câzı dışlayan bir yaklaşım benimsememiştir. Aksine, bu vecihleri daha üst bir anlam katmanı içinde yeniden yorumlamıştır. Bu sebeple onun yaklaşımında rabbânî azamet kimi yerde doğrudan kalbe hitap eden müstakil bir vecih, kimi yerde ise belâğî, gaybî ve teşrî'î vecihleri kuşatan üst bir çerçeve olarak kullanılmaktadır. Böylece i'câz, yalnızca ayetlerin belağı kudretine ya da duygusal etkisine indirgenmeyip imanî ve idrakî bir bütünlük içinde değerlendirilmektedir.

Çalışmanın öne çıkan bulgularından biri de Bûtî'nin delillendirme biçiminin merkezinde "konuşan makam"ı görünür kılma çabasının bulunmasıdır. Bûtî, Kur'an üslubuyla insan üslubu arasındaki farkı sadece edebî bir farklılık olarak değil, kaynağı ve mahiyeti bakımından daha köklü bir ayrım olarak değerlendirmektedir. Özellikle Hz. Peygamber'i uyaran ayetler, vahyin gerektiğinde kendi muhatabını da tashih eden üslubu, "biz yarattık", "biz diriltiriz", "bana kulluk et" gibi doğrudan ilâhî kudreti bildiren ifadeler ve Kur'an ile hadis dili arasındaki belirgin fark, konuşan ile kendisine hitap edilenin aynı kişi olmadığını göstermektedir. Burada mesele yalnızca kelime seçimi yahut ritim farkı değildir. Asıl mesele, insan sözünün zorunlu olarak konuşanın mizacını, çevresini, sosyal aidiyetlerini, tarihsel kayıtlarını ve beşerî sınırlılıklarını taşımasına karşılık, Kur'an hitabının bunları aşan aşkın bir konuşan makamdan sadır olduğunun hissedilmesidir. Bûtî'ye göre insan, ne kadar güçlü bir ifade kudretine sahip olursa olsun, kendi beşeriyetinden tamamen sıyrılarak rubûbiyet makamından konuşamaz. Bu sebeple tehaddî, onun yaklaşımında yalnızca muarızlarını susturan bir meydan okuma değildir. Aynı zamanda Kur'an'ın ilâhî kaynaklı olduğunu ortaya koyan epistemik bir zemindir. Rabbânî azamet ise, bu tehaddîyi daha geniş bir çerçevede anlamayı sağlayarak Kur'an'ı yalnızca estetik bir hitap olarak değil, nübüvveti kesin biçimde temellendiren bir delil olarak okumaya imkân vermektedir.

Bûtî'nin yaklaşımının dikkat çekici yönlerinden biri de i'câzı yalnızca ehil kişilerin çözebileceği incelikli bir sanat alanı olarak bırakmamasıdır. Ona göre Kur'an'daki rabbânî azamet, ileri seviyede belâgat bilgisi bulunmayan muhataplar tarafından da hissedilebilir. Çünkü burada belirleyici olan, kelâmın taşıdığı ilâhî otorite ve mutlak hükümranlık duygusudur. Bu husus, i'câzı sırf uzmanlık bilgisine dayalı teknik bir problem olmaktan çıkarıp daha geniş bir iman ve idrak zeminine taşımaktadır. Bununla birlikte bu yaklaşım, deneysel olarak sınanabilecek bir yapıya sahip olmadığı için, nesnel ve doğrulanabilir kanıt talebini öne çıkaran yaklaşımlar karşısında sınırlı bir ikna gücü taşıyabilir. Bununla birlikte bu sınırlılık, Bûtî'nin ortaya koyduğu çerçevenin değerini azaltmamaktadır. Aksine, onun i'câz anlayışının hangi bilgi zemininde işlediğini daha açık hale getirmektedir. Burada amaç, deneysel olarak ölçülebilen bir sonuç üretmekten çok, Kur'an hitabının mahiyetini iman ve yorum ekseninde kavramaktır.

Sonuç olarak bu bildiri, rabbânî azamete yönelik i'câzın Bûtî öncesi literatürde dağınık biçimde işaret edilen bir boyut olmakla birlikte, Bûtî tarafından müstakil bir kavram ve i'câz yönü hâline getirildiğini ortaya koymaktadır. Böylece Bûtî'nin i'câz anlayışının, geleneği nakilci biçimde tekrar eden bir tavırdan ziyade, klasik birikimi modern problemler karşısında yeniden işleyen ve nübüvvet delili ekseninde yorumlayan bir sistem sunduğu anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım, i'câzı sadece bilgi ve edebî hayranlık meselesi olmaktan çıkarıp iman, idrak ve yakîn düzlemine taşımakta; aynı zamanda Kur'an'ı ilâhî hitap ve hidayet vesilesi olarak yeniden düşünmeye imkân vermektedir. Bu sebeple çalışma, hem klasik i'câz literatürüyle irtibat kuran hem de çağdaş i'câz araştırmalarına yeni bir yön ve kavramsal derinlik kazandıran metodik bir okuma teklifi sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, İ'câzu'l Kur'ân, rabbânî azamet, Muhammed Said Ramazan el-Bûtî, tehaddî, nübüvvet.

Kaynakça

Bûtî, Muhammed Saîd Ramazân el-. "21- Ulûmu'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm | Maẓharu Celâli'r-Rubûbiyye". YouTube. 20 Kasım 2008. Erişim 15 Mart 2026. https://www.youtube.com/watch?v=LRR1Rd4yyPA.

Bûtî, Muhammed Saîd Ramazân el-. "el-Cedîd fî İʿcâzi'l-Kerîm 1-30". Naseem al-Sham. 23 Haziran 2013. Erişim 15 Mart 2026. https://www.naseemalsham.com/.

Bûtî, Muhammed Saîd Ramazân el-. Kübrâ'l-Yaḳîniyyâti'l-Kevniyye: Vücûdü'l-Ḫâliḳ ve Vaẓîfetü'l-Maḫlûḳ. Şam: Dâru'l-Fikr, 1997.

Bûtî, Muhammed Saîd Ramazân el-. Menhecü'l-ḥaḍâreti'l-insâniyye fi'l-Ḳurʾân. Şam: Dâru'l-Fikr, 2011.

Bûtî, Muhammed Saîd Ramazân el-. Min Revâʾiʿi'l-Ḳurʾân: Teʾemmülât ʿilmiyye ve edebiyye fî Kitâbillâhi ʿAzze ve Celle. Şam: Dâru'l-Fârâbî, 2007.

Dârimî, Ebû Muḥammed ʿAbdullâh. es-Sünen. İstanbul, 1992.

Dırâz, Muhammed Abdullah. en-Nebeʾü'l-ʿAẓîm: Naẓarât Cedîde fi'l-Ḳurʾân. Riyad: Dâru Ṭaybe li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ, 1997.

Erdoğan, İbrahim Halil. "Nübüvvetin İspatı Bağlamında Kur'an'ın Psikolojik İʿcâzı". Kelam Araştırmaları Dergisi 15/2 (2017), 402-420.

Gazâlî, Muhammed. Naẓarât fi'l-Ḳurʾân. 6. bs. Kahire: Nahḍat Miṣr, 2005.

Guitoun, Kouider. el-İʿcâzü'n-Nefsî fi'l-Ḫiṭâbi'l-Ḳurʾânî: Dirâse İstikrâʾiyye Taḥlîliyye. Doktora tezi, Konstantin Üniversitesi, Edebiyat ve Diller Fakültesi, Cezayir, 2015.

Halefullâh, Muhammed - Selâm, Muhammed Zağlûl (ed.). Selâsü Resâʾil fî İʿcâzi'l-Ḳurʾân li'l-Ḫaṭṭâbî ve'r-Rummânî ve'l-Cürcânî. 3. bs. Kahire: Dâru'l-Meʿârif, 2007.

Humusî, Nuʿaym el-. Fikratü İʿcâzi'l-Ḳurʾân. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

Kaya, Murat. Kur’an’da Allah’a Ait Azametli İfadeler (Bunların Tahlili ve Orijinal Bir İʿcaz Vechi Olarak Temellendirilmesi). Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Kaya, Murat. “Kur’ân’ın Mucizeliği ve Bazı İʿcâz Vecihleri”. Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi 1/1-2 (2006), 146-165.

Konaklı, Numan. “İʿcâzü’l-Ḳurʾân Fikri: Mahiyet, Tarihsel Süreç ve Literatür”. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 43 (2012), 251-290.

Kutub, Seyyid. Fî Ẓılâli’l-Ḳurʾân. 6 c. Beyrut: Dârü’ş-Şürûḳ, 1985.

Miller, Gary. The Amazing Quran. IslamHouse, 1992. Erişim 15 Mart 2026. https://d1.islamhouse.com/data/en/ih_books/single/en_The_Amazing_Quran.pdf.

Nursî, Bediüzzaman Said. Sözler. İstanbul: Sözler Yayınevi, 1990.

Nursî, Said. İşârâtü’l-İʿcâz. İstanbul: Envar Neşriyat, ts.

Sayoud, Halim. “Author Discrimination between the Holy Quran and Prophet’s Statements”. Literary and Linguistic Computing 27/4 (2012), 427-444. https://doi.org/10.1093/llc/fqs014.

Sicilmâsî, Ahmed b. el-Mübârek es-. el-İbrîz min Kelâmi Seyyidî ʿAbdülʿazîz ed-Debbâġ. 3. bs. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-ʿİlmiyye, 2002.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muḥammed. es-Sünen. İstanbul, 1992.

Ulutürk, Veli. Kur’ân-ı Kerîm Allah’ı Nasıl Tanıtıyor. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2007.

Yahyâ b. Hamza el-Alevî. et-Tırâz. thk. Abdülhamid Hindâvî. 3 c. Beyrut: el-Mektebetü’l-ʿAṣriyye, 1423/2002.

Yılmazer, Rabia. “Psikolojik İʿcâz Bağlamında Tehaddî Ayetleri”. HİKEM 2/2 (30 Eylül 2024), 67-84.

23. Oturum
Sosyoloji

Oturum Başkanı: Köksal Pekdemir

Seminer Salonu 1
9 Mayıs Cumartesi
14:30-16:00

Şule Parmak

Aileden Bakım Kurumuna: Çalışan Mütedeyyin Annelerin Perspektifinden Çocuk Bakımının Aile-dışılaşması

Şule Dilevser Kılıç

Kutsal ile Hızlı Arasında: Türbe ve Metro Üzerinden Zamanın Çözümlemesi

Selman Çevik

Türkiye'de Alevî Politikalarının Diaspora Yansımaları: Almanya'daki Alevî Toplumu Üzerine Nitel Bir Araştırma

Safa Bozaniçlioğlu-Halime Ünal Reşitoğlu

Eski Hükümlülerin İşgücü Piyasasındaki Deneyimleri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz

Münire Handan Kaya-Mehmet Ali Akyurt

Acemi Öğretmenin Dönüşümü: Okul Kültürüne Uyumda Aktör Failliği Üzerine Etno-Fenomenolojik Bir Çözümleme

AİLEDEN BAKIM KURUMUNA: ÇALIŞAN MÜTEDEYYİN ANNELERİN PERSPEKTİFİNDEN ÇOCUK BAKIMININ AİLE DIŞILAŞMASI

Şule Parmak

İlahiyat İstanbul Üniversitesi
suleparmak14@gmail.com

Özet

Sanayileşme süreciyle birlikte bir taraftan kadınların önemli bir kısmı üretim süreçlerine dahil olurken, diğer taraftan kadınlar ağırlıklı olarak ev içi rollerle tanımlanmıştır. Kadınların rolleri özel alan üzerinden ev içi sorumluluklar ve bakım emeğiyle özdeşleştirilmiştir. Kadınların ev içi emekle tanımlanması, kadınların hayat boyu ve tam zamanlı ücretli iş gücüne katılma süreçleriyle birlikte sorgulanmaya başlamış; ücretli emek ile ev içi emek arasındaki normatif gerilimler keskinleşmiştir. Bu süreçte annelerin ücretli iş gücüne katılımı da kültürel bağlamda tartışılan bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Anneliğe yönelik özcü anlayışlar, anneliği tam zamanlı evde konumlandırılmış bir pratik olarak tanımlayan kültürel annelik normlarıyla yeniden üretilmektedir. Bu kültürel normlar, kimi zaman dinî söylemlerle de perçinlenmektedir. Kadınlığın ve anneliğin toplumsal inşası, mütedeyyin kadınlar bağlamında özgül anlamları içermektedir. Mütedeyyin kadınların kamusal alandaki görünürlüklerini inşa etme çabası, kadınlık ve annelikle ilgili söylemlerle daha derinden yüzleşmelerini beraberinde getirmektedir.

Kadın rolleri ve annelikle ilgili bu süreçlerden hareketle bu araştırma, mütedeyyin kadınların 0-4 yaş arası çocuk bakımında kurumsal bakıma yönelme süreçlerini, yeni-işlevselci perspektiften ele almaktadır. Yeni-işlevselci perspektif, çocuk bakımının dönüşen anlamını, kadın rolleri ve annelikle ilgili normatif çatışmaları ve bu çatışmaların toplumsal sistem açısından hangi anlamlara gelebildiğini açıklama imkânı vermektedir. Çocuk bakımının farklılaşma süreci, aile dışılaşma (de-familization) kavramı temelinde tartışılmaktadır. Bu çerçevede, mütedeyyin kadınların çalışma hayatına atfettikleri anlamların çözümlenmesi, annelik ve bakım rolüne dair anlam örüntülerinin açığa çıkartılması ve çocuk bakımının aile dışılaşma süreçlerini çözümlemek hedeflenmektedir. Bu amaçla araştırmada nitel araştırma deseni kullanılmış ve belirlenen örneklemi sağlayan katılımcılarla derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın örneklemini, İstanbul'da yaşayan, 28-48 yaş aralığında, eğitimli, çalışan veya çocuğu 0-4 yaş aralığındayken iş gücüne katılmış olan, bu esnada çocuğunu kreş, anaokulu, gündüz bakımevi gibi bakım/eğitim kurumuna gönderen 32 mütedeyyin anne oluşturmaktadır.

Araştırmayla ilgili literatür, kadınların iş gücü piyasasındaki konumları ile annelik rolleri arasındaki ilişkileri, bir taraftan bireysel deneyimlerle açıklamakta; diğer taraftan bu ilişkileri toplumsal yapılar, kültürel normlar ve politik düzenlemeler ekseninde ele almaktadır. Ayrıca, anneliğin toplumsal ve kültürel inşası ile annelerin deneyimleri arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar da sürdürülmektedir. Kadınların bireysel deneyimlerine odaklanan araştırmalar, anneliğin ve kadınlığın ayrışabildiğini ortaya koymaktadır. Toplumsal yapılar, kültürel normlar ve politik düzenlemeler ekseninde yapılan çalışmalar, anneliğin toplumsal ve kültürel inşasını, annelik ve çalışma hayatı arasındaki çatışmaları, çatışmaların çözülmesine yönelik bakış açılarını ortaya koymaktadır. Bu çalışmalar çocuk bakım emeğini, kadınlığın ve anneliğin sosyal inşası bağlamında ele almaktadır. Ama çocuk bakımının toplumsal anlamını, bakım emeğinin aile içinden aile dışına devredilme sürecindeki dönüşümleri yeterince tartışmamaktadır. Annelik deneyimlerini dönüştüren ve anneliği yeniden tanımlama işlevi olan aile dışı bakım, güncel bir bakım biçimi olarak daha ileri düzeylerde tartışılmalıdır. Ayrıca günümüzde çocuk bakımının

dönüşümüyle ilgili bir bakış açısı geliştirmek istenildiğinde, kurum bakımına odaklanmak gerekmektedir. Meseleye din olgusu katılarak değerlendirildiğinde ortaya çıkan çerçeve, mütedeyyin kadınların kamusal ve özel rolleri arasında konumlanma biçiminin, süregelen bir tartışma oluşturduğunu göstermektedir. İlgili literatür kendini dinî kimliğiyle tanımlayan kadınların annelikle güçlü bir bağı olduğunu ortaya koymakla beraber, bu kadınlar arasındaki düşünce yapısının ve tercihlerin farklılığını da ortaya çıkarmaktadır. Mütedeyyin kadınların kamusal hayatta artan görünürlükleri düşünüldüğünde, çalışma hayatına katılmalarına yönelik anlam örüntüleri ve annelik ve çocuk bakım rolünü nasıl kurduklarını, yapısal dönüşüm ve özneleşme süreçleri bağlamında tartışmak gerekmektedir.

Kadın rollerinin değişimine yönelik bu süreçlerin en hassas boyutunu, annelik ve çocuk bakımı oluşturmaktadır. Annelik söylemleri ile beraber düşünüldüğünde, anne dışı bakım meselesi de en çok tartışılan alana yerleşmektedir. Bakımın aile dışılaşmasına yönelik tartışmalar, kadınların bakım yükümlülüklerinden bağımsızlaşma derecelerini esas almış ve genellikle politik göstergelerle ölçülmüştür (kadın istihdamı oranı, ebeveyn izni süreleri, bakım hizmetlerinin varlığı gibi). Bu çalışmada ise bakımın aile dışılaşması, kadınların bakım emeğiyle olan ilişkilerinde yaşanan dönüşümü anlama çabası olarak yeniden düşünülmektedir. Aile dışılaşmayı, kadınların öznel deneyimleri, çalışma hayatına yükledikleri anlam örüntüleri, annelikle kurdukları ilişkileri ve kurumsal bakım hizmetleriyle yürüttükleri çocuk bakım süreçlerini merkeze alarak yeniden ele almaktadır. Çocuk bakımının aile dışılaşması, çocuk bakım sorumluluğunun aile içinde kadın merkezli olmaktan çıkartılması ve aile dışında başka bir kuruma devredilmesi anlamına gelmektedir. Günümüzde aile modelleri çeşitlenmekte, ailenin çocuk bakımı, çocuk yetiştirme ve çocuğu eğitme işlevleri giderek kurumsallaşmakta ve aileden ayrışmaktadır. Çocuk bakımının aile dışılaşması, daha çok çift gelirli ve çift kariyerli aile modellerinin kurulmasıyla yaygınlaşmaktadır.

Kadın rolleri ve ücretli emeğe dayanan tarihsel arka plan ve aile dışılaşma (de-familization) kavramını merkeze alan bu çalışmada, yapılan mülakatlar yeni-işlevselci perspektifin ışığında değerlendirilmiştir. Buna göre, mütedeyyin kadınlardan oluşan katılımcıların ücretli emeğe katılımı, bireysellik ve üretkenlik gibi modern değerlerle örülmüştür. Katılımcıların çalışma hayatında olmayı pozitif değerlerle kodlaması, modern bireyin üreterek saygınlık kazanmasına yönelik kültürel kodları içselleştirdiklerini göstermektedir. Katılımcıların çalışma hayatına katılarak saygınlık ve statüye erişmesi, çalışan kadınların pozitif anlam örüntüleriyle özdeşleştirildiği bir kültürel kodu ortaya çıkarmaktadır. Bu kültürel koda uyumlanan kadınlar, ev içi rollerle sınırlı bir benlik inşasını, modern hayat düzeninde yetersizlikle ilişkilendirmektedir. Bilhassa yüksek eğitim düzeyi, kadının hem kendisi hem çevresi tarafından, sembolik bir sermayeye dönüştüğünde anlam kazanmaktadır. Bu bağlamda, çalışan kadına atfedilen saygınlığın, kültürel bir normun parçası hâline geldiği görülmektedir.

Kadınların çalışan bir birey olarak kendilerini var etmeleri, anne olduktan sonra bir kıskaca takılmaktadır. Katılımcıların yüzleştikleri hegemonik kültürel kodlar, bir taraftan çalışma hayatını sürdürmelerini, diğer taraftan anneliğini diğer toplumsal rollerinden öncelemeleri gerektiğini dayatmaktadır. Katılımcılar, çalışma hayatı ve anneliği bütünleştirici bir toplumsal role bürümesine rağmen, çocuk bakımının gerçekleşme biçimine dair kültürel ikilemler ve normatif çatışmalar sürmektedir. Bu süreçte, mütedeyyin kadınların kendi rollerine ilişkin algıları dönüşmektedir. Katılımcılar, aile içi rollerini, diğer toplumsal rollerinden öncelikli konumlandırmak yerine, birbiriyle bütünleştirme çabasındadır. Mütedeyyin anneler, erken dönem çocuk bakımını öncelikle anne ve aile odaklı bakımla sürdürmeyi tercih etmektedir. İlk aylarda çocuğun tam zamanlı anne bakımına ihtiyacı olduğu içselleştirilmiştir. Ayrıca büyük ebeveynlerin bakım desteğine yönelmek, çocuk bakımının aile içinde sürdürülmesine yönelik bir eğilimin sürdürüldüğünü göstermektedir. Diğer taraftan üç yaşından itibaren, çocuğa aile odaklı bakımın yetmediğine yönelik yeni kültürel kodlar oluşmaktadır. Aynı

zamanda çağdaş annelik normları da -çocuğa rehberlik etme, disipline etme, sınır koymayı öğretme, çocuğu risklerden uzak tutma gibi- bu kültürel kodların oluşmasını etkilemektedir. Çocuğun doğal sosyalleşme ortamlarından soyutlanması, kurum ihtiyacına yönelik en temel rasyonelleştirmedir. Çocuğun yetiştirilmesi, eğitimli, bilinçli annenin tam zamanlı bir çocuk bakım pratiği benimsemesi yerine, profesyonel kurumlarla paylaşılan bir görev hâline gelmektedir. Bu noktada bakım emeğinin aile dışılaşması, "çocukların ihtiyaçları ve annelik sorumlulukları arasındaki çağrışım"ın yeniden düşünülmesine imkân vermektedir.

Çocuk bakımının aile dışılaşması, kadınların bakım emeğine yönelik müzakere ve yeni kültürel kodlar üretme biçimleridir ve normatif gerilimleri de içermektedir. Katılımcılar, çocuk bakımının aile dışılaşmasını meşru ve rasyonel bir zemine taşımakla beraber, tam bir aile dışılaşmanın gerçekleşmesine yönelik ikilemler ortadan kalkmamıştır. Nitekim, aile dışılaşma süreci, -buna imkân varsa- genel olarak aşamalı bir şekilde gerçekleşmektedir. Katılımcıların yarı zamanlı çalışma imkânı kullanmaları, annelikle uyumlu bir istihdam biçimi aradıklarını göstermektedir. Yarı zamanlı, esnek çalışma gibi modeller, anneliği kamusal üretkenlikle sürdürebilmenin bir yolu olarak tercih edilmektedir. Benzer şekilde, katılımcıların dinî değerlere bağlı ve kendi yaşam tarzlarına yakın kurumları tercih etmeleri, aile dışılaşma sürecinde annelerin yaşadığı normatif gerilimleri azaltan bir stratejidir. Dinî kimlikli kurumlar, annelerin gerilimli alanlardan sıyrılarak içsel bir rahatlamaya kavuşmasını, güven duygusunun pekişmesini ve çocuğu kuruma bırakma kararını daha rahat içselleştirmesini sağlamaktadır; böylelikle çocuk bakımının aile dışılaşmasına daha yumuşak bir geçiş sağlama imkânı vermektedir.

Çocuk bakımının aile dışılaşmasına yönelik bu süreçler, katılımcı annelerin tam bir aile dışılaşmayı benimsemek yerine, süreli aile dışılaşma eğilimine sahip olduklarını ve bunu istediklerini göstermektedir. Çocuk bakımını belirli bir yaşa kadar aile içinde sürdürmek ve çocuğu kuruma imkânlar ölçüsünde daha kısa sürelerle bırakmak, süreli aile dışılaşma eğilimini yansıtmaktadır. Katılımcı annelerin yarı zamanlı veya esnek çalışma modellerine katılımı da süreli bir aile dışılaşmaya yönelik eğilimi göstermektedir. Buna göre, çocuk bakımının aile dışılaşması, işlevsel bir zorunluluk olarak kurumsallaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kadın rolleri, annelik, çocuk bakımı, aile dışılaşma, kurum bakımı

Kaynakça

Abbasoğlu Özgören, Ayşe: "Türkiye'de Kadın İstihdamının Önündeki Demografik Zorluklar: Doğurganlık Davranışları ve Bağlam", *Emek Beden Aile: Türkiye'de Kadınlık Halleri*, Haz. Taylan Acar, Şemsa Özar, 49-85, İstanbul, Metis Yayınları, 2021.

ASHB: *Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2024-2028.* T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, 2024.

Badinter, Elisabeth: *Kadınlık mı Annelik mi?*, Çev. Ayşen Ekmekci, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.

Bora, Aksu, Üstün, İlknur: *Demokratikleşme Sürecinde Kadın ve Erkekler,* İstanbul, Tesev Yayınları, 2005.

Büyükcoşkun, Seyhan: *"Kadın İstihdamının Doğurduğu Sosyal Politika Sorunları: Anne-Dışı Bakım Sorunu ve Türkiye'nin Kadın İstihdamı Politikası",* Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, 2014.

Cindoğlu, Dilek: *Başörtüsü Yasağı ve Ayrımcılık: Uzman Meslek Sahibi Başörtülü Kadınlar,* İstanbul, Tesev Yayınları, 2010.

Colomy, Paul: "Revisions and Progress in Differentiation Theory", *Differentiation Theory and Social Change: Comparative and Historical Perspectives,* Ed. Jeffrey Alexander, Paul Colomy, 465-495, New York, Columbia University Press, 1990.

Çarkoğlu, Ali, Kalaycıoğlu, Ersin: *Türkiye'de Aile, İş ve Toplumsal Cinsiyet,* 2013.

Çayır, Kenan: "İslamcı Bir Sivil Toplum Örgütü: Gökkuşağı İstanbul Kadın Platformu", *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri: İslam ve Kamusal Alan Üzerine Bir Atölye Çalışması,* Nilüfer Göle vd., 41-67, İstanbul, Metis Yayınları, 2000.

Dillaway, Heather, Paré, Elizabeth: "Locating Mothers How Cultural Debates About Stay-at-Home Versus Working Mothers Define Women and Home", *Journal of Family Issues,* C. XXIX, No: 4, 2008, s. 437-464.

Esping-Andersen, *Gøsta: Social Foundations of Postindustrial Economies,* Oxford University Press, New York, 1999.

Esping-Andersen, *Gøsta: Tamamlanmamış Devrim: Kadınların Yeni Rollerine Uymak,* Çev. Selin Çağatay. İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

Gezer Tuğrul, Yasemin: "Dindar Kadınların Annelik Algısı: Reçel Blog ve Müslüman Anneler Blogunun Karşılaştırmalı Analizi ", *Fe Dergi*, C. X, No: 2, 2018, s. 71-84.

Giddens, *Anthony: Modernite ve Bireysel-Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum,* Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul, Say Yayınları, 2010.

Hakim, Catherine: "Women's Lifestyle Preferences in the 21st Century: Implications for Family Policy", *The Future of Motherhood in Western Societies: Late Fertility and its Consequences,* Ed. Gijs Beets, Joop Schippers, Egbert R. te Velde, 177-195, London, Springer, 2011.

Hays, Sharon: *The Cultural Contradictions of Motherhood*, New Haven, Yale University Press, 1996.

İlyasoğlu, Aynur: *Örtülü Kimlik: İslamcı Kadın Kimliğinin Oluşum Öğeleri,* 4. bs., İstanbul, Metis Yayınları, 2013.

Johnston, Deirdre D., Swanson Debra H.: "Constructing the "Good Mother": The Experience of Mothering Ideologies by Work Status", *Sex Roles,* C. LIV, 2006.x

Kutsal ile Hızlı Arasında: Türbe ve Metro Üzerinden Zamanın Çözümlemesi

Şule Dilevser Kılıç

Sosyoloji İbn Haldun Üniversitesi
suledilevser@gmail.com

Özet

1. Giriş

Modernleşme ve kentleşme süreçleri, bireylerin zamanla kurduğu ilişkiyi köklü biçimde dönüştürmüştür. Geleneksel toplumlarda daha çok ritmik, kolektif ve anlam yüklü bir yapı arz eden zaman, modern kent yaşamında ölçülebilir, planlanabilir ve işlevsel bir boyuta indirgenmiştir. Bu dönüşüm yalnızca ekonomik ve toplumsal yapılarla sınırlı kalmamakta; bireyin gündelik deneyimlerini ve zaman algısını da doğrudan etkilemektedir. Özellikle kent mekânları, zamanın nasıl deneyimlendiğini belirleyen temel alanlar hâline gelmiştir.

Kent içerisinde farklı işlevlere sahip mekânlar, bireyin zamanla kurduğu ilişkiyi de farklı biçimlerde şekillendirmektedir. Bu bağlamda metro ve türbe, hem sembolik anlamları hem de kullanım pratikleri bakımından birbirine zıt gibi görünen iki önemli örnektir. Metro, hız, geçicilik ve anonimlik ile ilişkilendirilirken; türbe, kutsallık, dinginlik ve içsel yoğunluk ile anlamlandırılmaktadır. Ancak bu karşıtlık, zaman deneyiminin gerçekten bu şekilde yaşanıp yaşanmadığı sorusunu gündeme getirmektedir.

Bu çalışma, bireyin kent mekânıyla kurduğu ilişkinin zaman algısını nasıl şekillendirdiğini incelemeyi amaçlamakta ve metro ile türbe mekânlarını karşılaştırmalı olarak ele almaktadır.

2. Araştırma Soruları ve Hipotezler

Bu araştırmanın temel sorusu, zamanın farklı kent mekânlarında nasıl deneyimlendiği ve bu deneyimin bireyin mekân içindeki konumuna göre değişip değişmediğidir. Bu doğrultuda çalışma şu sorulara odaklanmaktadır:

- Metro ve türbe gibi farklı mekânlarda zaman nasıl algılanmaktadır?
- Aynı mekânda bulunan farklı aktörler zamanı benzer mi yoksa farklı mı deneyimlemektedir?
- Mekânın işlevi ve bireyin o mekândaki rolü zaman algısını nasıl etkilemektedir?

Araştırmanın başlangıç hipotezi, türbe gibi kutsal mekânlarda zamanın daha yavaş ve yoğun; metro gibi modern ulaşım mekânlarında ise daha hızlı ve yüzeysel deneyimleneceği yönündedir. Bu hipotez, literatürde yaygın olarak kabul edilen kutsal–seküler zaman ayrımına dayanmaktadır. Ancak saha çalışması sonucunda elde edilen bulgular, bu varsayımın tersine işaret etmiş ve zaman algısının mekânsal sembollerden ziyade bireyin deneyimi ve konumuyla ilişkili olduğunu ortaya koymuştur.

3. Literatür Taraması

Zaman sosyolojisi literatürü, zamanın nesnel ve evrensel bir olgu olmaktan ziyade toplumsal olarak inşa edilen bir deneyim olduğunu vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, zamanın yalnızca ölçülebilir bir birim değil,

aynı zamanda bireylerin gündelik pratikleri, toplumsal ilişkileri ve mekânsal konumları aracılığıyla şekillenen bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda zaman, fiziksel gerçekliğin ötesinde, deneyimlenen ve anlamlandırılan bir süreç olarak ele alınmaktadır.

Modern toplumlarda zamanın dönüşümü üzerine yapılan çalışmalar, özellikle hızlanma, verimlilik ve akış kavramları etrafında yoğunlaşmaktadır. Bu çerçevede Hartmut Rosa'nın toplumsal hızlanma kuramı, modern yaşamın bireyler üzerinde yarattığı zaman baskısını ve sürekli bir yetişme hâlini açıklamaktadır. Rosa'ya göre modern birey, zamanı yönetmeye çalışırken aynı zamanda zaman tarafından kuşatılmakta ve bu durum bireyin deneyiminde bir sıkışmışlık hissi üretmektedir. Bu bağlamda modern mekânlar, zamanın hızlandığı ve parçalandığı alanlar olarak öne çıkmaktadır.

Mekân ile zaman arasındaki ilişkiyi ele alan bir diğer önemli yaklaşım, Henri Lefebvre'in mekânın toplumsal üretimi kuramıdır. Lefebvre'e göre mekân, yalnızca fiziksel bir yapı değil; toplumsal ilişkiler, gündelik pratikler ve anlam üretimleri aracılığıyla sürekli yeniden üretilen bir olgudur. Bu perspektif, farklı mekânların farklı zaman deneyimleri ürettiğini anlamak açısından önemli bir teorik zemin sunmaktadır. Dolayısıyla metro ve türbe gibi mekânlar, yalnızca fiziksel özellikleriyle değil, içerdikleri toplumsal pratikler aracılığıyla da zaman algısını şekillendirmektedir.

Marc Augé'nin "yok-yer" kavramı, modern ulaşım mekânları gibi anonim ve geçici alanları anlamlandırmak için geliştirilmiştir. Augé'ye göre bu tür mekânlar, bireylerin kimliklerinden arındığı, geçici kullanıcılar hâline geldiği ve kalıcı ilişkiler kuramadığı alanlardır. Metro bu bağlamda tipik bir "yok-yer" örneği olarak değerlendirilmekte; burada zaman, daha çok işlevsel ve geçici bir deneyim olarak yaşanmaktadır. Bu tür mekânlarda zamanın hızlandığı ve yüzeyselleştiği varsayılmaktadır.

Buna karşılık türbeler, tarihsel olarak "yer" olma özelliğini koruyan, kimlik, hafıza ve kutsallık üreten mekânlar olarak değerlendirilmektedir. Mircea Eliade'nin kutsal zaman anlayışı, bu tür mekânlarda zamanın doğrusal olmaktan çıkarak döngüsel ve yoğun bir deneyime dönüştüğünü ileri sürmektedir. Kutsal mekânlarda zaman, gündelik akıştan koparak daha derin ve anlam yüklü bir hâl almaktadır.

Ancak çağdaş kent deneyimi, bu kuramsal ayrımların her zaman net biçimde karşılık bulmadığını göstermektedir. Modern kentlerde kutsal mekânlar da gündelik hayatın akışıyla iç içe geçmekte; işlevsel, yoğun ve hatta hızlanmış zaman deneyimlerine sahne olabilmektedir. Benzer şekilde modern ulaşım mekânları da, özellikle çalışanlar açısından, tekrar ve monotonluk üzerinden yavaşlayan bir zaman deneyimi üretebilmektedir.

Bu çalışma, söz konusu literatürde yer alan kutsal–seküler, yavaş–hızlı ve yer–yok-yer ayrımlarını sahadan elde edilen verilerle yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda zamanın yalnızca mekânsal özelliklerle değil, bireyin o mekândaki rolü, konumu ve deneyimiyle birlikte şekillendiği varsayımından hareket edilmektedir.

4. Metodoloji

Bu araştırmada, bireyin kent mekânıyla kurduğu ilişkinin zaman algısı üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Çalışma, bireylerin deneyimlerine ve bu deneyimlere yükledikleri anlamlara odaklanan fenomenolojik yaklaşım çerçevesinde tasarlanmıştır. Bu doğrultuda, metro ve türbe gibi farklı mekânsal bağlamlarda çalışan katılımcılarla yarı yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirilmiştir.

4.1. Örneklem Seçimi

Araştırmanın örneklemi, amaçlı örnekleme yöntemi ile belirlenmiştir. Katılımcılar, metro ve türbe mekânlarında aktif olarak çalışan ve bu mekânlarla gündelik ve sürekli ilişki içinde olan bireyler arasından seçilmiştir. Bu tercih, zaman algısının yüzeysel gözlemlerden ziyade deneyime dayalı olarak anlaşılmasını sağlamayı amaçlamaktadır.

Araştırma kapsamında farklı mekânsal deneyimleri temsil edebilecek şekilde iki grup oluşturulmuştur:

- Metro çalışanları
- Türbe çalışanları

Her iki gruptan seçilen katılımcılarla toplam beş mülakat gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar, söz konusu mekânlarda farklı görev ve sorumluluklara sahip bireylerden seçilerek, zaman algısının farklı açılardan değerlendirilmesine imkân sağlanmıştır.

4.2. Veri Toplama Süreci

Mülakatlarda, katılımcıların zaman algısı ve mekânsal deneyimlerini anlamaya yönelik açık uçlu sorular kullanılmıştır. Görüşmeler üç ana tema etrafında yapılandırılmıştır:

- Zamanın algılanış biçimi ve akış hızı
- Mekânsal deneyim ve gündelik pratikler
- Görev, sorumluluk ve meşguliyetin zaman algısına etkisi

Görüşmeler, katılımcıların uygunluk durumuna bağlı olarak yüz yüze gerçekleştirilmiş; bazı durumlarda ise not tutma yöntemiyle veri kaydedilmiştir. Katılımcıların tercihleri doğrultusunda ses kaydı alınmamış, bunun yerine ayrıntılı gözlem ve görüşme notları tutulmuştur.

Her bir mülakatın süresi ortalama olarak 30–45 dakika arasında değişmiştir. Katılımcıların kimlik bilgileri gizli tutulmuş ve elde edilen veriler etik kurallar çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Bu veri toplama süreci, katılımcıların deneyimlerini derinlemesine aktarmalarına imkân tanımış ve zaman algısının mekânsal bağlam içinde nasıl şekillendiğini anlamaya yönelik zengin bir veri seti

5. Sonuç ve Katkı

Bu çalışma, zaman algısının mekânın kendisinden ziyade bireyin o mekândaki konumu ve deneyimiyle şekillendiğini ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, literatürde yaygın olan kutsal mekânda yavaş zaman ve modern mekânda hızlı zaman ayrımını sorgulamakta ve bu ayrımın her durumda geçerli olmadığını göstermektedir.

Çalışmanın en önemli katkılarından biri, zamanın bağlamsal bir olgu olduğunu ampirik verilerle ortaya koymasıdır. Aynı mekânda farklı aktörlerin farklı zaman deneyimleri yaşaması, zamanın öznel ve çok katmanlı yapısına işaret etmektedir. Ayrıca türbe gibi kutsal mekânların modern kent içinde işlevselleşerek seküler zaman deneyimleri üretebildiği gösterilmiştir.

Bu bağlamda çalışma, zaman sosyolojisine “anonim zaman”, “yoğun zaman” ve “hizmet zamanı” gibi kavramsal açılımlar sunma potansiyeline sahiptir. Sonuç olarak zaman, evrensel bir ölçüm değil; mekânsal ve toplumsal bağlam içinde yeniden üretilen bir deneyimdir.

Anahtar Kelimeler: Anahtar Kelimeler: Zaman algısı, Yok-yer, Metro, Türbe, Maneviyat

Kaynakça

- Adam, B. (1990). *Time and social theory.* Polity Press.
- Augé, M. (1995). *Non-places: Introduction to an anthropology of supermodernity*. Verso.
- Elias, N. (1992). *Time: An essay.* Blackwell.
- Eliade, M. (1959). *The sacred and the profane: The nature of religion*. Harcourt.
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity.* Stanford University Press.
- Harvey, D. (1989). *The condition of postmodernity: An enquiry into the origins of cultural change.* Blackwell.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space* (D. Nicholson-Smith, Trans.). Blackwell. (Original work published 1974)
- Rosa, H. (2013). *Social acceleration: A new theory of modernity.* Columbia University Press.
- Castells, M. (1996). *The rise of the network society.* Blackwell.

Türkiye’de Alevî Politikalarının Diaspora Yansımaları: Almanya’daki Alevî Toplumu Üzerine Nitel Bir Araştırma

Selman Çevik

Sosyoloji Selçuk Üniversitesi
selmancevik.06@gmail.com

Özet

Türkiye’nin toplumsal ve tarihsel yapısı içerisinde Alevîlik, dinî ve sosyolojik açıdan en tartışmalı alanlardan birini oluşturmaktadır. Cumhuriyet döneminde yaşanan modernleşme süreçleri ve siyasal dönüşümler, Alevî toplumunun kimlik inşasını ve devletle ilişkilerini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu bağlamda 2009 yılında gerçekleştirilen Alevî Çalıştayları ve 2022 yılında kurulan Alevi Bektaşi Kültür ve Cemevi Başkanlığı (ABKCB), devletin Alevî toplumuna yönelik politikalarının kurumsallaşması açısından dikkat çekici gelişmelerdir.

Bu çalışma, Türkiye’de Alevî toplumuna yönelik geliştirilen politikaların yurt dışında yaşayan Alevî toplumu tarafından nasıl algılandığını incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın evrenini Almanya’da yaşayan Alevî toplumu oluşturmakta olup, amaçlı örnekleme ve kartopu tekniği ile belirlenen 15 katılımcı ile yarı yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma yöntemi çerçevesinde fenomenolojik desen kullanılmış, elde edilen veriler içerik analizi ile değerlendirilmiştir.

Araştırma bulguları, diaspora Alevîlerinin Türkiye’deki politikaları yakından takip ettiğini; ancak bu politikaların bir kısmını yeterli, bir kısmını ise sembolik bulduğunu göstermektedir. Ayrıca Almanya’daki Alevî toplumunun güçlü sivil toplum yapısı ve kurumsal örgütlenmesi, Türkiye ile çift

yönlü bir etkileşim oluşturmakta ve Alevî politikalarının ulus-ötesi bir perspektifle yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

1. Giriş

Alevîlik, Türkiye'nin tarihsel ve toplumsal yapısı içerisinde hem dinî hem de sosyolojik açıdan önemli bir tartışma alanı oluşturmaktadır. İslam dünyasındaki erken dönem gelişmeler, Türklerin İslamlaşma süreci ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan dönüşümler, Alevîliğin tarihsel seyrini belirleyen temel unsurlar arasında yer almaktadır.

Cumhuriyet döneminde yaşanan modernleşme, şehirleşme ve siyasal kırılmalar, Alevî toplumunun kimlik arayışını ve örgütlenme biçimlerini yeniden şekillendirmiştir. Bu süreçte devlet ile Alevî toplumu arasındaki ilişki farklı dönemlerde çeşitli politikalar üzerinden yeniden tanımlanmıştır.

Alevîlik yalnızca Türkiye ile sınırlı bir olgu olmayıp, özellikle Avrupa'da yaşayan diaspora topluluklarıyla birlikte ulus-ötesi bir nitelik kazanmıştır. Almanya'daki Alevî toplumu, güçlü sivil toplum yapısı ve kurumsallaşmış örgütlenmesiyle bu bağlamda özel bir konuma sahiptir.

2. Araştırmanın Amacı ve Soruları

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye'de Alevî toplumuna yönelik geliştirilen politikaların Almanya'daki Alevî toplumu tarafından nasıl algılandığını ortaya koymaktır.

Araştırma şu sorular etrafında şekillenmiştir:

- ABKCB'nin kurulması diaspora Alevîlerini nasıl etkilemiştir?
- Türkiye'deki Alevî politikaları diaspora tarafından nasıl değerlendirilmektedir?
- Almanya'daki Alevî toplumu bu politikaların diaspora üzerindeki etkilerini nasıl yorumlamaktadır?

3. Literatür ve Araştırmanın Önemi

Alevîlik üzerine yapılan çalışmalar, tarihsel, sosyolojik ve teolojik boyutlarıyla geniş bir literatür sunmaktadır. Ancak bu çalışmaların önemli bir kısmı Türkiye merkezli olup diaspora boyutunu sınırlı şekilde ele almaktadır. Avrupa'da yaşayan Alevî toplumu, özellikle Almanya'da güçlü sivil toplum yapısı ve kurumsal örgütlenmesiyle dikkat çekmektedir. Bu durum, Alevî kimliğinin ulus-ötesi bir çerçevede yeniden inşa edildiğini göstermektedir. Bu çalışma, Almanya'da yaşayan Alevîlerin Türkiye'deki politikalara bakışını analiz ederek literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir.

4. Yöntem

Akademik ve bilimsel araştırmalarda, doğru ve objektif verilere ulaşmak için, sistemli ve sonuçlarla tutarlı olarak çalışmanın içeriğiyle uyuşacak şekilde bir bağlam kurgulanmalıdır. Beşerî bilimlerde çalışma yapmak diğer bilim dallarından daha farklı bir bakış açısını gerekli kılmaktadır. İnsan ve toplumla ilişki kuran veya buradaki ilişkileri anlamaya çalışan araştırmacı mekanik veya sabit bir olguyla değil sürekli değişen dinamik bir varlıkla karşı karşıyadır. Ontolojik ve epistemolojik anlamda bu konu ayrı bir tartışmanın odağında olsa dahi kurgusu insan olan bu çalışmada da bu açıdan bakılması gereklidir.

Araştırmanın içeriğine ve sorgulanmak istenen esas konuya göre yöntemin şekillenmesi ise araştırmanın bütün süreçlerini doğrudan etkileyeceği için kritik bir öneme sahiptir. Bu çalışmada metodolojik olarak nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmanın mevcut olguların arka planında "anlama" odaklı yorumlayıcı anlayışı çalışmanın örneklemi ve amacı doğrultusunda objektif verilere ulaşma imkânını arttıracaktır. Yöntemin tercih edilme sebeplerinden bir diğeri de araştırma sürecinde katılımcı ile bire bir ve çok yönlü etkileşimin sağlayacağı faydalar olarak ön plana çıkmaktadır. Almanya'da yaşayan Alevî toplumuna yönelik var olan örneklem ve konunun içeriği itibarıyla olguları anlamak ve ortaya çıkarmak amaçlandığından nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Araştırma fenomenolojik bir anlayışa dayanarak kurgulandığı için olgubilim deseni tercih edilmiştir. Fenomenolojik desen farkında olduğumuz ancak derinlemesine bir şekilde anlaşılamayan olgular açısından önemlidir. Bu olgular yaşadığımız dünyada olaylar, deneyimler, algılar, yönelimler, kavramlar gibi çeşitli durumlarda karşımıza çıkabilmektedir. Bu anlamda tam anlamını kavrayamadığımız olguları araştırmayı amaçlayan çalışmalar için fenomenoloji uygun bir araştırma zemini oluşturmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 69). Alevîlik konusu ile ilgili araştırmanın içeriği açısından Almanya'daki Alevî toplumunun Türkiye'de Alevî toplumuna yönelik uygulanan politikalara dair bakış açılarını doğru bir şekilde kavrayabilmek amacıyla fenomenolojik desen tercih edilmiştir. Araştırmada veri toplama tekniklerinden yarı yapılandırılmış sorular üzerinden mülakat tekniği kullanılmıştır. Mülakat tekniği nitel araştırma süreçleri içerisinde katılımcılar ile bire bir görüşme imkânı sağladığı ve olguların "samimi" bir diyalog zemininde ortaya çıkmasına olanak verdiği için tercih edilmiştir (Özdemir ve Tuti, 2023:225).

Nitel yöntemlerle yapılan araştırmalarda geçerlik ve güvenirliğin sağlanması, nicel araştırmalarda kullanılan yöntemlerden belli ölçülerde farklılaşmaktadır. Nitel araştırmalarda güvenirlik ve geçerlik; inandırıcılık (iç geçerlik), transferedilebilirlik veya aktarılabilirlik (dış geçerlik), tutarlık (iç güvenirlik) ve onaylanabilirlik (dış güvenirlik) olmak üzere dört faktör üzerinden sağlanmaktadır (Yıldırım, Şimşek,2011:55).

4.1. Veri Toplama Süreci

Veriler, yarı yapılandırılmış mülakatlar aracılığıyla toplanmıştır. Şubat–Mayıs 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilen görüşmeler ortalama 45 dakika sürmüştür.

4.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Almanya'daki Alevî toplumu oluşturmaktadır. Örneklem ise amaçlı örnekleme ve kartopu tekniği ile belirlenen 15 katılımcıdan oluşmaktadır.

4.3. Veri Analizi

Elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiş; 3 ana tema ve 27 kategori oluşturulmuştur.

5. Bulgular

Araştırma bulguları, Almanya'daki Alevî toplumunun Türkiye'deki politikaları yakından takip ettiğini göstermektedir. Katılımcıların bir kısmı ABKCB'yi olumlu bir adım olarak değerlendirirken, bir kısmı bu girişimi sembolik bulmaktadır.

Ayrıca Almanya'da yaşayan Alevî toplumunun güçlü sivil toplum yapısı, inançlarını kurumsal bir çerçevede sürdürmelerine imkân tanımaktadır. Türkiye ile diaspora arasında çift yönlü bir etkileşim olduğu da bulgular arasında yer almaktadır.

6. Tartışma ve Sonuç

Araştırma sonuçları, Alevî politikalarının yalnızca Türkiye içindeki dinamikler üzerinden değil, diaspora boyutu dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

ABKCB'nin kurulması önemli bir adım olmakla birlikte, Alevî toplumu arasında farklı şekillerde algılanmaktadır. Bu durum, Alevî toplumunun heterojen yapısını ve farklı beklentilerini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Alevîliğe yönelik politikaların daha kapsayıcı, katılımcı ve ulus-ötesi bir perspektifle yeniden ele alınması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Alevîlik, diaspora, Almanya, kamu politikaları, ABKCB

Kaynakça

AABF. (1994-2019, 09 09). *Avrupa Alevi Birlikleri Konfederasyonu.* alevi.org: https://alevi.org/tr/12-pressemitteilungen/293-avrupa-alevi-birlikleri-konfederasyonu-ile-avrupa-dersim-dernekleri-federasyonu-ortak-bas-n-ac-klamas.html adresinden alındı

Adıgüzel, Y. (2019). *Göç Sosyolojisi*. Ankara: Nobel Yayınları.

Aksoy, E., & Tekten Aksürmeli, Z. S. (2018). Diaspora İçinde Diaspora: Almanya Alevileri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi,* 87-102.

Aktay, Y. (2021). *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı, Alevilik Ve İslâm Protestanlığı.* . İstanbul: Vadi Yayınları.

Alevi Bektaşi Kültür ve Cemevi Başkanlığı. (09 Eylül 2024). https://alevibektasi.ktb.gov.tr/ adresinden alındı

Aydın, S. (2017). The emergence of Alevism as an ethno-religious identity. *National Identities*, 34-45.

Bakanlığı, T. D. (2010). Alevi Çalıştayları Ön Raporu. Ankara: T.C. Devlet Bakanlığı.

BMBF. *"Bildung im Schulalter - BMBF*". . (09 Eylül, 2024.). https://www.bmbf.de/bmbf/de/bildung/bildung-im-schulalter/bildung-im-schulalter_node.html adresinden alındı

Bpb *"Die soziale Situation in Deutschland- Religion".* (2024, 09 09). https://www.bpb.de/kurz-knapp/zahlen-und-fakten/soziale-situation-in-deutschland/145148/religion/ adresinden alındı

Brubaker, R. (2005). The 'Diaspora' Diaspora",. *Ethnic and Racial Studies,* 1-19.

Canpolat, M. (2023). The Role of Non-Governmental Organization on Political Participation: The Case of the Turkish Diaspora in Germany.,. *Turkish Journal of Diaspora Studies,* 3(2),218-242 .

Chambers, I. (2014). *Göç, Kültür,Kimlik.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Cohen, R. (2023). *Küresel Diasporalar.* Ankara: Gav Perspektif.

Coşan, D. E. (2014). Ulusötesi Topluluklar: Avrupa´daki Alevi Göçmenler. *Alevilik –Bektaşilik Araştırmaları Dergisi,* 112-125.

Çakın, D. (2018). *Avrupa Birliğine Tam Üyelik Sürecinde Türkiye'de Alevi Politikaları.* İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi-Yüksek Lisans Tezi.

Çavdar, O. (2020). *Sivas Katliamı Yas ve Bellek.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Çevik, S. (2021). *Diasporada Siyasal Bir Hareket Olarak Alevî Toplumu.* Ankara.

Çevik, S. (2023). Diasporada Bir Uyanış ve Var Olma Hamlesi Olarak Alevîlerin Sesi Dergisi. *Enderun Dergisi,* 15-29.

Çoştu, Y. (2019). Migration and Religion , Euro – Turks. *LAP Lambert Academic,* 50-62.

Dankoff, R. (2000). Alevism in Turkey and Comparable Syncretistic Religious Communities in the near East in the Past and Present. *Journal of the American Oriental Society,* 273-274.

Demirtaş, M. (2018). *Horasan'dan Balkanlara Seyyid Şücaaddin Veli Ocağı.* Eskişehir: Kalender Yayınları.

Die Bundesregierung. . (2024, 09 09). *"Schulsystem und Schulpflicht:* https://www.make-it-in-germany.com/de/ leben-in-deutschland/mit-familie/schulsystem adresinden alındı

Dilbirliği, M. (2021). Alman Anayasa Hukuku Sisteminde Dini Cemaatlerle Yapılan Din-Devlet Sözleşmeleri. *Liberal Düşünce Dergisi,* 34-47.

Ecevitoğlu, P., & Yalçınkaya, A. (2013). *Aleviler Artık Burada Oturmuyor.* Ankara: Dipnot Yayınları.

Erman, T., & Göker, E. (2014). *Alevi Politics in Contemporary Turkey.* Taylor & Francis, Ltd.Stable. Accessed.

Fığlalı, E. (1996). *Türkiye'de Alevilik Ve Bektaşilik.* Ankara: Selçuk Yayınları.

Hokins, L. (2011). 'I feel myself to be a world citizen': Negotiating Turkish. *Journal for the Study of Race, Nation and Culture,* 17-31.

Eski Hükümlülerin İşgücü Piyasasındaki Deneyimleri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz

Safa Bozaniçlioğlu [1,*] & Halime Ünal Reşitoğlu [1]

[1] Sosyoloji Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
safabozanicliogl u23@aybu.edu.tr

Özet

Cezaevi deneyiminin ardından özgürlüğüne kavuşan bireylerin topluma yeniden entegrasyon süreci, bireysel bir dönüşüm meselesi olmanın çok ötesinde, çok katmanlı toplumsal dinamiklerin şekillendirdiği karmaşık bir sosyolojik sorunsalı temsil etmektedir. Türkiye'de özellikle 2000 yılından bu yana ceza infaz kurumu nüfusunda yaşanan aşırı ve hızlı artış (Akdeniz, Elveriş ve Alpan, 2019), bu konunun sosyolojik aciliyetini daha da belirginleştirmektedir. Artan hapishane nüfusuna paralel olarak her geçen gün sayıları katlanarak artan eski hükümlüler, tahliye sonrasında işgücü piyasasında ciddi sosyal ve ekonomik dezavantajlarla karşılaşan, toplumla yeniden bütünleşme sürecinde dışlanan ve devasa bir kitleye dönüşen kırılgan bir grup olarak ortaya çıkmaktadır (Namal, Berke ve Çetinay, 2021). Türkiye'de eski hükümlülerin işgücü piyasasındaki deneyimleri, bu yapısal sorunsalın en görünür ve en az incelenen boyutlarından birini oluşturmaktadır. Bu çalışmanın temel tezi, eski hükümlülerin istihdam alanında karşılaştıkları dezavantajlı konumun sadece bireysel başarısızlıklarla açıklanamayacağı, bu durumun, refah devletinin geri çekilmesinin ürettiği güvencesiz çalışma koşulları, ceza sisteminin içinde barındırdığı çok katmanlı damgalanma mekanizmaları ve mevcut sistem içerisindeki yasal ve kurumsal engellerin iç içe geçtiği yapısal bir dışlanma sürecinin ürünü olduğudur. Bu çalışma, tahliye sonrası işgücü piyasasına erişimi kısıtlayan engellerin yalnızca sabıka kaydından ibaret olmadığını, söz konusu engellerin kurumsal, mekânsal ve öznel boyutlarıyla birlikte analiz edilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Çalışmanın Bağlamı ve Özgün Yönleri

Eski hükümlülerin işgücü piyasasındaki konumuna ve ceza adalet sisteminin sosyoekonomik etkilerine ilişkin yabancı literatür oldukça zengindir (Garland, 2001; Uggen vd., 2014; Western & Beckett, 1999). Bu literatür, cezaevini ve sabıka kaydını yalnızca hukuki bir mesele olarak değil, aynı zamanda işgücü piyasasını düzenleyen, emeği disipline eden makroekonomik bir kurum olarak ele almaktadır. Ancak Türkiye özelinde bu alana yönelik derinlemesine nitel çalışmalar son derece kısıtlıdır. Mevcut ulusal araştırmalar ağırlıklı olarak nicel yöntemlere (Savaş ve Eryalçın, 2020), İŞKUR gibi resmî kurumların istatistiki kayıtlarına (Çebi, 2022; Namal, Berke ve Çetinay, 2021) veya yalnızca işveren perspektifine (Tuner, Sağlam ve Yıldız, 2025) dayanarak sorunu dar bir istihdam meselesine indirgemektedir. Eski hükümlüleri pasif birer nesne olmaktan çıkarıp bizzat kendi deneyimlerini, gündelik hayattaki dışlanma pratiklerini ve bu deneyimlere atfettikleri anlamları merkeze alan derinlemesine nitel bir sosyolojik araştırma Türkiye literatüründe büyük ölçüde eksik kalmaktadır. Bu çalışma, eski hükümlülerin sesini ve eylemlerini merkeze alarak söz konusu metodolojik boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

İlk olarak çalışma, yapısal (makro) ve öznel (mikro) analiz düzeyleri arasındaki sürekliliği gözeterek bütünleşik bir yaklaşım benimsemektedir. Bu sayede, neoliberal piyasa koşullarının ve ayrımcılık mekanizmalarının yarattığı yapısal engellerin bireyin deneyimini nasıl şekillendirdiği, aynı zamanda bireyin bu engeller karşısında geliştirdiği direniş pratikleri ve başa çıkma stratejileri tek bir analitik çerçevede incelenebilmektedir.

İkinci olarak çalışma, Türkiye'ye özgü hukuki ve kurumsal çerçeveyi uluslararası karşılaştırmalı bir perspektifle bir araya getiren az sayıdaki çalışmadan biridir. Başta 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 48. maddesi olmak üzere, çeşitli ruhsatlı mesleklere yönelik kısıtlamaların bireyleri nasıl yasal bir "sivil ölüm" haline mahkûm ettiği, formel istihdamdan dışlanmanın, kişileri kayıt dışı sektör şartlarına nasıl ittiği eleştirel bir biçimde tartışılmaktadır.

Üçüncü ve en kapsamlı teorik özgünlük olarak araştırma literatürde sıklıkla birbirinden bağımsız ele alınan temel teorileri birbirine bağlamaktadır. Damgalanma teorisini (Goffman, 2021), cezalandırıcı devletin bir yansıması olan mekânsal damgalanma yaklaşımını (Wacquant, 2007), yeni ve güvencesiz bir sınıfın inşasını anlatan prekarya kuramını (Standing, 2014) ve suçtan vazgeçme süreçlerini inceleyen kefaret anlatıları literatürünü (Maruna, 2001) Türkiye işgücü piyasası bağlamında eleştirel biçimde sınamaktadır. Bu teorik sentez, yaşanan istihdam probleminin salt bireysel bir kalifiye olmama veya basit bir iş bulamama meselesine indirgenemeyeceğini bunun yanı sıra meselenin özünde, toplumsal ön yargılar ve kurumsal engellerle örülmüş, kalıcı ve yapısal bir dışlanma sorununun yattığını göstermektedir.

Yöntem ve Temel Araçlar

Bu çalışma, nicel göstergelerin ötesine geçerek bireylerin kendi gerçekliklerini ve dışlanma pratiklerini nasıl anlamlandırdıklarını derinlemesine kavramak amacıyla nitel araştırma paradigması çerçevesinde tasarlanmıştır. Veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış bireysel görüşme tekniğinin benimsenmesinin temel nedeni, araştırmacıya önceden belirlenmiş teorik temaları sorgulama imkânı sunarken, aynı zamanda katılımcının öznel anlatısına, kırılgan deneyimlerine ve görünmez duygusal süreçlerine esnek bir biçimde alan açabilmesidir. Görüşmeler, sahanın çok boyutlu yapısını yansıtabilmek adına farklı suç türleri, ceza süreleri, eğitim düzeyleri ve cinsiyet bağlamında çeşitlilik gösteren (maksimum çeşitlilik gözetilerek) 25 eski hükümlüyle gerçekleştirilmektedir. Eski hükümlülerin maruz kaldıkları ağır sosyal damgalanma nedeniyle "erişilmesi güç ve kapalı" bir popülasyon oluşturması sebebiyle, sahada güven ilişkisi kurabilmek ve zengin veriye ulaşabilmek adına katılımcılara ulaşmada amaçlı örnekleme ve kartopu örnekleme yöntemlerinden yararlanılmaktadır.

Görüşme soruları katılımcıların tahliye sonrası iş arama süreçlerini, insan kaynakları veya işveren tutumlarıyla karşılaşmalarını, damgalanmayla baş etme (gizleme veya ifşa) stratejilerini, mevcut kurumsal yapı ve sosyal politikalarla ilişkilerini ve işgücü piyasasına dair inşa ettikleri sosyolojik anlamları kapsamaktadır. Verilerin çözümlenmesinde tematik analiz yöntemi uygulanmaktadır. Bu yöntemin tercih edilmesindeki temel amaç bir yandan literatürdeki teorik çerçeveden hareketle geliştirilen tümdengelimli temaları sınamak, diğer yandan ise katılımcı deneyimlerinin içinden tümevarımsal olarak yükselen özgün, yerel ve mikro sosyolojik temaları birlikte ve dinamik bir biçimde değerlendirebilmektir.

Literatüre Katkı

Bu çalışmanın literatüre birkaç önemli katkı sunması beklenmektedir. Araştırma, Türkiye'de bu denli kapsamlı ve çok boyutlu bir nitel çerçevede ele alınmamış bir konuyu merkeze alarak ulusal sosyoloji literatüründeki belirgin bir boşluğu doldurmaktadır. Bunun yanı sıra eski hükümlülerin bireysel failliklerini ve deneyimlerinin öznel katmanlarını analiz ederek yapısal determinizme dayanan mevcut çalışmalara ek bir derinlik kazandırmaktadır. Yabancı literatürde yerleşik teorik çerçevelerin özellikle Wacquant'ın (2009) "prisonfare" kavramının ve Maruna'nın (2001) kefaret anlatıları modelinin Türkiye bağlamında ne ölçüde geçerli olduğunun sınanması hem teorik hem de karşılaştırmalı düzeyde özgün

bir katkı niteliği taşımaktadır. Son olarak araştırmanın bulguları, mevcut sistem içerisindeki kurumsal engellere ve politika uygulamalarının pratikteki etkilerine dair değerlendirilebilecek somut veriler sunmaktadır.

Bulgular ve Sonuçlar

Elde edilen veriler, yabancı literatürde yerleşik teorik çerçevelerin Türkiye bağlamında açıklayıcı gücünü koruduğunu, ancak yerel dinamiklerle dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Goffman'ın (2021) bilgi gizleme ve anlatısal onarım gibi damga yönetimi stratejileri ile Maruna'nın (2001) kefaret anlatıları modeli, katılımcıların iş arama pratiklerinde sosyokültürel kodlarla bütünleşerek karşılık bulmaktadır. Bununla birlikte araştırma, mevcut sistem içerisindeki kurumsal engellerin bireylerin başa çıkma stratejilerini özgül biçimlerde kısıtladığına işaret eden bulgulara ulaşmıştır. Özellikle adli sicil kaydının formel piyasada aşılamaz ve kalıcı bir engel işlevi görmesi, eski hükümlüleri yoğunlukla enformel dayanışma ağlarına yönlendirmekte, bu ağlar bireyi istihdama katsa da eş zamanlı olarak güvencesiz, sömürüye açık ikincil piyasalara hapsetmektedir.

Araştırmada öne çıkan bir diğer çarpıcı bulgu, politika gereği iş bulmayı kolaylaştırması amacıyla sunulan zorunlu meslek edindirme veya yönlendirme kurslarının taşıdığı paradoksal etkidir. Söz konusu uygulamaların, piyasanın gerçeklikleriyle örtüşmediği durumlarda birey üzerinde yeni bir etiketlenme süreci yaratarak işgücüne katılımı kolaylaştırmak yerine beklenmeyen dışlayıcı ve geciktirici sonuçlar doğurabildiği gözlemlenmiştir. Ayrıca, damgalanma deneyiminin tek tip olmadığı, suçun türüne ve niteliğine göre şekillenen hiyerarşik bir damgalanma örüntüsünün, işverenin kabul süreçlerinde ve işgücü piyasasında doğrudan belirleyici olduğu saptanmıştır.

Sonuç olarak bu dezavantajlı konum, piyasanın kâr odaklı yapısal mantığı, katı kurumsal engeller ve öznel damgalanma deneyimleri tarafından kesişimsel olarak üretilen sistemik bir dışlanma biçimidir. Bireyin ceza infaz kurumundan fiziksel tahliyesi sosyoekonomik hayata tam katılımı için yeterli olmamakta, görünmez yaptırımlar kişileri prekaryalığa mahkûm etmektedir. Eski hükümlülere yönelik mevcut istihdam politikaları, sadece bireye mesleki beceri kazandırmaya odaklanan modellerin ötesine geçmeli ve işverenlerin tutumlarını dönüştürecek, kurumsal ayrımcılığı giderecek ve kişileri kayıt dışı sömürüden koruyacak bütüncül yapısal düzenlemelerle sosyolojik bir perspektiften yeniden inşa edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Eski hükümlülük, işgücü piyasası, damgalanma, prekarya, emek

Kaynakça

Akdeniz, G., Elveriş, İ. ve Alpan, A. (2019). Görünen Ceza, Görünmeyen İnfaz: Türkiye'de Ceza ve İnfaz Politikaları Işığında Hükme Riayet. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(1), 5-38.

Çebi, M. (2022). *Eski Hükümlülerin İstihdamı ve Entegrasyonu Kapsamında ABD ve Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz*. (Uzmanlık Tezi). Türkiye İş Kurumu (İŞKUR) Genel Müdürlüğü, Ankara.

Garland, D. (2001). *The culture of control: Crime and social order in contemporary society*. Oxford University Press.

Goffman, E. (2021). *Damga: Örselenmiş kimliğin idare edilişi üzerine notlar* (Ş. Geniş, L. Ünsaldı & S. N. Ağırnaslı, Çev.). Heretik Yayıncılık.

Maruna, S. (2001). *Making good: How ex-convicts reform and rebuild their lives*. American Psychological Association. https://doi.org/10.1037/10430-000

Namal, M. K., Berke, M. ve Çetinay, H. A. (2021). Eski Hükümlü İstihdamında Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 16(63), 1338-1354.

Savaş, G., & Eryalçın, T. (2020). Eski hükümlülerin ve denetimli serbestlik yükümlülerinin istihdamı üzerine uygulamalı bir araştırma. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(2), 336-367. https://doi.org/10.33417/tsh.641049

Standing, G. (2014). *Prekarya* (E. Bulut, Çev.). İletişim Yayınları.

Tuner, N., Sağlam, H., & Yıldız, K. (2025). Eski Hükümlülerin Çalışma Hayatına Entegrasyonu: Bandırma Örneği. *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 350-365. https://doi.org/10.38009/ekimad.1698472

Uggen, C., Vuolo, M., Lageson, S., Ruhland, E., & Whitham, H. K. (2014). The edge of stigma: An experimental audit of the effects of low-level criminal records on employment. *Criminology,* 52(4), 627-654. https://doi.org/10.1111/1745-9125.12051

Wacquant, L. (2007). Territorial stigmatization in the age of advanced marginality. *Thesis Eleven,* 91(1), 66-77. https://doi.org/10.1177/0725513607082003

Wacquant, L. (2009). *Punishing the poor: The neoliberal government of social insecurity*. Duke University Press.

Western, B., & Beckett, K. (1999). How unregulated is the U.S. labor market? The penal system as a labor market institution. *American Journal of Sociology,* 104(4), 1030-1060. https://doi.org/10.1086/210135

Acemi Öğretmenin Dönüşümü: Okul Kültürüne Uyumda Aktör Failliği Üzerine Etno-Fenomenolojik Bir Çözümleme

Münire Handan Kaya [1,*] & Mehmet Ali Akyurt [1]

[1] Sosyoloji İstanbul Üniversitesi
munirehandan@gmail.com

Özet

Eğitim sosyolojisi literatüründe öğretmenlik mesleği genellikle makro-yapısal dönüşümler, merkezi eğitim politikaları ve ekonomi-politik çerçeveler üzerinden ele alınmakta; öğretmen ise bu sistemik değişimlere maruz kalan edilgen bir nesne olarak konumlandırılmaktadır. Ancak eğitim, yalnızca

sistemin işleyişine dair genel şemalarla anlaşılabilecek bir olgu değildir. Bu çalışma, sosyolojik analizlerde çoğu zaman ihmal edilen eğitimin gündelik ve etkileşimsel boyutuna odaklanarak; okulun her gün yeniden üretilen rutinlerini, koridorlardaki sessiz etkileşimleri ve öğretmenler odasındaki "sahne arkası" dayanışma ve tartışmaları merkeze almaktadır. Çalışmanın temel tezi, öğretmenin okul kültürü içindeki konumunun ne yapısal bir zorunluluğun mutlak sonucu ne de kadiri mutlak bir failin özgür seçimi olduğudur. Aksine öğretmen; okulun normatif dünyasıyla etkileşime girerken hem bu kültür tarafından şekillendirilen hem de ona direnç, uyum veya müzakere pratikleriyle kendi anlam dünyasını inşa ederek yön veren "ilişkisel bir fail" olarak tanımlanmaktadır. Bu perspektifle mesleki dönüşüm, kariyerin başında tamamlanan doğrusal bir sosyalleşme süreci değil; atamalar, kuşak farkları ve teknolojik devrimler gibi yapısal kırılmalarla meslek hayatı boyunca periyodik olarak tetiklenen bir "uzamış acemilik" ve "sürekli yeniden konumlanma" deneyimidir.

Araştırmanın kuramsal çerçevesi, Robert Merton'ın suç ve sapma sosyolojisinde geliştirdiği "Bireysel Uyum Tipolojisi"nin (Merton, 1938) okul sosyolojisine özgün bir uyarlaması üzerine inşa edilmiştir. Merton'ın kültürel hedefler (mesleki idealler, idari beklentiler, bürokrasi) ve kurumsal araçlar (mevzuat, müfredat,imkânlar) arasındaki gerilime dayalı modeli, öğretmenlerin yapısal kısıtlar karşısında geliştirdikleri özgün tutumları kategorize etmek için analitik bir anahtar sunmaktadır. Bu teorik zemin; Erving Goffman'ın (2020) "sahne arkası", Michel de Certeau'nun (2008) "strateji ve taktik", James Scott'ın (2021) "gizli senaryolar" ve Necmi Erdoğan'ın (2000) "popüler metis repertuvarı" gibi kavramlarıyla tahkim edilmiştir. Özellikle öğretmenler odası, resmi rollerin askıya alındığı, maskelerin düştüğü ve okulun sosyal haritasının gizlice çizildiği bir "sahne arkası" mekânı olarak ele alınmış; bu mekânın klikleşmelerin ve ideolojik ayrışmaların kristalize olduğu bir mikro-kozmos işlevi gördüğü saptanmıştır.

Metodolojik olarak araştırma, aktörlerin bireysel deneyimlerinin öznel anlamını (fenomenoloji) içinde cereyan ettiği sosyal bağlamla (etnografi) bütünleştiren etno-fenomenolojik bir yaklaşıma dayanmaktadır (Creely, 2017; Dutta vd., 2024; Erfanian Arghavanian vd., 2020). İstanbul'un Ümraniye ilçesindeki bir devlet ortaokulunda dört aya yayılan saha çalışması süresince 250 saatlik katılımcı gözlem gerçekleştirilmiş ve 120 sayfalık saha notu tutulmuştur. Veri seti, farklı branş ve kıdem düzeylerinden 15 öğretmenle yapılan yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerle derinleştirilmiştir. MAXQDA yazılımı aracılığıyla gerçekleştirilen açık kodlama analizi; öğretmenlerin "gerçeklik şoku" (Veenman, 1984) deneyimlerinden, öğretmenler odasındaki örtük hiyerarşilerde kendilerine yer açma çabalarına kadar uzanan geniş bir yelpazede tipolojik çözümlemeye olanak tanımıştır.

Araştırmanın bulguları, öğretmenlerin mesleki idealleri ile sahadaki katı gerçeklikler arasındaki boşluğu doldurma biçimlerine göre beş temel tipin ortaya çıktığını göstermektedir. İlk grup olan "uyum sağlayanlar" (Merton, 1938), sistemin çıktılarını ve araçlarını gönüllü olarak benimseyen, genellikle kariyer odaklı ve "makbul öğretmen" imgesini içselleştirmiş profillerdir. İkinci grup olan "yenilikçiler" (Erkilet, 2007), mesleki idealleri (kültürel hedefler) korumakla birlikte kurumsal araçları yetersiz bularak alternatif yollar, projeler ve "popüler metis" taktikleri geliştiren araştırmacı kimliklerdir. Üçüncü grup olan "gelenekçi/memurlar", büyük ideallerini yitirmiş ancak memuriyet rutinlerine ve kurallara aşırı bağlılık göstererek okulun statükosunu koruyan "ritüelist" aktörlerdir. Dördüncü grup olan "geri çekilenler", hem hedeflerden hem de araçlardan elini eteğini çekmiş, sosyal izolasyon yaşayan ve sistemden zihnen kopmuş bireylerdir. Son olarak "isyancılar", mevcut yapıyı reddedip yerine ideolojik veya pedagojik bir karşı-inşa teklif eden dönüştürücü entelektüel adaylarıdır.

Çalışmanın sonuçları, öğretmenin toplumsal konumu ve mesleki profilinin, makro düzeydeki 'makbul öğretmen' tanımlarıyla sıkı sıkıya bağlı olduğunu, ancak bu tanımların öğretmenler odasının mikro

dünyasında her zaman aynı karşılığı bulmadığını ortaya koymaktadır. Tarihsel süreç incelendiğinde, Osmanlı dönemindeki kamusal entelektüel rolünden Cumhuriyet'in idealize edilen 'ulus devlet inşacısı' kimliğine (Akyüz, 1978); Köy Enstitüleri'nin öncü öğretmeninden (Balkır, 2022) 1970'lerin branş uzmanına kadar (Buyruk, 2013) her dönemin kendi makbul figürünü yarattığı görülür. 21. yüzyıl Türkiye'sinin 'makbul öğretmeni' ise artık sadece bir bilgi aktarıcısı veya sınav teknisyeni değildir. Yeni yüzyılın idealize edilen öğretmeni; bir yandan merkezi sınavlarda öğrencilerini başarılı kılan sınav odaklı bir teknisyen, diğer yandan sistemin küresel rekabet ve yaratıcılık ihtiyaçlarını karşılayan, TÜBİTAK projeleri, TEKNOFEST yarışmaları veya Harezmi dersleri gibi disiplinler arası etkinliklerde gönüllü sorumluluk alan bir "proje yürütücüsü" ve "danışman/mentor" rolünü üstlenmelidir. Mesleki prestij kazanmak, günümüz eğitim sisteminde artık bu çok boyutlu performans kriterlerine uyum sağlamaktan geçmektedir.

Ancak araştırmanın en çarpıcı sonuçlarından biri, makro düzeyde devlet ve toplum nezdinde idealize edilen bu 'performans odaklı makbul öğretmen' tipi ile mikro düzeyde öğretmenler odası alt kültüründeki (Becker, 1976; Lacey, 2011) 'makbul öğretmen' algısının her zaman örtüşmediğini, zaman zaman çatıştığını göstermesidir. Öğretmenler odası, resmi söylemlerin büküldüğü ve "gizli senaryoların" üretildiği bir sahne arkasıdır. Bu mekânın alt kültüründe, idarenin bürokratik taleplerinden şikayet etmek veya yönetilmesi güç bir sınıfla ilgili dertleşmek olağan bir dayanışma pratiğiyken; makro sistemin idealize ettiği "sürekli idare odasında vakit geçiren", "velilere sınırsız destek veren" veya "her projeye gönüllü olan" öğretmen tipi, meslektaşları arasında şüpheyle karşılanabilmekte ve "idarenin adamı" veya "gerçeklikten uzak idealist" olarak damgalanabilmektedir. Dolayısıyla öğretmen, makro beklentilerin dayattığı performans hızı ile öğretmenler odasının korumacı alt kültürü arasında sıkışmakta; kendi dönüşümünü bu iki kutuplu gerilim hattında, çeşitli taktikler geliştirerek gerçekleştirmektedir.

Bu bağlamda öğretmenler odası, sadece bir dinlenme alanı değil; yeni gelen öğretmenin okulun sosyal haritasını çözümlediği bir "karargâh" işlevi görmektedir. Mesleğe yeni başlayan veya okula yeni atanan öğretmenler, başlangıçta masanın merkezine değil kenarına ilişerek, sessiz bir gözlem süreciyle odanın oturma düzeninden panodaki sendika afişlerine kadar her sembolü analiz ederler. Bu süreçte acemilik, sadece mesleğin ilk yıllarıyla sınırlı kalmayan; değişen konjonktür, teknolojik dönüşümler ve yeni makbul öğretmen tanımları karşısında kıdemli öğretmenlerin de deneyimlediği bir "fenomen" olarak karşımıza çıkar. 60'ların devrimci öğretmeninin 70'lerin teknisyenine yabancılaşması gibi, bugünün kıdemli öğretmeni de dijitalleşen eğitim pratikleri karşısında "yeni bir acemilik" ve "gerçeklik şoku" yaşamaktadır. Bu durum, öğretmenin kariyer döngüsünün doğrusal bir ilerlemeden ziyade, her yeni bağlamda aktörün kendisini yeniden konumlandırdığı döngüsel bir inşa süreci olduğunu tescillemektedir.

Sonuç olarak öğretmenin dönüşümü; tarihsel süreçte evrilen makro politik beklentiler ile öğretmenler odasının mikro-gerçeklikleri, klikleşmeleri ve gizli senaryoları arasındaki gerilim hattında somutlaşmaktadır. Aktör failliği, öğretmenin okulun "kara kutuları" ve örtük hiyerarşileri karşısında geliştirdiği direnç veya uyum taktiklerinde vücut bulmaktadır. Bu çalışma, öğretmeni sadece bir politika uygulayıcısı olarak değil, kurumsal kültürü her gün yeniden üreten veya büken stratejik bir aktör olarak konumlandırarak; eğitim politikalarının sahadaki başarısının ancak bu mezo-mikro ölçekli etkileşimsel süreçlerin anlaşılmasıyla mümkün olabileceğini savunmaktadır. Öğretmenin dönüşümü; idarenin yönergeleri, veli beklentileri, öğrenci talepleri ve meslektaş dayanışması/rekabeti arasında şekillenen, çok katmanlı ve dinamik bir failliğin hikâyesidir.

Anahtar Kelimeler: Mesleki sosyalleşme, aktör failliği, Merton'ın uyum tipolojisi, öğretmen tipleri, okul etnografisi, gerçeklik şoku

Kaynakça

Akyüz, Y. (1978). *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1839-1950*). Doğan Basımevi.

Balkır, S. E. (2022). *Eski Bir Öğretmenin Anıları (1908-1940)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Becker, H. S. (1976). *Boys in White: Student Culture in Medical School (1st edition)*. Routledge.

Buyruk, H. (2013). *Türkiye'de Öğretmen Emeğinin Tarihsel Dönüşümüne İlişkin Ekonomi Politik Bir Çözümleme [Doktora Tezi]*. Ankara Üniversitesi.

Certeau, M. de. (2008). *Gündelik Hayatın Keşfi 1: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları* (L. A. Özcan, Çev.). Dost Kitabevi.

Creely, E. (2017). An Ethno-Phenomenological Study of Actors' Experiences of Performing in Theatre. https://doi.org/10.4225/03/58901D57B1D7A

Dutta, D., Das, R., Das, C., Sarma, T., Das, S., Dutta, A., Baishya, T., Pathak, L., & Das, B. (2024). An ethno-phenomenology based approach to study breast cancer disparity in rural India. *Cancer Research*, 84(6_Supplement), 807. https://doi.org/10.1158/1538-7445.AM2024-807

Erdoğan, N. (2000). Devleti İdare Etmek: Maduniyet ve Düzenbazlık. *Toplum ve Bilim*, (83).

Erfanian Arghavanian, F., Heydari, A., Noghani Dokht Bahmani, M., & Latifnejad Roudsari, R. (2020). An Ethno-phenomenological Study of Pregnant Women's Experiences regarding Household Roles. *International Journal of Community Based Nursing and Midwifery,* 8(4), 282-294. https://doi.org/10.30476/ijcbnm.2020.84685.1228

Erkilet, A. (2007). *Toplumsal Yapı ve Değişme Kuramları*. Hece Yayınları.

Goffman, E. (2020). *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu* (B. Cezar, Çev.). Metis Yayınları.

Lacey, C. (2011). *The Socialization of Teachers (1. Baskı 1977)*. *Routledge*. https://doi.org/10.4324/9780203126004

Merton, R. K. (1938). Social Structure and Anomie. American Sociological Review, 3(5), 672-682. https://doi.org/10.2307/2084686

Scott, J. C. (2021). *Tahakküm ve Direniş Sanatları / Gizli Senaryolar* (A. Türker, Çev.). Ayrıntı Yayınları.

Veenman, S. (1984). Perceived Problems of Beginning Teachers. Review of Educational Research, 54(2), 143-178.

24. Oturum
Felsefe

Oturum Başkanı: Melek Yıldız Güneş

Seminer Salonu 2
9 Mayıs Cumartesi
14:30-16:00

Galip Tunç

Fârâbî'de Kıyas ve Delâletu'ş-Şâhid Ale'l-Gâib Yöntemi

Feyza Nalcı İpekyüz

Sinan b. Sâbit'in Siyâsetü'n-nüfûs'unda Ahlâkî Yetkinlik Problemi

Elif Kızıl

Platon Düşüncesinde Savaşmanın Adabı: Filistin Örneği

Ülkü Demirci

Cumhuriyet Dönemi Felsefe Tarihçiliğinde İslam Felsefesinin Bir Gelenek Olarak Savunusu: Mübahat Türker Küyel Örneği

Salih Kılıçkaya

Quale Problemi ve İlahi İlim: İbn Sina'nın Külli Bilgi Anlayışı Bağlamında Bir Sorunsallaştırma

FÂRÂBİ'DE KIYAS VE DELÂLETU'Ş-ŞÂHİD ALE'L-GÂİB YÖNTEMİ

Galip Tunç

İlahiyat Süleyman Demirel Üniversitesi
superiorbronze@gmail.com

Özet

Bu çalışma, İslam düşünce geleneğinin önemli filozoflarından biri olan Fârâbî'nin mantık anlayışı çerçevesinde kıyas teorisini incelemeyi ve özellikle kelâm geleneğinde kullanılan **Delâletü'ş-şâhid ale'l-gâib** yöntemini Fârâbî'nin yaklaşımı bağlamında değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temel odağı, Fârâbî'nin mantık külliyatı içerisinde önemli bir yere sahip olan Kıyâsü's-sağîr adlı eseri olup, söz konusu eserde geliştirilen kıyas teorisi ile kelâmcıların epistemolojik yöntemleri arasındaki ilişki ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede çalışmanın temel problemi, Fârâbî'nin Aristotelesçi mantık geleneğini nasıl yorumladığı ve kelâmcıların akıl yürütme yöntemlerinden biri olan **gâibin şâhide kıyası**nı hangi teorik çerçeve içerisinde değerlendirdiğini ortaya koymaktır.

İslam düşünce tarihinde mantık ilmi, özellikle felsefe ve kelâm disiplinleri arasında metodolojik bir araç olarak önemli bir rol oynamıştır. Fârâbî, Aristoteles'in mantık sistemini İslam düşünce dünyasına sistematik bir biçimde aktaran ve onu yeni bir yorum çerçevesinde geliştiren en önemli filozoflardan biri olarak kabul edilmektedir. Aristoteles'in Birinci Analitikler adlı eserinde temellendirilen kıyas teorisi, İslam düşünce tarihinde Fârâbî tarafından yeniden yorumlanmış ve daha geniş bir metodolojik bağlama yerleştirilmiştir. Bu bağlamda Fârâbî, kıyası yalnızca mantıksal çıkarımın teknik bir aracı olarak değil, aynı zamanda düşünsel faaliyetlerin temel yapısını belirleyen bir yöntem olarak ele almaktadır. Ona göre kıyas, belirli öncüllerin bir araya gelmesi sonucunda zorunlu bir şekilde yeni bir sonucun ortaya çıktığı mantıksal bir yapıdan ibarettir. Bu yönüyle kıyas, hem zihinsel düşünme süreçlerinin hem de dilsel ifade biçimlerinin düzenlenmesini sağlayan temel bir mantık mekanizmasıdır.

Çalışmada öncelikle Fârâbî'nin kıyas kavramını nasıl tanımladığı ve Aristotelesçi mantık geleneği ile ilişkisi incelenmiştir. Fârâbî'nin kıyas tanımı, Aristoteles'in kıyas teorisini büyük ölçüde takip etmekle birlikte, dil ve mantık arasındaki ilişkiye yaptığı vurgu ile özgün bir karakter kazanmaktadır. Fârâbî'ye göre kıyas, yalnızca mantıksal bir yapı değil, aynı zamanda söz ve anlam alanı arasında kurulan bir ilişkidir. Bu nedenle mantık ilmi, dilsel ifadelerin doğru anlamlandırılması ve düşünsel çıkarımların sistemli bir biçimde kurulması açısından merkezi bir konuma sahiptir. Fârâbî'nin mantık çalışmalarında özellikle dil ve mantık arasındaki ilişkiyi açıklamaya yönelik eserler kaleme alması, onun mantığı yalnızca teorik bir disiplin olarak değil, aynı zamanda ilimler arasında metodolojik bir araç olarak gördüğünü göstermektedir.

Araştırmanın ikinci aşamasında Fârâbî'nin kıyas teorisinin yapısal unsurları ele alınmıştır. Bu bağlamda kıyasın temel bileşenleri olan öncül, sonuç ve orta terim kavramları açıklanmış; ayrıca önermelerin mantıksal yapı içerisindeki işlevleri üzerinde durulmuştur. Fârâbî'ye göre bir kıyasın kurulabilmesi için en az iki öncülün bulunması gerekmekte ve bu öncüller arasında ortak bir terimin yer alması zorunludur. Orta terim aracılığıyla kurulan bu ilişki sayesinde öncüllerden yeni bir sonuç elde edilmektedir. Bu yapı Aristotelesçi kıyas teorisinin temel prensiplerini yansıtmakla birlikte, Fârâbî'nin mantık anlayışında daha geniş bir düşünsel çerçeve içerisinde ele alınmaktadır. Nitekim Fârâbî, kıyasın yalnızca formel bir çıkarım yöntemi olmadığını, aynı zamanda bilgi üretim sürecinin mantıksal temellerini açıklayan bir sistem olduğunu ifade etmektedir.

Fârâbî, kıyasları yapı bakımından çeşitli kategorilere ayırmaktadır. Bu çerçevede basit kıyaslar ve mürekkep kıyaslar temel ayrımı oluşturmaktadır. Basit kıyaslar iki öncül ve bir sonuçtan meydana gelirken, mürekkep kıyaslar birden fazla kıyasın birbirine bağlanmasıyla oluşmaktadır. Bunun yanı sıra Fârâbî, yüklemli kıyaslar ve şartlı kıyaslar şeklinde farklı kıyas türlerini de ele almaktadır. Özellikle şartlı kıyasların mantık sistemine dahil edilmesi, Aristoteles'in klasik kıyas teorisinin genişletilmesi açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Fârâbî ayrıca hulfî kıyas adı verilen özel bir kıyas türünü de incelemekte ve bu yöntemin mantıksal çıkarım süreçlerindeki işlevini açıklamaktadır. Hulfî kıyas, bir önermenin doğruluğunu göstermek amacıyla onun zıddını varsayarak çelişkiye ulaşma yöntemine dayanmaktadır. Bu yönüyle hulfî kıyas, mantık tarihinde "reductio ad absurdum" olarak bilinen çıkarım biçimine karşılık gelmektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Fârâbî'nin mantık anlayışı çerçevesinde kullanılan farklı akıl yürütme yöntemleri ele alınmıştır. Bu bağlamda özellikle **tümevarım (istikrâ)** ve **temsil** yöntemleri üzerinde durulmuş ve bu yöntemlerin kıyas teorisi ile ilişkisi açıklanmıştır. Fârâbî'ye göre tümevarım, tekil örneklerin incelenmesi yoluyla genel bir hükme ulaşmayı sağlayan bir araştırma yöntemidir. Ancak bu yöntem, mantıksal kesinlik bakımından burhânî kıyas seviyesine ulaşmamaktadır. Buna karşılık temsil yöntemi, benzerlik ilişkisi üzerinden bir hükmün başka bir varlığa aktarılması şeklinde tanımlanmaktadır. Fârâbî, temsil yönteminin bazı durumlarda kıyas formatına dönüştürülebileceğini ve bu şekilde daha güçlü bir mantıksal yapı kazanabileceğini ifade etmektedir.

Çalışmanın önemli tartışma konularından biri, kelâmcılar tarafından kullanılan **Delâletü'ş-şâhid ale'l-gâib** yönteminin Fârâbî'nin mantık anlayışı içerisinde nasıl değerlendirildiğidir. Kelâm geleneğinde bu yöntem, duyularla bilinen bir varlıktan hareketle duyularla doğrudan bilinmeyen varlıklar hakkında hüküm vermeyi ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle, gözlemlenebilir bir olgudan hareketle metafizik veya duyular ötesi alan hakkında çıkarımda bulunulmaktadır. Kelâmcılar özellikle Tanrı'nın sıfatları, âlemin yaratılmışlığı ve ilâhî fiiller gibi meselelerde bu yönteme başvurmuşlardır.

Fârâbî, bu yöntemi tamamen reddetmemekle birlikte onun mantıksal geçerliliğinin belirli şartlara bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle şâhid ile gâib arasında kurulan benzerliğin rastgele değil, belirli bir ontolojik temele dayanması gerektiğini ifade etmektedir. Aksi takdirde bu yöntemle elde edilen sonuçların epistemolojik değeri zayıf olacaktır. Fârâbî'ye göre sağlam bir kıyasın kurulabilmesi için öncüllerin doğruluğu ve orta terimin uygunluğu büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla şâhid ile gâib arasındaki ilişki mantıksal açıdan temellendirilmediği sürece yapılan çıkarımlar kesin bilgi üretme kapasitesine sahip olmayacaktır.

Fârâbî'nin analizlerinde dikkat çeken bir diğer husus, gâibin şâhide kıyasının bazı durumlarda formel bir kıyas yapısına dönüştürülebileceği yönündeki görüşüdür. Bu durumda söz konusu yöntem, Aristotelesçi kıyasın birinci şekline yaklaşan bir mantıksal yapı kazanabilmektedir. Ancak Fârâbî'ye göre bu dönüşüm her zaman mümkün değildir ve yöntemin geçerliliği kullanılan öncüllerin doğruluğuna bağlıdır. Bu nedenle Fârâbî, kelâmcıların kullandığı bu yöntemi tamamen reddetmek yerine, onu mantıksal analiz yoluyla yeniden değerlendirmeye çalışmaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma, Fârâbî'nin kıyas teorisinin yalnızca Aristotelesçi mantık geleneğinin bir devamı olmadığını, aynı zamanda İslam düşüncesinde kullanılan farklı akıl yürütme yöntemlerini analiz eden kapsamlı bir mantık sistemi sunduğunu göstermektedir. Fârâbî'nin kıyas anlayışı, mantığı yalnızca formel bir çıkarım teorisi olarak değil, düşünsel faaliyetlerin bütününü kapsayan bir yöntem olarak ele almaktadır. Bu bağlamda Fârâbî'nin mantık çalışmaları, İslam düşüncesinde mantık ile kelâm arasındaki ilişkiyi anlamak açısından önemli bir teorik zemin sunmaktadır. Özellikle **Delâletü'ş-şâhid ale'l-gâib**

yöntemine yönelik analizleri, kelâmcıların epistemolojik yaklaşımlarının mantıksal açıdan nasıl değerlendirilebileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Fârâbî, Kıyas, Aristoteles, Kıyâsü's-sağir

Kaynakça

Akbay, Yunus Emre. "Fârâbî'nin Tümevarım Anlayışı Üzerine Bir İnceleme," Üniversite Araştırmaları Dergisi 1/6 (Haziran 2023), 13-25.

Akşit, Mirpenç. Fârâbî'de Mantığın Dili ve Dilin Mantığı Üzerine Bir Anlam Arayışı. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Aristoteles. Organon 3 Birinci Analitikler. çev. Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1966.

Bakîllânî, Ebu Bekr Muhammed. el-İnsaf, thk. Zahid Kevserî. Kahire: Mektebetu'l-Ezheriye li't-Turas, 2000.

Bingöl, Abdulkuddus. "İstidlal", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 18 Nisan 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/istidlal

Cuveynî. Ebu'l-Meâlî. el-Burhan fî Usûli'l-Fıkh. thk. Abdülazim ed-Dîb. Devha: Câmiatu Katar, 1978.

Demir, Hilmi. Delil ve İstidlalin Mantıki Yapısı: İlk Dönem Sünni Kelâm Örneği. İstanbul: İsam Yayınları, 2012.

Dilaçar, Agop. Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.

Fârâbî, İlimlerin Sayımı, çev. Mevlüt Uyanık-Aygün Akyol. Ankara: Elis Yayınları,2019.

Fârâbî, Kıyâsü's-sağir, Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri içinde. çev. Mübahat Türker. Ankara: AKM Yayınları, 1990.

Fârâbî, Mantığa Giriş Risaleleleri. çev. Yaşar Aydınlı. İstanbul: Litera Yayınları, 2018.

Fârâbî, Mantıkta Kullanılan Lafızlar. çev. Yaşar Aydınlı İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Kalyoncu, Rıza Tevfik. "Fârâbî'ye Göre Teolojik-Kelâmî Yöntem", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11/1 (Mart 2024), 407.

Kalyoncu, Rıza Tevfik. Felsefenin Temel Problemleri Bağlamında (Bilgi, Metafizik, Siyaset) Fârâbî'nin Kelam Eleştirisi. İstanbul: İslam Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Özel, Aytekin. "Kıyas Sözcüğünün Semantik Analizi", Din Bilimleri Araştırma Dergisi 8/4 (Şubat 2008), 172.

Türker, Ömer. İslâm'da Metafizik Düşünce. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Cedel", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 1 Mayıs 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/cedel

Sinan b. Sâbit'in Siyâsetü'n-nüfûs'unda Ahlâkî Yetkinlik Problemi

Feyza Nalcı İpekyüz

Felsefe İstanbul Medeniyet Üniversitesi
nalci.feyza@gmail.com

Özet

Bu çalışma, İslam düşünce tarihinin erken dönem figürlerinden hekim-düşünür Sinân b. Sâbit'in (ö. 331/943) Siyâsetü'n-nüfûs adlı eseri bağlamında ortaya konan ahlâkî yetkinleşme sürecini incelemektedir.

1. Giriş ve Tarihsel Bağlam

İslam düşünce dünyasında insanın yetkinleşmesi problemi, hem felsefenin hem de dinin temel ilgi alanlarından biridir. Bu süreç literatürde; *siyâsetü'n-nüfûs* , *tehzîbü'n-nefs* ve *tehzîbü'l-ahlâk* gibi terimlerle ifade edilir. H. 4. yüzyıl, İslâm dünyasında entelektüel anlamda önemli gelişmelerin yaşandığı bir yüzyıl olarak kabul edilmektedir. Özellikle ahlâk felsefesi literatürü bağlamında ilk eserlerin verildiği verimli bir dönemi ifade etmektedir. Kindî'nin (ö. 252/866 [?]) ahlâk felsefesine dair bir problem odaklı Risâle fi'l-hîle li-defʿi'l-ahzân adlı eseri türün ilk örneği olarak zikredilmektedir. Yaklaşık bir buçuk asır sonra kaleme alınan İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) Tehzîbü'l-ahlâk'ı ise ahlâk felsefesinin üç alanını da içermesi itibariyle zirve olarak kabul edilmektedir. Aradaki süre zarfında kaleme alınan Ebû Bekir er-Râzî'nin (ö. 313/925) et-Tıbbü'r-rûhânî'si, Ebû Zeyd el-Belhî'nin (ö. 322/934) Mesâlihü'l-ebdân ve'l-enfüs'ü ve Fârâbî'nin (ö. 339/950) Tahsîlü's-saʿâde, et-Tenbîh ʿalâ sebîli's-saʿâde, Fusûlü'l-medenî adlı eserleri ahlâk felsefesinin erken dönemdeki serencamı hakkında önemli bilgilere kaynaklık eden eserlerdendir. Bu yazıda mezkûr isimlerle yakın dönemde yaşayan Sinân b. Sâbit'in (ö. 331/943) ahlâk düşüncesi Siyâsetü'n-nüfûs adlı eseri bağlamında ele alınmaktadır. Yazının ilk kısmında eserin tanıtımı yapılmakta ve Sinân b. Sâbit'in biyografisine yer verilmektedir. İkinci kısmında ise eserin muhtevası, yetkinleşme süreci ve bunun yöneticideki önemi ele alınmaktadır.

2. Müellif: Bir Hekim-Düşünür Olarak Sinân b. Sâbit

Sinân b. Sâbit, ünlü matematikçi ve astronom Sâbit b. Kurre'nin oğludur. Abbâsî sarayında yetişmiş, tıp, matematik ve astronomi alanlarındaki maharetiyle tanınmıştır. Muktedir-billâh, Kâhir-billâh ve Râzî-billâh dönemlerinde "reîsü'l-etıbba" (hekimlerin başı) olarak görev yapmış, halifelerin özel hekimliğini üstlenmiştir. Aryıca Sinân, Bağdat'ta hastanelerin kurulmasına öncülük etmiş ve devlet hizmeti dışında çalışan doktorların imtihan edilerek ruhsatlandırılması sistemini başlatmıştır. Ahlâk ilmine olan ilgisi ise sadece yazdığı eserlerden değil, hizmet ettiği devlet adamlarına verdiği ahlâkî tavsiyelerden ve onların sert mizaçlarını yumuşatmadaki başarısından da anlaşılmaktadır.

3. Siyâsetü'n-nüfûs: Eserin Tanıtımı ve Literatürdeki Yeri

Siyâsetü'n-nüfûs, Britanya Kütüphanesi'nde 7473 demirbaş numara kaydında 26a-31a varak numaraları arasında yer almaktadır. Her varağında 27 satır bulunan eser, nesih yazı türü ile yazılmış okunaklı bir metindir. İstinsah tarihi hicrî 639 olarak kaydedilmekle birlikte müstensihe ilişkin herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Abdülfettâh Ahmed el-Fâvî tarafından Siyâsetü'n-nüfûs adı ile 1992 yılında Kahire'de neşredilmiştir. A. Ahmed el-Fâvî eseri bir mecmua içinde bulduğunu, ayrıca başka bir nüshasının bulunmadığını kaydetmektedir. Eser hakkında Türkçe literatürde, Kemal Sözen tarafından 2006 yılında I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu'nda sunulan "Sinân b. Sâbit'in Mükemmel İnsan Tasavvuru" adlı makaleden başka herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Arapça ve İngilizce literatür kapsamında bakıldığında eserin, akademik camianın henüz ilgisini çekmediğini söylemek mümkündür.

İslam ahlak düşüncesinde erken dönem eserlerinde başlık tercihlerin bazı kavramların ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Tehzîb, siyâset, adâb bu kavramlardan bazılarıdır. Siyâsetü'n-nüfûs adlı eserin adında kullanılan kavramlarla ilişkili literatüre bakıldığında ahlâkın yanı sıra tasavvuf ve hadis disiplinlerinin de ön plana çıktığı görülmektedir. Dülefî hânedanının kurucusu Ebû Dülef b. el-İclî'ye (ö. 225/839) atfedilen Kitâbü Siyâseti'l-Mülûk adlı eser,Muhâsibî'nin (ö. 243/857) Âdâbü'n-nüfûs, On yedinci Zeydî imamı, kelâm ve fıkıh âlimi Ebû Muhammed el-Kâsım el-Alevî er-Ressî'nin (ö. 246/860) Kitâbü Siyâseti'n-Nefs, Kindî ekolüne mensup filozof Ahmed b. et-Tayyib es-Serahsî'ye (ö. 286/899) nispet edilen Kitâb fî edebi'n-nefs ile'l-Muʿtazıd, ve Kitâbü Âdâb(Edeb)i'l-mülûk, daha geç dönemden Ebû Bekr Muhammed el-Âcurrî el-Bağdâdî'ye (ö. 360/970) Edebü'n-nüfûs isimli eserlerden söz etmek mümkündür. Bu eserlerin içeriğine dair incelemelerin de dahil olduğu kavram araştırması yapabilmek daha kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir.

4. Nefs Anlayışı

Sinân b. Sâbit, ahlâk anlayışını beden-nefs ikiliği üzerine kurar ve nefsi insanın en değerli parçası olarak görür. Eserde, Platonik gelenekle uyumlu olarak üçlü bir nefs taksimi benimsenmiştir. Sinân'a göre tüm insanlar "akleden nefs" cevheri bakımından eşittir ve bu birlik fikri onun "sevgi teorisinin" temelini oluşturur. Ahlâkî bozulmanın temel nedeni, gazabî nefsin akla galip gelmesidir. Öfke altındaki insan, bilgi ve düşünceden yoksun davranarak hayvanlar seviyesine iner.

5.Huylar: Erdemler ve Erdemsizlikler

Eserde erdemler ve erdemsizlikler sistematik biçimde ele alınmış değildir. Erdemler ve erdemsizliklerin tanımı yapılmamakta bazıları haricinde hangi nefsten kaynaklandığına da yer verilmemektedir. Eserde adı geçen erdemler arasında, cömertlik(كرم), gayret büyüklüğü (عظم الهمة), iyilik (البر), vera (الورع), güleryüzlülük (البسام), sevgi(الود), merhamet (المرحمة) yer almaktadır. Erdemsizlikler ise özellikle gazabi nefsten kaynaklananlara yer verilmektedir. Bunlar kıskançlık (الحسد), kin (الحقد), kurnazlık/sapkınlık (الخبث), aldatmaca (الخديعة), dalkavukluk (الملق), dedikodu (النميمة), gıybet olarak sıralanmaktadır. Şehvet nedeniyle ortaya çıkanlar ise mal kazanmaya düşkünlük (جمع المال), cimrilik(البخل) , eli sıkılık (ضنين) , pintilik(شحيح) olarak sıralanmaktadır. Başta İslam filozofları olmak üzere pek çok düşünür tarafından benimsenen dört temel erdem fikri bu metinde görülmemektedir. Daha da önemlisi, yer verilen erdemler arasında dört temel erdemden olan cesaret, adalet, hikmet, iffet de zikredilmemektedir. Eserde yer verilen erdemler ve erdemsizliklerin hangi yöntemle seçildiğini, yer verilmeyenlerinden neden yer verilmediğini anlamak güçtür. Bu nedenle eserin sistematik bir tavırdan yoksun olduğunu bir kez daha ifade etmek gerekir.

Siyâsetü'n-nüfûs'ta ortaya konan yetkin insan olmanın yolunu altı madde halinde ifade etmek mümkündür; (i) nefsi kötülüklerden arındırmak, (ii) kötü davranışlardan kaçınmak, (iii) öfkeyi kontrol altına almak, (iv) cömert davranmak, (v) yardımsever olmak ve (vi) insanları sevmek.

Sinan b. Sabit'e göre, yetkinleşmek isteyen kişi (muhibbü'l-kemâl) öncelikle dünya hayatının gelip geçici olduğunu ölümün ansızın gelip çatacağının bilincinde olmalıdır. Kişinin ölümden sonrası için hazırlık yapması gerektiğini vurgulayan Sinân bunun yolunu ömrün iyi bir muhasebesini yapmak olarak ifade etmektedir. Kişinin kendi eğilimlerini, kusur ve eksikliklerini görüp bunları düzeltmesi gerekmektedir. İnsanların kendilerine verilen akleden nefs sayesinde özlerinde bir olduğunu, bu nedenle aralarında sevginin bulunması gerektiğini ifade etmektedir. Onun anlatısında insanlar arasındaki sevginin en büyük engeli gazabi nefstir. Çünkü gazabi nefsten lider olma arzusu, kibir, gurur, haset ve küçümseme gibi erdemsizlikler çıkmaktadır. Bu durumda da insanlar arasında düşmanlık artar sevgi yok olur. Eğer gazabî nefs akleden nefse boyun eğerse insanlar arasında sevgi ve kardeşlik yerleşik hale gelir. Sinân toplum içinde erdemlileri sevmek, bazı erdemsizlikleri yapanlara da şefkat ve merhametle davranmak gerektiğini ifade etmektedir.

Sînân b. Sâbit düşüncesinde, insanın yetkinleşme sürecinin toplumsal sonuçları da oldukça önemlidir. İnsan sevgisi ile öfke arasında ilişki kurarak, gazabi nefsin akleden nefse boyun eğmesi durumunda insanlar arasında dostluk ve kardeşliğin yerleşeceğini belirtmiştir.

Siyâsetü'n-nüfus, insanın yetkinleşme sürecini konu edinmektedir. Bu eser, yetkin insan (el-insanü't-tam) nasıl olunur sorusuna Sinân b. Sâbit tarafından verilen bir cevap niteliğindedir. Eserde bazı ahlâkî ilkelere dayandırılan yetkinleşme süreci; nefsi arındırma, isteklere gem vurma ve iyi huylar kazanma faaliyeti olarak ifade edilmektedir. Eserde, insan nefsinin özellikleri, yönetimi ve bununla ilişkili olarak bazı erdem ve erdemsizlikleri ön plana çıkılararak ele alınmaktadır. Siyâsetü'n-nüfûs'u önemli kılan özelliklerden başında, ele aldığı erdem ve erdemsizliklerin yöneticide bulunması bakımından incelenmesi gelmektedir. Yetkinleşme sürecinin anlatıldığı eserin başlığının Siyâsetü'n-nüfûs olarak tercih edilmesi, nefsin yönetimini siyaset kavramı merkezinde açıklaması, eserin siyasetle ilişkisine dair bir delil olarak görülebilir.

Sinân b. Sâbit'in biyografisinde anlatılan halifelerle ilişkisinden, onlarla kurduğu yakın dostluklardan hareketle yöneticinin yetkinleşme sürecine yaptığı vurguyu daha anlaşılır kılmak mümkündür. Nitekim Sinân eserde insan nefsinin yetkinleşmesine dair anlatısını özellikle erdemlerin ve erdemsizliklerin yöneticinin durumu üzerinden ele almaktadır. Bu yönüyle eser, siyaset düşüncesi bağlamında hükümdar ahlakına dair verilen eserlerle incelenmelidir. Eserde genel olarak sistematik bir tavrın eksikliğinden söz etmek mümkündür. Nefs anlayışı, ahlâk tanımı, huyların kökeni gibi teorik ahlâk meselelerinin yanısıra, erdemler ve erdemsizliklerin tanımları, erdem eğitimi gibi pratik ahlâk meseleleri de yer almamaktadır. Eseri bu sebeple ahlâkın bir disiplin olarak gören ve bu şekilde ele alan literatüre dahil etmek doğru olmaz. Ahlâkî yetkinliğin yöneticideki durumunu ifade etmesi bakımından hareketle ahlâkı pratik problem düzeyinde ele alan siyaset adabı literatürüne dahil etmek daha uygun olabilir.

Anahtar Kelimeler: Sinân b. Sâbit, Siyâsetü'n-nüfûs, ahlâkî yetkinlik, nefs, yönetici ahlâkı.

Kaynakça

Arıcı, Mustakim: “Başlangıçtan 19. Yüzyıla İslam Ahlak Düşüncesine Bütüncül Bir Bakış Konu-Problem (Mevḍūʿ-Mesāʾil) Ayrımı Temelli Bir Literatür Tasnifi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.63, 2022, ss. 81-120.

el-Endülüsî, Kâdı Said: Kitâbu Tabâkatü’l-ümem, nşr. El-Eb Luveys Şeyhu el-Yesûî, Matbaatü’l-Kasulikiyye, Beyrut, 1912.

İbnü’l-Adîm, Ebü’l-Kâsım: Buğyetü’t-Taleb fî Târîhi Haleb, Thk.: Süheyl Zekkâr, Dârü’l-Fikr, Beyrut, 1988.

İbnü’l-Cevzî: el-Muntazam fî Târîhi’l-Mülûk ve’l-Ümem, Thk.: Muhammed A. Atâ- Mustafa A. Atâ, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

İbnü’n-Nedîm: Kitâbu’l-Fihrist, Thk.: Eymen Fuad Seyyid, Müessesetü’l-Furkan li’t-Türasi’l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 1430/2009.

İbn Ebû Useybia: Uyûnû’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Etıbba, nşr. Nizar Rıza, Dârü’l-Mektebeti’l-hayat, Beyrut, 1965.

Karaman, Hüseyin: Ebû Bekir er-Râzî’nin Ahlâk Felsefesi, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Kaya, Mahmut: Kindî: Felsefi Risaleler, Klasik Yayınları, İstanbul, 2013.

İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, haz. Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, 2013.

“Sinân b. Sâbit”, DİA, İstanbul, 2009, c.XXXVII, ss. 239-240.

Sözen, Kemal “Sinân b. Sâbit’in Mükemmel İnsan Tasavvuru”, I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, ed. Prof. Dr. Ali Bakkal, Şanlıurfa, 2006, s. 395- 408.

Mes‘ûdî: Mürûcü’z-zeheb ve meʿâdinü’l-cevher, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Beyrut, 1964-65.

Öztürk, Levent: İslam Dünyasında Hastaneler, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018.

Polatoğlu, Selahattin: “Çağının Tanığı Olarak Abbâsî Saray Tabipleri”, Van İlahiyat Dergisi, 2019, 7/11, s. 208-232.

Er-Râzî, Ebû Bekir: “et-Tıbbü’r-Rûhânî”, Felsefe Risaleleri, haz. Mahmut Kaya, İstanbul, 2016, s. 82-195.

Sinân b. Sâbit: Siyasetü’n-nüfus, nşr. A. Ahmed el-Fâvî, Matbaatü’l-İslamiyyeti’l-Hadîse, Kâhire, 1992.

Sûlî, Ebu Bekir: Ahbârü’r-Râzî-billah ve’l-Müttakî-lillah, Dârü’l-Mesîre, 3.Baskı, Beyrut, 1983.

eş-Şatşât, Ali Hüseyin: “Harrâni, Ebû Sa’îd Sinân b. Sâbit”, Mevsûatü A’lâmü’l-Ulemâ ve’l-Üdebâi’l-Arabi’l-Müslimin, Beyrut, 2005, c. VI.

PLATON DÜŞÜNCESİNDE SAVAŞMANIN ADABI: FİLİSTİN ÖRNEĞİ

Elif Kızıl

Felsefe Galatasaray Üniversitesi
elifkiiziil@gmail.com

Özet

Savaş, Antik Yunan dünyasında yalnızca askerî bir zorunluluk değil, aynı zamanda ahlaki, siyasal ve eğitsel bir mesele olarak ele alınmıştır. Özellikle Atina’nın tarihsel tecrübesi dikkate alındığında, savaşın yurttaşlık eğitimiyle, erdem anlayışıyla ve devlet düzeniyle doğrudan ilişkili olduğu görülür. Savaşın kaçınılmazlığına dair yaygın kabul, onun meşruiyetinin sorgulanmasını ortadan kaldırmaz; bilakis, savaşın hangi koşullarda haklı sayılabileceği ve savaş sırasında nasıl davranılması gerektiği sorularını daha da yakıcı hâle getirir. Pek çok iç ve dış savaşlar yaşayan Antik Yunanda savaş üzerine fikirlerin gelişmesi ve bu fikirlerin edebi ve felsefi eserlere yansıması son derece doğaldır. Platon diyalogları ise savaşla ilgili pek çok meseleyi doğrudan ve dolaylı biçimde temas eder. Platon için mesele, savaşın teknik olarak nasıl yürütüleceğinden ziyade savaşın hangi ruhsal ve ahlaki zeminde anlam kazanabileceğidir; özellikle gençlerin savaş eğitimi alıp almaması, adil bir savaş düzeninin mümkün olup olmadığı, savaşın meşruiyeti ve savaş sırasında düşmana nasıl davranılması gerektiği gibi sorular bu tartışmaların merkezinde yer alır.

Bu çalışmada, Platon diyaloglarından hareketle ancak özellikle Gorgias ve Lakhes diyaloglarını merkezde tutarak, Platon düşüncesinde savaşmanın adabını δύναμις ile ἀρετή arasındaki ilişki üzerinden ele almayı ve edindiğimiz sonuçlar çerçevesinde Filistin, İsrail savaşını değerlendirmeyi hedefliyoruz. Amacımız, savaşın meşruiyetini teknik değil etik bir problem olarak konumlandırmak ve Platon’un metinlerinden hareketle “savaşmanın adabı”nı kavramsal olarak temellendirmektir.

Platon düşüncesinde savaşın ahlaki değerlendirmesi, öncelikle δύναμις kavramının doğru anlaşılmasını gerektirir. δύναμις bir şeyi yapabilmenin itici gücü, canlılık ve hareketin kaynağı olarak görülebilir. Yani bir şeyleri gerçekleştirebiliyorsak bu bizde bulunan δύναμις sayesindedir. δύναμις’e sahip olmanın kedisi Platon’a göre iyi iken[1] onun hangi noktada kullanıldığı son derece önemlidir. δύναμις’in haklı olarak kullanımı ile ilgilenen Platon, doğru anlaşıldığında δύναμις’in her zaman için adaleti gerektirdiğini savunur.[2] Yani bir şeyi yapabilmek her zaman iyi değildir; onun nasıl yapıldığı ve ne için yapıldığı önemlidir. Bir topluluk düşmanını yenebilecek δύναμις’e sahip olabilir; ancak bu güç adaletle birleşmediği takdirde erdemli değildir. Dolayısıyla savaşın ilk adabı, gücün mutlaklaştırılmamasıdır. Güç, kendi başına değer taşımaz; ancak δικαιοσύνη ve φρόνησις ile birleştiğinde anlam kazanır.

Platon’un diyalogları dikkatle incelendiğinde eudaemonistik bir yaklaşım yani σωφροσύνη ve ἀρετή’ler eşliğinde bir yaşamı öncelemesi Platon düşüncesinin temel bir parçası olduğu anlaşılır. Dolayısıyla yaşamın en yüksek amacı εὐδαιμονία ve buna uygun düşünce ve davranıştır. ἀρετή, ise bireyin ona ulaşması için gerekli tüm beceri ve eğilimleri sağlar. ἀρετή, ψυχή’nin iki temel cihetinden biridir. Platon

düşüncesi itibariyle ψυχή, δύναμις'leri bakımından iki cihete ayrılır, bunlardan ilki πάθη, yani hareket ettiren ve hareket esnasında işleyen δύναμις'ler, ikincisi ise ἀρετή'nin kendisi yani idrak ve tahakküm kurmayı sağlayan δύναμις'lerdir.[3] Tüm bu δύναμις'leri uyumlu ve dengeli birleşmesi ile ψυχή'nin δίκαιον hali ortaya çıkar. Fakat bu δύναμις'ler arasında bir ahenk, bütünlük sağlanamaz ise ahlaki değerlerden ve dolayısıyla da adaletten bahsetmek pek de mümkün değildir. Sahip olduğumuz δύναμις'lerse iradi bir imkân sağlayarak bize seçme özgürlüğünü tanır. ἀγαθόν ve κακός olan davranışlara yönelebilme δύναμις'lerine sahip olan ψυχή, ἀρετή'lerin birlikteliği sayesinde ἀγαθόν olan bir davranışı gerçekleştirebilir. Bu birliktelik δικαιοσύνη, σωφροσύνη ve ὁσιότης gibi ἀρετή parçaları ile elde edilmelidir.[4] Platon'a göre ἀρετή'ye bağlı bir yaşam, hayatın esas gayesi olarak görülmeli ve bunun için ἀγαθόν'un ἐπιστήμη'sine ulaşmak gerekmektedir. ἀγαθόν'un ἐπιστήμη'sine ulaşan kişi ἀγαθόν ve κακός arasında bir ayrım yapabilmeye muktedir olacaktır. Ve dolayısıyla bu ἐπιστήμη'ye sahip olan kişinin δύναμις'lerini buna göre tayin etmesi beklenir. Böylelikle kişi eylemlerinin zevk ve acı verebilecek sonuçlarını doğru bir şekilde hesaplayabilir. Akıllıca hesaplanmış eylemler "erdemli" addedilirken doğru hesaplanamayan her türlü eylem "erdemsizlik" olarak görülecektir. Bu noktada Platon'un, Gorgias diyaloğunda 469d'de vermiş olduğu τυραννίς olmamızı sağlayan δύναμις örneğini incelendiğinde görülecektir ki bu δύναμις'e sahip olan biri "haksız yere" istediği şeyi yaptığı takdirde "güçlü bir adam" olarak bilinmeyecektir.[5] Bir şeyi yapabilmeye muktedir olmanın kaynağı olan δύναμις haklı olarak kullanımı için δίκαιος bağlı olmalıdır. Platon özellikle Politeia diyaloğunda savaşta δύναμις'lerin erdemli bir biçimde kullanılması gerektiği belirtir. Ve Küçük Hippias diyaloğu incelendiğinde görülecektir ki ψυχή'nin bir δύναμις'i olan δικαιοσύνη'den ἐπιστήμη olmaksızın bahsedilemeyecektir. Sokrates'e göre δικαιοσύνη ne tek başına δύναμις'dir ne de sadece ve sadece ἐπιστήμη'dir, δικαιοσύνη ikisinin birlikteliğidir ve dolayısıyla her ikisine de sahip olan bir ψυχή δίκαιος'dur.[6] Platon'a göre kişi sahip olduğu δύναμις'i hem kendisi hem de başkaları için δίκαιος'a bağlı kullanmalı ki erdemli sayılsın. Dolayısıyla herkesin amacı da bu olmalıdır, haksız yere doğan tutkularından ötürü acı çekmemeli, yine haksız yere ortaya çıkan sonu gelmeyen isteklerinin boyunduruğu altında haydutça yaşamamalıdır; δικαιοσύνη ve σωφροσύνη'ye dayalı davranmalı ve sonunda mutlu olmalıdır.

Platon'a göre insanlar gibi devletler de iyi olmalıdır ve savaşmak yerine adaleti istemelidir çünkü devlet için ἀγαθόν olan şey barış içinde yaşamaktır. Ancak devletler çeşitli sebeplerle savaşmaktadır: lüks yaşam, daha fazla toprak arzusu, zayıf toplumları himaye altına almayı istemek ve benzeri saikler başlıca örnekleridir. Tüm bu sebepler içerisinde savaş yalnızca kendini ve toplumunu savunmak amacıyla mübah sayılmaktadır. Platon'a göre hakiki bir "devlet adamı" savaşmayı öncelikli ve kaçınılmaz bir iş olarak görmemelidir. Yasalar'da da belirttiği üzere "en yüksek iyilik (ἄριστος) ne savaş (πόλεμος) ne de iç çatışmadır (στάσις) asıl olan karşılıklı barış (εἰρήνη) ve dostça tutumlar (φιλόφρων) sergilemektir".[7] Gerçek bir yasa koyucu ise yasaları savaş için değil, barış için düzenleyen kişidir.

En nihayetinde Platon'a göre nefsi müdafaa haricinde savaşmak cinayettir. Savaşmaya zorlanan bir millet savaşmayı isteyen bir millete göre daha cesurdur (bu konu Lakhes diyaloğu incelenip, "ἀνδρεία'nın δύναμις'i nedir?" sorusu sorulduğunda anlaşılacaktır) ve yine savaşta haklı olan taraf nefsi müdafaa sonucu savaşmak zorunda bırakılanlardır. Belirli sebepler ortaya çıkan bir savaşın ardından ise Politeia diyaloğunda, özellikle V. kitapta belirtildiği üzere düşmanın silahlarını almakla yetinmeyip onların üstlerini soyanlar çirkin ve açgözlü olarak görülür dahası cesede zulmetmek ve bu esnada kalan düşmanları kovalamak küçüklükten de öte mide bulandırıcıdır, alçaklıktır. Platon böylelerinin kendilerine taş atanı bırakıp atılan taşa saldıran köpekler arasında fark olmadığını belirtir.[8] Düşmanın ölülerine saygı gösterilmeli ve onları alıp götürmesine izin verilmelidir. Yenik düşenlerin silahları ise tapınaklara götürülmemelidir. Toprağa zarar verilmemeli evler yakılıp yıkılmamalıdır, yalnızca o yılın ürünlerine el koyulmalıdır. Aksi halde çatışmanın böylesi çok korkunç sayılır, hücum edenlerin

yüreklerinde sevgi yoktur. Tüm bunların yanı sıra kadınlar, çocuklar ve erkekler yani o toplumun halkı düşman olarak görülmemelidir. Savaş esnasında aşırı ve orantısız güç uygulamak, adaletten ayrılmak haklı savaşın amacıyla bağdaşmayacaktır.[9] Platon düşüncesinde savaş, insanın ya da devletin temel amacı değildir. Asıl amaç εὐδαιμονία'dır ve bu da ancak erdemli bir yaşamla mümkündür. Savaş, zorunlu hâle geldiğinde dahi ölçü ve adaletle sınırlandırılmalıdır. Bu çalışma göstermiştir ki savaşmanın adabı, δύναμις'in ἀρετή ile birleşmesine bağlıdır.

Tüm bu araştırmanın ardından yaklaşık iki yılı aşkındır İsrail'in Filistin'e yönelik saldırıları tüm savaş ahlakı ihlallerini açıkça sergilemektedir. Savunmasız sivil halkı hedef almakta, çocuklar, kadınlar, yaşlılar ve hayvanlar hiçbir değer ve otorite tanınmadan yok edilmektedir. İşgal sürecinde orantısız güç kullanımı, altyapının bilinçli şekilde yıkılması ve ölülere saygı gösterilmemesi savaşın meşruiyetini değil, zulmün şiddetini göstermektedir. Bu işgal, adaletten çok uzak olmakla birlikte kötülüğün saf halini temsil eder olmuştur. Unutmayalım ki Platon'a göre kötülükte bulunmak ya da başka bir deyişle haksızlık yapmak buna maruz kalmaktan daha vahimdir. Bu durumda İsrail, ἀρετή'yi değil güç şehvetini kendilerine rehber edinmektedir. Platon'a göre böyle bir tutum ise nihayetinde mutsuzluk getirecektir. Savaş meydanının dışında ancak işgalin neredeyse her safhasını canlı canlı seyreden bizlerse bu zulme karşı sesiz kalmayarak ἀρετή'yi kendimize rehber edinmeliyiz. Söz konusu bu savaş insanlık onuruna karşı işlenmiş kollektif bir suçtur. Bu noktada sesiz kalmak bu suça boyun eğerek ortak olmaktır.

Anahtar Kelimeler: PLATON, SAVAŞ, DUNAMİS, ARETE, FİLİSTİN.

Kaynakça

Beekes, Robert. Etymological Dictionary of Greek. The Netherlands: Brill NV, 2010.

Çelgin, Güler. Eski Yunanca-Türkçe Sözlük. İstanbul: Kabalcı, Yayınevi, 2011.

Frede, Dorothea. "Plato's Ethics: An Overview". The Stanford Encyclopedia of Philosophy (2017). https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/plato-ethics/. (erişim: 28.02.2026).

Koç, Yalçın. Anadolu Mayası. Ankara: Cedit Neşriyat, 2014.

Perseus Digital Library. Erişim Adresi: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph (erişim 28.02.2026)

Plato. Platonis Opera, ed. John Burnet. Oxford University Press. 1903 [Perseus Digital Library elektronik edisyonu kullanılmıştır].

Platon. Devlet. Çev. Hüseyin Demirhan. Ankara: Palme yayıncılık, 2007.

Platon. Diyaloglar. Haz. Mustafa Bayka. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2010.

Winn, Lydia. "The Common Origins of Philosophical and Political Power in Plato's Gorgias". Plato Journal vol. 21 (2021), 7-19.

CUMHURİYET DÖNEMİ FELSEFE TARİHÇİLİĞİNDE İSLAM FELSEFESİNİN BİR GELENEK OLARAK SAVUNUSU: MÜBAHAT TÜRKER KÜYEL ÖRNEĞİ

Ülkü Demirci

Tarih Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
ulkudemirci@posta.mu.edu.tr

Özet

Bağlam ve problem

Bu çalışma, Cumhuriyet dönemi felsefe tarihçiliğinde İslam felsefesinin konumunu Mübahat Türker Küyel örneği üzerinden tartışır. Temel tezimiz şudur: Cumhuriyet'in erken ve orta dönemlerinde felsefe tarihi yazımı ve felsefe eğitimi büyük ölçüde Batı felsefesi merkezli bir anlatı yapısı kurmuş; İslam felsefesi çoğu zaman "Antik mirası aktaran bir ara halka" ya da "yorumcu" düzeyine indirgenmiştir. Küyel'in çalışmaları ise bu indirgemeci bakışa karşı, İslam felsefesinin kendine özgü problemleri, yöntemleri, dil ve kurumsal yapı ile ilişkisi, metin üretimi ve sürekliliği üzerinden "müstakil bir felsefe geleneği" olduğunu ortaya koyan sistematik bir yaklaşım sunar. Bu bildiride Küyel'in savunusu, yalnızca "İslam felsefesi alanında çalışan bir akademisyen" portresi olarak değil; Cumhuriyet dönemi felsefe tarih yazımında "yeni bir felsefe anlatısı inşa etme" fikrine doğrudan müdahil olan bir Felsefe tarihçiliği pratiği olarak ele alınacaktır.

Çalışmanın bağlamı iki noktaya odaklanır. İlki, Cumhuriyet dönemi felsefe tarihçiliğinin ders kitabı ve tercüme geleneğiyle kurumsallaşması gerçeğidir. Felsefe tarihi, üniversite ve lise programlarında çoğunlukla "genel felsefe tarihi" kalıbıyla okutulmuş; bu kalıp felsefenin tarihini Yunan'dan modern Avrupa'ya uzanan çizgisel bir anlatı olarak göstermiştir. Bu bağlamda İslam felsefesi ya hiç yer almamış ya da Batı Orta çağına etkisi açısından kısa bir bölümle sınırlandırılmıştır. Bu tek merkezli anlatı, felsefenin kökenine ilişkin tartışmaları belirli bir çerçeveyle sınırlamıştır. "Yunan mucizesi" anlatısını sorgulayan yaklaşımlar, düşüncenin çok merkezli geliştiğini savunarak "miracle avant le miracle Grec" şeklindeki perspektifi ortaya koymuştur. Buna rağmen, bundan sonra yazılmış olan lise felsefe kitaplarında, felsefe konusuna tarihi değil, sistematik yaklaşmak gerekçesiyle, felsefenin menşei problemine, ortada duran 150 yıllık Mezopotamya araştırmalarına rağmen dokunulmamıştır. Sonuçta felsefenin doğuşu bir "mucize" olarak kalmış; felsefe bir kavmin dilsel, ırksal bir özelliği sayılmaya devam edilmiştir. İkinci nokta İslam felsefesine yönelik tarihsel/kavramsal önyargıların sürekliliğidir. 19. yüzyıldan itibaren kimi söylemler, İslam felsefesini "Yunan felsefesinin Arap harfleriyle ifadesi" gibi indirgemeci iddialarla tanımlamış; 20. yüzyılda dahi bazı yaklaşımlar İbn Sina, İbn Rüşd gibi isimleri "yorumcu" sayarak felsefi üretimin özgünlüğünü tartışmalı göstermiştir. Bu önyargılar Batı'da ve İslam dünyasında İslam felsefesinin statüsünü tartışmalı hale getirmiş; sonuçta "İslam felsefesi bir gelenek midir?" sorusu, tarihsel aynı zamanda metodolojik bir meseleye dönüşmüştür.

Yöntem ve temel araçlar

Bu çalışmada yöntem olarak metin analizi ile karşılaştırmalı tarihsel yöntem birlikte kullanılacaktır. Metin analizinde Küyel'in kitapları, ansiklopedi maddeleri, makaleleri ve bildiri metinleri üzerinden şu soruları yanıtlamak amaçlanmıştır. Küyel felsefeyi nasıl tanımlar ve "geleneğin" oluşması için hangi koşulları öne çıkarır? İslâm felsefesi teriminin kapsamı ve sınırları konusunda hangi terminolojik

düzeltmeleri yapar (örneğin “Arap düşünürleri” yerine “Arapça yazanlar”, “İslam skolastiği” teriminin sorunluluğu)? İslam filozoflarını felsefe tarihine yerleştirirken hangi süreklilik ölçütlerini kullanır?

Karşılaştırmalı tarihsel yöntemde ise Cumhuriyet dönemi felsefe tarihçiliğini temsil eden, Batı-merkezci ders kitabı anlatısı ile Küyel’in yaklaşımı karşılaştırılacaktır. Karşılaştırma ölçütleri şunlardır: İslam felsefesinin anlatıdaki yeri (merkez- çevre), işlevi (özgün problem alanı- aktarım alanı), kullanılan adlandırma dili (etnik- dini etiketler), kaynak kullanımı ve metodolojik tercih (filozofların görüşlerini özetleme- analitik okuma).

Birincil kaynaklar, Küyel’in Üç Tehafüt çalışması, Farabi ve İbn Sina üzerine incelemeleri, felsefe eylemi ve felsefe tanımına ilişkin çözümlemeleri, Atatürk Kültür Merkezi tarafından üç cilt halinde yayımlanan makalelerinin derlemeleridir. Küyel, 1968’de profesörlüğe yükselmiş, felsefe tarihi alanında kürsü başkanlığı yapmış ve yaklaşık 150’ye yakın eser üretmiş bir akademisyen olarak, makale, çeviri, bildiri düzeyinde Türk-İslam düşüncesine büyük katkı sunmuştur. Derleme ciltlerin ikinci ve üçüncüsünde, özellikle Farabi, Kindi, Harezmi, İbn Sina, Biruni, Gazali gibi düşünürlere odaklanan metinler yer almakta; böylece Küyel’in savunusunun “soyut iddia” değil, metin temelli bir araştırma programı olduğu görülmektedir. İkincil kaynaklar, Küyel’in biyografik/bibliyografik değerlendirmeleri ile Küyel üzerine sınırlı sayıdaki çalışmalar ve İslam felsefesinin özgünlüğü/önyargılar tartışmasını ele alan modern literatürden oluşacaktır.

İçerik ve tartışma

Küyel’in savunusunun ana argümanları bu bildiride dört aşamada çözümlenmeye çalışılacaktır. Birinci aşama, felsefenin tanımı ve geleneğin şartlarıdır. Küyel’e göre felsefe, belirli bir “-izm”in tekrarı değil; dünya karşısında hayretle başlayan, eleştirel akıl yürütmeyle sürdürülen bir soru sorma ve problem çözme etkinliğidir. Filozof olmak ise yalnızca metin aktarmak değil; tutarlı bir sistem kurmak, özgün çözümler geliştirmek ve etkili bir okul oluşturmak gibi ölçütlerle ilişkilidir. Bu yaklaşım, İslam düşüncesinde felsefi üretimi değerlendirirken “aktarım” ile “sistem kurma”yı ayırmayı ve İslam filozoflarını felsefe tarihinin aktörleri olarak konumlandırmayı mümkün kılar.

İkinci aşama, önyargı eleştirisi, terminolojik düzeltme ve temizlemedir. Küyel, “İslam felsefesi”ni dini dünya görüşüne ya da etnik ve dilsel dar kalıplara indirgemeyi doğru bulmaz. “Müslüman felsefesi” “İslami felsefe” veya “Arap felsefesi” gibi adlandırmaların, İslam medeniyeti içinde farklı din ve dil mensuplarının katkısını görünmez kıldığını vurgular. “İslam skolastiği” teriminin de hem tarihsel hem kavramsal olarak problemli olduğunu, Hıristiyan skolastiğiyle İslam’ın düşünce koşullarının aynı kategoriye sokulamayacağını savunur. Bu terminoloji eleştirisi, ‘İslam felsefesi bir gelenek midir?’ sorusunu yalnız içerik değil, aynı zamanda yöntem meselesi haline getirir. Çünkü gelenek, sadece metin üretimiyle değil, adlandırma ve sınıflandırma biçimleriyle de oluşur.

Üçüncü aşama, özgünlük ve süreklilik iddiasıdır. Küyel’e göre İslam filozofları Antik mirası “basit bir derleme” olarak aktarmamış, onu koruyup geliştirerek dönüştürmüş, yeni bir senteze ulaştırmıştır. İslam felsefesinin doğuşunda çeviri hareketi önemli olsa da gelenek yalnız çeviriden ibaret değildir; metinler şerh edilmiş, tartışılmış, sistemleştirilmiş ve yeni problemler üretilmiştir. Küyel’in Farabi’yi kurucu bir figür olarak öne çıkarması ve İbn Sina’yı bu sistematik çizginin güçlü bir devamı olarak değerlendirmesi, “geleneğin sürekliliği” fikrini örnekler üzerinden görünür kılar. "Üç Tehafüt" çalışmasındaki Gazali-İbn Rüşd-Hocazade tartışması İslam felsefesinde “din-felsefe ilişkisi” probleminin içeriden, metin merkezli ve felsefi ölçütlerle tartışılabileceğini gösteren bir yöntem örneğidir.

Dördüncü aşama, Cumhuriyet dönemi felsefe tarih yazımına ve literatüre katkıdır. Küyel'in eleştirileri, yalnız felsefe tarihine "İslam filozoflarını da ekleyelim" türü bir içerik talebi değildir. Küyel felsefe eğitiminde yerleşen Batı-merkezci anlatının sorunlu bir modernleşme mantığı ürettiğini ileri sürer. Lise ve giriş düzeyi felsefe kitaplarında İslam filozoflarının atlanması, felsefe sorunlarının yalnız Batı referanslarıyla çözümlenmesi, bir "-izm"i başka bir "-izm"le ikame eden yüzeysel bir yaklaşım doğurur. Bu nedenle Küyel'in savunusu hem felsefe tarihçiliğine hem de İslâm felsefesi çalışmalarına aynı anda katkı sunar.

Özgün değer ve literatüre katkı

Bildirinin özgün değeri, Mübahat Türker Küyel'i yalnızca "öncü bir akademisyen" olarak değil; Cumhuriyet dönemi felsefe tarihçiliğinde İslam felsefesinin yerini yeniden tarif eden, bir yöntem öneren mütefekkire olarak ele almasına dayanır. Yaşadığı döneminin fikri atmosferi düşünüldüğünde "Küyel'in felsefe tarihçiliği pratiği" yeniden ve metodolojik olarak okunmalıdır. Küyel'in hayatı, eserleri ve temel görüşleri hakkında İSAM kataloğunda kayıtlı bir yüksek lisans tezi bulunmakla beraber hakkındaki çalışmalar yakın tarihli birkaç makale, kitap bölümü ve bazı biyografik notlardan ibarettir. Küyel hakkındaki akademik çalışmaların sınırlı oluşundan hareketle bu çalışma, Mübahat Türker Küyel özelinde Cumhuriyet dönemi felsefe tarihi yazımında İslam felsefesini görünür kılma, metin-edisyon pratiklerinin felsefe tarihçiliğindeki kurucu rolünü vurgulama, "Gelenek" kavramını kimlik vurgusundan uzaklaştırıp, felsefi sürekliliği açıklayan bir araç olarak ele alıp literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir.

Muhtemel bulgular ve sonuçlar

Çalışmanın bulgu ve sonuçları şöyle özetlenebilir: Birincisi, Küyel'in yaklaşımı İslam felsefesini kendi problemleri ve yöntemleri olan bir gelenek olarak kurar. Bu yaklaşım yalnız savunmacı ya da yerel bir avunmacı söyleme değil, terminoloji eleştirisine, metin okumasına ve filozoflar arası süreklilik tespitlerine dayanır. İkincisi, Cumhuriyet dönemi felsefe tarihçiliğinin Batı-merkezci kurucu anlatısıyla Küyel'in geleneği savunan yaklaşımı arasında, "kapsam", "problem yönelimi", "terim seçimi" ve "kanıt türü" bakımından belirgin farklar vardır: Cumhuriyet erken dönemi felsefe anlatısı çoğu kez İslam felsefesini dışarıda bırakırken Küyel onu evrensel felsefe tarihi içinde kurucu ve üretken bir yapı olarak görünür kılar. Üçüncüsü, Küyel'in stratejisi, önce kavram ve terminoloji düzeyinde önyargıları teşhis edip düzeltir; ardından somut biçimde filozof metinlerini ayrıntılı inceleyerek bu düzeltmeyi kanıtlayıcı bir araştırma programına dönüştürür. Böylece çalışma, tarihsel önyargı ve indirgemeci yaklaşımla tartışmanın yalnız polemik değil, metin temelli kanıt üretimi olması gerektiğini Küyel örneği üzerinden ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Felsefe Tarihi, Felsefe Geleneği, Metin Merkezli Yöntem, Mübahat Türker Küyel.

Kaynakça

Kaynakça

Arkan, Atilla. "Cumhuriyet Dönemi Türkçe İslam Felsefesi Tarihi Çalışmalarına Dair Literatür Denemesi." Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 9, no. 17 (2011): 105–154.

Atatürk Ansiklopedisi. “1940 Yılında Kurulan Tercüme Bürosu.” 2023. Erişim 28 Mart 2026. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/1096/1940-Y%C4%B1l%C4%B1nda-Kurulan-Terc%C3%BCme-B%C3%BCrosu.

Çelikkol, Zeliha. Mübahat Türker Küyel’in Hayatı, Eserleri ve Temel Görüşleri Üzerine Bir İnceleme. Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2006.

Dugan, Mehmet, Ali Kürşat Turgut. “Mübahat Türker Küyel ve Türk-İslam Düşüncesine Katkıları.” Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi 106 (2023): 277–297.

Gökberk, Macit. Felsefe Tarihi. 2. baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966. Erişim 28 Mart 2026. https://archive.org/details/macit-gokberk-felsefe-tarihi.

Kaya, Mustafa. “Cumhuriyet’ten Günümüze Türkiye’de Felsefe.” Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 25 (2023): 385–402.

Küyel, Mübahat Türker. Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956.

Küyel, Mübahat Türker. Aristoteles ve Fârâbî’de Varlık ve Düşünce Öğretileri. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1969.

Küyel, Mübahat Türker. Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1976.

Küyel, Mübahat Türker. “İslâm Felsefesi.” Türk Ansiklopedisi, Cilt 20. 269-279, Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1972.

Küyel, Mübahat Türker. “Felsefenin Tarifinde ve Tarihinde Bir Kaynak Olarak Fârâbî.” Erdem 6, no. 18 (1990): 725–735.

Küyel, Mübahat Türker. “Fârâbî et-Türkî ‘Devlet’ Konusunu, Acaba Kendi Bilgi Teorisine Aykırı Biçimde mi İncelemiştir?” Erdem 56 (2010): 173–178.

Küyel, Mübahat Türker. “Felsefe’yi Öğretemeyen Ders Kitapları.” Bilge 3 (Kış 1995): 74–83. Erişim 28 Mart 2026. https://akmb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/02/Bilge-pdf.3.pdf.

Küyel, Mübahat Türker. Mübahat Türker Küyel Makaleleri. 3 cilt. Ed. Şeyma Dinç. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2016-2018.

Sarı, Mustafa. “Mübahat Türker Küyel ve Tehafüte Yaklaşımı.” Kastamonu İnsan ve Toplum Dergisi 2, no. 3 (2024): 151-172.

Utku, Ali. 2011. “Türkiye’de Modern Felsefe Tarihi Yazımının Serencamı: Geç-Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Literatür Değerlendirmesi”. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, sy 17: 9-50.

Millî Eğitim Bakanlığı. Felsefeye Başlangıç (Lise III). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1976.

Türk Tarih Kurumu. Felsefeye Giriş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985. Erişim 28 Mart 2026. https://www.academia.edu/44818818/M%C3%9CBAHAT_T%C3%9CRKER_K%C3%9CYEL_FELSEFEYE_G%C4%B0R%C4%B0%C5%9E_PDF

QUALE PROBLEMİ VE İLAHİ İLİM: İBN SİNA'NIN KÜLLİ BİLGİ ANLAYIŞI BAĞLAMINDA BİR SORUNSALLAŞTIRMA

Salih Kılıçkaya

İlahiyat Fakültesi Giresun Üniversitesi
salih52.sk@gmail.com

Özet

Teizmin en temel ve zorunlu kabulleri arasında Tanrı'nın mutlak bilgisi yer almaktadır. Mükemmel varlık teolojisi çerçevesinde Tanrı, hem kendi zâtını hem de kendi dışındaki her varoluşu eksiksiz biçimde bilmek durumundadır; zira bu bilme, Tanrı'nın özsel bir niteliği olarak tasavvur edilmektedir. Bu niteliğin herhangi bir biçimde sınırlandırılması ya da Tanrı'ya bir acziyetin atfedilmesi, Tanrı tasavvuruyla doğrudan çelişmektedir. Kelam geleneğinde ilim sıfatı bu çerçevede ele alınmış; Tanrı'nın bilgisinin ne'liği, hangi şeyleri kapsadığı ve bu bilginin insan bilgisinden farkı yüzyıllar boyunca tartışılmıştır. Sıfatların Tanrı'nın zâtıyla ilişkisi ve ilmin bizzat zâtla özdeş mi yoksa ona zâid mi olduğu sorusu da bu tartışmanın ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Bu tartışmaların odağında yer alan sorulardan birisi de Tanrı'nın zamansal, değişken ve bireysel olana nasıl taalluk ettiği meselesidir; çalışmanın hareket noktası da tam olarak bu sorudur.

Ne var ki bu mutlak bilgi iddiası, dikkatli bir felsefi çözümleme yapıldığında ciddi bir sorunla yüzleşmek durumundadır: quale problemi. Tanrı'nın bilmesi gereken ifadeler arasında özel bir kategori oluşturan endeksli ifadeler bu noktada belirleyici bir rol üstlenmektedir. Kipli endeksli ifadeler ile birinci tekil şahıs merkezli ifadeler ayrıştırıldığında, "Ben şu anda kolum ağrıyor" türünden bir önermenin yalnızca birinci tekil şahıs tarafından doğrudan erişilebilen, başka hiçbir öznenin tam olarak paylaşamayacağı öznel bir içerik taşıdığı görülmektedir. Kol ağrısına erişim, yalnızca onu yaşayan özneye aittir; başkası bu ağrıyı kendi deneyimiyle kıyaslayabilir, ancak o öznenin öznel deneyimine doğrudan ortak olamaz. Endeksli ifadelerin bu erişim-kısıtlı yapısı, Tanrı'nın ilminin kapsamına dair köklü bir soru doğurmaktadır. Bu durum, çağdaş zihin felsefesinde qualia adıyla kavramsallaştırılan problemi gündeme taşımaktadır.

Qualia, bir öznenin dış dünyadan edindiği ve yalnızca o öznenin iç deneyimine ait olan niteliksel içerikler olarak tanımlanabilir. Bu tanım gereği, bir bilinçte deneyimlenen öznel içerik mantıksal olarak başka bir bilinçte aynı biçimde yeniden deneyimlenemez. Dahası aynı öznenin farklı zaman dilimlerinde yaşadığı benzer deneyimler bile birbirinden niteliksel olarak farklı qualia üretmektedir. Buna göre Tanrı'nın, örneğin, bir insanın kol ağrısını "bilmesi" ne anlama gelecektir? Bu bilgiyi hangi epistemik mode gerçekleştirecektir? Sorunun bu denli keskin biçimde ortaya konulması, Tanrı'nın bilgisine ilişkin geleneksel anlatıların her şeyi bilme iddiasını tam anlamıyla karşılayıp karşılamadığını sorgulamayı zorunlu kılmaktadır. İşte tam da bu noktada Tanrı'nın mutlak bilgisi ciddi bir felsefi gerilimle karşılaşmaktadır.

Söz konusu gerilim, çağdaş analitik felsefe tarafından keşfedilmiş görünse de benzer epistemik güçlüklerin İslam felsefesi geleneğinde çok daha erken dönemlerde fark edildiği görülmektedir. Tanrı'nın bireysel tikelleri, değişen ve zamansal olanı, özellikle de cüzi olayları bilip bilemeyeceği meselesi, Fârâbî'den İbn Rüşd'e uzanan geniş bir yelpazede tartışılmıştır. Gazzâlî'nin İbn Sina'ya yönelik eleştirileri de kısmen bu mesele etrafında şekillenmektedir. Gazzâlî, Tehâfütü'l-Felâsife'de ilahi ilmin cüziyatı kapsayıp kapsamadığı sorusunu din açısından belirleyici bir konu olarak ele almış; bu noktadaki yetersizliği filozoflara yönelik tekfir gerekçelerinden biri saymıştır. Dolayısıyla qualia problemi, İslam felsefesi geleneğinin yabancısı olmadığı bir gerilimi çağdaş kavramsal araçlarla yeniden formüle etmektedir; bu durum, klasik kaynakların probleme doğrudan muhatap kılınmasını hem meşrulaştırmakta hem de zorunlu kılmaktadır.

Bu çalışmada quale problemine İslam felsefesinden bir yanıt arayışı bağlamında İbn Sina'nın ilahi ilme dair külli bilgi anlayışı merkeze alınmaktadır. İbn Sina'ya göre Tanrı varlıkları cüzi olarak değil, tümel ilkeler aracılığıyla bilmektedir. Tanrı'nın ilmi, bireysel tikellere doğrudan temas eden ve onlarla birlikte değişen bir bilme biçimi değil; tikelleri tümel kategoriler altında içeren, zamandan münezzeh ve zorunlu olan bir bilmedir. Zira Tanrı'nın bilgisi O'nun zâtıyla özdeştir ve zâtında hiçbir çokluk ya da değişme bulunmamaktadır. Bu yaklaşım Kitabü'ş-Şifâ ve el-İşârât ve't-Tenbîhât başta olmak üzere pek çok eserinde ayrıntılı biçimde işlenmiş; Fahreddin Râzî ve Nasîrüddîn Tûsî gibi sonraki düşünürler tarafından da eleştirel bir diyalog içinde değerlendirilmiştir.

Çalışma nitel bir araştırma deseni benimsemekte ve iki temel yöntem üzerine inşa edilmektedir. Birincisi kavramsal analizdir: omniscience, quale, endeksli ifade ve külli bilgi kavramlarının felsefi içerikleri, kendi disipliner gelenekleri içinde titizlikle incelenmektedir. İkincisi metin analizidir: İbn Sina'nın başta Kitabü'ş-Şifâ, el-İşârât ve't-Tenbîhât ve en-Necât olmak üzere temel eserleri birincil kaynak olarak kullanılmakta; bu eserler Tanrı-zaman ilişkisi ve ilahi ilmin mahiyeti bakımından sistematik biçimde çözümlenmektedir. İkincil kaynak olarak Fahreddin Râzî'nin Mefâtîhü'l-Gayb'ı ile Nasîrüddîn Tûsî'nin İbn Sina şerhleri ve Türkçe kelam literatürü de başvurulan kaynaklar arasındadır. Bu iki yöntemin birlikte kullanılması, tarihsel metnin güncel felsefi problemle karşılaştırmalı biçimde okunmasına imkân tanımaktadır.

Çalışmanın ulaştığı bulgular şu şekilde özetlenebilir: Quale problemi, yalnızca çağdaş bir güçlük değil, teolojik epistemolojinin derinliklerindeki yapısal bir gerilimin tezahürüdür. İbn Sina'nın külli bilgi anlayışı, bu soruya doğrudan ve eksiksiz bir yanıt vermemekle birlikte, problemi yeniden çerçevelemenin felsefi açıdan son derece verimli bir yolunu sunmaktadır. Tanrı'nın bilgisini cüzi ve anlık bir erişim modeli üzerinden değil, tümel ve zamandan münezzeh bir kavrayış biçimi üzerinden anlamak, qualia probleminin en sert biçimiyle öne sürdüğü itirazın gücünü kısmen azaltmaktadır. Külli bilgi anlayışı, Tanrı'nın bireysel deneyimlere cüzi düzeyde muhtaç olmaksızın onları kuşatıcı bir tarzda bilebileceğini ima etmektedir. Aynı zamanda bu yaklaşım, ilahi ilmin değişmezliği ile evrendeki tikellerin çokluğu ve dönüşümlülüğü arasındaki gerilimi de tutarlı bir zemine oturtmaya çalışmaktadır. Bununla birlikte bu yaklaşımın omniscience iddiasını tam anlamıyla kurtarıp kurtaramayacağı sorusu açık bir felsefi mesele olarak kalmaktadır; çalışma bu açıklığı kabul ederek sorunsallaştırıcı bir tutum benimsemektedir.

Çalışma birkaç açıdan literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir. Qualia problemini teolojik epistemoloji bağlamında ele alan Türkçe çalışmalar oldukça sınırlı olup bu boşluğu doldurmak başlı başına bir katkı niteliği taşımaktadır. Öte yandan İbn Sina'nın ilahi ilme dair görüşlerini yalnızca tarihsel bir aktarımla değil, çağdaş felsefi meselelerle diyalektik ilişki içinde inceleyen yaklaşım, klasik İslam düşüncesinin güncel tartışmalara sunabileceği kavramsal zenginliği görünür kılmaktadır. Bu bağlamda çalışma, Doğu

ve Batı felsefe geleneklerinin ortak meseleler etrafında verimli ve özgün bir diyalog kurabildiğini de somut biçimde örneklendirmektedir. Son olarak çalışma, ileride yürütülecek daha sistematik araştırmalar için sağlam bir başlangıç noktası ve kavramsal zemin işlevi üstlenebilecektir.

Anahtar Kelimeler: İlahi ilim, quale, İbn Sina, omniscience, zihin felsefesi

Kaynakça

Bayraktar, M. (1983). İslam Felsefesine Giriş. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Demirli, E. (2009). İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Durusoy, A. (1993). İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Fahreddin Râzî. (2014). Mefâtîhü'l-Gayb (Tefsîr-i Kebîr). (Çev. Heyet). İstanbul: Akçağ Yayınları.

Gazzâlî. (2005). Tehâfütü'l-Felâsife. (Çev. Bekir Karlığa). İstanbul: Çağrı Yayınları.

İbn Sina. (2004). Kitabü'ş-Şifâ: İkinci Analitikler (Burhân). (Çev. Ömer Türker). İstanbul: Litera Yayıncılık.

İbn Sina. (2005). el-İşârât ve't-Tenbîhât. (Çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit ve Ekrem Demirli). İstanbul: Litera Yayıncılık.

İbn Sina. (2013). en-Necât. (Çev. Kübra Şenel). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

İbn Sina. (2004). Kitabü'ş-Şifâ: İkinci Analitikler (Burhân). (Çev. Ömer Türker). İstanbul: Litera Yayıncılık.

İbn Sina. (2005). el-İşârât ve't-Tenbîhât. (Çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit ve Ekrem Demirli). İstanbul: Litera Yayıncılık.

İbn Sina. (2013). en-Necât. (Çev. Kübra Şenel). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.